आर्हतमतप्रभाकरस्य
चतुर्थो मयूखः

श्रीमद्वादिदेवसूरिविरचितः

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः

तद्व्याख्या च

स्याद्वादरत्नाकरः

यह ग्रंथ श्री: चुनीलालजी कस्तुरचन्दजी
गोरवाल कालंदरी (मारवाड) वाले तरफ से भेट.

पुण्यपत्तनस्थ
ओसवालवंशजश्रेष्ठिलाधाजीतनूजमोतीलाल इत्येतैः टिप्पणी-
भिरुपोद्घातेन च परिष्कृत्य संशोधितः।

वीरसंवत् २४५४.

प्रथमेयमङ्कनावृत्तिः।

मूल्यं रूप्यकद्वयम्।

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतैः पुण्यपत्तने (१९६ भवानी पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्यां ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

वागड (कच्छ) देशोद्धारक दादा श्री जीतविजयजी महाराजना प्रशिष्य

प्रातःस्मरणीय शान्तमूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव

श्री विजयकनकसूरीश्वरजी महाराज

श्रीः

प्रास्ताविकं किंचित्।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः ॥
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर ! भद्रं दिश ॥ १ ॥

आर्हतमतप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्थो मयूखः स्याद्वादरत्नाकराभिधः शासनदेवकृपया प्रकाश्यते। सोऽयं ग्रन्थः (८४०००) चतुरशीतिसहस्रग्रन्थसंख्यात्मको निरमायि श्रीवादिदेवसूरिभिरिति कर्णपरम्परातः समागता प्रथितिः। बहुशः प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जैनाचार्याणां सूरीणां च कृपयालम्भि सप्तपरिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य। अस्मन्मुद्रापितग्रन्थान्तरक्रमेण संमुद्यते चेदयं तर्हि व्याप्नुयाद् द्वादशशतीं पृष्ठानामिति संभावयामः। संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संग्रथ्यते चेद्गुर्वेदू र्वैरस्याय पिपठिषूणामतो विभागशः संमुद्य प्रकाशयितुमारब्ध एषः। तत्र प्रथमो भागः प्रथमपरिच्छेदात्मको द्वितीयो द्वितीयपरिच्छेदात्मकश्च मुद्रितः। अयं च तृतीयोविभागः। प्राय इयतैव प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येकं प्रतिमासं मुद्रणं स्यादिति समीहामहे। ग्रन्थराजोऽयं बौद्धयौगादिमतानां परामर्शकोऽतोऽवश्यमध्ययनार्हो न केवलं स्याद्वादमतानुयायिनां किंतु भिन्नमतस्थानामपि स्याद्वादमतजिज्ञासूनाम्। अतः पूर्वमयूखवदस्यापि मूल्यालपत्वपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्तर्बहिःपरिचयादिकं सविस्तरमादृतम्। सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरिशिष्टानि। किंतु परिशिष्टादिकमन्तिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम्। अग्रेतनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणानां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात्। केवलं टिप्पन्यादिकमर्थावसायोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशि। प्रतिपत्रं पङ्क्त्यङ्का निर्दिष्टा येषामुपयोगः परिशिष्टदर्शनसौकर्याय। अन्यच्च पुस्तकानां वस्त्रात्मकं बन्धनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयन्ति केचिन्महाभागाः परं तद्व्यक्तिशो ग्राहकैः स्वयमनुष्ठेयम्। अस्माभिस्तथा संपादने यैर्नाभिमतस्तदर्थं द्रव्याधिक्यव्ययस्ते मुधैव पीडितचेतसो भवेयुरिति यथापूर्वं सरणिरादृता। इति विनिवेदकः।

आर्हतमतप्रभाकरकार्यालयः, पुण्यपत्तनम्।
वी. सं. २४५४ मानकादर्शी।

विद्वद्वशंवदः—
मोतीलाल लाधाजी

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

ये त्वां तीर्थपते स्मरन्ति मुदितस्वान्ताः क्षमामण्डनं
ये त्वां विश्वविलोचनं [1]प्रतिदिनं पर्यासते सर्वदा ॥
ये त्वां नाथ वितर्कयन्त्यवहिता ये वाऽनुमिन्वन्ति ते
मुच्यन्ते दुरितैस्ततो वयमपि त्वां देव सेवामहे ॥ ४४५ ॥

निर्णीतं प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम् । अथ परोक्षप्रमाणस्वरूपनिरूपणायाह—

अस्पष्टं परोक्षमिति ॥ १ ॥

स्वपरव्यवसायज्ञानं यदस्पष्टमुक्तलक्षणात्स्पष्टाद्विपरीतमविशदं तत्परोक्षमित्यवगन्तव्यम् । तथा च प्रयोगः, परोक्षमस्पष्टज्ञानात्मकं परोक्षत्वात्, यदस्पष्टज्ञानात्मकं न भवति न तत्परोक्षम्, यथा प्रत्यक्षम्, परोक्षं च वक्ष्यमाणं स्मृत्यादिविज्ञानम् । तस्मादस्पष्टज्ञानात्मकमिति ॥ १ ॥

अथास्य प्रकारान्प्रकटयन्नाह—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्चप्रकारमिति ॥ २ ॥

स्मरणं च प्रत्यभिज्ञानं च तर्कश्चानुमानं चागमश्च त एव भेदास्तेभ्यस्तान्प्रतीत्येत्यर्थः । तत्परोक्षं पञ्चप्रकारमिति ॥ २ ॥

सम्प्रति स्मरणं कारणगोचरस्वरूपतो निरूपयति—

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणमिति ॥ ३ ॥

1 'कृतधियः सजानते' इति भ. संगृहीतः पाठः ।

तत्र तेषु स्मरणादिषु मध्ये । संस्कारः प्रमातुः शक्तिविशेषस्तस्य प्रबोध उद्बोधः फलदानाभिमुख्यमिति यावत् । तस्माद्धेतुभूतात्संभूतमुत्पन्नं वेदनमित्युत्तरेण योगः । कीदृशमित्याह । अनुभूतार्थविषयम् । अनुभूतः प्राक्प्रमाणेन प्रतिपन्नोऽर्थो वस्तु विषयो गोचरो यस्य तत्तथा, तदित्याकारं तदित्युल्लेखवत् । तदित्युल्लेखवत्ता चास्य योग्यतापेक्षयाख्यायि । यावता स्मरसि चैत्र कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्यामह इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्विदं स्मरणं तेषु कश्मीरेष्विति तच्छब्दोल्लेखमर्हत्येवेति । वेदनं स्मरणमिति स्पष्टार्थे पदे । संस्कारप्रबोधसम्भूतमित्यनेनात्र स्मरणस्य कारणमुपदर्शितम् । अनुभूतार्थविषयमित्यनेन गोचरः । तदित्याकारमित्यनेन पुनः स्वरूपमिति ॥ ३ ॥

अत्रोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

तत्तीर्थकरबिम्बमिति यथेति ॥ ४ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थम्, इत्येवंप्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं तत्सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

स्मृतिप्रामाण्यमङ्गीकुर्वतां बौद्धस्य पूर्वपक्षमुपपाद्य तत्खण्डनम् ।

स्वपरव्यवसायित्वात्प्रमाणं चेदमञ्जसा ॥
अप्रामाण्यं पुनर्बौद्धो ब्रुवन्नस्य न तार्किकः ॥ ४४६ ॥

तथा हि—अमुष्याप्रामाण्यं कुतोऽयमाविष्कुर्वीत, किं गृहीतार्थग्राहित्वात्परिच्छित्तिविशेषाभावादसत्यातीतेऽर्थे प्रवर्त्तमानत्वादर्थादनुत्पद्यमानत्वाद्विसंवादकत्वात्समारोपाव्यवच्छेदकत्वात्प्रयोजनाप्रसाधकत्वाद्वा । न तावद्गृहीतार्थग्राहित्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यम् । अनुमानेनाधिगते वह्नौ तदुत्तरकालभाविनः प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनुमानस्यापि केनचिदंशेनाधिगतार्थाधिगमसम्भवेनाप्रामाण्यानुषङ्गाच्च, व्याप्तिज्ञानप्रतिपन्ने हि वस्तुन्यनुमानं प्रवर्त्तत इति । अथाऽधिगताऽर्थाऽधिगमेऽप्यनु-

मानस्यापूर्वस्याप्यर्थांशस्याधिगमसम्भवात्प्रामाण्यमिष्यते । हन्त कथमेवं स्मरणस्यापि प्रामाण्यं न स्यात् । तत्रापि वर्त्तमानकालावच्छेदेनाधिगतस्यार्थस्यातीतकालावच्छेदेनाधिगतेरपूर्वांशाधिगमोपपत्तेः । समर्थितं चैतत्प्रथमपरिच्छेदे गृहीतार्थग्राहित्वेनापि ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । तन्न गृहीतार्थग्राहित्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यम् । नापि परिच्छित्तिविशेषाभावात् । निहितमन्त्रिताधीतादौ हानोपादानहेतोः परिच्छित्तिविशेषस्य स्मरणे सद्भावात् । नाप्यसत्यतीतेऽर्थे प्रवर्त्तमानत्वात्तस्याप्रमाणता, यतोऽतीतस्यार्थस्य स्वकालेऽसत्त्वं स्मृतिकाले वा । न तावत्स्वकाले, तदा तस्य विद्यमानत्वात् । स्मृतिकाले तु तस्यासत्त्वं नाप्रामाण्यं प्रत्यङ्गम् । प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तेः । न हि प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थः प्रत्यक्षकाले सौत्रान्तिकैः सत्त्वेनाभ्युपगम्यते । **"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ॥ हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥ १ ॥"** इत्यस्य विरोधानुषङ्गात् । एकान्ततोऽसत्यर्थे स्मरणमुत्पद्यत इति न नः पक्षः । अर्थादनुत्पद्यमानत्वं च स्मरणस्यासिद्धम् । स्वविषयभूतादनुभूतादर्थादुत्पद्यमानत्वात् । विसंवादकत्वमपि स्मरणस्याप्रसिद्धम् । स्वप्रतिपन्ने वस्तुन्यविसंवादकत्वात्तस्य । अविसंवादो हि गृहीतार्थे प्राप्तिः प्रमाणान्तरप्रवृत्तिर्वा स्यात् । स द्विविधोऽपि स्मृतिप्रतिपन्ने स्वयं धृतद्रव्याद्यर्थे समस्त्येव । यत्र तु विसंवादः स स्मरणाभासः । प्रत्यक्षाद्याभासवत् । समारोपव्यवच्छेदकत्वमपि स्मरणस्यासिद्धम् । स्वविषयभूते साध्यसाधनसम्बन्धादौ तस्य समारोपव्यवच्छेदकत्वसम्भवात् । अन्यथाऽनुमाने दृष्टान्ताभिधानानर्थक्यापत्तिः । साध्यसाधनसम्बन्धस्मरणार्थं हि तत्र दृष्टान्ताभिधानम् । इतरथा हेतुरेव केवलोऽभिधीयेत । ततस्तदभिधानान्यथानुपपत्तेः स्मृतिविषयभूते सम्बन्धादौ विस्मरणसंशयविपर्ययरूपः समारोपोऽस्तीत्यवगम्यते । तद्व्यवच्छेदकत्वाच्च स्मरणस्य प्रामाण्यम् । प्रयोगः, यत्समारोपव्यवच्छेदकं तत्प्रमाणम्, यथानुमानम्, समारोपव्यवच्छेदकं च स्वप्रतिपन्नेऽर्थे स्मरणमिति ।

प्रयोजनाप्रसाधकत्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यमित्यप्यनुपपन्नम् । अनुमानप्रवृत्तिनिहितप्राप्त्यादिलक्षणस्य तत्साध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । अनुमानं हि साध्यप्रतिबद्धाद्धेतोः प्रवर्त्तते । साध्यप्रतिबन्धश्च हेतोः सत्तामात्रेणानुमानप्रवृत्तेरङ्गं परिज्ञातो वा स्मृतिकोटीकृतो वा । प्रथमपक्षे नालिकेरीद्वीपायातस्याप्रतिपन्नाग्निधूमसम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु बालावस्थायां प्रतिपन्नाग्निधूमसम्बन्धस्य पुनर्वृद्धावस्थायां विस्मृततत्सम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे तु कथं स्मरणस्य प्रामाण्यप्रतिषेधः । अनुमानप्रवृत्तेरङ्गत्वात् । यज्ज्ञानमनुमानप्रवृत्तेरङ्गं तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षं, तथा च स्मरणम्, तस्मात्प्रमाणमिति । एवं च ।

अन्यप्रमाणमिव सिद्धमिदं प्रमाणं
न्यायोपदेशवशतः स्मरणं यतोऽत्र ॥
दत्तो गृहप्रभृतिको व्यवहार एष
प्राप्नोति सिद्धिपदवीमनिशं जनानाम् ॥ ४४७ ॥ ४ ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कारणादिप्ररूपणार्थमाह—

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ५ ॥

अनुभवश्च प्रमाणेन ग्रहणम् । स्मृतिश्चानन्तराभिहितैव । अनुभवस्मृती ते हेतुर्यस्य तदनुभवस्मृतिहेतुकं ज्ञानमित्युत्तरेण योगः । अनेन प्रत्यभिज्ञानस्य कारणमुक्तम् । सामान्यशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्तिर्यक्सामान्यं च गवादिषु सदृशपरिणामात्मकम् । ऊर्ध्वतासामान्यं च परापरविवर्तव्यापि द्रव्यम् । एतदुभयमादिर्यस्य वैलक्षण्यादेर्धर्मस्तोमस्य स तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिर्गोचरो विषयो यस्य तत्तथा । अनेनास्य विषयो निर्दिष्टः । सङ्कलनं विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यवमर्शनमात्मा स्वभावो यस्य तत्सङ्कलनात्मकमिति । अनेन स्वरूपमभिहितम् । एवंविधविशेषणविशिष्टं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यभिज्ञानमिति विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अस्योदाहरणोपदर्शनायाह—

यथा तज्जातीय एवायं गोपिण्डो गोसदृशो गवयः स एवायं जिनदत्त इत्यादीति ॥ ६ ॥

अत्र तज्जातीय एवायं गोपिण्डो गोसदृशो गवय इत्याभ्यां तिर्यक्सामान्यविषयं स एवायं जिनदत्त इत्यनेन पुनरूर्ध्वतासामान्यविषयं प्रत्यभिज्ञानमुदाहृतम् । तिर्यक्सामान्यविषयं च गोसदृशो गवय इत्युदाहरणान्तरमुपमानप्रमाणस्यात्रैवान्तर्भावप्रदर्शनार्थमुपदर्शितम् । आदिशब्दात्स एवानेनाप्यर्थः कथ्यते गोविलक्षणो महिष इदमस्माद्दूरमिदमस्य समीपमिदमल्पमिदं महदिदमस्मात्प्रांशु ह्रस्वं वेत्यादि । तथा—

शुण्डालदण्डपृथुगण्डतटीकराल-
मापिङ्गलस्फुटसटाविकटांसकूटम् ।
अष्टाभिरङ्घ्रिभिरुपेतमतीव भीष्म-
माहुर्बुधाः शरभमद्भुतशौर्यवृत्तिम् ॥ ४४८ ॥

स्कन्धे सटाश्चरणकोटिषु कुञ्जरेन्द्र-
कुम्भस्थलीदलनदुर्ललितानि यस्य ॥
क्वापि प्रपश्यति भवान्नखपञ्जराणि
जानातु तं जगति केसरिणः किशोरम् ॥ ४४९ ॥

गण्डस्थलीप्रविगलन्मदगन्धलुब्ध-
मुग्धभ्रमद्भ्रमरभूषितकर्णजाहम् ॥
दुर्वारदन्तमुशलं चलगण्डशैल-
शङ्काकरं द्विरदराजमुदाहरन्ति ॥ ४५० ॥

आलोक्य कज्जलमलीमसमेघमाला-
मभ्युन्नतां वियति यो नरिनर्ति हर्षात् ॥
केकायितानि कुरुतेऽश्रुजलप्लुते च
धत्ते दृशौ शिखिनमेनमुशन्ति सन्तः ॥ ४५१ ॥

आताम्रचञ्चुचरणं सवलक्षपक्षं
क्षीराम्बुसङ्करविवेककलाप्रगल्भम् ॥
मञ्जीरमञ्जुपरिसिञ्जितमन्दनादं
जानीहि मन्थरगतिं बत राजहंसम् ॥ ४५२ ॥

यो मञ्जु मञ्जु परिगुञ्जति मञ्जरीणां
किञ्जल्कपुञ्जरजसा कपिशीकृताङ्गः ॥
नीलीतमालदलकज्जलकालकान्तिः
षड्भिर्भवेन्मधुकरश्चरणैः स नूनम् ॥ ४५३ ॥

या खिद्यते प्रतिपदं स्वनितम्बभारात्
त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलनेत्रा ॥
उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भनिरङ्कुशां तां
सीमन्तिनीं युवतिरित्युपवर्णयन्ति ॥ ४५४ ॥

यद्व्योम संरचयति स्फुरदिन्द्रचाप-
रोचिष्णु चित्ररचनारुचिरं समन्तात् ॥
विस्तारिणा स्वकिरणप्रसरेण पञ्च-
वर्णेन तद्भवति मेचकमत्र रत्नम् ॥ ४५५ ॥

ताम्राणि यस्य विलसन्ति सुपल्लवानि
चुम्बन्ति चारुकुसुमानि च चञ्चरीकाः ॥
वाचालितं विपुलकोकिलकाकलीभि-
र्बुध्यस्व हन्त सहकारमहीरुहं तम् ॥ ४५६ ॥

इत्येवमादिशब्दश्रवणादाहितसंस्कारविशेषः, प्रतिपत्ता तथाविधानेव शरभसिंहादीनवलोक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्संकलनमपि प्रत्यभिज्ञानोदाहरणमादर्शितं मन्तव्यम् ।

अत्राह शाक्यः—

प्रत्यभिज्ञानमस्वीकुर्वतो बौद्धस्य पूर्वपक्षमुपाद्य तत्खण्डनम् ।

विज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञाननाम्नः
सम्यग्युक्त्या नास्ति सत्तैव तावत् ॥
या त्वस्यैषा मानतावर्णना सा
वान्ध्येयस्योदग्रशृङ्गारभङ्गिः ॥ ४.१७ ॥

तथा हि, विरुद्धधर्म्माध्यासतः कारणाभावाच्च प्रत्यभिज्ञानस्य स्वरूपमेव न सम्भवति। तत्कथं तस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमुचितम् । पूर्वं हि ज्ञातस्य पुनः कालान्तरे स एवायमित्यादि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । न चास्यैकत्वमुपपन्नम् । विरुद्धधर्म्माध्यासात्। यत्र हि विरुद्धधर्म्माध्यासो न तत्रैक्यम् । यथा जलानलादौ । विरुद्धधर्म्माध्यासश्च प्रत्यभिज्ञान इति । न चायमसिद्धः स्पष्टास्पष्टरूपाक्रान्ततया प्रत्याभिज्ञाने विरुद्धधर्म्माध्यासस्य प्रसिद्धेः। तथा हि, स इत्युल्लेखः प्रत्यभिज्ञाने स्मरणरूपत्वेनास्पष्टः । अयमित्युल्लेखश्च प्रत्यक्षरूपत्वेन स्पष्टः । न चास्पष्टेतरलक्षणविरुद्धधर्मलक्षणविरुद्धधर्म्माध्यासेऽप्यभेदो युक्तः । प्रत्यक्षानुमानयोरप्यभेदप्रसक्तेः । किं च, स एवायमित्याकारद्वयं, तत्र किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभात्यननुप्रवेशेन वा । प्रथमपक्षेऽन्यतराकारस्यैव प्रतिभासः स्यात् । द्वितीयाकारस्य तत्रानुप्रवेशेन तस्मादविविक्तत्वात् । द्वितीयपक्षे तु परस्परविविक्तप्रतिभासद्वयप्रसङ्गः । अन्योन्याननुप्रवेशेनाकारद्वयस्यावस्थानात् । न च प्रतिभासद्वयम् । एकाधिकरणत्वप्रसक्तेस्तु पुरुषाद्वैतसिद्धिः स्यात् । ततो विरुद्धधर्म्माध्यासान्नैकमिदं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । ततः कथं प्रत्याभिज्ञानस्य सम्भवः । कारणाभावाच्च न तत्सम्भवति । तथा हि, प्रत्याभिज्ञानस्य कारणं किमिन्द्रियमुत पूर्वानुभवजनितः संस्कारस्तदुभयं वा । न तावदिन्द्रियम् । तस्य वर्तमानार्थावभासजनकत्वात्। नापि संस्कारः । तस्य स्मरणकारणत्वात्। नाप्युभयम् । उभयदोषानुषङ्गात्। न च कारणान्तरमस्योपलभ्यते । तन्न प्रत्यभिज्ञानं स्वरूपतः सम्भवति । सम्भवतु वा, तथापि न तत्प्रमाणम् । विषयाभावात् । तस्य

हि विषयः पूर्वज्ञाने प्रतिभातमेव वस्तु तदतिरिक्तं वा । तत्राद्यपक्षे न तत्प्रमाणम् । गृहीतग्राहित्वात्, धारावाहिज्ञानवत् । द्वितीयपक्षेऽपि किं कृतस्तस्यातिरेकः । किं स्वरूपभेदकृतः कालद्वयसम्बन्धैक्यप्रतिपत्तिकृतो वा । यदि स्वरूपभेदकृतः, तदा ज्ञानवज्ज्ञेयस्यापि प्रतिक्षणं स्वरूपभेदप्रसिद्धेः शौद्धोदनिमतानुप्रवेशः । अथ कालद्वयसम्बन्धिदेवदत्तस्यैक्यं प्रतीयते । अतस्तत्प्रतिपत्तिकृतोऽतिरेक इति चेत् । तदपि वाङ्मात्रम् । यतः किमिदमैक्यं नाम, एकत्वसंख्या स्थायित्वं वा । यद्येकत्वसंख्या, तदाऽस्याः पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वात्कथमाधिक्यपरिच्छेदः प्रत्यभिज्ञानेन । अथ स्थायित्वम् । तत्किं देवदत्तस्वरूपाद्भिन्नमभिन्नं वा । यद्यभिन्नम्, तदा तत्स्वरूपवत्तदपि पूर्वज्ञानेनैव प्रतिपन्नमिति तद्विषयत्वे प्रत्यभिज्ञानस्य तदवस्थ एव गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यलक्षणो दोषः । अथ भिन्नं स्थायित्वम, तत्किं पूर्वमप्युत्पन्नमथ प्रत्यभिज्ञानसमय एवोत्पद्यते । यदि पूर्वमप्युत्पन्नम्, तदा पूर्वज्ञानेनैवास्य परिच्छेदात्कथं प्रत्यभिज्ञानाधिक्यपरिच्छेदः । अथ प्रत्यभिज्ञानसमय एवोत्पद्यते । तर्हि तस्य पूर्वमप्रतिपन्नत्वात्कथं प्रत्यभिज्ञानविषयत्वम् । पूर्वं प्रतिपन्नस्यार्थस्य पुनः कालान्तरे गृह्यमाणस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । पूर्वज्ञानाप्रतिपन्नार्थान्तरावबोधकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानत्वे च घटज्ञानानन्तराविर्भूतपटज्ञानस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः । प्रत्यभिज्ञानसमय एवास्यस्थायित्वस्योत्पत्तौ च क्षणिकत्वानुषङ्गात्कथं तद्विशिष्टार्थानामक्षणिकत्वं स्यादिति ।

तस्मादित्थमभावाद्यद्वा सत्त्वेऽपि गोचराभावात् ॥
प्रामाण्यधुरन्धरेण न धुरीणं प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ४५८ ॥
हन्त सौगत यथैव विष्टपे विश्रुतस्त्वमसि पश्यतोहरः ॥
अस्ति कश्चन तथैव कोविदस्त्वद्विनिग्रहविनोददुर्धरः ॥४५९॥

तथा हि यत्तावदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासत इत्यादि । तत्र यदि नाम दर्शनस्मरणलक्षणयोराकारयोर्विरोधः । तथापि धर्मिणः प्रत्य-

भिज्ञानरूपस्य किमायातम् । येनास्य विरुद्धधर्म्माध्यासाद्भेदः प्रार्थ्येत । धर्म्माणां हि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधसम्भवे तेषामेवान्योन्यं भेदो युक्तः । चित्रविज्ञानाकारवत् । किं च विरुद्धाभ्यां दर्शनस्मरणाकाराभ्यां कारणभूताभ्यां स्वभावभूताभ्यां वा प्रत्यभिज्ञानस्य भेदः साध्येत । तत्राद्यपक्षे सिद्धसाध्यता दोषः । न खलु कारणस्वरूपमेव सर्वथा कार्यस्वरूपमित्यनेकान्तवादिनः प्रतिजानते । द्वितीयपक्षेऽपि कथञ्चित्तद्भेदः साध्येत सर्वथा वा । यदि कथञ्चित्, तदा सिद्धा साध्यतैव । आकारतद्वतोः कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमाज्जैनैः । भेदस्त्वनुपपन्नः, तयोस्तत्स्वभावत्वाभावप्रसङ्गात् । यो यस्य स्वभावो न तस्य तद्वतः सर्वथा भेदः । यथा चित्रज्ञानान्नीलाद्याकाराणाम् । स्वभावश्च प्रत्यभिज्ञानस्य स एवायमित्याकारद्वयमिति । प्रत्यभिज्ञानं हि दर्शनस्मरणलक्षणस्वसामग्रीतः समुत्पद्यमानमङ्गीकृताकारद्वयमेव समुपजायते । चित्रपटादिसामग्रीतश्चित्राकारैकज्ञानवत् । अभ्युपगम्य च स्वभावभूताकारद्वयस्य स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां विरुद्धधर्म्माध्यासत्वमेतदुक्तम् । यावता प्रत्यभिज्ञाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वे एव न विद्येते । अस्पष्टस्वरूपस्यैवास्य स्वसामग्रीतः समुत्पादात् । यदप्युक्तं स एवायमित्याकारद्वयं, तत्र किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभातीत्यादि, तत्र कोऽयमस्य, परस्परानुप्रवेशो नाम । परस्पररूपसाङ्कर्यमेकस्मिन्नाधारे धृतिर्वा । नाद्यः पक्षः श्रेयान् । प्रतीतिविरोधात् । न हि यथोक्तमाकारद्वयमन्योन्यसङ्कीर्णस्वरूपं स्वप्नेऽपि प्रतीयते । द्वितीयपक्षे पुनर्न किंचिदनिष्टम् । एकस्मिन्प्रत्यभिज्ञाने तदाकारद्वयस्य निर्बाधमनुभूयमानत्वात् । कथं चैवंवादिनः सौगतस्य चित्रज्ञानमपि सिध्येत् । नीलादिप्रतिभासानां हि परस्परानुप्रवेशे सर्वेषामेकरूपताप्रसङ्गात्कुतश्चित्रत्वम्, एकनीलाकारज्ञानवत् । तेषां परस्परानुप्रवेशे वा भिन्नसन्ततिनीलादिप्रतिभासानामिवात्यन्तभेदसिद्धेर्नितरामचित्रत्वम् । एकज्ञानाधिकरणतया तेषां प्रत्यक्षतः प्रतीतेः प्रतिपादितदोषानवकाशः प्रत्यभिज्ञानेऽप्यवि-

शिष्टः । तन्न विरुद्धधर्म्माध्यासितत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्याभावो युक्तः । नापि कारणाभावतः । दर्शनस्मरणलक्षणस्य तत्कारणस्य सूत्रे प्रतिपादितत्वात् । ननु कथं पृथग्गोचरयोर्विभिन्नाकारयोश्च दर्शनस्मरणयोः प्रत्यभिज्ञाने कारणतेति चेत् । तेनानुविधीयमानान्वयव्यतिरेकत्वात् । अङ्कुरादिनानुविधीयमानान्वयव्यतिरेकस्य बीजादेरिव । तत्र न खलु बीजादेरङ्कुरादौ कारणतायां तेनान्वयव्यतिरेकानुविधानादन्यन्निबन्धनमस्ति । तन्न प्रत्यभिज्ञानस्य कारणाभावादप्यभावो युक्तः । अपि चेदं प्रत्याभिज्ञानं कार्यम् । कार्यं च प्रतीयमानं कारणसद्भावमवबोधयति । अतः कथमस्य कारणाभावो ज्यायान् । ततश्च कारणाभावाच्च न तत्सम्भवीत्यादि प्रत्यादिष्टम् । यच्चान्यदुपन्यस्तं सम्भवतु वा तथापि न तत्प्रमाणं विषयाभावादिति । तदप्ययुक्तम् । विषयाभावस्यासिद्धेः । पूर्वोत्तरविवर्त्तवर्त्त्येकद्रव्यादेस्तद्विषयस्य सद्भावात् । न च दर्शनस्मरणयोरेवायं विषय इति वाच्यम् । दर्शनस्य हि वर्त्तमानकालावच्छिन्नः स्मरणस्य पुनरतीतकालावच्छिन्नपदार्थो विषयः प्रत्यभिज्ञानस्य तूभयकालावच्छिन्नद्रव्यादि । न चाशेषार्थानां क्षणिकत्वतो द्रव्यस्य कस्यचिदप्यसम्भवात्कथं तस्य तद्विषयता प्रार्थ्यत इत्यभिधातव्यम् । क्षणभङ्गप्रतिषेधेन द्रव्यसिद्धेः पुरस्तादुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च लूनपुनर्जातनखकेशादिष्विव सर्वत्र निर्विषया प्रत्यभिज्ञा । क्षणक्षयैकान्तस्यानुपलम्भात् । तदुपलम्भे हि सा निर्विषया स्यात् । एकचन्द्रोपलम्भे द्विचन्द्रप्रतीतिवत् । लूनपुनर्जातनखकेशादौ च स एवायं नखकेशादिरित्येकत्वपरामर्शिप्रत्यभिज्ञानं लूननखकेशादिसदृशोऽयं पुनर्जातनखकेशादिरिति सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानान्तरेण बाध्यमानत्वादप्रमाणं प्रसिद्धम् । न पुनः सादृश्यप्रत्यवमार्शि । तत्त्वस्याऽबाध्यमानतया प्रमाणत्वसिद्धेः । न चैकत्रैकत्वपरामर्शिप्रत्यभिज्ञानस्य मिथ्यात्वदर्शनात्सर्वत्राऽस्य मिथ्यात्वम् । प्रत्यक्षस्यापि सर्वत्र भ्रान्तत्वानुषङ्गान्न किञ्चित्कुतश्चित्कस्यचित्प्र-

सिध्येत् । ततो यथा शुक्ले शङ्खे पीताभासं प्रत्यक्षं तत्रैव शुक्लाभासप्रत्यक्षान्तरेण बाध्यमानत्वादप्रमाणं न पुनः पीते कनकादौ । तथा प्रकृतमपीति । तन्न विषयाभावात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ गृहीतग्राहित्वात्तत्तथेष्यते, तत्र तद्विषयो हि प्रत्यक्षेण गृह्येत स्मरणेन प्रमाणान्तरेण वा । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य वर्त्तमानविवर्त्तमानालिङ्गितद्रव्यगोचरचारित्वात् । नापि स्मरणेन, तस्यातीतपर्यायमात्रावच्छिन्नद्रव्यविषयत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण, उभयविवर्त्तवर्त्तिद्रव्यादिग्राहकस्य प्रत्यभिज्ञानात्पूर्वमन्यस्य प्रमाणस्य प्रवृत्तेरननुभवात् । प्रत्यक्षस्मरणजनितकल्पनाज्ञानमस्तीति चेत्, न । तस्यैव प्रत्यभिज्ञानत्वेनास्माभिरप्यभ्युपगमात् । ननु यदि प्रत्यक्षस्मरणयोरुभयविवर्त्तवर्तिद्रव्यमविषयः । तर्हि कथं ताभ्यां तत्र प्रत्यभिज्ञानं जायेत । तथा हि, यद्यस्य विषयो न भवति न तत्तत्र विज्ञानमुत्पादयति, यथा चक्षू रसे । न भवति चोभयविवर्त्तवर्त्ति द्रव्यं विषयः प्रत्यक्षस्मरणयोरपीति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । विकल्पोत्पादकाध्यक्षेणानेकान्तात् । तस्यान्यगोचरस्यापि सामान्ये विकल्पोत्पादकत्वप्रतीतेः । अथ विकल्पवासनासहायमविकल्पकं स्वाविषयेऽपि सामान्ये विकल्पमुपजनयति । सहकारिणामचिन्त्यशक्तिकत्वात् । अन्यथा कथमसर्वज्ञानमभ्यासविशेषसहायं सर्वज्ञज्ञानं जनयेदिति चेत् । तर्हि प्रत्यभिज्ञानावरणक्षयोपशमसहाये प्रत्यक्षस्मरणे अपि स्वाविषये उभयविवर्त्तवर्त्तिनि द्रव्ये प्रत्यभिज्ञानमुपजनयतामविशेषात् । एतेन तस्य हि विषयः पूर्वज्ञाने प्रतिभातमेव वस्तु तदतिरिक्तं चेत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थः कदर्थितो द्रष्टव्यः । उक्तनीत्या प्रत्यभिज्ञानविषयस्य व्यवस्थापितत्वात् । तन्न गृहीतग्राहित्वात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ स्मरणानन्तरभावित्वात्तत्तथाऽनुमन्यते । तदप्यनुपपन्नम् । रूपस्मरणानन्तरं रससन्निपाते समुत्पन्नस्य रसज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तत्र हि रूपस्मरणस्य पूर्वकालभावित्वात्समनन्तरकारणत्वम् । बोधाद्बोधरूपतेत्यभ्युपगमात् ।

न चात्र बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वं प्रत्यभिज्ञाने तु स्मरणरूपतयेति वाच्यम् । स्मरणबोधरूपतयोस्तादात्म्ये सति क्वचिद्बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वं स्मरणस्य क्वचित्तु स्मरणरूपतयेति व्यवस्थापयितुमशक्तेः । यदि च स्मरणानन्तरभावित्वात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति प्रतिपाद्यते । कथं तर्हि अनुमानमपि प्रमाणं स्यात् । तद्धि साध्यसाधनसम्बन्धस्मरणानन्तरमेवोपजायते । अन्यथा दृष्टान्तोपन्यासस्तत्र व्यर्थो भवेत् । तन्न स्मरणानन्तरभावित्वादपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ बाध्यमानत्वात्तथा कथ्यते, तदपि न तथ्यम् । तद्बाधकस्य कस्यचिदप्यनुपपत्तेः । यन्नैकत्वविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यापह्नवः कर्तुमुचितः । नापि सादृश्यगोचरस्य, अनुमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । येनैव हि पूर्वं धूमोऽग्नेर्दृष्टस्तस्यैवोत्तरकालं पूर्वं धूमसदृशधूमदर्शनादप्यनुमानोत्पत्तिर्युक्ता नाऽन्यस्याऽन्यदर्शनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमन्तरेण तेनेदं सदृशमिति प्रतिपत्तिर्घटते । पूर्वप्रत्यक्षेणोत्तरस्योत्तरप्रत्यक्षेण च पूर्वस्य धूमादिवस्तुनोऽप्रतिपत्तेः । न च द्वयाप्रतिपत्तौ द्विष्ठं सादृश्यं प्रतिपत्तुं शक्यम् । अतिप्रसङ्गात् । सादृश्यसाधर्म्याभ्यां भिन्नाभिन्नादिविकल्पैर्विचार्यमाणस्यानुपपत्तेस्तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानस्य कथं प्रमाणत्वमिति च न शङ्कनीयम् । सादृश्यस्य सामान्यप्रतिष्ठावसरे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । न च तस्मिन्नेव स्वपुत्रादौ भ्रान्त्या तादृशोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं स एवाऽयमित्येकत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानेन बाध्यमानमप्रमाणं प्रतिपद्य स्वपुत्रादिना सदृशे पुरुषे तादृशोऽयमित्यपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं प्रतिपादयितुं युक्तम् । तस्याबाध्यमानत्वेन प्रमाणत्वात् । एवं वैलक्षण्यादिविषयाण्यपि प्रत्यभिज्ञानानि समर्थनीयानि । ततश्च—

हंहो बौद्धाः स्वमतविषयं पक्षपातं विधूय
ग्राह्यं प्रौढप्रमितिवशतः प्रत्यभिज्ञाप्रमाणम् ॥
यस्मादेषा भवति सततं लोकयात्रा समग्रा
कोऽपि काऽपि स्वपरनियमं नाऽन्यथा हन्त कुर्यात् ॥४६०॥

अत्राह भाट्टः—

सादृश्यज्ञानस्योपमानत्वमेव न प्रत्यभिज्ञानत्वमिति भाट्टपूर्वपक्षमुपदर्श्य तत्खण्डनम् ।

सादृश्यगोचरज्ञानमुपमानस्वरूपताम् ॥
अङ्गीकरोति न पुनः प्रत्यभिज्ञानरूपताम्
॥ ४६१ ॥

तथा हि, गोदर्शनाहितसंस्कारस्य प्रमातुः पश्चाद्गवयदर्शने गवि स्मरणे सत्यनेन सदृशः स इत्येवमाकारतयोपजायमानस्य ज्ञानस्योपमानत्वमेव न्याय्यं न प्रत्यभिज्ञानत्वम् । तस्यैकत्वविषयत्वेनैव व्यवस्थितत्वात् । सादृश्यविशिष्टो विशेषो विशेषविशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्यैव प्रमेयम् । उक्तं च— "तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ १ ॥ प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता" ॥ २ ॥ इति । एतदपरीक्षकलक्षितम् । सादृश्यप्रतीतेः सङ्कलनाज्ञानरूपतया प्रत्यभिज्ञानताऽनतिक्रमात् । स एवायमिति यथोत्तरपर्यायस्य पूर्वपर्यायेणैकताप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञानमेवमनेन सदृशः स इत्येपापि । सङ्कलनात्मकत्वाविशेषात् । यदि चैकत्वज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यज्ञानं तूपमानमित्यभ्युपगमः । तर्हि वैलक्षण्यज्ञानं किं नाम प्रमाणं स्यात् । यथैव हि गोदर्शनाहितसंस्कारस्य गवयदर्शिनोऽनेन सदृशः स इति प्रतिपत्तिः । तथा महिषादिदर्शिनोऽनेन विलक्षणः स इति वैलक्षण्यप्रतीतिरप्यस्ति सा च न प्रत्यभिज्ञानोपमानयोरन्तर्भवति । एकत्वसादृश्यविषयत्वात् । अतः प्रमाणान्तरं प्रमाणसङ्ख्यानियमविघातकृद्भवेद्भवतः । अथ सादृश्याभावो वैलक्षण्यं तस्याऽभावविषयत्वान्न प्रमाणसङ्ख्यानियमविघातः । तर्हि वैलक्षण्याऽभावः सादृश्यमिति स एव दोषः । नन्वनेकस्य समानधर्मयोगः सादृश्यं तत्कथं वैलक्षण्याभावमात्रं स्यादिति चेत् । तर्हि वैलक्षण्यमपि विसदृशधर्मयोगस्तत्कथं सादृश्याभावमात्रं स्यादिति

१ मी. श्लो. वा. उप. प. सू. ५ श्लो. ३७।३८.

समानमिति । एतेन गौरिव गवय इत्युपमानवाक्याहितसंस्कारस्य पुनर्वने गवयदर्शनेऽयं गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानमिति नैयायिकमतमपि प्रतिहतम् । यथैव ह्येकदा कुम्भमुपलब्धवतः पुनः कालान्तरे तस्यैव दर्शने स एवायं कुम्भ इति प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञायते, तथा गोसदृशो गवय इति संङ्केतकाले गवयतदभिधानयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धं प्रतिपद्य पश्चाद्गवयदर्शनात्तत्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञायताम् । किं च गोविलक्षणमहिष्यादिदर्शनाद्गवयशब्दवाच्योऽयं न भवतीति तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिषेधप्रतिपत्तिः किं नाम प्रमाणं स्यात् । अथेयमप्युपमानमिष्यते । तदा “[1]प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम्” इति व्याहन्येत । प्रसिद्धवैधर्म्याच्चेत्युपसङ्ख्यानं वा सूत्रे कर्त्तव्यम् । तथाऽऽमलकदर्शनाहितसंस्कारस्य बिल्वादिदर्शनादतस्तत्सूक्ष्ममिति प्रतीतिः स्वसमीपवर्तिप्रासादादिदर्शनोपजनितसंस्कारस्य तत्प्रतियोगिपर्वताद्युपलम्भादिदमस्माद्दूरमिति प्रतिपत्तिः, ह्रस्वशिंशपादिदर्शनाविर्भूतसंस्कारस्य तद्विपरीतवटवृक्षाद्यर्थोपलम्भादतोऽयं प्रांशुरिति विनिश्चितं किं प्रमाणं भवेत् । तथा चोक्तम् । उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् ॥ तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ॥१॥ इदमल्पं महद्दूरमासन्नं प्रांशु नेति वा ॥ व्यपेक्षातः समक्षार्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥२॥” इति । साधनान्तरं स्यादिति । तथा हंसाद्यनभिज्ञो यदा कश्चित्क्वचित्पृच्छति कीदृशो हंसादिरिति । तदा स तं प्रति “पयोम्बुभेदी हंसः स्यात्षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ॥ सप्तपर्णः[2] सुतत्त्वज्ञैर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ १ ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकाख्यं पृथुस्तनी ॥ युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्त्तितः ॥ २ ॥ शरभोऽप्यष्टभिः पादैः सिंहश्चारुसटान्वितः ” इत्यादिकमाह । ततश्चैतद्वाक्याहितसंस्कारः प्रष्टा यदा पयोम्बुभेदित्वाद्युपलक्षितानर्थान्कालान्तरे समुप-

---

१ गौ. सू. १।१।६. २ ‘ सप्तपर्णस्तु ’ इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

लभ्यायं स हंसशब्दवाच्य इत्यादिरूपतया तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यते । तदा किं नाम तत्प्रमाणं स्यात् । उपमानमित्यसम्भाव्यम् । सर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपत्तौ प्रसिद्धार्थसाधर्म्यासम्भवात् । ततः प्रतिनियतप्रमाणव्यवस्थामभ्युपगच्छता न्यायशालिना प्रतिपादितप्रकारं प्रतीतिकदम्बकं प्रत्यभिज्ञानमेवेति स्वीकर्त्तव्यम् । भूयोऽपि **भाट्टः** प्राह—

परोक्षं प्रत्यभिज्ञानमिति क्षमाथै नैव नः ।।
यतः प्रत्यक्षतैवास्य न्यायगोचरमञ्चति ।। ४६२ ।।

तथा हि, प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षम् । अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा सम्प्रतिपन्नं प्रत्यक्षमिति । न च स्मरणपूर्वकत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावः । स्मरणात्पश्चाद्भावित्वेऽपि सत्सम्प्रयोगजत्वेन प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । यदाह—" **न हि स्मरणतो यत्तन्न प्रत्यक्षमितीदृशम् ।। वचनं राजकीयं वा लौकिकं वापि विद्यते ।। १ ।। न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम् ।। वार्यते केन चिन्नापि तत्तदानीं प्रदुष्यति ।। २ ।। तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात्प्रागूर्ध्वं चापि यत्स्मृतेः । विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।। ३ ।।**" इति । नैतदपि न्याय्यम् । यतोऽक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं प्रत्यभिज्ञानस्य साक्षाद्विवक्षितं पारम्पर्येण वा । यदि पारम्पर्येण, तदानुमानादिनास्य व्यभिचारः । तस्य प्रत्यक्षलक्षितलिङ्गादिद्वारेणोपजायमानस्य परम्परयाऽक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽपि प्रत्यक्षत्वाभावात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं त्वसिद्धम् । प्रत्यभिज्ञानस्य साक्षात्प्रत्यक्षस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनानुभूयमानत्वात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे पुनरस्य प्रथमव्यक्तिदर्शनकालेऽप्युत्पत्तिः स्यात् । अथ पुनर्दर्शने पूर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधोत्पन्नस्मृतिसहायमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयतीत्युच्यते । तदनुचितम् । प्रत्यक्षस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वात् । सापेक्षत्वे तु प्रत्यभिज्ञानस्यानुमानादिवत्परोक्षतैव ज्यायसी ।

एवं न प्रत्यभिज्ञानेऽप्यक्षत्वमुपपद्यते ।
भट्टचट्टाः परोक्षत्वं तदत्राभ्युपगम्यताम् ॥ ४६३ ॥

ततश्च,—

सुगतगोतमजैमिनिनन्दनैर्यदिह दूषणवृन्दमुदीरितम् ।
तदखिलं स्खलितं खललोकवत्सुजनचेष्टितचारुभिरुत्तरैः ॥ ४६४ ॥
सर्वं सङ्कलनाज्ञानं दर्शनस्मृतिहेतुकम् ।
तत्सिद्धं प्रत्यभिज्ञानमेकत्वादिप्रकाशकम् ॥ ४६५ ॥ ६ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्य तर्कस्य कारणगोचरस्वरूपनिरूपणायाह—

उपलम्भाऽनुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमिदमस्मिन्सत्येव भवतीत्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्क इति ॥ ७ ॥

उपलम्भानुपलम्भाभ्यां संम्भव उत्पादो यस्य तत्तथा । सवेदनं तर्क इत्युत्तरेण योगः । उपलम्भानुपलम्भौ चेह साध्यसाधनयोः प्रमाणमात्रेण ग्रहणाग्रहणे अभिप्रेते । तेनातीन्द्रियसाधनेष्वागमानुमाननिबन्धनयोरपि ग्रहणाग्रहणयोरुपादानात्तत्सम्बन्धस्यापि तर्कस्य संग्रहान्नाव्याप्तिलक्षणदोषः । यथा तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो विशिष्टसुखादिसद्भावान्यथानुपपत्तेरित्यादौ । आदित्यस्य गमनशक्तिरस्ति गमनान्यथानुपपत्तेरित्यादौ वेति । न हि धर्मविशेषः प्रस्तुतानुमानात्पूर्वं "शुभः पुण्यस्य" इत्यादिप्रवचनादन्यतः प्रतिपत्तुं पार्यते । नापि गमनशक्तिः प्रकृतानुमानात् । प्राग्यत्कार्यं तच्छक्तिमत्कारणपूर्वकं यथा सम्प्रतिपन्नं कार्यं च गमनमित्येवं रूपानुमानान्तरादन्यतोऽवगन्तुं शक्यते । तयोर्नित्यमतीन्द्रियत्वात् । अनयोश्चोपलम्भानुपलम्भयोः क्वचिदानन्तर्येण तर्कं प्रति कारणत्वमवसेयम् । व्याप्तिग्रहणकाले हि क्वचित्क्षयोपशमविशेषवशात्सकृत्साध्यसाधनो-

---

१ तत्त्वार्थ. ६।३.

पलम्भानुपलम्भाभ्यामनन्तरमेव तर्कः समुत्पद्यते । क्वचिदसकृत्पूर्वप्रवृत्ततदुपलम्भानुपलम्भाभ्यामनन्तरं पुनः कदाचित्साध्यसाधनावगमस्ततः प्राग्दृष्टयोस्तयोः स्मृतिः पश्चात्प्रत्यभिज्ञानं तदनु तर्कः समुपजायत इति । उक्तं कारणम् । विषयमाह—त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमिति । त्रिकालीकलितसाध्यसाधनयोः सम्बन्धोऽविनाभावो व्याप्तिरित्यर्थः । स आदिर्यस्य त्रिकालीकलितवाच्यवाचकसम्बन्धस्य स आलम्बनं गोचरो यस्य तत्तथा । स्वरूपमाह—इदमस्मिन्सत्येव भवतीत्याद्याकारमिति । आदिशब्दादिदमस्मिन्नसति न भवत्येवेत्याद्याकारं साध्यसाधनसम्बन्धालम्बनमेवंजातीयः शब्द एवंजातीयस्यार्थस्य वाचकः सोऽपि तथाभूतस्तथाभूतस्य तस्य वाच्य इत्याद्याकारं वाच्यवाचकभावालम्बनं च स्वरूपमुपादीयते । संवेदनं ज्ञानम् । ऊह इत्यपरं नाम यस्य स ऊहापरनामा तर्क इति तर्कज्ञैः कीर्त्यते ।

वाच्यवाचकभावालम्बनज्ञानस्य तर्कत्वम् । आवापोद्वापाभ्यां तदुत्पत्तिरिति वर्णनम् ।

ननु वाच्यवाचकभावालम्बनं ज्ञानं कथं तर्कः । उच्यते । नेदं तावत्प्रत्यक्षम्, चक्षुरादिज्ञानस्य शब्दपरिहारेण रूपादावेव श्रोत्रज्ञानस्य च रूपादिपरिहारेण शब्द एव प्रवर्त्तमानत्वाच्चक्षुरादिज्ञानं श्रोत्रज्ञानं च प्रतिनियत एव रूपादौ शब्दे च प्रवर्त्तते । न च सकलशब्दार्थगोचरमन्यज्ज्ञानमस्तीति तर्क एव तथा युक्तः । अस्य चोत्पत्तिः क्वचित्तावदावापोद्वापाभ्याम् । तथा ह्युत्तमवृद्धे गामानयेत्यादिशब्दमुच्चारयितरि तत्र गृहीतसङ्केतस्य मध्यमवृद्धस्यागृहीतसङ्केतस्य च बालस्य वर्णपदवाक्यविषयसङ्कलनात्मकं प्रत्यभिज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि पूर्वपूर्ववर्णावयवश्रवणाहितसंस्कारस्यान्त्यावयवश्रवणानन्तरं पूर्वतदवयवस्मरणे ह्रस्वादिविषयसङ्केतस्मरणे च सति ह्रस्वो दीर्घः प्लुतो वाऽयं वर्ण इति प्रत्यभिज्ञानं भवति । तथा पूर्वपूर्ववर्णश्रवणाहितसंस्कारस्यान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं पूर्ववर्णानामनुक्रमविशिष्टानां

स्मरणे पदविषयसङ्केतस्मरणे च सति सुबन्तं तिङन्तं च पदमिति प्रत्यभिज्ञानमुपजायते । तथा पूर्वपूर्वपदश्रवणाहितसंस्कारस्यान्त्यपदश्रवणानन्तरमनुक्रमविशिष्टपूर्वपदानां वाक्यगोचरसङ्केतस्य च स्मरणे सति वाक्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एवं तयोर्वर्णपदवाक्यग्रहणं प्रत्यभिज्ञानात् । ततोऽपि मध्यमवृद्धं चेष्टमानमवलोकयन्बालस्तटस्थस्तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति । आत्मनि तत्पूर्विकायाश्चेष्टाया दृष्टत्वात् । प्रमाणान्तरासन्निधावेतद्वृद्धप्रयुक्तशब्दसमनन्तरं च प्रवृत्तोऽयमित्यत एव शब्दात्किमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते । तमर्थं तेन वृद्धेनानीयमानमेवमवबुध्यतेऽयमर्थोऽमुतः शब्दादनेनावगत इति स चार्थोऽनेकगुणक्रियाजातिव्यक्त्यादिरूपसङ्कुल उपलभ्यते । शब्दोऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः, तत्कतमस्य शब्दांशस्य कतमोऽर्थांशो वाच्य इति सन्दिग्धे कालान्तरे च गां नयेत्यादिकमाकर्णयति । तत्र च गोशब्दानुवृत्तिमानयेत्यस्य तु व्यावृत्तिं विभावयति । ततोऽपि कदाचन वाजिनमानयेति शृणोति, तत्रापि गोशब्दस्य व्यावृत्तिमानयेत्यस्य त्वनुवृत्तिं व्यवस्यति । तदनुसारेण च गवादेरप्यर्थस्यानुवृत्तिव्यावृत्ती समाकलयति । तत इत्थमावापोद्वापाभ्यामनन्तरमीदृग्जातीयोऽर्थ ईदृग्जातीयस्य वाच्यः सोऽपि तस्य वाचक इतीत्थं वाच्यवाचकभावालम्बनसकलविवक्षितवाच्यवाचकविशेषसमुल्लेखशेखरस्तर्कः समुल्लसति । क्वचित्तु यदा कश्चित्तर्केण वाच्यवाचकभावं स्वयमवेत्य परमप्यनेनैव तमवबोधयिष्यंस्तदनुसारिपरसन्ताने तर्कोत्पत्तिहेतुं वचनं परार्थतर्करूपमुच्चारयति । तदा तस्मादप्यस्योल्लासः । यथा कश्चन पिता परमवत्सलो वत्साय कञ्चन पदार्थं पुरस्कृत्य कथयति, इत्थम्भूतमित्थम्भूतस्य शब्दस्य वाच्यं वत्स जानीहि, तदाऽसावुपलम्भानुपलम्भद्वारेण तथा प्रतिपद्यमानस्तर्कादेव वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्यते । इयं च व्याख्या वाच्यवाचकभावप्रतीतिरूपदर्शिता । शृङ्गग्राहिकया तु नियतायां व्यक्तावयं पुरोवर्ती भावोऽस्य

शब्दस्य वाच्य इत्यागमादेरपि सा भवति । तदूर्ध्वं तु व्याप्त्या तं प्रति यस्तर्कादेव प्रत्येति, अये इत्थंम्भूत इत्थम्भूतस्य सर्वः सर्वस्य वाचको वाच्यश्चेति । ननु तर्कः स्वविषयेण सम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वा तमवबोधयति । न तावदसम्बद्धः । अतिप्रसङ्गात् । अथ सम्बद्धः, कुतस्तत्सम्बन्धप्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षादनुमानात्तर्कान्तरात्प्रमाणान्तराद्वा । न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानात्, अनवस्थानुषङ्गात् । तदपि ह्यनुमानं तर्कपूर्वकमिति तत्रापि तर्कस्य स्वविषयेण सम्बन्धग्राहकमनुमानान्तरमन्वेषणीयमिति । नापि तर्कान्तरात्, तत एव, तर्कान्तरस्यापि स्वविषयसम्बन्धबोधपूर्वकत्वात्तस्याप्यपरतर्कनिबन्धनत्वात् । नापि प्रमाणान्तरात्, तस्यापि प्रमाणत्वेऽपि स्वविषयसम्बन्धबोधपूर्वकं प्रवर्त्तमानत्वादनवस्थापत्तेः । अथाप्रतिपन्नसम्बन्ध एव तर्कः स्वविषयज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषात्स्वविषयमेव बोधयति । तर्हि तत एवानुमानमप्यप्रतिपन्नसम्बन्धमेव स्वगोचरमवभासयतु । कृतं तत्प्रतिपत्तिनिमित्ततर्कप्रमाणपरिकल्पनेनेति कश्चित् । सोऽपि यदि प्रामाणिकस्तर्हि तस्यापि प्रत्यक्षं स्वविषयमवबोधयत्सम्बद्धमेवावबोधयेन्नासम्बद्धम् । अतिप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धश्च नानुमानादेः सिद्ध्यति । अनवस्थानुषङ्गात् । नापि प्रत्यक्षान्तरात्, अनवस्थानुषङ्गादेवेत्यादि सकलं प्रत्यक्षेऽपि समानम् । अथ न प्रत्यक्षं स्वविषयसम्बन्धावबोधनिबन्धनं तत्र प्रवर्त्तते तस्य स्वविषये स्वयोग्यताबलादेव प्रवृत्तिरिति चेत्, तर्हि तथा तर्कस्यापि स्वयोग्यताविशेषसामर्थ्यादेव स्वविषयप्रत्यायनसिद्धिर्भवतु । योग्यताविशेषः पुनः प्रत्यक्षस्येव स्वविषयज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेष एव तर्कस्यापि प्रतिपत्तव्यः । यथा च प्रत्यक्षस्योत्पत्तौ मनोऽक्षादयो योग्यतायाः सहकारिणो बहिरङ्गास्तथा तर्कस्यापि समुद्भूतावुपलम्भानुपलम्भावनुमन्येते । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्य । यच्च तत एवानुमानमप्यप्रतिपन्नसम्बन्धमेव स्वगोचरमवभासयत्वित्युक्तम् । तत्र साध्यसाधनसम्बन्धग्रहणनिरपेक्षानुमान-

स्योत्पत्तिरेव न सम्भवति । अनवबुद्धसाध्यसाधनसम्बन्धस्य क्वचित्कदाचिदुत्पत्त्यप्रतीतेः । तर्कस्य तु सम्बन्धग्रहणनिरपेक्षैव प्रत्यक्षवदुत्पत्तिर्घटत एव । न खलु प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तिः करणार्थसम्बन्धग्रहणापेक्षा प्रतिपन्ना । स्वयमगृहीततत्सम्बन्धस्यापि प्रतिपत्तिस्तदुत्पत्तिप्रतीतेः, तद्वत्तर्कस्यापि स्वार्थसम्बन्धग्रहणानपेक्षस्याप्युत्पत्तिप्रतिपत्तेर्नोत्पत्तौ सम्बन्धग्रहणापेक्षा युक्तिमतीति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७ ॥

एतच्च तर्कनामधेयं व्याप्तिज्ञानं तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां प्रवर्त्तत इति निदर्शयन्नाह—

यथा यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येवेति ॥ ८ ॥

अतिरोहितार्थमिदम्

अत्राह कश्चित्—

तर्कप्रामाण्यमसहमानस्य कस्यचिन्मतस्य खण्डनम् ।

प्रमाणतायामुपपादितायां
तर्कस्य युक्ता ननु लक्षणोक्तिः ॥
एषा तु सद्युक्तिपरम्पराभि-
र्विचार्यमाणस्य न तस्य युक्ता ॥४६६॥

तथा हि विषयव्यवस्थापकं प्रमाणं तर्कस्य च विषयो व्याप्तिलक्षणः प्रतिज्ञायते भवद्भिर्व्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्थां बध्नाति । यतः साध्यसाधनयोः सम्बन्धो व्याप्तिः सम्बन्धश्चैकदेशत्वमेककालत्वं वा तयोर्भवेत् । न तावदेकदेशत्वम् । यतः—

प्रबलपवनवेलद्वैजयन्तीवितानप्रतिमकलितमूर्तिर्व्योम्नि धूमप्रबन्धः ॥
ज्वलति वसुमतीभृद्गह्वरनिष्ठे निकुञ्जे क्वचन पुनरनल्पज्वालशाली कृशानुः ॥४६७॥

शैवालजालजटिलं तटिनीस्रोतः समस्त्यधोवर्त्ति ॥
क्वचन शिलोच्चयशिखरे वृष्टिः पुनरुद्धुरप्रसरा ॥ ४६८ ॥

नाप्येककालत्वम् । यतः—

पूरः स्रोतस्विनीसक्तो वृष्टिकाले न विद्यते ॥
कृत्तिकोदयवेलायां न चास्ति शकटोदयः ॥ ४६९ ॥

किंच कस्य केनायमविनाभावः किं सामान्यस्य सामान्येन, सामान्यस्य विशेषैः, विशेषाणां सामान्येन, विशेषाणां विशेषैर्वा । न प्रथमपक्षः । यतो न सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिरनुमानाङ्गम् । तदा हि तत्र सामान्यमेव साध्यं स्यात् । तस्य च नित्यत्वविभुत्वाभ्यां सकलदेशकालसम्बन्धितया सुप्रसिद्धस्य साधने सिद्धसाध्यता स्यात् । द्वितीयपक्षेऽपि देशकालाभ्यामनवच्छिन्नैर्विशेषैः सामान्यस्याविनाभावोऽवच्छिन्नैर्वा । यद्यनवच्छिन्नैः, तदा सिद्धसाध्यतैव । देशकालानवच्छिन्नानां वह्न्यादिविशेषाणामतिप्रतीतत्वात् । अथ देशकालावच्छिन्नैः, तदानुगमाभावः । न हि धूमसामान्यस्य पर्वतादिस्थैरग्निविशेषैरनुगमोऽस्ति । तस्य तदन्तरेणापि पाकप्रदेशादावुपलम्भात् । तृतीयपक्षेऽपि सिद्धसाध्यता साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य । महानसे पर्वतस्थधूमविशेषस्यासम्भवात् । विशेषाणां विशेषैरिति तुरीयपक्षेऽपि दुःशकमविनाभावग्रहणम् । तेषामानन्त्यात् । अपि चाग्न्यभावे धूमानुपपत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्तौ किमेकस्य कस्यचिदग्नेरभावे धूमानुपपत्तिर्गृह्यते सर्वस्य वा । न तावदेकस्य । एकस्याभावेऽप्यग्न्यन्तरे धूमस्य गृह्यमाणत्वात् । नापि सर्वस्य । उपहितग्रहणस्योपाधिग्रहणमन्तरेणासम्भवात् । धूमानुपपत्तेश्च समस्ताग्न्यभाव एवोपाधिर्न चासौ प्रतियोगिषु सर्वाग्निष्वगृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यते । अपि च यत्सद्भाव एव यस्य निवृत्तिस्तेनैव तस्य विरोधः । तदिह धूमाभाव एव सति धूमस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति धूमाभावेनैवास्य विरोधो न त्वग्न्यभावेन । केवलाङ्गाराद्यवस्थायामग्न्यभावाभावेऽपि धूमनिवृत्तेः प्रतीयमानत्वात् । अतो न व्याप्तिर्विचार्यमाणत्वात्कथं तद्ग्राहिणस्तर्कस्य प्रामाण्यम् । किं च व्याप्तौ सत्यामपि न धूमादग्निपैङ्गल्यमनुमीयते । वह्नेरेव धूमेनानुमीयमानत्वात् ।

तथा धूम एव वह्नेर्गमको न तद्गताः श्यामत्वादय इति वृथा व्याप्तिकल्पनं तद्गोचरतर्कप्रामाण्यकल्पनं च ।

तार्किकैस्तर्क्यमाणोऽयं तर्कः कर्कशया धिया ।
इत्थं नोपैति मानत्वं विफलस्तदिहाग्रहः ॥ ४७० ॥

तर्कः प्रमा न भवतीति वदन्तु कामं
हे तार्किकाः स्वपरिषत्सु सदा भवन्तः ॥
जैनोदिते स्फुरति दूषणडम्बरे तु
सर्वं भविष्यति न किञ्चिदिदं तथाहि ॥ ४७१ ॥

यत्तावदुक्तं व्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्थां बध्नाति । तन्नोपपन्नम् । स्वरूपप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्य व्याप्तित्वप्रतिज्ञानात् । स्वरूपं हि विवक्षितसाध्यसाधनयोः स्वकर्मकलापकलितमग्नित्वं धूमत्वं च । तद्धयन्यतो देशकालाकारादेर्व्यावृत्त्यप्रकर्षेण सम्बन्धमात्मन्येव योजयति । ततश्च मदधीनामेव व्याप्तिं बुद्धयस्व बुद्धयस्वेत्यात्मसम्बन्धित्वेन व्याप्तिं व्यवस्थापयंस्त्वप्रयुक्तामेव तां बोद्धारं बोधयति । यदप्युक्तं सम्बन्धश्चैकदेशत्वमेककालत्वं वेत्यादि । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । देशकालौ परिहृत्य स्वरूपमात्रेणैव धूमादेरग्न्यादिना सहाविनाभावस्य निर्बाधबोधविरूढत्वात् । यच्चान्यदुक्तं कस्य केनायमविनाभाव इत्यादि । तत्र यस्य येनाव्यभिचारस्तस्य तेनाविनाभावः । सामान्यविशेषवतश्च धूमादेः सामान्यविशेषवताग्न्यादिना सहाव्यभिचार इति तस्य तेनैवाविनाभावोऽतश्चोक्तदोषानवकाशः । गम्यं हि व्यापकं गमकं च व्याप्यम् । न च केवलौ सामान्यविशेषौ गम्यगमकरूपतयाऽनुभूयेते । जात्यन्तरस्यैव सामान्यविशेषोभयात्मनस्तद्रूपतयावभासनात् । यदपि किमेकस्य कस्यचिदग्नेरभावे धूमानुपपत्तिर्गृह्यते सर्वस्य वेत्याद्युपन्यस्तम् । तत्र सर्वस्येति ब्रूमः । यतो धूमानुपपत्तिः सर्वाक्षेपेण प्रतीयते यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वः सर्वस्याग्नेरभावेऽनुपपन्न इति । न पुनर्नियतधर्म्युल्लेखेन पर्वते गृहेऽरण्ये वा धूमोऽग्न्यभावेऽनुपपन्न इति । यत्पुनरत्रोक्तं

न चासौ सर्वाग्निष्वगृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यत इति, तन्न सत्यम् । यतोऽग्न्यभावस्तदन्यदेशादिस्वभावो भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य । तुच्छस्वभावस्य प्रतिक्षेप्स्यमानत्वात् । स चाखिलाग्निविविक्तो देशादिः प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणापि प्रतीयते कथमन्यथा घटादेरपि प्रतिपत्तिः स्यात् । तत्स्वरूपस्यापि त्रैलोक्यविलक्षणतया त्रैलोक्याप्रतिपत्तावप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । यच्च तत्सद्भाव एवेत्याद्यभिहितम् । तदपि नानवद्यम् । एवं हि विरोधव्यवस्थितौ क्रियमाणायां शीतस्पर्शस्यापि वह्निना विरोधो न स्यात्, न खल्वस्य वह्निसद्भाव एव निवृत्तिः । अन्यथापि तन्निवृत्तेः प्रतीयमानत्वात् । तस्माद्यत्सद्भावे यस्य नियमेन निवृत्तिस्तेन तद्विरुद्धमेव । अग्न्यभावे च सति धूमस्य नियमेन निवर्त्तमानत्वाद्धूमाभावेनेव तेनापि तस्य विरोधः । तथा हि यस्मिन्सति यन्नियमेन निवर्त्तते तेन तद्विरुद्धम् । यथोष्णस्पर्शसद्भावे नियमेन निवर्त्तमानः शीतस्पर्शः । अग्न्यभावे सति नियमेन निवर्त्तते च धूम इति । नन्वग्न्यभावे धूमस्य नियमेन निवर्त्तमानत्वमसिद्धं गोपालघुटिकादौ वह्न्यभावेऽपि धूमसद्भावप्रतीतेरिति चेत् । तदप्यसुन्दरम् । तत्रापि तत्सद्भावसम्भवात् । धूमस्य हि भाव आत्मलाभः स चाग्नौ सत्येव संवृत्तस्तत्कथं गोपालघुटिकादावग्न्यभावे धूमसद्भावाशङ्कापि । तर्हि पर्वतादाविव तत्रापि धूमोऽग्निं गमयेदित्यनुपपन्नम् । पर्वतादिधूमादस्य वैलक्षण्यात् । वह्निसमानसमयसत्ताको हि पर्वतादिधूमो बहलः पताकायमानस्वरूपोऽनुभूयते । न च गोपालघुटिकादिधूमस्तथा, ततो नास्याग्न्यनुमापकत्वम् । यदप्युक्तं व्याप्तौ सत्यामपि न धूमादग्निपैङ्गल्यमनुमीयत इत्यादि । तदपि न विचारसरणिमनुसरति । यतो व्याप्त्यनुसारेणानुमानं विधीयते । व्याप्तिश्चाग्नित्वधूमत्वद्वारेणैवावसीयते । न पैङ्गल्यादिधर्मद्वारेण । तेषामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च । तथा हि—

पैङ्गल्यं शातकुम्भे तरलतरतडिन्मण्डले भास्वरत्वं
　सत्त्वं सर्वार्थसार्थे तरुणरुचितरे भास्करे दाहकत्वम् ॥

वात्यादावूर्ध्वगत्वं तुहिनविघटना तप्ततैलादिवस्तु-
न्येवं वैश्वानरीयं व्यभिचरति सखे धर्मजातं समस्तम् ॥४७२॥

तथा—

नीलत्वं गवले विलोचनयुगोद्बाप्पत्वसम्पादनं
तैले व्योमतलाधिरोहणविधिर्व्यासर्प्पिबाप्पप्लवे ॥
अत्यन्तं कटुभावता त्रिकटुके दृष्टान्यसाधारणी
धूमस्येति विशिष्टधर्मनियता न व्याप्तिरत्रोच्यते ॥ ४७३ ॥

अतो येनैव रूपेण विश्वविवरवर्त्तिन्यो वह्निव्यक्तयो धूमव्यक्तयश्च संगृह्यन्ते तदेव रूपं व्याप्तिं नियमेन व्यवस्थापयति । तच्चाग्नित्वधूमत्वे मुक्त्वा नान्यद्भवितुमर्हति । न खलु यथा वस्त्वन्तरसाधारणाः पैङ्गल्यादयस्तथाग्नित्वधूमत्वे । ननु यद्यनयोर्व्याप्तिरस्ति तर्हि प्रथमदर्शनकाले कस्मान्नोल्लिखतीति चेत्, ग्राहकाभावादिति ब्रूमः । तत्काले ग्राहकाभावश्च तदा तत्कारणाभावात्सिद्धः । व्याप्तिज्ञानस्य हि कारणमुपलम्भानुपलम्भौ । न च प्रथमदर्शनकाले तौ स्तः । न च ग्राहकाभावात्तदा व्याप्तेरप्यभावः । तदा ग्राहकाभावस्यान्यथासिद्धत्वात् । अन्यथा दूरे रूपदर्शनकाले रसस्याभावः स्यादविशेषात् ।

एवं च—

सन्नीतिनीरपरिपालनपेशलोऽयं
तर्काङ्कुरः प्रमितिरूपतयाऽभ्युपेयः ॥
कर्मादिबोधफलदा समुदेति यस्मात्
निर्दूषणाऽनुमितिकल्पलता क्षणेन ४७२ ॥

अत्र योगाः संगिरन्ते—

तर्कस्याप्रामाण्यमिति वदतां नैयायिकानां मतनिर्देशपूर्वकं खण्डनम् ।

तर्कः सम्यक्तार्किकैस्तर्क्यमाणो
न प्रामाण्यं जातुचित्स्वीकरोति ॥
स्याद्वादज्ञैस्तत्प्रमाणत्वसिद्ध्यै
व्यर्थस्तस्मादाश्रितोऽयं प्रयासः ॥ ४७५ ॥

---

1 ' दृष्टान्त ' इति भ. पुस्तके पाठः ।

तथा हि, तर्कः प्रमाणं न भवति निर्विषयत्वात् । यत्पुनः प्रमाणं तन्न निर्विषयं यथा प्रत्यक्षम् , निर्विषयश्च तर्कः । तस्मात्प्रमाणं न भवति । न चात्र निर्विषयत्वमसिद्धम् । तर्कस्य हि विषयः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः परैः प्रतिपाद्यते । सा च प्रत्यक्षस्यैव विषयः प्रथमप्रत्यक्षेऽप्यग्निसम्बन्धित्वेन धूमस्य प्रतिभासनात् । न चायं धूमवह्नेरन्यतोऽप्यन्यस्मादेव वा जलादेर्भवतीति सन्देहविपर्यासौ प्रत्यक्षे सम्भवतः। अग्नेरेवायमिति तत्सम्बन्धित्वेनैव धूमस्य तन्निश्चयात् । इत्थं प्रथमप्रत्यक्षेण व्याप्तौ प्रतिपन्नायामन्वयव्यतिरेकौ भूयसोपलभ्यमानौ प्रथमस्यैव प्रत्यक्षस्य दार्ढ्यमुत्पादयतः । भूयो दर्शनादर्शनावगतान्वयव्यतिरेकसहकृतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते । ननु यदि प्रथमप्रत्यक्षेणैव व्याप्तिः प्रतीयते तर्हि किमित्ययं धूमादिरनेन वह्न्यादिना नियत इत्येवंरूपा तदानीमेव व्याप्तिप्रतीतिर्नोत्पद्यते, इति चेत् । उच्यते । सामग्र्यभावात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि भूयोदर्शनादर्शनावगताभ्यां व्याप्तिरुल्लिख्यते । न च प्रथमप्रत्यक्षकाले तौ स्तः । अन्वयव्यतिरेकौ च भूयोदर्शनादर्शनावगतौ प्रयोजकसन्देहव्युदासार्थौ युक्तावेव। अनेकसहचारिदर्शने हि प्रयोजके सन्देहः । किं धूमप्रयुक्तोऽयं नियमः किं वा श्यामत्वादिप्रयुक्त इति । तत्र श्यामत्वादयो धूमापेक्षा न वह्निसापेक्षा इति धूमस्याग्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमेव प्रयोजकं न तु श्यामत्वादयः । धूमत्वे हि सति न कदाचिदग्नित्वं व्यभिचरतीति । भूयोदृष्टान्वयव्यतिरेकस्य प्रमातुरपरोक्षाकारतयोपजायमानत्वाद्विशिष्टदण्डयादिप्रत्ययवत्प्रत्यक्षमेवेदं व्याप्तिज्ञानमिति ।

इत्थं न सङ्गतिमिहाङ्गति मानभावः
सन्न्यायमार्गनिपुणैः परिमृप्यमाणः ॥
तर्के कथञ्चन ततः स्वमताभिमान-
मद्यापि मुञ्चत न किं बत जैनचन्द्राः ॥ ४७६ ॥

योगस्य या त्वस्य सुतार्किकत्वकीर्तिः पुरस्तात्परिपुंसनीया ॥
तर्कप्रमाणत्वकदर्थनायामयं विधेयस्तदनु प्रयासः ॥ ४७७ ॥

तथा हि, यत्तावन्निर्विषयत्वादिति साधनमुक्तम् । तदसिद्धम् । व्याप्तिलक्षणस्य तद्विषयत्वसम्भवात् । यत्पुनरुक्तं सा च प्रत्यक्षस्यैव विषय इत्यादि । तत्र किमैन्द्रियं मानसं वा प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहणे प्रवर्त्तते । न तावदैन्द्रियम् । तद्धि येनार्थेन प्रतिनियतदेशकालादिनेन्द्रियं सम्बध्यते तमेवावभासयति न तु व्याप्तिम् । सा हि सकलदेशकालालिङ्गितसाध्यसाधनोपसंहारेण गृह्यते । यतो व्यापनं व्याप्तिः सर्वासां व्याप्यव्यक्तीनां व्यापकव्यक्तीनां च व्याप्यरूपतया व्यापकरूपतया च क्रोडीकरणमुच्यते । न च तत्रेन्द्रियस्य ग्रहणसामर्थ्यं सम्भवति । सकलव्याप्यव्यापकव्यक्तिभिः सार्धं तस्य सम्बन्धासम्भवात् । ननु साध्यमग्निसामान्यं साधनं च धूमसामान्यं तयोश्चानवयवयोः सन्निकृष्टत्वादेकत्रापि साकल्येनेन्द्रियेण ग्रहणमस्ति विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वत्र हेतोः पक्षधर्मताबलादेवेति चेत् । तदयुक्तम् । एवं हि साधनवैफल्यापत्तिः । व्याप्तिग्रहणकाल एव सामान्यरूपस्य साध्यस्य प्रसिद्धेः । कथमन्यथा सामान्यरूपयोः साध्यसाधनधर्मयोः साकल्येन व्याप्तिर्निर्णीता स्यात् । विशेषप्रतिपत्तिस्तु हेतोः पक्षधर्मताबलादेवेत्यत्रापि पक्षधर्मता धूमविशेषस्य तत्सामान्यस्य वा । आद्यपक्षेऽग्निविशेषेण धूमविशेषस्य व्याप्तेरप्रतिपत्तितो गमकत्वायोगः । द्वितीये त्वग्निसामान्यस्यैव धूमसामान्यात्सिद्धिः स्यात्तेनैव तस्य व्याप्तेः । अथ साधनसामान्यात्साध्यसामान्यप्रतिपत्तेरेवेष्टविशेषप्रतिपत्तिः । सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वादिति चेत् । ननु तत्सामान्यमपि विशेषमात्रेण व्याप्तं सत्तदेव गमयेन्नेष्टविशेषम् । यच्चोक्तं प्रथमप्रत्यक्षेऽप्यग्निसम्बन्धित्वेन धूमस्य प्रतिभासनादित्यादि । तदपि न क्षोदवर्त्तनीयमनुवर्त्तते । यतः पुरो दृश्यमानाग्निसम्बन्धित्वेन धूमः प्रथमप्रत्यक्षे प्रतिभासेत । सकलाग्निसम्बन्धित्वेन वा । प्रथमपक्षे कथं व्याप्तिप्रतिपत्तिः । प्रतिनियतव्यक्तौ व्याप्तेरेवासम्भवात् । तस्याः सर्वा-

क्षेपणपर्यवसानात् । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । प्रतिनियताग्निसम्बन्धित्वेनैव प्रथमप्रत्यक्षे धूमस्य प्रतिभासात् । यदप्ययुक्तम् । भूयो दर्शनावगतान्वयव्यतिरेकसहकृतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयत इति । तदप्ययुक्तम् । अन्वयव्यतिरेकसहकृतत्वं हि प्रत्यक्षस्य स्वविषयातिक्रमेणार्थान्तरे प्रवृत्तिः । स्वविषये प्रवर्त्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशयाधानं वा । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । स्वार्थातिक्रमेणार्थान्तरे प्रवृत्तिलक्षणस्य सहकृतत्वस्य क्वचिदप्यप्रतीतेः । न खलु प्रदीपसहकृतं लोचनं रसादौ प्रवर्त्तमानं प्रतीयते । तथा—

उन्मीलत्कलिकाकलापकवलीकारक्रमव्याकुली—
क्रीडत्षट्पदचारुचूतलतिकाकान्ते वसन्तोत्सवे ॥
किं पुंस्कोकिलकामिनीव कुरुते काकी वराकी क्वचित्
कण्ठान्तर्लुठिताच्छपञ्चमकलासंराजितं कूजितम् ॥४७८॥

द्वितीयपक्षेऽपि स्वविषये प्रवर्त्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशयाधानमध्यक्षस्य व्याप्तिविषयत्वे सिद्धे सिद्धयेत्, तच्चासिद्धम् । सम्बद्धवर्त्तमानार्थविषयत्वात्तस्य । किंच, इन्द्रियविषये विद्यमानत्वात्तत्प्रभवप्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते स्वविषयत्वाद्वा । न तावद्विद्यमानत्वात्, रसादेरपि चाक्षुषत्वानुषङ्गात् । व्याप्तिवद्धूमादौ तस्यापि सत्त्वाविशेषात् । नापि स्वविषयत्वात्, व्याप्तेः प्रत्यक्षाविषयत्वानुपपत्तेः । अनियतविषया हि व्याप्तिरिति कथं नियतविषयेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षतां प्रतिपद्येत । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां हीत्यादिः पूर्वपक्षग्रन्थः सकलोऽपि प्रतिक्षिप्तः । प्रोक्तनीत्यान्वयव्यतिरेकयोः सहकृतत्वस्य प्रत्यक्षेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां प्रतिहतत्वात् । तन्नेन्द्रियप्रभवं प्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपत्तौ समर्थम् । नापि मानसम् । मनसो बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरर्थसाक्षात्करणे सामर्थ्याभावात् । "अस्वतन्त्रं बहिर्मनः" इत्यभिधानात् । व्याप्तिश्च वह्निधूमादिविषया बहिरर्थधर्मत्वाद्बहिरर्थो वर्त्तते । भवदभिमतस्य च मनसोऽणुस्वभावत्वेनाशेषार्थे सकृत्सम्बन्धासम्भवात्कथं तत्प्रभवं प्रत्यक्षं

व्याप्तिं निश्चिनुयात् । तथा हि । यदणुस्वभावं तत्सकृदशेषार्थेन न सम्बध्यते । यथा परमाणुः । अणुस्वभावं च भवत्कलितं मन इति । अथ साक्षान्मनसः समस्तार्थैः सम्बन्धाभावेऽपि परम्परया सम्बन्धो भविष्यति । मनसा हि साक्षादात्मा संयुज्यते । तेन च संयुक्ताः सर्वेऽग्न्यादयो धूमादयश्च साध्यसाधनविशेषास्तस्य व्यापकत्वादिति चेत् । तदपि न्यायशून्यम् । एवं सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गात् । साध्यसाधनवन्निखिलार्थानां मनसा सह सम्बद्धसम्बन्धसंभवात् । किं चासौ सम्बद्धसम्बन्धोऽपि मनसः सद्भिरेवार्थैर्नासद्भिरतीतानागतैस्तत्कथं तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः स्यात् । न चात्मनो व्याप्तत्वं सिद्धम् । तस्याग्रे विस्तरतः प्रतिषेत्स्यमानत्वात् । तत्कथं सम्बद्धसम्बन्धगन्धोऽपि स्यात् । ततो दृष्टान्तमात्रे साध्यसाधनयोर्व्याप्तिस्त्वया स्वीकर्त्तव्या न तु समस्तासु वह्निधूमव्यक्तिषु । तथा चानुमानानुत्थानम् । साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण सह हेतोर्व्याप्तेरनिश्चयात् । ततश्चोपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालवर्त्तिवह्निधूमादिविषयमस्पष्टं तर्काख्यं प्रमाणमुरीकर्त्तव्यम् । ननु यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्मा भवतीत्येवं प्रकारस्येह विकल्पज्ञानस्य सम्बन्धग्राहिप्रत्यक्षफलत्वान्न प्रामाण्यमिति चेत् । एतदप्यसमीचीनम् । प्रत्यक्षस्य सम्बन्धग्राहित्वप्रतिषेधात् । तत्फलत्वेन चास्याप्रामाण्ये विशेषणज्ञानफलत्वाद्विशेष्यज्ञानस्याप्यप्रामाण्यानुषङ्गः । अथ हानोपादानोपेक्षाबुद्धिफलत्वात्तस्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तर्हि तर्कज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमस्तु । तस्यापि व्याप्तिप्रतिपत्तिफलत्वात् । अथ प्रमाणविषयपरिशोधकत्वान्न तर्कः प्रमाणमित्युच्यते । तदपि परिफल्गु । अप्रमाणेन शोधनविरोधात् । मिथ्याज्ञानवत्प्रमेयार्थवच्च । तस्मादवस्थितमिदं तर्कः प्रमाणमबाध्यमानविषयत्वात्प्रत्यक्षवत् ।

ततश्च—

तर्कः प्रमाणमिति युक्तिबलेन सिद्ध-
मर्थं गृहाण परिमुच्य मुधाभिधानम् ॥

सन्न्यायदर्शनविवेचनचारुबुद्धे
नैयायिकत्वमपि ते कथमन्यथा स्यात् ॥ ४७९ ॥

विकल्पमात्रत्वात्तर्को न प्रमाणमिति वदतां बौद्धानां मतनिर्देशपूर्वकं खण्डनम् ।

विकल्पमात्रं ननु तर्क एष
प्रमाणता तत्कथमस्य युक्ता ॥
इत्याहुरत्र स्फुरिताभिमानाः
समन्तभद्रप्रणयैकचित्ताः ॥४८०॥

न तेऽपि सन्न्यायपथानुयायिनः स्वदर्शनोद्भूतकुवासनाहताः ॥
न तर्कमानत्वविघातकारकं यतो निमित्तं बत तैः प्रकाशितम् ॥४८१॥

अथ तर्कस्याप्रमाणतायां विकल्पमात्रत्वाख्यं निमित्तं प्रकाशितमेवेति चेत् । ननु विकल्पमात्रत्वमिति कोऽर्थः । किमर्थानालम्बनज्ञानमात्रत्वमप्रत्यक्षत्वं वा । प्रथमपक्षोऽसिद्धः । साध्यसाधनसम्बन्धालम्बनत्वेन निरालम्बनत्वस्य तर्केऽनुपपत्तेः । द्वितीयपक्षस्तु न नः क्षतिकारी । परोक्षविशेषत्वेन तर्कस्याप्रत्यक्षतयाऽस्माभिरप्यभ्युपगमात् । न चाप्रत्यक्षज्ञानरूपत्वात्तर्कोऽप्रमाणमिति तर्कणीयम् । अप्रत्यक्षज्ञानरूपस्याप्यनुमानस्य प्रमाणत्वेनोभयसम्प्रतिपन्नत्वात् । अथ सविकल्पकज्ञानस्वरूपत्वं तर्कस्य विकल्पमात्रत्वशब्दाभिधेयत्वेन विवक्षितम् । तदपि न पीडाकरमस्माकम् । सविकल्पकज्ञानरूपत्वेऽप्यनुमानस्येव तर्कस्यापि प्रमाणत्वानतिपातात् । व्यवस्थापितं प्रपञ्चतो निखिलप्रमाणानां कथञ्चित्सविकल्पकत्वमाद्यपरिच्छेदे । तन्न विकल्पमात्रत्वं तर्कस्याप्रमाणतायां निमित्तमवधानार्हम् । अथ गृहीतग्राहित्वं तदभिधीयते । तदप्ययुक्तम् । यतः साध्यसाधनयोः सामस्त्येन व्याप्तिस्तर्कस्य विषयो न चैतत्प्रतिपत्तौ प्रमाणान्तरं प्रभवति । अथोच्यते । कार्ये हेतौ तावद्व्याप्तेः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाज्जायते । अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु हि परिदृश्यमानेष्वपि भूतलाद्यर्थेषु प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकः । तदनन्तरमग्नेरुपलम्भस्ततो धूमस्येत्युपलम्भद्वयम् । पश्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्याप्यनुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भौ । अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एव लक्षयितव्यः ।

इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेनैकस्यामपि व्यक्तौ कार्यकारणभावावगमो भवत्यग्नेः कार्यं धूम इति । यश्च यत्कार्यः स तेन नियतः । यदि तु तेन नियतो न स्यात्तदा तन्निरपेक्षत्वान्नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा तस्य स्यात् । ततश्चायमर्थः सम्पन्नः । येयं कार्यहेतौ सार्वत्रिकी विनाभावप्रतीतिरुपजायते । यदाह–" **धूमाधीर्वह्निविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥** " धूमाधीर्धूमानुपलम्भ इत्यर्थः । स्वभावहेतौ त्वविनाभावप्रतीतिर्विपक्षे बाधकानुमानात् । यथा क्षणिकत्वानुमानं सत्त्वहेतौ व्यापकानुपलम्भात् । तथा ह्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वमर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता । ते च क्षणिकत्वान्निवर्त्तमाने स्वव्याप्यां सत्त्वरूपामर्थक्रियामादाय निवर्तेते । कस्मात्पुनरक्षणिकात्क्रमयौगपद्ययोर्व्यावृत्तिरिति चेत् । नानारूपत्वात् । कालतः पौर्वापर्यं हि क्रमस्तद्विपरीतं तु यौगपद्यमित्थं चैते नानारूपे । अक्षणिकत्वं चैकरूपता । एकरूपतानानारूपत्वे चैकत्र विरुद्धे । ततोऽक्षणिकात्क्रमयौगपद्यनिवृत्तौ निवर्त्तमानं सत्त्वं क्षणिक एवावतिष्ठते । प्रकारान्तरासम्भवात् । न खलु क्षणिकाक्षणिकव्यतिरिक्तस्तृतीयः प्रकारोऽस्ति । यतस्तत्रास्य वृत्तिराशङ्क्येत । अनुपलब्धेः पुनः स्वभावहेतावन्तर्भावान्न तत्र पृथगविनाभावग्राहकप्रमाणचिन्तेति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कार्यहेतौ तावद्व्याप्तेः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाज्जायत इत्यादि तन्नोपपत्तिक्षमम् । उपलम्भानुपलम्भस्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयतया देशादिव्यवहितसमस्तपदार्थगोचरत्वायोगात् । अविचारकतया च प्रत्यक्षं यावान्कश्चिद्धूमः स सर्वो देशान्तरे कालान्तरेऽग्निजन्माऽन्यजन्मा वा न भवतीत्येतावतो व्यापारान्कर्तुं समर्थमिति कथं व्याप्तिस्तद्विषयः स्यात् । अथ पुरो व्यवस्थितार्थेषु प्रत्यक्षं व्याप्तिं प्रतिपद्यमानं सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्यत इति कीर्त्यते । तदप्यकीर्त्तिकरम् । स्वाविषये प्रत्यक्षस्य सर्वोपसंहारानुपपत्तेः । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्यापि प्रत्यक्ष-

१ 'भाविनो' इति म. पुस्तके पाठः ।

गृहीतमात्राध्यवसायित्वात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकत्वाभावः । तथा च कथमनिश्चितप्रतिबन्धत्वाद्देशान्तरादौ साध्यं साधनं गमयेत् । ननु "कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्म्मानुवृत्तितो" विशिष्टप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चितः स देशान्तरादौ तदभावेऽभवंस्तत्कार्यतामेवातिवर्त्तेतेत्याकस्मिको धूमः पावकनिवृत्तौ न क्वापि निवर्त्तेत । नापि वह्निसद्भाव एव स स्यादित्यहेतोस्तुरङ्गशृङ्गस्यैव धूमस्यासत्त्वात्क्वचिदप्युपलम्भो न भवेत । तथा च कीर्त्तिना कीर्त्तितं वार्त्तिके– " **कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्म्मानुवृत्तितः । स भवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥१॥**" इति चेत् । तदपि न सुस्थम् । इत्थं व्याप्तिप्रतिपत्तौ तन्निश्चयकालोपपलब्धे व्यापके न व्याप्तिः स्यात् । तस्यैव तथा निश्चयान्न तादृशस्यापि । असाध्यव्यासत्वग्रहणे तद्ग्राहिणो विकल्पस्य कथमगृहीतग्राहित्वं न स्यात् । प्रत्यक्षगृहीतादधिकग्राहित्वात् । तथा च प्रमाणान्तरमसौ स्यात् । तच्च किमन्यत्तर्कप्रमाणादिति । यदपि स्वभावहेतौ त्वविनाभावप्रतीतिर्विपक्षे बाधकानुमानादित्युक्तम् । तदप्युक्तिमात्रम् । यतो विपक्षे बाधकानुमानमपि प्रसिद्धाविनाभावं सत्स्वसाध्यसिद्धये प्रभवति । अविनाभावश्च तत्राप्यनुमानान्तरेण सिद्ध्येत्तेनैव वा । आद्ये पक्षेऽनवस्था । द्वितीये त्वितरेतराश्रयः ।

तत्प्रत्यक्षं नाविनाभावसिद्धौ धत्ते प्रौढिं लैङ्गिकी नापि बुद्धिः ॥
एकस्तर्कस्तत्र सामर्थ्यमुद्रां निष्प्रत्यूहां हन्त तस्माद्बिभर्त्ति ॥४८२॥

एवं च न तर्कस्याप्रमाणतायां गृहीतायां ग्राहित्वमपि निवृत्तं सम्भवति । अथ विसंवादित्वं तत्प्रतिपाद्यते । तदपि नोपपन्नम् । स्वगोचरे तर्कस्याविसंवादित्वात् । तर्कस्य हि गोचरः साध्यसाधनयोः साकल्येन व्याप्तिस्तस्यां चास्याविसंवादकत्वं सुप्रसिद्धमेव । अन्यथानुमानस्यापि कथमविसंवादकत्वं स्यात् । न खलु तर्कस्यानुमाननिबन्धनसम्बन्धविषये संवादानुपपत्तावनुमानस्यापि संवादः सम्भवति । नन्वस्य निश्चितसंवादो नास्ति विप्रकृष्टार्थविषयत्वादिति चेत् । तदपि

न तार्किकप्रीतिकरम् । तर्कस्य संवादसंदेहे हि कथं निःसन्देहानुमानोत्थानस्यापत्तितो निःसन्देहमनुमानमिच्छता साध्यसाधनसम्बन्धग्राहिप्रमाणं निश्चितसंवादमेव स्वीकर्त्तव्यम् । तन्न विसंवादित्वमपि । तर्कस्य प्रमाणत्वे तर्हि तस्य किं निमित्तमिति चेत् । समारोपव्यवच्छेदकत्वमिति ब्रूमः । तथा हि, तर्कः प्रमाणं समारोपव्यवच्छेदकत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथानुमानम् । तथा च तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति । एवं च,

तीतानागतवर्त्तमानसमयश्लिष्टाग्निधूमादिके
व्याप्तिं वस्तुनि न ग्रहीतुमिह यत्सर्वोपसंहारतः ॥
प्रत्यक्षप्रमुखं प्रमाणमयते शक्तिं ततश्चागतं
प्रामाण्यं सुदृढोक्तयुक्तिबलतस्तर्कस्य तन्निश्चये ॥ ४८३ ॥

प्रथमत इह तावद्दर्शनं नास्तिकानां
विघटितमनु तस्माद्योगपक्षो निरस्तः ॥
तदनुसुगतशिष्यैर्जल्पितं दोषजालं
यदिह किमपि युक्त्या सर्वथा तच्च भग्नम् ॥ ४८४ ॥८॥

एवं तर्कं निर्णीयेदानीमुद्देशक्रमानुसारेणानुमानं व्युत्पादयिष्यंस्तद्गतां सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं तावन्निरस्यति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं चेति ॥ ९ ॥

अनु लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनेनेत्यनुमानं वक्ष्यमाणलक्षणम् । द्वौ प्रकारौ भेदौ वक्तुं न शक्यमिति लक्षणकथनाङ्गं प्राक्प्रकारभेद उक्तः । तमेव विशेषतो दर्शयति । स्वार्थं परार्थं चेति । स्वस्मै इदं स्वार्थं येन स्वयं प्रतिपद्यते तत्स्वार्थमित्यर्थः । परस्मै इदं परार्थं येन परं प्रतिपादयति तत्परार्थमित्यर्थः । चः समुच्चये ॥ ९ ॥

प्रथमप्रकारं प्रकाशयन्नाह—

---

1 तीतानागतेत्यत्राकारलोपसिद्धिश्चिन्त्या ।

तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थमिति ॥ १० ॥

तत्र तयोः स्वार्थपरार्थानुमानयोर्मध्ये । हिनोति गमयति परोक्षमर्थमिति हेतुः साधनं लिङ्गमिति यावत् । तस्य ग्रहणं निश्चयः । सम्बन्धो व्याप्तिरविनाभाव इत्यर्थः । तस्य स्मरणम्, ततो हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणे कारणं यस्य तत्तथा । किमित्याह । साध्यस्य वक्ष्यमाणलक्षणस्य विज्ञानं स्वार्थमनुमानमुच्यते । लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोश्चात्र कारणत्वं समुदितयोरेवावसेयम् । प्रत्येकं हि तत्कारणत्वे विस्मृतसम्बन्धस्याप्रतिपन्नसम्बन्धस्य च नालिकरद्वीपवासिनः क्वचिद्धूमादिलिङ्गग्रहणादेव केवलात्पावकादिसाध्यानुमानमुल्लसेत् । अगृहीतलिङ्गस्यापि च कस्यचित्प्राक्प्रतिपन्नसाध्यसाधनसम्बन्धस्मरणमात्रादनुमानं प्रादुर्भवेदिति ॥१०॥

हेतुग्रहणकारणकमित्युक्तमिति हेतोः स्वरूपं निरूपयति—

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति ॥११॥

निश्चिता निर्णीता, अन्यथा साध्यमन्तरेणानुपपत्तिरघटनाऽन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यर्थः । निश्चिता चासावन्यथानुपपत्तिश्च निश्चितान्यथानुपपत्तिः । सैवैका लक्षणं यस्य स निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति ॥ ११ ॥

एतल्लक्षणव्यवच्छेद्यमर्थं व्यक्तीकुर्वन्नाह—

न तु त्रिलक्षणकादिरिति ॥ १२ ॥

त्रीणि लक्षणानि रूपाणि पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाख्यानि यस्यासौ त्रिलक्षणकः स आदिर्यस्य पञ्चलक्षणकादेः स त्रिलक्षणकादिः पुनर्हेतुर्न भवतीति ॥ १२ ॥

अत्रैवोपपत्तिमाह—

तस्य हेत्वाभासस्यापि सम्भवादिति ॥ १३ ॥

तस्य त्रिलक्षणकादेः, हेतुवदाभासत इति हेत्वाभासस्तस्यापि । न केवलं सम्यग्घेतोरित्यपि शब्दार्थः । सम्भवाद्घटनात् । इदमत्रैदम्पर्यम् । यदेव हि लक्ष्यासाधारणं स्वरूपं तदेव लक्षणतया लोके प्रतीतमव्यभिचारित्वात् । यथा भास्वररूपोष्णस्पर्शवत्त्वमग्नेः । न च त्रैरूप्यादेर्लिङ्गासाधारणता । तत्पुत्रत्वादौ हेत्वाभासेऽपि सम्भवादिति ।

पक्षधर्मत्वादिलक्षणतयान्वितस्यैव हेतुत्वं वदतो बौद्धस्य मतमुपपाद्य खण्डनम् ।

शिष्यः शौद्धोदनेः कश्चिदत्र प्रत्यवतिष्ठते ॥
स्वकीयदर्शनाभीष्टं स्थापयन्हेतुलक्षणम् ॥४८५॥

तथा हि—हेतौ निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणत्वमनुपपन्नम् । तस्य पक्षधर्मत्वादिलक्षणत्रयान्वितत्वेनैव सम्यक्त्वोपपत्तेः । अन्यथाऽसिद्धत्वादिदोषानुषङ्गात् । न खलु पक्षधर्मत्वाभावे तस्यासिद्धत्वव्यवच्छेदः । सपक्ष एव सत्त्वाभावे च विरुद्धत्वव्युदासः । विपक्षे चासत्त्वनियमाभावेऽनेकान्तिकत्वनिषेधश्च कर्तुं शक्यः । उक्तं च—“**हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ॥ असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥ १ ॥**” अस्यायमर्थः— असति तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणे प्रतिबन्धे व्याप्तेरनिश्चयाद्धेतोरगमकत्वं यतः स्यात्तेन कारणेन हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकरूपेषु निश्चयो वर्णित **आचार्यदिग्नागेन** “**प्रसिद्धस्तु द्वयोरपि साधनम्**” इत्यादिना **प्रमाणसमुच्चयादिषु** । कस्य निरासेनेत्याह—असिद्धेत्यादि । विपक्षत इति, आद्यादित्वात्तृतीयार्थे तसिः[1] । विपक्षेणेत्यर्थः । तदा ह्यसिद्धविपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णितः । विपरीतार्थो विरुद्धस्तस्य विपक्षेणान्वयः । व्यभिचार्यनैकान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चयः । प्रसिद्धस्तु द्वयोरपि साधनमित्यत्र च **दिग्नागवचश्शकले** द्वयोरपीत्यनेनैकस्य

१ ‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति का. वा. ५-४-४४ ।

वादिनः प्रतिवादिनो वा यः सिद्धस्तस्य साधनत्वप्रतिषेधः । प्रसिद्ध इत्यनेन च यः सन्दिग्धस्तस्येति ।

उक्तं ताथागतेनेदं स्वमते हेतुलक्षणम् ।
प्रक्रियामात्रमेतत्तु न्यायमार्गाक्षमान्वितः ॥ ४८६ ॥

तथा हि—न पक्षधर्मत्वादि रूपत्रयं हेतोर्लक्षणम् । विपक्षेऽप्यस्य वर्त्तमानत्वात् । यद्यस्य विपक्षेऽपि वर्त्तते न तत्तस्य लक्षणं यथा सत्त्वमग्नेः । विपक्षेऽपि हेत्वाभासलक्षणे वर्त्तते च पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयम् । तन्न हेतोस्तल्लक्षणमिति । अथान्यथानुपपत्तिनियमवत्त्रैरूप्यं हेतुलक्षणं न त्रैरूप्यमात्रम् । तथाविधं च तद्विपक्षे हेत्वाभासलक्षणे न सम्भवतीत्युच्यते तदसम्बद्धम् । एवं सति त्रैरूप्यकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अन्यथानुपपत्तिनियमादेव हेतोर्गमकत्वोपपत्तेः । न खलु कृत्तिकोदयाच्छकटोदयाद्यनुमाने पक्षधर्मता सम्भवति । अथ कालाकाशादि भविष्यच्छकटोदयादिमत्कृत्तिकोदयादिमत्त्वात्पूर्वोपलब्धकालाकाशादिवदितीत्थमत्र पक्षधर्मताऽभिधीयते । तर्हि न कश्चिदपक्षधर्मत्वे हेतुः स्यात् । काककार्ष्ण्यादेरपि प्रासादधावल्यादौ साध्ये जगतो धर्मित्वेन पक्षधर्मत्वस्य कर्त्तुं सुशक्यत्वात् । तथा हि—जगत्प्रासादधावल्ययोगि काककार्ष्ण्ययोगित्वात् । तथा जगज्जलधिजातवेदःसमन्वितं महानसधूमयोगित्वात्पूर्वोपलब्धजगदिवेति । लोकविरुद्धोऽन्यत्राप्यविशिष्टः । तन्न पक्षधर्मत्वं हेतोर्गमकत्वाङ्गम् । नापि सपक्षे सत्त्वम् । अनित्यः शब्दः श्रवणत्वादित्यादेरसाधारणत्वादनैकान्तिकत्वमिति चेत् । तदयुक्तम् । असाधारणत्वस्यानैकान्तिकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । सपक्षविपक्षयोर्हि श्रावणत्वादि[1]रसत्त्वेन किं निश्चितः संशयितो वा । असत्त्वेन निश्चितश्चेत्, कथमनैकान्तिकः सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन निश्चितो हेतुः पक्षे साध्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्य इति शक्यं वक्तुम् । सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेरहेतुत्वाप्रसङ्गात् । न खलु सत्त्वादिर्विपक्ष

१ ' विश्रावणत्वादि ' इति भ. पुस्तके पाठः ।

एवासत्त्वेन निश्चितः । सपक्षेऽपि तस्यासत्त्वनिश्चयात् । ननु सपक्षस्याभावात्तत्र सत्त्वादेरसत्त्वनिश्चयेऽपि स्वसाध्यसाधकत्वं युक्तम् । न पुनः श्रावणत्वादेः । तस्य विद्यमानेऽपि सपक्षे घटादावसद्भावादिति चेत् । तदप्यसमीचीनम् । सति सपक्षे विद्यमानत्वस्य गमकतायामनङ्गत्वात् । अन्तर्व्याप्तेरेव सर्वत्र तदङ्गत्वोपपत्तेः । यदि च सति सपक्षे श्रावणत्वादिरसत्त्वेन निश्चित इति कृत्वा न स्वसाध्यस्य गमकः । तर्हि सति विपक्षे जलाशयादावसत्त्वेन निश्चितो धूमादिरेव स्वसाध्यगमकः स्यान्न त्वसति तस्मिन्नसत्त्वेन निश्चितः सत्त्वादिः ।

अथ कथ्यते—

असति खलु विपक्षे यस्य नास्त्येव सत्ता
स भजति बत सम्यग्घेतुतां सर्वथैव ॥
व्यभिचरति कथञ्चिन्नाविनाभावमुद्रा
यदिह शुचिमनीषाचक्षुषा वीक्ष्यमाणम् ॥ ४८७ ॥

नन्वेवं सम्पूर्णे सपक्षे तदेकदेशे वा यः सन्कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वादिकः स कथं हेतुतां स्वीकुर्यादिति चेत् । असन्नेव सपक्षे हेतुरित्यनवधारणात् । विपक्षेऽपि तदसत्त्वानवधारणमस्त्विति न मन्तव्यम् । साध्याविनाभावित्वव्याघातानुषङ्गात् । तन्न सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन निश्चितोऽसाधारणः कथञ्चिदनैकान्तिकतामास्कन्दति । नापि सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन संशयितः श्रावणत्वादिरसाधारण इति द्वितीयः पक्षः । तयोस्तस्यासत्त्वेन निश्चितत्वात् । न च सपक्षे सत्त्वाभावे श्रावणत्वादिहेतोरनन्वयत्वानुषङ्गः । अन्तर्व्याप्तिलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्यान्वयस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् । तन्न सपक्षे सत्त्वमपि हेतोर्लक्षणम् । नापि विपक्षेऽसत्त्वम् । तत्पुत्रत्वस्यापि गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामेतरपुरुषलक्षणाद्विपक्षाद्व्यावृत्तत्वात् । अथ न विपक्षेऽसत्त्वमात्रं हेतुलक्षणं किन्त्ववधारणगर्भमसत्त्वं विपक्षेऽसत्त्वमेव निश्चितमिति न चात्रावधारणनिश्चितिरस्ति । न हि यत्र श्यामत्वं

नास्ति तत्पुत्रत्वेनापि न भवितव्यमेवेत्येकान्तः । शाकाद्याहारस्वरूपस्वकारणासत्त्वेन कदाचन श्यामत्वानुत्पत्तावपि स्वकारणोपढौकितस्य तत्पुत्रत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादिति चेत् । तर्ह्येवंस्वभावं विपक्षासत्त्वं निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवेति तदेवैकं हेतोः प्रधानं लक्षणमस्तु । पर्याप्तं लक्षणान्तरपरिकल्पनया । तदुक्तं **पात्रस्वामिना**—"**अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्** ॥१॥" इति । यत्पुनरभिहितमन्यथासिद्धत्वादिदोषानुषङ्गादित्यादि । तदपर्यालोचितवचनम् । निश्चितान्यथानुपपत्तिलक्षणत्वादेव हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारप्रसिद्धेः । न ह्यसिद्धादिषु हेत्वाभासेषु निश्चितान्यथानुपपत्तिः कथञ्चित्सम्भवतीति। असिद्धादिस्वरूपसूचकसूत्रस्य व्याख्यानावसरेऽभिधास्यामः । एवमप्यविनाभावप्रपञ्चत्वात्पक्षधर्मत्वादेरसिद्धादिव्यवच्छेदार्थं हेतुलक्षणत्वेन प्रणयने निश्चितत्वस्यापि रूपान्तरस्याज्ञातासिद्धताव्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वादेश्च लक्षणान्तरस्य बाधितविषयत्वादिव्यवच्छित्तये हेतुत्वलक्षणत्वेन प्रणयनं स्यात् ।

एवं च—

नैतद्भिक्षो पक्षधर्मत्वमुख्यं त्रैलक्षण्यं लक्षणं लक्षणीयम् ॥
यस्मादस्मिन्विद्यमानेऽपि हेतोः शक्तिर्नैवात्मीयसाध्यप्रसिद्धौ ॥४८८॥

अत्र **योगाः** प्रत्यवतिष्ठन्ते—

हेतोः पञ्चरूपत्वमङ्गीकुर्वतां नैयायिकानां मतमुपदर्श्य खण्डनम् ।

जानासि जल्पितुमनल्पमते यदत्र
हेतोस्त्रिलक्षणकतां क्षिपसि क्षणेन ॥
यस्मादयं प्रभवति प्रकटस्वसाध्य-
संसाधनाय नियतं ननु पञ्चरूपः॥४८९॥

तथा हि—त्रैरूप्यं हेतोर्लक्षणं मा भूत् । पक्वान्येतानि सहकारफलान्येकशाखाप्रभवत्वादुपयुक्तसहकारफलवदित्यादौ बाधितविषये मूर्खोऽयं देवदत्तस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादौ सत्प्रतिपक्षे च

हेत्वाभासेऽप्यस्य सम्भवात् । पञ्चरूपत्वं तु भवत्येव । निर्दोषत्वात् । एकशाखाप्रभवत्वस्य हि त्रैरूप्ये सत्यप्यहेतुत्वम् । अबाधितविषयत्वासम्भवात् । तथा हि । इदमनुमानं प्रतिदिनपरिणामोपचीयमानपश्चिमवयसि वसन्ते कस्यापि ललाटंतप[1]ग्रहपतिपातितप्रचण्डमरीचिकाचक्रसम्पर्ककर्कशसनीरलहरीपरिक्वाथ्यमानपरिपक्वफलरसस्य सहकारमहीरुहस्य कस्याञ्चिद्विशालशाखायां कानिचित्कुङ्कुमपङ्कपिञ्जराणि परिणतिपेशलानि कान्यपि पुनरपि जरठतमालदलश्यामलकान्तिकान्तानि तदितराणि फलानि समुपलभमानस्तदभिलाषबलप्रबलविगलदन्तोदकप्लवप्लवमानलोलजिह्वाचलः पुमान्कश्चित्करोति । अथवाऽऽमताग्राहिणा तत्प्रत्यक्षेणावबाध्यते । तत्पुत्रत्वस्यापि विद्यमानेऽपि त्रैरूप्ये हेत्वाभासत्वम् । असत्प्रतिपक्षत्वाभावात् । मूर्खोऽयं तत्पुत्रो न भवति विविधशास्त्रव्याख्यानादिकौशलशालित्वात्प्रतिपन्नप्राज्ञपुरुषवदित्यादेस्तत्प्रतिपक्षस्य सम्भवात् । इदमपि हि मूर्खत्वानुमानमनेककर्कशतर्कशास्त्रसन्दर्भगर्भाविर्भावनाविजृम्भमाणप्रभूततमरोमाञ्चसञ्चयकञ्चुकाञ्चितशरीरेण कुशाग्रीयशेमुषीशालिना शिष्यमण्डलेन समुपास्यमानं कमपि कोविदवृन्दारकमवलोकमानस्तदुपरिप्ररूढमत्सरमदिराधिकारपरवशः कश्चिदहंयुः[2] करोति । अथ च तत्प्रतीयमानेनैव मूर्खत्वबाधकेन विविधशास्त्रव्याख्यानादिकलाकौशलशालित्वानुमानेन बाध्यते । ततः कालात्ययापदिष्टस्य हेत्वाभासस्य व्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वं प्रकरणसमस्य च व्युदासार्थमसत्प्रतिपक्षत्वं हेतोर्लक्षणमभ्युपेयमिति पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयादभ्यधिकयोरबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरपि रूपयोः सद्भावात्पञ्चलक्षणकमेवमङ्गीकरणीयम् । यथोक्तं जयन्तेन[3]—" पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद्गृहीतान्नियमस्मृतेः ॥ परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥ १ ॥" इति । स एवैतद्व्याचष्टे—परोक्षोऽर्थो लिङ्ग्यते गम्यतेऽनेनेति लिङ्गं तस्माल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षत इति

१ ललाटंतपः—मध्याह्नस्थः । ग्रहपतिः सूर्यः । २ अहंकारवान् ।
३ न्यायमञ्जरीपृ. १०९.

योगः। कथम्भूताल्लिङ्गात् , पञ्च लक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणकं तस्मात्। कानि पुनः पञ्च लक्षणान्युच्यन्ते , पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति। सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्म्मी पक्षस्तद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वं तदाश्रितत्वमित्यर्थः, साध्यधर्मयोगित्वेन निश्चितं धर्म्यन्तरं सपक्षस्तत्रास्तित्वम्, साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्म्मी विपक्षस्ततो व्यावृत्तिः, अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा अनपहरणमबाधितविषयत्वम्, संशयबीजभूतेनार्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेनानुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति, एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गं साध्यस्यानुमापकं भवति। एतेषां च लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्ति। तथा हि—यस्य पक्षधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभासः। यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति, सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति स विरुद्धः, यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति, यस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्त्यसावनैकान्तिकः, यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति, यस्याबाधितविषयत्वं नास्ति स कालात्ययापदिष्टः, यथानुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वाद्घटवदिति प्रत्यक्षबाधितविषयः। ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरवदित्यागमबाधितविषय इति। यस्य निष्प्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणसमः, यथाऽनित्यः शब्दो नित्यधर्म्मानुपलब्धेर्घटवत्। नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति। द्वावप्येतौ परस्परं सत्प्रतिपक्षाविति। न च वस्तूनामद्विरूपत्वात्कथमेकत्र धर्मिणि परस्परविरोधधर्मद्वयाक्षेपप्रयोजकहेतुद्वितयस्य सन्निपातो भवेदिति शङ्कनीयम्। यतः संशयबीजं यद्विशेषाग्रहणं तदन्यतरपक्षनिर्णयाय भ्रान्त्या प्रयुज्यमानं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिपद्यते। स्थाणुरयं पुरुषधर्म्मानुपलब्धेः पुरुषोऽयं स्थाणुधर्मानुपलब्धेरितिवत्। अन्यतरविशेषानुपलम्भ एवायं संशयाधायी पक्षधर्म्मान्वयव्यतिरेकोपपत्तेर्भ्रमणे हेतुरिति प्रयोज्यमानः सत्प्रतिपक्षो भवति। पुरुषप्रज्ञाप्रमादमूलत्वाच्च वस्तुनो द्व्यात्मकत्वमिह प्रतिभासते। इति सुव्यवस्थित एव प्रकरणसमाख्यः पञ्चमो हेत्वाभासः। एतेषु पञ्चसु लिङ्गलक्षणेषु लिङ्गस्याविनाभावः परिसमाप्यते, इति पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गा-

दिति व्याख्यातम् । व्याप्तिग्रहणसमयसमधिगतस्वरूपस्यापि लिङ्गस्य पुनर्धर्मिणि क्वचिदनवधृतवपुषो न साध्यावबोधसाधनत्वमिति द्वितीयं लिङ्गदर्शनमवश्यमपेक्षणीयमिति गृहीतादित्युक्तम् । लिङ्गं हि ज्ञापकं न च चक्षुरादिवत्कारकम् । ज्ञापकस्य चायं स्वभावो यदज्ञातं सन्न ज्ञापयतीति । व्याप्तिकालगृहीतमेव व्याप्तिवत्स्मर्यमाणतया लिङ्गं लिङ्गिनं गमयिष्यतीति चेत् । मैवम् । लिङ्गग्रहणमन्तरेण व्याप्तिस्मृतेरप्यभावादिति । अथ नियमस्मृतेरिति व्याख्यायते । नियमो व्याप्तिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थः । तस्य स्मृतिर्नियमस्मृतिस्तस्याश्च सकाशात्परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते इत्यत्रापि सण्टङ्कः । द्वितीयलिङ्गदर्शने सत्यपि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितिर्नोन्मीलतीति भावः । **"नियमो हि गृहीतोऽङ्गमनुमेयप्रमां प्रति ॥ न नालिकेरद्वीपस्थो धूमादग्निं प्रपद्यते ॥ १ ॥ साध्यानुमितिवेलायां न चास्ति नियमग्रहः ॥ नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥ २ ॥ तेन पूर्वं गृहीतः सन्निदानीं स्मृतिगोचरः ॥ नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथावगतिदर्शनात् ॥ ३ ॥ यत्रापि विषयेभ्यस्तेनैव संवेद्यते स्मृतिः ॥ तत्राप्यनेन ज्ञानेन बलात्स परिकल्प्यते ॥४॥"** अथ परोक्षे लिङ्गिनीति विव्रियते । तत्र लिङ्गी तावदुच्यते । धर्मविशिष्टो धर्म्मी साध्यः स एव लिङ्गीति । न धर्मिमात्रं साध्यम् । पर्वतादेर्धर्मिणः सिद्धत्वात् । न धर्ममात्रम् । अग्नेरपि यत्र तत्र सिद्धत्वात् । न च द्वयोः साध्यत्वम् । स्वतन्त्रयोर्वह्निपर्वतयोरपि सिद्धत्वादेव । तस्मादेकस्य द्वयोर्वा स्वातन्त्र्येणानुमेयता नावकल्प्यत इत्यवश्यमन्यतरविशिष्टोऽन्यतरः साध्यो वक्तव्यः । तत्रापि तु धर्मविशिष्टो धर्मी । तथा हि—देशविशिष्टे वह्नौ साध्ये षोडश विकल्पाः सम्भवेयुः । सर्व एव वाग्निः सर्वदेशविशिष्टः, अनिर्धारितदेशविशेषविशिष्टः, पूर्वानुभूतमहानसादिदेशविशिष्टः, सम्प्रत्युपलभ्यमानपर्वतादिदेशविशिष्टो वाऽनुमेयः स्यात्, कश्चिदग्निः

सर्वदेशविशिष्टः, देशविशिष्टो वा अनुमेयः स्यात्, एष सिसाधयिषितो वाग्निः सर्वदेशविशिष्टः, अनिर्धारितदेशविशिष्टः, प्रागनुभूतदेशविशिष्टः, इदानीमनुभूयमानदेशविशिष्टो वाऽनुमेय इति। तत्रैते पञ्चदश पक्षाः प्रत्यक्षविरोधसिद्धसाध्यत्वादिदोषोपहता इत्यनादरणीया एव । यस्तु षोडशः पक्ष एतद्देशविशिष्ट एषोऽग्निरिति , तत्र देशविशेषावच्छेदमन्तरेणैष वह्निरिति परिग्रहीतुमेव न शक्यते । अतो देश एव प्रथममवगम्यते । तस्य च पूर्वप्रतिपन्नत्वादिदानीमनवगतदहनविशिष्टस्त्वस्यानुमातुं योग्यत्वात्स एव साध्यो युक्तः । अपि च । अग्नेः साध्यतायामतद्धर्म्मो धूमः कथमनुमापकः स्यात् । अनुपलब्धे ज्वलने तद्धर्मतया धूमो ग्रहीतुं न पार्यते । उपलब्धे तु हुतभुजि भवदपि विफलमेव धूमस्य तद्धर्मताग्रहणम् । अनुमेयस्य तदानीं कस्यचिदभावात् । तस्मादग्निविशिष्टः परिदृश्यमानो देश एव साध्यः । स च स्वरूपतः प्रत्यक्षोऽपि परोक्षधर्मविशिष्टतयानुमेय इति धूमधर्मयोगादग्निधर्मवान्स एवानुमीयते । सोऽनुमानस्य विषयो लिङ्गीत्युच्यते । परोक्षग्रहणं च परोक्षधर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । क्वचित्तु व्याप्तिस्मरणसमनन्तरमेव प्रत्यासीदतः प्रमातुर्झटिति समुन्मिषन्नकस्मादेव प्रत्यक्षीभवति विभावसुरिति न तद्विशिष्टतयापि धर्मिणि परोक्षत्वमवकल्प्यत इति तद्व्यावृत्तयेऽपि परोक्षग्रहणमिति ।

ततश्च--

रूपपञ्चकसमृद्धिबन्धुरं लिङ्गमेतदिति योगजल्पितम् ॥
साध्यसिद्धिमनुमानमुद्रया मन्त्रयद्भिरुपगम्यतां बुधैः ॥ ४९० ॥

भारती तव वयस्य शुश्रुवे वर्णमात्रघटनासमुद्धुरा ॥
भासते पुनरसौ मनीषिणां काणदृष्टिरिव रोपिताञ्जना ॥४९१ ॥

तथा हि—हेतोः पञ्चरूपत्वमनुपपन्नम् । त्रैरूप्यवत्तस्यापि हेत्वाभासेऽपि भावात् । अग्निजन्योऽयं धूमः सत्त्वात्पूर्वोपलब्धधूमवदित्यत्र हि हेत्वाभासेऽपि पक्षधर्मत्वं तावदस्ति । पक्षीकृते धूमे सत्त्वस्यासन्दिग्ध-

त्वात् । अन्वयोऽपि नियत एव । पूर्वदृष्टे धूमेऽग्निजन्यत्वेन व्याप्तस्य सत्त्वस्य सद्भावात् । व्यतिरेकश्च । खरविषाणादौ साध्याभावे साधनस्य सत्त्वस्याभावनिश्चयात् । अबाधितविषयत्वमप्यत्रास्ति । विवादापन्ने धूमेऽग्निजन्यत्वस्य बाधकाभावात् । एवमसत्प्रतिपक्षत्वमपि । अनग्निजन्यत्वसाधकस्यानुमानस्यात्रासम्भवादिति सिद्धं हेत्वाभासेऽपि सत्त्वे पञ्चरूपत्वम् । सामस्त्येन व्यतिरेकनिश्चयस्यात्राभावादसिद्धमिति चेत् । न । तस्यान्यथानुपपन्नत्वरूपत्वेन तदभावे शेषरूपाणामकिञ्चित्करत्वापत्तेस्तद्विकलस्यैव पञ्चरूपत्वस्यालक्षणत्वेन साध्यत्वात् । यत्पुनरबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरभावादेकशाखाप्रभवत्वतत्पुत्रत्वहेत्वोरगमकत्वमगादि तत्राप्यन्यथानुपपत्त्यभाव एव निमित्तम् । न पुनरबाधितविषयत्वासत्प्रतिप्रक्षत्वयोरभावः । तयोः सतोरप्यगमकत्वस्यानन्तरमेव दर्शितत्वात् । किं चाबाधितविषयत्वस्य तावन्निश्चितस्यैव हेतुलक्षणाङ्गत्वमङ्गीकृतम् । न च तन्निश्चयः सम्भवति । तन्निश्चयसाध्यनिश्चययोः परस्पराश्रयणात् । सति हि बाधनाभावनिश्चये हेतोः साध्यनिश्चयस्तन्निश्चयाच्च बाधनाभावनिश्चय इति न तयोरन्यतरस्य व्यवस्था । यदि पुनरन्यतः कुतश्चिद्बाधनाभावनिश्चयात्परस्पराश्रयपरिहारः क्रियते । तदाप्यकिञ्चित्करत्वं हेतोः । यथैव हि हेतोर्विपर्ययस्य बाधासद्भावनिश्चये तत्साधनासमर्थत्वादकिञ्चित्करत्वम् । तथैव बाधाविरहनिश्चये कुताश्चित्तस्य सद्भावसिद्धेस्तत्साधनाय प्रवर्त्तमानस्य सिद्धसाधनादपीति न साधीयस्तस्य तल्लक्षणत्वम् । नन्वेवमविनाभावोऽपि हेतुलक्षणं मा भूत्तन्निश्चयस्यापि साध्यसद्भावनिश्चयायत्ततया तस्य चाविनाभावाधीनत्वादितरेतराश्रयस्य प्रसङ्गादिति चेत् । न । अविनाभावनियमस्य हेतौ प्रमाणान्तरान्निश्चयोपगमादितरेतराश्रयानवकाशात् । तर्काख्यं हि प्रमाणमविनाभावनिश्चयनिबन्धनम् । प्रत्यक्षादेस्तत्राव्यापारात् । तर्हि यत एवाविनाभावनिश्चयो हेतोस्तत एव साध्यस्यापि सिद्धेस्तत्र हेतोरकिञ्चित्करत्वमिति चेत् । न । ततो

देशादिविशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् । तर्कात्तु सामान्यत एव तत्सिद्धेः । असत्प्रतिपक्षत्वेऽपि प्रतिपक्षस्तुल्यबलोऽतुल्यबलो वा । तुल्यबलत्वे बाध्यबाधकभावानुपपत्तिः । अतुल्यबलत्वं त्वनयोः किं पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतमनुमानबाधजनितं वा । न तावदाद्यः पक्षो निरवद्यः । पक्षधर्मत्वादेरुभयोरप्यविशेषात् । मूर्खत्वाभावे साध्ये शास्त्रव्याख्यानादिकलाकौशलशालित्वस्येव मूर्खत्वे साध्ये तत्पुत्रत्वस्यापि पक्षधर्मत्वादिसम्भवात् । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्यः । अनुमानबाधाया अद्याप्यसिद्धेः । न हि द्वयोः पक्षधर्मत्वाद्यविशेषे एकस्य बाध्यत्वमपरस्य बाधकत्वं युक्तम् । अविशेषेणैव तत्प्रसङ्गात्परस्पराश्रयश्च । तथा ह्यतुल्यबलत्वे सत्यनुमानबाधा तस्यां चातुल्यबलत्वमिति ।

एवं च पञ्चलक्षणलक्षितलिङ्गाग्रहं विहाय हठात् ॥
जिनोदितैकलक्षणलक्षितमिह लक्ष्यतां लिङ्गम् ॥ ४९२ ॥

तदुक्तम्—

" अन्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥
नान्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥ १ ॥" इति ।

तत्पूर्वकमित्याद्यक्षपादसूत्रानुसारिणां मतमुपदर्श्य खण्डनम् ।

नैयायिकाः केचिदथात्र लिङ्गमन्यप्रकारं परिकीर्त्तयन्ति ॥
तेषामिदानीं प्रतिपादयामस्तदर्थसंसूचकसूत्रमेकम् ॥ ४९३ ॥

"तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च"[1] इति । तत्र तदिति सर्वनाम्ना पूर्वप्रक्रान्तं प्रत्यक्षं प्रत्यवमृश्यते । तत्पूर्वं कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति स्पष्टम् । वादादिकथात्रये पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षः पूर्वशब्देनोच्यते । सोऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति पूर्ववत् । लिङ्गमित्येवमनेन पदेन पक्षधर्मत्वमुक्तं भवति ।

---

१ गौ. सू. १।१।५ .

पक्षे उपयुक्ते सति शेषः सपक्षो भवति सोऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति शेषवदित्यनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतो दृष्टमित्यनेन विपक्षाद्व्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रश्लेषात्, सामान्यतो दृष्टमिति । तिष्ठतु तावद्विशेषतः सामान्यतोऽपि न दृष्टम् । क्वेति पक्षसपक्षयोर्वृत्तेरुक्तत्वात्पारिशेष्याद्विपक्षे सामान्यतोऽपि न दृष्टमित्यवतिष्ठते । एवं च यत्पूर्ववच्छेषवत्तत्केवलान्वय्यनुमानम् । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वसमन्वितमित्यर्थः । यथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वात्पञ्चाङ्गुलवत् । अत्र हि पञ्चाङ्गुलव्यतिरिक्तस्य सदसद्वर्गस्य समग्रस्य पक्षीकरणादन्यस्याभावाद्विपक्षाभावः । अत एव व्यतिरेकाभावः । तथा पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलव्यतिरेकि । पक्षधर्मत्वविपक्षव्यावृत्तिसमन्वितमित्यर्थः । यथा सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाद्यत्पुनः सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति यथा घटादि प्राणादिमच्च जीवच्छरीरं तस्मात्सात्मकमिति । अत्र हि जीवच्छरीरस्य पक्षीकृतत्वेन सपक्षाभावादन्वयाभावः । तथा पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमन्वयव्यतिरेकि । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्युपेतमित्यर्थः । यथा क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कारणकं कार्यत्वात्कुम्भादिवत् । यत्पुनर्बुद्धिमत्कारणकं न भवति न तत्कार्यत्वधर्म्माधारो यथा व्योमादीति । अत्र सपक्षविपक्षयोः कुम्भादिव्योमादिकयोः सद्भावाद्धेतोरन्वयव्यतिरेकसद्भावः ।

अन्वयवद्व्यतिरेकवदित्थं तद्द्वयवच्च किलोच्यत[1] लिङ्गम् ॥

एतदपि प्रतिपादितयुक्तिव्यूहवशेन समस्तमपास्तम् ॥ ४९४ ॥

सर्वत्र निश्चितान्यथानुपपन्नत्वस्यैव हेतुलक्षणतोपपत्तेस्तस्मिन्सत्येव हेतोर्गमकत्वप्रतीतेः । केवलान्वयिनो हि यदि प्रमाणनिश्चितमन्यथानुपपन्नत्वमस्ति तदा किमन्वयापेक्षया । अथान्वयाभावे हेतोरन्यथानुपपन्नत्वस्यैवाभावः स्यादतोऽन्वयापेक्षा स्यादेतद्यद्यन्यथानुपपन्नत्वमन्वयेन व्याप्तं भवेत् । न खल्वव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तिः

१ श्रोछन्दः ।

सम्भवति। अतिप्रसक्तेः। अथान्वयेन व्याप्तमन्यथानुपपन्नत्वमिष्यते। तर्हि केवलव्यतिरेकिणि प्राणादिमत्त्वादावन्वयस्य निवर्त्तनात्तद्व्याप्तस्यान्यथानुपपन्नत्वस्यापि निवृत्तेरगमकत्वं स्यात्। न खलु व्यापकाभावे व्याप्यं भवति। वृक्षत्वाभावे शिंशपात्ववत्। गमकत्वे वा प्राणादिमत्त्वादेर्नान्वयेनान्यथानुपपन्नत्वं व्याप्तं भवेत्। यस्याभावेऽपि यद्भवति न तत्तेन व्याप्तम्। यथा सलिलाभावेऽपि भवन्धूमादिर्न तेन व्याप्तः। भवति चान्वयाभावेऽपि प्राणादिमत्त्वादावन्यथानुपपन्नत्वमिति। अन्यच्च। सदसद्वर्ग इत्याद्यनुमानेऽनेकत्वादित्यस्य हेतोः कुतः केवलान्वयित्वम्। व्यतिरेकाभावाच्चेत्, अयमपि कुतः। तद्विषयस्य विपक्षस्याभावाच्चेत्। अथ कोऽयं विपक्षाभावः। पक्षसपक्षावेव निवृत्तिमात्रं वा, प्रथमपक्षे परमतप्रसक्तिः। अभावस्य भावान्तरस्वभावतास्वीकारात्। निवृत्तिमात्रलक्षणोऽपि विपक्षाभावः प्रतिपन्नो न वा। न प्रतिपन्नश्चेत्तर्हि विपक्षाभावस्य सन्दिग्धत्वाद्व्यतिरेकाभावोऽपि सन्दिग्ध इति केवलान्वयोऽपि सन्दिग्ध एव। अथ प्रतिपन्नः। स यदि साध्यसाधननिवृत्त्याधारः प्रतिपन्नस्तर्हि स एव विपक्ष इति कथं विपक्षाभावो यतो व्यतिरेकाभावः स्यात्। साध्यसाधननिवृत्त्याधारतया निश्चितस्यैव विपक्षत्वात्। तच्च भाववदभावस्यापि न विरुध्यते। कथमन्यथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमित्यत्रासतः पक्षत्वमपि स्यात्। असत्पक्षो भवति न तु विपक्ष इति च किंकृतो विभागः। अथासद्वर्गशब्देन सामान्यविशेषसमवाया एवोच्यन्ते नाभावाः। तर्हि प्रागभावाद्यभावविषयं ज्ञानं न कस्यचिदनेनानुमानेन प्रसाधितमिति सुव्यवस्थितं शूलिनः सकलकार्यकारणग्रामपरिज्ञानम्। प्रागभावाद्यज्ञाने कार्यत्वादेरप्यज्ञानात्। अपि च यद्यभावोऽत्र पक्षसपक्षाभ्यां बहिर्भूतः, तर्ह्यनेनानेकत्वादित्यनैकान्तिको हेतुः। अभावस्यानेकत्वेऽपि कस्यचिदेकज्ञानालम्बनत्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा कथमभावो न पक्षः। तथा च विपक्षोऽप्यसावस्तु। नन्वेवं विपक्षाभावोऽप्येकज्ञानालम्बनमिति

पक्ष एव स्यात् । तथा च पुनरपि विपक्षाभाव एवेति चेत् । तर्हि पुनरपि तदेव प्रेर्यं कोऽयं विपक्षाभाव इति । यदि पक्षसपक्षावेव स्तः, तर्हि भावाद्भिन्नस्याभावाज्जैनमतप्रवेशः । अथ तुच्छा विपक्षनिवृत्तिस्तदभावः । सोऽपि यद्यप्रतिपन्नः । तर्हि सन्दिग्धः । तत्सन्देहे च व्यतिरेकाभावोऽपि तादृगेवेति न निश्चितः केवलान्वय इत्यादि तदवस्थं पुनः पुनरावर्त्तत इति । ततः केवलान्वयित्वेनैवाभ्युपगतस्यानुमानस्य विपक्षाभाव एव तुच्छो विपक्षः । ततः साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिश्च सुव्यक्तैवेति कथं न व्यतिरेकः । अथ विपक्षाभावस्यापादानकारकत्वायोगान्न ततः साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिरिति चेत् । तन्न समीचीनम् । भावः प्रागभावादिभ्यो भिन्नस्ते वा परस्परतो भिन्ना इत्यादावप्यभावस्यापादानकारकत्वाभावप्रसङ्गात्सर्वेषां प्रागभावादीनां साङ्कर्यं स्यात् । किं चान्वयमात्रेण गमकत्वे द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायप्रागभावादयः प्रमेयत्वात्पृथिव्यादिवदित्यादेरपि गमकत्वं कथं न स्यात् । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वे कालात्ययापदिष्टत्वान्नैतादृशं गमकमिति चेत् । तर्ह्यबाधितविषयत्वमपि लिङ्गस्य लक्षणं पूर्वनैयायिकवद्भवद्भिरपि वक्तव्यम् । तच्चालक्षणमेवेत्युक्तम् । सम्प्रति पक्षत्वान्नेदृशस्य गमकत्वमिति चेत् । तर्ह्यसत्प्रतिपक्षत्वमपि तल्लक्षणं वाच्यम् । तदप्यलक्षणमेवेति निवेदितम् । ततोऽन्यथानुपपन्नत्वाभावादेवेदृशस्यागमकत्वमङ्गीकार्यम् । तन्न केवलान्वय्यनुमानं परेषां न्याय्यम् । यच्चान्यदुक्तं पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलव्यतिरेकीत्यादि तदप्ययुक्तम् । यतः प्राणादेरन्वयाभावे कुतो गमकत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकादिति चेत् । तथा हि यस्माद्घटादेः सात्मकत्वनिवृत्तौ प्राणादयो नियमेन विनिवर्त्तन्ते तस्मात्सात्मकत्वाभावः प्राणाद्यभावेन व्याप्तो धूमाभावेनेव पावकाभावः । जीवच्छरीरे च प्राणाद्यभावविरुद्धः प्राणादिसद्भावः प्रतीयमानस्तद्भावं निवर्त्तयति । स च निवर्त्तमानः स्वव्याप्यं सात्मकत्वाभावमादाय निवर्त्तत इति

सात्मकत्वसिद्धिस्तत्रेति । तदपि नानवद्यम् । नेदं क्षणिकानां सचित्तशून्यं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गात् । निगदितप्रकारव्यतिरेकस्यात्रापि सम्भवात् । साध्याभावेऽप्यस्य सद्भावसम्भावनयाऽगमकत्वमिति चेत् । तर्ह्यन्यथानुपपत्तिबलादेव गमकत्वमङ्गीकृतमिति कृतं केवलव्यतिरेकित्वेन । तन्न केवलव्यतिरेक्यप्यनुमानं परेषामुपपद्यते । एतेन पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमन्वयव्यतिरेक्यप्यनुमानं तेषां प्रतिक्षिप्तम् । साध्याभावसम्भवनियमनिश्चयमन्तरेणास्यापि गमकत्वानुपपत्तेरिति । यदप्येतस्य सूत्रस्य कैश्चिद्व्याख्यानं क्रियते । यथा कार्यात्पूर्वं कारणमुच्यते । पूर्वं कारणं लिङ्गतयाऽस्यास्तीति पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानम् । यथा मेघोन्नत्या भविष्यद्वृष्टयनुमानम् । शेषः कारणापेक्षया कार्यमुच्यते । शेषो विद्यते यत्र तच्छेषवत्कार्यात्कारणानुमानम् । यथा नदीपूरेणोपरितनदेशेऽतीतवृष्टयनुमानम् । सामान्यतो दृष्टं तु सामान्यतोऽविनाभावमात्रेण यदकार्यकारणभूताल्लिङ्गादकार्यकारणभूतस्यैव लिङ्गिनोऽनुमानम् । यथा कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । रूपरसयोर्हि समवायिकारणमेकं कपित्थादि द्रव्यं न तु तयोरन्योन्यकार्यकारणभाव इति । तत्रापि यदि निश्चितान्यथानुपपत्त्यनुवेधस्तदा न किञ्चिदनिष्टम् । साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणेत्यादिना[1] सूत्रेण कारणादिलिङ्गानामभिधास्यमानत्वात् । निश्चितान्यथानुपपत्तिविरहे तु गमकत्वमेवामीषां नास्तीति किं परिगणनया ।

अस्येदं कार्यमित्यादिसूत्रानुसारिणां वैशेषिकाणां मतस्योपदर्श्य खण्डनम् ।

एतेन वैशेषिका अपि यत्प्राहुः—"[2]अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लिङ्गकम्" अस्येदं कार्यं यथा विशिष्टो नदीपूरो वृष्टेरिति । अस्येदं कारणं यथा मेघोन्नतिर्वृष्टेरेवेति । सम्बन्धि द्विविधं संयोगि समवायि च । तत्र संयोगि

१ प. ३ सू. ६५ । २ वै. द. अ. ९ आ. २ सू. १

यथा, धूमोऽग्नेः । समवायि यथा, विषाणं गोरिति । एकार्थसमवायि द्विविधम् । कार्यं कार्यान्तरस्य । कारणं कारणान्तरस्य । तत्र कार्यं कार्यान्तरस्य यथा , रूपं स्पर्शस्य। कारणं कारणान्तरस्य यथा, पाणिः पादस्येति । विरोधि चतुर्विधम् । अभूतं भूतस्य, अभूतमभूतस्य, भूतमभूतस्य, भूतं भूतस्य । तत्राभूतं भूतस्य यथा, अभूतं वर्षकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । अभूतमभूतस्य यथा, अभूता श्यामता अभूतस्य घटाग्निसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतमभूतस्य यथा, भूतं वर्षकर्म अभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतं भूतस्य यथा, भूतं स्यन्दनं कर्म भूतस्य सेतुबन्धस्य लिङ्गमिति । तथा परमपि लिङ्गमुत्प्रेक्ष्यमनया दिशा । यथा, जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य । चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेरिति लिङ्गोपलक्षणत्वादस्य सूत्रस्येति । तदपि निरूपितप्रायमवसेयम् । समानयोगक्षेमत्वात् ।

उपनिषत्तदियं तव योग यां गदितवानसि लिङ्गपरंपराम् ।
इतरथानुपपत्तिमपास्य सा विशति नैव मनस्सु मनस्विनाम् ॥४९३॥

हेतोर्लक्षणमेतदेव तदहो क्षोदक्षमं वर्तते
सूत्रे यत्प्रतिपाद्यतेऽस्य सकलैर्दोषैरदत्तास्पदम् ॥
अन्यत्त्वत्र विचार्यमाणमयते तीर्थान्तरीयोदितं
नो युक्तिं कथमप्यतः कथमिदं स्वीकुर्वते कोविदाः ॥४९४॥

तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावनिमित्तमिति बौद्धमतस्याशंकापूर्वकं खण्डनम् ।

नन्वन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यभिदधानस्य च निमित्तमन्वेषणीयं प्रामाणिकैः । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपम् । तथा हि स्वभावहेतोस्तादात्म्यं स्वसाध्याविनाभावे निबन्धनम् । यो हि यदात्माभावः स कथं तदुत्सृजति । कार्यहेतोस्तु तदुत्पत्तिस्तत्र निबन्धनम् । कार्यं हि कारणाधीनात्मलाभमेव भवति तत्कथं तदन्तरेण क्वापि स्यात् । न चाभ्यामन्यो हेतुरस्ति । अनुपलब्धेः स्वभाव-

हेतावनुप्रवेशादिति शङ्क्याः । नाऽमी निवारयितुमशक्याः । यतः किं यत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती तत्राविनाभावः । यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती वा । न तावत्पौरस्त्यः पक्षः । सत्यपि तादात्म्ये वृक्षत्वस्य शिंशपात्वस्य व्यभिचारात् । सत्यामपि च तदुत्पत्तौ श्यामत्वादिधूमधर्मस्तोमस्य वह्निव्यभिचारात् । न च शिंशपात्वमेव वृक्षत्वात्मकं न वृक्षत्वं शिंशपात्वात्मकं खदिरोदुम्बरादिसाधारणत्वाद्वृक्षत्वस्येति वाच्यम् । तयोरेकान्ताभेदाभावात् । यदि च खदिरोदुम्बरादिसाधारणं वृक्षत्वमेव न शिंशपात्वं तदा नानयोरैक्यम् । स्वभावभेदस्य भेदलक्षणत्वात् । एतेन यत्प्रज्ञाकरेण न तु यथा वृक्षात्मा शिंशपा तथा वृक्षोऽपि शिंशपात्मैव तादात्म्यस्योभयगतत्वमन्तरेणाभावादित्याशङ्क्यम् । अविभागवत्त्वात् । वृक्षो हि शिंशपाव्यतिरेकेणाप्यस्ति पलाशादिर्न तु शिंशपा तथेति । सैवाविभागवती गमिकेत्युक्तम् । तदपि परास्तम् । विभागवत्त्वाविभागवत्त्वयोर्विरुद्धत्वेन भेदाविनाभावित्वात् । नापि धूम एव वह्निना क्रियते न श्यामत्वादयस्तद्धर्मा इति युक्तम् । वस्तुनो निर्भागत्वात् । अथ यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती । तर्ह्यविनाभावे सिद्धे तयोर्गमकाङ्गत्वमङ्गीकृतं स्यात् । एवमिति चेत् , तर्ह्यविनाभाव एवास्तु गमकत्वाङ्गं किं तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्याम् । न हि स्वभावः स्वभाव इत्येव कार्यं च कार्यमित्येव स्वसाध्यं गमयति । किन्तु तदविनाभावीति । अपि च यदि तादात्म्यं गमकत्वाङ्गमिष्यते तदा साध्यसाधनयोर्भेदाभावेन सम्बन्धाभावादविनाभावानुपपत्तिः । न च निरंशवस्तुवादिनस्तयोस्तादात्म्ये सति भेदः कथञ्चिदपि घटते । तादात्म्यं हि तत्स्वभावता, तेन साध्येन सार्धं साधनस्यैक्यमुच्यते । न चैक्ये भेदगन्धोऽपि सम्भवति । भेदे च नैक्यम् । अतः कथं तदात्मतया शिंशपात्वं वृक्षत्वं गमयेत् । तादात्म्येन न गमकत्वे हेतुप्रतिपत्तिवेलायामेव साध्यस्यापि प्रतिपन्नत्वान्नानुमानस्य साफल्यम् । अथ तत्प्रतिपत्तिवेलायां साध्यमप्रतिपन्नमेव । तदा कथं तयोस्तादात्म्यम् । प्रतिपन्नत्वाप्रति-

पन्नत्वरूपविरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वात् । अथोच्यते, यथावस्थितो धर्म्मी शिंशपात्वं वृक्षत्वं च त्रयमेकात्मकमेव । तत्र धर्मिणि गृह्यमाणे शिंशपात्ववद्वृक्षत्वमपि गृहीतमेव । यथोक्तम्–" **तस्माद्दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ॥ भागः कोऽन्यो न दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ १ ॥** " इति । यदि परं शिंशपाविकल्पो जातो न वृक्षविकल्पः । वृक्षशब्दस्मृत्यभावापराधात् । शिंशपाशब्दसंस्कारप्रबोधकजन्मना शिंशपाविकल्पेन वाऽशिंशपाव्यावृत्तिपर्यवसितिना नावृक्षव्यावृत्तिरुपनीयते । सर्वविकल्पानां पर्यायत्वप्रसङ्गात् । गम्यगमकभावश्चानयोर्व्यावृत्त्योर्न वस्तुनोः । तयोरन्वयाभावात् । अवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपाव्यावृत्ती च परस्परं भिन्ने । व्यावर्त्यभेदात् । अतो यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति । एतदपि पूर्वापरानुसन्धानविधुराणामभिधानम् । तादात्म्यं ह्यनुमानबीजमभिधीयते साध्यसाधनभूतयोर्व्यावृत्त्योः । पुनरन्योन्यं भेद इति महतीयं परामर्शशक्तिः **शाक्यानाम्** । ननु वृक्षशिंशपयोस्तादात्म्यात्तदात्मतया व्यवसितयोरवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपाव्यावृत्त्योरपि, सत्यपि भेदे यथाध्यवसायं तादात्म्यमिति चेत् । तर्हि सिद्धे तादात्म्ये सत्यशिंशपाव्यावृत्त्या धर्मिण्यवृक्षव्यावृत्तिरध्यवसेया तत्राध्यवसितायां चावृक्षव्यावृत्तौ यथाध्यवसायं तादात्म्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः । अथ व्याप्तिग्रहणवेलायामेकात्मतयाऽध्यवसितयोर्व्यावृत्त्योस्तादात्म्यं सिद्धमिति चेत्, तर्हि काल्पनिकमेव तद्भवेत् । तथा चानुमानमपि कल्पनासमारोपितमेव स्यात् । तथोपगमे च न कश्चिदहेतुर्नाम । प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येकात्मतयाध्यवसितयोर्यथाध्यवसायं तादात्म्यसम्भवात् । विपक्षव्यावृत्त्यभावात्प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह तादात्म्याभाव इति चेत् । सत्यम् । वास्तवं तादात्म्यं नास्ति, अस्ति कल्पनासमारोपितं तु तदेव चानुमानोदयबान्धवं समर्थितवन्तो यूयमिति विपक्षव्यावृत्तिरसत्कल्पेति कथं प्रमेयत्वं हेतुर्न स्यात् । एवं च तादात्म्यस्य गमकत्वाङ्गतास्वीकृतौ हेतुग्रहणे साध्यस्यापि ग्रहणाद्व्यर्थमनु-

मानम् । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थमनुमानमिति चेत् । न । तत्स्वरूपग्रहणे विपरीतसमारोपानवसरात् । न हि शिरःपाण्यादिविशेषदर्शने सति पुंसि स्थाणुसमारोपो दृष्टः । तत्र वा तद्भेदादुपपद्येतापि । न हि शिरःपाण्यादय एव पुरुष इति तद्ग्रहणेऽप्यपुरुषारोपः स्यादपि । इह तु वृक्षत्वशिंशपात्वयोरभेदाच्छिंशपात्वग्रहणे सति का कथा वृक्षत्वेतरसमारोपस्य । किं च साध्यसाधनयोस्तादात्म्ये यथा शिंशपात्वेन वृक्षत्वमनुमीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिंशपात्वमनुमीयेत । तादात्म्याविशेषात् । अथान्यः सम्बन्धोऽन्यश्च प्रतिबन्धः । द्विष्ठः सम्बन्धः । प्रतिबन्धस्तु परायत्तत्वलक्षणः । तच्च शिंशपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्वं शिंशपात्वे । यथा धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । सत्यमेतत् । किन्त्वेवमुच्यमानेऽविनाभाव एव स्वीकृतो भवेन्न तादात्म्यम् । तादात्म्ये हि यथा वृक्षत्वं सर्ववृक्षसाधारणं तथा शिंशपात्वमपि स्यात् । यथा वा शिंशपात्वं शिंशपां विना न दृश्यते तथा वृक्षत्वमपि शिंशपारहितं न दृश्येत । दृश्यते च खदिरादौ शिंशपारहितं वृक्षत्वम् । अथ खदिरादिवृक्षत्वादन्यदेव तद्वृक्षत्वं यच्छिंशपात्वाभिन्नमित्युच्यते । तर्हि धर्मिभेदेन च धर्म्माणां भेदेऽन्वयग्रहणानुपपत्तेः सर्वमनुमानमुत्सीदेत् । धूमाग्न्योस्तु कार्यकारणयोर्भेदाद्युक्तं वक्तुं धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे इति । इह तु साध्यसाधनयोरव्यतिरेकान्न तथा शक्यते वक्तुम् । तथाभिधाने वा नाव्यतिरेकः । ततः सर्वथा तादात्म्यं वा त्यज्यतां वृक्षत्वेन शिंशपात्वं वाऽनुमीयतां नान्तरावस्थातुं लभ्यते । तन्न तादात्म्यमविनाभावनिबन्धनम् । नापि तदुत्पत्तिः । यतो न सामान्ययोः कार्यकारणभावः । किन्तु विशेषयोः । ययोश्च विशेषयोर्महानसादौ कार्यकारणभावः प्रतिपन्नस्तयोर्न गम्यगमकभावः । ययोस्तु क्षितिधरकन्धराधिकरणयोर्धूमधूमध्वजविशेषयोर्गम्यगमकभावो न तयोः कार्यकारणभावः प्रतिपन्नः । न चाप्रतिपन्ने तस्मिंस्तयोरविनाभावो ग्रहीतुं शक्यः।

म चागृहीतोऽसावनुमानाङ्गम् । तदानीं तस्य ग्रहणे तु हेतुप्रतिपत्तिसमय एव साध्यप्रतिपत्तेरुन्मीलितत्वात्किमनुमानेन । यदि च तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावः प्रतिज्ञायते । तदा कथं कृत्तिकोदयादेः शकटोदयादिकं प्रति गमकत्वं स्यात् । तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् । ततः सकलसम्यग्घेतुव्यापिता स्वयोग्यतैवाविनाभावे निमित्तमास्थेयम् । स्वयोग्यतयैव हि किञ्चित्केनचिदविनाभूतं न सर्वं सर्वेण ।

एवं च—

न तादात्म्यं हेतोर्नियमकरणे नैपुणधरं
तदुत्पत्तिर्नापि श्रयति कथमप्यत्र बलिताम् ॥
विनाऽप्येते यस्माद्भत गमकता हेतुनिवहे
भवत्येवाऽन्येषां कथमिह ततो यत्नपरता ॥ ४९७ ॥१३॥

ननु हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थमनुमानमित्युक्तम् । तत्र किंलक्षणकं साध्यमित्याह—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यमिति ॥ १४ ॥

संशयादिव्यवच्छेदेन प्रसिद्धमर्थस्वरूपं प्रतीतमुच्यते तद्विपरीतमप्रतीतम् । अनिराकृतं प्रत्यक्षादिभिरबाधितम् । अभीप्सितं साधनविषयत्वेनेष्टम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतविशेषणं तावत्समर्थयते—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनमिति ॥ १५ ॥

संशयाकलितं शङ्कितं विपर्ययविषयीभूतं विपरीतमनध्यवसायविषयीकृतमनध्यवसितं वस्तु प्रतिपाद्यते । तेषां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनं साध्यलक्षणसूत्रे कृतम् । एवंभूतान्येव हि वस्तूनि हेतुना साध्यन्ते न पुनर्निश्चितानि । तत्र हेतोर्वैफल्यात् ॥ १५ ॥

अथानिराकृतमिति विशेषणस्य फलमुपदर्शयन्नाह—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षमादिर्येषामनुमानागमादीनां तैर्विरुद्धं प्रत्यक्षादिविरुद्धं प्रत्यक्षादिनिराकृतमित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षबाधितमश्रावणत्वं शब्दस्य । अनुमानबाधितमेकान्तानित्यत्वं ध्वनेः । आगमबाधितं प्रेत्यासुखप्रदत्वं धर्मस्येत्यादि ॥ १६ ॥

इदानीमभीप्सितमिति विशेषणस्य फलमाह—

अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानमिति ॥ १७ ॥

अनभिमतस्य साधयितुमनिष्टस्य । एतानि चाप्रतीतादीनि साध्यविशेषणानि त्रीण्यपि स्वार्थानुमानेऽनुमात्रपेक्षयैव सम्भवन्ति । तत्र वादिप्रतिवादिव्यवस्थानस्यासम्भवात् । परार्थानुमाने तु तत्सम्भवेनाप्रतीतमिति विशेषणं प्रतिवाद्यपेक्षया । न पुनर्वाद्यपेक्षया । तस्यार्थस्वरूपप्रतिपादकत्वात् । न चाप्रतिपन्नार्थस्वरूपः प्रतिपादको नाम । अतिप्रसङ्गात् । प्रतिवादिनस्तु प्रतिपाद्यत्वेनाविज्ञानार्थस्वरूपत्वाविरोधात् ।

शङ्कितस्यैव साध्यत्वं न तु विपरीतानध्यवसितयोरिति कस्यचिन्मतस्य खण्डनम् ।

ननु शङ्कितविपरीतानध्यवसितानां त्रयाणामप्यर्थानां परार्थानुमाने साध्यत्वमसम्बद्धम् । शङ्कितस्यैवैकस्य साध्यत्वघटनादिति कश्चित् । सोऽपि न विपश्चित् । शङ्कितेऽर्थे संशयितस्य संशयापनोदेनेव विपरीतानध्यवसितयोरप्यर्थयोर्विपर्ययानध्यवसायव्यवच्छेदेन परार्थानुमानस्य निर्णयोत्पादकत्वाविशेषात् । विपर्यस्ताव्युत्पन्नौ परं प्रति नोपसर्प्पत एव कुतः प्रतिपाद्यौ स्यातामिति चेत् । नैवम् । परपक्षदिदृक्षादिना विपर्यस्तस्य स्वयं तत्त्वबुभुत्सया चाव्युत्पन्नस्य परं प्रत्युपसर्प्पणसम्भवात् । कौचित्तौ नोपसर्प्पत एव परमिति चेत् ।

संशयितोऽपि कश्चित्तथैव । सर्वस्य तस्य निणयाकाङ्क्षाया असम्भवात् । अथ परानुग्रहैकपरान्तःकरणेनोपेक्षानुपपत्तेरनर्थित्वादनुपसर्पन्नपि संशयितात्मा प्रतिबोध्य एव । तर्हि तत एव विपर्यस्ताव्युत्पन्नावपि तथा स्ताम् । अविनेयविषयमेवमनुमापयितुर्माध्यस्थ्यं विरुध्यत इति चेत् । मैवम् । माध्यस्थ्यं हि रागद्वेषाश्लेषकालुष्याविषयत्वमुच्यते । तच्च परमकृपापीयूषपूरितान्तःकरणानां विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोर्विनेयत्वसिद्धये गुणदोषोपदेशनायां वर्त्तमानानां कथं विरोधमधिरोहति । यदि च विपर्यस्ताव्युत्पन्नौ प्रतिपाद्यौ न स्याताम् । तदा लोकस्य व्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् । दृश्यते हि लोके पित्रा विपर्यस्तोऽव्युत्पन्नश्च पुत्रः शिक्ष्यमाणः । कथं वाऽयं जिगीषुकथायामनुमानं प्रयुञ्जीत । परस्य विपर्यस्तत्वात् । जिगीषुवादस्य साभिमानजनारभ्यत्वात् । तथा चोक्तम्—" **साभिमानजनारभ्यश्चतुरङ्गो निवेदितः** " इति । ततः स्थितं शङ्कितादयस्त्रयोप्यर्थाः साध्या इति । अनिराकृतमिति तु विशेषणमुभयापेक्षया । यत्खलु वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणेन न बाध्यते तदेव साध्यमिति । अभीप्सितमिति पुनर्वाद्यपेक्षयैव । इच्छया खलु विषयीकृतमभीप्सितमुच्यते । स्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादनाय चेच्छा वक्तुरेव । ततश्च परार्थाश्चक्षुरादय इत्यादौ पारार्थ्यमात्राभिधानेऽप्यात्मार्थत्वमेव साध्यस्य प्रसिद्ध्यति । तद्धीच्छया व्याप्तं **साङ्ख्यस्य बौद्धं** प्रति साध्यमेव । आत्मा हि **साङ्ख्येन** साधयितुमुपक्रान्तस्ततोऽसावेव साध्यः । अन्यथा साधनस्य वैफल्यापत्तेः । संहतपरार्थत्वेन **बौद्धैश्च**क्षुरादीनामुपगमात् । एवं चात्मनः साध्यत्वे हेतोरिष्टविघातकारितया विशेषविरुद्धत्वं साध्यस्य च दृष्टान्तदोषः साध्यवैकल्यमिति । एतेन **चार्वाको**क्तसद्वितीयत्वप्रयोगोऽप्यप्रयोगार्ह एवेति निवेदितम् । यथाऽभिव्यक्तचैतन्यशरीरलक्षणपुरुषघटान्यतरसद्वितीयो घटोऽनुपलत्वात्कुड्यादिवदिति कुड्यादौ घटसद्वितीयत्वेन व्याप्तिर्यथोक्तपुरुषसद्वितीयत्वे साध्ये फलतो विश्राम्यतीति पराभिप्रायः । तेन भङ्ग्या तथाविधपुरुषसिद्धिर्ननु घटे-

नास्त्यक्तांतं । अथ प्रयोगे तथाभूतेन पुरुषेण तथा कुड्यादौ सद्वितीयत्वासिद्धेरन्वयदोषः । अथ सामान्येन साध्यमिति न पुरुषद्वितीयत्वस्याक्षेप इति चेत् । ननु घटो घटेनैव सद्वितीयस्तावन्न भवति तादृक्पुरुषेणान्यथा वा सद्वितीयत्वे तु साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्य । तथा यादृशं केवलेनैव घटेनैव सद्वितीयत्वं दृष्टान्ते सिद्धं तादृशमेव तत्साध्यधर्मिण्यनिष्टं प्राप्नोतीति हेतोर्विरुद्धत्वम् । अपरत्र तु सिद्धसाधनम् । येन केनचित्सद्वितीयत्वस्य सिद्धत्वात् । किं च यदि पुरुषविशेषसद्वितीयत्वं हेतुना न स्वव्यापारास्पदीकृतं कथमतस्तत्सिद्धिः। न ह्ययं हेतुस्तदर्थः सिद्धः । सिद्धो वा कथमविषयस्तस्य । विषयश्चेत्स्वाश्रयां दोषगतिं कथं न स्पृशेत् । सोऽयं वादी पुरुषगतसद्वितीयत्वाश्रयां सिद्धिं साधनादुपजीवति न दूषणमिति व्यक्तमिति राजकुलस्थितिः । युक्तवादिकुले हि यस्यैव साधनेन सिद्धिश्चिकीर्षिता तस्यैवार्थस्य दूषकेण सिद्धिर्निराकर्त्तव्या । तस्माद्यावतीमर्थगतिं साधनं सामर्थ्येन व्याप्नोति तावतीं तद्दूषणमपि । किं च कथं सामान्यस्य साधनं सम्भवति । प्रतिवादिनाऽभिव्यक्तचैतन्यस्य पुरुषस्याभावादेव घटादर्थान्तरभावानभ्युपगमेनान्यतरशब्दप्रयोगासंगतेः । द्वयोर्हि तथाभावसम्भवेऽन्यतरोक्तिः समर्था भवति । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरन्यतरं भोजयेदिति । अनयोर्द्वयोरपि भोजनविधिसम्भवे ह्यनियत एकस्मिन्भोजनं विधीयते । ततोऽन्यतरोक्तिः सङ्गतार्था । न पुनरेकतरस्य कुतश्चिन्निमित्ताद्भोजनासम्भवे वक्तुरेकतरभोजनस्यानाकाङ्क्षायां वा । अपि च न घटाद्घटोऽर्थान्तरम् । यदि हि तस्यैव घटस्य स एव घटो द्वितीयः । तदा घटत्वं च न स्यात्तस्मादेतच्चैकस्मिन्विरुद्धमिति यथोक्तपुरुष एवान्यतरोऽपेयः । तथा च विरुद्धार्थं साध्यवाक्यं कथं चार्वाकस्य न स्यात् । ननु स्वार्थानुमानस्वरूपनिरूपणप्रकरणे परार्थानुमानोपयोगिनो वादिप्रतिवाद्यपेक्षस्य विशेषणविचारस्य कोऽवसरः । उच्यते । स्वार्थानुमानपुरस्सरतया परार्थानुमानस्यापि प्रवृत्तिः ।

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनस्यैव परार्थानुमानत्वादिति परार्थानुमानोपयोगिनोऽप्यस्य विचारस्यात्र प्रस्तूयमानस्य न कश्चिद्दोषः ॥१७॥

अथ साध्यस्य व्याख्यानुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया भेदं दर्शयन्नाह—

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनुपपत्तेरिति ॥ १८ ॥

व्याप्तिग्रहणसमयो यावान्कश्चिद्धूमः स सकलः पावकं न व्यभिचरतीति प्रतिपत्तिकालस्तदपेक्षया साध्यं धर्म एव वह्न्यादिर्न तु धरित्रीधरादिर्धर्म्मी । अत्र व्यतिरेकिणं हेतुमाह— अन्यथा धर्मस्यैव साध्यत्वमन्तरेण । तस्या व्याप्तेरनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याऽप्यनुवृत्तिरस्तीति ॥ १९ ॥

उत्तानार्थमदः ॥ १९ ॥

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्यायस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मीति ॥ २० ॥

अनुमानाज्जाता आनुमानिकी सा चासौ प्रतिपत्तिश्च तस्या अवसरः प्रतिनियते धर्मिणि साध्यसाधनसमयः । तदपेक्षया पुनः पक्षापरपर्यायस्तेन व्याप्तिकालापेक्षया साध्यत्वाभिमतेन धर्मेण विशिष्टोऽवच्छिन्नस्तद्विशिष्टः । प्रसिद्धो वादिप्रतिवादिनोः प्रतीतो धर्मी पर्वतनितम्बादिः । साध्यमिति प्राकरणिकमिह सम्बध्यते ॥ २० ॥

प्रसिद्ध इत्युक्तमथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधाति—

क्वचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतः क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्यामिति ॥ २१ ॥

धर्मिणः सर्वज्ञादेः प्रसिद्धिः प्रतीतिः क्वचिद्विकल्पतोऽध्यवसायमात्रतो भवति। तथा कुत्रचित्प्रमाणतः सकाशात्। क्वापि पुनर्विकल्पप्रमाणाभ्यामिति ॥ २१ ॥

अथैतेषां क्रमेणोदाहरणत्रयमाह—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती ध्वनिः परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

तत्राद्ये निदर्शने धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वम्। न खलु हेतुप्रयोगात्पूर्वं सर्वज्ञस्य विकल्पं विहायान्यतः कुतश्चित्सिद्धिरस्ति। द्वितीये प्रमाणसिद्धत्वम्। क्षितिधरकन्धरायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तृतीये विकल्पप्रमाणसिद्धत्वम्। ध्वनिसामान्यं हि धर्मी कृतं तत्र कश्चिद्धि निर्विकल्पसिद्धः कश्चित्प्रमाणसिद्ध इति।

सत्तायाः साध्यं निराकुर्वतो बौद्धस्य खण्डनम्।

अत्राह **शाक्यः**—ननु प्रथमे सत्ता साध्यमाना न साधिमानमाधत्ते। तथा हि, असौ साध्यमानोपात्तसर्वज्ञविशेषणविशिष्टैव साधयितव्या। सत्तामात्रस्य साधने वादिनोऽभीष्टसिद्ध्यभावस्य प्रतिवादिनः सिद्धसाध्यतावतारस्य च प्रसङ्गात्। अस्ति कश्चिदिति हि साधयतो वादिनः का नामेष्टसिद्धिः स्यात्। करतलतुलितनिस्तलस्थूलमुक्ताफलायमानाकलितसकलत्रिलोकीवर्त्तिवस्तुजातत्वादिविशेषणविशिष्टस्य पुरुषस्याप्रसिद्धेः। न च प्रतिवादिनापि तथा नाभिमतम्। अनिर्दिष्टस्वभावविशेषस्य कस्यचित्सत्तामात्रे विरोधाभावात्। तदुक्तम्—**"भावोपधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिषिद्धं च तादृशम् ॥"** अस्यार्थः—भावः सत्ता स उपधानं विशेषणं यस्य तन्मात्रत्वादेव सामान्यरूपे धर्मिणि साध्ये न कश्चिदर्थोऽभिमतः सिद्धः स्यात्। न च केनचित्प्रतिवादिना तथाभूतं वस्तु निषिद्धं येन साध्येतेति। तस्मादुपात्तसर्वज्ञविशेषणविशिष्टैवासौ

साधयितव्या । तत्र चानन्वयदोषः । **मीमांसकस्य** क्वचिदपि सर्वज्ञाप्रसिद्धेः । तदित्थं न सत्ता साध्यतामर्हतीति । तत्रायं महात्मा प्रसिद्धधूमानुमानादावपि समानमिदमशेषमाकलयन्नपि सत्तामेव प्रसञ्जयन्न लज्जत इति निश्चितं नगरवायसः । तथा हि नाग्निमात्रे साध्ये कश्चिद्विवादो वह्निमात्रस्य सर्वप्रमातृप्रसिद्धत्वात् । महीध्रकटकादिविशिष्टाधारविशेषणस्य त्वदभिमतस्य तस्यानन्वय इति । अथ नैव कश्चित्तथाभूतेनार्थेनान्वयं करोति । प्रतिपादयता हि परं धूमोऽग्निनान्तरीयको दर्शनीयो यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । स तथाग्निमात्रेण व्याप्तः सिद्धो यत्रैव स्वयं दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धिं जनयतीति । तदुक्तम्–“ **लिङ्गस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दर्श्यते ॥ तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥ १ ॥** ” अयमर्थः–लिङ्गस्य धूमादेः साध्यधर्मेणाव्यभिचारोऽन्यत्र सामान्यवति धर्मिणि दर्शयितव्यः, तथा ज्ञाताव्यभिचारं लिङ्गं तत्र साध्यधर्मिणि प्रसिद्धं सदव्यभिचारितया निश्चीयमानं व्यापकधर्मयुक्तं धर्मिणं गमयिष्यति । तदसम्बद्धम् । एवंविधन्यायस्यान्यत्राप्यन्यूनत्वात् । तथा हि न सर्वज्ञविशिष्टेन सत्त्वेन कश्चिदन्वयं करोति किन्तु सत्त्वमात्रेण । तेन हि किञ्चित्साधनमविनाभूतं सिद्धं यत्रैव क्वचित्स्वयं दृश्यते तत्रैव साध्याधियमादधातीति को नामात्रापराधः । अथ सर्वज्ञशब्दवाच्यस्यार्थस्यैव कस्याचिदसिद्धत्वात्परं प्रति कथं तत्र सत्तासिद्धिः स्यादन्यत्र तु सिद्ध एवोभयोरपि पर्वतनितम्बादिरिति तत्र वह्निसाधनं साधीय इति चेत् । कुतः पुनरुभयोः पर्वतनितम्बादिसिद्धिः । प्रत्यक्षादिति चेत् । सर्वज्ञसिद्धिरपि विकल्पादिति प्रतीहि । न च विकल्पाद्धर्मिप्रसिद्धिं नाभ्यशंसन् भवन्तः । न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेरित्यादिप्रयोगाणां **धर्मकीर्त्तिना** स्वयं समर्थनात् । न चासत्तायामेव साध्यायां विकल्पसिद्धेन धर्मिणा भवितव्यं न सत्तायामित्यत्र स्वैरित्वादपरं कारणमीक्षामहे । तस्मादुभयत्र वा विकल्पसिद्धिं धर्मिणमभ्युपयन्तु मैकत्रापि वाऽभ्युपेयुः । न

पुनरर्धजरतीयमेतल्लभ्यते । अथ सत्तायां साध्यायां सर्वस्तद्धेतुर्भावभावाभावाभावधर्मविकल्पत्रयीं दोषजातिं नातिवर्त्तते, असिद्धिं व्यभिचारं विरोधं च । तत्र यदि भावधर्म्मो हेतुरुच्यते । स कथमसिद्धसत्ताके स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति स कथं तद्भावं नेच्छेत् । स्वभाव एव हि धर्म्मान्तरं प्रतिक्षेपापेक्षया धर्म इति व्यतिरेकी च धर्मिणो निर्दिश्यते । अथ च भावाभावोभयधर्मः । तर्हि व्यभिचारः । न हि बुद्धिरस्त्यमूर्त्तत्वादित्यत्रामूर्त्तत्वस्य गमकत्वं भवन्तोऽप्यैच्छन् । निरूपाख्येऽप्यमूर्त्तत्वस्य भावात् । अभावधर्मं हेतुं वदतोऽस्य विरुद्धो हेतुः स्यात् । तस्य भावे क्वचिदसम्भवात् । तदुक्तम्–" **नासिद्धे भावधर्म्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ धर्म्मो विरुद्धोऽभावस्य स सत्ता साध्यते कथम् ॥ १ ॥** " भिक्षो कथमेवं न सकलानुमानप्रलयापत्तिः । अनित्यः शब्दः सत्त्वाद्घटवदित्यादिष्वपि तथैव दोषत्रयानुषङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं किमयं सत्त्वादिरनित्यधर्म आहोस्विन्नित्यधर्म उभयधर्मो वेति । अनित्यधर्मश्चासिद्धः । तमनित्यधर्मं सिद्धं तत्रेच्छन्ननित्यमेव शब्दं किन्नेच्छेत् । यावान्कश्चिद्भावः सन्स सर्वोऽप्यनित्य एवेति साकल्येन व्याप्तौ प्रसिद्धायां को हि प्रेक्षावान् शब्दमनित्यं न प्रतिपद्यते । यतः संश्च शब्द इति साधनाङ्गवचनं प्रतीक्षेत् । नित्यधर्मस्तु तत्र विरुद्धः । तद्विपक्ष एव भावात् । उभयधर्मश्चानैकान्तिकः । सपक्षविपक्षवृत्तित्वादिति सर्वं समानं पश्यामः । ततो न कश्चित्कस्यचिद्धेतुः स्यात् । किञ्चैतदखिलमसत्तासिद्धावपि समानम् । तथा हि नासिद्धे भावधर्म इत्यादिरेव श्लोकस्तावत्पुनः पठ्यताम् । अयं खल्वस्यार्थः, असिद्धे प्रधानादेरभावेऽभावधर्मोऽनुपलब्धिरूपो हेतुः कथं सिद्धः स्यात् । सिद्धौ हि तस्य साध्यस्यापि सिद्धत्वाद्व्यर्थमनुमानं भवेत् । यः खल्वभावधर्मं तत्रेच्छति स कथमभावमेव तस्य नेच्छेत् । अभावभावोभयधर्मः पुनर्व्यभिचारी । भावस्य तु धर्म्मोऽयं विरुद्धः । तस्याभावे क्वचिदभावादिति कथमसत्ता साध्यते । अथ सामान्येना-

भावधर्मः सिद्धोऽपि प्रस्तुते धर्मिणि दृश्यमानो गमयत्यभावम् । एवं तर्हि तथैव भावधर्म्मोऽपि सत्तां गमयतु को दोषः । ततो न सत्तासाधनविरोधो बौद्धैरभिधातव्यः ।

धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वमनङ्गीकुर्वतो नैयायिकस्य मतमुपदर्श्य खण्डयते ।

यौगास्तु सङ्गिरन्ते—विकल्पसिद्धो धर्म्मी न भवत्येव तस्याप्रमाणत्वात् । तथा ह्ययं विकल्पः पर्वतनितम्बादिविकल्पवदप्रमाणतया नैव स्वीचक्रे । तत्र प्रमाणस्यैव प्राधान्यात् । विकल्पसिद्धो धर्म्मीति कमर्थं पुष्णाति । अप्रमाणेन ननु विकल्पेन कः सुधीः कस्यापि सिद्धिमभिदधीत । यदि हि तथाभूतादपि विकल्पात्साध्यसिद्धिः स्यात् । तदा यदेतदाहोपुरुषिकया परीक्षकाणां प्रमाणपरीक्षणं तदायासफलमेव भवेत् । तदिह विकल्पेन सिद्धो धर्म्मीति किमपि कपटनाटकं **सितपटानाम्** । तथा च धर्मिणोऽसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुरिति ।

निरचायि ततस्तत्त्वं भो **यौग**ग्रामणीस्त्वेदानीम् ॥
स्वारूढामपि शाखां यत्खण्डयितुं प्रवृत्तोऽसि ॥ ४९८ ॥

यदि हि विकल्पसिद्धो धर्मी न भवत्येव तदा कथं विकल्पसिद्धो धर्मी न भवति तस्याप्रमाणत्वादित्यत्रैवासौ धर्मितयोपादायि । कथं चात्रास्यैव हेतोर्नाश्रयासिद्धतोपनिपातः । न खलु भवतोऽत्र धर्मी प्रमाणेन सिद्धः । तथाभूतायां परं प्रत्याश्रयासिद्धतोद्भावनस्य विरोधापत्तेः । य एव हि परेण सर्वज्ञवान्ध्येयादिर्विकल्पसिद्धो धर्मी स्वानुमाने निरदेशि स एव भवताऽप्यत्रानुमाने । अन्यस्य धर्मित्वनिराकृतेः प्रकृतानुपयोगात् । स विकल्पसिद्ध एव भवतोऽपि ।

तथा च—

विकल्पसिद्धं यदि वक्षि धर्मिणं
तदा प्रसिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥
अथो निरास्थ्यासि तमत्र धर्मिणं
तदापि सिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥ ४९९ ॥

न चोभयस्याप्यनभिधानमिति शक्यं वक्तुम्[1] । विधिनिषेधयोर्भावाभावत्वादेकनिषेधेनापरविधानात् । विधेः प्रतिषेधो हि निषेधः प्रतिषेधनिषेधश्च विधिरिति । अस्तु वा न विधिर्नापि प्रतिषेधस्तत्र क्रियत इत्युभयाभावप्रतिज्ञा । तथाप्येवं वदतैव विकल्पसिद्धे धर्मिणि निषेध व्यवहारः स्वीकृतः । न हि निषेधमवधूय नञोऽन्यदर्थसम्भावना । स च निषेधो यदि न प्रमाणसिद्धः कथमाद्रियते । किं चास्य वचनेनापि प्रमाणसिद्धिस्वीकारे च न तावदध्यक्षमेव तत्र साधनम् । अध्यक्षस्य तद्विषयत्वविरोधात् । अनुमानाश्रयणे चाश्रयासिद्धिरशक्यपरिहारा । ततो वान्ध्येयादिप्रस्तावे मूकतैव प्राप्ता । न च प्रतिज्ञामात्रस्याप्यवकाशः । न चैवं शक्यम् । यावन्न राजदण्डेन तत्प्रस्तावनिवारणम् । प्रस्तावे त्ववश्यं सभासम्भविनः प्रवक्तुर्वचनमनुषङ्गि । वचनस्य विधिनिषेधाभ्यां नापरो व्यापारः । अतो न वचनं नोऽवचनमिति महति कष्टसङ्कटे प्रवेशः । किं च वान्ध्येयादौ धर्मिणि हेतोराश्रयासिद्धिः कस्मादुपन्यपतत् । अवस्तुत्वात्तस्येति चेत् । वान्ध्येयस्य नास्तित्वे साध्ये तावदद्यापि सन्दिग्धमवस्तुत्वम् । यत्र त्वेकान्तनित्यमर्थक्रियासमर्थं न भवति क्रमयौगपद्यविरहादित्यभिधीयते जैनेन तत्रास्य हेतोराश्रयासिद्धत्वसिद्धये एकान्तनित्यस्यावस्तुत्वादिति साधनं भवताऽभिधीयमानं भवत एवासिद्धम् । एकान्तनित्यस्य त्वया वस्तुत्वेन स्वीकारात् । परोपगमापेक्षयेदमुच्यत इति चेत् । तर्हि प्रसङ्गहेतुरयं स्यात् । अवस्तुत्वादेकान्तनित्यस्याश्रयासिद्धस्तत्र हेतुरित्यर्थः । एवं सत्यवस्तुनि हेतुराश्रयासिद्धत्वेन व्याप्तो वक्तव्यः । न हि प्रतिबन्धमन्तरेण कश्चिद्धेतुर्भवति । पक्षधर्मतामात्र एव हि परोपगमापेक्षा यः प्रसङ्गहेतुरुच्यते । नतु व्याप्तावपि । तदुपगम एव कदाचिदेवमपि स्यादिति चेत् । तथापि न जैनैरवस्तुनि हेतुराश्रयासिद्धत्वेन व्याप्तोऽभ्युपागामि । एकान्तनित्य एवावस्तुभूते हेतुप्रणयनस्वीकारात् । ततश्च यत्रैवावस्तु-

1 'वक्तुं' इति नास्ति भ. पुस्तके ।

न्यवस्तुत्वाद्धेतोराश्रयासिद्धिरुपादीयते तत्रैव तव नावस्तुनि विधिप्रतिषेधावित्यस्याः प्रतिज्ञायाः परिक्षयः । यदि च परोपगमादेव व्याप्तिरपि विवक्षिता, अवस्तुन्यवस्तुत्वादाश्रयासिद्धो हेतुरिति । तर्हि नेदं तथानुमतमिति तथापि नावस्तुनि विधिनिषेधाविति व्याहतम् । प्रतिषेधस्य स्वयं स्वीक्रियमाणत्वात् । नञोऽन्यार्थाभावात् । किं च सर्वः प्रसङ्गो विपर्ययपर्यवसितव्यापार इति न्यायाद्यद्वस्तु एकान्तनित्यं स्यात्तदाश्रयासिद्धस्तन्नावस्त्वेकान्तनित्यमिति किं विवक्षितम् । तदापि यदाश्रयासिद्धिदोषः प्रस्तुतो नास्ति प्रकृते । तदा सिद्धमेवास्मदुपन्यस्तमर्थक्रियासामर्थ्याभावस्वभावं साध्यम् । तस्मात्स्वतन्त्र एव वस्तुत्वादाश्रयासिद्धिरवस्तुनि हेतोरिति हेतुदूषणप्रवृत्तस्य परस्यावस्तुत्वादिति हेतुः । तथा च नावस्तुनि विधिनिषेधाविति दूरीकृतमेतत् । व्यापकानुपलम्भश्चायं त्वया प्रयुज्यते । आश्रयत्वस्य वस्तुत्वेन व्याप्त्यभिमानात् । स चाभिमानस्तव स्ववचनविरोधमनवबुद्ध्यमानस्यैव । न हि नावस्तुनि विधिनिषेधाधारत्वमिति स्ववचनविरोधं मन्यमानस्य वस्तुत्वेन धर्मित्वस्य व्याप्त्यभिमानो मानसं स्पृशति । किं त्वपरिभावकतयातिसामान्यजनस्यापि प्रतीतम् । यदापि वन्ध्यासुतो वक्ता न वेत्येवंविधे प्रस्तावे वन्ध्यासुतो वक्ता न भवत्यवस्तुत्वादित्यभिधीयते । तदाऽत्रोपात्तधर्म्यपेक्षयाऽवस्तुत्वादिति हेतोः कथं नाश्रयासिद्धता । अथ वान्ध्येयो वक्ता न वेत्येवंविधां यदि कश्चिदाशङ्कां कुर्वीत तदा भवतां तत्र वान्ध्येयो वक्ता न भवतीत्युत्तरवितरणावकाशः स्यादिति चेत् । ननु कस्मादीदृशीमाशङ्कां न कश्चित्करोति । तदवस्तुतायाः सुप्रसिद्धत्वादिति चेत् । पुनस्तदेवायातं वन्ध्यासुतस्य धर्मिणो वक्तृत्वेनाशङ्कनीयताया निषेधः साध्यः सुप्रसिद्धावस्तुत्वादिति हेतुरिति । न चावस्तुत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि सर्वथा शङ्काविरहः । निःसीमो हि मोहमहिमा ततो यथा शब्दे चाक्षुषत्वादानित्यत्वं सम्भावयन्नसिद्धत्वेन निषिध्यते । तथेहापि स्यातां शङ्कानिषेधौ न विरोधः । तस्माद्वस्तुनीवावस्तुन्यपि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहारो दुर्वार इति ।

सर्वज्ञविषयो विकल्प एवासिद्धः कुतस्तस्माद्धर्मिसिद्धिरिति मीमांसकाधिक्षेपस्य निरासः।

मीमांसकः पुनराह—नन्वसिद्धः सर्वज्ञविषयो विकल्प इति न तस्मात्तासिद्धिस्तथा चाश्रयासिद्धः सर्वज्ञसत्तायां सर्वो हेतुरिति । तदसत् । यथैव ह्यनुन्मीलितलोचनस्य प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वाऽहमिति मानसी प्रतीतिस्तथा सर्वज्ञ इत्यपि प्रतीतिः प्रत्यात्मवेद्यैव । सर्वथा सर्वज्ञविकल्पविधुरचेतसः प्रबलनिद्राक्रान्तस्येवाश्रयासिद्धयुद्भावनानुपपत्तेः । " **कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ॥ य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ १ ॥** " इत्याद्यनभिधानप्रसङ्गाच्च । सोऽयं सर्वज्ञविषयं विकल्पवचनं च प्रवर्त्तयन्नाश्रयासिद्धमुद्भावयतीति पश्य श्रोत्रियस्याप्युन्मत्तचेष्टितम् । किं च स्वसंवेदनप्रत्यक्षलक्षणेन प्रमाणेन प्रतीयमानस्य सर्वज्ञविषयविकल्पस्यापलापे सकलभावापलापप्रसङ्गः । प्रमाणविरोधश्चोभयत्रापि तुल्यः । नन्वस्त्येव सर्वज्ञावभासी मानसो विकल्पः । परं तदेव निरालम्बनोऽसाविति नैतद्वशादाश्रयासिद्धिरिति चेत् । हन्त हतोऽसि । मानसज्ञानादभावस्याप्यसिद्धिप्रसक्तेः । एवं च " **गृहीत्वा वस्तुसद्भावम्** " इत्याद्यनवकाशम् । मानसादपि च नास्तिताज्ञानादभावस्यापि सिद्धिमुपजीवत्ययं श्रोत्रियो नाश्रयसिद्धिं तत इति स्वातन्त्र्यविजृम्भितम् । अथ तदेवासौ निरालम्बना किन्तु सर्वज्ञलक्षणविषयस्यासिद्धेरिति चेत् । कुतस्तदसिद्धिरित्यभिधातव्यम् । तत्र प्रमाणासम्भवादिति चेत् । तर्हीतरेतराश्रयदोषः । सिद्धे हि तद्विकल्पस्य निरालम्बनत्वे प्रमाणासम्भवसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विकल्पस्य निरालम्बनत्वसिद्धिरिति ।

एवं च सिद्धमेतत्—

हेतुं गृहीत्वा सुदृढप्रमाणैः स्मृत्वाऽविनाभावमथोक्तरूपम् ॥
यथोक्तसाध्ये समुदेति बुद्धिः स्वार्थानुमानं तदिदं वदन्ति ॥५००॥२२॥

प्ररूपितं स्वार्थमनुमानम् । अधुना परार्थं तन्निरूपयन्नाह—

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारादिति ॥ २३ ॥

पक्षहेतू निरूपितस्वरूपौ तयोर्वचने प्रतिपादकध्वनी ते एवात्मा स्वरूपं यस्य तत्पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुच्यते । पक्षहेतुवचनात्मकत्वं च परार्थानुमानस्य व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षयाऽत्रोक्तम् । मन्दमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु दृष्टान्तादिवचनात्मकमपि तद्भवति । यद्वक्ष्यन्ति मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति । अतिव्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया पुनर्धूमोऽत्र दृश्यत इत्यादि हेतुमात्रवचनात्मकमपि तद्भवति । बाहुल्येन तत्प्रयोगाभावात्तु नैतत्साक्षात्तत्र सूत्रितमुपलक्षितं तु द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणसूत्रे निर्णीतमतः कथं पक्षादिवचनस्य जडात्मनोऽनुमानप्रमाणत्वमित्याशङ्कापनोदार्थमुक्तमुपचारादिति । कारणे कार्योपचारादित्यर्थः । उपचारश्च मुख्यबाधादौ सति प्रवर्त्तते । तत्र पक्षादिवचनस्य जडस्वरूपत्वान्मुख्यवृत्त्यानुमानप्रमाणत्वं न भवति । ज्ञानस्यैव प्रमाणस्वरूपत्वादिति मुख्यबाधः स्पष्ट एव । प्रयोजनं पुनरन्यकारणवैलक्षण्येन कार्यकारित्वं नाम । यथा खलु पक्षादिवचनं परस्यानुमानजननाय प्रभवति । न तथाऽपरमिति सुप्रतीतम् । सम्बन्धश्चात्र कार्यकारणभावः । ततश्च प्रतिपाद्यगतमुत्पत्स्यमानं यज्ज्ञानं तत्कारणत्वात्पक्षादिवचनमप्युपचारेणानुमानं प्रमाणमुच्यते । यथा मद्वचनमात्रादयमवबुध्यतामित्यभिसन्धिमान्वक्ता न प्रस्तुतं वाक्यमभिधत्ते । किन्त्वनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीयामित्यभिप्रायवान् । श्रोताऽप्येतद्वचनमात्रादयमर्थो मयाऽवबुद्ध इति न मन्यते । किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गादमुमर्थमवबुद्धवानिति । अतः श्रोतुः प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ।

यदाह "**वक्तुः स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ॥ परो मद्वचनादेव तमर्थं बुद्ध्यतामिति ॥ १ ॥ किं त्वेतमनुमानेन बोधया-**

१ 'किं' इति भ. पुस्तके पाठः ।

मीति मन्यते ।। सोऽपि तद्वचनान्नैवं तमर्थमवबुध्यते ।। २ ।। किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं त्वर्थं न पश्यति । तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ।। ३ ।। " इति । अतश्चात्र श्रोतुः स्वार्थानुमानमवदम् । वक्ता तु तथापरं प्रतिपादयन्परार्थमनुमानं प्रयुङ्क्त इत्युच्यते ।

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ।।
यतो व्याप्रियते सम्यक् परस्य प्रतिपत्तये ।। ५०१ ।।

परेणानधिगतस्यार्थस्योपदेशकत्वान्नानुवादमात्रमनुमानवाक्यम् । स्वावगमापेक्षया त्वनुवादमात्रत्वेनेदानीमाप्तवचनमपि न तथा स्यात् । तस्यापि स्वावगमपूर्वकत्वात् । कार्ये कारणोपचाराद्वा वचनेऽनुमानव्यपदेशः । प्रतिपादकगतं हि स्वार्थानुमानं तद्वचनस्य निमित्तं, स हि स्वयं साध्यं प्रतिपद्य यथा ममैतत्प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथैवैनमपि प्रतिबोधयिष्यामीति । ततो वचनस्य तत्कार्यस्याज्ञानरूपस्यापि तद्व्यपदेशः सुन्दर एव । वादिनश्च प्रतिपत्तिः साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपा प्रत्यक्षान्निश्चितान्यथानुपपत्तिस्वभावाद्धेतोश्च सकाशात्समभूत्ततश्च तत्प्रकाशकं वचनं परार्थमनुमानमिति सिद्धम् । एतेन प्रत्यक्षपरामर्शशून्यं यच्चागमात्परेणैव ज्ञातस्यानर्थरूपस्य वा लिङ्गस्य वचनं तन्न भवत्येव परार्थानुमानमित्युक्तं भवति ।

परार्थे वचनानुपपत्तिरिति समर्थयतो बौद्धस्य पूर्वपक्षमुपपाद्य तत्खण्डनम् ।

स्वपक्षपक्षपातीह बौद्धदर्शनदीक्षितः ।
पक्षप्रयोगवैयर्थ्यं समर्थयितुमुत्थितः ।।५०२।।

ननु पक्षस्य विवादादेव गम्यमानत्वात्परार्थे वचनानुपपत्तिः । तथा हि विरुद्धो वादो विवादः । एकः प्राह नित्यः शब्द इति, अन्यस्त्वाहानित्यः शब्द इति । एवंविधस्य विवादस्य प्रकृतत्वादनुमाने पक्षः प्रतीयत एवेति । प्रयोजनाभावाच्च तद्वचनमनुचितम् । अथ पक्षवचनस्य साध्यार्थप्रतिपादनलक्षणप्रयोजन-

सम्भवात्तदभावोऽसिद्धः । तन्न वाच्यम् । पक्षवचनं हि केवलं साध्यमर्थं प्रतिपादयेद्धेतूपन्याससमन्वितं वा । न तावत्केवलम्, हेतूपन्यासानर्थक्यप्राप्तेः । अथ हेतूपन्याससमन्वितम् । तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्योपपत्तेः किं पक्षवचनेनेति ।

तन्न सामर्थ्यलब्धस्य पक्षस्यात्र कथञ्चन ।।
वचनं युक्तिमायाति पौनरुक्त्यप्रसक्तितः ।। ५०३ ।।
अहो साहसमेतस्य शाक्यभिक्षोर्निरीक्ष्यताम् ।।
पश्यन्नपि पुरो दोषद्वीपिनं यत्प्रगल्भते ।। ५०४ ।।

तथा हि यत्तावदुक्तं पक्षस्य विवादादेव गम्यमानत्वादित्यादि तदयुक्तम् । यतो येन केनचिद्वचनेन व्यवहिताद्वा प्रस्तुतानुमानेन वाक्यावयवान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वा विवादात्पक्षः प्रतीयते । तत्राद्यपक्षेऽतिव्युत्पन्नमतेस्तस्मात्तत्प्रतीतावपि तदितरेषां सा न स्यादिति तान्प्रत्यवश्यं निर्देश्यः पक्षः । द्वितीये त्वविवाद एव । पराभ्युपेतपक्षविपरीतं पक्षमुपन्यस्य तत्सिद्धये हेत्वादिकमवयवान्तरमभिदध्यादिति हि वयमप्यभ्युपगच्छामः । यदप्यवादि प्रयोजनाभावाच्च तद्वचनमनुचितमिति । तत्र प्रयोजनाभावोऽसिद्धः । प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य तत्प्रसाध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । प्रतिपाद्यो हि कश्चित्कुण्ठमतिः कश्चित्तीक्ष्णमतिः । तत्र कुण्ठमतेर्न प्रकृतार्थप्रतिपत्तिः पक्षप्रयोगमन्तरेणोपपद्यते । तीक्ष्णमतेस्तु तत्प्रयोगमन्तरेणापि प्रकृतार्थप्रतिपत्तिरुपपद्यत एवेति न तं प्रति वयमपि तत्प्रयोगमङ्गीकुर्मः । यदपि पक्षवचनं हि केवलं साध्यमर्थं प्रतिपादयेद्धेतूपन्याससमन्वितं वेति विकल्पद्वयमुक्तम् । तत्राद्योऽनभ्युपगमादेव निरस्तः । द्वितीयस्त्विष्यत एव । तत्र च यद्दूषणमुक्तं तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्योपपत्तेः किं पक्षवचनेनेति । तदयुक्तम् । एवं हि हेतोः समर्थनापेक्षस्य साध्यसिद्धिनिबन्धनत्वोपपत्तेस्तद्वचनमपि न स्यात् । अथ साध्यसिद्धिप्रतिबन्धित्वात्पक्षस्याप्रयोगमङ्गीकुर्वीथाः । एतदप्ययुक्तम् । वादिना सभी-

चीनसाधनात्स्वपक्षसाधने क्रियमाणे तद्विपक्षाप्रसाधकत्वतस्तत्प्रयोगस्य तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः। किं च प्रतिज्ञायाः प्रयोगानर्हत्वे शास्त्रादावप्यसौ न प्रयुज्येत। विशेषाभावात्। न हि शास्त्रे प्रतिज्ञा न प्रयुज्यत एवानियतकथायां वा। अग्निरत्र धूमाद्वृक्षोऽयं शिंशपात्वादित्यादिवचनानां शाक्यशास्त्रेऽपि दर्शनात्, विरुद्धोऽयं हेतुरसिद्धोऽयमित्यादिवचनानामनियतकथायां प्रयोगात्। परानुग्रहप्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्यावबोधनाधीनधियां शास्त्रे प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेवोपयोगित्वात्तस्येति चेत्। वादेऽपि सोऽस्तु। तत्रापि तेषां तादृशत्वात्। वादे जिगीषुप्रतिपादनायाचार्याणां प्रवृत्तेः प्रतिज्ञायाः प्रयोगो न युक्तः। तद्विषयस्यार्थाद्गम्यमानत्वान्निगमनादिवदिति चेत्। तर्हि तत एव शास्त्रेऽपि तस्याः प्रयोगो मा भवतु। न हि तत्र जिगीषवो न प्रतिपाद्याः प्रतिज्ञाविषयो वा सामर्थ्यान्न गम्यते। अजिगीषूणामपि शास्त्रे प्रतिपाद्यत्वात्प्रतिज्ञाया अप्रयोगे केषाञ्चिन्मन्दधियां प्रकृतार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तत्प्रतिपत्तये तत्र तस्याः प्रयोगो युक्त एवेति चेत्। वादे जिगीषवः किं मन्दमतयो न सन्ति येन प्रतिज्ञाप्रयोगं विना तदर्थमप्रतिपद्यमाना तेषां प्रतिपत्तये प्रयोगो न स्यादिति। शास्त्रे वादे वा प्रतिज्ञाया अभिधानमनभिधानं वाऽभ्युपगन्तव्यमविशेषेणैवेति।

हेतुगोचरमतश्च दीपयन्पक्षकीर्त्तनमुपेयतां बुधैः ॥
अन्यथा हि कथमत्र संशयो मन्दबुद्धिहृदयान्निवर्त्तते ॥ ५०५ ॥

आगमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचनमपि न परार्थानुमानम्।

आगमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचनमपि न परार्थानुमानमिति वदतः साङ्ख्यस्य मतमुपदर्श्य तत्खण्डनम्।

यथा साङ्ख्यः ख्यापयामास। साधनस्य सिद्धिः खलु प्रतिपत्तव्यार्थप्रतिपत्तिनिमित्तम्। न च वादिनैव ततः साधनादर्थः प्रतिपत्तव्यः किन्तु प्रतिवादी प्रतिपादयितव्य इति साधनस्य सिद्धिः प्रतिवादिप्रतिपत्तावुपयुज्यते न वादिप्रतिपत्तौ। तेन प्रतिवादिन एव सा सिद्धिर्यद्यस्ति तावता तत्साधनमेवेति किं वादि-

प्रसिद्धिपरीक्षया साधनस्य । तथा च युक्तमिदमनुमानम् । अचेतना बुद्धिरुत्पत्तिमत्त्वादनित्यत्वाद्वा घटादिवदिति । इहासत उत्पादे उत्पत्तिमत्त्वं सतश्च नाशोऽनित्यत्वं यो हेतुरुपात्तः स साङ्ख्यस्य स्वयमसिद्धः । स हि सत एवाविर्भावतिरोभावावुत्पादविनाशावाह । परस्य तु जैनस्य सिद्धः । पर्यायाणामुत्पादविनाशस्वीकारात् । तदनुपपन्नम् । अनुमानोपन्यासप्रस्तावे, आगमस्य प्रामाण्याङ्गीकरणानुपपत्तेः । विप्रतिपन्नयोर्वादिप्रतिवादिनोः परस्पराधिगमाधिक्षेपेण प्रवृत्तेः । प्रामाण्योपपत्तौ पुनरनुमानस्य प्रवृत्तिरेव न स्याद्वचनमात्रेणैवार्थसिद्धेः साधनोपन्यासवैयर्थ्यात् । अथ विप्रतिपन्नस्योत्पत्तिमत्त्वादिर्वचनविशेषः प्रमाणं न बुद्ध्यचैतन्यादिवचनमपीति चेत् । ननु कोऽयं वचनस्य विशेषः । संवादित्वमिति चेत् । तर्हि यत्र संवादस्तत्प्रमाणसिद्धमेव । न च प्रमाणसिद्धं परस्यैव सिद्धं नाम । तस्माद्वादिना प्रतिवादिना च प्रथममर्थः परीक्षणीयस्ततोऽस्याभ्युपगमः कर्त्तव्यः । तथा च नापरोपगतेन हेतुना कस्यचिदर्थस्य सिद्धिः । प्रमाणपरीक्षितस्य द्वाभ्यामपि कक्षीकारार्हत्वात् । तदितरस्य तु द्वयोरप्युपेक्षाक्षेत्रत्वात् । स्यादेतत् । न्याय्या प्रवृत्तिरीदृशी यत्परीक्षोत्तरकालमभ्युपगमः किन्तु कश्चिन्मूढोऽभिनिवेशपारवश्यात्परीक्षायाः पूर्वमेवागममभ्युपैति तदपेक्षयाऽभ्युपगतसाधननिमित्ता परीक्षा क्रियते । सत्यमेतत् । परं यदैव चैतन्यस्वरूपनिराचिकीर्षितधर्माश्रयस्यागमस्य बाधनाय परं प्रति साधनमुच्यते तदैवास्यागमस्य प्रमाणेन बाध्यमानत्वात्कथमागमत्वं स्यात् । अयमर्थः—अभ्युपगतागमदूषणं परेण क्रियमाणं तितिक्षमाण एव परित्यक्तवांस्तदभ्युपगमं नहि तस्यागमस्य दूषणमाकर्णयन्नसंशयितो नाम । यत्र च संशयस्तस्य प्रामाण्याभ्युपगमत्यागो नियमेनैव । तस्माद्येनापि ग्रहात्परीक्षितुकामेन तदभ्युपगमो न परित्यक्तस्तेनापि दूषणश्रवणं सहमानेन परित्यक्तव्यः । ततो यथाऽयं वादिनोऽसिद्धस्तत्प्रतिवादिनोऽप्यसिद्धः । तथा च विद्यमान एवार्थः साध्यनान्तरीयकतया निश्चितोऽर्थान्तरगमको

भवति नाविद्यमानोऽपि प्रतीतिमात्रेण। यतः परोपगमेन सिद्धिः स्यात्। ननु च साधनमर्थप्रतीत्युपायः । उपायश्च हेयः " **उपाया अपि ये हेयास्तानुपायान्प्रचक्षते** " इति वचनादिति । सताऽसता चोपायेन सन्नर्थः प्रतिपत्तव्यः साध्यः । इह च यदि नामोत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्वं वाऽसदेव तथापि तस्माद्यत्प्रतिपत्तव्यं तत्सदेवेति चेत्। तदसत् । सतोऽपि ह्यवस्तुकृता प्रतिपत्तिरसत्प्रतिपत्तिं नातिशेते । यथा हि विभ्रमकारणात्प्रतिपत्तिरुत्पद्यमाना सन्दिग्धविषया तद्वदवस्तुकृताऽपि सा ततोऽप्यर्थस्य सन्दिग्धविषयैवाप्रमाणकत्वेनोभयत्रापि विशेषाभावादिति न परप्रसिद्ध्या साधनमभिधानीयम् । नन्वेवं कथं भवद्भिः परपरिकल्पितैर्धर्मैर्धर्मान्तरस्य प्रसङ्गः क्रियते । यथा यत्सर्वथैकं तन्नानेकत्र सम्बध्यते । तथा च सामान्यमिति कथमनेकव्यक्तिवर्त्ति स्यादनेकव्यक्तिवर्त्तित्वाभावव्यापकमन्तरेण सर्वथैक्यस्य व्याप्यस्यानुपपत्तेरिति । अत्र हि वादिनः स्याद्वादिनः सर्वथैक्यमसिद्धमिति कथं धर्मान्तरस्यानेकवर्त्तित्वाभावस्य गमकं स्यादिति चेत् । तदसम्बद्धम् । एकधर्मोपगते धर्मान्तरोपगमसन्दर्शनमात्रतत्परत्वेनास्य वस्तुनिश्चायकत्वाभावात् । प्रसङ्गविपर्ययरूपस्यैव मौलहेतोस्तन्निश्चायकत्वात् । प्रसङ्गः खल्वत्र व्यापकविरुद्धोपलब्धिरूपः । अनेकव्यक्तिवर्त्तित्वस्य हि व्यापकमनेकत्वम् । एकान्तिकरूपस्यानेकव्यक्तिवर्त्तित्वविरोधात् । तथा हि– यस्मिन्परिच्छिद्यमाने यदवच्छिद्यते तयोः परस्परतो विरोधः । मुण्डदेशे यत्खण्डदेशाभावाव्यभिचारिगोत्वरूपं स्थितं तत्खण्डदेशानाहितत्वात्तद्रूपप्रच्युतिमत्, यच्च खण्डदेशे मुण्डदेशाभावाव्यभिचारिगोत्वरूपं तदपि मुण्डदेशानाहितत्वात्तद्रूपप्रच्युतिमत्ततस्तस्य मुण्डदेशाधेयत्वेन परिच्छिद्यमाने खण्डदेशाधेयत्वमवच्छिद्यते तत्र वा परिच्छिद्यमाने यदवच्छिद्यत इति तद्देशान्यदेशयोस्तद्देशाधेयत्वानाधेयत्वे विरोधिनी । सामान्यस्य हि यत्खण्डदेशास्थितं रूपं तदपेक्षया तद्देशावस्थितरूपापेक्षया च तस्यैव तद्देशानाधेयत्वं कथं नाम भवेत् । एवमन्यदेशापेक्षयाऽपि भावनीयम् । ततो

यदुच्यते **योगैः**–तद्देशत्वमप्रतिषिध्यैवान्यदेशत्वं समुच्चीयते तद्देशश्चायमित्यादि, तन्निरस्तम् । एकदेशस्थत्वस्यान्यदेशस्थत्वपरिहारेणावस्थानादिति । सिद्धमनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं तद्विरुद्धं च सर्वथैक्यं सामान्ये त्वयाऽभ्युपगम्यते ततो नाऽनेकवृत्तित्वं स्याद्विरोध्यैक्यसद्भावेन व्याप्येन व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्याऽवश्यं निवृत्तेः । न च तन्निवृत्तिरभ्युपगतेति लब्धावसरः प्रसङ्गविपर्ययाख्यो विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूपोऽत्र मौलो हेतुः । यथा यदनेकवृत्ति तदनेकमनेकवृत्ति च सामान्यमिति । एकत्वस्य हि विरुद्धमनेकत्वं तेन व्याप्तमनेकवृत्तित्वं तस्योपलब्धिरिह । मौलत्वं चास्यैतदपेक्षयैव प्रसङ्गस्योपन्यासात् । न चायमुभयोरपि न सिद्धः । सामान्ये **जैनयोगाभ्यां** तदभ्युपगमात् । ततोऽयमेव मौलो हेतुरयमेव वस्तुनिश्चायकः । ननु यद्ययमेव वस्तुनिश्चायकः कक्षीक्रियते तर्हि किं प्रसङ्गोपन्यासेन प्रागेवायमेवोपन्यस्यताम् । निश्चयाङ्गमेव हि ब्रुवाणो वादी वादिनामवधेयवचनो भवतीति चेत् । तदसत् । मौलहेतुपरिकरत्वादस्य । अवश्यमेव हि प्रसङ्गं कुर्वतोऽर्थः कश्चिन्निश्चाययितुमिष्टः । निश्चयश्च सिद्धहेतुनिमित्त इति यत्सूत्रासिद्धो हेतुरिष्टस्तस्य व्याप्यव्यापकभावसाधने प्रकारान्तरमेतत् । यत्सर्वथैकं तन्नानेकत्र सम्बध्यत इति व्याप्तिदर्शनमपि हि बाधकं विरुद्धधर्माध्यासमाक्षिपतीत्यन्योऽयं साधनप्रकारः । नन्वेवं प्रसङ्गेऽङ्गीक्रियमाणे बुद्धिरचेतना, उत्पत्तिमत्त्वादित्ययमपि **साङ्ख्येन** स्थापितः प्रसङ्गहेतुर्भविष्यति । तथा हि यदि बुद्धिरुत्पत्तिमती भवद्भिरभ्युपगम्यते तदानीं तद्व्यापकमचैतन्यमपि तस्याः स्यान्न चैवमतो नोत्पत्तिमत्यपीयमिति चेत् । तदसत् । प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्मौलस्य चैतन्याख्यस्य **साङ्ख्यानां** बुद्धावपि प्रतिषिद्धत्वात् । तैः प्रधानधर्मतया तस्या अचैतन्यस्वीकारात् । चैतन्यस्वीकारेऽपि नाऽनयोः प्रसङ्गतद्विपर्यययोर्गमकत्वम् । अनेन प्रसङ्गेनात्र प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्व्याप्तिसिद्धिनिबन्धनस्य विरुद्धधर्माध्यासस्य विपक्षे बाधकप्रमाणस्यानुपस्थानात् । चैतन्योत्पत्तिमत्त्वयो-

विरोधाभावात् । एवं ह्यचेतनत्वेनोत्पत्तिमत्त्वं व्याप्तं भवेद्यदि चैतन्येन तस्य विरोधः स्यान्नान्यथा । न चैवमिति । ननु प्रसङ्गतद्विपर्ययौ गमकौ भवतस्तर्हि कथं तौ गमकाविति चेत् । एकान्तैकरूपस्य सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयस्वभावादपरस्य स्वभावस्याभावेनान्यपदार्थाधेयत्वासम्भवात्तद्भावस्य तदभावस्य चान्योऽन्यपरिहारस्थितलक्षणत्वेन विरोधादिति नागमात्परेणैव ज्ञातस्य लिङ्गस्य वचनं परार्थानुमानम् ॥

अनर्थरूपलिङ्गवचनं परार्थानुमानमित्यस्य खण्डनम् ।

नाप्यनर्थरूपस्य । यथाऽनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वाद्घटवदिति । न ह्यत्र शब्दघटयोर्वास्तवी प्रत्यासत्तिरपि तु वक्तृविवक्षामात्रकृता । तदभावे विवक्षिते तयोरासत्तिविप्रकर्षाभावात् । तावद्धि घटः प्रत्यासन्नः शब्दस्य शब्दघटरूपसमुदायावयवत्वाद्विप्रकृष्टं चाकाशतत्समुदायाद्बाह्यत्वाद्यावदनित्यत्वं साधयितुं विवक्षति प्रेक्षते । यदा तु न विवक्षति तदा तयोरासत्तिविप्रकर्षौ विवर्त्तेते । वस्तुस्वभावत्वे पुनरनयोर्विवक्षान्तरेऽपि न परावृत्तिर्भवेत् । भवति च नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादाकाशवदित्यत्राकाशस्यासन्नत्वाद्घटस्य तु विप्रकर्षात् । किं च यदा द्वाभ्यां परस्परविरुद्धे नित्यत्वानित्यत्वे साधयितुमिष्यते तदा स एव घटः प्रत्यासन्नो विप्रकृष्टश्चाकाशमपि । न च युगपदेकत्र वस्तुनि विरुद्धयोर्धर्मयोरासत्तिविप्रकर्षयोरुपसंहारयोगः । तस्मादेते कर्त्तुरिच्छामात्रनिरोधिनो धर्मा न वस्तुस्वभावमनुविदधति । इच्छानुसारेण वस्तुनो वृत्त्यभावात् । तथात्वे हि न कश्चिद्दरिद्रः स्यात् । तस्मान्न ततोऽर्थसिद्धिः । वस्तुरूपयोः प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरसिद्धेः । सिद्धौ तु स्याद्दोषो यथा यादृशं रूपसाधर्म्यं विषाणित्वं न व्यभिचरति तादृशमभिसमीक्ष्याभिधीयते, एष पिण्डो विषाणी गोगवययोरन्यतरत्वात् । अत्र हि साधर्म्यविशेषो गोगवयसमुदायैकदेशत्वं वास्तवं प्रत्यक्षमेव तेन सिध्यत्येव विषाणित्वम् । तथा नित्यः शब्दो

मयैवं विवक्षितत्वादिति यदोच्यते तदा सिद्धयत्यर्थशून्यं विवक्षामात्रम्। न पुनर्वस्तु। तदिच्छाया वस्तुवृत्तिनियमाभावात्। प्रत्यक्षबाधितं ह्येतद्यत्र तदिच्छा तत्र वस्तुभाव इति। तथा च व्याप्त्यसिद्धेर्व्यभिचारः। एतेन मदुपगमादयोऽपि न हेतव इत्युक्तं भवति। ततो नाऽनर्थरूपलिङ्गवचनमपि परार्थमनुमानमिति सिद्धम्॥

तत्पक्षहेतोर्वचनस्वरूपं गतं प्रतिष्ठामनुमानमेतत्॥
परार्थसंज्ञं च सुतर्कविज्ञा वादे यदङ्गं प्रथमं गदन्ति॥५०६॥२३॥

इदानीं सूत्रत एव पक्षवचनं द्रढयन्नाह—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिधर्महेतोरुपसंहारवचनवत्पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य इति॥ २४॥

अयमर्थः—यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यादिना साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्शनेन हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताधिगतये धूमश्चात्रेत्येवंरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते यथा **ताथागतैः**, तथा साध्यधर्मस्य प्रतिनियतधर्मिताप्रतिपत्तये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य इति॥ २४॥

अमुमेवार्थं परोपालम्भच्छलेन समर्थयमानः प्राह—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुत इति॥ २५॥

त्रिविधं कार्यस्वभावानुपलब्धिभेदेन साधनमभिधायैव न तु पक्षवदनुक्त्वेत्यर्थः। तत्समर्थनं तस्य साधनस्य समर्थनमसिद्धतादोषपरिहारेण स्वसाध्यसाधनसामर्थ्यप्ररूपणप्रवचनं विदधानः कः खलु नं पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते किन्तु सर्व एव प्रामाणिकः स्वीकुरुत इत्यर्थः। न ह्यसमर्थितो हेतुः साध्यसिद्ध्यङ्गम्। अतिप्रसङ्गात्। ततः पक्षप्रयोगमनङ्गीकुर्वता **सौगतेन** हेतुमनुक्त्वैव तत्समर्थनं विधेयम्। समर्थ-

नोपन्यासादेव हि हेतोः सामर्थ्यलब्धत्वात्तद्वचनमनर्थकमेवेति । हेतोरवचने कस्य नाम समर्थनमिति चेत् । तर्हि पक्षस्याऽप्यप्रयोगे क्व नाम हेतुः साध्यं साधयत्वित्यनिवार्यः पर्यनुयोगः । अथ विवादादेव गम्यमाने प्रतिज्ञाविषयेऽनुच्यमानेऽपि हेतुः साध्यं साधयिष्यतीत्युच्यते । तर्हि गम्यमानस्य हेतोरपि समर्थनं भविष्यतीत्यप्युच्यतामविशेषात् । गम्यमानस्यापि हेतोर्मन्दमतिप्रतिपत्त्यर्थं वचनमिति चेत् । तर्हि तदर्थमेव पक्षवचनमप्यस्तु । समानयोगक्षेमत्वात् । ततः साध्यसिद्धिमभिवाञ्छता हेतुवचनमिव पक्षवचनमपि स्वीकर्त्तव्यम् । पक्षहेतुवचनयोरेवानुमानाङ्गत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

इहानुमानस्यैव पारार्थ्यं परे प्रतिपन्नवन्तो न प्रत्यक्षस्येत्यनुमानपारार्थ्यव्यवस्थापनप्रसङ्गेन तान्प्रति प्रत्यक्षस्यापि पारार्थ्यं व्यवस्थापयन्नाह—

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षं परप्रत्यक्षहेतुत्वादिति ॥ २६ ॥

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायि, अध्यक्षवीक्षितवस्तुप्रतिपादकं यद्वचनं तत्परार्थं प्रत्यक्षमुच्यते । ननु वचनं कुतः प्रत्यक्षं जडस्वभावत्वात्तस्येत्याशङ्कायामाह—परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । प्रतिपाद्यगतप्रत्यक्षप्रकाशननिमित्तत्वादुपचारेणेत्यर्थः । उपचारस्य चात्र प्रयोजनं परार्थानुमानवदवसेयम् । यत्तु **बौद्धैनाभिधीयते** न प्रत्यक्षविषयः स्वलक्षणात्मा परेभ्यः कथयितुं कथमपि शक्यत इति । तदनुपपन्नम् । निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रतिक्षेपेण स्थिरस्थूरार्थव्यवसायिनः प्रत्यक्षस्याधस्तात्समर्थितत्वात् । तद्विषयस्य कथञ्चिद्विकल्पगम्यत्वेन शब्दप्रतिपाद्यस्वभावत्वात् । ततो यथानुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपापन्नः परार्थमनुमानमुच्यते तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थं प्रत्यक्षमित्युच्यताम् । परप्रत्यायनस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वात् । वचनव्यापारस्यैव भेदात् । तथा

हि अनुमानप्रतीतमर्थं प्रत्याययन्नाभिरत्र धूमान्यथानुपपत्तेरित्यादिकं वचनयति । प्रत्यक्षप्रतीतं पुनरर्थं संदर्शयन्—

पश्याऽयं सुसखे विपक्षरमणीवैधव्यदीक्षागुरु-
र्नम्राशेषनरेशशीर्षसरसि प्रेङ्खत्क्रमाम्भोरुहः ॥
माद्यत्कुञ्जरकन्धरामधिगतः श्वेतातपत्राञ्चित-
श्चञ्चच्चामरयुग्मरम्यविभवः कश्चिन्नृपो गच्छति ॥ ५०७ ॥

इत्यादि ब्रवीति । ततश्च वचनाद्द्विप्रकारादपि प्रतिपाद्यस्य प्रत्यक्षानुमेयार्थगोचरा यतः प्रतिपत्तिराविर्भवति ततः प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरपि परार्थत्वमविरुद्धमेव । यथोक्तम्—“**प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ॥ परस्य तदुपायत्वात्परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ १ ॥**” इति । परस्येति प्रत्याय्यस्य । तदुपायत्वादिति प्रतिपादकस्थप्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थप्रकाशनकारणत्वात् । द्वयोरिति प्रत्यक्षानुमानप्रभववचनयोरिति ॥ २६ ॥

अथ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रत एव परार्थप्रत्यक्षोल्लेखमाह—

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभरणभारिणीं जिनपतिप्रतिमामिति ॥ २७ ॥

व्यक्तार्थमदः । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम्, तथा ह्येवं वक्तारो भवन्ति स्मरसि चैत्र कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्यामह इति ।

न्यायदिव्यं समादाय प्रतिष्ठां प्रापदुत्तमाम् ॥
तस्मात्प्रत्यक्षमानस्य पारार्थ्यमनुमानवत् ॥ ५०८ ॥ २७ ॥

उक्तं प्रासङ्गिकं परार्थं प्रत्यक्षम्, अथ यदुक्तं पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमिति तत्समर्थयते—

१ न्यायावतारे श्लो. ११ ।

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनमिति ॥ २८ ॥

उक्तस्वरूपपक्षहेतुवचनात्मकमवयवद्वयमेव परार्थानुमानवाक्यस्य भागयुग्ममेव । प्रतिपाद्यबोधस्य कारणं न दृष्टान्तादिवचनं, आदिशब्देनोपनयनिगमनादिग्रहः ।

एवं च—

सव्याप्तिदृष्टान्तवचस्ततो हेतूपसंहृतिः ॥
वैपरीत्येन वेत्येवं त्र्यंशं बौद्धैर्न्यगादि यत् ॥ ५०९ ॥

त्र्यवयवमनुमानं कल्पयामासिवांसः
कपिलमुनिमतस्था ये तथा जैमिनीयाः ॥
गदितमवयवैर्यत्पञ्चभिर्योगशिष्यै-
रपि सुनिपुणनीत्या तन्निरस्तं समस्तम् ॥ ५१० ॥

पक्षहेतुलक्षणावयवद्वयनियमाभ्युपगमश्चायं व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया द्रष्टव्यः । यतोऽभिधास्यति—"[1] **मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुम्** " इत्यादि ॥ २८ ॥

अथ हेतुप्रयोगस्य द्वैविध्यं दर्शयन्नाह—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकार इति ॥ २९ ॥

तथैव साध्यसद्भावप्रकारेणैव हेतोरुपपत्तिः तथोपपत्तिः । "[2] **साधनं कृता बहुलम्** " इति समासः । अवधारणस्य समासार्थेऽनुभूतत्वादप्रयोगः । यथा दध्योदनादिषूपसिक्तादीनाम् । अन्यथा साध्याभावप्रकारेण हेतोरनुपपत्तिरन्यथानुपपत्तिः । अत्रापि समासः प्रागुक्त-

१ प्रमाणनय. प. ३ सू. ४२ । २ ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' इति पा. सू. २।१।३२ ।

सूत्रेणैव। ताभ्यामन्वयव्यतिरेकस्वरूपाभ्यां हेतोः प्रयोगो द्विभेदः॥२९॥

तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योरेव स्वरूपं सूत्रद्वयेन विस्पष्टीकर्तुमाह——

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिरिति ॥३०॥

असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

प्राग्वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगौ व्यक्तीकरोति——

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वेति ॥ ३२ ॥

अदोऽप्युत्तानार्थम् ॥ ३२ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योः प्रयोगनियमनार्थमाह——

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोग इति ॥ ३३ ॥

अनयोस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर्मध्यादन्यतरस्याः प्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयस्याः प्रयोगस्यैकत्र साध्ये नैरर्थक्यम्। द्वयोरपि परस्पराव्यभिचारित्वात्। इदमत्रैदम्पर्यम्। प्रयोगयुगलेऽपि वाक्यविन्यास एव विशिष्यते न पुनरर्थः। प्रयोगस्य च साध्यसाधनं फलम्। तच्च यद्यन्यतरप्रयोगेणैव कृतम्। तदा द्वितीयप्रयोगः प्रयोक्तुरपाटवमेव प्रकटयति। निष्फलत्वादिति। ननु तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योः परस्पराव्यभिचारित्वमसिद्धम्। क्वचित्तथोपपत्तिनिश्चयेऽप्यन्यथानुपपत्तेरासिद्धेः। तथा हि प्रयत्नानन्तरीयके शब्दे साध्ये कादाचित्कत्वं हेतुत्वेनोपादीयमानं सपक्षे घटादौ सर्वत्रास्तीति तथोपपन्नमप्यन्यथानुपपत्तिविकलम्। अप्रयत्नानन्तरीयके विद्युदादौ विपक्षेऽपि

तस्योपलभ्यमानत्वात् । नैतदस्ति । तत्र तथोपपत्तेरेवाभावात् । न हि सपक्षे सर्वत्र दर्शनमात्रं तथोपपत्तिरिति साङ्गिरामहे । किं तर्हि सत्येव साध्ये हेतोरुपपद्यमानत्वं तथोपपत्तिरिति । न चेयं प्रकृते हेतौ समस्ति । ततः परस्पराव्यभिचारित्वात्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योरेकप्रयोगे द्वितीयप्रयोगस्य निरुपयोगित्वं युक्तमिति ॥ ३३ ॥

अथ यदुक्तं न दृष्टान्तादिवचनं परप्रतिपत्तेरङ्गमिति, तत्र दृष्टान्तवचनं तावन्निराचिकीर्षुस्तद्धि किं परप्रतिपत्त्यर्थं परैरङ्गीक्रियेत उत हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यद्वाऽविनाभावस्मृतय इति विकल्पेषु प्रथमं विकल्पं तावद्दूषयन्नाह—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेरिति ॥ ३४ ॥

न खलु वह्निमानयं देशो धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्येतावति प्रयुक्ते प्रतिपन्नाविस्मृतप्रतिबन्धस्य प्रमातुः साध्यप्रतिपत्तिर्न भवतीति तं प्रति निरुपयोग एव दृष्टान्तस्य प्रयोग इति ॥ ३४ ॥

अथ द्वितीयविकल्पं दूषयन्नाह—

न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेरिति ॥ ३५ ॥

दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योगः । अपि च । दृष्टान्तः प्रतिनियतव्यक्तिस्वरूपो भवति । यथाऽग्नौ साध्ये महानसादिः । तादृशस्य च तस्य वचनं कथमविनाभावनिश्चयार्थं स्यात् । प्रतिनियतव्यक्तौ तन्निश्चयस्य कर्तुमशक्तेः । ततो व्यक्त्यन्तरेषु व्याप्त्यर्थं पुनर्दृष्टान्तान्तरं मृग्यम् । तस्याऽपि व्यक्तिरूपत्वेनापरापरदृष्टान्तापेक्षायामनवस्था स्यात् । ॥ ३५ ॥

---

१ प्र. न. प. ३ सू. २८.

अमुमेवार्थं सूत्रेण व्यक्तीकुर्वन्नाह—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ सत्यां तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतार इति ॥ ३६ ॥

तदन्तरापेक्षायामिति विप्रतिपत्तौ सत्यां दृष्टान्तान्तरापेक्षायामित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथ तृतीयविकल्पं दूषयन्नाह—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

अत्रापि दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योज्यम् ॥ ३७ ॥

अभिहितमेवार्थं द्रढयन्नाह—

अन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तेरुद्भावनं व्यर्थमिति ॥३८ ॥

अन्तर्व्याप्तिबहिर्व्याप्ती अनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणे । ततोऽयमर्थः—यदि हेतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यमस्ति तदा बहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थम् । अस्त्यत्राग्निः सत्येवाग्नौ धूमोपपत्तेः । मत्पुत्रोऽयं बहिरवस्थितो वक्ति, अन्यथैवम्भूतस्वरानुपपत्तेरिति तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रादेव व्युत्पन्नमतेः प्रतिपत्तुः साध्यसिद्धेः सम्पन्नत्वात् । अथाऽन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति । तदापि बहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थमेव । एतस्याः स्त्रियो गर्भापत्यं पुमानेतदपत्यत्वात्प्रसिद्धपुंस्त्वेतरापत्यवत्, इत्येवमादौ हेतोर्बहिर्व्याप्तिसद्भावेऽप्यन्तर्व्याप्तेरभावे गमकत्वादर्शनात् । सत्येव पुंस्त्व एतदपत्यत्वास्यस्य

साधनस्योपपत्तिरित्येवंरूपा ह्यन्तर्व्याप्तिरत्र सन्दिह्यते । तत्संदेहतस्तु निश्चितयाऽपि बहिर्व्याप्त्या न किमपि भवतीति ॥ ३८ ॥

अथ दृष्टान्तदूषणावसरप्राप्तयोरन्तर्व्याप्तिबहिर्व्याप्त्योः स्वरूपमाह—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिर्व्याप्तिरिति ॥ ३९॥

अन्तरित्यन्तर एव । पक्षीकृते विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरव्यभिचारोऽन्तर्व्याप्तिरुच्यते । बहिः पक्षीकृताद्विषयादन्यत्र तु दृष्टान्तधर्मिणि तस्य तेन व्याप्तिर्बहिर्व्याप्तिरभिधीयते ॥ ३९ ॥

माभूद्दृष्टान्तवचनस्य परप्रतिपत्तिं प्रति सामर्थ्यमुपनयनिगमनयोस्तु तन्निवारयितुमशक्यमित्याशङ्कापनोदार्थमाह—

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं, पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावादिति ॥ ४० ॥

उपनयनिगमनयोरभिधास्यमानस्वरूपयोः । अपिः समुच्चये । न केवलं दृष्टान्तवचनस्येत्यर्थः । अपि च प्रयुज्यापि दृष्टान्तादिकं समर्थनं हेतोरवश्यं वक्तव्यम् । असमर्थितस्य तस्य परप्रतिपत्त्यङ्गत्वानुपपत्तेरिति तदेव परं परप्रतिपत्तिकारणतया कक्षीकर्तुं प्रेक्षावतां युक्तं न तु दृष्टान्तवचनादिकम् । सत्यपि तस्मिन्हेतुसमर्थनं विना परप्रतिपत्तेरभावात् ॥ ४० ॥

एतदेवाह—

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसम्भवादिति ॥ ४१ ॥

---

१ अत्र " यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेः । " इति, "अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वाद्य एवं स एवं यथा पाकस्थानम् " इति च सूत्रद्वयं रत्नाकरावतारिकायामुपलभ्यते ।

समर्थनं हेतोरसिद्धत्वादिदोषान्निराकृत्य स्वसाध्येनाविनाभावसाधनम् । परं केवलम् ॥ ४१ ॥

इत्थं व्युत्पन्नमतीनाश्रित्य प्रपञ्चितं परार्थमनुमानम् । अथ मन्दमतीनाश्रित्य तत्प्रपञ्चयन्नाह —

मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति ॥ ४२ ॥

मन्दमतीनव्युत्पन्नप्रज्ञान् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । ततः पक्षहेतू पक्षादिशुद्धयश्च पञ्च ग्राह्याः । ततश्च न केवलं दृष्टान्तोपनयनिगमनानि प्रयोक्तव्यानि किन्तु पक्षहेतू पक्षादिशुद्धयश्च प्रयोक्तव्या इत्यर्थः सिद्धो भवति ।

सूत्ररहस्यप्रकटनम् ।

इदमिह रहस्यम् । नैकः प्रकारः परार्थानुमानस्य । किं तर्हि यथा यथा परस्य सुखेन साध्यार्थप्रतिपत्तिरुपजायते तथा तथाऽसौ वक्त्रा प्रतिपादनीयः । तत्र यदा प्रतिपाद्यः क्षयोपशमादेव निर्णीतपक्षो दृष्टान्तस्मार्यप्रतिबन्धग्राहकप्रमाणस्मरणनिपुणोऽपरावयवाभ्यूहनसमर्थश्च भवति तदा तमाश्रित्य हेतुप्रतिपादनमेव क्रियते धूमोऽत्र दृश्यत इति । तं प्रति पक्षाद्यभिधानस्य वैयर्थ्यात् । यदा पुनः प्रतिपाद्यस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयस्तदाऽकाण्ड एव हेतूपन्यासोऽदृष्टमुद्गरपातायमानः स्यादिति पक्षोऽपि तं प्रति प्रयुज्यते । अग्निरत्र धूमान्यथानुपपत्तेरिति । तथा यः प्रतिबन्धग्राहिप्रमाणस्य न स्मरति तमाश्रित्य दृष्टान्तोऽप्युपदिश्यते । अग्निरत्र धूमाद्यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति । स्मृतेऽपि प्रतिबन्धग्राहिणि प्रमाणे दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयितुमजानानस्योपनयः प्रदर्श्यते । यथा प्राक्तन एव प्रयोगे धूमश्चात्रेति । एवमपि साकाङ्क्षस्य निगमनमभिधीयत । तस्मादग्निरत्रेति । अन्यथा निराकुलप्रस्तुतार्थासिद्धेरिति । तथा प्रतिपाद्यविशेषस्य यत्र पक्षादौ स्वरूपविप्रतिपत्तिः । तच्छुद्धिः प्रमाणेन

कर्त्तव्या । अन्यथा पक्षादीनां स्वसाध्यसाधनात् । तत्र वक्ष्यमाणप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वादिपक्षदोषपरिहारादिः पक्षशुद्धिः । अभिधास्यमानासिद्धादिहेत्वाभासोद्धरणं हेतुशुद्धिः । प्रतिपादयिष्यमाणसाध्यविकलत्वादिदृष्टान्तदूषणपरिहरणं दृष्टान्तशुद्धिः । उपनयनिगमनयोस्तु शुद्धी प्रमादादन्यथा कृतयोस्तयोर्वक्ष्यमाणतत्स्वरूपेण व्यवस्थापके वाक्ये विज्ञेये । प्रपञ्चतस्तु पक्षादिशुद्धिपञ्चकस्वरूपं [1]परमावसेयम् । सर्वेषां चामीषां पक्षादिवचनानां परार्थानुमानवाक्यावयवत्वम् । प्रतिपाद्यप्रतीत्युपायत्वात् । तदिदं दशावयवं वाक्यमाहुस्तार्किकाः । इयमेव वचसोत्कृष्टा कथा कथ्यते । तथा ह्यवयवापेक्षया जघन्यमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रः कथा भवन्ति । तद्यथा—

लिङ्गं केवलमेव यत्र कथयत्येषा जघन्या कथा
  द्व्यादीन्यत्र निवेदयत्यवयवानेषा भवेन्मध्यमा ॥
उत्कृष्टा दशभिर्भवेदवयवैः सा जल्पितैरित्यमी
  जैनैरेव विलोकिताः कृतधियां वादे त्रयः सत्पथाः ॥५११॥

तत्रेह—"पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्" इत्यनेन सूत्रे[2]णानन्तरं मध्यमायाः कथायाः साक्षाद्ग्रहणाज्जघन्योत्कृष्टे अपि सामर्थ्यात्सूचिते । प्रतिपाद्यविशेषमाश्रित्य तत्सद्भावस्यापि प्रमाणोपपन्नत्वात् । प्रयोगपरिपाट्या प्रतिपाद्यानुसारतो जिनपतिमतानुसारिभिरभिमतत्वात् । तदुक्तम्—"**अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते ॥ प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुसारतः ॥ १ ॥**" इति । ननु च स्वनिश्चयवत्परनिश्चयोत्पादनं परार्थमनुमानमुच्यते । यथोक्तं भवद्भिः[3]—"**स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ॥ परार्थमनुमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ॥ १ ॥**" इति । न च स्वार्थानुमानकाले पक्षादिक्रमोऽयमनुभूयते । गृहीताविनाभावस्य हेतुदर्शनमात्रात्साध्यप्रतीतिसिद्धेः ।

१ परम्-अग्रे । २ प्र, न. प. ३ सू. २३ । ३ सिद्धसेनदिवाकरपादैः न्या. श्लो. १० ।

न खलु प्रतिपत्ता पक्षं कृत्वा ततो हेतुं निभालयति । नापि दृष्टान्तादिकं विरचयति । तथा प्रतीतेरभावात् । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यसिद्धौ हेतोरेव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनाम् । तद्व्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धेः सम्भवात् । तथापि पक्षादीनां परार्थानुमानवाक्यावयवत्वपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तिः । यदि च तेषामपि साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं स्यात्तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव साध्यावगतेर्हेतुरानर्थक्यमश्नुवीत । उत्तरावयवाश्च । एवं हि तत्सामर्थ्यं सिद्ध्येन्नान्यथा । तस्माद्य एव परनिरपेक्षं साध्यं बोधयति स एव हेतुः परं प्रतिपादयितुमुचितोऽनपेक्षत्वान्न पक्षादय इति । अत्रोच्यते । यदुक्तं न च स्वार्थानुमानकाले पक्षादिक्रमोऽयमनुभूयत इत्यादि । तत्र सर्वस्य प्रमातुस्तथा क्रमानुभवाभावोऽभिधीयते कस्यचिद्वा । आद्यः पक्षोऽसिद्धः । कस्यचित्प्रमातुस्तेनापि क्रमेण साध्यप्रतीतेः सम्भवात् । द्वितीयपक्षस्त्वभ्युपगम्यत एव । नन्वेवं परार्थानुमानवाक्यप्रयोगेऽप्रतिपन्नसङ्केतः कश्चित्कश्चित्पुनस्तद्विपरीतः । तत्राद्यं प्रतिपाद्यमाश्रित्य क्रमेणैव परार्थानुमानमारभ्यते । अन्यथा रचनायां तस्य सम्मोहसम्भवात् । द्वितीयं तु प्रति नास्त्येकान्तः। यथाकथञ्चित्खलु परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीया । सा च क्रमेण व्युत्क्रमेण च भवतीति तं प्रति द्विधाऽप्यभिधानं साधीय एव । ननु यस्याक्रमेण स्वार्थानुमाने प्रतीतिरुदपादि, तेनाद्यं प्रतिपाद्यं प्रतीत्य यदि क्रमेणैव परार्थानुमानमुपन्यस्यते, तदा स्वनिश्चयवत्परनिश्चयोत्पादनं विरुध्यते । तन्न । निश्चयापेक्षयैव वतिना तुल्यताभिधानात् । न पुनः सर्वथा साम्यमभिमतम् । अन्यथा स्वार्थानुमाने शब्दमप्रयुञ्जानः साध्यं जानीत इति तदप्रयोगेण परनिश्चयोत्पादनमपि स्यात् । न चैतत्सम्भवति । शब्दाप्रयोगे परप्रतिपादनानुपपत्तेः। तदर्थं शब्दप्रयोगस्वीकारे च येन येन विना परप्रतिपादनासम्भवस्तत्तदङ्गीकरणीयम् । न्यायस्य समानत्वात् । यदप्युक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यसिद्धौ हेतोरेव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनामिति ।

तदप्यसुन्दरम् । न हि पक्षादिविरहे प्रतिपाद्यविशेषः प्रत्याययितुं शक्यः । पक्षादिवचनसाध्यहेतुगोचराद्यर्थप्रतीतिविकलतया तस्य साकाङ्क्षत्वात् । तथा च बुभुत्सितार्थबोधाभावादप्रत्यायित एव तिष्ठेत् । ततस्तद्बोधनार्थं पक्षादयः प्रयोज्या इति । तेऽपि परार्थानुमानवाक्यावयवा भवन्ति । यच्चाभिहितं यदि च तेषामपि साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं स्यादित्यादि । तदपि परिफल्गु । भवत्पक्षेऽप्यस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि धूमोऽत्र दृश्यते, इत्येतावन्मात्रेणैव साध्यसिद्धेर्यत्र धूमस्तत्र वह्निर्यथा महानस इति व्याप्तिप्रतिपादनस्य नैरर्थक्यापत्तेः । अथैवमेवैतत् । अत्यन्ततीक्ष्णमतेस्तावतैव प्रतीतिसद्भावात् । तथा चोक्तम्—"**विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः**" इति । तदपेक्षयापकृष्टप्रज्ञः पुनस्तावता नावबोधयितुं शक्यत इति तं प्रति सार्थकं व्याप्त्युपदर्शनमिति चेत् । तर्हि पक्षादीनपि परित्यज्य प्रतिपाद्यविशेषः प्रत्याययितुं न शक्यत इति तेषामपि सार्थकत्वं न दुर्घटमिति । तस्माद्धेतुवत्पक्षादयोऽपि परार्थानुमाने प्रतिपाद्यविशेषं प्रति योज्याः । हेतोरपि क्वचित्प्रतिपाद्ये तदपेक्षितया निरपेक्षत्वासिद्धेरिति । तदेतन्निखिलं परामृश्याभिहितं मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति ।

एवं च सिद्धमिदम्—

व्युत्पन्नमाश्रित्य परं परार्थं यथोक्तमाख्यात्यनुमानमत्र ॥
तदज्ञमाश्रित्य पुनर्नयज्ञास्तच्चित्ररूपं परिकीर्त्तयन्ति ॥५१२॥४२॥

तत्र दृष्टान्तं तावद्व्याचष्टे—

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिस्तत्प्रतिपत्तेः स्मृतिरूपाया आस्पदं स्थानं महानसादि दृष्टान्त इति निरुक्तित्रितयात् ॥ ४३ ॥

अथास्य प्रकारकथनायाह—

स द्वेधा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्चेति ॥ ४४ ॥

समानो धर्म्मो यस्यासौ सधर्म्मा सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्ततः । विसदृशो धर्म्मो यस्य स विधर्म्मा विधर्मणो भावो वैधर्म्यं ततः । चः समुच्चये । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां दृष्टान्तस्य द्वैविध्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

तत्राद्यं प्रकारमाह——

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधमसत्ता प्रकाश्यते स साधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४५ ॥

यत्रेत्यभिधेये । साधनधर्मस्य धूमादेः । सत्तायामवश्यं साध्यधर्मस्य वह्न्यादेः सत्ता । प्रकाश्यते वचनेन ख्याप्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः । अवश्यग्रहणं चात्र साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावं सूचयति । व्यापकं हि साध्यं वह्न्यादिकमुच्यते । तस्य साधने धूमादावनायत्तत्वात् । धूमाभावेऽप्यङ्गारावस्थायां वह्नेः सद्भावोपलम्भात् । व्याप्यं पुनः साधनं धूमादिकमभिधीयते । तस्य साध्ये धूमध्वजादावायत्तत्वात् । वह्निसद्भाव एव धूमस्य सद्भावदर्शनात् । तदुक्तम्——"**व्यापकं तदतन्निष्ठं व्याप्यं तन्निष्ठमेव हि ॥**" इति । अस्यार्थः—स च व्याप्यसद्भावोऽसश्च व्याप्याभावस्तदतौ तदतयोर्निष्ठाऽवस्थानं सद्भावो यस्य तत्तदतन्निष्ठम् । ततश्च यत्तदतन्निष्ठं वह्न्यादिकं साध्यभूतं वस्तु तद्व्यापकमिति लक्षणीयम् । तथा तस्मिन्व्यापकसद्भावे निष्ठाऽवस्थानं यस्य तत्तन्निष्ठम् । एवकारोऽवधारणे । ततोऽयमर्थः—यत्तन्निष्ठमेव धूमादिकं साधनभूतं वस्तु तद्व्याप्यमिति मन्तव्यम् । अत्रोदाहरणं स्वयमभ्यूह्यम् । तथाहि——अग्निरत्र धूमस्य तथैवोपपत्तेर्महानसवदिति । ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयं प्रकारमाह——

यत्र तु साध्याभावे साधानस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४६ ॥

यत्रेत्यभिधेये । तुशब्दः साधर्म्यदृष्टान्ताद्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य विशेषद्योतकः। साध्याभावे वह्न्यादेः साध्यस्यासम्भवे साधनस्य धूमादेरवश्यमभावः प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्त इत्युच्यते । अत्र पुनरवश्यंग्रहणेन साध्याभाव-साधनाभावयोर्व्याप्यव्यापकभावः सूचितः । तथा हि । साधनस्य धूमादेरभावः साध्यस्य वह्न्यादेरभावे भावे च भवतीति तदतन्निष्ठत्वाद्व्यापकः । साध्यस्य तु वह्न्यादेरभावः साधनस्य धूमादेरभाव एव भवतीति तदेकनिष्ठत्वाद्व्याप्यः । अन्वयव्याप्तिस्वरूपापेक्षया व्यतिरेकव्याप्तेर्विपरीतस्वरूपत्वात् । यदाहुरस्मद्गुरवः श्रीमुनिचन्द्रसूरयः—" **साध्यं व्यापकमित्याहुः साधनं व्याप्यमुच्यते ॥ प्रयोगेऽन्वयवत्येवं व्यतिरेके विपर्ययः ॥ १ ॥**" इति । उदाहरणं पुनरत्रापि स्वयमेव तार्किकैस्तर्कणीयम् । अनग्निरत्राधूमस्यान्यथानुपपत्तेर्जलाशयवदिति ॥ ४६ ॥

उपनयं निरूपयन्नाह—

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनय इति ॥ ४७ ॥

हेतोर्धूमादेः । साध्यधर्मिणि पर्वतप्रदेशादौ । उपसंहरणं धूमश्चात्रेत्यादिनोल्लेखेनोपढौकनम् । उपनयः उच्यते । उपनीयते साध्याविनाभावित्वेन विशिष्टो हेतुः साध्यधर्मिण्युपदृश्यते येन स उपनय इति व्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

निगमनं लक्षयति—

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनमिति ॥ ४८ ॥

अत्र साध्यधर्मिण्युपसंहरणमित्यनुवर्त्तते ततः साध्यधर्मस्य धूमध्वजादेः साध्यधर्मिण्युपसंहरणम् । पुनर्निगमनं तस्मादग्निरत्रेत्यादिनोल्लेखेन निगम्यन्ते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयाः साध्यलक्षणैकार्थनियततया सम्बध्यन्ते तन्निगमनमिति निरुक्तेः ॥ ४८ ॥

अथ पक्षवचनादीनां पूर्वाचार्यप्रवर्तितां संज्ञां कथयन्नाह—

एते पक्षप्रयोगादयः पंचाऽप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्त इति ॥ ४९ ॥

अपिशब्दः पक्षादिशुद्धिपञ्चकोपलक्षणपरः । ततो दशाप्येते वचनविशेषा अवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । परार्थानुमानवाक्यस्यावयविनो भागरूपत्वादिति ।

एवं स्वरूपकलिताः प्रतिपाद्यमेत्य
दृष्टान्तवाक्प्रभृतयोऽवयवा अपीह ॥
वक्तव्यतामनुसरत्यनुमानकाले
सद्वादिनां जिनपतेः समये स्थितानाम् ॥५१३॥४९॥

तदित्थं स्वार्थपरार्थभेदभिन्नमनुमानं सप्रपञ्चमभिधायेदानीं तदुत्पादकं निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणलाक्षितं हेतुं प्रकारप्रकाशनद्वारेण विनेय[1]जनमनीषोन्मीलनार्थं प्रपञ्चयन्नाह--

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वादिति ॥ ५० ॥

उपलब्धिश्चोपलम्भोऽनुपलब्धिश्चानुपलम्भ उपलब्ध्यनुपलब्धी ताभ्यां भिद्यमानत्वाद्विशिष्यमाणत्वाद्द्विप्रकारो हेतुरिति ॥ ५१ ॥

सम्प्रति ये मन्यन्ते उपलब्धिर्विधिसाधिकैवानुपलब्धिस्तु प्रतिषेधसाधिकैव "अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेकः प्रतिषेधहेतुः" इति वचनात् । तेषामिदमवधारणं विध्वंसयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषेण विधिप्रतिषेधसाधकत्वमाह--

उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनमनुपलब्धिश्चेति ॥ ५१ ॥

---

1 विनेयाः शिष्याः ।

अविनाभावनिबन्धनो हि साध्यसाधनयोर्गम्यगमकभावः । यथा चोपलब्धेर्विधौ साध्येऽविनाभावाद्गमकत्वं तथा प्रतिषेधेऽपि । अनुपलब्धेरपि यथा प्रतिषेधेऽविनाभावाद्गमकत्वं तथा विधावपि । एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यत्युदाहरणपरम्परायामिति ॥ ५१ ॥

अथ कौ नाम विधिप्रतिषेधौ, यत्सिद्धिनिबन्धनमुपलब्ध्यनुपलब्धी इत्यारेकायां विधिं तावत्प्ररूपयन्नाह—

विधिः सदंश इति ॥ ५२ ॥

सदसदंशात्मके सर्वस्मिन्वस्तुजाते सदंशो भावांशापरपर्यायो विधिरिति बोद्धव्यः ॥ ५२ ॥

अथ प्रतिषेधलक्षणमाह—

प्रतिषेधोऽसदंश इति ॥ ५३ ॥

सदसदंशात्मके एव वस्तुन्यसदंशो भावांशापरनामा प्रतिषेधः प्रतिपत्तव्यः ॥ ५३ ॥

अस्यैव प्रकारानाह—

स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावश्च ॥ ५४ ॥

स प्रतिषेधश्चतुर्धा । प्राक् पूर्वमभवनं प्रागभावः । प्रध्वंसश्चासावभावश्च प्रध्वंसाभावः । इतरस्येतरस्मिन्नभाव इतरेतराभावः । अत्यन्तमभवनमत्यन्ताभावः । चः समुच्चये । विधेस्तु प्रकाराः स्याद्वादैदम्पर्यवेदिभिश्चिरन्तनैरपि नैयत्येन न प्रदर्शिता इत्यस्माभिरप्युपेक्षितास्त इति ॥ ५४ ॥

तत्र प्रागभावमाविर्भावयन्नाह—

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभाव इति ॥ ५५ ॥

यन्निवृत्तावेव यस्य प्रध्वंस एव सति कार्यस्य समुत्पत्तिः स पदार्थोऽस्य कार्यस्य सम्बन्धी, प्रागभाव इत्यभिधीयते ॥ ५५ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्ड इति ॥ ५६ ॥

यथेत्युदाहरणोपक्षेपार्थः । मृत्पिण्डस्य मृद्द्रव्यपर्यायविशेषस्य निवृत्तिः प्रध्वंसो मृत्पिण्डनिवृत्तिस्तस्यां सत्यामेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः प्रागभाव इत्युच्यते । नन्वतिव्याप्तिदोषदुष्टमिदं प्रागभावलक्षणम् । तथा हि यस्य निवृत्तौ सत्यां कार्यस्योत्पत्तिः स पदार्थस्तस्य यदि प्रागभावतयाऽभिप्रेयते तदा कचिदन्धकारस्य निवृत्तौ सत्यां रूपज्ञानस्योत्पत्तेरन्धकारस्तस्य प्रागभावः प्राप्नोति इति चेत् । मैवं वादीः । यन्निवृत्तावेवेत्यवधारणस्य सूत्रे करणात् । न खल्वन्धकारनिवृत्तावेव रूपज्ञानस्योत्पत्तिरिति नियमः समस्ति । केषाञ्चिदन्धकारेऽपि रूपज्ञानस्योत्पत्तेः प्रतीयमानत्वात् । ततो नास्य प्रागभावलक्षणस्यातिव्याप्तिदोषदुष्टतेति ।

यस्य भावस्य निवृत्तौ यत्कार्यस्य समुत्पत्तिस्तस्यैव तत्प्रागभावत्वाभिधानमसंगतमिति वादिना वैशेषिकाणां मतमुपदर्श्य तत्खण्डनम् ।

अत्राहुर्वैशेषिकाः । यस्य भावस्य निवृत्तौ यत्कार्यस्य समुत्पत्तिस्तस्यैव तत्प्रागभावत्वाभिधानमशोभनम् । सर्वथा भावविलक्षणत्वेन सर्वस्याभावस्य षट्पदार्थशेषत्वादिति[1] । न ते यथार्थदर्शिनः । सर्वथा भावविलक्षणस्याभावस्य ग्राहकप्रमाणाभावात् । ननु स्वोत्पत्तेः प्रागासीद्घट इति प्रत्ययोऽसद्विषयः, सत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । यस्तु सद्विषयः स न सत्प्रत्ययविलक्षणः । तस्मादसद्विषय इत्यनुमानं प्रागभावस्य ग्राहकमस्तीति चेत् । न । प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसाभावादिरिति प्रत्ययेन व्यभिचारात् । तस्याप्यस-

---

1 वै. द. अ. ९ आ. १ सू. १ ।

द्विषयत्वाददोष इति चेत् । मैवम् । अभावानवस्थाप्रसक्तेः । स्यान्मतं भावे भूतलादौ नास्ति कुम्भादिरिति प्रत्ययो मुख्योऽभावविषयः । प्रागभावादौ नास्ति प्रध्वंसादिरिति प्रत्ययस्तूपचरिताभावविषयः । ततो नाभावानवस्थेति । तदप्यपेशलम् । परमार्थतः प्रागभावादीनां साङ्कर्यप्रसङ्गात् । न ह्युपचरितेनाभावेन परस्परमभावानां भेदः सिद्ध्यति । सर्वत्र मुख्याभावपरिकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदप्युच्यते न भावस्वभावः प्रागभावादिः सर्वदा भावविशेषणत्वादिति । तदपि न सम्यगनुमानम् । हेतोः पक्षाव्यापकत्वात् । न प्रागभावः प्रध्वंसादावित्यादेरभावविशेषणस्याप्यभावस्य प्रसिद्धेः । गुणादिना व्यभिचाराच्च । तस्य सर्वदा भावस्य विशेषणत्वेऽपि भावस्वभावत्वात् । रूपं पश्यामीत्यादिव्यवहारे गुणस्य स्वतन्त्रस्यापि प्रतीतेर्न सर्वदा भावविशेषणत्वमस्येति चेत् । तर्ह्यभावस्तत्त्वमित्यभावस्यापि स्वातन्त्र्यप्रतीतेः सर्वदा भावविशेषणत्वं मासिधत् । सामर्थ्याद्भावविशेष्यस्य द्रव्यादेः सम्प्रत्ययात्सदा भावविशेषणमेवाभाव इति चेत् । तथैव गुणादिरपि सततं भावविशेषणमस्तु । तद्विशेष्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात् । अपि च प्रागभावः सादिः सान्तः परिकल्प्यते सादिरनन्तो वाऽनादिरनन्तोऽनादिः सान्तो वेति चत्वारः पक्षाः । प्रथमपक्षे प्रागभावात्पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गः । तद्विरोधिनः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीयेऽपि तदुत्पत्तेः पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गस्तत एव, उत्पन्ने तु प्रागभावे सर्वदा घटस्यानुपलब्धिः स्यात् । तस्यानन्तत्वात् । तृतीये तु सदा घटस्यानुपलब्धिप्रसक्तिः स्पष्टैव । चतुर्थे पुनर्घटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपलब्धिवदशेषकार्योपलब्धिः स्यात् । सर्वकार्याणामुत्पत्स्यमानानां प्रागभावस्यैकत्वात् । ननु यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्प्रागभावाः । तत्रैकस्य प्रागभावस्य विनाशेऽपि शेषोत्पत्स्यमानप्रागभावानामविनाशान्न घटोपलब्धौ सर्वकार्योपलब्धिरिति चेत् । तर्ह्यनन्ताः प्रागभावास्ते किं स्वतन्त्रा भावतन्त्रा वा । स्वतन्त्राश्चेत्, कथं न भावस्वभावाः । कालादिवत् । भावतन्त्रा-

श्चेत्, किमुत्पन्नभावतन्त्रा उत्पत्स्यमानभावतन्त्रा वा। न तावदाद्यो विकल्पः। समुत्पन्नभावकाले तत्प्रागभावविनाशात्। न द्वितीयविकल्पोऽपि श्रेयान्। प्रागभावकाले स्वयमसतामुत्पत्स्यमानभावानां तदाश्रयत्वायोगात्। अन्यथा प्रध्वंसाभावस्यापि प्रध्वस्तपदार्थाश्रयत्वापत्तिः। न वाऽनुत्पन्नः प्रध्वस्तो वाऽर्थः कस्यचिदाश्रयो नाम। अतिप्रसङ्गात्। यदि पुनरेक एव प्रागभावः पटादेरिति तथोत्पन्नपदार्थविशेषणतया तस्य विनाशेऽप्युत्पत्स्यमानार्थविशेषणत्वेनाविनाशान्नित्यत्वमपीति मतम्। तदा प्रागभावादिचतुष्टयकल्पनाऽपि माभूत्। सर्वत्रैकस्याभावस्य विशेषणभेदात्तथा भेदव्यवहारोपपत्तेः। कार्यस्य हि पूर्वेण कालेन विशिष्टोऽर्थः प्रागभावः। परेण विशिष्टः प्रध्वंसाभावः। नानार्थविशिष्टः स इतरेतराभावः। कालत्रयेऽप्यत्यन्तनिःस्वभावभावविशेषणोऽत्यन्ताभावः स्यात्। प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेः। सत्तैकत्वेऽपि द्रव्यादिविशेषणभेदात्सत्प्रत्ययभेदवत्। यथैव हि सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादेकत्वं सत्ताया इष्टं भवद्भिस्तथैवासत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादसत्ताया अप्येकत्वमस्तु। अथ प्रागासीदित्यादिप्रत्ययविशेषादसत्ता चतुर्भेदेष्यते। तर्हि प्रागासीत्पश्चाद्भविष्यति सम्प्रत्यस्तीति कालभेदेन, पाटलिपुत्रेऽस्ति चित्रकूटेऽस्तीति देशभेदेन, घटोऽस्ति पटोऽस्तीति द्रव्यभेदेन, रूपमस्ति रसोऽस्तीति गुणभेदेन, प्रसारणमस्ति गमनमस्तीति कर्मभेदेन च, प्रत्ययविशेषसद्भावात्प्राक्सत्तादयः सत्ताभेदाः किं नेष्यन्ते। अथ प्रत्ययविशेषात्तद्विशेषणान्येव भिद्यन्ते तस्य तन्निमित्तकत्वात्, न तु सत्ता। ततः सैकैवेति मतम्। तर्हि तत एवाभावभेदोऽपि माभूत्। सर्वथा विशेषाभावात्। अथाभिधीयते, अभावस्य सर्वथैकत्वे विवक्षितकार्योत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे सर्वस्याभावानुषङ्गात्सर्वकार्यमनाद्यनन्तं सर्वात्मकं च स्यात्। तदप्यभिधानमात्रम्। सत्तैकत्वेऽपि समानत्वात्। विवक्षितकार्यप्रध्वंसे हि सत्ताया अभावे सर्वत्राभावप्रसङ्गस्तस्याः। तथा च

सकलशून्यता स्यात् । अथ विवक्षितकार्यप्रध्वंसेऽपि न सत्तायाः प्रध्वंसो नित्यत्वात् । अन्यथाऽर्थान्तरेषु सत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात् । तदन्यत्रापि तुल्यम् । समुत्पन्नैककार्यविशेषणतया ह्यभावस्याभावेऽपि न सर्वथैवाभावः । भावान्तरेष्वभावप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । यथा चाभावस्य नित्यैकरूपत्वे कार्यस्योत्पत्तिर्न स्यात्तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात् । तथा सत्ताया नित्यत्वे कार्यप्रध्वंसो न स्यात्तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् । प्रसिद्धं हि प्रध्वंसात्प्राक्प्रध्वंसप्रतिबन्धकत्वं सत्तायाः । अन्यथा सर्वदा प्रध्वंसप्रसङ्गात्कार्यस्य स्थितिरेव न स्यात् । यदि पुनर्बलवत्प्रध्वंसकारणोपनिपाते सति कार्यस्य सत्ता प्रध्वंसं न प्रतिबध्नाति । ततः पूर्वं बलवद्विनाशकारणोपनिपाताभावात्तं प्रतिबध्नात्येव । अतो न प्रागपि प्रध्वंसप्रसङ्ग इति मतम् । तदितरत्राप्यविशिष्टम् । अभावोऽपि हि बलवदुत्पादककारणोपनिपाते सति कार्यस्योत्पादं सन्नपि न प्रतिरुणद्धि । कार्योत्पादात्पूर्वं पुनर्बलवदुत्पादककारणाभावात्तं प्रतिरुणद्ध्येव । अतो न प्रागपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । येन कार्यस्यानादित्वानुषङ्गः स्यात् । किं च तुच्छस्वभावत्वे प्रागभावस्य सव्येतरगोविषाणादीनां सहोत्पत्तिनियमवतामुपादानसङ्करप्रसङ्गः । प्रागभावाविशेषात् । यत्र यदा यस्य प्रागभावस्तत्र तदा तस्योत्पत्तिरित्यप्यसङ्गतम् । तस्यैवानियमात् । स्वोपादानेतरनियमात्तन्नियमेऽप्यन्योन्याश्रयः । तन्न तुच्छस्वभावः कश्चित्प्रागभावो नाम समास्ति ॥

भावस्वभावस्य प्रागभावस्य सिद्धिर्नयप्रमाणात् ।

अथ भावस्वभावस्याप्यस्य कुतः प्रसिद्धिरिति चेत् । नयप्रमाणादिति ब्रूमः । ऋजुसूत्रनयार्पणाद्धि प्रागभावस्तावत्कार्यस्योपादानपरिणाम एव पूर्वोऽनन्तरात्मा । न चैवं तस्यानादित्वविरोधः । प्रागभावतत्प्रागभावादेः प्रागभावसन्तानस्यानादित्वोपगमात् । न चात्र सन्तानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वपक्षयोः सन्तानो दूषणार्हः । पूर्वपूर्वप्रागभावात्मकभावलक्षणानामेवापरामृष्टभेदानां सन्तानत्वाभिप्रायात् । सन्ता-

निक्षणापेक्षया तु प्रागभावस्यानादित्वाभावेऽपि न दोषः। ऋजुसूत्रनयस्य तथेष्टत्वात्। तथा—अस्मिन्पक्षे पूर्वपर्यायाः सर्वेऽप्यनादिसन्ततितया घटस्य प्रागभाव इति वचनेऽपि न प्रागनन्तरपर्यायनिवृत्ताविव तत्पूर्वपर्यायानिवृत्तावपि घटस्योत्पत्तिप्रसङ्गः। येन तस्यादित्वे पूर्वपर्यायनिवृत्तिसन्ततेरप्यनादित्वदोषापत्तिः। घटात्पूर्वक्षणानामशेषाणामपि तत्प्रागभावरूपाणामभावे घटोत्पत्त्यभ्युपगमात्। प्रागनन्तरक्षणानिवृत्तौ तदन्यतमक्षणनिवृत्ताविव सकलतत्प्रागभावनिवृत्त्यसिद्धेर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गासम्भवात्। व्यवहारनयार्पणात्तु मृदादिद्रव्यं घटादेः प्रागभावः। न चैवं द्रव्यस्याभावासम्भवात्प्रागभावाभावस्वभावता घटस्य दुर्घटा। कार्यरहितस्य पूर्वकालविशिष्टस्य मृदादिद्रव्यस्य घटादिप्रागभावरूपतोपगमात्। तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः। कार्यरहिततया विनाशमन्तरेण कार्यसहिततयोत्पत्त्ययोगात्। कार्योत्पत्तेरेवोपादानात्मकप्रागभावक्षयस्वभावतया प्रतीयमानत्वात्। तथा प्रमाणार्पणाद्द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभावः। स च स्यादनादिः स्यात्सादिः। अत्राह कश्चित्—द्रव्यरूपतया तावदनादित्वे प्रागभावस्यानन्तत्वप्रसक्तेः सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः स्यात्। पर्यायरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमप्युत्पत्तिः पश्चादिव कथं कार्यस्य विनिवार्येतेति। नायं वेर्यवाग्। अनादेरप्यनन्तत्वैकान्तत्वासम्भवात्। द्रव्यजीवसंसारस्यानादित्वेऽपि सान्तत्वप्रसिद्धेः। अन्यथा कस्यचिन्मुक्त्ययोगात्। नापि सान्तस्य सादित्वैकान्तः। कस्यचित्संसारस्य सान्तत्वेऽप्यनादित्वप्रसिद्धेः। पर्यायरूपतया सादित्वं प्रागभावस्यैकव्यक्त्यपेक्षयैव। व्यक्तिप्रवाहापेक्षया पुनस्तस्य द्रव्यरूपतयेव पर्यायरूपतयाऽप्यनादित्वमेव। तस्मान्न सर्वदा कार्यस्यानुत्पत्तिः पूर्वमप्युत्पत्तिर्वा प्रसञ्जयितुं युक्ता। ततो भावस्वभाव एव प्रागभावः। स चैकानेकस्वभावो भावान्तरवदेवेति न तदेकत्वानेकत्वैकान्तपक्षभावी दोषोऽवकाशं लभते। न च भावस्वभावे प्रागभावेऽभ्युपगम्यमाने

1 शोभनभार्षा।

प्राग्नासीत्कार्यमिति नास्तित्वप्रत्ययो विरुध्यते । तद्भावस्य भावान्तररूपत्वात् । तत्र च नास्तित्वप्रत्ययाविरोधात् । तस्मात्पुष्कलमिदं प्रागभावस्य लक्षणं यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभाव इति ॥ ५६ ॥

सम्प्रति प्रध्वंसाभावं लक्षयति––

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभाव इति ॥ ५७ ॥

यदुत्पत्तौ यस्य जन्मनि । कार्यस्यावश्यं नियमेन विपत्तिर्विघटनम् । स पदार्थोऽस्य कार्यस्य सम्बन्धी प्रध्वंसाभाव इति कीर्त्यते ॥५७॥

उदाहरणमाह––

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्बकमिति ॥ ५८ ॥

यथेति पूर्ववत् । कपालकदम्बकोत्पत्तौ कर्प्परपरम्पराप्रादुर्भावे सति । नियमतोऽवश्यम्भावेन । विपद्यमानस्य कलशस्य घटस्य । कपालकदम्बकं प्रध्वंसाभाव इति । न चैवमन्धकारोत्पत्तौ विपद्यमानस्य रूपज्ञानस्यान्धकारः प्रध्वंसाभावः प्राप्नोतीत्यतिव्यापकमिदं लक्षणमिति मन्तव्यम् । सूत्रेऽवश्यं ग्रहणात् । न खल्वन्धकारोत्पत्तौ रूपज्ञानस्य नियमतो विपत्तिः सम्भवति । वृषदंशकादीनां समुज्जृम्भमाणेऽपि तमालपटलीश्यामले तमस्तम्बे रूपज्ञानस्योत्पत्तेः प्रतीयमानत्वात् । ननु चास्तु यथोक्तलक्षणलक्षितः प्रध्वंसाभावस्तथापि कुतोऽस्य प्रसिद्धिरिति चेत् । नयप्रमाणादिति ब्रूमः । तत्रर्जुसूत्रनयार्पणात्तावदुपादेयक्षणा एवोपादानस्य प्रध्वंसः । न चैवं तदुत्तरक्षणेषु प्रध्वंसस्याभावात्पुनरुज्जीवनं घटादेः प्रसज्यते । कारणस्य कार्योपमर्दनात्मकत्वाभावात् । उपादानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्या-

त्मकत्वात् । प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमात् । प्रागभावोपमर्द्देनेन प्रध्वंसस्यात्मलाभात् । कथमभावयोरुपादानोपादेयभाव इति चेत् । भावयोः कथम् । यद्भाव एव यस्यात्मलाभस्तत्तस्योपादानमितरदुपादेयमिति चेत् । तर्हि प्रागभावे कारणात्मनि पूर्वक्षणवर्त्तिनि सति प्रध्वंसस्य कार्यात्मनः स्वरूपलाभोपपत्तेस्तयोरप्युपादानोपादेयभावोऽस्तु तुच्छयोरेवाभावयोरुपादानोपादेयभावविरोधात् । तथाव्यवहारनयादेशान्मृदादिस्वद्रव्यं घटोत्तरकालवर्त्ति घटप्रध्वंसः । स चानन्तः समवतिष्ठते । तेन घटात्पूर्वकालवर्त्ति घटाकारविशिष्टं च वर्त्तमानं मृदादिद्रव्यं घटप्रध्वंसो न भवति । घटोत्तरकालवर्तीति विशेषणात् । नन्वेवं घटोत्तरकालवर्त्ति सन्तानान्तरमृदादिद्रव्यमपि विवक्षितघटस्य प्रध्वंसः स्यादिति चेत् । न स्वग्रहणात् । प्रमाणार्पणाद्द्रव्यपर्यायात्मा प्रध्वंसः । तथा हि कपालपालिलक्षणपर्यायपरिकलितं मृद्द्रव्यं घटपर्यायाविष्टमृद्द्रव्यस्य प्रध्वंस इति प्रामाणिकी प्रतीतिः सर्वैरप्यनुभूयमाना नापह्नोतुं शक्यते । तदित्थं नयार्पणात्प्रमाणार्पणाच्च भावस्वभाव एव प्रध्वंसाभावोऽपि प्रसिद्धिसौधमधितिष्ठति । तुच्छस्वभावत्वे तु प्रध्वंसस्य मुद्गरादिव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । मुद्गरादिव्यापारेण ह्येवंविधस्वभावोऽसौ कुम्भादेर्भिन्नः क्रियेताभिन्नो वा । तत्राद्यविकल्पो कुम्भादेस्तदवस्थत्वप्रसङ्गाद्विनष्ट इति प्रत्ययस्तत्र न स्यात् । विनाशसम्बन्धाद्विनष्ट इति प्रत्ययोत्पत्तौ तु विनाशतद्वतोः सम्बन्धः कश्चिदभिधानीयः । स ह्यविष्वग्भावः कार्यकारणभावः संयोगः समवायो विशेषणविशेष्यभावो वा तयोर्भवेत् । न तावदविष्वग्भावः । विनाशतद्वतोर्भेदाङ्गीकारात् । नापि कार्यकारणाभावः कुम्भादेर्विनाशं प्रत्यकारणत्वात् । मुद्गरादिनिमित्तकत्वाद्विनाशस्य । कुम्भादिमुद्गरादिलक्षणोभयनिमित्तकत्वादस्यायमदोष इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । मुद्गरादिरिव विनाशोत्तरकालं कुम्भादेरप्युपलम्भप्रसक्तेः । कुम्भादेः स्वविनाशं प्रत्युपादानकारणत्वान्न तत्काले उपलम्भप्रसक्तिरित्यशोभनम् ।

अभावस्य भावान्तरस्वभावताप्रसङ्गात् । तं प्रत्येवास्योपादानकारणत्वप्रसिद्धेः । संयोगसमवायावप्यत्र न सम्भवतः । तयोर्भावैकनिष्ठत्वेनाभ्युपगमात् । विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्ध इत्यप्यसम्बद्धम् । सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धयोरेव दण्डपुरुषादिवत्सम्भवात् । न च विनाशतद्वतोः सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धत्वमस्तीत्यधुनैवाभिहितम् । अथ भावेष्वेवायं नियमो यत्सम्बन्धान्तरवशादेव विशेषणविशेष्यभाव इति । नैतन्न्याय्यम् । एवंविधावधारणनिबन्धनप्रमाणानुपदर्शनात् । तन्न मुद्गरादिव्यापारेण कुम्भादेर्भिन्नो विनाशः क्रियते । अभिन्नविनाशकरणे पुनः कुम्भादिरेव मुद्गरादिव्यापारेण क्रियत इति प्राप्तम् । तच्चानुपपन्नम् । तस्य स्वसामग्रीतः प्रागेवोत्पन्नत्वात् । यच्च कपालपालेः सकाशाद्विनाशस्यार्थान्तरत्वं विभिन्नकारणप्रभवतया कथ्यते । तथा हि घटविनाशो बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गराद्यभिघातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागतोऽवयवसंयोगविनाशादेवोत्पद्यते । कपालपालिस्तु स्वारम्भकावयवादिभ्य एव प्रादुर्भवतीति । तदपि प्रमाणपराङ्मुखम् । अस्य विनाशोत्पादकारणप्रक्रियोद्घोषणस्यात्यन्तप्रातीतिकत्वात् । केवलमन्यप्रतारितेन त्वया परः प्रतार्यते । तस्मादन्धपरम्पराप्रवादपरित्यागेन बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गरादिव्यापारात्कुम्भकारविकलकपालाकारमृद्द्रव्यसंयोगादिः स्वीकर्तव्या । अलं प्रतीत्यपलापेन । एवं च न सर्वथा भावविलक्षणः कश्चित्प्रध्वंसः । नापि सर्वथा प्रध्वंसस्याभाव इति सिद्धं भवति ।

दृष्टस्तावदित्यादिज्ञानश्रीमित्रकारिकाया विचारः ।

ततश्च यदुक्तं ज्ञानश्रीमित्रेण—"दृष्टस्तावदयं घटोऽत्र च पतन्दृष्टस्तथा मुद्गरो । दृष्टा कर्परसंहतिः परमतो नाशो न दृष्टोऽपरः ॥ तेनाभाव इति श्रुतिः क्व निहिता किं वाऽत्र तत्कारणं स्वाधीना परिघस्य केवलमियं दृष्टा कपालावलिः ॥ १ ॥" इति

१ 'तत् स्पष्टं' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

स्वकीयवृत्तं व्याख्यानयता सुनिपुणं निरूपयन्तोऽपि मांसचक्षुषो वयं तावन्नापरमत्र वस्तुजातमीक्षामहे यदभावश्रुत्या विषयीक्रियेत । तद्दर्शनाभावाच्च तत्कारणमपि किमवधारयामः । यश्च तत्कारणं कल्पितो दण्डस्तस्याप्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी कपालपंक्तिरेव दृष्टा नान्यत्किञ्चित् । वैधर्म्यदृष्टान्ततयेयमुपन्यस्ता पुनः । यथेयमध्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्वयव्यतिरेकावनुविदधती दृश्यतया दण्डस्य कार्यमवस्थाप्यते तथा यदि नाशाख्यमपि वस्तु दृश्यं स्यादनात्मरूपविवेकेन तस्यापि तदा न तरस्विदण्डकार्यता वार्येत । न चैवम् । तस्मात्कल्पनैवेयमिति । तत्र यद्येकान्ततुच्छस्वभावध्वंसनिरसनम् । तदा तेनास्माकं सहायकमेवाचरितम् । अथ सर्वथा प्रध्वंसनिरसनायासस्तस्य स न साधीयान् । परिघादिव्यापारप्रसूतायाः कपालावलेरेव घटप्रध्वंसात्मकतया निर्विघ्नं प्रत्यक्षे प्रतीयमानत्वात् । ततः सुव्यवस्थितमिदं लक्षणं यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभाव इति ॥ ५८ ॥

अथेतरेतराभावलक्षणमाह—

स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभाव इति ॥ ५९ ॥

स्वरूपान्तरात्स्वभावान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिः स्वस्वभावव्यवच्छेद इतरेतराभावोऽन्यापोहापरनामक उच्यते । स्वरूपान्तरादिति वचनान्न स्वस्वरूपाद्व्यावृत्तिरितरेतराभावः । तस्यातत्स्वभावत्वप्रसङ्गात् । ननु तथापि कार्यद्रव्यात्पूर्वोत्तरपरिणामयोः प्रागभावप्रध्वंसाभावनाम्नोरेवेतरेतराभावताऽस्तु । स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तेस्तयोः सद्भावात् । न पुनस्तदतिरिक्तः कश्चिदितरेतराभावोऽस्तीति चेत् । नैवम् । तयोरितरेतराभावलक्षणतो विभिन्नलक्षणाक्रान्तत्वात् । यदभावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः । यद्भावे च कार्यस्य नियता

विपत्तिः स प्रध्वंसः । न चेतरेतराभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्तिर्विपत्तिर्वा । जलस्याभावेऽप्यनलस्यानुत्पत्तेः । क्वचिज्जलभावेऽपि चानलस्याविपत्तेः । ततः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विभिन्नलक्षणोपेतत्वान्नेतरेतराभावत्वं वक्तुं युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावस्य । तस्यापि कालत्रितयापेक्षस्यैवेतरेतराभावाद्विभिन्नलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥५९॥

उदाहरणमाह—

यथा स्तम्भस्वभावात्कुम्भस्वभावव्यावृत्तिरिति ॥ ६० ॥

स्पष्टमदः ।

भावेभ्यः सर्वथा पृथग्भूतस्येतरेतराभावस्य खण्डनम् ।

ननु येयं स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावत्वेन भवद्भिरभिधीयते सा भावेभ्यः किं भिन्ना भवेदभिन्ना वेति । कथञ्चिदविष्वग्भूतेति ब्रूमः । परपरिकल्पितायाः पदार्थेभ्यः सर्वथा विष्वग्भूताया व्यावृत्तेरवस्तुरूपायाः स्वप्नेऽप्यप्रतीयमानत्वात् । तथा हि स्वकारणकलापात्स्वस्वभावव्यवस्थितत्वेन व्यावृत्तमूर्तयो भावाः समुत्पन्ना नात्मानं परेण मिश्रयन्ति । तस्यापरत्वप्रसङ्गात् । न चान्यस्मादव्यावृत्तस्वरूपाणां भावानामभावांशो भिन्नः सम्भवति । भावे वा तस्यापि पररूपत्वात्, भावैस्ततोऽपि व्यावर्त्तितव्यमित्यपराभावपरिकल्पनयाऽनवस्थातो न कुतश्चिद्भावैर्व्यावर्त्तितव्यमित्येकस्वभावं विश्वं भवेत् । परभावाभावाच्च व्यावर्त्तमानस्यार्थस्य पररूपताप्रसङ्गः । यदि चेतरेतराभाववशाद्घटः पटादिभ्यो व्यावर्त्तते तर्हीतरेतराभावो भावादभावान्तराच्च प्रागभावादेः किं स्वतो व्यावर्त्तेताऽन्यतो वा । स्वतश्चेत्, तथैव घटोऽप्यन्येभ्यः किं न व्यावर्त्तितः । अन्यतश्चेत्, किमसाधारणधर्मादितरेतराभावान्तराद्वा । असाधारणधर्मादित्यभ्युपगमे स एव घटादिष्वपि युक्तः । इतरेतराभावान्तराच्चेत्, तर्हि बहुत्वमितरेतराभावस्यानवस्थाकारि स्यात् ।

किं चेतरेतराभावोऽप्यसाधारणधर्मेण व्यावृत्तस्याव्यावृत्तस्य वा भेदको भवेत् । यद्यव्यावृत्तस्य, किं नैकव्यक्तेर्भेदकोऽसौ । अथ व्यावृत्तस्य, तर्हि घटादिष्वपि स एवास्तु पटादिभ्यो भेदकः । किमितरेतराभावकल्पनया । अपि चानेन घटे पटः प्रतिषिध्यते पटत्वसामान्यमुभयं वा । प्रथमपक्षे किं पटविशिष्टे घटे पटः प्रतिषिध्यते पटविविक्ते वा । न तावदाद्यः पक्षः । प्रत्यक्षविरोधात् । नापि द्वितीयः । तथा हि किमितरेतराभावादन्या घटस्य पटविविक्तता स एव वा विविक्तताशब्दाभिधेयः । भेदे तथैव घटे पटाभावव्यवहारसिद्धेः किमितरेतराभावेन । अथ स एव तच्छब्दाभिधेयः । तर्हि यस्मादभावात्पटविविक्ते घटे पटाभावव्यवहारः सोऽन्यो विविक्तताशब्दाभिधेयश्चान्य इत्येकस्मिन्वस्तुनीतरेतराभावद्वयप्रसङ्गः । तन्न घटे पटप्रतिषेधो युक्तः । नापि पटत्वसामान्यप्रतिषेधः । तस्याऽप्येकत्वसम्बन्धाभावादेव प्रतिषेधानुपपत्तेः । नाप्युभयप्रतिषेधः । प्रागुक्ताशेषदोषानुषङ्गात् । अपि चेतरेतराभावप्रतिपत्तिपूर्विका घटप्रतिपत्तिः, घटप्रतिपत्तिपूर्विका वेतरेतराभावप्रतिपत्तिः । आद्यपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा हीतरेतराभावो घटसम्बन्धित्वेनोपलभ्यमानो घटस्य विशेषणं न पदार्थान्तरसम्बन्धित्वेन । अन्यथा सर्वं सर्वस्य विशेषणं स्यात् । घटसम्बन्धित्वप्रतिपत्तिश्च घटग्रहणे सत्युपपद्यते । सोऽपि व्यावृत्त एव पटादिभ्यः प्रतिपत्तव्यः । ततो यावत्पूर्वं घटसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तेरुपलम्भो न स्यान्न तावद्व्यावृत्तिविशिष्टतया घटः प्रत्येतुं शक्यो यावच्च न पटादिव्यावृत्तत्वेन प्रतिपन्नो न तावत्स्वसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तिं विशेषयतीति । द्वितीयपक्षे त्वभावो विशेष्यो घटो विशेषणं तद्ग्रहणं च पूर्वमन्वेषणीयम् । **"नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः"** इत्याभिधानात् । तत्रापि घटो गृह्यमाणः पटादिभ्यो व्यावृत्तो गृह्येताव्यावृत्तो वा । न तावत्पटादिभ्योऽव्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता घटते । अन्यथा पटादेरपि तथैव घटादिरूपताप्रसङ्गादभावकल्पनावैयर्थ्यम् । तथा

तेभ्यो व्यावृत्तस्य घटरूपताप्रतिपत्तिः प्रार्थ्यते तत्रापि किं कतिपयपटादिव्यक्तिभ्योऽसौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यो वा । प्रथमपक्षे कुतश्चिदेवासौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यः । निखिलपटादिव्यक्तिभ्योऽस्य व्यावृत्तिः पुनरसिद्धा । तासामानन्त्येन ग्रहणासम्भवात् । इतरेतराश्रयत्वं च । तथा हि यावत्पटादिभ्यो व्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता न स्यान्न तावद्घटात्पटादयो व्यावर्त्तन्ते यावच्च घटाद्व्यावृत्तानां पटादीनां पटादिरूपता न स्यान्न तावत्पटादिभ्यो घटो व्यावर्त्तत इति । अस्तु वा यथा कथञ्चित्पटादिभ्यो घटस्य व्यावृत्तिर्घटान्तरात्तु कथमसौ व्यावर्त्तत इति सम्प्रधारणीयं विचक्षणैः । किं घटरूपतयाऽन्यथा वा । यदि घटरूपतया, तर्हि सकलघटव्यक्तिभ्यो व्यावर्त्तमानो घटो घटरूपतामादाय व्यावर्त्तत इत्यायातमघटत्वमन्यासां घटव्यक्तीनाम् । अथाघटरूपतया, तत्किमघटरूपता पटादिवद्घटेऽप्यस्ति । तथा चेत्, तर्हि यो व्यावर्त्तते घटान्तरादघटत्वेन घटस्तस्याघटत्वं स्यात् । तच्च विप्रतिषिद्धम् । यद्यघटो घटः कथं, घटश्चेत्तर्ह्यघटः कथमिति । तदित्थमर्थेभ्यः सर्वथा पृथग्भूतस्य परकथितस्यावस्तुरूपस्येतरेतराभावस्य विचार्यमाणस्यानुपपत्तेरुपपन्नमिदमितरेतराभावलक्षणं स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभाव इति ॥ ६० ॥

अथात्यन्ताभावलक्षणमाह—

कालत्रयापेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव इति ॥ ६१ ॥

अतीतानागतवर्त्तमानलक्षणं कालत्रयमपेक्षत इत्येवं शीला कालत्रयापेक्षिणी । तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरेकत्वपरिणतिव्यावृत्तिरत्यन्ताभाव इत्यभिधीयते ॥ ६१ ॥

उदाहरणमाह—

यथा चेतनाचेतनयोरिति ॥ ६२ ॥

न खलु चेतनमात्मतत्त्वमचेतनं पुद्गलाद्यात्मकतामगमद्गमिष्यति गच्छति वा । चेतनत्वविरोधात् । नाप्यचेतनं पुद्गलादितत्त्वं चेतनजीवस्वरूपतायामयासीद्यास्यति याति वा । अचेतनत्वविरोधात् । तदित्थं चेतनाचेतनयोः कालत्रयापेक्षिण्यास्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः सम्भवात्सिद्धोऽत्यन्ताभाव इति । नन्वेवमतिव्याप्तिरत्यन्ताभावलक्षणे दुष्परिहारा । घटपटयोरपि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरूपयोरत्यन्ताभावत्वप्रसक्तेः । न खलु घटः पटात्मकतां कदाचिदास्कन्दति घटत्वविरोधात् । नापि पटो घटात्मकतां स्वीकुरुते पटत्वविरोधादिति चेत् । तदेतत्तरलमतिविलसितम् । कालत्रयापेक्षणीति विशेषणस्य तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः सूत्रे करणात् । घटपटयोश्च यद्यपीतरेतराभावमाहात्म्यात्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरस्ति तथापि न सा सर्वकालम् । कदाचित्पटस्यापि घटत्वपरिणामसम्भवात् । तथापरिणामकारणसाकल्ये तदविरोधात् । पुद्गलपरिणामानियमदर्शनात् । न चैवं चेतनाचेतनयोः कदाचित्तादात्म्यपरिणामः, तत्त्वविरोधात् । तदेवमतिव्याप्तेरसम्भवात्सूक्तमिदं लक्षणं कालत्रयापेक्षणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव इति ॥

प्रागभावाद्यभावचतुष्टयापलापिनश्चार्वाकस्य कापिलसाङ्ख्यानां च खण्डनम् ।

तदमुना प्रबन्धेन प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावात्यन्ताभावानां प्रमाणतः प्रसिद्धस्वरूपत्वाद्यदेतच्चार्वाकेणोद्यते[1]-"न चैकोऽप्यभावः क्षित्यादिविवर्त्तघटादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षतः प्रतिभासते, केवलं गतानुगतिकतया लोकः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयविषयमेव प्रागभावादिविकल्पमात्रवशात्प्रागभावादिव्यवहारं प्रवर्त्तयति" इति तदपहस्तितं भवति । प्रागभावापलापे हि कार्यद्रव्यं घटादिकमनादि स्यात् । प्रध्वंसाभावनिह्नवे तदनन्तं भवेत् । न चानाद्यनन्तं घटादिकं कार्यद्रव्यं प्रागभावाद्यपह्नववादिनाऽभ्युपगन्तुं शक्यते ।

1 'उच्यते' इति भ. पुस्तके पाठः ।

स्वमतविरोधात् । लोकायतिकत्वहानिप्रसङ्गात् । तस्य व्यवहारदुर्णयमतावलम्बित्वेन लोकव्यवहारार्हकियत्कालस्थायिघटादिपदार्थकदम्बकवादित्वात् । इतरेतराभावतिरस्कारे तु नास्तिकस्याभिमतं पृथिव्यादितत्त्वं सर्वात्मकं सम्पद्येत । अनभिमतात्मनाऽपि भावात् । ततश्च पृथिव्यादीनां परस्परस्वरूपसाङ्कर्यापत्त्या भूतचतुष्टयव्यवस्थापनं दुरुपपादं तस्य स्यात् । अत्यन्ताभावव्यतिक्रमे पुनः पराभिमतचैतन्यतत्त्वात्मनाऽपि पृथिव्यादितत्त्वस्य कदाचित्सद्भावः स्यादिति महदनिष्टं चार्वाकस्यापद्येतेति । कपिलमतानुसारिणामपि प्रागभावानभ्युपगमे तावत्कुम्भादेरनादित्वप्रसङ्गात्कुलालादिव्यापारानर्थक्यं स्यात् । न हि तद्व्यापारमन्तरेण जातुचित्कुम्भादिकमुपलभ्यते । न च कुम्भाद्यभिव्यक्त्यर्थः कुम्भकारादिव्यापार इति वाच्यम् । अभिव्यक्तेरपि प्रागभावाभावे तद्व्यापारानर्थक्यस्य तादवस्थ्यात् । प्रतिक्षेप्स्यतेऽत्राभिव्यक्तिरग्रे प्रबन्धेनेति कृतं विस्तरेण । एवं प्रध्वंसाभावाद्यनभ्युपगमे साङ्ख्यानां कार्यद्रव्यानन्तत्वापत्त्यादिकं प्राचीनमेव दूषणमुद्घोषणीयम् ।

एवं च—

उपलब्ध्यादिको हेतुर्गोचरीकुरुतेऽत्र यम् ।
प्रतिषेधश्चतुर्धाऽसौ प्रसिद्धिपदमाययौ ॥ ५१४ ॥ ६२ ॥

अथोपलब्धेः प्रकारप्रकाशनायाह—

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्चेति ॥ ६३ ॥

अविरुद्धोपलब्धिः साध्येनाविरुद्धस्योपलम्भः । विरुद्धोपलब्धिः साध्येन विरुद्धस्योपलम्भ इति ॥ ६३ ॥

अविरुद्धोपलब्धेर्विधौ साध्ये भेदानाह—

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधेः सिद्धौ षोढेति ॥ ६४ ॥

तत्रेति निर्धारणे । तयोर्विरुद्धाविरुद्धोपलब्ध्योर्मध्ये येयमविरुद्धोपलब्धिः सा विधिसिद्धौ विधिज्ञप्तौ षोढा षट्प्रकारा भवति ॥ ६४ ॥

प्रकारानेवाह्—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिरितीति ॥ ६५ ॥

साध्येन परिणतिमत्त्वादिना वक्ष्यमाणेन साध्यधर्मेण सहाविरुद्धानां विरोधमनागतानाम् । व्याप्यं च कार्यं च कारणं च पूर्वचरं चोत्तरचरं च सहचरं च व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादीनि वक्ष्यमाणानि लिङ्गभूतानि वस्तूनि तेषामुपलब्धिः । इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्त्यर्थः । ततश्च व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः, कार्याविरुद्धोपलब्धिः, कारणाविरुद्धोपलब्धिः, पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः, उत्तरचराविरुद्धोपलब्धिः, सहचराविरुद्धोपलब्धिश्चेत्यविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षट्प्रकारा विज्ञेया । अत्राह ताथागतः—ननु कारणस्य कार्याविनाभावाभावान्न साधनत्वं " **नाऽवश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति**" इति वचनात् । तथा हि न कारणमात्रस्य हेतुत्वं युक्तम् । विनाशप्रतिबन्धादिना तस्य व्यभिचारात् । कारणविशेषश्च न कश्चिद्विपश्चिताऽपि निश्चेतुं शक्यः । अकाण्डाडम्बरं प्रचण्डानामपि तडित्वतामकृत्वैव वर्षमुपरमोपलम्भात् । यदि पुनरन्त्यदशावर्त्ति कारणं लिङ्गत्वेनाङ्गीक्रियते तदा व्याप्तिस्मरणावसर एव कार्यं प्रत्यक्षं भवेदिति व्यर्थमनुमानं तत्र स्यात् । ननु सौगतैरपि कारणात्कार्यानुमानमभ्युपगतमेव " **हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते** " इति वदद्भिरिति चेत् । तत्र उत्पद्यतेऽस्मादित्युत्पादो हि योग्यताऽभिधीयते सा चात्रानुमेया । अत एव तस्या वस्तुनः सकाशादनन्यत्वात्स्वभावानुमानमिदमिष्यते " **अर्थान्तरानपेक्षत्वात्स स्वभावोऽनुवर्णितः** " इति वचनादिति ॥ ६५ ॥

तदिदमखिलमपर्यालोचिताभिधानं सौगतस्येत्युपदर्शयन्नाह—

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादाम्रादिफलरसादेकसामग्र्यानुमित्या रूपाद्यनुमितिमभिमन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपरकारणसाकल्यं चेति ॥ ६६ ॥

शक्तेरप्रतिस्खलनमिति कार्यजननसामर्थ्यस्याप्रतिबन्धः । अपरकारणसाकल्यमिति विवक्षितकारणादितरसहकारिभूतहेतुकदम्बकसामस्त्यम् । अयमत्राशयः—आस्वाद्यमानात्सहकारादिफलरसात्कार्यलिङ्गात्तज्जनिका सामग्र्यनुमीयते । ततस्तस्याः कारणलिङ्गरूपायाः सकाशाद्रूपलक्षणस्य कार्यस्यानुमानमुपजायते । प्राक्तनो हि रूपलक्षणः सजातीयं रूपलक्षणान्तरलक्षणं कार्यं करोतीत्येवं रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किंचित्कारणं लिङ्गतया । प्राक्तनस्य रूपलक्षणस्य सजातीयरूपलक्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालभाविनो रूपस्य प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । न ह्यनुकूलमात्रमन्त्यक्षणप्राप्तं वा कारणं लिङ्गमस्माभिरिष्यते । येन मणिमन्त्रादिना सामर्थ्यप्रतिबन्धात्कारणान्तरवैकल्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं द्वितीयक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणेनानुमानानर्थक्यं वा भवेत् । वर्षादिकार्याविनाभावितया निश्चितस्य विशिष्टोन्नत्यादिशालिनो मेघादेरेव लिङ्गत्वेनाङ्गीकरणात् । यत्र हि सामर्थ्याप्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यं च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्वं नान्यस्य । अन्यथा तृप्त्याद्यर्थं भोजनादावप्यप्रवृत्तेः सकलव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

ततः कार्यवत्कारणमपि व्याप्तिसद्भावाद्धेतुरेव । तदुक्तम्—

कार्यवत्कारणमपि हेतुरेवेति पक्षस्य संवादः ।

" समर्थं कारणं तेन नान्त्यक्षणगतं मतम् ॥
तद्बाधे येन वैयर्थ्यमनुमानस्य गद्यते ॥१॥
न वाऽनुकूलतामात्रं कारणस्य विशिष्टता ॥

येनाऽस्य प्रतिबन्धादिसम्भवाद्व्यभिचारिता ॥ २ ॥ वैकल्यप्रतिबन्धाभ्यामनासाद्यस्वभावता ॥ विशिष्टताऽत्र विज्ञातुं शक्या छायादिभेदतः ॥ ३ ॥ तद्विलोपेऽखिलख्यातव्यवहारविलोपनम् ॥ तृप्त्यादिकार्यसिध्द्यर्थमाहारादिष्ववृत्तितः ॥ ४ ॥ तत्परीक्षकलोकानां प्रसिद्धमनुमन्यताम् ॥ कारणं कार्यवद्धेतुरविनाभावसङ्गतम् ॥ ५ ॥" छायादिभेदत इति विशिष्टस्निग्धत्वश्यामलत्वादिधर्मकलापभेदतस्तद्विलोपे । यत्तु पातनायामुक्तं कारणविशेषश्च न कश्चिद्विपश्चिताऽपि निश्चेतुं शक्य इति तदयुक्तम् । सुनिपुणेन प्रमात्रा कारणविशेषस्यावधारयितुं शक्यत्वात् । यथा खलु कार्यगतं विशेषमभ्यासादवधार्य कार्यात्कारणमनुमिन्वते निपुणास्तथा कारणगतं तं एवाऽवसायकारणात्कार्यमपि । तदाह-"कारणानुपलम्भेऽपि यथा कार्ये विशिष्टता ॥ बोध्याऽभ्यासात्तथा कार्यानुपलम्भोऽपि कारणे ॥ १ ॥ प्रमातुस्त्वपराधोऽयं विशेषं यो न पश्यति ॥ न कारणस्य दोषोऽस्ति स्वकार्याव्यभिचारिणः ॥ २ ॥ अनभ्युपगमे चैवमनुमानस्य जीवितम् ॥ न स्याद्धूमविशेषाणामपि बोद्धुमशक्तितः ॥ ३ ॥" एवं चाकाण्डाडम्बरेत्याद्यपि परस्य प्रलापमात्रम् । विशिष्टोन्नत्यादिधर्मकलापोपेतपयोदानामदूरकालभाविवृष्टिलक्षणकार्याव्यभिचारोपलम्भात् ।

तथा हि—

गर्जन्तस्तारतारं तरलतरतडित्ताण्डवाडम्बरेण
प्रोच्चण्डाः सान्द्रसद्यःप्रविकसदसतीश्यामलिम्नाऽनुलिप्ताः ॥
चञ्चन्माहेन्द्रचापाश्चलदचलचयाकारशङ्कां दिशन्तः
प्रभ्रश्यन्तीह नैव क्वचन जलमुचो वृष्टिसृष्टिं विनाऽपि ॥५१५॥

प्रयोगश्चात्र—अनन्तरोत्पादवृष्टयोऽमी जीमूताः सातिशयोन्नत्यादिधर्मयोगित्वात्पूर्वोपलब्धैवंविधजलधरवदिति । येषां पुनरम्भोमुचां प्रौढ-

१ 'तत एव' इति प. पुस्तके पाठः ।

प्रभञ्जनादिना विध्वस्तत्वेन भाविवर्षलक्षणकार्ये प्रति व्यभिचारित्वं, न तेषां गमकत्वं वयमपि ब्रूमः । न चैकत्र व्यभिचारोपलम्भे सर्वत्र व्यभिचारः प्रेरयितुं परीक्षकाणामुचितः । सकलानुमानप्रलयप्रसङ्गात् । गोपालघुटिकाघटितधूमस्य धूमध्वजं प्रति व्यभिचारोपलब्धौ धरणीधरकन्धराधिकरणस्यापि तस्य तम्प्रति व्यभिचारापत्तेः । यच्च हेतुना यः समग्रेणेत्यत्र योग्यतानुमानं व्याख्यातम् । तदपि नोपपन्नम् । साध्यसाधनयोरेकान्तं तादात्म्याभ्युपगमे स्वभावानुमानस्य प्रागेव निरवकाशतया दर्शितत्वात् । लोकश्चाविकलकारणात्कार्यमेव कल्पयति न योग्यतामित्यलं कुदर्शिनः कुत्सितकुसुमविमर्दोद्भूतदुरामोदास्वादनेन ॥ ६६ ॥

ननु पूर्वचरोत्तरचरयोर्हेतुत्वमसुन्दरम् । दासीरासभयोः पूर्वचरोत्तरचरत्वसम्भवेऽपि व्यभिचारदर्शनात् । यत्तु कृत्तिकादौ व्यभिचारादर्शनं न तत्र पूर्वचरोत्तरचरत्वं कारणं किं त्वेतदतिरिक्तः प्रतिबन्धविशेषभूतः स्वभावकार्यकारणेष्वेव प्रोक्तेष्वन्तर्भावो भविष्यत्यनयोः किं पृथगुपादानेनेत्याशङ्क्य दासीरासभादौ पूर्वचरोत्तरचरत्वमेवास्मद्विवक्षितं नास्तीति तदवगमनाय कृत्तिकादौ बौद्धसंमतं तादात्म्यादिप्रतिबन्धविशेषं निराकुर्वन्नाह—

पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ तयोः कालव्यवहितावनुपलम्भादिति ॥ ६७ ॥

पूर्वचरोत्तरचरयोर्हेतुविशेषयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ तादात्म्यतदुत्पत्ती सम्भवतः । कुत इत्याह—तयोः स्वभावकार्यकारणभावयोः । कालव्यवधानेऽनुपलम्भात् । अयमत्राभिप्रायः—साध्यसाधनयोस्तादात्म्ये सति स्वभावहेतौ तदुत्पत्तौ तु कार्यकारणे वाऽन्तर्भावो विभाव्येत । न च पूर्वचरोत्तरचरयोस्तदुभयसम्भवः । कालव्यवधाने तदनुपलब्धेः । तादात्म्यं हि समसमयस्यैव कृतकत्वानित्यत्वादेः प्रतिपन्नम् । तदु-

त्पत्तिश्चान्योन्यमव्यवहितस्यैव धूमधूमध्वजादेः समधिगता न पुनर्व्यवहितकालस्य । अतिप्रसक्तेः । प्रयोगः—यद्यत्काले यस्मादनन्तरं वा यन्नास्ति न तस्य तेन तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा । यथा भविष्यच्छङ्खचक्रवर्तिकालेऽसतो रावणादेः । नास्ति च शकटोदयादिकालेऽनन्तरं वा कृत्तिकोदयादिकम् ।

प्रज्ञाकराभिप्रायेण पूर्वचरस्य कार्यहेतावन्तर्भावं स्वीकुर्वतः खण्डनम् ।

ननु प्रज्ञाकराभिप्रायेण भाविरोहिण्युदयकार्यतया कृत्तिकोदयस्य गमकत्वात्कथं कार्यहेतौ[1] पूर्वचरस्य नान्तर्भाव इति चेत् । तर्हि कथमभूद्भरण्युदयः कृत्तिकोदयादित्यनुमानं स्यात् । न खलु भरण्युदयकार्यं कृत्तिकोदयः, तस्य भाविरोहिण्युदयकार्यतया भवद्भिः प्रतिज्ञातत्वात् । अथ भरण्युदयोऽपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेन भरण्युदयस्याप्यनुमानं कृत्तिकोदयाद्भविष्यतीत्युच्यते । ननु येन स्वभावेन भरण्युदयात्कृत्तिकोदयस्तेनैव यदि शकटोदयात्तदा भरण्युदयादिवच्छकटोदयादपि पश्चादसौ स्यात् । यथा वा शकटोदयात्पूर्वकालं कृत्तिकोदयस्तथैव भरण्युदयादपि भवेत् । यदि चातीतानागतयोर्भरण्युदयशकटोदययोरेकत्र कृत्तिकोदयलक्षणे कार्ये व्यापारः, तर्ह्यास्वाद्यमानरसस्यातीतो रसो भावि च रूपं कारणं स्यात् । ततो भाविरूपस्यैवास्वाद्यमानाद्रसात्प्रतीतिः स्यान्न तु स्वसमयभाविनोऽतीतस्य वा रूपस्य इत्ययुक्तमुक्तं वार्त्तिके " इत्यतीतैककालानां गतिर्नानागतानाम् " इति । अथ भरण्युदयरोहिण्युदययोरन्यतरस्यैव कार्यं कृत्तिकोदयः । तर्ह्यन्यतरस्यैवातः प्रतीतिर्भवेत् । ततो न पूर्वचरोत्तरचरौ कार्यहेतावन्तर्भवत इति ॥ ६७ ॥

ननु कालव्यवहितौ कार्यकारणभावौ नोपलभ्येते इत्यनुपपन्नम् । जाग्रत्प्रस्तुतस्वप्नोत्थितावस्थाभाविबोधयोर्मरणारिष्टयोर्वा कालव्यवधानेऽपि तदुपलब्धेरित्येतन्निराकर्तुमाह—

1 ' कार्यहेतौ वर्तेते ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासंवेदनमरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं, व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वादिति ॥ ६८ ॥

अयमर्थः—जाग्रद्दशासंवेदनमतीतं सुप्तावस्थोत्तरकालभावि ज्ञानं वर्त्तमानं प्रति मरणं चानागतमरुन्धत्यनवलोकनादिकमरिष्टं साम्प्रतिकं प्रति व्यवहितत्वेन व्यापारपराङ्मुखमिति कथं तत्तत्र कारणत्वमवलम्बेत ॥ ६८ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रतीति ॥ ६९ ॥

अन्वयव्यतिरेकावसेयो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । अन्वयव्यतिरेकौ च कार्यस्य कारणव्यापारसव्यपेक्षावेव युज्येते कुम्भस्येव कुम्भकारव्यापारसव्यपेक्षाविति ॥ ६९ ॥

ननु चातिक्रान्तानागतयोर्व्यवहितत्वेऽपि व्यापारः कथं न स्यादित्यारेकायामाह—

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेरिति ॥ ७० ॥

तयोरित्यतिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासंवेदनमरणयोः ॥ ७० ॥

अतिप्रसक्तिमेव भावयन्नाह—

परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति ॥ ७१ ॥

यदि ह्यतीतानागतयोर्जाग्रद्दशाभाविज्ञानमरणयोर्व्यवहितयोरपि

प्रबोधोत्पातौ प्रति व्यापारः परिकल्प्यते तदाऽतिव्यवहितानामतीतानागतानामकारणत्वेनाभिमतानामन्येषामपि रावणशङ्खचक्रवर्त्यादीनां तौ प्रति व्यापारपरिकल्पनमनिवार्यं स्यादिति तेषामपि तत्र कारणत्वं प्रसज्येतेति भावः । किं चासतस्तुरङ्गशृङ्गस्येव न कस्यचित्कारणत्वमुपपन्नम् । अथारिष्टादिकार्यकाले मरणादेरसत्त्वेऽपि स्वकाले सत्त्वादयमदोष इत्युच्यते । ननु भवतु नाम मरणादेः स्वकाले सत्त्वं पश्चाद्भाविमरणादेरिति निष्पन्नस्य निराकाङ्क्षस्यारिष्टादेः पश्चादुपजायमानेन मरणादिना कथं करणं कृतस्य करणायोगात् । अन्यथा न क्वचित्कार्यं कस्यचित्कारणस्य कदाचिदुपरमः स्यात् । अथ निष्पन्नस्याप्यरिष्टादेरनिष्पन्नं किञ्चिद्रूपमस्ति तत्करणान्मरणादिकं तत्कारणत्वेन कल्प्यते । ननु निष्पन्नादरिष्टादेरनिष्पन्नं रूपं यद्यभिन्नं तर्हि तदेव तत्तस्य न करणमित्युक्तम् । भिन्नं चेत्तर्हि तदेव तेन क्रियते नारिष्टादिकमित्यायातम् । अरिष्टादिसम्बद्धस्यानिष्पन्नरूपस्य मरणादिना करणादरिष्टादिकमपि कृतमिति चेत् । ननु भिन्नयोः कार्यकारणभावान्नान्यः सम्बन्धस्तथागतैरङ्गीक्रियते । तत्र चारिष्टादिना स्वसम्बद्धमनिष्पन्नं रूपं क्रियेत तेन वाऽरिष्टादिकम् । प्रथमपक्षेऽरिष्टादेरेव तच्चेष्यते । मरणादिकमकिञ्चित्कारणमेव क्वचिदप्यनुपयोगात् । तेनारिष्टादिकरणे पूर्वं निष्पन्नस्यास्य पश्चादुपजायमानेन तेन किं क्रियत इत्युक्तम् । अथानिष्पन्नं किञ्चिदस्ति तत्रापि पूर्वचर्चानवस्था च । ननु यद्यत्र कार्यकारणभावो न स्यात्कथं तर्ह्यन्यदर्शनादन्यानुमानमिति चेत्, अविनाभावादिति ब्रूमः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव गमकत्वदर्शनात् ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव हेतूनां गमकत्वे जयन्तस्य संवादः ।

तदभावे वक्तृत्वतत्पुत्रत्वादेस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धे सत्यप्यसर्वज्ञत्वश्यामत्वादौ साध्ये गमकत्वाप्रतीतेः । तदभावेऽपि चाविनाभावप्रसादाद्दिनकरास्तमय–चन्द्रोदय- गृहीताण्डपिपीलिको-

त्सर्पणैकाम्रफलोपलभ्यमानमधुररसस्वरूपाणां हेतूनां यथाक्रमं भविष्यत्तारकोदय–समानसमयसमुद्रवृद्धि–भाविवृष्टि– समसमयसिन्दूरारुणरूपस्वभावेषु साध्येषु गमकत्वप्रतीतेः । उक्तं चैतदर्थाविसंवादि जयन्तेनापि—"[1] सूर्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥ पूर्णचन्द्रोदयाद्वृद्धिरम्बुधेरपि गम्यते ॥ १ ॥ उदितेनाऽनुमीयन्ते सरितः कुम्भयोनिना ॥ शुष्यत्पुलिनपर्यन्ते विश्रान्तखगपङ्क्तयः ॥ २ ॥ पिपीलिकाण्डसञ्चारचेष्टानुमितवृष्टयः ॥ भवन्ति पथिकास्तूर्णं कुटीरकरणोद्यताः ॥ ३ ॥ अन्येऽपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोज्झिताः ॥ कियन्तो बत गण्यन्ते हेतवः साध्यबोधकाः ॥ ४ ॥" इति । ततः शरीरनिर्वर्त्तकादृष्टादिकारणकलापादरिष्टकरतलरेखादयो निष्पन्ना भाविनो मरणराज्यादेरनुमापका इति प्रतिपत्तव्यम् । जाग्रद्दशासंवेदनं तु सुप्तोत्थितसंवेदनस्य हेतुरिति तु स्वगृहमान्यमेव । ज्ञानादभिन्नस्यात्मनः कालत्रयस्थायिनः साधयिष्यमाणत्वात् । सर्वथा चैतन्याविच्छेदस्य कदाचिदप्यसम्भवादिति । सुप्तप्रबुद्धस्य मतिर्न तस्माज्जाग्रद्दशाज्ञानमपेक्षतेऽत्र ॥

न वाऽप्यरिष्टप्रमुखं भविष्यत्प्राणप्रहाणप्रभृतिं स्वभूत्यै ॥५१६॥७१॥

सहचरहेतोरपि स्वभावकार्यकारणेषु नाऽन्तर्भाव इति दर्शयन्नाह—

सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेश इति ॥ ७२ ॥

अयमभिप्रायः—सहचारिणो रूपरसादिकयोः परस्परपरिहारेणावस्थानान्न तयोस्तादात्म्यं यथा कुम्भस्तम्भयोः । परस्परपरिहारेणावस्थानं च सहचारिणो रूपरसयोरिति । तथा ययोरेककालत्वं न

१ न्या. मं. पृ. ११७ ।

तयोस्तदुत्पत्तिर्यथा सव्येतरगोविषाणयोः । एककालत्वं च सहचारिणो रूपरसयोरिति ॥ ७२ ॥

इदानीं मन्दमतिव्युत्पादनार्थं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां पञ्चावयवां व्याप्याविरुद्धोपलब्धिं तावदुदाहरन्नाह--

ध्वनिः परिणतिमान्प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्यथा स्तम्भः । यो वा न परिणतिमान्स न प्रयत्नानन्तरीयको यथा वान्ध्येयः । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिस्तस्मात्परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति ॥ ७३ ॥

अत्र ध्वनिरिति धर्मी । परिणतिमानिति साध्यो धर्मः । इति धर्मिणः साध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षापरपर्यायस्य वचनं प्रतिज्ञा । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति प्रयत्नश्चेतनावतो व्यापारस्तस्यानन्तरं प्रयत्नानन्तरं तत्र भवः प्रयत्नानन्तरीयकस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति हेतुः । यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भ इत्युदाहरणम् । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिरित्युपनयः । तस्मात्परिणतिमानिति निगमनम् । अयं साधर्म्येण पञ्चावयवप्रयोगः। अथवा वैधर्म्येण । तत्र च प्रतिज्ञाहेतूपनयनिगमनलक्षणावयवचतुष्टयं तदेव । दृष्टान्तस्तु यो न परिणतिमान्; स न प्रयत्नानन्तरीयको यथा वान्ध्येयः । इत्येषा व्याप्यस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य साध्येन परिणतिमत्त्वेन सहाविरुद्धस्योपलब्धिः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि परिणतिमत्त्वेन व्याप्तम् । पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणतिशून्यस्य सर्वथा नित्यत्वे वा शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुपपत्तेरागमप्रामाण्यसमर्थनप्रक्रमे वक्ष्यमाणत्वात् । ननु व्याप्यत्वं कार्यादिहेतुष्वपि समानम् । तेषामपि स्वसाध्येन व्याप्तत्वात् ।

अन्यथा तत्साधकत्वानुपपत्तेरिति व्याप्याविरुद्धोपलब्धिरेवैका भवेत् । तथा चाविरुद्धोपलब्धेर्विधिसिद्धौ षट्प्रकारत्वकीर्त्तनमनुपपन्नमेवेति । तदेतदात्मीयमार्गसुकुमारमतीनां प्रेरितम् । यतो न साध्येन हेतोर्व्याप्तत्वमात्रमत्र व्याप्यत्वेन विवक्षितम् । किं तर्हि कथञ्चित्साध्येन सह तादात्म्यपरिणाममापन्नस्याकार्यकारणादिभूतस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेः साधनधर्मस्य स्वरूपम् । अत एवान्यत्र व्याप्याविरुद्धोपलब्धेः स्वभावोपलब्धिरिति संज्ञया कीर्त्तनम् । " **कार्यकारणनिर्मुक्तवस्तुदृष्टिर्द्विधेष्यते ॥ तत्स्वभावोपलब्धिश्चान्योपलब्धिश्च निश्चिता ॥ १ ॥ कथंचित्साध्यतादात्म्यपरिणाममितस्य या ॥ स्वभावस्योपलब्धिः स्यात्साऽविनाभावलक्षणा ॥ २ ॥** " इति । तत्स्वभावोपलब्धिरिति तस्य साध्यधर्मस्य परिणतिमत्त्वादेः स्वभावः कथंचिदपृथग्भूतं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिकं साधनस्वरूपं तस्योपलब्धिरित्यर्थः । अन्योपलब्धिरिति साध्यधर्माद्रूपादेरन्यस्य स्वभावभूतस्य रसादेरुपलब्धिरित्यर्थः । अविनाभावलक्षणेति निश्चितान्यथानुपपत्तिलक्षणेत्यर्थः । ननु यदि व्याप्यशब्देनात्र स्वभावभूत एव धर्मः साधनत्वेनाभिमन्यते तर्हि तन्निश्चये तदपृथग्भूतस्य साध्यधर्मस्यापि निश्चितत्वात्किमनुमानेन कृत्यम् । सिद्धसाध्यतादोषप्रसक्तेः । न चानिश्चित एव साधनधर्मः साध्यधर्मस्य गमक इति वाच्यम् । ज्ञापकस्याज्ञातस्य ज्ञापकत्वायोगात् । समारोपव्यवच्छेदोऽनुमानेन क्रियत इत्यपि न विचारक्षमम् । निश्चितेऽर्थे समारोपासम्भवादिति । इदमपि नोपपत्तिसहम् । अनेकस्वभावस्य शब्दादिवस्तुनो निश्चितेऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ स्वभावभूते साधनधर्मे परिणतिमत्त्वादिसाध्यधर्मनिश्चयनियमस्याभावात् । निश्चितानिश्चितात्मकत्वं चैकस्य वस्तुनश्चित्राकारैकज्ञानवन्न विरुध्यते । तदुक्तम्—" **निश्चितानिश्चितात्मत्वं न चैकस्य विरुध्यते ॥ चित्रात्मज्ञानवन्नानास्वभावैकार्थवेदनात् ॥ १ ॥** " इति । ततो निश्चितेऽपि हेतुधर्मे साध्यधर्मानिश्चयात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं सफलमेव प्रस्तुत-

मनुमानम् । तदित्थं व्याप्याविरुद्धोपलब्धेः कार्याविरुद्धोपलब्ध्यादिभ्यो भेदेन सिद्धत्वात्षट्प्रकारत्वकीर्त्तनं विधिसिद्धावविरुद्धोपलब्धेरुपपन्नमेव । एवं सर्वमुत्पादव्ययध्रौव्याक्रान्तं सत्त्वात्, यत्पुनरुत्पादादित्रयाक्रान्तं न भवति तत्सदपि न भवति यथा खरविषाणम् । सच्च सर्वम् । तस्मादुत्पादादित्रयाक्रान्तम् । द्रव्यं गुणपर्यायवद्द्रव्यत्वात् । यत्तु गुणपर्यायवन्न भवति न तद्द्रव्यं यथा कूर्मरोमादि । द्रव्यं च द्रव्यम् । तस्माद्गुणपर्यायवदित्यादीन्यप्यत्रोदाहरणानि दृश्यानि ॥ ७३ ॥

अथ कार्याविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

अस्त्यत्र गिरिनिकुंजे धनंजयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्येति ॥ ७४ ॥

साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चानुवर्तनीयम् । तत इत्येषा कार्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरिति सिद्धं भवति । एवमस्त्यत्र शरीरे बुद्धिर्व्याहारादेः । वृष्टिमत्पृष्ठदेशसंसृष्टेयं नदी फेनिलकलुषतादिविशिष्टपूरोपेतत्वादित्याद्यपि दृश्यम् । तत्र व्याहारादेरित्यत्र व्याहारो वचनम् । आदिशब्देन व्यापाराकारविशेषपरिग्रहः । ननु ताल्वाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दस्योपलम्भात्कथं बुद्धिसामान्यापरपर्यायात्मकार्यत्वम् । येन ततस्तदस्तित्वसिद्धिः स्यात् । न खल्वात्मनि विद्यमानेऽपि विवक्षाबुद्धिपरिकरे कफादिदोषदुष्टत्वेन कण्ठादिव्यापाराभावे वचनं प्रवर्त्तत इति । तथा फेनिलकलुषतादिविशिष्टपूरोपेतत्वादित्यप्यनैकान्तिकम् । सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि तथाविधतरङ्गिणीपूरस्य सम्भाव्यमानत्वादिति । तदपेशलम् । शब्दोत्पत्तौ ताल्वादिसहायस्यैवात्मनो व्यापाराभ्युपगमात् । घटाद्युत्पत्तौ चक्रादिसहायस्य कुम्भकारादेरिव । अनैकान्तिकत्वमपि द्वितीयानुमानेऽनुचितम् । निपुणेन प्रमात्रा वृष्ट्यनुमापकस्य पयःपूरस्य परिभावयितुं पार्यमाणत्वात् ।

तदुक्तम्—" आवर्त्तवर्त्तनाशालिविशालकलुपोदकः ॥ कल्लोलविकटास्फालस्फुटफेनच्छटाञ्चितः ॥१॥ वहद्बहलशैवालफलसाङ्कुलसङ्कुलः ॥ नदीपूरविशेषोऽपि शक्यते तेन वेदितुम् ॥ २ ॥ " इति । कार्यकार्याविरुद्धोपलब्ध्यादेश्च कार्याविरुद्धोपलब्धावेवान्तर्भाव इति न पृथगुपन्यासः ॥ ७४ ॥

अथ कारणाविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति कारणस्येति ॥ ७५ ॥

इतीयं कारणस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । तथाविधेति सातिशयोन्नतत्वादिधर्मोपेतत्वं वारिवाहस्य गृह्यते । एवमस्त्यत्र च्छाया च्छत्रादित्यादीन्यप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । कारणकारणाविरुद्धोपलब्ध्यादेश्चात्रैवानुप्रवेशान्नार्थान्तरत्वमिति ॥ ७५ ॥

सम्प्रति पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरति—

उदेष्यति मुहूर्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्येति ॥ ७६ ॥

तिष्यतारकेति पुष्यनक्षत्रम् । इत्येषा पूर्वचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । एवमुदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादित्यादीन्यप्युदाहरणानि दृश्यानि । ननु कृत्तिकोदयादेर्भविष्यच्छकटोदयाद्यनुमानं कारणाविरुद्धोपलब्धेर्न भिद्यते । कृत्तिकादीनां पूर्वचारित्वेन शकटोदयादिकं प्रति कारणत्वात् । तत्कथं पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिस्ततः पृथक्स्यात् । तदेतदपरिशीलिततार्किककुलस्य प्रलापमात्रम् । न हि यत्किञ्चित्पूर्वचारि तदखिलमुत्तरचारिणः कारणं नियमेन भवति । कार्यस्वरूपप्राप्तिहेतूनामेव पूर्वभाविनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्रसिद्धेः ।

---

१ न्या. मं. पृ. १३० ।

न च रोहिण्युदयस्य स्वरूपप्राप्तिः कृत्तिकोदयतः सम्भवति । तदनन्तरभावित्वाभावात् । कालान्तर एव कृत्तिकोदयापेक्षया रोहिण्युदयस्य दर्शनात् । अथ विशिष्टं कालं प्राप्य कृत्तिका शकटं कुर्वतीत्यभिधीयते । तर्हि भरणिरपि कालविशेषमासाद्य शकटं किं न करोति । भवन्मते विशेषानुपलम्भात् । अथातिव्यवहितत्वाद्भरणेः शकटं प्रत्यहेतुत्वम् । तर्हि वासनाऽपि स्मृतिहेतुस्त्वन्मते न भवेत् । अतिव्यवहितत्वादेव । अथ कालान्तरापेक्षा कृत्तिकासहकारिणी च भरणिः कारणं शकटोदये तर्हि तथाविधा तत्राश्विन्यपि कारणं किं न भवेत् । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । यदि च यत्किञ्चित्पूर्वभावि तत्सर्वमुत्तरकालभाविनः कारणत्वेन कल्प्यते तर्हि पितामहादयोऽपि पितृत्वेन पुत्रस्य किं न कल्प्यते । पूर्वभावित्वाविशेषात् । ननु पूर्वभावित्वाविशेषेऽपि पुत्रस्वरूपलाभहेतोरेव पितृत्वं न पुनः पितामहप्रभृतीनाम् । तेषां तत्राहेतुत्वादिति तर्हि शकटस्यापि कथं कृत्तिकोदयः कारणम् । तस्यापि तत्स्वरूपलाभाहेतुत्वाविशेषादिति । तदुक्तम्—"**पूर्वचारि न निःशेषं कारणं नियमादपि ॥ कार्यात्मलाभहेतूनां कारणत्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥ न रोहिण्युदयस्यात्मलाभोऽस्मिन् कृत्तिकोदयात् ॥ तदनन्तरभावित्वाभावात्कालान्तरेक्षणात् ॥ २ ॥ विशिष्ट कालमासाद्य कृत्तिका कुर्वते यदि ॥ शकटं भरणिः किं न करोति च तथैव वः ॥ ३ ॥ व्यवधानादहेतुत्वे तस्यास्तत्र क्व वासना ॥ स्मृतिहेतुर्विभाव्येत तत एवेत्यवर्त्तनम् ॥ ४ ॥** [अवर्त्तनमिति अनिवृत्तोऽयं पर्यनुयोग इत्यर्थः] । **कारणं भरणिस्तत्र कृत्तिकासहकारिणी ॥ यदि कालान्तरापेक्षा तथा स्यादश्विनी न किम् ॥ ५ ॥ पितामहः पिता किं न तथैव प्रपितामहः ॥ सर्वो वाऽनादिसन्तानस्ते नो पूर्वत्वयोगतः ॥ ६ ॥ स्वरूपलाभहेतोश्चेत्पितृत्वं नेतरस्य तु ॥ प्राजापत्यस्य माभूवन्कृत्तिका हेतवस्तथा ॥ ७ ॥**" इति । प्राज्यापत्यस्येति रोहिणीनक्षत्रस्य । तदेवं पूर्वचारित्वेऽपि कृत्तिकानां

रोहिण्युदयं प्रति कारणत्वानुपपत्तेः कृत्तिकोदयाद्भविष्यच्छकटोदयानुमानं कारणाविरुद्धोपलब्धेर्भिद्यत एवेति ततः पृथक्स्वरूपमुपदर्शयन्ती पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः कथं न सद्भावमासादयतीति । पूर्वपूर्वचराविरुद्धोपलब्ध्यादीनामत्रैवानुप्रवेशः । यदुक्तम्—“ पूर्वपूर्वचरादीनामुपलब्ध्यः प्रदर्शिताः ॥ पूर्वचार्युपलम्भेन ततो नाऽर्थान्तरं मताः ॥ १ ॥ ” इति ॥ ७६ ॥

इदानीमुत्तरचराविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

उदगुर्मुहूर्त्तात्पूर्वं पूर्वफल्गुन्यः । उत्तरफल्गुनीनामुद्गमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्येति ॥७७॥

इतीयमुत्तरचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । एवं मुहूर्तात्पूर्वमुदगाद्भरणिः कृत्तिकोदयादित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभ्यूह्यानि । न च कार्याविरुद्धोपलब्धिरेवेयमुत्तरचारिणः सर्वस्य कार्यत्वादिति प्रेर्यम् । पूर्वभाविनः सर्वस्य कारणत्वमेवेत्यस्य नियमस्यानन्तरमेव निरस्तत्वेनोत्तरचारिणोऽपि सर्वस्य कार्यत्वासम्भवात् । नानाप्रकारं हि सकलप्राणिसन्दोहसम्बन्धिनमदृष्टं सुखदुःखनिबन्धनमपेक्ष्यान्तरिक्षमण्डले क्रमभावित्वान्नक्षत्राण्यजस्रं पूर्वोत्तचरराणि भवन्ति । ततश्च परस्परं नक्षत्राणां न कारणत्वं कार्यत्वं वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु भवति निश्चितान्यथानुपपत्तिसद्भावादिति । तदुक्तम्— “ सर्वमुत्तरचारीह कार्यमित्यज्ञचेष्टितम् ॥ पूर्वं कारणमित्यस्य नियमस्य निराकृतेः ॥ १ ॥ नानाप्राणिगणादृष्टात्सातेतरफलाद्भिनः ॥ पूर्वोत्तरचराणि स्युर्भानि क्रमभुवः सदा ॥ २ ॥ नाऽन्योन्यं हेतुता तेषां कार्यता वा ततो मता ॥ साध्यसाधनता तु स्यादविनाभावयोगतः ॥ ३ ॥ ” इति । उत्तरोत्तरचराविरुद्धोपलब्धिरप्यनया सङ्गृहीता ॥ ७७ ॥

१ उत्तरस्येति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ [क्रमभुव इति क्रमाद्भूतेः सकाशादित्यर्थः] इति म. पुस्तकस्थः पाठः प्रक्षिप्त इव भाति ।

अथ सहचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्नाह—

अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः। समास्वाद्यमान-रसविशेषादिति सहचरस्येति ॥ ७८ ॥

इत्येषा सहचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः। नेयं कार्याविरुद्धोपलब्धिरभिधानीया। रूपरसयोः समसमयभावित्वेन सव्येतरविषाणयोरिव स्वातन्त्र्येण व्यवस्थितत्वात्। अथैकसामग्र्यधीनत्वाद्रूपरसयोः सहभावित्वनियमः। अन्यथा घटपटादीनामिव तयोरपि स न स्यात्। ततश्च रसलक्षणकार्योपलब्ध्या रससमानसमयरूपजनकैकसामग्र्यनुमानात्कार्याविरुद्धोपलब्धिरेवेयमिति चेत्। नैतत्प्रेयम्। एकं द्रव्यमधिकरणभूतमनन्तरेण रूपरसयोः सहभावनियमेऽपरस्याः सामग्र्या एवासम्भवात्। तस्य च तदाधारभूतद्रव्यस्य नानुमानं समास्वाद्यमानरसविशेषात्। किं तर्हि तुल्यकालभाविनो रूपादेरेव। अथ समानकारणत्वाद्रूपरसयोरेका सामग्रीष्यते न पुनरधिकरणभूतं द्रव्यम्। ततश्च रसाद्रूपानुमानमिति कार्यानुमानमेवेत्यभिधीयते। नन्वेवं सलिलरसास्वादनादम्भोरुहरूपस्यानुमानं किमिति न भवेत्। तुल्यकारणत्वस्याप्यत्राविशिष्टत्वात्। यथा हि सलिलरूपं रससहकारिणा प्राक्तनेन सलिलरूपेण जन्यते तथा सरसिजरूपमपि तेनैवेति व्यक्तं समानकारणत्वं पयःपुण्डरीकरूपयोः सलिलरूपेण सह। अथ सलिलरससरसिजरूपयोः प्रत्यासत्त्यभावात्परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकभावो नेष्यते। नन्वेवमायातमनिच्छतोऽपि तथागतस्यैकमधिकरणभूतं द्रव्यम्। ज्ञाप्यज्ञापकभावस्थितरूपरसादीनामेकद्रव्यतादात्म्यमन्तरेणापरस्याः प्रत्यासत्तेस्तेषामभावादिति। तदुक्तम्—"**कार्यहेतुरयं नेष्टः समानसमयत्वतः ॥ स्वातन्त्र्येण व्यवस्थानाद्वामदक्षिणशृङ्गवत् ॥ १ ॥ एकसामग्र्यधीनत्वात्तयोः स्यात्सहभाविता ॥ नाऽन्यथा नियमस्तस्या-**

१ 'त्वं रूप' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

स्ततोऽन्येषामिवेति चेत् ॥ २ ॥ [तस्या इति सहभाविताया:] नैकद्रव्याश्रितत्वेन विना तस्या विरोधतः ॥ सामग्र्येका हि तद्द्रव्यं रसरूपादिषु स्फुटम् ॥ ३ ॥ न च तस्यानुमा स्वाद्यमानाद्रसविशेषतः ॥ समानसमयस्यैव रूपादेरनुमानतः ॥ ४ ॥ समानकारणत्वात्तु सामग्र्येका यदीष्यते ॥ पयोरसात्सरोजन्मरूपस्यानुमितिर्न किम् ॥ ५ ॥ यथैव हि पयोरूपं रूपाद्रससहायकात् ॥ तथा रसोद्भवोऽपीति स्यात्समाननिमित्तता ॥ ६ ॥ प्रत्यासत्तेरभावाच्चेत्साध्यसाधनताऽनयोः ॥ नैष्टैकद्रव्यतादात्म्यात्प्रत्यासत्तिः परा क्व सा ॥ ७ ॥" इति । एवमस्त्यत्र मातुलिङ्गे रूपं रसात् । समस्तीह देहे चैतन्यं विशिष्टस्पर्शोपलम्भादित्याद्यप्युदाहार्यम् । परोक्तयोश्च संयोगैकार्थसमवायिनोः साध्यसमकालभाविनोर्लिङ्गयोरत्रैवानुप्रवेश इति ॥

विधिसिद्धावविरुद्धोपलब्धिरियमादरेण बोद्धव्या ॥
षोढा सोदाहरणा कौशलमभिलापुकैस्तर्के ॥५१७॥ ७८ ॥

अधुना विरुद्धोपलब्धिमाह—

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारेति ॥ ७९ ॥

अविरुद्धोपलब्धिः प्रागभिहिता विधिसाधिका षट्प्रकारा, इयं तु विरुद्धोपलब्धिः प्रतिषेधसाधिका सप्तप्रकारा चेत्यनयोर्भेदः ॥ ७९ ॥

प्रथमप्रकारप्रकाशनार्थं तावदाह—

तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति ॥ ८० ॥

प्रतिषेध्यार्थस्य यः स्वभावः स्वरूपं तेन सह साक्षाद्यद्विरुद्धं तस्योपलब्धिः स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८० ॥

---

२ इदं प्रक्षिप्तमिव भाति ।

अत्रोदाहरणमाह—

नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भादिति ॥ ८१ ॥

प्रतिषेध्यो ह्यत्र सर्वथैकान्तः सदेव सर्वमित्यादिकस्तस्य सम्बन्धिना स्वभावेन सह विरुद्धोऽनेकान्तः कथञ्चित्सदसदात्मकत्वादिस्तस्योपलम्भः स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति । अत्राह सौगतः—यावान्कश्चिन्निषेधः सर्वोऽप्यनुपलम्भादेवेतीयमपि स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्निषेधावबोधं विदधानाऽनुपलब्धावेवाऽन्तर्भावमर्हति तत्कथमुपलब्धिभेदत्वेनासावुदाहृतेति । एतदप्यनुपपन्नम् । अनुपलब्धिशब्दस्यात्राश्रूयमाणत्वात् । अथ विरुद्धयोः सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्वह्निशीतस्पर्शयोरिव प्रथमं विरोधः स्वभावानुपलब्ध्या प्रतिपन्न इत्यनुपलब्धिमूलत्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धेरनुपलब्धिरूपत्वं युक्तमेवेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । यथैव हि स्वभावानुपलब्धिबलाद्विरुद्धयोर्विरोधे क्वचित्प्रतिपन्ने सति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः प्रवर्त्तते तथैव साध्यधर्मिणि भूधरादौ साधने च धूमादावध्यक्षतः समधिगते सति साध्ये धूमध्वजादावनुमानं प्रवर्त्तत इति प्रत्यक्षमूलत्वादनुमानमपि कथं प्रत्यक्षं न स्यादिति । तदुक्तम्—"यावान्कश्चिन्निषेधोऽत्र स सर्वोऽनुपलम्भनात् ॥ यत्तदेष विरुद्धोपलम्भोऽस्त्वनुपलम्भनम् ॥१॥ इत्ययुक्तं तथाभूतश्रुतेरनुपलम्भतः ॥ तन्मूलत्वात्तथाभावे प्रत्यक्षमनुमाऽस्तु ते ॥ २ ॥ यथैवानुपलम्भेन विरोधे साधिते क्वचित् ॥ स्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धिवृत्तिस्तथैव च ॥ ३ ॥ लिङ्गे प्रत्यक्षतः सिद्धे साध्यधर्मिणि वा क्वचित् ॥ लिङ्गिज्ञानं प्रवर्त्तेत नाऽन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ ४ ॥" इति । ततः स्वभावविरुद्धोपलब्धेर्नानुपलब्धावन्तर्भावः कर्त्तुं युक्तः । एवं नेह शीतं वैश्वानरस्य दर्शनादित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

आद्यं विरुद्धोपलब्धेः प्रकारं प्रदर्श्य शेषान्प्रदर्शयन्नाह—

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षडिति।८२॥

प्रतिषेध्येनार्थेन सह ये साक्षाद्विरुद्धास्तेषां ये व्याप्तादयो व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरास्तेषामुपलब्धयः षड्भवन्ति । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिः, विरुद्धसहचरोपलब्धिः॥८२॥

क्रमेणासामुदाहरणान्याह—

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्र सन्देहादिति ॥ ८३ ॥

अत्र हि जीवादितत्त्वगोचरो निश्चयः प्रतिषेध्यस्तद्विरुद्धश्चानिश्चयस्तेन व्याप्तस्य सन्देहस्योपलब्धिः । अनिश्चयो हि विपर्ययानध्यवसाययोः सन्देहमन्तरेणापि वर्त्तते । सन्देहस्त्वनिश्चयं विना न जातुचित्सम्भवतीत्यनयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुप्रतीत एव । अत्रोत्तरत्र च यथाशब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थो विज्ञेयः । एवं नास्त्यत्र शीतस्पर्श औष्ण्यादित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभियुक्तैरवधार्याणि । प्रतिषेध्यो ह्यत्र शीतस्पर्शस्तेन विरुद्धो वह्निस्तेन च व्याप्तस्यौष्ण्यस्योपलब्धिरिति ॥ ८३ ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेरिति ॥ ८४ ॥

वदनविकारस्ताम्रत्वादिः । आदिशब्दादधरस्फुरणविकटभ्रुकुटिलोचनारुणिमादिपरिग्रहः । अत्र च प्रतिषेध्यः क्रोधाद्युपशमस्तत्कार्यस्य वदनविकारादेरनुपलब्धिरिति । एवं नास्त्यत्र शीतं धूमादित्यादीन्यप्युदाहर्तव्यानि । प्रतिषेध्यमिह शीतं तद्विरुद्धो वह्निस्तत्कार्यस्य धूमस्योपलब्धिरिति ॥ ८४ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्य महर्षेरसत्यं समास्ति रागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानसम्पन्नत्वादिति ।८५॥

प्रतिषेध्येन ह्यसत्येन सह विरुद्धं सत्यं, तस्य कारणं रागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानम् । तत्कुतश्चित्सूक्ताभिधानादेः प्रसिद्ध्यत्सत्यं साधयति तच्च सिद्ध्यदसत्यं प्रतिषेधतीति । एवं नास्मिन् शरीरिणि सुखमस्ति हृदयशल्यादित्यादीन्युदाहरणान्यवबोध्यानि । सुखेन हि प्रतिषेध्येन विरुद्धं दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्यं तत्कुतश्चित्तदुपदेशादेः सिद्ध्यत्सुखं प्रतिषेधति ॥ ८५ ॥

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युद्गमादिति ॥ ८६ ॥

प्रतिषेध्योऽत्र पुष्यतारोद्गमस्तद्विरुद्धो मृगशीर्षोदयस्तत्पूर्वचरो रोहिण्युद्गमस्तस्योपलब्धिरिति । एवं नोदेष्यति मुहूर्तान्ते शकटं रेवत्युदयादित्यादीनि द्रष्टव्यानि । प्रतिषेध्येन शकटोदयेन हि विरुद्धोऽश्विन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदयः ॥ ८६ ॥

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोदगान्मुहूर्त्तात्पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयादिति ॥ ८७ ॥

प्रतिषेध्योऽत्र मृगशीर्षोदयस्तद्विरुद्धो मघोदयस्तदुत्तरचरः पूर्वफल्गुन्युदयस्तस्योपलब्धिरिति । एवं मुहूर्तात्प्राङ्नोदगाद्भरणिः पुष्योदयादित्यादीन्यवबोद्धव्यानि । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयस्तदुत्तरचरः ॥ ८७ ॥

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति ॥ ८८ ॥

प्रतिषेध्येन हि मिथ्याज्ञानेन सह विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं च सम्यग्दर्शनं तच्च प्राण्यनुकम्पादेः कुतश्चिल्लिङ्गात्प्रसिद्ध्यत्सहचरं सम्यग्ज्ञानं साधयति तच्च सिद्ध्यन्मिथ्याज्ञानं प्रतिषेधतीति । एवं नास्त्यत्र भित्तौ परभागाभावोऽर्वाग्भागोपलम्भादित्यादीन्यवगन्तव्यानि । प्रतिषे-

ध्येन हि परभागाभावेन विरुद्धः परभागसद्भावस्तत्सहचरोऽर्वाग्भागः। तदेवमुदाहृता सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः। सप्तप्रकारत्वं पुनरस्याः प्रतिषेध्येनार्थेन साक्षाद्विरुद्धमाश्रित्य सूत्रेऽभिहितम्। परम्परया विरोधाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः सम्भवन्ती स्वयमभियुक्तैरवगन्तव्या। तद्यथा-कारणविरुद्धकार्योपलब्धिः, व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः, कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकार्योपलब्धिः, कारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारणव्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारणविरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिः, कारणव्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिश्च, इति पारम्पर्येण विरुद्धोपलब्धेः षोडश प्रकाराः। तत्र कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमादिति। प्रतिषेध्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति। व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र शीतसामान्यव्याप्तशीतस्पर्शविशेषो धूमादिति, शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापकं शीतसामान्यं तद्विरुद्धोऽग्निस्तस्य कार्यं धूम इति। कारणव्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र हिमत्वव्याप्तहिमविशेषजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमादिति। रोमहर्षविशेषस्य हि निषेध्यस्य कारणं हिमविशेषस्तस्य व्यापकं हिमत्वं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति। व्यापककारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तद्व्यापकशीतस्पर्शमात्रकारणहिमविरुद्धाग्निकार्यधूमादिति सुगममदः। कारणविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति। मिथ्याचरणस्य हि कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणम्। तत्त्वार्थोपदेशश्रवणे सत्यपि कस्य-

चित्तत्त्वज्ञानासम्भवाद्ग्रहणवचनम् । तत्त्वार्थानां श्रद्धानपूर्वकमवधारणं ग्रहणमिष्टम् । अन्यथाऽस्य ग्रहणाभासत्वात् । मिथ्यावरणस्य चात्र नास्तिता साध्यते न पुनरनाचरणस्य । तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याप्यसंयतसम्यग्दृष्टेश्चारित्रासम्भवादनाचरणस्य प्रसिद्धेः । न तु मिथ्यावरणमप्यस्य सम्भवति । तत्त्वज्ञानविरोधात् । तेन सह तस्यानवस्थानादिति । व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्यात्मनि मिथ्याज्ञानं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । आत्मनि मिथ्याज्ञानस्य विशिष्टस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं यथोपवर्णितमिति । कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्यावरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । अत्र मिथ्यावरणस्य कारणं मिथ्याज्ञानविशेषस्तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति । व्यापककारणविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्यावरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । मिथ्यावरणविशेषस्य हि व्यापकं मिथ्यावरणसामान्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति । कारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति सर्वथैकान्तवादिनः प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिथ्यादर्शनविशेषादिति । प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तस्य विरुद्धं मिथ्यादर्शनसामान्यं तेन व्याप्तं मिथ्यादर्शनं वैपर्यासिकं विशेषरूपमिति । व्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषास्तत्त्वज्ञानविशेषादिति । वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य व्याप्यस्तत्त्वज्ञानविशेष इति । कारणव्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानविशेषादिति । प्रशमादीनां हि कारणं सद्दर्शनविशेषः, तस्य व्यापकं दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्याज्ञानसामान्यं तेन व्याप्यो मिथ्याज्ञानविशेष इति । व्यापककारण-

विरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषा मिथ्यार्थोपदेशग्रहणविशेषादिति । तत्त्वज्ञानविशेषाणां हि व्यापकं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं तद्विरुद्धं मिथ्यार्थोपदेशग्रहणसामान्यं तेन व्याप्यो मिथ्यार्थोपदेशग्रहणविशेष इति । कारणविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानादिति । प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्याज्ञानमिति । व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—सन्त्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषाः सम्यग्ज्ञानादिति । मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । कारणव्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानादिति । प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषास्तेषां व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्यादर्शनं तत्सहचरं मिथ्याज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषाः सत्यज्ञानादिति । मिथ्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तद्विरुद्धं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं तत्त्वज्ञानमिति ।

अत्र च संग्रहश्लोकौ—

पारम्पर्येण कार्यं स्यात्कारणं व्याप्यमेव च ॥
सहचारि च निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ५१८ ॥
कारणोद्दिष्टकार्यादिभेदेनोदाहृतं यथा ॥
इत्थं षोडशभेदं तद्विज्ञेयं मतिशालिभिः ॥ ५१९ ॥

तथेदमन्यदपि भेदत्रयं पारम्पर्येण विरुद्धोपलब्धेः सम्भवति । तद्यथा—कार्यविरुद्धोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, कारणविरुद्धोपलब्धिश्चेति । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति सुखोपलम्भादिति । प्रतिषेध्यमिह दुःखकारणं तस्य कार्यं दुःखं तेन विरुद्धं सुखं तच्च कुतोऽपि विशिष्टव्यापारव्यवहारादेः सिध्यद्दुःखं निवर्त्त-

यति, दुःखं च निवर्त्तमानं दुःखकारणं निषेधति। एवं नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति वह्नेरित्यादीन्यप्युदाहरणान्यवसेयानि। व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणमज्ञानत्वादिति प्रतिषेध्यमिह सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वं तस्य व्यापकं ज्ञानत्वं तेन विरुद्धमज्ञानत्वं तच्च सन्निकर्षादावुपलभ्यमानं ज्ञानत्वं निवर्त्तयति तच्च निवर्त्तमानं ततः प्रमाणत्वं निवर्त्तयति। ज्ञानत्वं हि प्रमाणाप्रमाणयोरुभयोरपि साधारणमिति व्यापकं प्रमाणत्वं तु विना नाऽन्यत्र क्वापि ज्ञानत्वेनेति व्याप्यं तत्। एवं नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेरित्येवमादीन्यस्यामवसेयानि। कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेर्मिथ्याचारित्रमस्ति सम्यग्विज्ञानोपलम्भात्। मिथ्याचारित्रमिह प्रतिषेध्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्कुतश्चित्सम्यगुपदेशादेर्लिङ्गात्प्रसिद्ध्यन्मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयति। तच्च निवर्त्तमानं मिथ्याचारित्रलक्षणं स्वकार्यं निवर्त्तयति। ननु च सम्यग्विज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न मिथ्याचारित्रस्य निवर्त्तिका प्रादुर्भूततत्त्वज्ञानस्यापि पुंसोऽचारित्रप्रसिद्धेः "**पूर्वद्वयंसम्पद्यपि तेषां भजनीयमुत्तरं भवति॥ पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे भवति नियतः॥ १॥**" इति **प्रशमरतौ** भगवदुमास्वातिवाचकमुख्यवचनप्रामाण्यात्। अन्यथा तद्व्याघातादिति चेत्। नैवम्। मिथ्याचारित्रस्य मिथ्यागमादिज्ञानपूर्वस्य पञ्चाग्निसाधनादेर्निषेध्यत्वाच्चारित्रमोहोदये सति निवृत्तिपरिणामाभावलक्षणस्याचारित्रस्य तु निषेध्यत्वेनात्रानिष्टेरिति। एवं नासौ रोमहर्षादिविशेषवानसमीपवर्त्तिपावकविशेषत्वादित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभ्यूह्यानि। तदित्थं विरुद्धोपलब्धेर्भेदाः सप्त सूत्रोक्ताः षोडशभिस्त्रिभिश्चैतैर्भेदैः सह षड्विंशतिः सम्पन्नाः। पूर्वोक्ताऽविरुद्धोपलब्धिभेदषट्प्रक्षेपे तु द्वात्रिंशदुपलब्धिलक्षणा हेतुभेदाः संवृत्ताः। एतदनुसारेण वाऽन्येऽपि प्रज्ञाशालिभिः परामर्शनीयाः।

---

१ प्र. र. गा. १

उपलब्धिहेतुरेवं विधिमुखतो विधिनिषेधबोधकरः ॥
द्वात्रिंशतेह भेदैः संयुक्तो व्यक्तमुक्तोऽयम् ॥ ५२० ॥

दोषप्रोषितपक्षनाभिसुभगं व्याप्योपलम्भादिक-
द्वात्रिंशत्प्रमितप्रभेदसतरप्रस्तारणापीवरम् ॥
सम्यग्व्याप्तिसुवृत्तिनेमिघटितं साध्यं निजं साधयन्
जैनानामुपलब्धिचक्रमसमं जीयात्तदेतद्भुवि ॥ ५२१ ॥

तदेवं कस्यचिदर्थस्य विधौ प्रतिषेधे चोपलब्धिलक्षणहेतुभेदानभिधाय सम्प्रति कस्यचिदर्थस्य निषेधे विधौ चानुपलब्धिप्रकारप्रपञ्चं निश्चेतुकामस्तद्व्यापकं मौलं प्रकारद्वयमाह—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यमविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

अविरुद्धस्य प्रतिषेध्येनार्थेन सह विरोधमप्राप्तस्य वस्तुनोऽनुपलब्धिरविरुद्धानुपलब्धिः । विरुद्धस्य प्रतिषेध्येन सह विरोधमागतस्यानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

सम्प्रत्यविरुद्धानुपलब्धेर्विषयकथनपुरःसरं प्रकारमाह—

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारेति ॥ ९० ॥

निगदसिद्धमदः ॥ ९० ॥

तानेव प्रकारानाह—

प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिरिति ॥ ९१ ॥

प्रतिषेध्येन वक्ष्यमाणेन कुम्भादिना सार्धमविरुद्धानां विरोधमनधिरूढानाम् । स्वभावश्च व्यापकं च कार्यं च कारणं च पूर्वचरं

चोत्तरचरं च सहचरं च स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणि तेषामनुपलब्धिः । इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्त्यर्थः । ततश्च स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणानुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धिश्चेति प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारत्वमनुपलब्धेः सिद्धं भवति ॥९१॥

अथ क्रमेणोदाहरणसप्तकमाह—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भादिति ॥ ९२ ॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति, उपलब्धिर्ज्ञानं तस्या लक्षणानि कारणानि चक्षुरादीनि । तैर्ह्युपलब्धिर्लक्ष्यते जन्यत इति यावत् । तानि प्राप्तो जनकत्वेनोपलब्धिकारणान्तर्भावादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृश्य इत्यर्थः । तथाविधस्य तत्स्वभावस्य कुम्भस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धेः । यथाशब्द उदाहरणोपदर्शनार्थं इहोत्तरत्र च मन्तव्यः । इहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति यद्विशेषणं तत्पिशाचादिव्यभिचारपरिहारार्थम् । पिशाचादीनां हि स्वभावो नोपलभ्यतेऽथ च ते नास्तित्वेनावगन्तुं न शक्यन्ते । कथं पुनर्यो घटादिर्नास्ति स उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्तत्प्राप्तत्वे कथं तस्यासत्त्वमिति चेत् । उच्यते । आरोप्यैतद्रूपं निषिध्यते । सर्वत्रारोपितरूपविषयत्वान्निषेधस्य । यथा नायं गौर इति । न ह्यत्रैतच्छक्यं वक्तुं सति गौरत्वे न निषेधो निषेधे न वा गौरत्वमिति । नन्वेवमदृश्यमपि पिशाचादिकं दृश्यरूपतयारोप्य प्रतिषिध्यतामिति चेत् । नैवम् । आरोपयोग्यत्वं हि यस्यास्ति तस्यैवारोपः । यश्चार्थो विद्यमानो नियमेनोपलभ्येत स एवारोपयोग्यो न तु पिशाचादिः । उपलम्भकारणसाकल्ये हि विद्यमानो घटो नियमेनोपलम्भयोग्यो गम्यते न पुनः पिशाचादिः । घटस्योपलम्भकारणसाकल्यं चैकज्ञानसंसर्गिणि

प्रदेशादावुपलभ्यमाने निश्चीयते घटप्रदेशयोरुपलम्भकारणान्यविशिष्टानीति कृत्वा । यश्च तद्देशाधेयतया कल्पितो घटः स एव तेनैकज्ञानसंसर्गी न देशान्तरस्थः । एकेन्द्रियग्राह्यं हि लोचनादिप्रणिधानाभिमुखवस्तुद्वयमन्योन्यापेक्षमेकज्ञानसंसर्गि कथ्यते । तयोर्हि सतोर्नैकनियताभावप्रतिपत्तिः । योग्यताया द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् । ततश्चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रदेशादावुपलभ्यमानेऽप्यनुपलम्भात् । तद्युक्तम् । यतः प्रदेशादिनैकज्ञानसंसर्गिण एव घटस्याभावः साध्यते स्वभावानुपलम्भान्नान्यस्य । यस्तु पिशाचादिना प्रतिबन्धबलतोऽन्यत्वमापादितः कुम्भः स नैव निषिध्यते । इह चैकज्ञानसंसर्गी भासमानोऽर्थस्तज्ज्ञानं च पर्युदासवृत्त्या घटस्यासत्तानुपलब्धिश्चोच्यते । ननु चैवं केवलभूतलस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्रूपः कुम्भाभावोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एवेति किं स्वभावानुपलब्ध्या साध्यम् । सत्यमेवैतत् । तथापि यः सर्वं सर्वत्र विद्यत इति कुमतवासितान्तःकरणः कापिलादिः प्रत्यक्षप्रतिपन्नेऽपि कुम्भाद्यभावे भ्राम्यति । सोऽनुपलम्भं निमित्तीकृत्य प्रतिपाद्यते । अनुपलम्भनिमित्तौ हि सत्त्वरजस्तमःप्रभृतिषु परस्परमसद्व्यवहारस्त्वयाऽपि प्रतिपन्नः । अन्यथा तेषां साङ्कर्यापत्तेः । स चानुपलम्भोऽत्राप्यस्तीति निमित्तप्रदर्शनेनाभावव्यवहारः प्रसाध्यते । दृश्यते हि गरीयसि गवि सास्नादिमत्त्वात्प्रवर्त्तितगोव्यवहारो मूढमतिर्लघीयसि गवि तत्सादृश्यं पश्यन्नपि न गोव्यवहारं प्रवर्त्तयति । लघीयसि वा गवि प्रवर्त्तितो गोव्यवहारो न गरीयसीति । स निमित्तप्रदर्शनेन गोव्यवहारे प्रवर्त्त्यते । सास्नादिमन्मात्रनिमित्तको हि गोव्यवहारस्त्वया प्रवर्त्तितः पूर्वं न लघीयस्त्वादिनिमित्तक इति । तथा महत्यां शिंशपायां प्रवर्त्तितवृक्षव्यवहारो मूढमतिः स्वल्पायां तस्यां तद्व्यवहारमप्रवर्त्तयन् शिंशपात्वलक्षणतन्निमित्तोपदर्शनेन तत्र प्रवर्त्त्यते । वृक्षोऽयं शिंशपात्वादिति ॥ ९२ ॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेरिति ॥ ९३ ॥

पनसत्वं हि पादपत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्व्याप्यस्य पनसत्वस्याप्यभावः । एवं नास्त्यत्र शिंशपा वृक्षाभावादित्यादीन्यप्यवसेयानि ॥९३॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजमंकुरानवलोकनादिति ॥ ९४ ॥

अप्रतिहतशक्तिकत्वं हि कार्यं प्रत्यप्रतिबद्धसामर्थ्यत्वं कथ्यते। एतच्च विशेषणं बीजमात्रेण व्यभिचारपरिहारार्थम् । अङ्कुरानुपलम्भेऽपि बीजमात्रसद्भावस्याविरोधादिति । एवं नास्त्यत्र परासुशरीरे चैतन्यं वाक्क्रियाकारभेदानामनुपलम्भादित्यादीन्युदाहरणान्यूह्यानि ॥ ९४ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति ॥ ९५ ॥

प्रशमप्रभृतयो भावा इति, प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यलक्षणा जीवपरिणामविशेषाः । तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति, तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तस्याभावात् । अत्र तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य कार्यस्याभावः कुतोऽपि देवद्रव्यभक्षणादेः पापकर्मणः सकाशात्सिद्ध्यत्सत्तत्त्वार्थश्रद्धानकार्यभूतानां प्रशमादीनामभावमवगमयति । एवं नास्त्यत्र धूमो धूमध्वजाभावादित्यादीन्यपि लोकप्रसिद्धान्युदाहरणान्यवसेयानि॥९५॥

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनादिति ॥ ९६ ॥

व्यक्तमदः । एवं न भविष्यति मुहूर्त्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुपलब्धेरित्यादीनि ॥ ९६ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमत्पूर्वभद्रपदा मुहूर्तात्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्गमानवगमादिति ॥ ९७॥

स्पष्टमेतदपि । एवं नोदगाद्भरणिर्मुहूर्त्तात्प्राक्कृत्तिकोदयानुपलब्धेरित्यादीन्यवगन्तव्यानि ॥ ९७ ॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति ॥ ९८ ॥

सम्यग्ज्ञानसहचरं हि तत्त्वार्थश्रद्धानस्वभावं सम्यग्दर्शनं तच्च प्रशमादिकार्यानुपलब्ध्या कचित्पुंसि निवर्तमानं स्वसहचरं सम्यग्ज्ञानं निवर्त्तयति । एवं नास्त्यत्र प्रशमतुलायामुन्नामानुपलम्भान्न सन्ति जीवादौ रूपरसगन्धाः स्पर्शानुपलब्धेरित्यादि द्रष्टव्यम् । इतीयमविरुद्धानुपलब्धिः सप्तप्रकारा प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सोदाहरणा सूत्रतः प्रतिषेध्यवस्तुसम्बन्धिनां स्वभावकार्यादीनां साक्षादनुपलम्भद्वारेण प्रदर्शिता । परम्परया पुनरेषाऽपि निपुणैर्निरूप्यमाणैकादशधा सम्पद्यते । तद्यथा—कार्यव्यापकानुपलब्धिः, कार्यव्यापकव्यापकानुपलब्धिः, कारणकारणानुपलब्धिः, कारणव्यापकानुपलब्धिः, कारणव्यापकव्यापकानुपलब्धिः, सहचरकारणानुपलब्धिः, सहचरकार्यानुपलब्धिः, सहचरव्यापकानुपलब्धिः, सहचरव्यापककारणानुपलब्धिः, सहचरव्यापककारणकारणानुपलब्धिः, सहचरव्यापककारणव्यापकानुपलब्धिश्चेति, तत्र कार्यव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्येकान्तनिरन्वयं तत्त्वं तत्र क्रमाक्रमाभावादिति । अत्र हि सौगताभिमतमेकान्तनिरन्वयं तत्त्वं प्रतिषेध्यं तस्य कार्यमर्थक्रियालक्षणं तद्व्यापकं क्रमाक्रमस्वरूपं तच्चान्वितैकान्ततत्त्व इव निरन्वयैकान्ततत्त्वेऽनुपलभ्यमानं स्वव्याप्यमर्थक्रियाकारित्वं निवर्त्तयति तदपि निवर्त्तमानं कारणत्वेन कल्पितं निरन्वयैकान्ततत्त्वं प्रतिषेधति । यथा—चैकान्तनिरन्वयान्वयपक्षयोरर्थक्रियाकारित्वं नोपपद्यते तथाऽग्रेऽनेकान्तप्रतिष्ठायां सविस्तरमभिधास्याम इति । कार्यव्यापकव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्ति निरन्वयैकान्ततत्त्वं, तत्र परिणामविशेषस्याभावादिति । तत्रापि प्रतिषेध्यं निरन्वयैकान्ततत्त्वं तत्कार्यमर्थक्रियाकारित्वं तद्व्यापकं क्रमाक्रमस्वरूपं तस्य च व्यापकः परिणामविशेषः “ **परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ॥ न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदा-**

१ ‘ तथा ’ इति प. पुस्तके पाठः ।

मिष्टः ॥ १ ॥ " इत्येवं लक्षणलक्षितः, तस्य च निरन्वयैकान्ततत्त्वेऽनुपलम्भादभाव इति। कारणकारणानुपलब्धिर्यथा—क्वचिदात्मनि नास्ति संसारो मिथ्यात्वाद्यभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि संसारस्य कारणं कर्म तस्य च कारणं मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगास्तेषां चात्राभाव इति । कारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा—भस्मादिषु प्राणादयो न सन्ति जीवत्वसामान्याभावादिति । अत्र हि प्रतिषेध्याः प्राणादयस्तेषां कारणं जीवस्तद्व्यापकं जीवत्वसामान्यं तस्य चात्राभावः । इदं चात्रोदाहरणं, **सांख्यादेर्नास्ति** निर्वृत्तिः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामभावादिति । अत्र निषेध्याया निर्वृत्तेः कारणं मुक्तिमार्गस्तस्य च व्यापकं सम्यग्दर्शनादित्रयं तस्य चाभावः **सांख्यादौ** । ज्ञानमात्रादेरेव मोक्षकारणतया तेनाभ्युपगमात् । यथा च ज्ञानमात्रादेर्न मोक्षकारणत्वं तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते । कारणव्यापकव्यापकानुपलब्धिर्यथा—**सांख्यादेर्नास्ति** निर्वाणं विशिष्टपरिणामाभावादिति । अत्र हि निषेध्यस्य निर्वाणस्य कारणं मुक्तिमार्गस्तद्व्यापकं सम्यग्दर्शनादित्रयं तद्व्यापकश्च प्राग्निर्णीतो विशिष्टः परिणामस्तस्यात्राभावः । सांख्यादिनात्मनोऽपरिणामित्वाभ्युपगमात् । सहचरकारणानुपलब्धिर्यथा—नास्य मत्यज्ञानादिकमस्ति दर्शनमोहोदयाभावादिति। मत्यज्ञानादिकस्य हि निषेध्यस्य सहचरं मिथ्यादर्शनं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तस्यात्राभावः। सहचरकार्यानुपलब्धिर्यथा—मत्यज्ञानादिकं मम नास्ति नास्तिकाध्यवसायाभावादिति । अत्रापि निषेध्यस्य मत्यज्ञानादेः सहचरं मिथ्यादर्शनं तस्य कार्यं नास्तिकाध्यवसायः, तस्य च स्वसंवेदनसिद्धो मय्यभाव इति । सहचरव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं तत्त्वश्रद्धानाभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्य व्यापकं तत्त्वश्रद्धानं तस्याऽत्राभावः । सहचरव्यापककारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यभव्ये सम्यग्ज्ञानं दर्शनमोहोपशमाद्यभावादिति । अत्र निषेध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्य

व्यापकं तत्त्वार्थश्रद्धानं तस्य कारणं दर्शनमोहोपशमादिकं तस्य चाभव्ये सुप्रतीत एवाभावः समयवेदिनाम् । सहचरव्यापककारण-कारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यभव्ये सम्यग्ज्ञानं यथाप्रवृत्तादिकरणकाल-भाविलब्ध्याद्यभावादिति । अत्रापि प्रतिषेध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तद्व्यापकं तत्त्वश्रद्धानं तस्य कारणं दर्शनमोहोपशमादि तस्यापि कारणं यथाप्रवृत्तादिकरणकालभाविलब्ध्यादिकं तस्य चाभव्य-प्राणिन्यभावः प्रकट एव । सहचरव्यापककारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यभव्ये सम्यग्ज्ञानं दर्शनमोहोपशमादिसामान्याभावादिति । सम्यग्ज्ञानमिह प्रतिषेध्यं तत्सहचरं सम्यग्दर्शनं तद्व्यापकं तत्त्वार्थश्रद्धानं तत्कारणं दर्शनमोहोपशमादि तद्व्यापकं च दर्शनमोहोपशमादित्व-सामान्यं तस्याऽभव्ये देहिन्यभावः सुव्यक्त एव । तदित्थं सूत्रोक्तैः सप्त-भिर्भेदैः सहामी मीलिता एकादशभेदा अविरुद्धानुपलब्धेरष्टादश संवृत्ता इति ॥ ९८ ॥

इत्थं भेदप्रभेदपरिकरितामविरुद्धानुपलब्धिमभिधाय सम्प्रति विरुद्धा-नुपलब्धिमभिधातुकामस्तत्प्रकारप्रकटनार्थं तावदाह—

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधेति ॥ ९९ ॥

अविरुद्धानुपलब्धिः पूर्वोक्ता प्रतिषेधसाधिका सप्ताष्टादशप्रकारा वा । विरुद्धानुपलब्धिः पुनरियं विधिसाधिका पञ्चप्रकारा चेत्यन-योर्विशेषः ॥ ९९ ॥

कुतोऽस्याः पञ्चप्रकारत्वमित्याह—

विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभे-दादिति ॥ १०० ॥

विधेयेनार्थेन सह विरुद्धानां कार्यकारणस्वभावव्यापकसहचराणां येऽनुपलम्भा अनुपलब्धयस्तैः कृत्वा भेदो विशेषस्तस्मात् । ततश्च

---

१ आदिशब्दादपूर्वानिवृत्तिकरणम् ।

विरुद्धकार्यानुपलब्धिः, विरुद्धकारणानुपलब्धिः, विरुद्धस्वभावानुपलब्धिः, विरुद्धव्यापकानुपलब्धिः, विरुद्धसहचरानुपलब्धिश्च इति विरुद्धानुपलब्धिर्विधिसिद्धौ पञ्चधा सिद्धा भवति ॥ १०० ॥

अथ क्रमेणोदाहरणान्याह—

विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथा, अत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति नीरोगव्यापारानुपलब्धेरिति॥१०१॥

यथाशब्दोऽत्रोत्तरत्र च पूर्ववत् । विधेयस्य हि रोगातिशयस्य विरुद्धमारोग्यं तस्य कार्यं विशिष्टो व्यापारस्तस्यानुपलब्धिरियम् ॥१०१॥

विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति ॥ १०२ ॥

अत्र विधेयं कष्टं तद्विरुद्धं सुखं तस्य कारणमिष्टसंयोगस्तस्यानुपलब्धिरेषः ॥ १०२ ॥

विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति ॥ १०३ ॥

वस्तुजातमन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च विश्ववर्त्ती पदार्थसार्थः । अम्यते गम्यते निश्चीयत इत्यन्तो धर्म्मः । न एकोऽनेकोऽनेकश्चासावन्तश्चानेकान्तः स आत्मा स्वभावो यस्य वस्तुजातस्य तदनेकान्तात्मकं सदसदाद्यनेकधर्म्मात्मकमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—एकान्तस्वभावस्य सदसदाद्यन्यतरधर्म्मावधारणस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धेः । अत्र विधेयेनानेकान्तात्मकत्वेन सह विरुद्धः सदाद्येकान्तस्वभावस्तस्य चानुपलम्भः प्रत्यक्षादिप्रमाणेन ग्रहणाभावात्सुप्रसिद्धः । तथा हि, स्वरूपेण सन्तः पररूपेणासन्तः सामान्यविशेषात्मका नित्यानित्याद्यनेकधर्म्माणः पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते । न खलु भावमात्रमभावमात्रं भावाभावौ

वा स्वतन्त्रौ कदाचन प्रत्यक्षेण समधिगम्येते । नच सामान्यमात्रं विशेषमात्रं सामान्यविशेषौ वा स्वतन्त्रौ तेन निश्चीयते । नापि स्थिरैकरूपं तत्त्वं क्षणिकैकरूपं तदुभयं वा स्वतन्त्रं तेन प्रतीयते । तथा न विज्ञानमेव प्रत्यक्षग्राह्यम् । नाप्युपप्लवमात्रम् । तथाप्रतीतेरभावात् । प्रत्यक्षबाधितविषयत्वेनानुमानमपि सदाद्येकान्तगोचरं न सम्भवतीति । तेनापि न तत्सिद्धिः । यथाऽत्र प्रत्यक्षादेरेकान्तग्राहकत्वाभावस्तथा प्रमाणविषयविवेकावसरे सविस्तरमभिधास्यते ॥ १०३ ॥

विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यत्र छाया, औष्ण्यानुपलब्धेरिति ॥ १०४ ॥

विधेयया छायया विरुद्धस्तापस्तद्व्यापकमौष्ण्यं तस्यानुपलब्धिरियम् ॥ १०४ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति ॥ १०५ ॥

विधेयेन मिथ्याज्ञानेन विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्यानुपलब्धिरसाविति । एते च पञ्च विरुद्धानुपलब्धिभेदाः पूर्वोक्ताविरुद्धानुपलब्धिभेदाष्टादशकमध्ये यदा प्रक्षिप्यन्ते तदा जातमनुपलब्धिलक्षणहेतुचक्रं त्रयोविंशतिभेदस्वभावम् ॥ १०५ ॥

ततश्च—

हेतुरनुपलब्ध्याख्यो निषेधद्वारतः स्फुटम् ॥
निषेधविधिसंसिद्धिं विदधाति निराकुलम् ॥ ५२२ ॥

साध्यज्ञप्तिपताकयाऽतिरुचिरं सद्धेतुचक्रद्वयं
पक्षव्याप्तिधुरीणयोर्युगलकेनाकृष्यमाणं बलात् ॥
एतं यद्यनुमानमानसुरथं सद्वादयुद्धावना-
वारोहन्ति सुवादिभूमिपतयस्तेषां जयश्रीस्तदा ॥ ५२३ ॥

निर्णीतं तावदादौ स्मरणमथ कृता प्रत्यभिज्ञाव्यवस्था
तर्काख्यं मानमग्रे प्रकटितमखिलैर्दूषणैर्दूरमुक्तम् ॥
अङ्गीकृत्याऽनुमानं तदनु च विहितः सुप्रतीतो विचारः
सारासारज्ञवित्तैस्तदिदमिह महातार्किकैस्तर्कणीयम् ॥ ५२४ ॥

श्रीमुनिसुव्रतदेवः सुराधीशविहितपदसेवः ॥
निर्धूय विघ्नपटलीं क्रियादभीष्टार्थसिद्धिं नः ॥ ५२५ ॥

मद्यं सद्यः सुरविपटिनां सौरभोद्गारसारं
पायं पायं सह सहचरैः किन्नरीणां कुलानि ॥
येषामद्याप्यनुपमयशांस्यादरेणामराद्रौ
गायन्त्यस्मास्त्वभिमतकृतः सन्तु ते तीर्थनाथाः ॥ ५२६ ॥

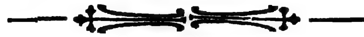
सद्वृत्ततापरिगताः स्फुटकान्तिभाजः
सन्तापतन्तिपरिमर्द्दनबद्धकक्षाः ॥
मुक्ता इवेह हृदयं न हरन्ति कस्य
श्रीमन्मुनीन्द्रमुनिचन्द्रगुरोर्गिरस्ताः ॥ ५२७ ॥

इति कर्मप्रकृतिप्राभृताम्भोजखण्डाविर्भावनैकभास्करसमस्तसुविहितजनोत्तंसश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिचरणतामरसोपजीविना श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

———

१ 'चित्तैः' इति प. पुस्तके पाठः।

॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

सम्यक्कोविदकर्णकोटरकुटीकुड्येषु कस्तूरिका-
पङ्कस्थासकतामुपैति परमां यः श्रूयमाणः क्षणात् ॥
न्यायन्यासनिरङ्कुशः कथमपि प्राप्तो न चान्यत्कृतिं
तीर्थिभ्यः परमागमः स जयति श्रीवीतरागादितः ॥५२८॥

परोक्षाख्यप्रमाणस्य स्मरणादिप्रकारचतुष्टयं स्पष्टमुपदिश्येदानीमागमाख्यं पञ्चमप्रकारं बहुवक्तव्यत्वात्परिच्छेदान्तरेणोपदिशन्निदमाह—

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागम इति ॥ १ ॥

आप्तः प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपः, तेन प्रणीतं वचनमाप्तवचनं तस्मादाविर्भूतमुत्पन्नमर्थसंवेदनम् । आगम्यन्ते मर्यादयाऽवबुध्यन्तेऽर्था अनेनेत्यागम इति ॥ १ ॥

ननु यद्यर्थसंवेदनमागमस्तर्हि कथमाप्तवचनात्मकोऽसौ सिद्धान्तविदां प्रसिद्ध इत्याशङ्क्याह—

उपचारादाप्तवचनं चेति ॥ २ ॥

प्रतिपाद्यज्ञानस्य ह्याप्तवचनं कारणमिति कारणे कार्योपचारात्तदप्यागम इत्युच्यते ।

अत्रानुमानप्रमितौ प्रवेशं शाब्दप्रमाणस्य समाश्रयन्तः ॥
शाक्यस्य शिष्याः स्फुरितोरुदर्पं युक्तीः स्वपक्षे परिकीर्तयन्ति ॥५२९॥

शब्दमनुमानेऽन्तर्भावयतां बौद्धानां खण्डनम् ।

तथा हि यद्यस्मादभिन्नगोचरमभिन्नजनकसामग्रीसमन्वितं च तत्तस्मान्न भिद्यते । यथा कुतश्चिदनुमानादनुमानान्तरम् । अनुमानादभिन्नगोचरोऽभिन्नजनकसामग्रीसमन्वितश्च शब्द इति । किंच शब्दो

---

१ प्र. न. ४।४ ।

विवक्षायामेव प्रमाणम् । न बाह्ये, व्यभिचारात् । न ह्यङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इत्यादिशब्दानां बाह्येऽर्थे प्राभाण्यमुपपद्यते । प्रतीतिविरोधात् । तस्यां चैतस्य लिङ्गतैव युक्ता । तदुक्तम्—" **विवक्षायां च गम्यायां विस्पष्टैव त्रिलिङ्गता** " इति । त्रिभी रूपैरुपलक्षितं लिङ्गं त्रिलिङ्गं तस्य भावस्तत्ता ।

इत्येवमेते **सुगतस्य** शिष्याः शब्दानुमानत्वमुदाहरन्ति ॥
मनोरथोऽयं परिपूर्तिमेषां गन्ता न **जैने**ष्ववधानवत्सु ॥ ५३० ॥

तथा हि यत्तावदभ्यधायि यद्यस्मादभिन्नगोचरमित्यादि तन्नानवद्यम् । अभिन्नगोचरत्वस्य शब्दानुमानयोरसिद्धेः । अर्थमात्रं हि शब्दस्य गोचरोऽनुमानस्य तु साध्यधर्मविशिष्टो धर्मीति । अपि चाऽनयोर्गोचराभेदः सामान्यमात्रविषयतया तद्वन्मात्रगोचरतया वा भवेत् । न तावदाद्यः पक्षः । भवतामभिमतस्यान्यव्यावृत्तिस्वभावस्य सामान्यमात्रस्य निषेध्यमानत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रत्यक्षस्याऽप्यनुमानत्वापत्तेः । तथा तदभेदस्य तत्राऽप्यविशेषात् । तन्नाऽभिन्नगोचरत्वाच्छब्दस्यानुमानत्वमुपपन्नम् । नाप्यभिन्नजनकसामग्रीसमन्वितत्वात् । अनुमानजनकसामग्र्याः शब्दे सम्भवाभावात् । पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयस्वभावा हि सामग्र्यनुमाने भवद्भिरभिमन्यते । सा च शब्दे न सम्भवति । तथा हि न तावच्छब्दस्य पक्षत्वं युज्यते । धर्मिण एवात्र कस्यचिदसम्भवात् । अत्र हि धर्मी शब्दोऽर्थो वा स्यात् । न तावच्छब्दः । यतस्तत्र शब्दः पक्षधर्मोऽभवन्स्वलक्षणस्वरूपतया वा भवेत्सामान्यरूपतया वा । नाद्यः पक्षः । एकस्यैव शब्दस्वलक्षणस्य धर्मधर्मिरूपपरस्परविरुद्धस्वभावद्वयायोगात् । नापि द्वितीयः । शब्दत्वसामान्यस्य भवन्मते परमार्थसतोऽसम्भवात् । कल्पितस्य तु सत्त्वेऽपि न गमकत्वम् । अर्थो ह्यर्थं गमयतीति भवद्भिरेव स्वीकरणात् । भवतु वा यथा कथंचिच्छब्दः पक्षधर्मः । तथाऽप्येतैः शब्दस्य धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं साध्यतेऽर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वमर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं वा । तत्र प्रथम-

पक्षोऽयुक्तः । पर्वतपावकयोरिव शब्दार्थयोर्धर्म्मधर्म्मिभावासम्भवात् । आश्रितो हि धर्म्मो भवति । न चार्थः शब्दाश्रितः । शब्दानाश्रितस्यैवाऽर्थस्यागोपालं सुप्रतीतत्वात् । अथाऽर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वं शब्दस्य साध्यते तदप्यसाधु । तदर्थं शब्दप्रयोगासम्भवात् । न ह्यर्थप्रतिपादनशक्तिसिद्ध्यर्थं शब्दः प्रयुज्यते, किन्त्वर्थसिद्धये । अथाऽर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं शब्दस्य साध्यते । नन्वर्थप्रतीतिः शब्दोत्थाऽन्योत्था वा भवेत् । नाद्यः पक्षः । शब्दादर्थप्रतीतेस्त्वयाऽनभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अन्योत्थयाऽर्थप्रतीत्या सह शब्दस्य संबन्धासिद्धितस्तद्विशिष्टत्वासम्भवात् । तन्न शब्दस्य धर्मत्वं घटते । नाऽप्यर्थस्य । तेन सह शब्दस्य सौगतैः सम्बन्धास्वीकारात् । न हि तादात्म्यस्वरूपस्तदुत्पत्तिस्वरूपो वा सम्बन्धः शब्दार्थयोस्ताथागतैः स्वीक्रियते **"न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा"** इत्यादिवचनस्य विरोधानुपपत्तेः । न चार्थनाप्रतिबद्धो ध्वनिस्तस्य धर्मोऽतिप्रसक्तेः। अथाऽर्थप्रतीतिहेतुत्वात्तद्धर्मोऽसौ । न । इतरेतराश्रयानुषङ्गात् । पक्षधर्म्मत्वसिद्धौ हि शब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च पक्षधर्मत्वसिद्धिरिति । तत्प्रतीतिहेतुत्वेन चाऽस्य तद्धर्मत्वे चक्षुरादेरपि पक्षधर्मतासिद्धेस्तज्जन्याऽपि प्रतीतिरानुमानिक्येव भवेत् । तन्न पक्षधर्म्मत्वं ध्वनेः सम्भवति । नाप्यन्वयव्यतिरेकौ । देशे काले च शब्दार्थयोरनुगमाभावात् । तथा हि—**"क्रीडत्केकिकदम्बकण्ठविलुठत्केकायितव्याकुले, कुत्रापि स्फटिकाद्रिकूटकुहरे सान्द्रद्रुमद्रोणिनि । कस्मीरेष्वधुनाऽपि साऽत्र भवती सानन्दविद्याधरीवृन्दैर्वन्द्यपदाम्बुजा विजयते श्रीशारदा देवता ॥ १ ॥"** इत्यादि पाठेषु प्रतिदेशं शारदादिशब्दो व्यवहारिभिः श्रूयते । न च तदर्थस्तत्र सत्प्रतीयते । यत्र हि धूमस्तत्राऽवश्यं वह्निरस्तित्वेन प्रसिद्धोऽन्वेता भवति धूमस्य । न त्वेवं देशकृतः शब्दस्यार्थेनान्वयोऽस्ति । नापि कालकृतः । न हि यत्र काले शब्दस्तत्र तदर्थोऽवश्यं सम्भवति । यतः, **"नम्रस्वर्गिसमूहशेखरजतस्रग्भिः समृद्धांघ्रिभूर्जातस्तीर्थपतिः किला-**

त्र भगवान् श्रीवर्धमानाभिधः ॥ एतेनैव समानसर्वमहिमा तीर्थाधिनाथस्तथा, भावी भारतवर्षमस्तकमणिः श्रीपद्मनाभाह्वयः ॥ १ ॥" इत्यादौ **वर्धमानपद्मनाभादिशब्दा** वर्त्तमानास्तदर्थस्त्वतीतो भावी चेति कुतोऽर्थानां शब्दान्वितत्वम् । अन्वयाभावे च व्यतिरेकस्याऽप्यभावः, तत्पूर्वकत्वात्तस्य । यच्चोक्तं शब्दो विवक्षायामेव प्रमाणमित्यादि । तदपि तर्करहस्यानभिज्ञस्य व्याहृतम् । विवक्षायां शब्दप्रमाणस्यासम्भवात् । तन्मात्रविषयत्वे ह्यर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुत्वानुपपत्तिः । तदविषयत्वात् । यद्यद्विषयं न भवति न तत्तत्र प्रवृत्त्यादिहेतुर्यथा रूपज्ञानं रसाविषयं रसे । न भवति च बहिरर्थविषयो भवन्मते शब्द इति । न चैतदुपपन्नम् । प्रतीतिविरोधात् । ततो बहिरर्थगोचरत्वमेव शब्दस्य सङ्गतिमङ्गति । यत्खलु यत्र प्रवृत्त्यादिहेतुस्तत्तद्गोचरं यथा रसज्ञानं रसप्रवृत्त्यादिहेतु रसगोचरम् । बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुश्च शब्दः । न चात्र हेतुरसिद्धः । प्रत्यक्षवच्छब्दाद्बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिप्रतीतेः । यथा हि प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तृप्रणिधानादिसामग्रीसापेक्षात्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रवृत्त्यादिप्रतीतिः सकललोकप्रसिद्धा तथा सङ्केतादिसामग्रीसापेक्षाच्छब्दाच्छब्दार्थेऽपीति । न चार्थेऽर्थिनामर्थित्वादेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्त्तक इति कीर्त्तनीयम् । प्रत्यक्षस्याप्येवं प्रसक्तेः । तद्गोचरेऽप्यर्थेऽर्थित्वादेव प्रवृत्तिप्रतीतेः । परम्परयाऽत्र प्रवर्त्तकत्वे शब्देऽपि तथास्तु । विशेषाभावात् । का चेयं विवक्षा नाम । यद्गोचरत्वं शब्दस्य शब्द्यते । किं शब्दोच्चारणेच्छामात्रमनेनामुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभिप्रायो वा । आद्यकल्पनायां वक्तृश्रोत्रोः शास्त्रश्रवणप्रणयनादौ प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति । न खलु कश्चिद्बालिशः शब्दनिमित्तेच्छामात्रप्रतिपत्त्यर्थं शास्त्रं प्रणेतुं श्रोतुं वा प्रवर्त्तते । दशदाडिमादिवाक्यैः सह सकलवाक्यानामविशेषापत्तिश्च । सर्वेषां स्वप्रभवेच्छामात्रकानुमापकत्वाविशेषात् । अथ द्वितीयकल्पः । तथा हि—**"पादपार्थविवक्षावान्पुरुषोऽयं प्रतीयते ॥ वृक्षशब्दप्रयो-**

१ गच्छति ।

कर्तृत्वात्पूर्वावस्थास्वहं यथा ॥ १ ॥ ” इति । तदप्यशोभनम् । व्यभिचारात् । न हि शुकसारिकोन्मत्तप्रभृतयस्तथाभिप्रायेण वाक्यमुच्चारयन्तः प्रतीयन्ते । अपि च समयानपेक्षः शब्दस्तादृशमभिप्रायं गमयेत्समयसापेक्षो वा । प्रथमपक्षे न कश्चित्कचिद्भाषानभिज्ञः स्यात् । समयापेक्षस्तु शब्दोऽर्थमेव किं न गमयेत् । न ह्ययं तपस्वी बाह्यार्थाद्बिभेति येन तत्र न साक्षात्प्रवर्तेत । अशक्यसमयत्वान्न शब्दोऽर्थं गमयतीत्यपर्यालोचितवचनम् । अभिप्रायेऽपि तदगमकत्वप्रसङ्गात् । तत्रापि तस्याशक्यसमयत्वाविशेषात् । असिद्धं च शब्दस्याशक्यसमयत्वम् । “ **स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्दः** ” इत्यत्र वक्ष्यमाणसूत्रे तच्छक्यसमयत्वस्य । प्रबन्धेनाभिधास्यमानत्वात् । ततश्च सिद्धमिदम् । शब्दो वक्त्रभिप्रायाद्भिन्नार्थविषयः सत्यानृतव्यवस्थोपेतत्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा प्रत्यक्षादि । तथा च शब्दस्तस्मात्तथेति । एवं च न विवक्षायामेव शब्दस्य प्रामाण्यमिति । ततः शब्दो नानुमानं तद्विभिन्नविषयत्वात् , तद्विभिन्नसामग्रीसमन्वितत्वाच्च प्रत्यक्षवत् ।

तस्मादेतल्लिङ्गिकाद्भिन्नरूपं स्वीकर्तव्यं **शाक्यसिंहस्य** शिष्यैः ।
शाब्दं मानं यद्विना नावगन्तुं शक्यन्तेऽर्थाः स्वर्गमुख्याःपरोक्षाः॥५२१॥

॥ २ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानं सन्ति रत्नसानुप्रभृतय इति ॥ ३ ॥

रत्नसानुर्मेरुः। अत्र प्रथमोदाहरणं लौकिकजनकाद्यासवचनापेक्षयेति ॥ ३ ॥

१प्र. न. प. ४ स. ११ ।

कीदृशः पुमानाप्तः स्याद्यद्वचननिबन्धनमर्थावबोधनमागमप्रमाणतया सम्मतमित्याशङ्क्याप्तलक्षणमाह—

अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्त इति ॥ ४ ॥

अभिधेयं वस्तु रत्ननिधानरत्नसानुप्रभृतिकं यथावस्थितं येन स्वरूपप्रकारेण व्यवस्थितं यः कश्चिज्जानीते प्रत्यक्षादिप्रमाणतो निश्चिनोति यथाज्ञानं ज्ञानानतिक्रमेणाभिधत्ते स आप्तः । आप्यते उपदिष्टोऽर्थोऽस्मादित्याप्त इति व्युत्पत्तेः ॥ ४ ॥

अथ कस्मादेवंविधस्यैवाप्तत्वमित्याशङ्क्याह—

तस्य हि वचनमविसंवादि भवतीति ॥ ५ ॥

यो हि यथावस्थिताभिधेयवस्तुपरिज्ञाने निपुणः परिज्ञानानुसारेण तदुपदेशकुशलश्च तस्य हि यस्माद्वचनमविसंवादि विप्रलम्भपरिभ्रंशतः संवादिकं भवति नाऽन्यस्य । ततो यथोक्तलक्षणलक्षितस्यैवाप्तत्वम् । एतेन च " यो यस्यावञ्चकः स तस्याप्त इति " ऋष्यार्यम्लेच्छसाधारणं वृद्धप्रणीतमाप्तलक्षणमनूदितं भवति ॥ ५ ॥

कतिविधोऽयमाप्त इत्याह—

स च द्वेधा लौकिको लोकोत्तरश्चेति ॥ ६ ॥

लोके सामान्यजनरूपे भवो लौकिकः । लोकादुत्तरः प्रधानं मोक्षमार्गोपदेशकत्वाल्लोकोत्तरश्चाप्त इति ॥ ६ ॥

तावेव निदर्शयन्नाह—

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादित इति ॥ ७ ॥

लौकिक आप्तो जनकादिः । आदिशब्देन जनन्यादिपरिग्रहः । लोको-

तरः पुनराप्तस्तीर्थकरादिः। आदिशब्देन गणधरप्रत्येकबुद्धादीनां ग्रहणम्। तत्र येनेह प्रबलयुक्तिकीलिकाकलापाक्रान्तकर्कशानेकप्रमेयरज्जुसहस्रोपनिबद्धप्रचुरप्रकरणफलककोटिघटनापिशङ्कटेन शिशिरमरीचिमण्डलोद्गच्छत्प्रचुररुचिसञ्चयसुचारुचारित्रोच्चकूपस्तम्भावष्टम्भमिष्टमहिमोपजायमाननानाविधोपद्रवप्रबन्धप्रध्वंसविधानसावधानविशुद्धबुद्धिनिधानसद्गुरुकर्णधारप्रेरणीयेन प्रबुद्धधीवरसहस्रप्रेर्यमाणानेकप्रकारनयारित्रनिकुरम्बेन भूरिभङ्गभङ्गिगमग्राममहाकेतुकोटिसङ्कटेन परमार्थोपार्ज्जनोपजायमानासमानमनोरथजनैकसेवनीयेन नितान्तदुष्टवाचाटतीर्थिककुटुम्बकाकम्पिकर्क्रियमाणमहाकोलाहलकालिकावातेनाऽप्यक्षोभमाणेन प्रतिक्षणविचक्षणसभामूर्त्यमाणसूक्ष्मकर्म्मादिविचारप्रपञ्चप्रचुरगृह्यकवातसन्तानापूरिततत्त्वार्थमयसितपटेन यानपात्रेनेव जन्मजरामरणक्षारनीरनिरन्तरमनवरतोपजायमानमनोरथमहोर्म्मिमालाव्याकुलमाकम्पिकातिदुर्वाररौद्रपरिणाममहावेलासहस्रहेतुचतुःकषायपातालकलशमलं सविलं सद्विपुलप्रियविप्रयोगप्रमुखदुःखनिकरभयङ्करमकरपरम्परापरिचयदुरालोकमतिविकटमकरकेतुतिमिङ्गिलकरालवक्त्रकुहरान्तर्मूर्छदतुच्छसत्त्वसन्दोहमुदग्रमिथ्यात्वकालकूटच्छटलाञ्छितकुक्षिकुहरमनेककदाग्रहग्राहनिवहमन्दप्रवादकादम्बरीस्वादनोन्मत्तभ्रमद्भूरिजलजन्तुसन्तानमतिदुरातिक्रममहामोहावर्त्तरौद्रं भवसमुद्रं भविनस्तरन्ति तत्तीर्थम् । प्रवचनमिति यावत् । ततश्चाचिन्त्यमाहात्म्यमहापुण्यापराभिधानतीर्थकरनामकर्म्मविपाकादेवंविधतीर्थकरणशीलस्तीर्थकरश्रीवर्धमानजिनप्रमुखः पुरुषविशेष इति ।

अत्राहुर्जैमिनीयाः—

रागद्वेषाविनिर्मुक्तं पुरुषविशेषमनभ्युपगच्छतां वेदापौरुषेयत्ववादिनां मीमांसकानां पूर्वपक्षं सविस्तरमुपपाद्य तत्खण्डनम् ।

रागद्वेषाकलुषितमतिस्तीर्थकृन्नास्ति कश्चित्
यः स्यादाप्तो वत कथमहो तद्वचः स्यात्प्रमाणम् ।
वेदस्तस्मात्पुरुषवचनालाञ्छनोन्मुक्तमूर्त्तिः
प्रामाण्यश्रीविलसदसमप्रेमपात्रं समस्तु॥५३२॥

न च पुरुषवचनालाञ्छनोन्मुक्तमूर्त्तित्वं

१ प्रत्येकं बाह्यं वृषभादिकं कारणमभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येकबुद्धाः ।

तस्यासिद्धम् । तथाहि वेदोऽपौरुषेयः कर्तृस्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथाकाश इति । न चात्र हेतोरसिद्धिः । यदि हि वेदे कर्त्ता भवेत्तदा वेदार्थानुष्ठानकालेऽनुष्ठातॄणामनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तत्प्रमाणताप्रसिद्धये तद्गोचरस्मरणमाविर्भवेत् । ये हि यच्छास्त्रार्थानुष्ठाने प्रवर्त्तन्ते ते तच्छास्त्रकर्त्तारं नियमेन स्मरन्ति यथाऽष्टकाद्यर्थानुष्ठानार्थिनस्तत्प्रणेतारं **मनुम्** । वेदविहितार्थानुष्ठाने प्रचुरद्रविणव्ययोत्पन्नपरिश्रमनिवर्त्तनीयाग्निहोत्रादिकर्मलक्षणे प्रवर्त्तन्ते च प्रेक्षाशालिनोऽतस्तेषां महती वेदकर्तृस्मरणापेक्षा । ते ह्यनुपलब्धफलेषु नानाविधकर्मस्वेवं निःसन्देहाः प्रवर्त्तेरन्, यदि तेषां तद्विषयः सत्यतानिश्चयः सम्पन्नो भवेत् । न चासौ तदुपदेष्टुः स्मरणाभावे युज्यते । पित्राद्युपदेशवत् । यथैव हि पित्रादिकमुपदेष्टारं स्मृत्वा स्वयमदृष्टफलेष्वपि कर्मसु तदुपदेशात्प्रवर्त्तन्ते पित्रादिभिरेतदुपदिष्टं तेनानुष्ठीयत इति । एवं वैदिकेष्वपि कर्मस्वनुष्ठीयमानेषु कर्तुः स्मरणं स्यात् । न चाभियुक्तानामपि वेदार्थानुष्ठातॄणां त्रैवर्णिकानां तत्स्मरणमस्ति, अतोऽसौ तत्र नास्तीति निश्चीयते । कर्तृस्मरणाभावश्च छिन्नमूलत्वात् । स्मरणस्य ह्यनुभवो मूलम् । न चासौ वेदकर्तृविषयत्वेन विद्यते । तत्कथं तत्स्मरणसम्भावनाशङ्काऽपि । न च रचनावत्त्वेनात्र भारतादिवत्कर्तृसद्भावप्रसिद्धेर्नास्य छिन्नमूलत्वमित्यभिधातव्यम् । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वात् । तथा हि—

यद्वोः दुस्सवदुर्भणध्वनिगणः सर्वेन्द्रियागोचर-
स्यार्थस्य प्रतिपादनं प्रतिपदं भङ्गिर्न वा छन्दसाम् ॥
लोकव्याकरणाप्रयुक्तविविधध्वानप्रबन्धस्तथा
मन्त्राणां महिमा स कोऽपि रचना वेदे तदन्या ध्रुवम् ॥५२३॥

ये त्वादृशास्तु न पठन्ति न वाश्रयन्ति
शृण्वान्ति नापि भुवनाद्भुतभूतमेतम् ॥

जानन्ति ते कृशधिया कथमप्रमेयं
माहात्म्यमस्य रचनासु कथञ्चनापि ॥ ५३४ ॥

न च रचनमात्रस्योपलम्भाद्वेदे कर्त्रनुमानमुपपन्नम् । विश्वस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वानुमानप्रसङ्गतोऽनभिमतसिद्धिप्रसक्तेः । ततो यादृशी रचना कर्त्रन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी समधिगता तादृश्येव परिदृश्यमाना कर्त्तारमनुमापयन्तीत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । अतः कथं वेदे ततः कर्त्रनुमानशङ्काऽपि सम्भाव्यते । ततः सिद्धमिदम् । वैदिकी रचना पौरुषेयी न भवति दृष्टकर्तृकरचनाविलक्षणत्वादन्तरिक्षवदिति । तथा, "**वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ॥ वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाऽध्ययनं यथा ॥१॥ अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ॥ कालत्वात्तद्यथा कालो वर्त्तमानः समीक्ष्यते ॥ २ ॥**" इत्याभ्यामप्यनुमानाभ्यां वेदस्यापौरुषेयत्वं सिद्धिसरणिमनुसरति । नन्वाप्तप्रणीतत्वाभावे कथमस्य प्रामाण्यं स्यादिति चेत् । अपौरुषेयत्वादेवेति ब्रूमः । वचनस्य पुरुषदोषानुप्रवेशेनैवाप्रामाण्यप्रसिद्धेः । यथोक्तम्—"**शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितिः ॥ तदभावः कचित्सिद्धो गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ १ ॥ तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥२॥**" इति । तदभाव इति दोषाभावः । कचिदिति लौकिकवाक्ये । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृगुणैः । वेदे हि गुणवान्वक्ता दुर्ज्ञानस्तेन दोषाभावोऽप्यशक्यनिश्चयः। कर्त्तुरभावे तु सुखेनैव निश्चीयते । तथा हि— "**दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ॥ वेदे कर्त्तुरभावाद्धि दोषाशङ्कैव नास्ति नः ॥ १ ॥**" नन्वाप्तगुणसंक्रान्त्यैव शब्दस्य प्रामाण्यं वेदे चाप्तप्रणीतत्वाभावतस्तत्संक्रान्त्यसम्भवात्कथं प्रमाणत्वमिति चेत् । तदयुक्तम् । यतो नाप्तगुणसंक्रान्त्या वेदे प्रमाणत्वम् ।

---

१ श्लो. वा. अ. १ पा. १ सू. ७ श्लो. ३६६ । २ श्लो. वा. अ. १ पा. १ सू. २ श्लो. ६२।६३।

शब्दोच्चारण एवाप्तस्य व्यापारात् । शब्दः पुनरविसंवादिनीं वस्तुप्रतीतिं विदधानः स्वमहिम्नैव प्रमाणम् । न चैवमनाप्तस्यापि तदुच्चारणमात्रे व्यापाराच्छब्दः स्वमहिम्नैवाऽसत्यार्थप्रतिपत्तिं कुर्वाणोऽप्रमाणमित्यभिधानीयम् । अनाप्तप्रणीतत्वादिदोषाणामप्रामाण्योत्पादनादन्यप्रयोजनाभावात् । आप्तप्रणीतत्वाभावान्न प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्युच्यते । तदप्यनुचितम् । यत्र हि पुरुषकृता पदानुपूर्वी तत्र तदपेक्षं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा भवेत् । वेदानुपूर्व्यास्तु नित्यत्वात्स्वसामर्थ्येनैवाऽर्थावबोधकत्वात्पुरुषनिरपेक्षमेव प्रामाण्यम् । न हि तादृशीमानुपूर्वीं कश्चित्कर्तुं क्षमः । पूर्वसिद्धानुपूर्वीतोऽपूर्वानुपूर्वीकरणे कस्यचित्स्वातन्त्र्यासम्भवात् । कुर्वाणो वा ता तदध्येतृभिरन्यैर्बहुभिर्निवार्यते । तदुक्तम्—“ **अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणा** ” इति ।

एवं च—

यत्राश्रान्तं विशदमनसः पक्षपातं श्रयन्ते
य: सर्वेषां शुभफलजुषां कर्मणामेकदीपः ।
यं चाद्यापि प्रगुणितधियो ध्यायते सर्वतोऽपि
स्वीकर्त्तव्यः स इह विबुधैर्वेद एव प्रमाणम् ॥ ५३५ ॥

चित्तेऽस्तु काममुपयातु ततोऽपि कण्ठं
हे श्रोत्रिय स्वमतदुर्धरपक्षपातात् ॥
यत्कण्ठतोऽपि पुनरेनदुपैति वक्त्र-
मस्मन्मनः किमपि तेन हृणीयते स्म ॥ ५३६ ॥

तथा हि यत्तावदव्यगादि रागद्वेषाकलुषितमतिस्तीर्थकृन्नास्ति कश्चिदित्यादि तद्विस्मरणशीलतां सूचयति देवानांप्रियस्य । सकलत्रिलोकीसमाकलनाकौशलशालिनः पुरुषधुरीणस्य पूर्वं सविस्तरमुपपादितत्वात् । यदपि कर्तृस्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादि-

१ मी. श्लो. वा. सू. २ श्लो. १५०.

त्याद्यवादि तत्रास्मर्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धम् । कर्तृस्मरणाभावग्राहकप्रमाणाभावात् । न खलु प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम् । प्रतिनियतरूपादिगोचरचारित्वेनाभावे तस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् । सम्भवे वाऽभावप्रमाणकल्पनावैफल्यम् । तत्साध्यस्याध्यक्षत एव प्रसिद्धेः । अभावप्रमाणात्तत्सिद्धौ तु कर्तृस्मरणाभावगोचरस्याभावप्रमाणस्योत्पत्तौ कारणं वाच्यम् । गृहीत्वा वस्तुसद्भावमित्यादिना सूचितं तत्कारणमस्तीति चेत् । नन्वतः प्रादुर्भूतमभावप्रमाणं तदभावं साश्रयमेव प्रसाधयेत् । गृहीत्वा वस्तुसद्भावमित्यभिधानात् । अनेन हि निषेध्याधारवस्तुग्रहणमभिदधता भट्टेन निषेध्याभावाश्रयः सूचित एव । अन्यथा प्रतिनियतवृत्तितया कर्तृस्मरणाभावसिद्धिस्ततो दुर्लभा । आश्रयश्चास्य स्वात्मा सर्वे प्रमातारो वा । यदि स्वात्माऽमुष्मिन्मदीय आत्मनि वेदकर्तृस्मरणं नास्तीति किमेतावता सिद्धम् । पदार्थजातस्यानेकस्यातः स्मरणं नास्ति न चैतावता तस्याभावः सिद्ध्यति । अथ ममानुष्ठानेऽवश्यं स्मर्त्तव्योऽसौ यदा स्मृतिपदप्रस्थायी न भवति तदाऽसन्निति निश्चीयत इत्यप्यसारम् । यतः—

यद्यद्वस्तु समस्ति न स्मृतिपथप्रस्थायि ते भो बटो
विस्पष्टं यदि तस्य तस्य सकलस्यासत्त्वमाभाषसे ॥
एवं तर्हि पितामहस्य पितरं मातामहीमातरं
तन्मातापितरौ च न स्मरसि तत्तेषामभावो भवेत् ॥ ५३७ ॥
तेषामभावे च भवदभावः कथं न हि त्वत्कपितामहाद्यैः ॥
तथा सति स्याद्भवतोऽप्यभावः स्वेनामुना कुत्सितशङ्कितेन ॥ ५३८ ॥

तथा—

समुत्पन्नेऽप्यर्थे स्वयमपि धृतं वस्तु किमपि
क्वचित्कस्याप्यत्र व्रजति सहसा विस्मृतिपदम् ॥
न चैतावन्मात्रादभवनममुष्य प्रवदितुं
त्वया शक्यं तस्माद्व्यभिचरितमेतत्तव वचः ॥ ५३९ ॥

अथ सर्वे प्रमातारः । ननु त्रैलोक्योदरविवरवर्त्तिनः प्रमातारो वेदकर्त्तारं न स्मरन्तीत्यसर्वविदो वेदनानुपपत्तिः । अपि च सर्वप्रमातृदेशान्गत्वा तांश्च पृष्ट्वा तत्र कर्त्तृस्मरणाभावः प्रतीयेताऽन्यथा वा । न तावदन्यथा, सर्वज्ञत्वानुषङ्गादेव । गत्वा चेन्ननु तत्र गत्वा तेषु पृष्टेषु न स्मराम इति प्रतिवचनं ब्रुवाणेष्वपि को नाम विश्रम्भः । न हि तेषु सर्वेष्वसर्वज्ञस्य युगपत्क्रमाभ्यामाप्तताप्रतीतिः सम्भवति । यतस्तद्गुणसंक्रान्त्या तत्र प्रामाण्यं स्यात् । किंच अभावप्रमाणस्य तत्र प्रवृत्तिर्यत्र वस्तुसद्भावग्राहकं प्रमाणपञ्चकं न प्रवर्त्तते । प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याद्यभिधानात् । न चैवमिहास्ति । वेदस्य पुराणस्य च शाब्दप्रमाणस्य वेदकर्त्तरि प्रवर्त्तनात् । वेदवाक्यं हि—" **रुद्रं वेदकर्त्तारं, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च प्रहिणोति,** तथा—**प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत्तत्र त्रयो वेदा अन्वसृजन्त**" इत्यादिकम् । पुराणं च—" **प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते**" "**अनन्तरं तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः** " इत्यादि कर्त्तृसद्भावावेदकमनेकधा श्रूयते । स्मृतिपुराणादिवच्च **काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादयः** शाखाभेदास्तत्कर्त्तृत्वादेव तत्तदृषिनामाङ्किता इति कथमस्मर्यमाणकर्त्तृकाः । अथ तद्दृष्टत्वात्तत्प्रकाशितत्वाद्वा तन्नामाङ्किता इति चेत् । तन्न । यतो यदि तावदुत्सन्नाः शाखाभेदाः **कण्वादिना** दृष्टाः प्रकाशिता वा । तदा कथमेषां सम्प्रदायाविच्छेदोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिक्षेपश्च स्यात् । अथानवच्छिन्ना एवैते सम्प्रदायेन दृष्टाः प्रकाशिता वा । तर्हि यावद्भिरुपाध्यायैर्दृष्टाः प्रकाशिता वा तावन्नामभिरेषां किन्नाङ्कितत्वं स्यात् । अविशेषात् । अपि चाऽन्ये वादिनः स्मरन्ति वेदस्य कर्त्तारमित्यसिद्धमेवाऽस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वम् । अथोच्यते, अस्ति तेषां वेदे कर्त्तृस्मरणं किन्तु सविगानम् । तत्कर्त्तृविशेषविप्रतिपत्तेः । तथा हि—**योगा** रुद्रकर्त्तृकत्वं तस्याहुः । **जैनाः** कालासुरकर्त्तृकत्वम् । **सौगतास्त्वष्टककर्त्तृकत्वम्** । अतोऽप्रमाणं तदिति । तदप्युक्तिमात्रम् । यतः कर्त्तृविशेषे

विप्रतिपत्तेस्तद्विशेषस्मरणमेवाप्रमाणं स्यान्न कर्त्तृमात्रस्मरणम् । अन्यथा **कादम्बर्यादी**नामपि कर्त्तृविप्रतिपत्तेः कर्त्तृमात्रस्मरणस्याप्रमाणत्वेनास्मर्यमाणकर्त्तृकत्वे सत्यकर्त्तृकत्वं स्यात् । अथ वेदे कर्त्तृविशेषविप्रतिपत्तिवत्कर्त्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेस्तन्मात्रस्मरणमप्यप्रमाणम् । **कादम्बर्यादीनां** तु कर्त्तृविशेष एव विप्रतिपत्तेस्तत्प्रमाणमतो नाकर्त्तृकत्वम् । ननु वेदे **योगादयः** कर्त्तारं स्मरन्ति न **मीमांसका** इत्येवं कर्त्तृमात्रे विप्रतिपत्तेर्यदि तदप्रमाणं तर्हि तद्वत्तदस्मरणमप्यप्रमाणं किं न स्यात् । विप्रतिपत्तेरविशेषात् । तथा चायमसिद्धो हेतुः । किंच, अस्मर्यमाणकर्त्तृत्वं वादिनः प्रतिवादिनः सर्वस्य वा सम्बन्धि हेतुत्वेनाभिमतं भवेत् । यदि वादिनस्तर्हि तदनैकान्तिकम् । वटे वटे वैश्रवण इत्यादिषु विद्यमानकर्त्तृकेष्वपि **जैमिनीयै**रस्मर्यमाणकर्त्तृकेष्वस्य सद्भावात् । ननु वेदे कर्त्रभावपूर्वकमस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वमत्र तु कर्त्रनुपलम्भमात्रपूर्वकं तत्कथमनैकान्तिकमित्यपि मनोरथमात्रम् । यतः कुतोऽत्र कर्त्रभावसिद्धिः । प्रमाणान्तरादत एव वा । यदि प्रमाणान्तरात् । तदाऽस्यानर्थक्यम् । अत एव चेत्, परस्पराश्रयः । अतो ह्यनुमानात्तदभावसिद्धौ तत्पूर्वकमस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वं सिध्येत्तत्सिद्धौ चानुमानात्तदभावसिद्धिरिति । अथ प्रतिवादिनः सम्बन्धि तद्धेतुत्वेन विवक्षितम् । तदसिद्धम् । तत्र हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्त्तारम् । एतेन सर्वस्यास्मरणं प्रत्याख्यातम् । यदप्युक्तम् । ये हि यच्छास्त्रार्थानुष्ठाने प्रवर्त्तन्ते ते तच्छास्त्रकर्त्तारं नियमेन स्मरन्तीत्यादि । तदप्यनल्पतमोविलसितम् । नियमाभावात् । न हि यो धर्मशील इत्यादिवाक्येभ्यस्तदर्थानुष्ठाने प्रवर्त्तमानानामनुष्ठातॄणां तत्कर्त्तृस्मरणमस्ति । तदन्तरेणापि धर्मशीलताद्यर्थानुष्ठाने महापुरुषार्थोपयोगिन्यैहिकपारत्रिकभयाभावहेतौ प्रवृत्तिप्रतीतेः । यच्चान्यदुक्तं छिन्नमूलत्वादित्यादि । तदप्यसुन्दरम् । यतोऽध्यक्षेणानुभवाभावात्तत्र कर्त्तृस्मरणं छिन्नमूलं प्रमाणान्तरेण वा । अध्यक्षेणेति चेत् । किं

भवत्सम्बन्धिना सर्वसम्बन्धिना वा । यदि भवत्सम्बन्धिना । तर्ह्यागमान्तरेऽपि कर्तृसद्भावग्राहकत्वेन भवत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेस्तत्कर्तृस्मरणस्य च्छिन्नमूलत्वेनास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य भावाद्व्यभिचारी हेतुः । अथ तत्र तद्ग्राहकत्वेनास्मत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि परैः कर्तृसद्भावाभ्युपगमान्न व्यभिचारः । तन्न । परकीयाभ्युपगमस्य भवतोऽप्रमाणत्वात् । अन्यथा वेदेऽपि परैस्तत्सद्भावाभ्युपगमादस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यसिद्धो हेतुः स्यात् । सर्वसम्बन्धिना चेत् । सोऽसिद्धोऽर्वाग्दृशा तस्यावसातुमशक्यत्वात् । अथ प्रमाणान्तरेणानुभवाभावः । तन्न । आगमस्य तत्र कर्तृसद्भाववेदकस्य प्रतिपादितत्वात् । वचनरचनावत्त्वाद्यनुमानस्य च तत्प्रसाधकस्य सद्भावात् । तथा हि । पौरुषेयो वेदो वचनरचनावत्त्वाद्भारतादिवत् । यदप्यवादि । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वादित्यादि । तत्र यदेतद्दुःश्रवत्वदुर्भणत्वादि तद्वैलक्षण्यं तत्सकलं पुरुषाणां न दुष्करम् । विज्ञानकरणापटुतापराधीनत्वाद्वाचां प्रवृत्तेः । ननु पौरुषेयत्वे वेदानां मन्त्रत्वानुपपत्तिः । मन्त्रा हि जप्यमानाः फलदायी दृष्टः । न च तथा पौरुषेयो वेद इति । एतदप्यविचारितरमणीयम् । शैवाद्यागमानामप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तेः । तत्र ये हि मन्त्राः फलदायिनः सन्ति तेऽपि वैदिका एवेति न वाच्यम् । शूद्राणामपि फलदायित्वात्तेषाम् । वेदेषु च भवदभिप्रायेण शूद्राणामधिकारो नास्ति । अनधिकारिणां च कथं मन्त्राः फलं प्रयच्छेयुः । अपि च प्राकृता अपि मन्त्राः फलदा दृश्यन्ते । न च वेदेषु प्राकृतशब्दगन्धोऽप्यस्ति । तस्मात्प्राकृतमन्त्रवद्वैदिका अपि मन्त्रा पौरुषेया एवेत्यभ्युपगन्तुं युक्तम् । नन्वेवं सर्वे पुरुषाः किं न मन्त्रकारिणो भवन्तीति चेत् । उच्यते । सर्वेषामसमानशक्तिकत्वात् । ये हि सत्यसङ्कल्पास्त एव मन्त्रान्कर्तुं शक्नुवन्ति । सत्यसङ्कल्पता च मुमुनीनां प्राणातिपात-

---

१ प्राणातिपातः—प्राणिप्राणवियोजनं तस्माद्विरमणं सम्यग्ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं निवर्तनम् । आदिशब्देन मृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहविरमणानां ग्रहणम् ।

विरमणादिपञ्चमहाव्रतषष्ठाष्टमादितपःकरणप्रभावात्सुप्रतीतैव सचेतसाम् ।

तथा हि—

प्राणान्न व्यपरोपयन्ति वितथं जल्पन्ति नो सर्वथा
स्तेयं नैव समाचरन्ति वनितां वान्त्या समातन्वते
नाऽभ्यस्यन्ति परिग्रहग्रहिलतां नित्यं तपस्यन्ति ये
संसिद्धा धिषणावतां सुमुनयस्ते सत्यसङ्कल्पिताः ॥ ५४० ॥

निरतिशयप्रभावसमन्वितैर्हि तैरमुष्मान्मन्त्रादस्येदं फलं भवत्वित्यनुसन्धाय यदा यया कयाचिद्भाषया प्रयुज्यन्ते मन्त्रास्तदा तेषां तत्प्रभावादेव तथाविधार्थक्रियाकरणसामर्थ्यं सम्भाव्यते । दृश्यन्ते हि साम्प्रतमपि महाप्रभावमन्त्रवादिन आज्ञाप्रदानान्निर्विषीकरणादिकम् । स चेत्थम्भूतः प्रभावो नेतरपुरुषाणां समस्ति । तेन न सर्वेषां मन्त्रकर्तृत्वम् । न च वाच्यं शब्दशक्तित एव निर्विषीकरणादिफलनिष्पत्तिर्न पुनः पुरुषशक्तेरिति । मुद्रामण्डलादीनां नैष्फल्येनाकरणप्रसङ्गात् । पुरुषाणां विध्यभिसन्धिविशेषानपेक्षित्वप्रसङ्गाच्च । पुरुषशक्तितः फलनिष्पत्तौ तु नायं दोषः । तेन हि यत्र यथा समयः कृतस्तत्र तथा समयानुपालनात्फलं निष्पद्यते । यां वा देवतामधिश्रित्य मन्त्रः प्रणीतः सैव तत्समभिव्यापारसामर्थ्यात्समयमनुपालयन्तमनुगृह्णाति । राजादिवत् । कस्यचित्तत एवानर्थ इत्यादि विकल्पश्च न स्यात् । किंच, समयाभिज्ञेनोच्चारितमेकैकमप्यक्षरं विषापहारादिकार्यं कुर्वदुपलभ्यते नेतरैः । स्वाभाविकत्वे तु पावकवदतद्बुद्धिप्रयोगेऽपि स्वकार्यं कुर्यात् । अपि च काव्यस्यापि पौरुषेयत्वे सर्वे पुरुषाः काव्यकृतः किं न स्युरिति किं न पर्यनुयुज्यते । ननु काव्यं कुर्वाणः पुरुषो दृश्यते । न मन्त्रं कुर्वन्निति । नैवम् । मन्त्रकृतोऽप्यनुमानागमाभ्यां दर्शनात् । न चासर्वविद्दर्शनं समस्तवस्तुविषयं येन तन्निवृत्तावदृष्टस्याभावः स्यात् । किंच भारतादी-

1 अस्मन्मुद्रापितत. सू. ७।१६ टि. २ ।

न्कुर्वाणोऽपि कश्चिदिदानीं न दृश्यते, इति तेषामप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तिः । तस्मान्न मन्त्रोपेतत्वमपि वेदरचनायाः कर्तृपूर्वरचनावैलक्षण्यं गदितुमनुगुणम् । अपि चात्र विशिष्टा रचना दृश्यमाना तत्करणासमर्थमेव कर्त्तारं निराकुरुते न पुनः कर्तृमात्रमपि । न खलु पुराणकूपप्रासादादौ विशिष्टा रचना प्रतीयमाना कर्तृमात्रं निराकुर्वती प्रसिद्धा । तत्करणासमर्थस्यैव शिल्पिनस्तया निराकरणात् । न हि कर्त्रन्वयव्यतिरेकानुविधायिनो धर्माः कर्त्तारं विना घटन्ते । ततो वैदिकी रचना पौरुषेयी न भवतीत्याद्यनुमानमयुक्तमुक्तम् । दृष्टकर्तृकरचनाविलक्षणत्वस्य हेतोरुक्तनीत्या तत्रासिद्धत्वात् । सिद्धत्वे वा कर्तृमात्रानिषेधकत्वात् । ततो रचनामात्रात्कर्त्रनुमाने विश्वस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वानुमानप्रसङ्गत इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तम् । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनातो विलक्षणत्वाव्यवस्थितेः । जगद्रचनायास्तु तद्विलक्षणत्वेऽव्यवस्थितेः । तस्यास्तद्व्यवस्थितिश्च सविस्तरमीश्वरनिराकरणे विहिता । यदप्यभिहितं वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकमित्यादि । तत्र निर्विशेषणं वेदाध्ययनवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत्सविशेषणं वा । प्रथमपक्षेऽनैकान्तिकम् । विपक्षेऽप्यस्याविरुद्धतया सद्भावसम्भवात् । न खलु वेदाध्ययनवाच्यत्वं कर्तृपूर्वकत्वलक्षणविपक्षेण विरुद्धम् । भारताध्ययनवाच्यत्ववत्तस्याऽपि तेनाविरोधात् । किंच यथाभूतानां पुरुषाणां यथा वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकमुपलब्धं तथाभूतानामेव तत्तथा साध्यतेऽन्यथाभूतानां वा । यदि तथाभूतानां तदा सिद्धसाध्यता । अथान्यथाभूतानां तर्हि विश्वस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये सन्निवेशादिवदप्रयोजको हेतुः । अथ तथाभूतानामेव तत्तथा साध्यते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वपुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिवैकल्येनातीन्द्रियार्थप्रतिपादकप्रेरणाप्रणेतृत्वासामर्थ्येनेदृशत्वादिति चेत् । एतदपि न निरवद्यम् । प्रेरणायास्तथाभूतार्थप्रतिपादने प्रामाण्यप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धिश्च गुणवतो वक्तुरभावे तद्गुणैरनिराकृतैर्दोषैस्तस्यापोदितत्वा-

त्सुप्रसिद्धा । तथाभूतां च प्रेरणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिविरहिणोऽपि कर्त्तुं समर्था इति कुतस्तथाभूतप्रेरणाप्रणेतृत्वासामर्थ्येनाशेषपुरुषाणामीदृशत्वासिद्धिः । यतः सिद्धसाधनं न स्यात् । अथ न शब्दे गुणवद्वक्तृकत्वेनैवाप्रामाण्यनिवृत्तिरपौरुषेयत्वेनाप्यस्याः सम्भवात्ततोऽयमदोषः । तदपि न्यायनिराकृतम् । यतोऽपौरुषेयत्वं प्रेरणायाः किमन्यतः प्रमाणात्प्रसिद्धमत एव वा । यद्यन्यतस्तदाऽस्य वैयर्थ्यम् । अत एव चेत्, परस्पराश्रयः । अतो ह्यनुमानादपौरुषेयत्वसिद्धौ प्रेरणायाः प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तथाभूतप्रेरणाप्रणेतृत्वासामर्थ्येन सर्वपुरुषाणामीदृशत्वसिद्धिरिति । तत्र निर्विशेषणं वेदाध्ययनवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रतिपादयति । नापि सविशेषणम् । यतः किं तत्र विशेषणं कर्त्रस्मरणं वा सम्प्रदायाव्यवच्छेदो वा । न तावत्कर्त्रस्मरणम् ; तस्यासिद्धत्वाद्यनेकदोषकलङ्कितत्वप्रतिपादनात् । सम्प्रदायाव्यवच्छेदोऽप्यात्मगतः सर्वलोकगतो वा । न तावदात्मगतः । भारतादिपौरुषेयत्वेऽप्यस्य सम्भवात् । नापि सर्वलोकगतः । असर्वविदा तस्य सतोऽपि ज्ञातुमपार्यमाणत्वात् । वटे वटे वैश्रवण इत्यादिवत्पौरुषेयत्वेऽप्यस्याविरोधाच्च । अपि च, आदिमतोऽपि शास्त्रग्रामस्य सम्प्रदायव्यवच्छेदोऽस्ति वेदस्य पुनरनादेरसौ नास्तीति कः श्राद्धिको भवतोऽपरः प्रतिपद्येत । यदप्युक्तमतीतानागतौ कालावित्यादि तदप्यत्यन्तमसम्बद्धम् । आगमान्तरेऽप्यस्याविशेषात् । किंचेदानीं यथाभूतो वेदकरणासमर्थपुरुषयुक्तः कालः प्रतीतोऽतीतानागतो वा तथाभूतः कालत्वात्साधयितुमभिप्रेतोऽन्यथाभूतो वा । यदि तथाभूतः । तदा सिद्धसाधनम् । अथान्यथाभूतस्तदा सन्निवेशादिवदप्रयोजको हेतुः । तथाभूतस्यैव कालस्य तद्रहितत्वं साधयितुमभिप्रेतम् । न च सिद्धसाधनम् । अन्यथाभूतस्य कालस्यैवाऽसम्भवादिति चेत् । उच्यते । अन्यथाभूतकालोऽसम्भवतीत्येतत्कुतः प्रमाणात्प्रतिपन्नम् । अत एवाऽन्यतो वा । यद्यत एवेतरेतराश्रयः । अन्यथाभूतकालाभावसिद्धौ ह्यतोऽनुमानात्तद्रहितत्वसिद्धिस्तत्सिद्धेश्चान्यथाभूतकाला-

भावसिद्धिरिति । अन्यतस्तत्सिद्धौ चास्य वैयर्थ्यम् । अपौरुषेयत्वस्यापि तत एव प्रसिद्धेः । ततो वेदेष्वपौरुषेयत्वसाधकस्य कस्यचित्प्रमाणस्यासम्भवात्कथमसावपौरुषेयः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यसौ व्याख्यातोऽव्याख्यातो वा स्वार्थे प्रतीतिं कुर्यात् । न तावदव्याख्यातः । अतिप्रसङ्गात् । अथ व्याख्यातः । कुतस्तस्य व्याख्यानं स्वतः पुरुषाद्वा । न तावत्स्वतः ।

भो भोः श्रोत्रियपुङ्गवाः समुदितैः सर्वैरपि श्रूयतां
सम्प्रत्यस्तमितान्यकृत्यविधिभिर्भूत्वा समाधौ मनः ॥
मद्वाचामिदमेव वाच्यमपरं मा सर्वथा कल्प्यता-
मित्येवं विदधाति नात्मवचसा व्याख्यां कदाचिच्छ्रुतिः[1] ॥ ५४१ ॥

अन्यथा व्याख्याभेदो न स्यात् । पुरुषाच्चेत्, कथं तद्व्याख्यानादपौरुषेयादर्थप्रतिपत्तौ दोषाशङ्कानिवृत्तिर्भवेत् । पुरुषा हि रागादिमन्तो विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणाः समुपलभ्यन्ते । संवादेन प्रामाण्याङ्गीकरणे वाऽपौरुषेयत्वकल्पनवैयर्थ्यम् । पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य संवादादेव प्रामाण्योपपत्तेः । न च व्याख्यानानां संवादः समस्ति । परस्परविरुद्धभावनानियोगादिव्याख्यानानामन्योन्यं विसंवादोपलम्भात् । अपि चायं वेदव्याख्याताऽतीन्द्रियार्थदर्शी तद्विपरीतो वा । आद्यकल्पेऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिषेधविरोधः । धर्मादौ वाऽस्य प्रामाण्योपपत्तेर्धर्मे चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ तद्विपरीतः । कथं तर्हि तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । अयथार्थाभिधानाशङ्कया तदनुपपत्तेः । न च मन्वादीनां सातिशयप्रज्ञत्वात्तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । तेषां सातिशयप्रज्ञत्वासिद्धेः । तेषां हि प्रज्ञातिशयः स्वतो वेदार्थाभ्यासाददृष्टात् ब्रह्मणो वा स्यात् । स्वतश्चेत्, सर्वस्य स्यात् । अविशेषात् । वेदार्थाभ्यासाच्चेत्, ननु वेदार्थस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य वाऽभ्यासः स्यात् । न तावदज्ञातस्य । अतिप्रसङ्गात् । अथ ज्ञातस्य, कुतस्तज्ज्ञप्तिः,

१ 'स्तुतिः' इति भ. पुस्तके पाठः ।

स्वतोऽन्यतो वा । स्वतश्चेत्, अन्योन्याश्रयः । विद्यमाने हि वेदार्थाभ्यासे स्वतस्तत्परिज्ञानं तस्मिन्सति तदर्थाभ्यास इति । अथान्यतः, तर्हि तस्यापि तत्परिज्ञानमन्यत इत्यतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमे परम्परातो यथार्थनिर्णयानुपपत्तिः । अदृष्टमपि न प्रज्ञातिशयप्रसाधकम् । तस्यात्मान्तरेऽपि सद्भावात् । न तथाविधमदृष्टमन्यत्र मन्वादाविवाऽस्य सम्भवादिति चेत् । कुतस्तत्रैवाऽस्य सम्भवः । वेदार्थानुष्ठानविशेषाच्चेत्, स तर्हि ज्ञातस्याऽज्ञातस्य वा वेदार्थस्याऽनुष्ठाता स्यात् । अज्ञातस्य चेत्, अतिप्रसङ्गः । ज्ञातस्य चेत्, चक्रकप्रसङ्गः । सिद्धे हि वेदार्थज्ञानातिशये तदर्थानुष्ठानविशेषसिद्धिः । तत्सिद्धौ चादृष्टविशेषसिद्धिः । ततस्तज्ज्ञानातिशयसिद्धिरिति । ब्रह्मणोऽपि वेदार्थज्ञाने सिद्धे सत्यतो मन्वादेस्तदर्थपरिज्ञानातिशयः सिध्येत् । तच्चास्य कुतः सिद्धम् । धर्मविशेषाच्चेत्स एव चक्रकप्रसङ्गः । सिद्धे हि वेदार्थपरिज्ञानातिशये तत्पूर्वकानुष्ठानविशेषः सिद्ध्येत् । ततस्तज्जनितधर्मविशेषः सिद्ध्येत् । तत्सिद्धौ च वेदार्थपरिज्ञानातिशयः सिध्येदिति । ततोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमे वेदार्थाप्रतिपत्तिरेव । ननु व्याकरणाद्यभ्यासाल्लौकिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तौ तदविशिष्टवैदिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तेरपि प्रसिद्धिरतो न वेदार्थप्रतिपत्तावतीन्द्रियार्थदर्शिना किंचित्प्रयोजनम् । इत्यप्यपेशलम् । लौकिकवैदिकपदानामेकत्वेऽप्यनेकार्थत्वव्यवस्थितेरन्यपरिहारेण व्याचिख्यासितार्थस्य नियमयितुमशक्तेः । न च प्रकरणादिभ्यस्तन्नियमः । तेषामप्यनेकताप्रवृत्तेस्त्रिसन्निधानादिवत् । यदि च लौकिकेनाग्न्यादिशब्देनाविशिष्टत्वाद्वैदिकस्याग्न्यादिशब्दस्यार्थप्रतिपत्तिः । तर्हि, पौरुषेयेणापि तेनाविशिष्टत्वात्पौरुषेयोप्यऽसौ कथं न स्यात् । लौकिकस्य ह्यग्न्यादिशब्दस्यार्थवत्त्वं पौरुषेयत्वेन व्याप्तम् । तत्रायं वैदिकेऽप्यग्न्यादिशब्दे कथं पौरुषेयत्वं परित्यज्य तदर्थमेव ग्रहीतुं शक्नोति । उभयमपि हि गृह्णीयात्, जह्याद्वा । न च लौकिकवैदिकशब्दयोः स्वरूपाविशेषे सङ्केतग्रहणसव्यपेक्षत्वेनार्थप्रतिपादकत्वेऽनुच्चार्य-

माणयोश्च पुरुषेणाश्रवणे समानेऽन्यो विशेषोऽस्ति । यतो वैदिका अपौरुषेयाः शब्दा लौकिकास्तु पौरुषेयाः स्युः ।

एवं च—

कथमपि सखे युक्तिं नैव प्रयाति निराकृतं
वचनमुदितैर्दोषैरेतद्यतः कवलीकृतम् ॥
निजमतगतं मिथ्यावादं विहाय तदिष्यतां
प्रमितिरमणीक्रीडारामं श्रुतं जिननिर्मितम् ॥५४२॥७॥

आप्तवचनादित्युक्तम् । तत्राप्तः प्ररूपितः । सम्प्रति वचनं प्ररूपयन्नाह—

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनमिति ॥ ८ ॥

वर्णाश्च पदं च वाक्यं च वर्णपदवाक्यानि वक्ष्यमाणलक्षणानि तान्यात्मा स्वभावो यस्य वचनस्य तत्तथा । वर्णपदवाक्यानि चोपलक्षणं प्रकरणपरिच्छेदादीनामिति ॥ ८ ॥

अथोद्देशानुक्रमेण वर्णं लक्षयितुमाह—

अकारादिः पौद्गलिको वर्ण इति ॥ ९ ॥

पुद्गलैर्भाषापरमाणुद्रव्यलक्षणैरारब्धः पौद्गलिकः । ननु कुतः प्रमाणात्पौद्गलिकत्वं वर्णस्य प्रतीयत इति चेत् । अनुमानादिति ब्रूमः । तथा हि, वर्णः पौद्गलिको मूर्तिमत्त्वाद्यन्मूर्तिमत्तत्पौद्गलिकम् । यथा पृथिव्यादि । मूर्तिमांश्च वर्णस्तस्मात्पौद्गलिक इति । न च मूर्तिमत्त्वमस्यासिद्धम् । स्पर्शवत्त्वात् । यत्पुनर्मूर्तिमन्न भवति न तत्स्पर्शवत् । यथा व्योम । स्पर्शवांश्च वर्णः । ततो मूर्तिमान् । न च स्पर्शवत्त्वमप्यस्याप्रतीतम् । कर्णकुहरं प्रविशति ध्वनौ कर्णशष्कुलिकान्ततः स्पर्शस्याऽनुभूयमानत्वात् । ततः स्पर्शवत्त्वाद्रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वलक्षणा मूर्तिर्ध्वनौ प्रसिद्धिपद्धतिमवतरति । यदि पुनर्ध्वनिरमूर्तिः स्यात्कर्ण-

शष्कुल्यां स्पर्शोपलब्धिर्न स्यात् । उपघातो वा बालकादिकर्णयोः । भवति चाऽयम् । तथा हि—

जरन्मुरजझर्झरस्फुरितवाक्क्रियाकर्कशैः
प्रतिध्वनितघोरर्णारसितरोदसीकन्दरैः ॥
भवत्यतिसमीपगैर्झगितिझल्लरीझात्कृतैः
स्तनन्धयशिशोर्बलाद्बधिरता ध्रुवं कर्णयोः ॥ ५४३ ॥

विवक्षितशब्दप्रतिपादनविषयप्रयत्नोदीरितकोष्ठ्यसमीरणोद्गमनप्रतिलब्धप्रादुर्भावस्वप्रचयातिशयवशात्**कदम्बगोलकन्यायेन तरङ्गभङ्गविसर्पणन्यायेन** वा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नदेशप्रदेशेषु प्रविशन्तः शब्दाः कटकटायमानाः कर्णोपघाताय कल्पन्त इति सर्व एव हि चेतनाश्चेतयन्ते । तादृशः स्पर्शः शब्दे सति भवन्नसत्यभवन्वर्धमाने वर्धमानः क्षीयमाणे क्षीयमाणः शब्दगुणत्वमात्मनः सूचयन्नमूर्तत्वप्रकृतिं परेषां स्वयमेव प्रत्यस्तमयतीति किन्नस्तत्र प्रयासेन । वायवीयः स स्पर्शो न शाब्द इत्यत्र न प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानादिकं सम्भवति । शक्यं च वक्तुं समीरणप्रेरितमूर्तवस्त्वन्तरस्पर्शोऽयं न तु वायवीयोऽपि । गन्धवत् । ततः समीरणस्यापि मूर्तत्वं दुरवगाहं भवेत् । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां वायवीयः स्पर्शोऽयमिष्यते । तर्हि शब्दधर्मित्वेऽपि स्पर्शस्य कः प्रद्वेषहेतुः । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य शब्दस्य पृथिव्यादेरिव स्पर्शवत्त्वे विरोधाभावात् । ततः स्पर्शवत्त्वान्मूर्तिमान्ध्वनिर्मूर्तिमत्त्वाच्च पौद्गलिक इति । अम्बरगुणत्वे पुनः शब्दस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं दुरुपपादं स्यात् । यो हि गगनगुणः स न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षः । यथा विभुत्वादिः । गगनगुणश्च परेषामभिमतः शब्द इति । तथा यो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः स परोक्षगुणो न भवति । यथा रूपादि । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षश्च शब्द इति । न च निष्प्रदेशस्य कस्यचिद्व्यापिनो गुणः प्रादेशिको युक्तिमनुगच्छति । व्याघातात्, ततः शब्दोऽपि सर्वगतः स्यात् । न च तथा केनाऽप्यनुभूयते । विस्तरतश्चाम्बरगुणत्वं शब्दस्य षट्पदार्थ-

परीक्षायां निराकरिष्यते। ततः स्थितमकारादिः पौद्गलिको वर्ण इति।

केवलवर्णानामर्थवत्त्वस्य प्रसाधनम्।

ननु वर्णानां केवलानां सर्वत्र निरर्थकत्वात्कथं तल्लक्षणप्रणयनं युक्तमिति न मन्तव्यम् । अनुमानतस्तेषामर्थवत्त्वप्रतीतेः । तथा हि वृक्षादिसमुदायस्था वर्णाः प्रत्येकमर्थवन्तो वर्णत्वाद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातवर्णवत् । इतश्चार्थवन्तो वर्णास्तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनाद्यस्य व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनं च पश्यामस्तस्मादर्थवन्तो वर्णा इति । इतश्चार्थवन्तस्ते वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थासम्प्रत्ययात् । इह यस्यानुपलब्धौ पूर्वदृष्टस्यार्थस्यासम्प्रत्ययो दृष्टः सोऽर्थवान्, यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दानुपलब्धौ प्रस्थानरूपस्यार्थस्यासम्प्रत्यये प्रशब्दः । वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थासम्प्रत्ययश्च वृक्षशब्दस्य ऋक्षशब्दे । तस्मादर्थवन्तस्त इति । इतोऽप्यर्थवन्तो वर्णास्तत्सङ्घातस्यार्थवत्त्वाद्यत्र यत्सङ्घातोऽर्थवान्, अवयवस्यापि तत्रार्थोऽस्ति । यथा तिलेषु तैलमात्रा काचित् । यत्र त्ववयवानामर्थो न दृष्टस्तत्र तत्सङ्घातोऽपि तेषामनर्थक एव । यथा सिकतानां खारीसहस्रमपि तैललक्षणार्थशून्यम् । अस्ति च सङ्घातस्यार्थवत्ता वृक्षः प्लक्ष इति । तस्मादर्थवन्तो वर्णा इति ॥ ९ ॥

अथ पदवाक्ययोर्लक्षणमाह—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदं, पदानां तु वाक्यमिति ॥ १० ॥

वर्णौ च वर्णाश्चेत्येकशेषात् ब्रह्मसम्बोधने क इत्यादौ द्वयोर्गौरित्यादौ तु बहूनां वर्णानामक्षराणाम् । अन्योन्यापेक्षाणां पदार्थप्रतिपादने कर्त्तव्ये सहकारिकारणतया परस्परं व्यवस्थितानाम् । निरपेक्षा पदान्तरवर्त्तिवर्णनिर्वर्त्तितोपकारपराङ्मुखी संहतिः पदमभिधीयते । पद्यते गम्यते स्वयोग्योऽर्थोऽनेनेति पदमिति निरुक्तेः । नन्वेवं केशवा-

दिसम्बोधनायाम इत्येवमादावेकत्र वर्णे पदत्वेन सम्मते वृत्तेरभावादव्यापकमेतल्लक्षणम् । मैवम् । विप्रतिपत्तिप्रत्याख्यानार्थत्वादस्य लक्षणप्रणयनस्य । **मीमांसकाः** खल्वेवं विप्रतिपद्यन्ते । एकस्य वर्णस्य पदमिति व्यपदेशेऽपि न तन्निबन्धनं किञ्चिदधिकं कैश्चिदपि रूपमभ्युपगम्यत इत्यस्तु कामं तत्र पदव्यपदेशो वर्णद्वयादिस्तु योऽयं तदतिरिच्यमानमूर्त्तिसंहतिं समाश्रित्य तद्व्यपदेशः प्रवर्त्यते नासौ सम्यक् । व्यापकानां वर्णानामव्यापकत्वेन नियतायास्तस्या असम्भवादिति । ततश्च तन्निरासाय वर्णद्वयादावेव पदत्वप्रतिपादनायेदमत्र सूत्रितम् । एकस्य तु वर्णस्यार्थं प्रतिपादयतः पदत्वं पदान्तरवर्त्तिवर्णनिर्वर्तितोपकारपराङ्मुखत्वरूपेण निरपेक्षत्वलक्षणेन लक्षयितव्यम् । यद्वा प्रायिकत्वेन वर्णद्वयादेरेव पदत्वं लक्षितं यावतैकस्यापि वर्णस्य तद्द्रष्टव्यम् । यदाहाकलङ्कसिद्धिर्विनिश्चये—“ **वर्णसमुदायः पदमिति प्रायिकमेतदस्त्येकमकारादेः क्वाचित्कत्वदर्शनात्** ” इति । पदानां पुनर्वाक्यार्थप्रत्यायने विधेयेऽन्योन्यनिर्मितोपकारमनुसरतां वाक्यान्तरस्थपदापेक्षारहिता संहतिर्वाक्यमभिधीयते । उच्यते स्वसमुचितोऽर्थोऽनेनेति वाक्यमिति व्युत्पत्तेः ।

यथा—

आकण्ठं यदि पातुमिच्छसि सखे कर्णाञ्जलिभ्यां सुधां
कर्तुं गोपदसोदरं यदि भवाम्भोधिं ध्रुवं वाञ्छसि ।।
क्षिप्रं मोक्षवधूकटाक्षलहरीलक्ष्यत्वमाकांक्षसि
स्वस्य त्वं यदि सादरं शृणु तदा श्रीसर्वविद्भारतीम् ।।५४४।।

इत्यादि । एवं वाक्यसंहतिः प्रकरणम् । प्रकरणसंहतिर्यथासमयं परिच्छेदो वा पादो वाऽऽह्निकं वाऽध्यायो वा, तत्संहतिः शास्त्रमिति स्वयमेव प्राज्ञैर्विज्ञेयम् । ननु यदि वाक्यान्तरस्थपदापेक्षारहिता पदानां संहतिर्वाक्यतया स्वीक्रियते तर्हि कथमिदं साधनवाक्यमुपपद्यते यत्सत्तत्सर्वं परिणामि यथा घटः संश्च शब्द इति तस्मात्परिणामीत्या-

कांक्षणादिति चेत् । तदवद्यम् । यस्य हि प्रतिपत्तुस्तस्मात्परिणामीत्याकांक्षाक्षयस्तदपेक्षया तद्वाक्यं भवत्येव । प्रोक्तवाक्यलक्षणसम्भवात् । नापरापेक्षया । निराकांक्षत्वं हि प्रतिपत्तुर्धर्म्मः, वाक्ये तूपचरित एव । तस्याचेतनत्वात् । स चेत्प्रतिपत्तावपि निगमनवचनापेक्षायां निगमनान्तपञ्चावयववाक्यादप्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षाप्रसङ्गान्न क्वचिन्निराकांक्षत्वसिद्धिर्भवेत् । तथा च वाक्याभावान्न क्वचिद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्यचित्स्यात् । ततस्तामिच्छता यस्य प्रतिपत्तुर्यावत्सु परस्परापेक्षेषु पदेषु समुदितेषु निराकांक्षत्वं स्यात्तावत्सु वाक्यत्वासिद्धिः प्रतिपत्तव्या । एतेन प्रकरणादिगम्येनापि पदान्तरेण श्रूयमाणपदसमुदायस्य निराकांक्षत्वसिद्धेर्वाक्यत्वं प्रतिपादितं प्रतिपत्तव्यम् ।

आख्यातशब्दो वाक्यमिति मतस्योपपाद्य खण्डनम् ।

अत्र विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा हि केचिदाहुः—“**आख्यातशब्दो वाक्यम्**” इति, आख्यातशब्देन हि व्यावहारिकस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्यालौकिकस्य कारकसंभिन्नस्य वाक्यार्थस्याभिधाने सति नामपदानि नियमायानुवादाय वा प्रयुज्यमानाख्यातपदवाच्यस्यैवार्थस्य संस्कारकारीणि विज्ञायन्त इति । तत्र नियमायानुवादाय वेति वाशब्दः समुच्चये । तेन नियमायानुवादाय चेत्यर्थः । तथा हि नामपदेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थापोद्धारे प्रातिपदिकं शक्तीनां कारकापराभिधानानामाख्यातशब्दैरभिहितानामाश्रयसामान्यावग्रहद्वारेण प्रवृत्तानामाश्रयविशेषस्य नियामकम् । विभक्तयस्तूपात्तामेव शक्तिं प्रतिपादयन्तीत्यनुवादिकाः । एवं च नामपदानि प्रकृत्यंशद्वारेण नियमफलानि प्रत्ययांशद्वारेण त्वनुवादफलानीति । अथवा विकल्पे वाशब्दस्तेन नियमायानुवादाय वेत्यर्थः । तथा हि व्यवहारयोग्याः शक्तय आख्यातैरुपादीयन्ते न त्वासामाधारविशेषोऽतस्तन्नियमाय नामपदानि । यथा, आश्रयतीति कर्मशक्तिसामान्यावग्रहे सत्याश्रयविशेषोपप्लवे नियमाय माणवकमिति पदमुपादीयते । यद्वा विशिष्टाधारनिविष्टा एव शक्तय

आख्यातैरेवोपात्ताः । यथा पश्यतीति श्रोत्रादिभ्यो व्यवच्छिन्नं चक्षुरेव करणम् । यथा च वर्षतीति देवदत्तादिव्यवच्छिन्नोऽम्भोधर एव कर्तृविशेषः प्रतीयते । तथा सर्वैव क्रिया विशिष्टसाधनैव प्रक्रान्ता रूपसामान्याहृतबुद्धिस्तु प्रतिपत्ता तथा तां न प्रतिपद्यत इत्यनुवादाय नामपदानीति । संस्कारकारीणीति क्रियाकारकसमुदायस्याख्यातार्थस्य नियमोऽनुवादश्च संस्कारो यत आख्यातपदात्केवलान्नियमानुवादौ न प्रतीताविति । अत्र प्रतिविधीयते । यथा, आख्यातानि क्रियाप्रतिपादनादुपात्तशक्तिसामान्यान्युपात्तशक्तिविशेषाणि वा तथा नामपदान्यपि क्रियासामान्यं क्रियाविशेषं वोपाददत इति तेषामपि कुतो न वाक्यत्वम् । अथ साध्यत्वात्क्रियायास्तादर्थ्याच्च साधनानां क्रिया प्रधानम् । तथा च प्रधानवशवर्तित्वात्प्रधानाव्यभिचाराच्च गुणानां साधनसामान्यं तदाधारविशेषं चाङ्गीकरोतीति तदेव वाक्यम् । नामपदानां त्वभिधायकत्वेऽपि प्रधानतन्त्रत्वादाख्यातोक्तार्थातिरिक्तार्थानभिधानाच्च न वाक्यत्वमिति चेत् । एतदपि विचारपराङ्मुखम् । न खलु क्रियेत्येव कृत्वा प्रधानत्वम् । अन्यार्थत्वेनापि क्रियायाः कस्याश्चिद्व्यवस्थानात् । यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात्सिद्धे " लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति " इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वस्यैव प्राधान्यं विधेयत्वात् । प्रचरणक्रियायास्तु गौणत्वमनुवाद्यत्वादिति । एवं चाख्यातपदं स्ववाच्यार्थसंस्कारकतयाऽवश्यं नामपदान्यपेक्षते । नामपदानि चाख्यातपदवाच्यमर्थं संस्कार्यतयाऽपेक्षमाणानि तत्प्रतिपादकमाख्यातपदमपेक्षन्ते तथा नामपदानि स्ववाच्यार्थसंस्कारतयाख्यातपदमपेक्षन्ते । आख्यातपदं च तद्वृत्याऽर्थसंस्काराय तान्यपेक्षत इत्यन्योन्यापेक्षाणां पदानां समुदाय एव वाक्यत्वमासादयतीति सिद्धम् ॥

पदानां संघातो वाक्यं, जातिस्फोटं नित्यमनवयवं वाक्यमित्यादिवाक्यलक्षणमतानां खण्डनम्।

अपरे तु पदानां सङ्घातो वाक्यमिति प्रतिपन्नाः। तेऽपि पर्यनुयोज्याः। किं निरपेक्षाणां पदानां सङ्घातो वाक्यं स्यात्सापेक्षाणां वा। प्रथमपक्षे दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनमित्यादिपदसङ्घातस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गः। द्वितीयपक्षे त्वस्मन्मतप्रवेशः। इतरे तु देवदत्त गामभ्याजेति वर्णध्वनिविशेषैः क्रमभाविभिरनित्यैरयुगपदवस्थानैरभिव्यज्यमानमनेकमनेकाधारं देवदत्तादिवर्णव्यतिरिक्तं जातिस्फोटं नित्यमनवयवं वाक्यं प्रतिपेदिरे। यथोत्क्षेपणादिकर्मक्षणैरुत्क्षेपणत्वाद्यभिव्यज्यते तथैव तस्मिन्दर्शने वर्णैर्वाक्यमपीति। इदमपि न पेशलम्। नित्यनिरवयवसामान्यस्य पुरा पराकरिष्यमाणत्वात्। अन्ये तु ॐकारोऽनवयवः शब्दः परिकल्पितवर्णपदविभागो वाक्यमित्याहुः। एतदपि न न्याय्यम्। स्फोटनिरकरणप्रकरणे निराकरिष्यमाणत्वात्। पदानां क्रमो वाक्यमिति कतिपये परिकीर्त्तयन्ति। तेषां हि मते वर्णानां क्रमः पदं पदानां क्रमो वाक्यमिति। इदमप्यपर्यालोचितवचनम्। शब्दोच्छेदप्रसङ्गात्। तन्मते हि वर्णाः सर्वदेशकालव्यापिन एकका नित्याः। क्रमश्च नाम कालाव्यापित्वं च पिपीलिकापंक्त्यादीनां स्यात्। उभयमप्येतद्वर्णानां न सम्भवति। सर्वदेशव्यापित्वाभ्युपगमान्नित्यत्वोपगमाच्च। उपलब्धिस्तु नियतकाला क्रमवती। न च सा वर्णा। अपि तु वर्णविषया। तस्याश्च क्रमः कालस्य धर्म इष्यते। क्रमयौगपद्यलिङ्गानुमेयं हि कालमिच्छन्ति। ततश्च वर्णोपलब्धिक्रमश्च वाक्यमित्युपगमः स्यात्। स च न समीचीनः। पदोपलब्धिक्रमस्य कालधर्मत्वेनाशब्दत्वात्। ततश्च वाक्यार्थोऽशब्दः स्यात्। यदा च वाक्यार्थः शब्दस्याभिधेयो न भवति, अपि तूपलब्धिक्रमस्य कालधर्मस्य तदा पदार्थोऽपि न शब्दार्थः स्यात्। पदस्याप्युपलब्धिक्रमरूपत्वात्। तस्य च कालधर्मत्वात्। एवं च शब्दस्य योग्यतालक्षणसम्बन्धो योऽय-

मभ्युपगतो **मीमांसकैः** स एवार्थेन सहास्य हीयते । शब्दस्य कस्यचित्कालधर्मव्यतिरेकेणानभ्युपगमात् । एवं च मूलनाशः । शब्द एवैषां सर्वज्ञो मातापितृस्थानीय उपकारको भूतभविष्यद्दूरसूक्ष्माभिधायी । स एवाभिरूप्यमाणो न दृश्यते । कुतस्तस्यार्थेन सह सम्बन्धः । तदाह—" **शब्दानां क्रममात्रे च नान्यः शब्दोऽस्ति वाचकः ॥ क्रमो हि धर्म्मः कालस्य तेन शब्दो न विद्यते ॥ १ ॥ वर्णानां च पदानां च क्रममात्रनिवेशिनी ॥ पदाख्या वाक्यसंज्ञा च शब्दत्वं नेष्यते तयोः ॥ २ ॥ अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत् ॥ एवं सति च सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते ॥ ३ ॥** " इति । किंच प्रत्यभिज्ञानबलादेकत्वेन प्रतीयमानाः पदेषु त एव वर्णा वाक्येषु चैतान्येव पदानीति न वर्णेभ्यः कथंचिद्व्यतिरिक्तो वाक्यपदयोरात्माऽस्तीति यद्युपगमस्तदा वर्णानामपि पूर्वपरोपपरादिभागभेदेन वास्तवो भेदः स्यात् । ततश्च तेषां वर्णभागानामपकर्षपर्यन्तभाविनामभिव्यक्ततिरोभूतानां परस्परमुपश्लेषो नास्तीति न वर्णानामपि पदमित्यस्तमयः शब्दव्यवहारः स्यात् । अव्यपदेश्यत्वाद्धि तेषु प्रतिभागं व्यवहाराभावात् । किं तदेकमस्ति यदिदं तदिदं तदित्युपाख्यायेत । तस्मादुच्यते मूलनाशोऽत्र भवतामिति । तदाह—" **पदानि वाक्ये तान्येव वर्णास्ते च पदे यदि ॥ वर्णेषु वर्णभागानां भेदः स्यात्परमाणुवत् ॥ १ ॥ भागानामनुपश्लेषान्न वर्णानां पदं भवेत् ॥ तेषामव्यपदेशत्वात्किमन्यद्व्यपदिश्यताम् ॥ २ ॥** " इति । अथ वर्णाः स्वभावेन निरवयवा इति चेत् । एवं तर्हि **वैयाकरणप्रतिपादितौ** निर्भागौ पदवाक्यस्फोटावभ्युपगन्तुं प्रसज्येते । तथा देवदत्तादिपदेषु स्फुटो भेदोऽवसीयत इत्यवसायबलादनवयवं पदस्फोटं वाक्यस्फोटं च भवन्तो नेच्छन्ति । " **गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः** " इति वचनादेकत्राव-

१ वा. प. कां. २ श्लो. ५०।५२।१६ । २ वा. प. कां. २ श्लो. २८।२९.

स्थितपरमाणुसंचयन्यायेन वर्णसमुदायमात्रमुपयान्ति । स इदानीं भेदावसायोऽकारेऽपि पूर्वपरमध्यभागरूपेणास्तीति कथं निरवयवो वर्णः । उदात्तानुदात्तादयो गुणा अपि सावयवत्वे सत्येवास्य सम्भवन्ति । एवं भागवति गुणे च प्रतीयमानेऽकारादौ कथं प्रतीतिप्रमाणवादिभिरेवानवयवस्य वर्णस्याभ्युपगम इति । बुद्धेरनुपसंहारमन्तस्तत्त्वं वाक्यमन्ये मन्यन्ते । तथा हि संहृतसकलक्रमस्यैकस्यादेशप्रदेशत्वेऽप्यन्तरात्माऽन्तर्यामीत्येवमाख्यायमानस्य प्रतिप्राणिवृत्तेः शब्दतत्त्वस्याक्षरचिह्नादिभिरिवातथाभूतैः क्रमवद्भिर्भागैर्योऽयं बुद्धेरनुपसंहारः क्रमशः पूर्ववर्णभागग्राहिणीभिर्बुद्धिभिर्जनितो यः संस्कारस्तत उत्पन्नस्य स्मरणस्य बलादन्त्यवर्णभागग्रहणतुल्यकालः स वाक्यमिति । एतदपि न परीक्षाक्षमम् । शब्दब्रह्मणोऽन्तस्तत्त्वापरनामधेयस्य प्रागेव सविस्तरमपास्तत्वात् । आद्यं पदं वाक्यमिति परे समीरयन्ति । यदेव हि पदं प्रथमतः प्रयुज्यते तदेव वाक्यं तेनैवेतराक्षेपात् । यतः प्रथमतः प्रयुज्यमानं पदं क्रियावाचि साधनवाचि वा भवेत् । क्रियासाधनयोश्च परस्पराविनाभूतत्वात्तयोर्यदेव पदमादौ प्रयुज्यते तदेव स्वार्थस्य धर्मभूतमर्थान्तरमपि तत्र सान्निधापयति धूम इवाग्निमित्येवं प्रथममुपादीयमाने पदे सर्वरूपार्थोपग्राहिण्याख्यातशब्द इव नियमानुवादफलानि पदान्तराण्यभ्यनुज्ञायन्त इति । आख्यातशब्दपक्ष इव एषोऽपि पक्षः प्रतिक्षेप्यः । पृथक्सर्वपदं सापेक्षं वाक्यमिति कतिचिदुपवर्णयन्ति । पृथगिति सङ्घातादवच्छिनत्ति । सर्वमित्याद्यपदादाख्यातशब्दाच्चावच्छिनत्ति । तेन सर्वाण्येव पदान्यन्योन्यसापेक्षाणि प्रत्येकं वाक्यमित्यर्थः । यतः प्रतिपदं क्रियाकारकलक्षणः कृत्स्नोऽर्थः परिसमाप्यते । इदमपि परिफल्गु । देवदत्त गामभ्याजेति श्रुतेर्वाक्यबहुत्वप्रत्ययप्रसङ्गात् । अस्मिँश्च पक्षे पदानां परस्परसापेक्षत्वमपि दुरुपपादम् । सर्वेषामपि कृत्स्नार्थाभिधायित्वादिति । एवं च " **आख्यातशब्दः**

१ वा. प. कां. २ श्लो. १। २ ।

सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्त्तिनी ॥ एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः ॥ १ ॥ पदमाद्यं पृथक्सर्वं पदं सापेक्षमित्यपि ॥ वाक्यं प्रतिमतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् " ॥ २ ॥ इति कारिकाद्वयसंगृहीता अष्टावपि वाक्यपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ।

ततः स्थितमेतत्—

अन्योन्यापेक्षवर्णानां सङ्घातः पदमुच्यते ॥
निरपेक्षः पदानां तु स वाक्यमिह कथ्यते ॥ ५४५ ॥

अत्राहुः स्फोटवादिनः—

स्फोटवादिमतस्य विस्तरश उपपादनपूर्वकं खण्डनम् ।

अवयवयुतवर्णाद्याग्रहेणामुना किं
स्फुरदनुभवबन्ध्येनात्र ते जैनविद्वन् ॥
सति मतिमवतीर्णे तात्त्विकानेकभाग-
श्रयणविधुरमूर्तौ स्फोटसंज्ञे पदार्थे ॥५४६॥

तथा हि—त्रय एते वर्णपदवाक्यविशेषव्यपदेश्याः परस्परमत्यन्तव्यावृत्तमूर्त्तयो निरवयवाः श्रवणविवरमाविशन्तः प्रतीयन्ते स्फोटाः । न तु वाक्ये पदानि । पदेषु वर्णाः । वर्णेष्ववयवाः सन्ति । तत्कथं पौद्गलिको वर्णो वर्णसंहतिः पदं पदसंहतिश्च वाक्यमितीष्यते । यः खल्वयं पूर्वापरभागात्मकः समुदायो वर्ण इति । यश्च गकारौकारविसर्जनीयरूपवाक्यावयवात्मकः पदमिति । यश्च देवदत्त गामभ्याजेत्यादिपदरूपावयवात्मको वाक्यमिति विख्यातः । सर्वेऽप्येते यथाक्रमं वर्णपदवाक्यव्यपदेश्या निरवयवाः प्रयत्नभेदभिन्नैर्नादैः प्रत्येकं सर्वात्मनाऽभिव्यङ्ग्या एकैकाः क्रमरहिता नित्या अभिव्यञ्जकधर्मानुविधायिनो निर्बाधमध्यवसीयन्ते स्फोटाः । पूर्वादिभागक्रमवर्णपदरूपावयवावसायः पुनरभिव्यञ्जकानां ध्वनीनां धर्मानुविधानात् । क्रमवतां हि ध्वनीनां ये निष्पादकास्ताल्वादयस्तेषां प्रतिध्वनि भिन्ना एव शक्तय इति विभिन्नशक्तिकताल्वादिकारणनिष्पादिता ध्वनयः परमार्थतः परस्पर-

मत्यन्तं विसदृशा अपि तुल्यस्थानकरणजन्मतया स्वयं सदृशभावं भजन्तः स्वव्यङ्ग्यानामन्योन्यविलक्षणानां वर्णपदवाक्यस्फोटानामपि तुल्यतामुपकल्पयन्तो भागबहिर्भूतानपि तान्भागसंक्रान्तानिवावभासयन्ति । मुखमिव मणिकृपाणदर्पणादयो नियतस्थानवर्णपदपरिमाणसंस्थानमनुपप्लवमेकमनेकमिवानेकविधस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपप्लवमिवादर्शयन्ति । तदाह भर्तृहरिः–" **पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविभागो न कश्चन ॥ १ ॥ प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णवाक्यपदेषु ये ॥ तेषामत्यन्तभेदेऽपि संकीर्णा इव शक्तयः ॥ २ ॥** " तेषामिति ये व्यञ्जका ध्वनयोऽन्योन्यव्यावृत्तास्तेषामत्यन्तविजातीयत्वाद्भेदेऽपि मिश्रीभूता इव भान्ति शक्तय इति । यथा च दूरदेशे समन्धकारे वा विषयं प्रतिपद्यते विरलं घनरूपत्वेनाकृष्णं कृष्णरूपतया । तथाऽमून्स्फोटानपि निर्भागान्नादैरभिव्यज्यमानान्भागावग्रहरूपेणाध्यवस्यति । नैतावता तत्र भागाः सत्याः सन्ति । तदाह— " **यथैव दर्शनैः पूर्वैर्दूरात्सन्तमसेऽपि वा ॥ अन्यथाकृत्यविषयमन्यथैव प्रपद्यते ॥१॥ व्यज्यमाने तथा वाक्ये वाक्याभिव्यक्तिहेतुभिः ॥ भागावग्रहरूपेण पूर्वं बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ २ ॥** " वाक्य इति वाक्यस्यैव व्यवहारोपयोगित्वेन प्राधान्यान्निर्देशः । पूर्वमिति प्रथमं वर्णपदभागावग्राहिणी बुद्धिः प्रवर्त्तत इति । अथ यथा विरलवृक्षादयः कदाचित्प्रथममेवावास्तवा विरलत्वादिप्रतीत्युपद्रवविरहिता विरलत्वादिरूपतयैव प्रथापथमुपयान्ति तथा स्फोटः किमिति न कदाचिदप्यामुख एवावयवावसायः । पदे वर्णलक्षणस्य वाक्ये च पदस्वरूपस्य योऽवसायः स स्वभावात्तस्यैवाखण्डस्य शब्दात्मनः प्रतिपत्तावुपायः । तत्प्रतीतावेव तस्य प्रतीतेः । येन च विना यस्य ग्रहणमशक्यं तद्ग्रहणे कथं तस्यैव

१ 'मंगनान्' इति भ. पुस्तके पाठः । २ वा. प. कां. १ श्लो. ८९ । ३ वा. प. कां. १ श्लो. ९०।९१।

भागः सङ्गतो भवेत् । यथा शतादिसंख्याग्रहणे एकादिसंख्या । शतादिसंख्या हि प्रकारान्तरेण ग्रहीतुमशक्यत्वाज्जिघृक्षायामेकादिसंख्या तद्ग्रहणोपायभूता प्रथमं गृह्यते ततः शतादिसंख्याया अत्यन्तविलक्षणाया गृहीतिः । यदाह सङ्ग्रहकारः— "**यथाद्यसंख्याग्रहणमुपायः प्रतिपत्तये ॥ संख्यान्तराणां भेदेऽपि तथा शब्दान्तरश्रुतिः ॥ १ ॥**" शब्देति वर्णपदरूपशब्दान्तरश्रुतिर्वाक्यप्रतिपत्तावुपाय इत्यर्थः ॥ "**अंसतश्चान्तराले यच्छब्दानस्तीति मन्यते ॥ प्रतिपत्तुरशक्तिः सा तद्ग्रहोपाय एव सः ॥ १ ॥**" अस्यार्थः—शब्दान्वर्णादिभागरूपानुच्चारणान्तराले यदक्रमस्य भागाभावादसत एवास्तीत्यस्तित्वेन सत्तया मन्यते सा प्रतिपत्तुरंशवर्णावधारणाक्षमता । न च भ्रान्तिज्ञानमपि सत्यशब्देनोपयुज्यतेऽपि तु तत्साक्षात्कारोपाय एवैष इति । न च भागावभासिन्यो मिथ्याबुद्धयः कथं सत्यस्फोटपरिच्छित्तिहेतव इति वक्तव्यम् । आराद्वनस्पतौ हस्तिप्रत्ययप्रवाहस्य सत्यवनस्पतितत्त्वे प्रतीतिहेतुत्वदर्शनात् । तत्सिद्धमन्योन्यमत्यन्तविलक्षणा एते नानाप्रकाराः पृथक्पृथग्विषयाश्रयोऽप्यविद्योपदर्शितालीकावयवा वर्णपदवाक्यव्यपदेश्याः स्फोटा निरवयवा इति । यतश्चायमवयवपरिकल्पना न वास्तवी तस्मादधिकार्योऽयं स्फोटाख्यः शब्दात्मा नित्योऽनवयवो व्योममवदनुत्पाद्य एकरूपोऽवस्थितः । केवलमारम्भनिमित्तैः स्थानाभिघातादिभिः प्राप्तविकारो ध्वनिरस्याभिव्यक्तौ नैमित्तभावमुपयाति । यथावस्थितस्य घटादेरभिव्यक्तिः प्रदीपादिभिः क्रियते तथाऽस्य ध्वनिभिरिति रहस्यम् । तदाह—"**अधिकार्यस्य शब्दस्य निमित्तैर्विकृतैर्ध्वनिः ॥ उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति प्रकाशवत् ॥ १ ॥**" इति । अथ भवत्वयं निरवयवस्तथापि कथमिदमिष्यते प्रत्येकं सर्वात्मना नादैः स्फोटोऽभिव्यज्यत इति । प्रत्येक-

१ वा. प. कां. १ श्लो. ८८. २ वा. प. कां. १ श्लो. ८९. ३ वा. प. कां. श्लो. ९५ ।

मभिव्यञ्जकत्वे हि ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेर्वर्णादिप्रतीतिरुपपत्तेस्तन्मात्रानुबन्धित्वाच्चार्थप्रत्ययोत्पादस्य द्वितीयादिध्वनीनामानर्थक्यं भवेदिति । एतदपि न तर्ककर्कशक्षमम् । नादैरभिव्यज्यमाने हि स्फोटे ये ज्ञानविशेषा स्फोटग्रहणानुकूला इदं तदित्यव्यपदेश्यास्ते स्फोटरूपावसाये हेतुत्वमुपयान्ति । सर्वैरेतैराहितसंस्कारविशेषायां बुद्धौ ध्वनिनाऽन्त्येन सह स्फोटस्य व्यक्तरूपस्य प्रतीतेः । अतो नादैर्विशिष्टप्रत्ययजननादाहितभावनाबीजायां विशिष्टसम्प्रत्ययजनने लब्धपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासमुपयाति न पूर्वमिति वस्तुस्वभाव एवायम् । तदाह—"**प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ॥ ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥ १ ॥ नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ॥ आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ २ ॥**" इति । यथा ह्यनुवाकः श्लोको वा पुनः पुनरावृत्त्या सुखेनाऽवधारयितुं शक्यते । न च प्रत्यावृत्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायते यथेदं गृहीतमिदं नेति । अथ चानेकावृत्तौ श्लोकाद्यवभासः स्पष्टः संवेद्यते तथैवायमपि शब्दात्मा पुनः पुनरभिव्यक्तस्फोटरूपोऽवधार्यते । न च प्रत्यभिव्यक्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायत इदं गृहीतमिदं नेति । अथवाऽनेकाभिव्यक्तौ स्फोटावभासः स्पष्टः संवेद्यते । तदुक्तम्—"**यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ॥ आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥**" अनुवाक इति वैदिकं वाक्यम् । सोढत्वमिति सोढुं शक्यत्वं बुद्ध्याक्रमणीयतां स्वीकार्यत्वम् । येन स्वेच्छयेवासौ पठनीयो भवति । आवृत्त्येति जातावेकवचनम् । आवृत्तिरेकैकाऽप्युपयुज्यते, उत्तरोत्तरविशेषाधानाय । अन्यथैकावृत्त्यैव सोढता स्यादिति । अथार्थ एव प्रत्येकध्वनिव्यञ्जनीयोऽस्तु किमन्तर्गडुकल्पस्फोटपरिकल्पनयेति चेत् । न । प्रथमादेव ध्वनेरभिधेयधीसमुत्पादे हि दुर्निवारमानर्थक्यं द्वितीयादीनां ध्वनीनाम् । न चैतत्स्फोटेऽपि

१ वा. प. कां. १ श्लो । ८४।८५. २ वा. प. कां. श्लो. ८३ ।

समानम् । प्रत्यक्षस्य हि तस्य प्रतिध्वनिव्यञ्जनीयस्याभिव्यक्तितारतम्यं नानाध्वनिभिर्जायत इति नानर्थक्यमुत्तरेषाम् । न चेयमप्रत्यक्षेऽभिधेयविधा सम्भविनी । प्रत्यक्षगोचरो ह्यर्थोऽभिव्यक्तितारतम्यभाग्भवति । न मानान्तरगोचरः । स खलु गृह्यते न वा पुनरभिव्यक्तोऽनभिव्यक्तश्च । एवं च लब्धास्पदमिदं यदुच्यते प्रत्येकं सर्वात्मना नादाभिव्यङ्ग्यः स्फोट इति । अस्य च स्फोटस्य संव्यवहारक्रमेऽभिव्यञ्जकक्रमोऽनुवर्तनादिव यः क्रमरूपावसाय उपप्लवोऽयमनादिभ्रान्तिरूपः । अयमेव व्यवहारस्य निमित्तम् । अत एवायमतिदार्ढ्यं गतोऽशक्यापनयनः । यथा ज्ञानस्याभिन्नस्यावबोधमात्रात्मकस्य नीरूपस्यानवयवत्वेऽपि सर्वज्ञेयरूपोपग्राहित्वाद्भेदरूपेणावभासः पञ्च वृक्षा विंशतिर्गाव इति । यथा चेतनं ज्ञेयरूपावग्रहणेनात्मभूतेन विना व्यवहारेऽवतारयितुं न शक्यते तथा स्फोटेनापि नालब्धक्रमेण कश्चिदर्थोऽभिधातुं शक्यः, ततः क्रमावसायः प्रतिपत्तॄणाम् । न त्वत्र निर्भागे वस्तुतः क्रमो नाम कश्चिदस्तीति । निर्विवादमेतत्क्रमरहितः स्फोट इति । नियताश्च पदार्थानां शक्तयः । तेन तेऽन्यथाकरणेऽत्यन्तमसमर्थाः । यथा हि क्षीरस्य विकारे दध्यादौ बीजस्य पवनालादौ न शक्यते राज्ञापि प्रथमा उत्तरा कारयितुमुत्तरा वा प्रथमा । अपि तु तयोर्विकारे नियतैवानुपूर्वी प्रथममिदमिदमुत्तरं तत इति । तथैव प्रतिपत्तॄणामपि बुद्धिषु सदैव नियतक्रमः । ततो बुद्धिक्रममन्तरेण स्फोटप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तॄणामशक्त्या न तस्य शब्दात्मनोरशब्दतयाऽपि बुद्धिवस्तुनः क्रमिणा भाव्यमित्येवमपराधदण्डव्यवस्था युक्तेति । तदाह— " **यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरबीजयोः । तथैव प्रतिपत्तॄणां नियतो बुद्धिषु क्रमः ॥ १ ॥** " इति नित्यश्चासावभ्युपगन्तव्यः । अनित्यत्वे हि सङ्केतकालानुभूतस्य तदैव ध्वस्तत्वात्कालान्तरे देशान्तरे वा गोशब्दस्य श्रवणात्ककुदादिमदर्थप्रतीतिर्न

१ वा. प. कां. १ श्लो. ९२ ।

स्यात् । असङ्केतितत्वात् । असङ्केतिताच्च शब्दादर्थप्रतीतौ सर्वस्य सकलशब्दार्थज्ञताप्रसक्तिः । सङ्केतकरणानर्थक्यं च भवेत् । ननु नियमस्तावदभिव्यञ्जकानामभिव्यङ्ग्येषु न दृश्यते । घटादयो हि सर्वैरेवाभिव्यक्तिहेतुभिः प्रकाशमात्रस्वभावैर्मणिप्रदीपौपच्यादिभिर्व्यज्यन्ते । अयं तु स्फोटात्मा नियमादभिव्यङ्ग्यः । न हि गोशब्दस्य योऽभिव्यञ्जकः स एवाश्वशब्दस्यापि ध्वनिरिष्यते । किं तर्ह्यत्यन्तविलक्षणो गोशब्दाभिव्यक्तिसामर्थ्येनासाधारणः । तस्मादत एव नियमाद्यवाङ्कुरादिवदस्य कार्यत्वमेव युक्तम् । तस्मिंश्च सत्यनित्यत्वमेव सङ्गच्छत इति मैवं बोधः । यथा हि चक्षुरिन्द्रियमेव विषयरूपस्याभिव्यक्तौ निमित्तं नेन्द्रियान्तरमिति व्यञ्जकनियमेऽपि विषयरूपस्य न कार्यत्वं तथा स्फोटस्यापीति । तदुक्तम्—" **ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा नियता योग्यता यथा ॥ व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽपि तथैव स्फोटनादयोः ॥ १ ॥** " अथैवमुच्यते विषयरूपेन्द्रिययोस्तावन्नास्ति नियमः । रूपमात्रस्यानेकजातिगुणभेदभिन्नस्य चक्षुषाऽभिव्यक्तेः । न तु स्फोटमात्रस्याभिव्यक्तिरेकेन नादेनेति । अत्रापि प्रतिविधीयते । तुल्येन्द्रियग्राह्येष्वपि विषयेष्वेव नियमो दृश्यते । यथा गन्धयुक्त्यादिषु । गन्धशैलेयादिद्रव्यं किञ्चिदेव कस्यचिदेव द्रव्यगन्धादेरभिव्यक्तिनिमित्तं भवति न द्रव्यमात्रमेवमिहापि नियत एव नादः कस्यचिदेव स्फोटस्याभिव्यक्तिहेतुरिति न दोषः । तदाह सदृशग्रहणानां प्रकाशकं निमित्तं नियतं लोके प्रतिद्रव्यमवस्थितमिति । स्यादेतन्न गन्धादयोऽभिव्यज्यन्तेऽपि तु विशिष्टद्रव्यसंयोगाज्जायन्त इति । विषयमपि रूपं तर्हीन्द्रियालोकाभ्यां क्रियत इति नष्टो व्यक्तिवादः । न हि नीलादिरूपे प्रमाणमपरमस्ति येन ज्ञायेत प्रागेतत्स्थितमिति । स्पर्शेन तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । विचित्रास्तु भावशक्तय इति किञ्चिच्च नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यं किञ्चिच्चानियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यमिति को दोषः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्व

---

१ वा. प. कां. १ श्लो. ९८ ।

इति । अथैतत्स्यात् । अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानमभिव्यङ्ग्यानां न दृष्टम् । न ह्यल्पे प्रदीपे घटादेरल्पत्वं महति महत्त्वमनेकस्मिन्वाऽनेकत्वमवलोक्यते । स्फोटस्य पुनरल्पनादेऽल्पत्वं महति महत्त्वमनेकस्मिंश्चानेकत्वमतोऽयं कार्य एव न व्यङ्ग्य इति चेत् । नैवम् । यतोऽभिव्यङ्ग्यानामप्यभिव्यञ्जकधर्मानुविधानं कैपाञ्चिदुपलभ्यते । खड्गे हि मुखं प्रतिबिम्बितं दीर्घमुपलभ्यते ह्रस्वमक्षितारकादौ । संख्याभेदोऽप्यादर्शभेदे जलतरङ्गानेकत्वे च तथा तथानुवर्तमान उपलभ्यत एवेत्ययमपि न दोषः । अथ मुखादिभ्यो भावान्तरमादर्शादिषु सन्निवेशमुपलभ्यते न तु त एव मुखादयस्तत्र बिम्बिता उपलभ्यन्त इति चेत् । अचतुरस्रमेतत् । अत्यल्पप्रमाणेषु हि मण्यादिषु स्वच्छद्रव्यादिषु तदाधाररूपतयाऽवस्थितेषु महाप्रमाणानामवनिधरतुल्यरूपाणां तदन्तः सन्निवेशित्वेन भावानामुत्पत्तिः । तथाऽभ्युपगमे हि प्रतिबिम्बनिमित्तद्रव्यापनयनेऽपि प्रतिबिम्बरूपस्य भावान्तरस्य तत्रोत्पन्नस्यादर्शादौ तथोपलब्धिः स्यात् । शस्त्राद्यभिघातजनितकलङ्कवत् । अथ तात्कालिक एवाऽसौ भावस्तत्रोत्पन्नो यावदवस्थानं प्रतिबिम्बनिमित्तस्य द्रव्यस्य तावदुपलभ्यते नोत्तरत्र । सुवर्णादिद्रवभाव इवाग्निसंयोगादिति मतिः । विषमोऽयमुपन्यासः । सुवर्णादिद्रव्यभावो हि वह्निसंयोगविश्लेषानन्तरं स्तोककालमुपलभ्यते प्रतिबिम्बं पुनस्तन्निमित्तद्रव्यापनयनानन्तरं मुहूर्तमपि तदाधारेषु नोपलभ्यते । किञ्च, आदर्शादिमण्डलं प्रतिबिम्बोदयकाले नष्टप्रतिबिम्बमेव तत्रोत्पन्नं, प्रतिबिम्बरूपेण वा तदेव परिणतं, पुनश्च तस्मिन्नेव क्षणे प्रतिबिम्बनिमित्तद्रव्यापनयने प्रतिबिम्बभावान्तरमपि सन्नष्टमादर्शमण्डलं च पूर्वरूपसदृशमुत्पन्नं, प्रतिबिम्बमेव वा पुनरादर्शमण्डलरूपेण परिणतमित्येवमुपगमे प्रतिपक्षं वस्तुविनाशप्रसङ्गः । स च हेतुतोऽभावविनाशवादिनामनभिमतः । तस्मात्स्थितमेतन्न पर्वतादिसरूपा भावास्तत्रोत्पन्नाः किं तर्हि तदेव रूपमभिव्यञ्जकबलात्तथा प्रतीयत इति । यदाह—"**विरुद्धपरिणामेषु वज्रादर्शतलादिषु ॥ पर्वतादिसरूपाणां**

१ वा. प. कां. १ श्लो. १०१ ।

भावानां नास्ति सम्भवः ॥ १ ॥" इति । एवं च स्थितमेतत्, अभिव्यञ्जकधर्मानुविधायी शब्द इति । यतश्च शब्दात्मनः स्वतो न भेदोऽपि त्वभिव्यञ्जकवशात्तस्माद्भिन्नकालेऽपि कालभेदादेव वर्णपदवाक्याख्यास्त्रयोऽपि स्फोटा नित्यत्वादत्यन्ताविद्यमानकालभेदाः । यस्त्वेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतव्यपदेशयोग्यो मात्रिकादिस्वकालावगमो यश्च द्रुतादिवृत्तित्रये त्रिभागाधिकत्वेन भेदः स सर्वो नादानामभिव्यञ्जकानां तथा तथा भेदात् । यदाह—"**तस्माद्भिन्नकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु ॥ वृत्तिकालः स्वकालश्च नादभेदाद्विभज्यते ॥ १ ॥**" इति । तथाकृता हि ध्वनयः शब्देऽभ्यस्यमानाः शब्दात्मना स्वकालताव्यवहारहेतवो भवन्ति । द्विधा हि ध्वनयः प्राकृता वैकृताश्च । तत्र प्राकृता नाम ते यैर्विना सामान्यविशेषरूपेण स्फोटात्मा प्रतीतिविषयं न याति । प्रतीतस्तूत्तरकालं यैः स एवायमित्युल्लेखेन चिरकालमुपलभ्यते ते वैकृता इत्युच्यन्ते । यदाह सङ्ग्रहकारः—"**शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ॥ स्थितिभेदे निमित्तं चेद्वैकृतः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥**" इति । यः प्रथमं जातो ध्वनिस्तस्य मात्राकालत्वात्तदुपचारेण तदभिव्यक्तः स्वतो निरवयवत्वादत्यन्तं पूर्वापरभागरहितः स्फोटात्मापि मात्राकाल इति व्यपदिश्यते । तन्निमित्ता च ह्रस्वसंज्ञा शास्त्रे व्यवहाराय क्रियते । तदाह—"**एकमात्रो भवेत् ह्रस्वः**" इति । यः प्रथमं जातो ध्वनिर्यश्च तज्जस्ताभ्यामभिव्यक्तः स्फोटोऽपि तयोर्द्विमात्राकालत्वादुपचारेण मात्राद्वयकाल इत्यपदिश्यते । तन्निमित्ता च दीर्घसंज्ञा क्रियते । यदाह—"**द्विमात्रो दीर्घ उच्यते**" इति । प्रथमध्वनिजातध्वनेर्जातो यस्तृतीयो ध्वनिस्तेन पूर्वाभ्यां चाभिव्यक्तस्तेषां त्रिमात्राकालप्रमाणत्वादत्यन्ताप्रमाणोऽपि शब्दस्त्रिमात्र इत्युच्यते । तन्निमित्तां च प्लुतसंज्ञां लभते । तदुक्तम्—"**त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयः**" इति । ततस्तु प्रभृति ये जायन्ते ध्वनयस्ते वैकृतास्तत्कालः

१ वा. प. कां. १ श्लो. १०२. २ वा. प. कां. १ श्लो. ७७ ।

स्फोटात्मनि नाध्यस्यते ध्वनिकाल एवासौ गण्यते । न शब्दकालः । ध्वनयो हि विशिष्टाभिघातादुपजायमानाः केचिदनारब्धकार्या विलीयन्ते । कतिचिदेकं ध्वनिं जनयित्वा नश्यन्ति । केचिद्द्वौ, केचिद्बहून् । ततोऽन्यः शब्दकालोऽन्यश्च ध्वनिकाल उच्यते । द्रुतायां वृत्तौ ये वर्णास्ते त्रिभागाधिका मध्यमायां ये च मध्यमायां ते त्रिभागाधिका विलम्बितायामिति यो भेदः स ध्वनिभेद एवाभ्युपगम्यते । न शब्दभेदः । शब्दे तस्यानध्यासात् । तदुक्तम्—" **सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनात् वृत्तयो विशेष्यन्ते** " इति । तेनातोऽभिशब्दे सेत्यादौ " **तपरस्तत्कालस्य** " इति वचनात्तपरेण निर्देशेन मात्राकाले प्रत्याय्यमाने परमार्थतः खट्वादिभिरित्यत्राप्येककालत्वाद्यककारवर्णस्फोटस्य यद्ग्रहणं प्राप्तं तन्न भवति । प्राकृतध्वनिकालेन तत्रोपचरितेन भेदात् । द्रुतादिवृत्तिकालस्य तु स्फोटकालत्वेनाऽनाश्रितत्वात् । यस्यां कस्याञ्चिद्वृत्तावकारादेस्तपरत्वेऽभ्युपगते सर्ववृत्तिषु ग्रहणं सिद्धं भवति । तदाह—" **स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ॥ प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥ १ ॥ शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ॥ ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥ २ ॥** " वृत्तिभेदमिति कालान्तरावस्थितिभेदं द्रुतादिरूपं शब्दस्य । समुपोहन्ते घटयन्ति । तैरिति विकृतैरिति । ध्वनिग्रहणे च त्रयो वादाः केचिच्छब्दरूपादविभक्तग्रहणं रूपादिवालोकं ध्वनिं मन्यन्ते । इन्द्रियवदसंवेद्यमन्ये । स्वतन्त्रमपि कतिपये । तथा हि—ताल्वादिकरणसन्निपातजनितध्वन्याभिव्यङ्ग्यस्फोटरूपादविभागेन ध्वनिरूपप्रतीतेरिति न ध्वनिर्नापि स्फोटः परस्परतो भेदेन ग्रहीतुं शक्यते । यथा प्रभाकरादिकारणजनितालोकाभिव्यङ्ग्यस्तम्भाम्भोरुहादिरूपादविभागेनालोकप्रतिपत्तिरिति नालोको नापि विषयरूपं परस्परतो विभागेन ग्रहीतुं पार्यते । यथा च प्रभाकरादिकारणजन्योऽयमालोकः

१ पा. भा. वार्तिके । २ पा. सू. १।१।७०. ३ वा. प. का. श्लो. ७६।७८ ।

काष्ठादिकारणजन्यस्तु स्तम्भादिरित्यनयोर्भेदो व्यवस्थाप्यते तथेहापि ताल्वादिकारणजन्योऽयं ध्वनिर्नित्यत्वादकार्यश्च स्फोट इत्यनयोर्भेदोऽवस्थाप्यते न तु भेदेन ग्रहणम् । केवलमिदमेव सम्भवति, आलोकपरिकल्पिता विषयप्रतिपत्तिर्ध्वनिविनिर्मिता तु स्फोटप्रतिपत्तिरित्येके । यथेन्द्रियं विषयप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं किमप्यस्तीति कार्यदर्शनादवस्थाप्यते तथा स्फोटोपलब्ध्यन्यथानुपपत्त्या ध्वनिः कश्चिदत्यन्तपरोक्षोऽस्ति करणव्यापारज इत्यनुमीयते । स्फोटस्तु शुद्ध उपलभ्यते इतीतरे । अन्ये पुनः, यदा नाकारादिविशेषावगमः केवलरुणरुणायितादिकरणे तदा स्वतन्त्रो ध्वनिः प्रतीयते । अकारादिव्यक्तवर्णप्रतीते तु स्फोटरूपेण संसृष्टः प्रतीयत इत्याहुः । यदुक्तम्—

स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते ॥ कैश्चित् ध्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकल्पितः ॥ १ ॥" इति । स्फोटस्याभिव्यक्तौ त्रयो दर्शनभेदाः केचिदाहुः—'**स्फोटस्यैव संस्कारो ध्वनिभिर्विधीयते ततोऽसौ प्रतीतिविषयो भवति । यथा तैलादेर्गन्ध आतपेन पृथिव्याश्चातपशुष्काया उदकेन संस्कृतो ग्रहणयोग्यो भवति घ्राणस्य । तत्र संस्कारोपगमे संस्कृतविषये तुल्यं ग्रहणं भवेन्न च भवति तस्माद्विषयस्यैव तत्र संस्कारः क्रियते**' इति । अन्ये पुनरिन्द्रियस्यैव संस्कार इति प्रतिपन्नाः । **यथाञ्जनद्रव्यं चक्षुरेकं संस्करोति न विषयं बाह्यमतिप्रसङ्गादतिप्रसिद्धमेतत् । इन्द्रियस्य स्फोटस्य च संस्कार** इत्यपरे उररीकृतवन्तः । यथा वैशेषिकस्य प्राप्यकारिणि चक्षुषि तुल्यजातीयेन तेजसा प्रकाशापरपर्यायेण नयनरश्म्यनुग्रहः क्रियते विषयस्य च योग्यतेति । तदाह—"**इन्द्रियस्यैव संस्कारो विषयस्योभयस्य वा । क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम् ॥ १ ॥**" इति ॥

एवं च—

१ वा. प. का. १ श्लो. ८२. २ वा. प. का. १ श्लो. ७९ ।

अर्थावबोधप्रवणस्वभावं बिभर्त्ति भागोज्झित एव शब्दः ॥
स्फोटाभिधानोऽभिहितस्वरूपः प्रमाणवीथीभ्रमणैकपान्थः ॥५४७॥

ततः पौद्गलिको वर्णस्तत्सङ्घातः पदं तथा ।
तत्संहतिः पुनर्वाक्यं कथं सङ्गतिमङ्गति ॥ ५४८ ॥

तावद्दर्पं कलयति करी शब्दकुट्टाकनामा
गर्जन्गाढस्वरमिह लसत्तर्कशुण्डाप्रचण्डः ॥
यावन्नाथं जिनपतिमतस्फारलाङ्गूलधारी
न्यायोत्फालं वितरति हुताद्विपणो जैनसिंहः ॥ ५४९ ॥

तथा हि—यत्तावद्वादि यः खल्वयं पूर्वापरेत्यादिकं निर्बाधमध्यवसीयेत स्फोटा इति पर्यवसानम् । तदनुपपद्यमानम् । यथोपवर्णितस्वरूपस्य वर्णादिस्फोटत्रयस्य स्वप्नदशायामप्यननुभवात् । स्वकीयपूर्वापरावयववतां वर्णपदवाक्यानामेव सर्वैरबाधितबोधेन प्रतीयमानत्वात् । अवयवाश्चैषां वास्तवा एवेति स्वीकर्त्तव्यम् । अविद्योपकल्पितत्वाङ्गीकारे हि तेषां परमब्रह्माद्वैतमताश्रयणप्रसङ्गेन लाभमिच्छतो मूलोच्छेद एव भवतः प्रसज्यते । यथैव हि वर्ण एक एव तद्भागानामवास्तवत्वात्पदमेकमेव तद्वर्णानामतात्त्विकत्वाद्वाक्यं चैकमेव तत्पदानां सांवृतत्वात् । तथैवांततः परमब्रह्मैवैकं सकलवाक्यतदर्थं तस्य प्रमाणप्रमेयप्रपञ्चस्य च प्रतिभासमात्रान्तःप्रविष्टस्याविद्योदयविजृम्भितत्वादिति । तदनिच्छता तात्त्विकानेकभागसङ्गतं वर्णादिवादमादरणीयमायुष्मतेति । ननु वर्णादिकं स्वावयवेभ्योऽर्थान्तरमनर्थान्तरं वा भवेत् । अनर्थान्तरत्वे त्वनेकत्वमेव स्यात् । प्रतिभागं समस्तार्थप्रतीतिप्रसङ्गश्च । अर्थान्तरत्वे सम्बन्धासिद्धिः । अनुपकारात् । उपकारकल्पनायां वर्णादेरवयवकार्यत्वप्रसङ्गः । तैरुपकार्यत्वात् । अवयवानां वा वर्णादिकार्यतापत्तिः । तेनोपक्रियमाणत्वादुपकारस्य ततोऽनर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तरत्वे सम्बन्धासिद्धिरनुपकारात् । तदुपकारान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत् । सोऽयं वर्णादितदवयवभेदाभेदैकान्तवादिनामुपालम्भो

न स्याद्वादिनाम् । तैर्यथाप्रतीति कथञ्चित्तदभेदोपगमात् । एकानेकाकारप्रतीतेरेकानेकाकारस्य जात्यन्तरस्य व्यवस्थितेः । न हि वर्णाद्याकर्णनसमनन्तरमेकानेकाकारप्रतीतिरनालम्बना युक्ता । सर्वत्र सर्वदा सद्भावप्रसङ्गात् । नाप्यवयवमात्रहेतुका । एकत्वांशविरोधापत्तेः । ततो वर्णाद्याकारपरिणतद्रव्यशब्दहेतुकेयं प्रतीतिस्तत्त्वं तथा परिणतशब्दवाच्यं तात्त्विकानेकप्रतीकाकलिकालवरम् । अत एवैकानेकाकारं सिद्धम् । बाधकाभावात् । यच्च पूर्वादिभागवर्णपदरूपावयवावसायः पुनरभिव्यञ्जकानां ध्वनीनां धर्मानुविधानादित्याद्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । ध्वनीनां भट्टाभिमतवर्णनित्यत्वैकान्तविकुट्टनावसरे सविस्तरमपाकरिष्यमाणत्वात् । यदपि वर्णाद्यवयवावभासासत्यत्वप्रदर्शनार्थं मुखमिव मणिकृपाणेत्यादिनिदर्शनमदर्शि तदपि दार्ष्टान्तिकेन सह वैषम्यात्स्वसिद्धान्तश्रद्धान्तःकरणस्य भणनमात्रम् । वस्त्वन्तरमेव हि प्रतिबिम्बाख्यं तात्त्विकानेकतथाविधधर्मोपेतं प्रतिबिम्बकारणबिम्बाख्यमुखविलक्षणं मणिकृपाणदर्पणादिषूत्पद्यते । न तु तदेव मुखं खड्गतैलोदकदर्पणादयस्तथा तथा प्रथयन्ति । प्रतिबिम्बस्य च तात्त्विकत्वमुपरिष्टान्निर्णेष्यामः । यदपि चात्मनः प्रौढिप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरं यथा च दूरदेशे समन्धकारे वेत्यादिना प्रकीर्त्तितम् । तदप्यकीर्त्तिकरम् । दूरदेशावस्थितस्य हि विरलपदार्थस्य घनरूपताप्रतीतिरुत्तरकालभाविबलिष्ठविरलरूपताप्रत्ययेन बाध्यत इति तत्र घनत्वप्रतीतिवशाद्व्यवस्थाप्यमानं घनत्वमस्त्ववास्तवं कः किमाह ! वर्णाद्यवयवावभासस्य तु नोत्तरकालिकं बाधकं किञ्चिच्चेतयामः । तत्कथमिव तद्वशात्सिद्धपद्धतिमनुधावन्तो वर्णाद्यवयवाः । न हि निरवयवं स्फोटं नाम किञ्चित्क्वचन कदाचनापि प्रतीमो येन तद्बलेन वर्णाद्यवयवान्प्रत्याचक्ष्महे । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या स्फोटः प्रतीयत एवेति चेत् । एतदपि दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गपराहतम् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दोऽभिधेयधियमाधातुमर्हति ।

अतिप्रसङ्गात् । अतो ज्ञातस्तद्धेतुरेषितव्यः । ज्ञानं चास्यार्थप्रत्ययलक्षणलिङ्गप्रभवमिति यावन्नार्थप्रत्ययस्तावन्न स्फोटज्ञानं यावच्च नेदं न तावदर्थप्रत्यय इति । अर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या वा स्फोटस्य कल्पने शब्दत्वं तत्र दुरुपपादम् । शब्दशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गात् श्रोत्रग्राह्ये ह्यर्थे लोके शब्दः प्रयुज्यते । अर्थप्रत्यायकत्वमात्रेण च स्फोटस्य शब्दत्वोपगमे धूमध्वजप्रभृतिकं प्रत्याययतो धूमादेरपि शब्दत्वं भवेत् । अगृहीतगोशब्दसङ्केतस्य च नालिकेरद्वीपनिवासिनो गौरिति शब्दश्रवणसमनन्तरं यावन्न कश्चनार्थविशेषः समुन्मिषति तावदश्रुतपूर्वोऽयं गोशब्दो न जाने कीदृगस्यार्थ इति वक्तुमपि न पारयेदसाविति हता बत लोकयात्रा । यदप्यथ यथेत्याद्याशङ्क्य यतो वर्णपूर्वाद्यवयवेत्यादिना समाहितम् । तदपि नावदातम् । यथा खल्ववयवग्रहमपहाय नेह निरवयवः स्फोटः प्रत्येतुं पार्यत इत्यसन्तोऽपि तद्ग्रहणोपायभूतास्तस्यावयवाः परिकल्प्यन्ते । तथा क्वचित्कदाचित्कैश्चित्परोक्षोऽर्थो न शब्दप्रतिपत्तिमन्तरेणावसातुं शक्यत इति शब्दोऽप्यसन्नेवार्थग्रहणहेतुत्वात्परिकल्प्यत इत्यपि प्रसज्यते देवानांप्रियस्य । यदपि न च भागावसायिन्य इत्याद्याशङ्क्याराद्वनस्पतावित्यादिना समाहितं तदपि न चारु । न खलु दूरात्तरौ करिप्रत्ययपरम्परायाः सत्यतरुप्रतीतौ हेतुत्वम् । तथाविधसन्निधानादिसव्यपेक्षक्षयोपशमविशिष्टस्यात्मद्रव्यस्यैव तद्धेतुत्वोपपत्तेः । अपि च, वर्णस्फोटं पदस्फोटं च यथाक्रमं पदवाक्यस्फोटाभ्यां पृथग्भूतम्, अत एव शुद्धपदव्यपदेश्यं वस्तुसन्तं क्वचित्प्रतिपद्य पदवाक्यस्फोटयोः काल्पनिकं तमुररीकरोमीति वदन्तं त्वां न कश्चित्प्रतिरुणाद्धि न रुणद्धि वा । वर्णस्फोटावयवानामवास्तवत्वमुपदिशन्तं पुनः पर्यनुयुञ्ज्महे महोपाध्यायम् । यथा किल पदस्फोटात्पृथगेव वर्णस्फोटः पारमार्थिकोऽभ्युपगम्यते तथा कथं वर्णस्फोटाद्विभिन्नोऽवयवस्फोटोऽपि नोपेयत इति । तदुपगमे पूर्वोपपूर्वपरोपपराद्यवयवस्फोटपरम्पराऽनुभवभुवमनवतीर्णा परिकल्पिता

स्यात्, स्वमतावमानना च । अथ वर्णस्फोटाद्विभिद्यमानमूर्तीस्तदवयवान्न क्वापि प्रतीमस्तत्कथमिव तत्स्फोटाँस्तात्त्विकानुररीकुर्म्महे इति चेत् । तत्किमिदानीं प्रतीतिमपि प्रमाणतया प्रतिजानीषे । ओमिति चेत् । हन्त तर्हि पदादौ वर्णादिप्रतीतिरस्तीति किमिति न तत्र वर्णादिर्वास्तवः स्वीक्रियते । अथोक्तमशक्तास्तादृशं पदादिस्फोटं प्रत्येतुं प्रतिपत्तारो वर्णादिप्रतीतिमन्तरेणेति तत्प्रतीत्युपायोऽसावसन्नेव तत्र वर्णादिर्गृह्यतेऽतोऽसत्य एवायमुररीक्रियत इति चेत् । नन्वेवमपि वक्तुं शक्यते । वर्णावसायमन्तरेणावयवानवसातुमशक्ताः प्रमातार इति वाक्यस्फोटे पदवदुपायभूत एव तत्रासन्नपि वर्णो गृह्यत इत्यसत्य एवायमवयवास्तु सत्या इति । यदपि "विचारारूढा हि भवन्ति निश्चलाः" इत्यमुं न्यायं निधाय चेतोधाम्नि, अथ भवत्वयं निरवयव इत्यादि प्रश्नं तदपि न तर्ककर्कशेत्यादिसमाधानं च भवानभ्यधात् । तदपि न सुधियामवधानार्हम् । यतः कः खलु विचारमार्गासञ्चारिष्णुध्वनिमनभिगम्यमानो मनस्वी स्वप्नेऽपीदृशमाशङ्कते, उत्तरं वा स्वीकुरुते । किंच, निरवयवस्य वर्णादेर्दृश्यमानस्य न कश्चिद्भागोऽदृश्यमानोऽस्ति यदपेक्षयाऽस्फुटं दर्शनमस्योपपद्यते । यथोभयसम्प्रतिपन्नस्याण्वादेः । अपि चावृतस्य सतोऽभिव्यक्तिः सम्भवति । नित्यनिरंशस्य चावरणं मीमांसकाभिमतवर्णनित्यत्वपराकरणप्रकरणे पराकरिष्यते । यच्च यथा ह्यनुवाकः श्लोको वेत्यादि निदर्शनमुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यतोऽनुवाकश्लोकौ सावयवौ वा स्यातां निरवयवौ वा । प्रथमपक्षे वैषम्यम् । अनुवाकादौ हि सावयवत्वात्स्फुटाऽस्फुटश्चावभासौ युज्यते । स्फोटे तु निरवयवत्वान्न तौ सम्भवत इति । अपसिद्धान्तप्रसङ्गश्चास्मिन्पक्षे वैषम्यम् । श्लोकानुवाकयोरपि स्फोटरूपत्वेनाभ्युपगतयोर्भवच्छास्त्रे निरवयवत्वेनाभ्युपगतत्वात् । द्वितीयविकल्पे तु देवदत्त गामभ्याजेति वाक्यस्फोटवदेतावपि पूर्वपूर्वध्वनिजनिताभिव्यक्तिकृतसंस्कारविशेषाव-

१ स्थूणानिखननन्यायसमानार्थकोऽयं न्यायः ।

न्त्यध्वनिबुद्धौ प्रथमावृत्तावपि स्फुटतरं प्रतिभासेयाताम् । अथाशक्ताः प्रतिपत्तारः पुनः पुनरेव तादृशैर्ध्वनिभिर्व्यक्तौ सन्ताविती प्रत्येतुं पारयन्तीति चेत् । अनुचितमिदम् । यतो यः खलु, इदं दीपशतेनैकेनाभिव्यक्तमालोकितुमशक्तो नासौ तादृशेनापरेणानेकेनापि दीपशतेनाभिव्यक्तं तदवलोकितुं क्षमः । अन्धाभावप्रसक्तेः । निरस्तश्चेदानीमेव निरवयवस्य स्फुटोऽस्फुटश्चावभासः । यश्च यथा ज्ञानस्येत्यादिदृष्टान्तः सोऽपि न पेशलः । सावयवादात्मनः कथंचिदभिन्नत्वेन ज्ञानस्यापि सावयवत्वात् । यदपि नियताश्च पदार्थानामित्याद्यकथि , तदपि न तथ्यम् । इत्थं हि महीरुहादावपि मूलस्कन्धशाखादिक्रमो माऽभ्युपेयताम् । तत्रापि बुद्धिक्रममन्तरेण महीरुहादिप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तॄणामशक्त्या क्रमव्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वात् । यच्चावाचि नित्यश्चासावभ्युपगन्तव्य इत्यादि तदप्याकाशकुसुमदामोत्तंसाशंसनमिव । नित्यैकान्तस्यानेकान्तसिद्धौ प्रतिक्षेप्स्यमाणत्वात् । यच्चोक्तं खड्गे हि मुखं प्रतिबिम्बितमित्यादि तदपि मृगतृष्णापयःपानपाणिपल्लवप्रसारणमिव । खड्गमुखप्रतिबिम्बयोः कार्यकारणरूपत्वेनाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावस्यैवासम्भवात्तत्राभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकाभिधानानुपपत्तेः । यदप्यथ मुखादिभ्य इत्याद्याशंक्यात्यल्पप्रमाणेत्यादिना निराकृतम् । तदपि न कृतधियामवधेयम् । अनभ्युपगमात् । मण्यादिषु हि न महाप्रमाणाः पर्वतादयोऽभ्युपगम्यन्ते किन्त्वल्पप्रमाणा एवेति । यच्चावाचि तथाभ्युपगमे हीत्यादि तदपि न चेतस्विचेतोहरम् । एवं ह्यस्तङ्गते गभस्तिमालिनि क्षणमप्यनुपलभ्यमानः प्रतापोऽपि न तस्य कार्यं स्यात्, किन्त्वभिव्यङ्ग्य एवेति । एवं च प्रतिबिम्बस्य न तावत्कालिकोत्पादे प्रताप एव निदर्शनम् । ततश्चाथ तावत्कालिक इत्याद्याशंक्य सुवर्णादिद्रव्यमात्रा हीत्यादिना यत्समाहितं तत्सर्वमनभ्युपगतोपालम्भमात्रमित्यवसेयम् । यत्पुनरादर्शादिमण्डलं प्रतिबिम्बोदयकाले नष्टं प्रतिबिम्बमेव तत्रोत्पन्नमित्याद्युक्तम् । तदपि नावदातम् । प्रतिबिम्बोत्पत्तेर्निरवद्यतया

समर्थयिष्यमाणत्वात् । यच्चाभाणि यतश्च शब्दात्मनः स्वतो न भेदोऽपि त्वभिव्यञ्जकवशादित्यारभ्य स्फोटात्मा नैव भिद्यत इत्यवसानं, तेषाऽपि भर्तृहरिग्रथितग्रन्थकन्थाश्रद्धारुद्धान्तःकरणानां वैयाकरणानां भणितिः प्रामाणिकपरिषदं प्रमोदयति । अभिव्यञ्जकनादापनोदस्योपरिष्टाद्विधास्यमानत्वात् । एतेन ध्वनिग्रहणे च त्रयो वादा इत्यादि स्फोटस्याभिव्यक्तौ त्रयो दर्शनभेदा इत्यादि च स्वदर्शनाभिनिवेशमदिरोन्मादपराधीनस्य परस्याभिव्यञ्जकथार्यम् । अपि च साऽभिव्यक्तिः स्फोटादव्यतिरिक्ता व्यतिरिक्ता वा ध्वनिभिः क्रियेत । अव्यतिरेके तत्करणे स्फोट एव कृतो भवेत् । तथा चाऽस्यानित्यत्वानुषङ्गादभ्युपगमक्षतिः । व्यतिरेके सम्बन्धानुपपत्तिः । अनुपकारकत्वात्तस्याः । तदुपकारकत्वे वा तदुपकारकस्यापि ततो व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तविकल्पप्रसङ्गेनानवस्था प्रसज्यते । न च व्यतिरिक्तधर्म्मसद्भावेऽपि स्फोटस्यानभिव्यक्तस्वरूपापरित्यागे पूर्ववदर्थेऽप्रतिपत्तिहेतुत्वं घटते । अतिप्रसङ्गात् । तत्त्यागे चानित्यत्वप्रसक्तिरिति ।

तनः पौद्गलिको वर्णस्तत्सङ्घातः पदं तथा ॥
तत्संहतिः पुनर्वाक्यमिति सङ्गतिमङ्गति ॥ ५५० ॥
स्फोटस्यात्र प्रकटनविधौ दोहदं मुञ्च साधो
तस्माद्वैयाकरणसदृशं व्योमपुष्पाभिसन्धिः ॥
सिद्धं न्यायादवयवचितं शब्दमेतं श्रयस्व
स्पृष्टा सा चेत्क्वचन परिपन्थ्यायमुद्रास्थितानाम् ॥ ५५१ ॥

अन्विताभिधानवादिप्रभाकरमतस्योपपाद्य खण्डनम् ।

ननु भवन्तु वर्णपदवाक्यानि यथाभिहितानि, एतत्तु निपुणधिषणैर्निरूपणीयं कीदृशोऽयं वाक्यार्थः किं चैनं प्रत्याययितुमीष्ट इति । तत्र पदार्थानेव प्रधानगुणतया प्राप्तपरस्परव्यतिषङ्गान्वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति **प्राभाकराः** । तदुक्तं **शालिकेन**—"प्रधानगुणभावेन

१ प्र. पं. वाक्यार्थमात्रकावृत्तिः पृ. २ पं. ७ ।

लब्धान्योन्यसमन्वयान् ॥ पदार्थानेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ॥ १ ॥" तं च पदान्येवाकांक्षासन्निधियोग्यतारूपोपधानलब्धसुकरव्युत्पत्तीनि प्रत्याययितुमीशते। तथा हि—आकांक्षा प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा। सा च प्रकृत्यर्थानतिरिक्तप्रत्ययार्थे पदेऽभिधातृव्यापारापर्यवसायाद्भवति। यथा दारा इति। न ह्यत्र प्रकृत्यर्थातिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतीतिर्येनान्वितः प्रकृत्या स्वार्थोऽभिधीयेत। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रत्ययोत्पत्तेः। अन्विताभिधायिता वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिवशेन पदानामवधारितेत्यन्विताभिधानपर्यवसानाय प्रतिपत्तारः पदार्थान्तरं प्रगल्भन्त इत्यादिकं च स्मारितदाररूपार्थान्वययोग्यं जिज्ञासते। प्रकृत्यर्थातिरिक्तप्रत्ययार्थे तु पदेऽभिहितार्थापर्यवसानाद्भवत्याकांक्षा। यथा गामिति गच्छतीति च। अत्र हि प्रकृत्यर्थातिरिक्तेऽर्थे कर्मशक्तौ वर्तमाने काले च प्रत्यययोर्विधानापर्यवसितमन्विताभिधानं न पर्यवस्यति त्वभिहितार्थक्रियामानयेत्यादिकां कर्तारं च देवदत्त इत्यादिकमन्तरेणेत्यत्राप्यभिहितार्थपर्यवसानायास्ति तदन्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासा। तथा चोक्तम्— '**अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय च ॥ प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साकांक्षेति गीयते ॥ १ ॥**" सा चेयमाकांक्षा प्रतियोगिनि भवन्तीत्युत्पत्तौ निमित्तमाश्रीयते। किमिति पुनः सन्निधियोग्यते एव नाश्रीयते। निराकांक्षाणामन्विताभिधानादर्शनात्। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति हि पुत्रसम्बन्धेन निराकांक्षो राजा न पुरुषेणान्वीयते। कस्मात्पुनरनयोः पुत्रपुरुषयोः सन्निधियोग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञः सम्बन्धो न पुरुषेणेति। उच्यते। न्यायसापेक्षत्वाद्वाक्यार्थप्रतीतेर्नित्यसापेक्षेण पुत्रेणैव राजा सम्बन्ध्यते। तत्सम्बन्धनिराकांक्षश्च न पुरुषसम्बन्धमनुभवति। आकांक्षाऽपि व्युत्पत्तावुपलक्षणमाश्रीयते। तथा चोक्तम्—"**परिपूर्णेन योग्यस्य**

---

१ इतः 'अन्विताभिधानदर्शनात्'(पृ. ६६४ पं. १३) इत्यन्तं किञ्चित्पाठभेदेन प्र. पं. वाक्यार्थमातृकावृत्तौ (पृ. ७ पं. १६) समुपलभ्यते।

समीपस्याप्यनन्वयः । व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकांक्षाऽप्युपलक्षणम्'' ॥ १ ॥ परिपूर्णेनेति पुत्रसम्बन्धान्निराकांक्षेण राज्ञा । योग्यस्य समीपस्येति पुरुषस्य । सा चेयमाकांक्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सहसैव जायते किन्तु कारणोपनिपातक्रमेण । तथा हि, क्रियायाः कर्त्तारमन्तरेणासम्भवात्तदवगतौ कर्त्तारं प्रथममपेक्षते । स च निष्फलो व्यापारेण वर्त्तत इति फलापेक्षा । व्यापारश्च करणमन्तरेणाशक्यः साधयितुमिति करणापेक्षा । तदुक्तम्—" **प्रतियोगिषु सर्वेषु नाकांक्षोदेति तत्क्षणात् ॥ कारणोपनिपातानुपूर्व्येण तु यथातथम् ॥ १ ॥** " तत्क्रमेण चान्विताभिधानमपि क्रमेणैव । तदाह—" **जिज्ञासा जायते बोद्धुं सम्बन्धिषु यथा यथा ॥ तथा तथैव शब्दानामन्विातार्थाभिधायिता ॥ १ ॥** " । कः पुनः सन्निधिः, आकांक्षानन्तरं बुद्धौ विपरिवृत्तिः । स च न शब्दनिवर्तन एवान्विताभिधानव्युत्पत्तावुपलक्षणम् । द्वारमित्यादावध्याहृतेनाप्युद्घाटनाद्यर्थेन लोकेऽन्विताभिधानदर्शनात् । आकांक्षावच्च सन्निधावपि सन्निधायकक्रमेण क्रमो वेदितव्यः । तदन्विताभिधानमपि तथैवेति । यदाह—" **सन्निधिः शब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् ॥ अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥ १ ॥ सहसैव स सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् ॥ सन्निधायकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसौ ॥ २ ॥ यथा यथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् ॥ तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥ ३ ॥** " इति । किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम । यत्सम्बन्धार्हत्वम् । मुख्यवृत्तीनां च प्रयोगे योऽर्थो यत्र सम्बन्धित्वेनोपपद्यते स तत्र सम्बन्धार्हो योग्य इत्युच्यत इति वचनात् । सम्बन्धार्हमिदमिदमिति कथमवगम्यते । सम्बन्धित्वेन दृष्टत्वात् । तत आकांक्षादित्रितयवशात्प्राभव्युत्पत्तौनि

१ 'बोद्धुम्' इति भ. पुस्तके पाठः। २ 'आकांक्षावच्च' इत्यतः 'दृष्टत्वात्' (पं २३) इत्यन्तं प्र. पं. वाक्यार्थमातृकावृत्तौ (पृ. ९ पं. ५) किञ्चित्पाठभेदेन समुपलभ्यते।

पदानि स्वार्थमन्वितमभिदधतीति । अथानभिहितेनैवाऽर्थान्तरेणान्वितमर्थमभिदधीत पदमभिहितेन वा । तत्रानभिहितार्थान्तरान्विताभिधाने पदादेकस्मादेवोच्चरिताद्विवक्षितार्थप्रतीतेर्वैयर्थ्यमितरेषाम् । अभिहितार्थान्तरान्विताभिधाने तु परस्पराश्रयम् । तथा हि । तावत्पचेदित्यनेनाभिहितार्थान्तरान्वितः स्वार्थो नाभिधानीयो यावदुखायामित्यनेनाधिकरणमुखा नाभिधीयते । एवमुखायामित्यनेनापि तावत्स्वार्थो नाभिधानीयो यावत्पचेदित्यनेन स्वार्थो नाभिधीयत इति । न च पदानि प्रथमं स्वार्थमात्रमभिदधति तदनु चान्वितं स्वार्थमिति कुतः परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । नापि लौकिकाः परीक्षका वा पदेभ्यः पदार्थमात्रं प्रतीत्य पश्चादन्वितमर्थं तेभ्य एवावबुध्यन्त इति । द्विरभिधानमननुभूयमानं कथं कल्प्यतामिति चेत् । तदखिलमफलमवाचि । परसिद्धान्तानवबोधात् । यथा पूगीफलादिकमवलोकितं साहचर्यात्पत्रादीन्स्मारयति तथा पदजातमपि श्रुतं सद्यथास्वं स्वाभिधेयान्यभिदधानमेव साहचर्यादर्थरूपाणि स्मारयत्यनन्तरं तु तान्यन्वितान्यभिधत्त इत्येष एव हि नः सिद्धान्तः । तत्र चोक्तदोषानवकाश एव । तदुक्तम्—“ पदजातं श्रुतं सद्य स्मारितानन्वितार्थकम् ॥ न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥१॥” न्यायसम्पादितव्यक्तीति लोकव्यवहारानुवर्तिभिः प्रकरणादिन्यायैर्यावदिदं विधीयमानमिदमनुवाद्यमिदं गुणभूतमिदं विवक्षितमिदमविवक्षितमित्यादिका व्यक्तिर्नावधार्यते तावन्न कश्चिद्वेदवाक्यार्थमवबुध्यत इति वृद्धव्यवहारनियन्त्रितायां शब्दार्थावगतौ ये न्याया वृद्धव्यवहारे वाक्यार्थावगतिहेतुतया विदितास्तानपरित्यजता वाक्यार्थो बोद्धव्य इति । तदुक्तं वार्तिककारैः—“ तावदेव हि सन्देहो वेदवाक्ये श्रुते भवेत् ॥ यावन्न वचनव्यक्तिस्तस्य स्पष्टाऽवधार्यते ॥ १ ॥ ज्ञाता च वचन-

१ प्र. पं. वा. मा. वृ. पृ. १५ पं १२ । २ ‘ तावदेव ’ इत्यतः ‘ अपेक्षते ’ (पृ. ६६६ पं. ६.) इत्यन्तं पाठः प्र. पं. वा. मा. वृ. (पृ. ७ पं ६.) किञ्चित्पाठभेदेन समुपलभ्यते ।

व्यक्तिर्मीमांसा न्यायकारिता ॥ प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थसंशयाः ॥ २ ॥ " इति । अत एव च मीमांसाया वेदवाक्यार्थप्रतिपत्ताविति कर्तव्यतात्वम् । तदुक्तं तत्रैव—" धर्म्मे प्रमीयमाणे हि भेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति " ॥ १ ॥ इति । धर्म इति वेदार्थे । ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थनिश्चयो नेयतीं सामग्रीमपेक्षते । उच्यते । अत्यन्ताभ्यस्ते वाक्यार्थे स्यादेतदेवमदृष्टपूर्वेषु तु स्मृत्यादिवाक्यार्थेषु लोकेऽपि नानाविधविवादोत्थानात्कुतो द्रागेव निश्चयः । अपि च प्रयोजनाभावेनापि लोकस्याऽयं विवेको नास्ति । वाक्यज्ञास्तु विविंचते । तदुक्तम्—" बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदावलम्बिनः ॥ प्रत्ययात्सहसा जाताच्छ्रौताल्लाक्षणिकात्मकात् ॥ १ ॥ न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति ॥ बलाबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु विविञ्चते ॥ २ ॥ " अथैवं सिद्धान्ते स्मृतेः पूर्वानुभवानुसारितयाऽर्थगोचरप्राप्तावपेक्षानपेक्षणलक्षणदूषणावतारः । तथा हि, न पदं पदार्थमात्रे क्वचिद्दृष्टचरप्रयोगो येन तत्साहचर्येण तन्मात्रं स्मारयेत् । तन्मात्रेण व्यवहारायोगाद्व्यवहारोपयुक्तत्वाच्च पदोच्चारणस्य । किं त्वन्विते स्वार्थे । तथा च गामानयेत्यत्रानयनान्वितस्वार्थो गोशब्दस्तेन सहचरितो दृष्टो गां पश्येत्यत्रापि तदन्वितमेव गां स्मारयेन्न तन्मात्रम् । एवं च स्मर्यमाणेनानयनेन दर्शननिरपेक्षीकृतो गोर्न पश्येत्यनेनान्वियात् । एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थे पश्यपदं तेन सहचरितं दृष्टं गां पश्येत्यत्रापि प्रासादान्वितमेव दर्शनं स्मारयेन्न दर्शनमात्रम् । तथा च स्मर्यमाणेन प्रासादेन गोनिराकांक्षीकृतं पश्यपदं न गवा सम्बध्येतेति सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्यये दत्ता जलाञ्जलिः प्रसज्यते । अथ गोशब्दो गोलक्षणमर्थं न व्यभिचरत्यानयनादिकं तु व्यभिचरतीत्यव्यभिचाराद्गामितिपदं स्वार्थमेव स्मारयति न तु पदार्थान्तरं व्यभिचारादिति चेत् । तदसाम्प्रतम् । पद्धत्या

१ मी. श्लो. सू. ५ सं. आ. श्लो. २५, २६, २७.

सहिता हि भावना प्रबोधवती स्मृतिहेतुरङ्गीक्रियते । तस्याश्च प्रबोधो नाव्यभिचारनिबन्धन एव । साहचर्यमात्रस्यापि तन्निबन्धस्य पूगीफलादौ दर्शनात् । तच्च स्वार्थस्येव पदार्थान्तरस्याऽप्यस्तीति पदार्थान्तरसहितमेव स्वार्थमनाशङ्कं सहसैव स्मारयेदित्यपेक्षानपेक्षणदूषणप्रसक्तेर्न पदेभ्यः पदार्थमात्रस्मरणमुपपद्यत इति । अत्रोच्यते । अस्ति तावत्पदार्थधीः । सा चेन्न स्मृतिस्तर्हि कतमोऽयमस्तु । न तावत्प्रमाणम् । अनधिगतार्थबोधनं हि तदुपेयते । यदाहुः—“ **सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा** ” इति । न च पदार्थधीरनधिगतार्थगोचरा । न खलु सम्बन्धसमये समधिगतोऽर्थः पदैरभिधीयमानो देशकालावस्थानुरूपेणाप्यतिरिच्यते । अनतिरिच्यमानश्च न स्वरूपविज्ञानं प्रमाणयति । अत एवाहुः—“ **परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ॥ प्रमिते तु प्रसक्तत्वात्स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता ॥ १ ॥** इति, **पदमस्याधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते** ” इति च । यच्चास्याः पूर्वानुभवानुसारितयाऽपेक्षणलक्षणदूषणावतारकारणमन्वितार्थगोचरत्वं प्रसज्यते तन्न समीचीनम् । यतोऽभ्यासातिशयः संस्कारातिशयमाधत्ते । अभ्यासवती च पदस्य स्वार्थेन साहचर्यानुभूतिर्यथा न तथाऽर्थान्तरेणेति । पदश्रवणात्स्वार्थविषय एव संस्कारः प्रबुध्यत इति स्मरणमपि तद्विषयमेव भवितुमर्हति नार्थान्तरविषयमिति । पदानि प्रथमं यथास्वं साहचर्यस्वरूपाणि स्मारयन्ति । तथा च स्मृतिसन्निहिताः स्वरूपमात्रेणार्था अर्थान्तराकांक्षापदैरन्विता अभिधीयन्त इति न परस्पराश्रयम् । तदुक्तम्—“ **स्मृतिसान्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः ॥ अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयम् ॥१॥** ” स्वार्थरूपस्मरणे हि न पदं पदान्तरमपेक्षते । स्मृतिसन्निहितमपि भवत्येव सन्निहितमिति नास्तीतरेतराश्रयम् । यच्चेदं सर्वपदानामन्विता-

१ मी. श्लो. सू. ५ औ. सूत्रे श्लो. १५. । २ मी. श्लो. सू. ५ शब्दप. श्लो. १०३, १०४, १०७. ।

भिधायित्वमुच्यते तत्सर्वेषु श्रौतार्थेषु पदेष्ववसेयम् । गङ्गायां घोषो गौर्वाहीक इत्यादौ तु लाक्षणिकगौणार्थपदप्रयोगे यदेव श्रौतार्थं पदं तदेवाऽन्विताभिधायकम् । इतरत्तु गङ्गादिकं प्रतियोगिनस्तटादेर्बुद्धावुपस्थापकमेव । तत्र तस्य वाचकत्वानवधारणात् । स्वार्थस्यापि तदानीमवाचकमन्वयायोग्यत्वात् । किं तु तदर्थेन यत्स्वसम्बन्धि स्वसदृशं वा योग्यं च तटादिकं बुद्धावुपस्थाप्यते तेनान्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभिधत्त इति दर्शनरहस्यमिति ।

अपि निरुपमपक्षपातपात्राण्यन्वितवस्त्वभिधास्वतिप्रगल्भाः ।।
कथमन्वयशून्यमेवमेते प्रलपन्ति प्रसभं विमुक्तशङ्काः ।। ५५२ ।।

तथा हि, यत्तावत्पदार्थानेव प्रधानगुणतयेत्यादिकमवादि । तत्र पदार्थानां प्रकरणादिवशात्प्रधानगुणतया व्याप्तसमन्वयावस्थानां को नाम वाक्यार्थत्वं प्रतिपद्यते । यथैव हि परस्परसापेक्षाणां पदानामन्यनिरपेक्षा संहतिर्वाक्यं तथा विशेषणविशेष्यतया परस्परसापेक्षाणां पदार्थानामन्यान्यनिरपेक्षा संहतिर्वाक्यार्थ इत्युच्यते । यत्तूक्तं तं च पदान्येवाकांक्षासन्निधियोग्यतारूपोपधानलब्धसुकरव्युत्पत्तीनि प्रत्याययितुमीशत इति । तत्रापि किं पदानि पृथक्पृथक्तं प्रतिपादयेयुः संहतानि वा । न तावत्पृथक्पृथक् । पादप इत्यादिपदमात्रोच्चारणे पदार्थमात्रप्रतीतेरेवानुभूयमानत्वात् । तदर्थाच्च प्रतिपन्नातिष्ठत्यादिपदवाच्यस्य स्थानाद्यर्थस्य सामर्थ्यतः प्रतीतेः । तत्र पदस्य साक्षाद्व्यापाराभावात्तदर्थस्यैव तद्गमकत्वात् । परम्परया तस्य तत्र व्यापारे लिङ्गवचनस्य लिङ्गिप्रतिपत्तौ व्यापारोऽस्तु । तथा सति शाब्दमेवानुमानज्ञानं भवेत् । लिङ्गवाचकवच्छब्दाल्लिङ्गस्य प्रतीतेः सैव शाब्दी । न पुनस्तत्प्रतिपन्नालिङ्गादनुमेयप्रतिपत्तिः । अतिप्रसङ्गादिति चेत् । तत एव पादपपदात्स्थानाद्यर्थप्रतिपत्तिर्भवन्ती शाब्दी माभूत् । तस्य स्वार्थप्रतिपत्तावेव पर्यवसितत्वाल्लिङ्गशब्दवत् । किंच, पदानां पृथक्पृथग्वाक्यार्थाभिधाने देवदत्तो गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्युक्तेऽनेकवाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गः । संह-

त्याऽर्थमभिदधति पदानि वाक्यमिति स्वसिद्धान्तविरोधश्च । संहतानि पदानि वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तीति द्वितीयपक्षे त्वस्मन्मतप्रवेशः । संहतिरूपं परिणाममापन्नानां तेषां वाक्यत्वेनास्माकं सम्मतत्वात् । तस्यैव च वाक्यार्थप्रतिपादकत्वात् । यच्चाकांक्षाया अभिधानापर्यवसाननिबन्धनत्वं चाभ्यधायि तदसम्बद्धम् । अभिधाया अन्वितार्थविषयत्वस्य पराकरिष्यमाणत्वात् । अथ यद्येवं कारणद्वयमप्याकांक्षायाः पराक्रियते तर्हि किंनिबन्धनाऽसौ भवतु । भवद्भिरपि तावदेषाऽभ्युपगन्तव्यैव । परप्रतिपत्तये हि वचनमुच्चार्यते । परश्च गामित्युक्तेऽवश्यमाकाङ्क्षत्यर्थान्तरं यत्र च न तदाकाङ्क्षा तत्र तदुच्चारयन्तो लौकिकाः परीक्षका वा उन्मत्तवदुपेक्ष्यन्त इति । उच्यते । अभिधेयापर्यवसाननिबन्धनैवेयमाकाङ्क्षा । गामित्युक्ते हि गोशब्दाभिहितोऽर्थो न क्रियां कर्तारं चान्तरेण पर्यवस्यतीति प्रतिपत्ता तौ जिज्ञासते । इयाँस्तु त्वन्मताद्विशेषः । त्वन्मते हि प्रत्ययार्थान्वितः प्रकृत्या स्वार्थोऽभिधीयते । अस्मन्मते त्वनन्वित एव । यत्पुनरूचे, सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिनीत्यादि । तदस्माकमपि सम्मतमेव । यदप्युक्तम् । द्वारमित्यादावध्याहृतेनाप्युद्घाटनार्थेन लोकेऽन्विताभिधानदर्शनादिति । तदपि त्वन्मतेनैव निराकृतम् । अर्थापत्तिप्रमाणतो ह्यर्थान्तराध्याहारस्त्वन्मते । सा च प्रमाणपरिदृष्टार्थान्यथानुपपत्तिनिबन्धना । द्वारमित्यादौ च द्वारलक्षणस्यार्थमात्रस्य स्मरणगोचरत्वेन न प्रमाणपरिदृष्टत्वम् । ततः कथं तस्यार्थान्तरपरिकल्पनानिमित्तत्वम् । तन्निमित्तत्वे वा स्मरणस्यापि प्रामाण्याङ्गीकरणप्रसङ्गः । न च श्रावणप्रत्यक्षगोचरस्य द्वारशब्दस्यान्यथानुपपद्यमानत्वम् । यतस्तस्यार्थापत्त्युत्थापकत्वं स्यात् । द्वारशब्दस्य स्वार्थविरह एवान्यथानुपपद्यमानत्वात् । यच्चोक्तमाकांक्षावच्च सन्निधावपीत्यादि । तदपि सकलमनुकूलमेवास्माकम् । यच्च पूगीफलादिकमवलोकितमित्यादि दर्शनरहस्यमिति पर्यन्तं प्रत्यपादि । तदप्यसुन्दरम् । यतो येयमन्विताभिधानवादिभिरन्वितस्वार्थगोचरा शक्तिरुपेयते पदानां साऽ-

न्वयमात्रविषयाऽन्वितविशेषविषया वा । न तावदन्वयमात्रविषया । तन्मात्रविषयत्वे तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेषां शब्दानां पर्यायत्वापत्तेः । अथान्वितविशेषविषयाऽन्वितविशेषाणां च स्वरूपतो भेदान्न पर्यायत्वापत्तिरिति चेत् । नैवम् । अन्वितविशेषविषयत्वे ह्यन्वयमात्रमप्यभिधानीयं शब्देन । अन्यथा तदसिद्धेः । तदभिधाने चैकान्विते विशेषेऽपरान्वयमात्रे पदानां शक्तिः प्रसज्यते विकल्पनागौरवं स्यात् । न चेदं वाच्यं व्यतिषिक्ताभिधाय्येव पदं न व्यतिषङ्गस्य वाचकम् । व्यतिषिक्तेनाऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य । यदाह—"**व्यतिषिक्ताभिधानेन व्यतिषङ्गमतिर्यतः ॥ तेनैकवित्तिवेद्येऽस्मिन्न निमित्तान्तरादरः ॥१॥**" इति । यतो व्यतिषिक्तेति रूपमात्रमुच्यते पदैरुपलक्ष्यते व्यतिषङ्ग इत्यर्थौ विवक्षितौ, यद्वा व्यतिषङ्गादेव तैस्तदुच्यत इति । तत्र रूपमात्राभिधानजन्मा ख्यातिर्न व्यतिषङ्गमपि गोचरयितुमर्हति । न हि यथा दण्डमन्तरेण दुरवगमं दण्डिस्वरूपं तथेदमपि व्यतिषङ्गमन्तरेण दुरवगमं येन स्वगोचरशब्दसामर्थ्यजन्मनि ज्ञाने स्वान्वयमपि समर्पयेत् । तद्रूपस्यान्वयव्यतिरेकेणापि शक्यनिरूपणत्वात् । नान्वयं विना तद्रूपकं कांचिदपीति चेत्, लिङ्गमपि लिङ्गिनं विना न कांचिदपीति तदपि तन्निरूपणाधीननिरूपणमस्तु । अस्त्वेवमिति चेत् । तर्हि कथं लिङ्गिनो लिङ्गित्वम् । लिङ्गात्पूर्वमेव तस्य निर्णीतत्वादिति कीर्तिशेषमनुमानमासज्येत ।

एवं च —

सूक्ष्मामपि न परीक्षां परीक्ष्यमाणं परीक्षकैः क्षमते ॥
इदमन्विताभिधानं **प्राभाकर** वर्जनीयं तत् ॥ ५५२ ॥

अभिहितान्वयवादिभट्टमतस्योपपाद्य खण्डनम् ।

भट्टाः पुनरेवं सङ्गिरन्ते । पदानि पदार्थानेवाभिदधति । तेऽभिहिताः सन्तो वाक्यार्थमवबोधयन्ति । तदुक्तम्—**पदानि हि स्वं स्वमभिधायाऽर्थं निवृत्तव्यापाराण्यथेदानीमर्थोऽवगतोऽर्थान्तरमवगमयतीति**"[1]।

---

1 मी. शा. भा. पृ. २५ पं. ८ ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां खल्वेवमवगम्यते यत्पदार्थपूर्वको वाक्यार्थ इति । यो हि मानसादपचाराच्छ्रुतेष्वपि पदेषु पदार्थान्नावगच्छति नावगच्छत्येवासौ वाक्यार्थम् । यस्त्वश्रुतेष्वपि पदेषु प्रमाणान्तरतः पदार्थाञ्जानीयाज्जानात्येवासौ वाक्यार्थम् । यदाह—"**पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ॥ खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ १ ॥ दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थाद्विना क्वचित् ॥**" इति । आरूपमव्यक्तं रूपम् । तेन गुणिविशेषो न प्रत्यक्षेणावसीयत इत्यर्थः । तदेवं वाक्यार्थबुद्धिः पदार्थप्रतीतिं न व्यभिचरति तु पदप्रतीतिमिति न तत्कार्या भवितुमर्हति । अपि च, अनन्यलभ्यः शब्दार्थः प्रसिद्धः । लभ्यते च समभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या पदानामन्वितार्थपराणां स्वाभिधेयार्थरूपसमवेतान्वितावस्थाप्रत्यायनं लक्षणया । न हि पदानि समभिव्याहृतानि स्वाभिधेयप्रत्ययमात्रे पर्यवसातुमीशते । न हि लौकिकाः पदार्थमात्रप्रत्यायनाय प्रवर्त्तन्ते । प्रतिपित्सितं खल्वेते प्रतिपादयिष्यन्तः पदान्युच्चारयन्ति । अबुभुत्सितावबोधने त्वनन्वयविषयवचनतया नामी लौकिकाः परीक्षका इत्युपेक्षेरन् । न च भूयो भूयः समधिगतं परे पदार्थमात्रं बुभुत्सन्ते । तस्मादधिगतमर्थमवगमयितुमनसो न समभिव्याहरन्ति वृद्धाः पदानि । तदयं समभिव्याहारः पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनयुक्तस्तमन्तरेणानुपपद्यमानस्स्वाभिधेयसमवेतामनधिगतचरीं समन्वितावस्थां लक्षयति । तदुक्तम्—"**विशिष्टार्था प्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने**" इति, **वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति हि स्थितिः**" इति च । अथ पदार्थाः प्रत्येकं वाक्यार्थमवगमयेयुः समुदिता वा । नाद्यः पक्षः, गौरित्युक्तेऽपि वाक्यार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । यावन्तश्च पदार्थास्तावन्तो वाक्यार्थाः प्रतीयेरन् । अथ प्रत्येकमप्येकमेव वाक्यार्थं बोधयति । तदाऽऽवृत्त्या तत्प्रतीतिप्रसक्तिः । नापि द्वितीयः । समुदितानां तेषाम-

१ मी. श्लो. वा. वा. अ. श्लो. ३५८।३५९ ।

साधारण्येन सत्त्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । देवदत्त गामानयेत्युक्ते हि विवक्षितगोविषयानयनान्वितो नियत एव देवदत्तः प्रतीयते । गौरपि प्रतिनियतो देवदत्तकर्तृकानयनान्वितोऽसाधारण एव वेद्यते । आनयनमपि च नियतगोदेवदत्तान्वितं तथाभूतमेव ज्ञायते, इत्येवं समुदितेषु पदार्थेष्वसाधारण्येन प्रतीयमानेषु न सत्त्वग्रहणसम्भवः । तेषां व्यभिचारादानन्त्याद्वा । तथा हि, न नियतस्य शाबलेयसन्निवेशस्य गोशब्दो वाचकः । तदभावेऽपि बाहुलेये दर्शनात् । न च त्रैलोक्यान्तर्गतसकलगोपिण्डगतसन्निवेशवचनत्वमवगन्तुं शक्यम् । आनन्त्यादिति । तदयुक्तम् । आद्यपक्षकक्षीकारात् । द्वितीयपक्षे त्वसाधारण्यं भवदपि न नः क्षतिकरम् । न ह्येते लिङ्गवत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षमाणा अवबोधकाः । येनाऽसाधारण्यातेषु सम्बन्धग्रहणं नावकल्पत इत्युच्यमानं शोभेत । किं त्वगृहीतसम्बन्धा अप्याकांक्षासन्निधियोग्यत्वपर्यालोचनया परस्परं संसृज्यन्ते । स एव च वाक्यार्थो यः संसृष्टः पदार्थसमुदायः । इतरपदार्थविशिष्टो वेतरपदार्थ इति । नाप्यशाब्दत्वनिमित्तत्वं वाक्यार्थप्रतीतेराशङ्कनीयम् । शब्दावगतिमूलत्वेन तस्याः शाब्दत्वादिति स्थितं पदात्पदार्थप्रतीतिस्ततो वाक्यार्थावगतिरिति ।

निरटङ्कि **भट्टचट्टैः** स्पष्टमसावभिहितान्वयो ध्वनिषु ॥
अधिरोप्य युक्तिदिव्यं दोषज्ञास्तं परीक्षन्ते ॥ ५५४ ॥

तथा हि, यत्तावदवादि पदानि पदार्थानेवाभिदधतीत्यादि । तत्र संहतान्यसंहतानि वा पदानि पदार्थानपि संसृष्टानसंसृष्टान्वा प्रतिपादयेयुः । तत्र संहतानि पदानि संसृष्टान्पदार्थानभिदधति, ते च वाक्यार्थमवगमयन्तीत्युच्यते । तदेतदेवोक्तं भवति, वाक्यं वाक्यार्थं प्रतिपादयति स च पुनरपि वाक्यार्थमवगमयतीति । संहतानां पदानामेव वाक्यत्वात्, संसृष्टानां च पदार्थानां वाक्यार्थत्वात् । तथा च द्विरवगमो वाक्यार्थस्याप्रमाणको निरुपयोगश्च प्रसज्येत । अथ संहतानि तान्य-

संसृष्टान्पदार्थान्ब्रुवत इत्यभिधीयते । तदप्यनुभवबाधितम् । तेभ्यस्तथाविधेभ्यः संसृष्टानामेव तेषां प्रतीयमानत्वात् । असंहतानि संसृष्टानवगमयन्तीत्येतदपि तथाविधमेव । केवलेभ्यः पदार्थमात्रस्यैव प्रतीतेः । असंहतान्यहतसंसृष्टानवगमयन्तीति पक्षे तु कक्षीकार एव । यदपि गदितं यो हि मानसादपचारादित्यादि । तदत्यल्पमुच्यते । न खलु प्रणिहितेऽपि मनसि श्रुतेष्वपि पदेषु सर्वः सर्वत्र वाक्यार्थं प्रत्येति । अथैवं सुतरामस्मन्मतसिद्धिरिति चेत् । स्यादेवम् । यदि विदितेभ्यः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरवश्यमुत्पद्येत । विदितेष्वपि तेषु क्लिष्टकाव्यादौ वाक्यार्थप्रत्ययादर्शनात् । अत एव तत्र तत्र पदार्थमात्रं व्याख्याय व्याख्यातारो व्याहरन्त्ययमत्र वाक्यार्थ इति । अन्यथा निरूपितेषु पदार्थेष्ववश्यं वाक्यार्थावगमे व्यर्थं तदभिधानं भवेत् । अथ न पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरुत्पद्यत एवेत्यभिदध्महेऽपि तु तेभ्य एवेति । किमुच्यते मानसादपचरादिति । अथ किमत्र कारणं विदितेभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिद्वाक्यार्थोऽवसीयते कदाचिन्नेति । क्षयोपशमभावाभावादिति ब्रूमः । यदप्युदितं यस्त्वश्रुतेष्वपि पदेषु इत्यादि । तदपि नावदातम् । श्वेतोऽश्वो धावतीत्यादिप्रतीतेरानुमानिकत्वेनास्माभिः स्वीकारात् । त्वयाऽपि चेयमनुमानरूपाऽर्थापत्तिरूपा वाऽभ्युपेया । किं च किं येन रूपेण पुरुषेण श्वैत्यसमानाश्रयौ हेषाध्वनिपदनिक्षेपशब्दावगतौ तस्यैवेयं श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः । उत यस्याश्रयानध्यवसायस्तस्यापीति । तत्र यदि तावदप्रत्याकलितहेषाध्वनिपदविहारनिर्घोषाश्रयस्येत्युच्यते । तदा श्वेतोऽश्वो धावतीति प्रतीतेरसम्भवः । स ह्येवं प्रतिपद्यते भवितव्यमत्र प्रदेशे नूनमश्वेन धावता च भाव्यं केनचिदिति । अथाऽश्वसम्बन्धिनमेव खरखुटपुटटङ्कारमभ्यासपाटवात्प्रतिपत्तावनुबुद्ध्यते । तदाऽप्यश्ववर्तिनीमेव वेगवतीं गतिमनुमिनोति न तु केवलामेव तामवगम्य तस्या अश्वान्वयं पदार्थसामर्थ्यमात्रेण प्रतिपद्यते । योऽपि तस्मिन्देशे नास्त्यन्योऽश्वादिति निश्चित्य पारिशेष्यादाश्रयान-

व्यवसायेऽपि हेषाध्वनेः श्वैत्यसमानाधिकरणौ हेषाध्वनिखुरपुटटङ्काररवावध्यवस्यति । तस्याऽश्वत्वे वेगवति गमने च श्वेतद्रव्यवर्त्तिन्येवानुमानं न स्वतन्त्रयोरिति । प्रमाणान्तरेणासम्बद्धावगतानां न क्वचिदन्योन्यसम्बन्धबोधकत्वमनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेण तत्रापि प्रतीतमिति । अपि च मानान्तरेणानुभूतानामर्थरूपाणामन्वयबोधनसामर्थ्यमुपलम्भे वाऽन्वयबोधकाख्यसप्तमप्रमाणप्रसङ्गः । न चास्य शाब्देऽन्तर्भावः । शब्दाभावात् । पदार्थाभिधानावान्तरव्यापारेण हि शब्दाद्यदन्वयज्ञानं तच्छाब्दमित्येष एव वो राद्धान्त इति नास्य शाब्देऽन्तर्भावः । यदि च तत्त्वं विवेच्यते तदेवमेव प्रत्यक्षादिभिः सह तुल्यकक्षतया शाब्दस्य स्थानेऽभिधानीयम् । नतु शाब्दं तद्भेदस्य । न हि लौकिका ब्राह्मणयुधिष्ठिराविति प्रयुञ्जते । प्रयुञ्जते तु ब्राह्मणराजन्याविति वा वशिष्ठयुधिष्ठिराविति वा । न च भेदान्तरोपन्यासेन भेदान्तमुपन्यस्तं भवति । तदर्थं समस्तमानलक्षणप्रवृत्तो मानतुषस्यापि परित्यागे तेनैव सह स्वकौशलमपि त्यजेदिति । यदप्यनन्यलभ्यः शब्दार्थ इत्यादि सर्वत्रैवेति हि स्थितिरिति चेत्यन्तमवादि तदपि पूर्वानुसन्धानवन्ध्येन व्याहृतम् । पूर्वं हि भवानेवेदमवादीत्पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थमवगमयन्तीति । सम्प्रति पुनरिदमुदीरयति पदानि लक्षणया वाक्यार्थमवगमयन्तीति । सोऽयं पूर्वापरविरोधेनापि वाचो विरचयन्निश्चितं वाचस्पतिः । किं च स्खलद्गतित्वं नाम सामान्यलक्षणं लक्षणायाः । न च समभिव्याहृतपदकदम्बकस्य सर्ववाक्यार्थे स्खलद्गतित्वं प्रतीमः । न खलु यथा कनकलतिकायां कृतास्पदे कमले कुवलययुगलमिदमालोक्यत इति वाक्यं कामिनीतनुव्यवस्थितवदनवर्त्तिनेत्रद्वयलक्षणेऽर्थे प्रतिपाद्ये स्खलद्गति तथा कामिनीकलेवराधारवक्त्रे नेत्रद्वन्द्वं दृश्यत इत्येतदपि वाक्यं स्खलद्गत्यभिधातुं शक्यम् । योऽपि समुदिताः पदार्था वाक्यार्थमवगमयन्तीति पक्षस्य कक्षीकारः सोऽपि न क्षेमकारः । समुदितानां पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वादात्मनि च गमकभावायोगात् । यदपि शब्दाव-

गनिमूलत्वेन तस्याः शाब्दत्वादियुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । एवं हि प्रत्यक्षावगतधूमादवगम्यमानस्य कृष्णवर्त्मनोऽपि प्रत्यक्षमूलत्वात्प्रत्यक्षप्रमेयत्वं भवेत् । तस्मादिदमिह रहस्यं पदापेक्षयाऽनन्विताभिधानं वाक्यापेक्षया त्वन्विताभिधानमिति ।

भो भट्टशिष्याः खलु युक्तिमूलान्युन्मूलितान्येवममूनि मूलात् ।
चिरप्ररूढोऽभिहितान्वयस्तत्पतत्विदानीं विषवृक्ष एषः ॥ ५५ ॥

सम्प्रतीदं चिन्त्यते किमयं शब्दो नित्यः सन्नर्थमभिदधाति, अनित्यो वा ।

शब्दनित्यत्ववादिनो मीमांसकस्य पूर्वपक्षं विस्तरश उपपाद्य खण्डनम् ।

तत्रैवमुदीरयांबभूवुर्मीमांसाध्ययनकृतुविदग्धाः ॥
शब्दस्य सनातनत्व एव प्रमितिः संश्रयतेऽत्र साक्षिमुद्राम् ॥ ५६ ॥

तथा हि, स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षत एव तावद्वर्णानां नित्यत्वमवसीयते । न चास्याज्ञानत्वलक्षणमप्रामाण्यम् । ज्ञानत्वेन प्रतिप्राणि प्रतीयमानत्वात् । नापि संशयस्वभावम् । एकांशावलम्बित्वात् । नापि मिथ्यात्वरूपम् । बाधाविधुरत्वात् । न च दुष्टकारणोत्पाद्यत्वादस्याप्रामाण्यमिति मन्तव्यम् । तत्कारणानां दुष्टत्वानवधारणात् । नाप्यधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् । स्मर्यमाणानुभूयमानविशेषणावच्छिन्नस्य गकारादेः पूर्वसंवेदनाविषयत्वात् । तदुक्तम्—
“ यः पूर्वावगतोंऽशोऽत्र स नो नाम प्रतीयते ॥ इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम् ॥ १ ॥ ” इति । प्रत्यक्षत्वं चास्य श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्सुप्रसिद्धम् । न च स्मृतिपूर्वकत्वादस्याप्रत्यक्षत्वं वक्तुं युक्तम् । तत्पूर्वकत्वेऽप्यस्य सत्सम्प्रयोगजत्वेन प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । एवं च प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षमाहात्म्यतः शब्दस्य नित्यत्वे प्रतिपन्ने इदानीमिवान्यदापि यच्छब्दस्योच्चारणं न तत्तस्य

1 मी. श्लो. सू. ४ प्र. सू. श्लो. २३३,२३४ ।

जनकम् । किंत्वभिव्यञ्जकम् । ततो विप्रतिपन्नान्प्रतीदं प्रतिपाद्यते । अन्यदपि यच्छब्दस्योच्चारणं तदस्याभिव्यञ्जकमुच्चारणत्वात् । यदुच्चारणं तदभिव्यञ्जकं यथैव तत्कालोपलक्षितमुच्चारणम् । तथा विवादाध्यासितकाल एतद्गादिसंबद्धः कालत्वादिदानीन्तनकालवत् । नित्यः शब्दः श्रावणत्वाद्यदित्थं तत्तथा । यथा शब्दत्वसामान्यम् । देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तिबुद्धय एकगोशब्दविषया न वाऽनेकार्थगोचरा । गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यमानत्वात् । सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दव्यक्तिबुद्धिवत् । अत्र गोशब्दव्यक्तिबुद्धिरित्यभिधीयमाने सिद्धसाधनं भवेत् । एकगोशब्दव्यक्तिबुद्धेरेकविषयत्वाङ्गीकारात्तद्व्यवच्छेदार्थं बहुवचनम् । तथा सामान्यगोशब्दनिबन्धनाः समाना एव बुद्धयः प्रादुर्भवन्तीति तन्निवृत्त्यर्थं व्यक्तिग्रहणम् । एकस्मिन्देशे काले वा बहूनां प्रमातॄणां गोशब्दज्ञानान्येकगोशब्दव्यक्तिगोचराणीति सिद्धसाध्यता मा प्रापदिति देशकालादिभिन्ना इत्यभिहितम् । ह्यस्तनो गोशब्दोऽद्याप्यनुवर्तते गौरिति ज्ञायमानत्वादद्योच्चारितगोशब्दवत् । अथ वाऽद्यतनो गोशब्दोऽप्यासीद्गौरिति ज्ञायमानत्वाद्ध्यस्तनगोशब्दवत् । शब्दो दीर्घकालावस्थायी सम्बन्धबलेनार्थप्रतीतिजनकत्वाद्धूमसामान्यवत् । यः पुनरस्थिरः स सम्बन्धबलेन नार्थप्रतीतिं जनयति तादात्त्विकनिमित्तत्वात्प्रदीपसौदामिनीप्रकाशवत् । तदेवं—" **कञ्चित्कालं स्थिरः शब्दः सर्वकालमपि स्थिरः ॥ विनाशहेतुशून्यत्वात्सामान्याकाशकालवत् ॥ १ ॥** " अस्यार्थः—शब्दः सर्वकालं स्थिरो विनाशहेतुशून्यत्वात् । सामान्यादिवत् । विनाशहेतुशून्यत्वं च कञ्चित्कालं स्थिरत्वात्सिद्धम् । स हि सम्बन्धकरणकालं यावदनुपद्रुतः पश्चादपि केनाऽपनीयतामिति । विवादाध्यासितकालो गादिशब्दशून्यो न भवति कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्यनुमानपरम्पराऽपि शब्दे नित्यत्वमवस्थापयति । अर्थापत्तिरप्यत्र नित्यत्वमेव प्रकटयति । तथा हि—नित्यः शब्दः परार्थं तद्-

च्चारणान्यथानुपपत्तेः । तथा च जैमिनीयं सूत्रम्—"दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति । अनेन किलार्थापत्तिरुक्ता । कथम् । दर्शनमुच्चारणम् । तच्च परस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । सा चाऽर्थप्रतिपत्तिः शब्दस्यानित्यत्वे न घटते । गृहीतसम्बन्धाद्धि शब्दादर्थप्रतीतिराविर्भवति । नान्यथा । अतिप्रसक्तेः । सम्बन्धावगमश्च प्रमाणत्रयसम्पाद्यः । तथा हि—यदैको वृद्धोऽन्यस्मै प्रतिपन्नसंकेताय प्रतिपादयति देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति । ततः पार्श्वस्थोऽन्यः कश्चिदव्युत्पन्नसङ्केतः शब्दार्थौ वृद्धौ च प्रतिपाद्यप्रतिपादकौ प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । श्रोतुश्च प्रतिपाद्यवृद्धस्य गवादिगोचरक्षेपणादिविशिष्टचेष्टालक्षणादनुमानात्तां गवादिविषयां प्रतिपत्तिमवबुद्ध्यते । तत्प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च शब्दस्य वाचिकामर्थस्य तु वाच्यां शक्तिं परिकल्पयति । सोऽयं प्रमाणत्रयसम्पाद्यः सम्बन्धावगमो न सकृद्वाक्यप्रयोगात्सम्भवति । किन्त्वावापोद्वापाभ्यां पुनस्तच्छब्दोच्चारणादेव । न चास्थिरस्य पुनः पुनरुच्चारणं घटते । तदभावे च नान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यवाचकशक्त्यवगमः । तदसत्त्वान्न प्रेक्षावद्भिः परावबोधाय वाक्यमुच्चार्येत । न चैवम् । ततः परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्त्या निश्चीयते नित्योऽसौ । तदुक्तम्—"[1] **शब्दवृद्धाभिधेयानि प्रत्यक्षेणैव पश्यति॥ श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥ १ ॥ अन्यथानुपपत्त्या तु बुद्धेः शक्तिं द्वयाश्रिताम् ॥ अर्थापत्त्यैव बुद्ध्यन्ते सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥ २ ॥**" अनुमानेन चेष्टयेति । गोक्षेपणादिचेष्टालक्षणेनानुमानेन श्रोतुः प्रतिपन्नत्वं पश्यतीत्यर्थः । अर्थापत्त्यैवेति, यद्यपि सम्बन्धावबोधेऽध्यक्षानुमानार्थापत्तिलक्षणप्रमाणत्रयस्यापि व्यापारस्तथापि साधकतमतया करणत्वेनार्थापत्तेरेव मुख्यवृत्त्या तत्र प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षानुमानयोः पुनस्तदन्तर्गतत्वेनात्रेतिकर्तव्यतास्थानीयत्वमिति

१ मी. श्लो. वा. शब्दनित्यताधिकरणे श्लो. २४१-२४४.

भावः । " **अर्थापत्तिरियं चोक्ता पक्षधर्मादिवर्जिता ॥ यदि नाशिनि नित्ये वा विनाशिन्येव वा भवेत् ॥ १ ॥ शब्दे वाचकसामर्थ्यं तदा दूषणमुच्यताम्** " ॥ यदि शब्दे नाशिनि नित्ये वा वाचकसामर्थ्यमित्यनेन संशय उक्तः । विनाशिन्येव वा शब्दे वाचकसामर्थ्यमित्यनेन तु विपर्यय उपदर्शितः । तदा दूषणमुच्यतामिति । यदैव शब्दे वाचकसामर्थ्यं सन्दिग्धं विपर्यस्तं च स्यात्तदा दूषणावसरः । एतच्चात्रोभयमपि नास्तीति भावः । " **न ह्यदृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥ तथा चेत्स्याद्विदूरोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् ॥ १ ॥ सम्बन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते ॥ सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेत् ध्रुवं कालान्तरस्थितिः ॥ २ ॥ अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ॥ गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः ॥ ३ ॥**" अथ मतं सदृशतया शब्दस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेर्नार्थापत्तितोऽस्य नित्यत्वसिद्धिः । पुनः पुनरुच्चार्यमाणो हि शब्दः सादृश्यादेकत्वेनाध्यवसीयमानोऽर्थावबोधं विदधाति न पुनर्नित्यत्वादिति । नैतदपि क्षोदक्षमम् । सादृश्येन शब्दादर्थावबोधासम्भवात् । न हि सदृशतया शब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वेन निश्चीयते । किं त्वेकत्वेन । य एव हि सङ्केतावसायसमये मया ध्वनिरुपलब्धः स एवायमिति प्रतीतेः । अपि च सादृश्यादर्थप्रतीतौ भ्रान्तः शाब्दप्रत्ययः स्यात् । न ह्यन्यस्मिन्गृहीतसङ्केतेऽन्यस्मादर्थप्रतीतिरभ्रान्ता भवति । गोशब्दे गृहीतसङ्केतेऽश्वशब्दाद्गवार्थप्रतीतेरभ्रान्तत्वप्रसक्तेः । न च भूयोऽवयवसाम्ययोगस्वरूपं सादृश्यं शब्दे सम्भवति । विशिष्टवर्णात्मकत्वाच्छब्दानाम् । वर्णानां च निरवयवत्वात् । न च गत्वादिविशिष्टानां गादीनां वाचकत्वं युक्तम् । गत्वादिसामान्यस्याभावात् । तदभावश्च गादीनां नानात्वायोगात् । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया तेषामेकत्व-

---

१ मी. श्लो. वा. शब्दनित्यताधिकरण श्लो. २३७।२३८. २ मी. श्लो. सू. ५ स. श्लो. १४०, १४१ ।

निश्चयात्। अथानेकप्रतिपत्तृभिर्विभिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वाद्गकारादीनां नानात्वं कथ्यते। तत्र। तैर्विभिन्नदेशतयोपलभ्यमानेनादित्येनानेकान्ताद्विभिन्नदेशतयोपलम्भश्चैषां व्यञ्जकध्वन्यधीनो न स्वरूपभेदनिबन्धनः। तथा हि—"नित्यत्वं व्यापकत्वं च सर्ववर्णेषु संस्थितम्॥ प्रत्यभिज्ञानतो मानाद्बाधसङ्गमवर्जितात्॥ १॥ यो यो गृहीतः सर्वस्मिन्देशे शब्दो हि दृश्यते। न चास्यावयवाः सन्ति येन वर्तेत भागशः॥ २॥" यो यो गृहीत इति। अस्य भावार्थः। नास्त्यसौ देशो यत्र शब्दो नावगम्यते। यो यो देशो गृहीतः सर्वत्राऽस्यावगमात्। ततोऽसावात्मादिवद्विभुरिति। "शब्दो वर्तत इत्येव तत्र सर्वात्मकश्च सः॥ व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात्तद्देशे स च गृह्यते॥ १॥" शब्दो वर्तत इति। न भागशः कृत्स्नपरिसमाप्त्या च शब्दो वर्ततेऽपि तर्हि शब्दो वर्तत इत्येवाऽस्याविशेषितं वृत्तिमात्रमातिष्ठामहे यतः शब्दो वर्तत इत्येवेति वृत्तौ यद्भवति तदाह तत्रेति। तत्र वृत्तिप्रकारे। सर्वात्मकः शब्दो वर्तत इत्येतावदेव भवति। नाधिकं किञ्चिद्भागवृत्तिः कृत्स्नपरिसमाप्तिर्वा। निर्भागस्य तस्य भागवृत्तेर्व्यापिनश्च कृत्स्नपरिसमाप्तेरभावादिति पूर्वार्धस्यार्थः। "न च ध्वनीनां सामर्थ्यं व्याप्तुं व्योम निरन्तरम्॥ नैवावच्छिन्नरूपेण नाऽसौ सर्वत्र गृह्यते॥ १॥ ध्वनीनां भिन्नदेशत्वं श्रुतिस्तत्रानुरुध्यते॥ अपूरितान्तरालत्वाच्छब्देऽप्यविभुतामतिः॥ २॥ गतिमद्वेगवत्त्वाभ्यां ते चायान्ति यतो यतः॥ श्रोता ततस्ततः शब्दमायातमिव मन्यते॥ ३॥" अथैकेन भिन्नदेशतया उपलम्भाद्गादीनां घटादिवन्नानात्वम्। नैवमपि। आदित्येनैवाऽनेकान्तात्। दृश्यते ह्येकेनादित्यो भिन्नदेशो न चैतावताऽसौ नाना। अथ युगपदेकेन भिन्नदेशतयोपलब्धेरिति विशिष्योच्यते। तथाऽप्यनेनैवाऽनेकान्तः।

---

१ मी. श्लो. वा. शब्दनित्यताधिकरणे श्लो. १७१।१७२। २ 'असंभवात्' इति भ. पुस्तके पाठः। ३ मी. श्लो. वा. शब्दनित्यत्वाधिकरणे श्लो. १७३-१७६।

जलपात्रेषु हि भिन्नदेशेषु सविताऽप्येकोऽप्येकेन युगपद्भिन्नदेशः गृह्यते। अथ न तत्र मार्तण्डमण्डलमवलोक्यते तस्य नभसि व्यवस्थानात्तन्निमित्तानि तु जलपात्रेषु प्रतिबिम्बानि भिन्नानि प्रतीयन्ते ततो नानेकान्तः। तदुक्तम्—" **अहो केन निमित्तेन प्रतिपात्रं पृथक्पृथक् ॥ भिन्नानि प्रतिबिम्बानि गृह्यन्ते युगपन्मया ॥ १ ॥**" एतत्कुमारिलः परिहरन्नाह—" **अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण तेजसा ॥ स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितम् ॥ १ ॥ स्वदेशमेव गृह्णाति सवितारमनेकधा ॥ भिन्नमूर्त्तिर्यथा पात्रं तदाऽस्यानेकता कुतः ॥ २ ॥**" प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितमिति प्रतीपप्रवर्त्तितमिति प्रतीपप्रवर्त्तितमधस्तात्प्रवृत्तं सदूर्ध्वं प्रवर्त्तितमित्यर्थः।

एवं च—

नित्यत्वं शब्दराशेः श्रवणकरणकं भ्रान्तिसन्देहशून्यं
विज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यभिहितममलं मूलतस्तावदत्र ॥
पश्चान्निःशेषदोषैर्विरहितमुदितं लैङ्गिकं मानमन्ते
त्वर्थापत्तिः कलङ्कव्यतिकरविधुरा दर्शिता सिद्धिहेतुः ॥५५७॥
जैमिनीय निनदेषु नित्यता दर्शितैवमतिविस्तरात्त्वया ॥
किन्तु काचिदपि युक्तिरक्षता वीक्ष्यतेऽत्र न परीक्षकोचिता ॥५५८॥

तथा हि—यत्तावदुपन्यस्तं स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षत एव तावद्वर्णानां नित्यत्वमवसीयत इत्यादि। तन्न सत्यम्। अस्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वेनैकत्वसिद्धावसमर्थत्वात्। प्रदीपाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञानवत्। न खलु स एवाऽयं प्रदीपः कदलकाण्डकुन्तलकलापादिर्वेत्यादि प्रत्यभिज्ञानं प्रदीपादीनामेकत्वं प्रसाधयति। अथाऽत्रैकत्वाभावात्तस्यैकत्वप्रसाधनासामर्थ्यम्। तदितरत्रापि तुल्यम्। ननु तैलादिकारणकलापस्योत्तरत्र क्षयोपलम्भात्प्रदीपादेः प्रतिसमयमन्यत्वप्रतीतेरुपपन्नमेकत्वासत्त्वम्। न तु शब्दस्य। विपर्ययादिति

१ मी. श्लो. वा. शब्दनित्यत्वाधिकरणे श्लो. ७९।८०।८१।८२।

चेत् । तदपि न्यायबाह्यम् । शब्दस्य ताल्वादिसंयोगविभागलक्षणकारणकदम्बकस्योत्तरत्र क्षयप्रतीतितः प्रतिक्षणमन्यत्वासिद्धेरेकत्वासत्त्वोपपत्तेः । अथ ताल्वादिसंयोगविभागयोः शब्दाभिव्यञ्जकसमीरणोत्पत्तौ कारणत्वं न शब्दोत्पत्तावित्युच्यते । तर्हि वर्तिकामुखतैलानलसंयोगादेरपि प्रदीपाद्यभिव्यञ्जकप्रभञ्जनजनने कारणत्वं न प्रदीपाद्युत्पाद इत्यप्युच्यताम् । विशेषादर्शनात् । प्रतीतिविरोधः पुनरुभयत्राप्यविशिष्टः । अनेन नापि मिथ्यात्वरूपं बाधाविधुरत्वादित्यपास्तम् । ताल्वादिसंयोगविभागलक्षणस्य कारणकदम्बकस्योत्तरत्र क्षयप्रतीतितः प्रतिक्षणं शब्दस्यान्यत्वसिद्धेरेव बाधकत्वात् । उत्पन्नः कुम्भो विनष्टः कुम्भ इति प्रतीतिवत् । अथ प्रत्यभिज्ञानेनैवेयं प्रतीतिः कस्मान्न बाध्यते । मैवं वादीः । प्रत्यभिज्ञानस्य शब्दे सादृश्यहेतुकतया भ्रान्तत्वेन नित्यत्वाप्रसाधकत्वात् । ननु यथा घटे विनष्टे विनाशकारणं मुद्गरादि कपालमाला च विलोक्यते न तथा शब्दश्रवणानन्तरं विनाशकारणं कपालमालाकल्पं च किमपि परिदृश्यते । केवलं शब्दो नोपलभ्यते । न चानुपलब्धिमात्रेण विनाशोऽस्यावसितुं शक्यते । तथा सत्युपलभ्यानुपलब्धानां घटादीनां विद्यमानानामेव विनाशः स्यात् । न चैतदस्ति । तदयुक्तम् । यतः शब्दस्तावदाकर्णनानन्तरं कुम्भादिवदन्यत्र न गतः । व्यापकत्वेन तस्य त्वया स्वीकारात् । नापि घटादिवदेव तत्रस्थ एव केनचिदावृतः । तदावरणस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि सहसा श्रोतुरिन्द्रियदोषः कश्चिदुपजातः । शब्दान्तराणां तदानीमेव श्रवणात् । न चानवहितः प्रमाता । सविशेषमवधानवताऽपि तदनुपलम्भात् । अन्यामपि चैतावत्यां सामग्र्यां यः कुम्भादिरन्यो वा कश्चिन्नावलोक्यते तस्य प्रध्वंसः प्रत्यक्षेणैवावगतो भवति । एवं च प्रत्यक्षप्रसिद्धस्यास्य न कारणाभावद्वारेणाऽभावोऽभिधातुं साधीयान् । एतद्दर्शनादेव कारणस्यानुमितेः । यदुक्तं कपालमालाकल्पं च किमपि न परिदृश्यत इति । तदपि न्यायबाह्यम् । न ह्ययमेकान्तो यत्सर्वत्र वस्तुविनाशे तद्-

वयवानामुपलम्भेन भाव्यम् । विपुलस्यापि चपलादण्डस्य महतोऽपि च प्रदीपकुड्मलस्य सहसैव विनाशे तदवयवानामनुपलम्भात् । अथ तयोरवयवानामवयविविपरीतपरिणामापन्नत्वान्नोपलम्भः । शब्दावयवानामप्येवमस्तु । नन्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भात्कुम्भाद्यभावप्रतीतिर्दृष्टा । शब्दाभावप्रतीतिस्तु कथम् । तत्रैकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिदप्यभावादिति चेत् । तदप्यसूक्ष्मम् । विवक्षितशब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्तरस्यैकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । निःशब्दे प्रदेशे सर्वशब्दाभावप्रतीतौ तर्हि तदसम्भव इति चेत् । मैवम् । तत्राऽप्यात्मस्वरूपस्य तदेकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । स्वपररूपावभासकस्वभावस्य ह्यात्मनः परस्मिन्योग्यदेशावस्थिते वस्तुनि न केवलात्मस्वरूपसंवेदनं भवेत् । यावन्ति खलु वस्तूनि प्रतिषेध्यत्वसम्मतवस्तुना साकं योग्यदेशस्थितानि तान्यवश्यं प्रतिभासन्ते तानि सर्वाण्यप्येकज्ञानसंसर्गीणि । तत्र कुम्भादौ प्रतिषेध्ये भूतलादिरात्मस्वरूपं चैकज्ञानसंसर्गि । शब्दे तु प्रतिषेध्ये सशब्दके प्रदेशे शब्दान्तरमात्मस्वरूपं च । निःशब्दके तु केवलमात्मस्वरूपम् । अथ वा मा भवत्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरम् । प्रमाणान्तरगृहीतं तु भविष्यति । यथा स्मृतिगोचरे चैत्यकुलादौ क्वचिदभावप्रमाणेन भवतामभावग्रहणे चैत्यकुलादि । स्यादेतत् । यद्यपि शब्दो नान्यत्र गतो यद्यपि श्रोता समवधानबन्धुरो यद्यपि च नेन्द्रियदोषः सञ्जातस्तथापि व्यञ्जकाभावादेवायं नोपलभ्यते । यथा प्रदीपाद्यभावात्तिमिरनिकरकरम्बितकुम्भादिः । न खलु दृश्यस्वभावापरित्यागेनादृश्यस्वीकारे तस्यावृतत्वमुपपद्यते । अतिप्रसक्तेः । यद्यदा यत्स्वरूपं न परित्यजति न तस्य तदा प्रत्यनीकस्वरूपसम्भवः । यथाऽनावृतावस्थायां दृश्यस्वरूपं शब्द इति । तदा तत्स्वरूपपरित्यागे वा सिद्धमस्यानित्यत्वं स्वरूपभेदस्वभावत्वात्तस्य । ननु घटादीनां स्वरूपाभेदेऽपि तिमिरस्तोमादिनाऽऽवृतत्वं दृश्यते । इत्यप्यसत्यम् । तत्रापि स्वरूपभेदे सत्येवावृतत्वोपपत्तेः । स्वरूपमखण्डयतः कस्याचिदावरणत्वायोगात् ।

भवतु वा यथा कथञ्चिच्छब्दस्यावृतत्वं तथापि तदावरणं दृश्यमदृश्यं वा नित्यमनित्यं वा व्यापकमव्यापकं वा, एकमनेकं वेत्यष्टौ विकल्पाः । तत्र न तावद्दृश्यमिति विकल्पः । प्रत्यक्षतस्तत्प्रतीत्यभावात् । ततस्तत्प्रतीतौ वा विवादाभावः स्यात् । न हि पीते पीततया प्रत्यक्षतः प्रतीयमाने कश्चिद्विवादायोपतिष्ठते । अथादृश्यं तदावरणम् । तर्हि कथं तदस्तित्वनिश्चयः । ननु नित्यस्य सतः शब्दस्योच्चारणादनन्तरं शब्दस्याविद्यमानतयैवानुपलब्धिसिद्धेरावरणकल्पनावैयर्थ्यात् । नित्यत्वे त्वावरणस्य सदा शब्दस्यानुपलब्धिप्रसक्तिः । अनित्यं त्वावरणं सहेतुकमहेतुकं वा । नाद्यः कल्पः । तदुत्पादकस्य हेतोः कस्यचिदप्रतीतेः । अहेतुकस्य तस्यानित्यत्वं विरुद्धमिति । व्यापकत्वमप्यावरणस्य दुरुपपादम् । बाधकप्रमाणप्रतिहतत्वात् । तथा हि—आवरणत्वेनाभिमतः प्रभञ्जनो न व्यापकः स्पर्शवद्द्रव्यत्वादुपलशकलवत् । व्यापकत्वे वाऽस्य न क्वचित्कस्यापि शब्दोपलब्धिः स्यात् । तस्य सर्वत्रावृतत्वात् । अव्यापकत्वे तस्याऽनेन शब्दस्यावार्यत्वानुपपत्तिः । तन्मध्ये तद्देशे तत्पार्श्वे चाविद्यमानत्वात् । प्रत्युत शब्द एवावारकः स्यात् । अन्यथा सर्षपकणोऽपि कुम्भस्यावारकः स्यात् । ननु वस्त्रादिना व्योम्नस्तथाविधस्याप्याव्रियमाणत्वदर्शनाददोषोऽयमिति चेत् । तदपि न कमनीयम् । तत्प्रदेशस्यैव तेनाव्रियमाणत्वाङ्गीकारात् । शब्दप्रदेशस्यापि पवनेनाव्रियमाणत्वाभ्युपगमे शब्दस्य सांशत्वमनित्यत्वं चापद्येत । समस्तशब्दानां च यद्येकमेवावरणं कल्प्येत । तदैकश्रवणशब्दे सर्वेषां श्रवणप्रसक्तिः । तदावरणापगमे तद्वत्सर्वेषामनावृतत्वात् । तदश्रवणे वाऽभिमतशब्दस्यापि तद्वदश्रवणं स्यात् । अविशेषात् । अथ प्रतिशब्दं विभिन्नमावरणमिष्यते । तन्न युक्तिमार्गमवगाहते । सर्वशब्दानां व्यापकत्वेन समानदेशत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे चावरणभेदस्य व्यञ्जकभेदस्य चानुपपत्तेः । अत्र प्रयोगः । शब्दाः प्रतिनियतावरणावार्याः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याश्च न भवन्त्यपृथग्देशवृत्तित्वे सत्येकेन्द्रिय-

ग्राह्यत्वात् । यत्पुनर्यथोक्तसाध्यान्वितं न भवति तदपृथग्देशवृत्तित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यमपि न भवति यथैकाम्रफलसमाश्रितौ रूपरसाविति । अनेकाम्रफलाश्रितैः रूपादिभिर्व्यभिचारः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमपृथग्देशवृत्तित्व इत्युक्तम् । एवं च, " **अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न करोति च ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तो नाऽन्यं करिष्यति ॥१॥** " इत्यादि प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । यदि च ध्वनयः शब्दानां व्यञ्जकाः प्रतिज्ञायन्ते तर्हि तद्व्यापारे नियमेनोपलब्धिः शब्दस्य तु भवति तद्विपरीतस्वरूपत्वात्तदप्यपर्यालोचितजल्पितम् । शब्दस्य सर्वगतत्वासिद्धेः । तथा हि—शब्दः सर्वगतो न भवति सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । य एवं स एवं यथा कुम्भः । तथा च शब्दस्तस्मात्तथेति । अपि चैते ध्वनयः केन समधिगता येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात् । प्रत्यक्षेणानुमानेनार्थापत्त्या वा । प्रत्यक्षेण चेत्, किं श्रावणेन स्पार्शनेन वा । न तावच्छ्रावणेन, तथाप्रतीत्यभावात् । न हि श्रावणे चेतसि शब्दा इव ध्वनयोऽपि प्रतिभासन्ते । विवादाभावप्रसक्तेः । अथ स्पार्शनेन, स्वपाणिपल्लवविहितवक्त्रकमलो हि जल्पन्प्रमाता स्वपाणिस्पर्शनेन ध्वनीन्समधिगच्छति । इत्यपि न्यायपराङ्मुखम् । वायुवत्तात्वादिव्यापारानन्तरं वक्त्रकुहरविनिर्गतोदबिन्दूनामप्युपलम्भतः शब्दाभिव्यञ्जकत्वप्रसक्तेः । वक्तृवक्त्रप्रदेश एव विप्रुषां प्रध्वंसतः श्रोतृश्रवणप्रदेशे गमनाभावान्न शब्दाभिव्यञ्जकत्वमित्यत्रापि तुल्यम् । न खलु ध्वनयोऽपि तत्र गच्छन्तः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते । शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तु प्रतीतिरुभयत्राप्यविशिष्टा । यथा च स्तिमितभाषिणः सलिलकणानां नोपलम्भस्तथा प्रसङ्गनोपलम्भोऽपि नास्ति । अथ स्तिमितास्तत्रापि पवनाः परिकल्प्यन्ते । कथं न जलबिन्दवोऽपि । विशेषाभावात् । एतेन वदतो वदनाग्रे स्थिततूलादेः प्रेरणोपलम्भादनुमानतो ध्वनीन्प्रतिपद्यन्त इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । तद्गततोयबिन्दूनामप्यतः

१ मी. श्लो., सू. ६ श. नि. श्लो. ८०, ८१ ।

प्रतिपत्तिप्रसक्तेः । अथार्थापत्त्या ध्वनयः प्रतीयन्ते । तथा हि, सन्ति शब्दव्यञ्जका ध्वनयः शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेः । न हि शब्दस्य परार्थोच्चारणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपन्ननित्यत्वस्य स्तिमितमारुतावृत्तस्य व्यञ्जकान्ध्वनीनन्तरेण प्रतिपत्तिरुपपद्यत इति । तदप्यवद्यम् । परार्थोच्चारणान्यथानुपपत्तेः शब्दनित्यत्वसाधिकायाः प्रागेव परास्तत्वात् । तथा च शब्दप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रकारेणाप्युपपद्यमानत्वात्ततो न ध्वनिसिद्धिः । अस्तु वा कथंचित्तत्सिद्धिः । तथापि ते किञ्चित्कुर्वतः शब्दं व्यञ्जयन्त्यन्यथा वा । न तावदन्यथा । अतिप्रसक्तेः । प्रथमपक्षे तु किं ते कुर्वन्तीति वाच्यम् । विशिष्टं संस्कारमिति चेत्, ननु कोऽयं विशिष्टः संस्कारो नाम । शब्दसंस्कारः श्रोत्रसंस्कार उभयसंस्कारो वा । तत्राद्यपक्षे व्यञ्जकवायुना यावद्भागमभिसर्पता यावान्वर्णविभागः संस्कृतस्तावत एव श्रवणं स्यान्न समस्तस्य वर्णस्येति खण्डशस्तस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ वर्णस्य निरवयवत्वादेकत्र संस्कृतः सर्वत्रैव संस्कृतोऽसाविति नायं दोषः । तर्हि निर्विभागत्वादेवैकत्रासंस्कृतः सर्वत्र तथैवेति मनागपि श्रवणं न स्यात् । किंच, क एष शब्दसंस्कारः । किमतिशयाधानमनतिशयव्यावर्तनमावरणापगमो वा । तत्रातिशयाधानं दृश्यस्वभावतापादनम् । अनतिशयव्यावर्तनं त्वदृश्यस्वभावताखण्डनम् । ते च शब्दाद्भिन्ने अभिन्ने वा विधीयेते । यदि भिन्ने । तदा तत्करणे शब्दस्य न किञ्चित्कृतमिति तदवस्थाऽस्याश्रुतिर्भवेत् । अथाभिन्ने, तर्हि शब्दस्यापि तत्कार्यतानुषङ्गादनित्यत्वप्रसङ्गः । यो हि यस्मादभिन्नस्वभावः, तत्करणे तस्यापि करणम् । यथाऽतिशयानतिशयव्यावर्त्तनस्वरूपस्य । ताभ्यामभिन्नस्वभावश्च शब्द इति । आवरणापगमपक्षोऽपि न क्षेमकारः । आवरणासम्भवस्येदानीमेव प्रदर्शितत्वात् । माभूत्तर्हि शब्दसंस्कारः । श्रोत्रसंस्कारस्तु भविष्यति । यदाह—

" [1]**अथाऽपीन्द्रियसंस्कारः सोऽप्यधिष्ठानदेशतः ॥ अतो न श्रोष्यति**

1 मी. श्लो. श. अ. श्लो. ६९,७०।

श्रोत्रं तेनासंस्कृतशष्कुलिः ॥ १ ॥" अधिष्ठानदेशत इति । अधिष्ठानसंयोगपरतन्त्रप्रदेशे । अत इत्यादि तच्च शब्दं नैव श्रोष्यति श्रोत्रं यस्य संस्क्रियमाणस्य संयोगद्वारेणावच्छेदिका शष्कुली न संस्कृतेत्यर्थः । **"अप्राप्तकर्म्मदेशत्वाद्ध्वनिना श्रोत्रसंस्क्रिया ॥ अतोऽधिष्ठानभेदेन संस्कारनियमः स्थितः"॥१॥** इति । तदप्यसमीचीनम् । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽपि सकृत्संस्कृतस्य श्रोत्रस्य युगपदखिलशब्दपरिच्छेदकत्वप्रसक्तेः । न हि नेत्रमञ्जनादिना कृतसंस्कारं सत्सन्निहितं स्वगोचरं नीलपीतादिकं किंचित्पश्यति किंचिन्नेति विशेषं पश्यामः । बलातैलादिना संस्कृतं श्रोत्रं वा कश्चिदेव गकारादिवर्णाञ्छृणोतीति नियमो दृश्यते । येनात्रापि तथा कल्पना स्यात् । अथ व्यञ्जकानां वायूनां भिन्नेषु कर्णमूलावयवेषु वर्तमानानामर्थापत्त्या प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथानुपपत्तिलक्षणया प्रतिनियतवर्णग्राहकत्वेन संस्काराधायकत्वस्य प्रतीतेर्नैकवर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं सर्ववर्णान्युगपद्गृह्णाति । यथा हि भवत्पक्षेऽन्यवर्णजनकैस्ताल्वादिसंयोगविभागैर्नान्यो वर्णो जन्यते । तथाऽस्मत्पक्षेऽपि नान्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकव्यञ्जकप्रेरकैर्वायुभिरन्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकवायुप्रेरणं क्रियते । इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्षयोः कार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या समः सामर्थ्यभेदः प्रयत्नविवक्षयोः सिद्धः । तदुक्तम्—**"व्यञ्जकानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता ॥ जातिभेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ अन्यैस्ताल्वादिसंयोगैर्नान्यो वर्णो यथैव हि ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारो न ध्वन्यन्तरगामिभिः ॥ २ ॥ तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्त्योः कार्यार्थापत्तितः समः ॥ सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात्प्रयत्नविवक्षयोः ॥ ३ ॥"** इति । तदेतदसम्बद्धम् । इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेशसमानधर्मापन्नसमानेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु प्रतिनियतग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारक-

---

१ मी. श्लो. श, अ. श्लो. ७०,७१ । २ मी. श्लो. सू. ५ श. अ. श्लो. ७९, ८१, ८२, ८३.

त्वस्य कदाचिददर्शनात् । प्रयोगयुग्मं चात्र । श्रोत्रं समानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्म्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवति, इन्द्रियत्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा लोचनम् । तथा च श्रोत्रम् । तस्मात्तथा । शब्दाः प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्येन्द्रियग्राह्या न भवन्ति समानेन्द्रियग्राह्यत्वे सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात्, कुम्भादिवत् । युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वादेतावत्युच्यमाने, एकेन्द्रियाभिसम्बद्धरूपरसादिभिराम्रफलगतैर्व्यभिचारस्तदपोहाय समानेन्द्रियेत्यादि । अस्मिन्नेव तु सति व्यवहिताव्यवहितघटाभ्यामनेकान्तस्तन्निराकरणाय युगपदित्यादि । तत्र श्रोत्रसंस्कारोऽपि घटते । भवतु तर्ह्युभयसंस्कारः । तत्रोक्तदोषाणामसम्भवात् । तदाह—“ **द्वयसंस्कारपक्षे तु मृषा दोषद्वये वचः ॥ येनान्यतरवैकल्यात्सर्वैः सर्वो न गृह्यते ॥ १॥** ” द्वयसंस्कारपक्षे श्रोत्रशब्दयोः संस्कारपक्षे । यत्प्रत्येकपक्षभावे दोषद्वयस्य वचनं तन्मृषालीकम् । मृषात्वे कारणमाह येनेति । संस्कृतोऽपि शब्दो दूरस्थेनेन्द्रियसंस्कारवैकल्यान्नोपलभ्यते । संस्कृतेन्द्रियेणाऽपि निहितेन शब्दान्तरमसंस्कृतत्वान्नोपलभ्यते । इत्यन्यतरवैकल्यात्सर्वैः सर्वेषामग्रहणं युक्तमिति । नैतदपि सूक्तम् । तथा हि, यदि संस्कृतं श्रोत्रं संस्कृतं वर्णं प्रतिपद्येत तदा तं सर्वगतत्वेन प्रतिपद्येत । तत्स्वरूपत्वात्तस्य । ततो नित्यैकरूपत्वे शब्दस्यावार्यावारकभावस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य चानुपपत्तेर्नावरणकृतः समुच्चारणानन्तरमस्यानुपलम्भ इति प्रत्यक्षेणैवास्य नाशोऽवसीयते । उत्पादोऽपि तेनैव निश्चीयते । यथा हि चक्रचीवरादिव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं घटादेरवगम्यते । तथा ताल्वादिसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं शब्दस्यापीति घटवच्छब्दोऽप्युत्पाद्यः प्रत्यक्षलक्षित एव । अथात्र ताल्वादिसंयोगादीनामभिव्यञ्जकत्वं कथयेः । कलशादिष्वपि चक्रादीनां किं तन्न कथयसि । कथयाम्येवेति चेत् । सत्कार्यवादमिदानीं कतरेण कपाट-

१ मी. श्लो. सू. ५ श. अ. श्लो. ८६, ८७.

सम्पुटेन पिदधासि । नन्वालोके सति कलशादयोऽवलोक्यन्तेऽसति च नावलोक्यन्ते ततश्चानेन न्यायेनालोकस्यापि कलशादीन्प्रति कारणत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि, प्रदीपस्य कलशं प्रति कारणत्वमङ्गीक्रियमाणं केवलस्य स्याच्चक्रादिकारणकलापकलितस्य वा । नाद्यः पक्षः । कलशशून्येऽप्यपवरककुहरे प्रबोधितदीपाङ्कुरमात्रात्कलशोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । चक्रादिसामग्रीविरहिणि प्रदेशे प्रबलप्रदीपकलिकाकलापप्रबोधे कदाचिदपि कलशानुपलब्धिप्रसक्तेः । ततश्चक्रादिसामग्रीव्यतिरेकेणापि चेदुपलभ्यते कलशः । तेन ज्ञायते प्रदीपदानात्पूर्वमप्यासीदसौ । तथा च प्रदीपस्य व्यञ्जकत्वमेव । न च शब्दजनकेष्वप्येष प्रसङ्गोऽवकाशमासादयति । यादृशेभ्य एव तेभ्यः शब्दो जायते तादृशानामेव कारणत्वाङ्गीकारात् । तस्माज्जनकाभिव्यञ्जकसामग्र्योरयमेव विशेषो यस्यां सत्यामवश्यं पदार्थोपलम्भः सा व्यञ्जिकेति सिद्धः प्रत्यक्षनिश्चेयः शब्दोत्पादः । एवं च विनाशोत्पादग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञा बाध्यत इति स्थितम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनापि शब्दस्य कार्यत्वनिश्चयात्प्रत्यभिज्ञाबाधः सिध्यति । ननु कूपखननादिप्रयत्नानन्तरमाकाशं समुपलभ्यते न च तत्कार्यमतोऽनैकान्तिकत्वमस्य । उक्तं च—

"**अनैकान्तिकता तावद्धेतूनामिह कथ्यते ॥ प्रयत्नानन्तरं दृष्टिर्नित्येऽपि न विरुध्यते ॥ १ ॥ आकाशमपि नित्यं स्याद्यदा भूमिजलावृतम् ॥ व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः ॥ २ ॥ प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि विद्यते ॥ तेनानैकान्तिको हेतुर्यदुक्तं तत्र दर्शनम् ॥ ३ ॥ अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवेत्यनुमीयते ॥ शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्प्रागस्तीत्यवगम्यते ॥४॥**" यदुक्तं तत्र दर्शनमिति । प्रयत्नानन्तरं दर्शनं शब्दस्यानित्यत्वसाधनाय हेतुतया यदुक्तं तदनैकान्तिकमित्यर्थः। अथ स्थगितमपीति । अथ पुनः पिहितमप्याकाशं

---

१ मीं. श्लो. सू. ५ श. नि. श्लो. २९, ३०, ३१, ३२, ३३.

पृथिव्यादिना कथंचित्पृथिव्याद्यवस्थानान्यथानुपपत्त्यैवास्तीत्यनुमीयते । ततश्च प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेरसिद्धत्वादनैकान्तिकत्वाभाव इत्युच्यते । प्रत्यभिज्ञानबलाच्छब्दोऽप्यस्तीत्यवगम्यते । पुनश्च विनाशकारणाभावादिति । ततश्च तथैवोपलब्ध्या तद्विपरीतमनुमानं विरुध्यत इति । एतदपि न क्षोदक्षमम् । एकत्वस्वरूपत्वस्य गगनेऽप्यसिद्धत्वात् । तत्खल्वेकस्वरूपं सत्स्वगोचरविज्ञानजननैकस्वरूपं तद्विपरीतं वा भवेत् । यदि तज्जननैकस्वरूपम् । तदा तस्य न खननाद्यनन्तरमेवोपलब्धिः । किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तद्विपरीतस्वभावत्वे कदाचनाप्युपलम्भो न भवेत्, विशेषाभावात् । विशेषे वा तदेकरूपताव्याहतिः । प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे प्राक्सत्त्वप्रतीतिश्च छिन्नोद्भिन्नकररुहकुन्तलादावपि समाना । यदप्यवादि प्रत्यक्षत्वं चास्य श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्सुप्रसिद्धमित्यादि । तदप्यसम्बद्धम् । प्रत्यभिज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिदर्शनस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तस्य पूर्वं प्रसाधितत्वात् । प्रत्यक्षतायां चास्यातीतकालसम्बद्धत्वेन शब्दनिर्णायकत्वायोगः । सम्बद्धवर्तमानार्थग्राहित्वात्त्वन्मते प्रत्यक्षस्य । तदयोगे वा कथं योगिप्रत्यक्षाविशेषो भवतः शोभते । प्रत्यक्षत्वेऽप्यस्य तद्वदतीताद्यर्थग्राहकत्वाविरोधात् । समर्थितं च प्रागेवाऽस्य विस्तरेणाप्रत्यक्षत्वम् । यदप्युक्तमेवं प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षमाहात्म्यतः शब्दस्य नित्यत्वे प्रतिपन्ने इत्यादि । तदप्यवद्यम् । शब्दनित्यत्वग्राहकप्रत्यभिज्ञानस्यानन्तरमेव निराकृतत्वात् । यदपि न्यगादि विवादाध्यासितः काल एतद्गादिसम्बद्धः कालत्वादित्यादि । तदपि प्रलापमात्रम् । गादेरुच्चारणादनन्तरं विनाशस्य प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपादनात् । नित्यत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यक्षक्षिप्तपक्षत्वेनागमकत्वात् । विद्युदादेरपि चैवं नित्यत्वं स्यात् । तथा हि विवादाध्यासितकाल एतद्विद्युदादिसम्बद्धः कालत्वादिदानीन्तनकालवत् । प्रतीतिबाधाऽन्यत्रापि समाना । नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्याद्यपि विचारपराङ्मुखम् ।

उदात्तादिभिर्धर्म्मैरनैकान्तिकत्वात् । ते हि श्रवणग्राह्यत्वेऽपि न नित्या भवद्भिरङ्गीकृताः । तेषामश्रावणत्वे तु नीलादीनामिव श्रोत्रेणोपलम्भो न भवेत् । वीणादिशब्दैश्चानैकान्तिकत्वम् । तेषां श्रावणत्वेऽप्यनित्यत्वात् । यच्चान्यदवादि देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तिबुद्धय इत्यादि । न तदपि सुन्दरम् । गोशब्दलिपिबुद्धया हेतोरनैकान्तिकत्वात् । सा हि गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यते न चैकगोशब्दविषया । देशकालादिभिन्नत्वाद्गोशब्दलिपीनाम् । नचैवं विषयभेदः क्वापि प्रसिद्धपद्धतिमास्कन्दति । सकलबुद्धीनामभिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि, देशकालादिभिन्नवस्तुबुद्धय एकगोचरा न चानेकगोचरा वस्तुबुद्धित्वात्सम्प्रत्युत्पन्नघटबुद्धिवत् । एवं च निखिलवस्तुबुद्धीनामेकघटलक्षणवस्तुगोचरत्वे घटबुद्धित्वमेव भवेत् । न गोशब्दव्यक्तिबुद्धीनां धर्मित्वम् । कथं वा गोशब्दबुद्धित्वं हेतुः । सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिवदिति दृष्टान्तः सिद्ध्येत् । यतोऽनुमानं स्यात् । यदप्यवादि ह्यस्तनो गोशब्दोऽद्याप्यनुवर्तत इत्यादि । तदपि न नीतिशीलान्प्रीणाति । अन्यथानुपपत्तिशून्यत्वेन हेतोरत्राप्रयोजकत्वात् । कथमन्यथा ह्यस्तनाद्यतनसौदामिनीप्रकाशयोरप्येकत्वं न भवेत् । शक्यं हि वक्तुं ह्यस्तनविद्युत्प्रकाशोऽद्य तस्याभिन्नरूपस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । शब्दे तारत्वादयो धर्म्मा न स्वाभाविका इति चेत् । तदशोभनम् । स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य यत्र तत्र प्रसिद्धस्यात्रापि तुल्यत्वात् । न हि पयसि शैत्यद्रवत्वे तेजसि वा भास्वरत्वोष्णत्वे स्वाभाविके इत्यत्रान्यत्प्रमाणं प्रत्यक्षात् । अथ पयःप्रमुखेषु शैत्यादीनां स्वाभाविकत्वेनैव प्रत्यक्षं ग्राहकं युक्तमन्यस्योपचारहेतोरनुपलम्भान्नियमेन तद्गतत्वेन चोपलम्भादिति चेत् । शब्देऽपि तारतारत्वादीनामेवमस्तु, विशेषाभावात् । तथाऽप्यतीन्द्रियः कश्चिदुपाधिरस्ति तद्गताः शब्दे तारतारतरत्वादयोऽवभासन्त इति शङ्क्ष्यत इति चेत् । किन्न पयःप्रमुखेष्वपि शैत्यादीनामतीन्द्रियान्यधर्मत्वं शङ्क्यते । तत्किं यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते तस्यै-

वाऽसौ धर्मः । तथोपगमे पीतत्वस्य शङ्खगतत्वेन प्रतिभासादेतदपि तस्यैव धर्मः स्यात् । अविशेषात् । तन्न्यायापेतम् । पीतत्वस्यान्यधर्मत्वस्थितौ शङ्खस्य च तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते कामलाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने च पीतत्वोपलम्भस्य बाधेन भ्रान्तत्वावधारणात् । न चेह तारतारतरत्वादेरन्यधर्मतास्थितिः । नापि शब्दस्य तारतारतरत्वादिविरुद्धधर्मत्वम् । नापि तारतारतरत्वाद्युपलम्भस्य ध्वनिरूपत्वाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तथापि शङ्का स्यादिति चेत् । एवमियं सर्वत्र स्यात् । तथा च न क्वचित्कुतश्चित्किंचित्सिद्ध्येत् । न चेदं शङ्कितुमपि शक्यते । अप्रतीते तारतारतरत्वादीनां ध्वनिरूपवायुधर्मत्वे संस्काराभावात्संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वात् । न च प्रतीयन्त एवाऽमी तद्धर्मा इति वाच्यम् । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनन्तर्भावेन तेषु भावरूपेषु चक्षुरादीनामव्यापाराभावात् । न च श्रवणेनैव तत्प्रतीतिः । तथा सति तेषां वायुधर्मत्वविरोधात् । तथा हि तारतारतरत्वादयो न वायुधर्माः श्रावणत्वात् कादिवत् । यदि पुनरेवं नेष्यते । तदा कादीनामपि वायवीयत्वप्रसङ्गः । अस्त्वेवं को दोष इति चेत् । उच्यते । वायवीयाः सन्तोऽमी कादयः किं वाय्ववयविगुणा भवेयुर्वायुपरमाणुगुणा वा । आद्यपक्षे तेषामनित्यताप्राप्तिः । अवयविविनाशे तेषामप्यवश्यं विनाशभावात् । द्वितीये तु कथं ग्रहणं तेषां तद्गतान्यगुणवत् । एवं च, प्रत्यक्षेण तेषामन्यधर्मतया कदाचिदग्रहणे संस्काराभावात्कथं शब्दे समारोपः । न चैते प्रमाणान्तरेणापि कदाचिद्गृह्यन्ते । अथ ध्वनिभेदसंस्कारवशादेव श्रोत्रस्येदृशः सामर्थ्यभेद आविरस्ति । यत आरोप्याग्रहेऽपि भ्रमो भवति । मण्डूकवसाक्ताक्षाणामिवानवगतवंशोरगाणामपि प्रथमाक्षसन्निपाताद्वंशेषूरगारोपमतिः । तदसाम्प्रतम् । सर्वासामपि भ्रान्तीनामारोप्यारोपविषयग्रहणपुरस्सरत्वनियमात् । तदनुसारेण च मण्डूकवसाक्ताक्षाणामपि वंशेषूरगभ्रमो व्याख्येयः । वंशे ज्ञात एव सत्यनन्तरं सर्पभ्रमभावात् । कथमेवं नानु-

भवोदय इति चेत् । क्षणभेदस्य दुर्लक्ष्यत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य सर्पभ्रमो भवतीति वक्तुं शक्यम् । तस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पग्रहणसम्भवात् । ध्वनिधर्मस्तु तारतारतरत्वादिरस्मिन्निव जन्मनि जन्मान्तरेऽप्यशक्यग्रहण एव । तस्माद्गुणाभिष्वङ्गभृतस्तारतारतरत्वादिः प्रतीयमानो वर्णधर्म एवेति । अनौपाधिकप्रतीत्या तीव्रतादिधर्मस्य सौदामिनीदाम्न इव तारतारतरत्वादिधर्माधिकरणस्य शब्दस्यापि सिद्धः प्रत्यक्षतो भेदः । तथा च तदेकत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वमवसेयम् । एतेनाद्यतनो गोशब्दो ह्योऽप्यासीदित्यादि प्रतिक्षिप्तम् । न्यायस्य सदृशत्वात् । यदप्यभाषि शब्दो दीर्घकालस्थायीत्यादि । तदपि चेष्टयाऽनैकान्तिकम् । तस्याः सम्बन्धबलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वेऽपि दीर्घकालमवस्थानाभावात् । एतेन यः पुनरस्थिरः स सम्बन्धबलेन नार्थप्रतीतिं जनयतीत्यादि पराकृतम् । चेष्टायाः सम्बन्धबलेनार्थबोधकत्वेऽपि तादात्विकनिमित्तत्वसम्भवात् । ततश्चायुक्तमेतत्कंचित्कालं स्थिरः शब्दः सर्वकालमपि स्थिर इत्यादि । कञ्चित्कालं स्थिरत्वस्येत्थं शब्दे निराकृतत्वेनासिद्धत्वात् । अनैकान्तिकं कञ्चित्कालस्थिरत्वमचिररोचिःप्रमुखे । तेषां तत्सद्भावेऽपि साधनमसिद्धम् । तत्सिद्धिनिबन्धनस्य कञ्चित्कालस्थिरत्वस्य हेत्वाभासत्वेन प्रोक्तत्वात् । कादाचित्कत्वाच्च शब्दे तदसिद्धम् । तथा हि यत्कादाचित्कं न तद्विनाशहेतुशून्यम् , यथा सौदामिनीदामादिकम् । कादाचित्कश्च शब्द इति । यदपि विवादाध्यासितः कालो गादिशब्दशून्यो न भवतीत्यादिकमवादि तदपि विद्युदादौ तुल्यत्वादयुक्तम् । तथा हि विवादविषयापन्नः कालः सौदामिन्यादिशून्यो न भवति कालत्वात्सत्त्वोपेतकालवत् । प्रत्यक्षबाधनं पुनरुभयत्रापि समानम् । यच्च प्रत्यपादि नित्यः शब्दः परार्थं तदुच्चारणान्यथानुपपत्तेरित्यादि । तदप्यनौपयिकम् । परार्थं तदुच्चारणस्यान्यथाप्युपपत्तेः । अनित्यत्वेऽपि शब्दस्य सादृश्यवशादेवार्थे सम्बन्धग्रहणसम्भवेन तत्प्रतिपत्तिघटनात् । यदप्यभिहितम् । अन्यस्मि-

न्ज्ञातसंबन्धे न चान्यो वाचको भवेदित्यादि । तदपि नोपपन्नम् । न खलु य एव सम्बन्धावबोधसमये समुपलब्धस्तेनैवार्थप्रतिपत्तिर्विधेयेति नियमः समस्ति । प्राक्प्रदेशपरिच्छिन्नधूमसदृशादपि मेदिनीधरधूमाद्धनञ्जयावबोधसमधिगमात् । न च महीध्रमहानसाधिकरणयोर्धूमव्यक्त्योरैक्यं सम्भवति । प्रतीतिविरोधात् । सर्वगतत्वप्रसङ्गाच्च । अथ धूमसामान्यस्यात्र गमकत्वमिष्यते । इतरत्रापि सामान्यस्यैव वाचकत्वमिष्यताम् । विशेषाभावात् । नन्विह सामान्यं शब्दत्वं गत्वादि वा वाचकत्वेनाभिप्रेयते । आद्यपक्षे, तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेऽर्थाः सर्वशब्देभ्यः प्रतीयेरन् । न खलु कारणानियमे कार्यनियमो भवितुमर्हति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तु गादीनामेकैकव्यक्तिरूपत्वेन भेदाभावान्न तत्र गत्वादिसामान्यं सम्भवतीति कथं तस्य वाचकत्वमिति चेत् । तदप्यसाम्प्रतम् । तेषामपि तारतारतरत्वादिभेदतो नानाव्यक्तिरूपत्वसम्भवात्, गत्वादिसामान्यसद्भावोपपत्तेः । न च व्यञ्जकभेदकृत एवायं तारतारतरत्वादिभेदप्रत्ययो गकारादाविति मन्तव्यम् । यरलवादिवर्णभेदप्रतिभासस्यापि व्यञ्जकप्रभञ्जनभेदनिबन्धनत्वापत्त्याऽखिलवर्णविकल्पातीतनिरवयवाक्रमैकशब्दब्रह्माङ्गीकारप्रसङ्गात् । अथ यरलवादीनां परस्परविभिन्नस्वरूपावगमाद्विषयभेदनिबन्धन एव तद्भेदप्रतिभासो नोपाधिहेतुकः । तर्हि सर्गस्वर्गगर्गगाङ्गेयगङ्गादौ गकारभेदप्रत्ययोऽप्ययं न व्यञ्जकवायुभेदनिमित्तः । तत्राप्यन्योन्यविभक्तगकारस्वरूपप्रतिभासाविशेषात् । वक्तृभेदे हि सति शुकशारिकामनुष्येषु व्यञ्जकनानात्वसम्भावनया वर्णभेदप्रतिभासस्तन्निबन्धनः कथंचित्सम्भावनाभुवमवतरेत् । वक्त्रैकत्वे पुनर्गाङ्गेयादौ कुतस्तन्निमित्तो भेदप्रत्ययः । ननु तत्रापि भिन्ना एव नभस्वन्तो व्यञ्जकाः, वदनं पुनरेकमस्तु किं तेन तदपि वा भिन्नमित्येके । नैतदप्युपपन्नम् । एवं हि यरलवादीनामपि परस्परं भेदो दुरुपपादः । तत्रापि व्यञ्जकप्रभञ्जनभेदस्य विद्यमानत्वाविशेषात् । ननु यरलवादिषु विशेषप्रतीतिः, समस्ति

गकारेषु नास्ति । उच्चारणस्यैव हि तत्र भेदो नोच्चार्यमाणस्येति चेत् । तदप्यनुचितम् । तत्रापि विशेषप्रतीतेः सद्भावात् । ननु यथा शावलेयादौ खुरककुदाद्यवयववर्त्तिनः । प्रतिव्यक्ति विशेषाः सुस्पष्टमाभासन्ते तथा गाङ्ग्यादावपि गकारे ते सुस्पष्टं किं नावभासन्त इति चेत् । तत्किं तिलतण्डुलकलापादाविव शावलेयादावपि प्रत्येकं त्रिकोणत्वादि सुस्पष्टविशेषावभासोऽस्ति येन भेदावभासः स्यात् । अथ तत्र त्रिकोणत्वादिविशेषाप्रतिभासेऽपि प्रतिभासन्त एव सुस्पष्टं देशभेदादयः केचिद्विशेषाः । तर्हि शुकशारिकादिसमुदीरितगादेरपि गोपालादीनामपि सुस्पष्टं तारतारतरत्वादिविशेषावभासो विद्यत एव । एतेन यदपि **भट्टेनोच्यते**—"[1]**दृश्यते शावलेयादिव्यक्त्यन्तरविलक्षणा ॥ बाहुलेयादिगोव्यक्तिस्तेन भेदोऽस्ति वास्तवः ॥ १ ॥ न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ॥ गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा** ॥ २ ॥" इति तदपि परास्तम् । नन्वस्त्वेवं तारत्वादीनां विशेषाणां तत्र ग्रहणं किं त्वारोपितम् । तदप्ययुक्तम् । आरोपितरूपवैलक्षण्यात् । तथा हि यदारोपितरूपं वस्तु तदनारोपितनिजस्वरूपसम्बन्धितयाऽप्युपलभ्यते यथा स्फाटिको मणिर्नैसर्गिकश्वेतिम्ना । न चाऽमी गकारादयो वर्णाः कदाचिदपि तारतारतरत्वादिधर्म्मसंस्पर्शशून्याः श्रुत्या प्रतिभासन्ते तत्कथं तेषां गकारादिषु समारोपः । एवं च, यथा बुद्धीनां स्तम्भकुम्भादिविषयविशेषशून्यानामसंवेदनात्प्रतिविषयं नानात्वं तथा वर्णानामपि गकारादीनां प्रति तारतारतरत्वादिविशेषं नानात्वं सिद्धम् । ननु बुद्धिरप्येकैव विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्भेद इति चेत् । मैवम् । "**क्षणिका हि सा न चिरकालमवतिष्ठते**" इत्यभिधानेन स्वयमेव तद्भेदाभ्युपगमात् । यथा च शुक्लो गुणो भास्वरधूसरादिभेदवत्तयोत्क्षेपणादि कर्म च स्वकीयक्षणविशेषवत्तया नानात्वं प्रतिपद्यते तथा वर्णोऽपि

---

१ मी. श्लो. वा. श्लो. २१।२२।

तारतारतरत्वादिभेदवत्तयेति । ननु शुक्लो गुण उत्क्षेपणादि कर्म चैकमेवाधारभेदात्तु तद्भेदप्रतिभास इति चेत् । अहो प्रतीयमानापलापित्वम् ।

एकं कर्म प्राणिनां बुद्धिरेका सर्वत्रैकः श्वेतरूपो गुणश्च ॥
एतत्सर्वं हंत **मीमांसकानां** मध्ये व्यक्तं स्वप्रियाबाहुकर्म्म ॥५५९॥

किंचैकात्मवादोऽप्येवं कथं प्रतिक्षिप्यते । सुखदुःखादिभेदस्य शरीरभेदेनाऽपि सम्भवात् । ततो बुद्ध्यादिवत्सर्वदा सविशेषाणामेव वर्णानां प्रतीयमानत्वान्नानात्वमनिवार्यम् । ननु गगनादावकारोपश्लेषकृत एव भेदप्रतिभासो न स्वरूपभेदकृत इति चेत् । तदपि न निरवद्यम् । अकारस्यापि भवन्मते भेदाभावात् । असत्यपि चाऽकारोपश्लेषे दिग्गजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । न खलु दिग्ग इत्यत्रोपरितनगकारस्याकारान्तरेणोपश्लेषः समस्ति । एवं सम्मदः सम्मदः पट्टः पट्ट आसन्नमासन्नं मल्लो मल्लः पत्तिः पत्तिः पत्तनं पत्तनमित्यादिषु वर्णभेदप्रतीतिः सुव्यक्तैव । अर्थप्रतीतिभेदोऽपि च दिग्गजादौ शब्दान्तरनिमित्तको भवितुमर्हति न द्विरुच्चारणकृतो ग्रन्थाधिक्यात् । स खल्वर्थाधिक्यं नोच्चारणभेदात् । सहस्रशोऽपि प्रयुक्ते गवादिशब्दे सास्नादिमदर्थव्यतिरिक्तवाच्यसम्प्रत्ययाभावात् । शब्दविदोऽपि दिग्गज इति द्विगकारकोऽयं निर्देश इत्यभिदधति न तु द्विर्गकार उच्चारित इति । ननु गोगिरिगुरुगेहादावर्थभेदेऽपि गकारप्रतीत्यनुवृत्तिदर्शनादेक एवाऽयं गकारः । मैवं वोचः । न हि वयमभेदप्रत्ययमपह्नुमहे । किन्तु भेदप्रत्ययस्यापि बाधाविकलस्य सद्भावादनन्यथासिद्धत्वाच्च गवादिवत्सामान्यविशेषरूपतां गकारादेर्वर्णस्य वर्णयामः । व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वं तु भेदप्रत्ययस्य यरलवादावपि वक्तुं शक्यमिति प्राक्प्रतिपादितमेव । किंच शावलेयादिभेदप्रतीतिरपि व्यञ्जकभेदनिर्मितत्वादेक एव गोस्त्रिभुवनेऽपि स्यात् । ननु कश्चात्र व्यञ्जको यद्भेदकृतः पिण्डभेदप्रत्यय इष्यते । आह च—" न

पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जकोऽत्र ध्वनिर्यथा ॥ पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वादिजातिर्नित्यं प्रतीयते ॥ १ ॥" इति तदपि न तर्ककर्कशकुशाग्रीयबुद्धीनां वचः । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानीं विवादाविषयापन्नत्वात् । भेदप्रत्ययस्य तु चक्षुर्व्यापारभेदादपि सम्भाव्यमानत्वात् । ननु सकृदपि व्यापृतनेत्रस्य परस्परविविक्तगोपिण्डप्रतिभासः समुपजायत इति । तत्किं प्रथमश्रोत्रव्यापारवेलायां गाङ्गेयगङ्गादौ गकारभेदप्रतिभासो नोपजायते । तथा चात्र प्रयोगः । गकारादिर्वर्णः प्रत्येकमनेको बाधकाभावे सति युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वात् । य एवं स एवं यथा ब्रह्मवृक्षादिः । तथा चायम् । तस्मात्तथेति । न तावदत्रैकेन पुरुषेण क्रमशोऽनेकदेशतयोपलभ्यमानेन हेतोरनैकान्तिकत्वमाशङ्कनीयम् । युगपद्ग्रहणात् । नाप्येकेन सहस्रदीधितिना नानापुरुषैः सकृद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानेन व्यभिचारः । बाधकाभावे सतीति विशेषणात् । न ह्येकस्मिन्नहिमरश्मौ भिन्नदेशतयोपलभ्यमाने बाधकाभावः । प्रतिपुरुषं क्रमलङ्घनानुपलम्भस्य बाधकस्य सद्भावात् । नापि नानाजलपात्रसङ्क्रान्ततिग्मरश्मिबिम्बेन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेन हेतोरनेकान्तः । तस्य दिनकरकरनिकरसन्निधिमपेक्ष्य तथापरिणममाणस्यानेकत्वात् । अथ पर्वतादिनैकेनास्य हेतोर्व्यभिचारः । तस्यैकस्यापि बाधकाभावे सति युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वादिति चेन । न । तस्याप्यवयवरूपतया नानात्मकस्य सतो बाधकाभावे सति युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वव्यवस्थितेः । निरवयवत्वे तथाऽभावविरोधादेकपरमाणुवत् । व्योमादिना तदनैकान्तिकत्वमनेन प्रत्युक्तम् । तस्याऽप्यनेकप्रदेशत्वप्रसिद्धेः । व्योमादेरनेकदेशत्वादेकद्रव्यत्वविरोध इति चेत् । न । नानादेशस्यापि घटादेरेकद्रव्यत्वप्रतीतेः । न ह्येकप्रदेशत्वेनैवैकद्रव्यत्वं व्याप्तम् । येन परमाणोरेवैकद्रव्यता । नापि नानाप्रदेशत्वेन । यतो घटादेरेवैकद्रव्यतेति समवतिष्ठते । एकद्रव्यत्वपरिणामेनैकद्रव्यताया

१ मी. श्लो. वा. स्फोटवादे श्लो. ३६।३७ ।

व्याप्तत्वप्रदर्शनात् । सकललोकप्रसिद्धा ह्येकद्रव्यत्वपरिणतस्यैकद्रव्यता । नानाद्रव्यत्वपरिणतानामर्थानां नानाद्रव्यतावत् । स्यादेतद्बाधकाभावे सतीति हेतुविशेषणमसिद्धम् । गङ्गेत्यादौ गकारवर्णस्य सर्वगतस्य युगपद्व्यञ्जकदेशभेदाद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानस्य स्वतो देशविच्छिन्नतयोपलम्भासम्भवादिति । तदयुक्तम् । तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः । कूटस्थत्वेनाभिव्यङ्ग्यत्वप्रतिषेधाच्च । अथोच्यते सर्वगतः शब्दो नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादाकाशवदिति द्रव्यत्वादित्यभिधीयमाने घटादिना व्यभिचारस्तन्निषेधार्थं नित्यग्रहणम् । तथाऽप्यणुना व्यभिचारस्तद्व्यवच्छेदार्थममूर्तग्रहणम् । अमूर्तत्वादित्यभिधीयमाने परमाणुत्वापरिमाणेनाऽनेकान्तस्तदपोहाय द्रव्यत्व इति । एतदपि न शब्दगतसर्वगतत्वप्रसिद्धये प्रभवति । जीवद्रव्येणाऽनैकान्तिकत्वात् । तस्यापि साम्प्रतं पक्षीकरणान्न तेनाऽनेकान्त इति चेत् । न । प्रत्यक्षविरोधात्प्रतिज्ञायाः । श्रोत्रप्रत्यक्षं हि नियतदेशतया शब्दमुपलभते स्वसंवेदनाध्यक्षं चात्मानं शरीरपरिमाणानुविधायितयेति । स्वरूपासिद्धश्च हेतुः । सर्वथाऽपि नित्यद्रव्यत्वामूर्तत्वयोर्धर्मण्यसम्भवात् । तदसम्भवश्च नित्यत्वस्य निराकरणात्पौद्गलिकत्वेन शब्दमूर्तत्वप्रसाधनाच्च । तदेवं मुव्यक्तो गाङ्गेयगङ्गादौ गकारादिभेदप्रतिभास इति सिद्धमनेकगादिव्यक्तिषु वर्तमानं गत्वादिसामान्यमिति । यच्चोक्तं सादृश्येन शब्दादर्थावबोधासम्भवादित्यादि । तदप्यसत् । प्रतिपादितयुक्त्या वर्णैकत्वस्य निराकृतत्वेन सर्वेषामपि य एव सङ्केतावसायसमये मया ध्वनिरुपलब्धः स एवाऽयमित्येकत्वप्रतीतेरेव नीलमम्बरमिति प्रतीतिवत् भ्रान्तत्वात् । यत्तूक्तं सादृश्यादर्थप्रतीतौ भ्रान्तः शब्दप्रत्ययः स्यादिति तद्धूमाद्धूमध्वजादेः प्रतिपत्तावपि तुल्यम् । यच्चोक्तं न च भूयोऽवयवसामान्ययोगस्वरूपमित्यादि । तदप्यसारम् । सदृशपरिणामलक्षणस्यैव सादृश्यस्य व्यवस्थितेः । वर्णानां च निरवयवत्वमसिद्धम् । तेषां पौद्गलिकत्वसमर्थनात् । यदप्यवादि न च गत्वादिविशिष्टानां गादीनां वाचकत्वं युक्तं

गत्वादिसामान्यस्याभावादिति । तदप्यसत्यम् । गत्वादिसामान्यस्य साधितत्वात् । यच्च नित्यत्वं व्यापकत्वं चेत्यादिकारिकाजालमजल्पि तदपि निष्फलम् । नित्यत्वव्यापकत्वयोः शब्दे सविस्तरमनन्तरमेवापास्तत्वात् । यदप्यभाणि जलपात्रेषु हीत्यादि तदप्यसम्बद्धम् । तत्रोपलभ्यमानस्यादित्यप्रतिबिम्बस्याऽनेकत्वात् । गगनतलावलम्बी हि कमलबन्धुस्तत्रोपलभ्यत इत्यत्र न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत्र तत्स्वरूपाप्रतिभासनात् । तस्य हि स्वरूपं गगनतलावलम्बि चैकं च । न चेदमवभासते । यच्चावभासते जलपात्रावलम्बि चाऽनेकं च । तद्वृक्षछायादिवद्वस्त्वन्तरमेव । न चाऽन्यप्रतिभासेऽन्यप्रतिभासो नाम, अतिप्रसङ्गात् । न च जलभानोर्गगनभानुना सादृश्यादेकत्वम् । त्रस्तकुरङ्गदारकदृशोरत्यन्तसदृशयोरेकत्वप्रसङ्गात् । न च कादम्बिन्यादेर्व्योमभानोर्विकारे जलभानोर्विकारावलोकनादेकत्वमिति मन्तव्यम् । वृक्षछाययोरपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्प्रतिबिम्बानां वस्त्वन्तरत्वे कुतः प्रादुर्भावः स्यादिति चेत् । जलादित्यादिलक्षणस्वसामग्रीविशेषादिति ब्रूमः । स्वच्छताविशेषाद्धि जलदर्पणादयो मुखादित्यादिप्रतिबिम्बाकारविकारधारिणः सम्पद्यन्ते । ततो निराकृतमेतत्, "**अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण**" इत्यादि । स्वप्रदेशस्थतया सवितुर्ग्रहणासिद्धेः । "**चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितम्**" इति चाऽतीवाऽसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न हि चक्षुस्तेजांसि जलेनाभिसम्बध्य पुनः सवितारं प्रति प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयन्ते । यथा च नयनरश्मीनां विषयं प्रति प्रवृत्तिर्नास्ति तथा चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वप्रघट्टके प्रतिपादितमित्यलमतिविस्तरेण । ततो यद्यत्स्वभावतया कुतश्चिदपि प्रमाणान्न निश्चीयते न तत्तत्स्वभावतया स्वीकर्त्तव्यम् । यथा विश्वमद्वैतस्वभावतया । सर्वथा नित्यस्वभावतया न निश्चीयते च कुतश्चिदपि प्रमाणाच्छब्द इति । अनित्यस्वभावतायां तु प्रमाणसद्भावात्तद्रूपतयाऽसौ स्वीकरणीयः ।

तच्च प्रमाणमनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा कुम्भः । कृतकश्च शब्दः । तस्माद्यथोक्तसाध्याधिकरणमिति । न चात्र कृतकत्वमसिद्धम् । तस्याधस्तात्प्रसाधितत्वात् । तथा शब्दः परिणामी वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेरिति । न चात्र वस्तुनः प्रतिक्षण-विवर्तेनैकेनानेकान्तः शङ्कनीयः । तस्य वस्त्वेकदेशतया वस्तु-त्वाव्यवस्थितेः । न च तस्यावस्तुत्वम् । वस्त्वेकदेशत्वाभावप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—"**नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधैः । नासमुद्रः समुद्रो वा समुद्रांशो यथैव हि ॥ १ ॥**" इति । वस्तुत्वस्याऽन्यथा-नुपपत्तिरसिद्धेति चेत् । शान्तम् । एकान्तनित्यत्वादौ पूर्वापरस्वभाव-त्यागोपादानस्थितिलक्षणपरिणामाभावे क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरो-धाद्वस्तुत्वासम्भवादिति नैकान्तनित्यः शब्दः । नापि सर्वथा द्रव्यम् । पर्यायात्मतास्वीकरणात् । स हि पुद्गलस्य पर्यायः । क्रमशस्तत्रोद्भवात् । छायातपादिवत् । कथंचिद्द्रव्यं शब्दः । क्रियावत्त्वाद्बाणादिवत् । अस्तिभवतीत्यादिकया धात्वर्थलक्षणया क्रियया क्रियावता गुणादिनाऽ-नेकान्त इति चेत् । न । परिस्पन्दरूपया क्रियया क्रियावत्त्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । क्रियावत्त्वमसिद्धमिति चेत् । न । देशान्तरप्राप्त्या शब्दस्य क्रियावत्त्वप्रसिद्धेः । इतरथा बाणादेरपि निष्क्रियत्वप्रसङ्गात् । ततः कथञ्चिद्द्रव्यं शब्द इति सिद्धम् । मूर्तिमांश्चासौ मूर्तिमद्द्रव्यप-र्यायत्वाद्धटवत् । न च मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायत्वमसिद्धम् । तत्प्रसाधकस्या-नुमानस्य सद्भावात् । तद्धि शब्दो मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायः सामान्यविशेष-वत्त्वे सति बाह्येन्द्रियविषयत्वात्पादपादिवत् । न घटत्वादिसामान्येनात्र हेतोर्व्यभिचारः । सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति विशेषणात् । परमतापेक्षं चेदं विशेषणम् । स्वमते घटत्वादिसामान्यस्यापि सदृशपरिणामलक्ष-णस्य द्रव्यपर्यायात्मकत्वेन स्थितेस्तेन व्यभिचाराभावात् । कर्मणाऽने-कान्त इति चेत् । न । तस्यापि द्रव्यपर्यायात्मत्वेनाभिमतत्वात् । न चात्मना व्यभिचारः । बाह्येति विशेषणात् । एवं च वर्णात्मकस्य

शब्दस्य परिणामित्वे सिद्धे तदात्मकस्य पदस्य पदात्मकस्य च वाक्यस्याऽनायाससिद्धमेव परिणामित्वं प्रज्ञाशालिभिरवगन्तव्यमिति ।

किं चाग्रतः सकलवस्तुगतव्यवस्था
कूटस्थनित्यानियमक्षणिकत्वपक्षे ॥
नैव प्रयाति घटनामिति वक्ष्यतेऽत्र
शब्दोऽपि तन्न हि कथं परिणामिरूपः ॥ ५६० ॥

सोऽयं **मीमांसकानामुपशमपदवीं** नित्यवर्णप्रवादः
सम्यग्युक्तिप्रबन्धप्रसरणवशतः प्राप्यनेकान्तविद्भिः ॥
पक्षः स्वीयः कथंचिन्निनदविलयितालक्षणः सिद्धिसौधं
नीतस्तस्मात्त्रिलोक्यां जयति जयकरं शासनं **जैनचन्द्रम्** ॥५६१॥

अत्राहुः **सौगताः**—

शब्दार्थयोः संबन्धमनभ्युपगच्छतां बौद्धानां मतस्योपपाद्य खण्डनम् ।

शब्दस्य वस्तुनि न कोऽपि विचार्यमाणः
संबन्ध एति घटनां ननु मानतोऽत्र ॥
तस्मात्ततः कथमिह प्रतिपत्तिमर्थे
स्याद्वादिनः प्रणिगदन्त्युपपत्तिवन्ध्याम् ॥५६२॥

तथा हि—शब्दार्थयोः सम्बन्धः किं तादात्म्यरूपः किं वा तदुत्पत्तिलक्षणः स्यात् । न तावत्तादात्म्यरूपः । पृथग्देशतया तयोरुपलभ्यमानत्वात् । वदने हि शब्दः समुपलभ्यते विश्वम्भरायामर्थ इति । तयोस्तादात्म्यकक्षीकारे च क्षुरक्षिरादिशब्दप्रयोगे वदनस्य पाटनप्लावनादिप्रसक्तिः । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः । करशाखाशिखरे करिकदम्बकमास्त इत्यादिशब्दानामर्थाभावेऽपि स्थानकरणप्रयत्नानन्तरमुत्पत्तेर्दर्शनात् । तथा चाऽर्थसंस्पर्शित्वाभावात्कथं ते बाह्यार्थे प्रतीतिं जनयितुमलम् । ते हि विकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिम्ना तिरस्कृतबाह्यार्थान्प्रत्ययाञ्जनयन्ति । यथा करशाखादिवाक्यानि । पुरुषदोषाणामेव महिमा न शब्दानामित्यप्यसुन्दरम् । दोषवतोऽपि मूका-

दिपुरुषस्यानुच्चारितशब्दस्येदृशासत्यप्रत्ययोत्पादनसामर्थ्यासम्भवात् । असत्यपि हृदयकालुष्ये, आप्तैः प्रतिपादितान्यंगुल्यादिवाक्यानि तामुत्पादयन्त्येव । न चाप्ता नेदृशानि वाक्यानि प्रयुञ्जते प्रयुञ्जाना वा नाऽऽप्ताः स्युरिति चेत् । एतदप्यसुन्दरम् । एवमपि हि वक्तृदोषाणामयथार्थज्ञानोदयकारणत्वासिद्धिः । व्यतिरेकासिद्धेः । यदि हि वक्तृदोषाभावेऽमून्यपि वाक्यानि प्रतिपाद्येरन्न चाऽयथार्थान्प्रत्ययान्कुर्वीरंस्तदा व्यतिरेकनिश्चयाद्वक्तृदोषजत्वं शाब्दज्ञानस्य भवेत् । आप्तैस्तु तेषामप्रयोगे किं शब्दाभावादयथार्थज्ञानानुत्पत्तिराहोस्विद्दोषाभावादिति सन्दिग्धो व्यतिरेकः । शब्दे तु निश्चितः सत्स्वपि दोषेषु शब्दानुच्चारणे मिथ्याप्रत्ययस्यानुत्पादात् । न चाप्तत्वमीदृशवाक्यप्रतिपादकत्वेन विरुध्यते । एवंविधशब्दाभिधाने सत्यप्याशयदोषाभावतोऽनाप्तत्वस्याभावात् । तथा ह्याप्तोऽपि कस्मैचिदेवमुपदिशति न त्वयाऽननुभूतार्थं वचनं प्रतिपादनीयम् । यथा करशाखादिवाक्यम् । अतः शब्दस्यैवैष महिमा न वक्तृदोषाणाम् । ततोऽर्थासंस्पर्शिनः शब्दा विकल्पमात्रायत्तोत्पत्तयः सिद्धाः । तथा चाह–" **विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ॥ तेषामन्योन्यसंबन्धो नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥ १ ॥** " इति ॥ १० ॥

एतत्प्रतिविधातुमाह—

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्द इति ॥ ११ ॥

स्वाभाविकं सहजं सामर्थ्यं च शब्दस्याऽर्थप्रतिपादनशक्तिर्योग्यतापरपर्याया । ज्ञानस्य ज्ञेयज्ञापनशक्तिवत् । समयश्च सङ्केतस्ताभ्यामर्थबोधस्याभिधेयावगमस्य । निबन्धनं कारणं शब्द इति । तथा चायुक्तमुक्तं " **शब्दस्य वस्तुनि न कोऽपि विचार्यमाणः सम्बन्धः** " इत्यादि । तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धाभावेऽपि शब्दार्थयोर्योग्यता-

भिधानसम्बन्धसद्भावात् । तदभावे तयोर्योग्यताभिधानोऽपि सम्बन्धः कथमित्यप्यनभिधेयम् । नयनरूपयोः क्वचित्तदभावेऽपि तदुपलम्भात् । न खलु स्फीतालोककलितकलशरूपेण समं लोचनस्य तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा **शौद्धोदनितनयै**रप्यङ्गीक्रियते । प्रतीतिविरोधापत्तेः । नापि नेत्रस्य तादात्म्यादिसम्बन्धाभावे रूपसम्बन्धस्यानुपपत्तिः । श्रवणादीन्द्रियवत्तस्यापि रूपाप्रभासकत्वप्रसक्तेः । न च वाच्यं योग्यतातः शब्दस्यार्थवाचकत्वेऽर्थस्यापि शब्दवाचकत्वं किं न भवेदिति । प्रतिनियतशक्तिकत्वात्पदार्थानाम् । योग्यता हि शब्दार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्तिः । ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिवत् । न च ज्ञानज्ञेययोः कार्यकारणभावात्स्वरूपप्रतिनियमो न पुनर्योग्यतात इत्यभिधानीयम् । तयोः कार्यकारणभावसद्भावेऽपि योग्यतात एव स्वरूपप्रतिनियमोपपत्तेः । इतरथा ज्ञानमेव प्रकाशकं न तु ज्ञेयं ज्ञेयमेव च प्रकाश्यं न पुनर्ज्ञानमिति नियमस्याघटनात् । ननु योग्यतावशाच्छब्दो यद्यर्थं प्रतिपादयति तदा भूमिगृहवर्धितोत्थितस्याऽपि पुंसः प्रतिपादयतु विशेषाभावादिति चेत् । तदप्यनुचितम् । सङ्केतसहायस्य स्वयोग्यतामाहात्म्यतः शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वप्रतिज्ञानात् । भूमिगृहवर्धितोत्थितं प्रति चाऽस्य स्वयोग्यतासद्भावेऽपि सङ्केतसहायकाभावान्नार्थप्रतिपादकत्वानुषङ्गः । सङ्केतो हीदमस्य वाच्यमिदं चास्य वाचकमित्येवं रूपो वाच्यवाचकयोर्विनियोगः । स यस्याऽस्ति तस्यैव शब्दः स्वार्थं प्रतिपादयति नाऽपरस्य । इतरथा धूमादिसाधनमपि तथाविधस्यानधिगतसम्बन्धस्य धूमध्वजादिसाध्यं प्रकाशयेत् । विशेषादर्शनात् । अविनाभावो हि साध्यावबोधे विधेये साधनस्य निबन्धनं स च सर्वदा सर्वं प्रत्यस्यास्तीति । अथ येनैव साध्यसाधनयोरविनाभावः प्रतिपन्नस्तं प्रत्येव साधनं साध्यमवबोधयतीत्यभिधीयते । तर्हि येनैव शब्दार्थयोः सङ्केतः प्रतिपन्नस्तं प्रत्येव शब्दोऽर्थस्य वाचक इत्यभिधीयताम् । समानयोगक्षेमत्वात् । ननु सङ्केतः पुरुषेच्छामात्रनिर्मितः । न

च तदिच्छया वस्तुव्यवस्थानमुपपन्नम् । अतिप्रसक्तेः । ततोऽर्थोऽपि वाचकः शब्दोऽपि वाच्यः किं न भवेत् । पुरुषेच्छाया निरङ्कुशत्वादिति चेत् । तदप्यविचारितमनोहरम् । सङ्केतस्य सहजयोग्यतानिबन्धनत्वाद्धूमधूमध्वजवत् । यथैव हि धूमपावकयोः स्वाभाविक एवाविनाभावः सम्बन्धस्तद्व्युत्पत्तये तु तर्कः समाश्रीयते । तथा शब्दार्थयोर्नैसर्गिक एव वाच्यवाचकशक्तिस्वरूपसम्बन्धस्तद्व्युत्पत्तये तु सङ्केतः समाश्रीयते । ननु शब्दस्य नैसर्गिकी शक्तिः किमेकार्थप्रतिपादनेऽनेकार्थप्रतिपादने वा । यद्येकार्थप्रतिपादने । तदा सङ्केतकोटिभिरपि ततोऽर्थान्तरे प्रतीतिर्न भवेत् । धूमादनग्निप्रतीतिवत् । अथाऽनेकार्थप्रतिपादने, तदा समसमयं शब्दादनेकार्थप्रतीतिप्रसक्तेः प्रतिनियते वस्तुनि प्रवृत्तिर्न प्राप्नोतीति चेत् । तदपि न निपुणनिरूपितम् । शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादने नैसर्गिकशक्तिसद्भावेऽपि प्रतिनियतसङ्केतसामर्थ्यात्प्रतिनियतार्थप्रतिपादकत्वोपपत्तेः । एकस्यापि हि शब्दस्य देशादिभेदेन प्रतिनियतः सङ्केतोऽनुभूयते । यथा गूर्जरादौ चोरशब्दस्य तस्करे द्रविडादौ पुनरोदन इति । दृश्यते च सर्वत्र रूपप्रकाशने योग्यस्याऽपि चक्षुषः प्रत्यासन्नातिमिरवशादसन्निहिते दूरतिमिरसामर्थ्याच्च सन्निहिते रूपे विशिष्टाञ्जनादिवशादन्धकारान्तरितेऽपि ज्ञानजनकत्वम् । काचकामलादिदूषणबलाच्च विवक्षितरूपाभावेऽपीति । ततो यथाऽनेकरूपप्रकाशनयोग्यस्याऽपि चक्षुषो दूरतिमिरादिप्रतिनियतसन्निहितरूपादिज्ञानजनकत्वम् । तथाऽनेकार्थप्रतिपादनयोग्यस्याऽपि शब्दस्य प्रतिनियतपदार्थप्रतिपादकत्वं यदि स्यात्तदा का नाम क्षतिः । यदप्यभिहितमर्थसंस्पर्शित्वाभावादित्यादि तदप्यनभिज्ञवचनम् । यतः किमाप्तनिगदितस्य शब्दस्याऽर्थासंस्पर्शित्वमुपपन्नं नाऽपरस्य । इतरथा तिमिरादिदोषकलुषितलोचनसमुद्भूतप्रत्यक्षस्याऽर्थासंस्पर्शित्वोपलम्भाद्गुणवन्नयनसमुत्थप्रत्यक्षस्याऽपि तद्भवेत् । नाऽपि तृतीयः पक्षः । आप्तानाप्तप्रणीतशब्दव्यतिरिक्तस्य शब्दमात्रस्याऽसम्भवात् । अथाप्तप्रयुक्तात्करशाखा-

दिवाक्याद्विपरीतज्ञानोत्पादप्रतीतेः शब्दस्यैष महिमा न वक्तृदोषाणामित्युच्यते। तदप्यसम्बद्धम्। आप्तैरेवंविधवाक्याप्रयुक्तेः। यत्पुनराप्तैस्तु तेषामप्रयोग इत्यादिना सन्दिग्धव्यतिरेकत्वमुक्तम्, तदपि न क्षोदक्षमम्। अनुच्चारितशब्देऽपि दोषवति पुंसि करसंज्ञादिना विपरीतप्रत्ययोत्पादनस्य दर्शनेन तस्य शब्दव्यभिचारात्। आप्तेऽनुच्चारितशब्दे तदनुत्पादनस्य शब्दाभावनिबन्धनत्वसन्देहाभावेन दोषाभावनिबन्धनत्वनिश्चितेर्व्यतिरेकनिर्णयाच्च। न च हस्तसंज्ञादिना शब्दानुमानं ततो विपरीतप्रतीतिरित्यभिधेयम्। तथाप्रतीतेरभावात्। तरङ्गिणीतीरमनुसरन्ननासादितमोदकराशिः पुरुषः पुरुषमेवाधिक्षिपति दुरात्मना तेन विप्रतारितोऽस्मीति न शब्दम्। यत्पुनराप्तोऽपि कस्मैचिदेवमुपदिशतीत्याद्यभिहितम्। तत्र प्रतिषेधपरत्वेनाऽस्य यथार्थतैव। वाक्यैकदेशस्याऽपि ह्युदाहरणविवक्षायामिति करणावच्छिन्नस्य शब्दपरत्वेनोपादानात्। प्रतिषेधैकवाक्यतया यथार्थतैव। अर्थपरत्वे तु प्रतिषेधेनैकवाक्यतैव न स्यात्। तस्मादाप्तप्रणीतशब्दानामयथार्थत्वाभावान्न स्वतोऽर्थासंस्पर्शिनः शब्दाः। किंतु पुरुषदोषवशादिति। अपि च विपर्ययज्ञानोत्पत्तेर्यावद्भिः सह तद्भावभावित्वमवसीयते तावतां तत्र व्यापृतिः। विपर्ययज्ञानोत्पत्तिश्चात्र शब्दोच्चारणे सत्यप्यनाप्तमन्तरेण नोपलब्धेति शब्दवदनाप्ताभिप्रायस्यापि तत्र व्यापारः स्वीकरणीयः। किंच लोचनादिवदर्थप्रकाशकत्वमात्रं शब्दस्य नैसर्गिकं रूपम्। न तु यथार्थप्रकाशकत्वायथार्थप्रकाशकत्वे। तयोर्गुणदोषनिबन्धनत्वात्। सति हि नैर्मल्यादिगुणे चक्षुर्यथावद्वस्तु प्रकाशयति कामलादिदोषे तु सत्ययथावत्। एवं शब्दोऽपि वक्तृगुणदोषापेक्षः सत्येतररूपं प्रकाशयति। अत एव करशाखाशिखराधिकरणकरिशतवचसि बाध्यमानेऽपि पुनःपुनरुच्चार्यमाणे भवति तत्सद्भावसंशीतिः। प्रकाशकत्वस्य शब्दस्वरूपस्य बाधकसहस्रोपढौकनेऽप्यविनाशात्। यदप्यजल्पि विकल्पयोनयः शब्दा इत्यादि। तदप्यसत्यम्। शब्दानामर्थेन

संस्पर्शसद्भावस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् । तथा हि शब्दोऽर्थेन सम्बद्धः प्रतिनियततत्प्रत्ययनिमित्तत्वाल्लोचनवत् । न च लोचनस्याप्यर्थेनासम्बन्ध इत्यभिधेयम् । योग्यताख्यसम्बन्धस्य तत्रोभाभ्यां प्रतिपन्नत्वात् । न चैवमप्राप्यकारित्वं बाध्यते । संयोगादेः सन्निकर्षस्याऽनभ्युपगमात् । तथा शाब्दो बोधः संबन्धनिबन्धनः प्रतिनियतबोधत्वात्, दण्डीत्यादिवत् ।

इत्थं सम्बन्धो योग्यतानामधेयः
  शब्दस्याऽर्थेन प्रोक्तयुक्त्या प्रसिद्धः ॥
तस्मात्त्रातः सिद्धिराविर्भवन्ती
  शाक्यैः शक्या नो सन्निरोद्धुं कथंचित् ॥ ५६३ ॥

अत्राहुर्नैयायिकाः—

संकेतातिरिक्तं स्वाभाविकं संबन्धमनभ्युपगच्छतो नैयायिकस्य मतमुपपाद्य खण्डनम् ।

सङ्केतमात्रसचिवाच्छब्दादर्थस्य भवति संवित्तिः॥
स्वाभाविकोऽस्य तस्मात्संबन्धो नाभिधेयेन।५६४।

तथा हि—शक्तिरूपः स्वाभाविकः शब्दानां सम्बन्धोऽसम्बद्धः । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तायास्तस्या असम्भवात् । न चार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना शब्दे श्रेयसी । सङ्केतबलादेव तत्र तदुपपत्तेः । किंच कल्पयित्वाऽपि स्वाभाविकसम्बन्धं तद्व्यञ्जकः सङ्केतस्त्वयाप्यङ्गीकृत एव । तदङ्गीकारे च तत एवार्थसिद्धेः कृतं तथाविधसम्बन्धपरिकल्पनेन । तत्परिकल्पने वा न कस्यचित्सङ्केतापेक्षा स्यात् । तन्मात्रेणैव शब्दस्याऽर्थप्रकाशकत्वोपपत्तेः । न चैवमस्ति । सङ्केतमपास्य विपश्चितोऽपि शब्दादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः । अपि च क्वचिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्य ततोऽर्थान्तरे प्रयुज्यते । यथा चौरशब्दस्तस्करवचनो दाक्षिणात्यैरोदने । यथेच्छं च शब्दः पुत्रादिषु नियुज्यते । तच्चेदं समयपथाऽक्षुण्णमुपपद्यते । स्वाभाविकसम्बन्धसद्भावे चैकैकार्थनियतत्वमेव सर्वशब्दानाम् । लौकिकोऽपि च व्यपदेशः सङ्केतपक्षसाक्षितामेव भजते ।

देवदत्तेनोक्तममुतः शब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यस्वेत्येवं हि व्यपदिशति लोकः। तथा यत्र शृङ्गग्राहिकया शब्दमर्थं च निर्दिश्य सङ्केतः क्रियते तत्रेयन्तमेवाङ्गीक्रियमाणमीक्षामहे, अयमस्य वाचक इति। न तु शक्तिपर्यन्तम्। यत्राऽपि वृद्धेभ्यो व्यवहरमाणेभ्यो व्युत्पद्यते बालस्तत्राऽपीयदेवाऽसौ जानात्ययमर्थोऽमुतः शब्दादनेन प्रतिपन्न इति। न त्वन्याऽस्य शक्तिः काचिदस्तीति। इयत्यैव च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेरस्याश्चापरिहार्यत्वादधिककल्पनाबीजाभावात्। न स्वाभाविकः शब्दस्याऽर्थेन सम्बन्ध इति।

गौतमीय परमार्थमत्र यत्त्वं सखे हरसि पश्यतोहरः॥
श्रीजिनेश्वरमताधिकारिभिस्तन्न नाम कृतिभिस्तितिक्ष्यते ॥५६५॥

तथा हि—यदवादि स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तेत्यादि। तदवद्यम्। अतीन्द्रियशक्तेरर्थापत्तिविचारावसरे समर्थितत्वात्। यत्तूक्तं सङ्केतबलादेव तत्र तदुपपत्तेरिति। तदसत्। सङ्केतो हि पुरुषाधीनवृत्तिः। न च पुरुषेच्छया वस्तुनियमोऽवकल्प्यते। अन्यथा तदिच्छाया अव्याहतप्रसरत्वादर्थोऽपि किमिति वाचको न भवति शब्दश्च वाच्यः। सुकरमेव हीदं वक्तुमस्य शब्दस्याऽयमर्थो वाचकोऽस्य चाऽर्थस्याऽयं शब्दो वाच्य इति। न चैवमस्ति। किंचेच्छया वस्तुनियमेऽनिच्छतः पुरुषस्य न धूमादपि वह्नेः प्रतीतिः स्यात्। इच्छतस्तु जलस्याऽपि ततः सा स्यात्। तत्र यथा धूमाग्न्योर्नैसर्गिक एवाऽविनाभावो नाम सम्बन्धस्तत्प्रतिपत्तये चोपलम्भादिकं निमित्तमाश्रीयते। एवं सांसिद्धिक एव शब्दार्थयोः शक्त्यात्मा सम्बन्धस्तत्प्रतीतये सङ्केतसमाश्रयणम्। शक्त्यभावेऽपि शब्दस्यैव वाचकत्वे योग्यत्वान्न वाच्यवाचकभावानैयत्यमिति चेत्। तर्हि किमिति कलहायसे। भवताऽपि योग्यत्वशब्देन शक्तेरेव स्वीकारात्। अथ क्रमविशेषोपकृतो गत्वादियोग एव योग्यता शक्तिः। गत्वौत्वादिसामान्यसम्बन्धो हि यस्य भवति स वाचकत्वे योग्य इतरस्तु वाच्यत्वे। यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिसामान्यवत एव

दाहजनकत्वं न जलत्वादिसामान्यवत इति चेत् । तदचतुरस्रम् । अतीन्द्रियशक्तिं विनाऽग्नित्वादेः कार्यकारणभावनियामकत्वानुपपत्तेः । अग्नित्वं हि दाहवद्विजातीयकारणजन्यकार्येष्वपि तुल्यरूपम् । न हि दाहं प्रत्येवाऽग्नेरग्नित्वम् । यथा पुत्रापेक्षं पितुः पितृत्वम् । भृत्यापेक्षं वा स्वामिनः स्वामित्वम् । अपि तु सर्वमेव प्रति । ततश्चाऽग्निर्दाहवत्पिपासापनोदमपि विदध्यात् । नन्वसाधारणं स्वरूपं व्यवस्थानिमित्तं तथाभूतं चेदमग्नित्वमग्नेरनग्निभ्यो व्यावृत्तिनिमित्तत्वादिति दृष्टेनैवाग्नित्वेन कार्यकारणभावस्योपपत्तेर्नादृष्टशक्तिकल्पनोपपत्तिमतीति चेत् । तदयुक्तम् । अनग्निव्यावर्तकतया तुल्यस्वरूपत्वाभावेऽप्यग्नित्वस्य प्रतिनियतकार्योत्पादकत्वव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । अनग्निव्यावर्तकत्वविशिष्टस्याऽप्यग्नित्वस्य सर्वकार्याणि प्रति साधारणत्वात् । न हि कार्यान्तरेष्वग्नित्वस्याग्नेरनग्निभ्यो व्यावर्तकत्वं नास्ति । येनास्य तज्जनकत्वं न स्यात् । जलादिकारणापेक्षया ह्यग्नित्वस्याऽसाधारणस्वरूपता न जलादिकार्यापेक्षयेति । एवं जलस्यापि शैत्यादिजनकत्वे प्रतिनियमो न घटते । तन्नियमनिमित्तस्य जलत्वस्य दाहादावपि साधारणत्वात् । अतो जलमपि दहेदनलोऽपि शैत्यं जनयेदविशेषात् । अथ दाहस्याऽग्निजन्यत्वे दाहत्वजातेर्व्यवस्थानिमित्तत्वाच्छैत्यादीनामदाहरूपतयाऽग्निजन्यत्वस्याप्राप्तिः । शैत्यादीनां च जलजन्यत्वे शीतत्वादिजातेर्व्यवस्थाहेतुत्वात्तद्विरहितत्वेन दाहस्य कथमिव जलादिजन्यत्वप्रसङ्ग इति चेत् । तदसमीचीनम् । यस्माद्दाहत्वजातेः शैत्याद्यपेक्षया तुल्यत्वाभावेऽपि जलादिकारणान्तरापेक्षया तुल्यत्वान्न प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुत्वम्। ननु शक्तेरपि कथं तद्व्यवस्थाहेतुत्वम् । सा हि स्वरूपेणैव तद्धेतुः स्याच्छक्त्यन्तरेण वा । स्वरूपेण चेत् । तदाऽर्थोऽपि तथैवाऽस्तु किं शक्त्या शक्त्यन्तरेण तस्यास्तद्धेतुत्वाभ्युपगमेऽनवस्थोपनिपातः । तदसत्। पदार्थस्य स्वरूपेणैव तद्धेतुत्वे यदेव विषं पूर्वं मारणसमर्थमासीत्तदेव केनचिन्मन्त्रविशेषेण संस्कृतं कथमुज्जीवनहेतुः स्यात् । तदानीमपि

पदार्थस्वरूपस्य तादृक्षस्यैव प्रत्यक्षेण वीक्षणात् । शक्तिस्वीकारपक्षेऽपि कथमेतद्घटिष्यत इति चेत् । मन्त्रसंस्कारक्षणे मारणशक्तेर्विनाशाच्छक्त्यन्तरस्य च मन्त्रसहकृताद्विषादुत्पादादिति शक्तिरेव शक्त्यन्तरनिरपेक्षा तन्नियमहेतुर्न पदार्थः । तथा चाऽतीन्द्रियशक्तिमन्तरेण नाऽग्नित्वादीनां कार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुत्वं तद्वदेव च गत्वौत्वादिसामान्यानामपि न वाच्यवाचकभावनियमहेतुत्वमिति योग्यताशब्देन शक्तिरेवोच्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यदप्यवादि तदङ्गीकारे च तत एवार्थसिद्धेः कृतं तथाविधसम्बन्धपरिकल्पनेनेति । तदप्यबन्धुरम् । अङ्कुरादिकार्यकारितया प्रतीतस्य बीजादेरपि परित्यागप्रसङ्गात् । एवमपि हि वक्तुं शक्यत एवं कल्पयित्वाऽपि बीजादिकारणं तत्सहकारी क्षित्यादिस्तावदवश्यं स्वीकृत एव तत्स्वीकारे च तत एवाऽङ्कुरादिसिद्धेः कृतं बीजादिकारणकल्पनेनेत्यादि । बीजादेरङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ व्याप्रियमाणस्य प्रत्यक्षत एव प्रतीतेः कथं तदुपद्रवः श्रेयान्, किंतु केवलमेतन्न तज्जनकमिति क्षित्यादिरप्यस्य सहकारी कल्प्यत इति चेत्, तर्हि योग्यतारूपस्य सम्बन्धस्याऽपि शब्दे वाच्यप्रतीतिं कुर्वतो वाच्यवाचकभावप्रतिनियमान्यथानुपपत्तिरूपादनुमानतः प्रतीतेः कथं तदपलापोऽपि प्रशस्यः स्यात् । अनभिव्यक्तस्त्वसौ न तज्जनक इति सङ्केतस्तदभिव्यञ्जकत्वेन सहकारी कल्प्यते । यच्चोक्तं क्वचिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्येत्यादि । तदप्यपेशलम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् । क्वचिद्देशे केनचिदर्थेन व्यवहारः । अत एव चाऽनवगतसम्बन्धे शब्दे श्रुते सति संशयो जायते कमर्थं प्रत्याययितुमनेन शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति । असत्यां हि शक्तावकृते समये निरालम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्का । सर्वशक्तियोगे एकस्मादपि शब्दादशेषार्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति चेत् । नैवम् । समयोपयोगस्य नियामकत्वात् । न च वाच्यं स एवाऽस्तु किं शक्तिभिरिति । कृतोत्तरत्वात् । योऽपि लौकिको व्यपदेशः सङ्केत-

पक्षस्यैव साक्षित्वेनोक्तः । स एवमेव । न खलु वयमपि शक्तिपर्यन्तं सङ्केतमाचक्ष्महे । किंतु वाच्यवाचकयोः स्वाभाविकीं शक्तिमन्तरेण सङ्केत एव कर्तुमशक्यो व्यत्ययेनाऽपि तत्प्रसङ्गादिति व्याकुर्महे ।

ततः स्वाभाविकी शक्तिर्वाचकत्वोपयोगिनी ॥
सङ्केतमनुरुन्धाना शब्दे सम्बन्ध इष्यताम् ॥ ५६६ ॥

शब्दार्थयोर्नित्यशक्तिरूपः संबन्ध इति मीमांसकमतस्योपपाद्य खण्डनम्।

मीमांसकास्त्वाहुः—आस्तां स्वाभाविकी शक्तिः शब्दस्य सम्बन्धः । स तु नित्य एव । अनित्यत्वे तस्य व्यवहारकालाननुयायित्वेनाऽर्थप्रतिपत्त्यनङ्गत्वात्। तदयुक्तम् । अनित्यत्वेऽप्यस्य शब्दस्येव सादृश्यवशादेवाऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेः । यथा च शब्दस्य सादृश्यवशादर्थप्रतीतिहेतुता तथा शब्दानित्यत्ववादे प्रतिपादितम् । नित्यत्वानुपपत्तेश्च । तथा हि—असौ नित्यः सन्स्वभावतोऽर्थं प्रकाशयेत्सङ्केताभिव्यक्तेर्वा । यदि स्वभावतः, तर्हि सर्वदा सर्वस्याऽर्थं तत्सम्बन्धः प्रकाशयेत् । अथ सङ्केताभिव्यक्तेः, कथमेवमस्य नित्यैकरूपत्वमुपपन्नम् । व्यक्ताव्यक्तरूपतया भेदप्रसक्तेः । नित्यैकरूपं हि वस्तु यदि व्यक्तं तदा सर्वदा व्यक्तमेव, अथाऽव्यक्तमव्यक्तमेव तर्हि सर्वदा, तस्यैकस्वभावत्वादिति ।

अत्र भूयोऽपि प्रत्यवतिष्ठन्ते **ताथागताः**—

तात्त्विकः कोऽपि बाह्योऽर्थो नास्तीति वादिनो बौद्धस्य मतं विस्तरश उपपाद्य तत्खण्डनम्।

कथं शब्दाद्बाह्ये मतिरुदयते बाधरहिता
न यस्माद्बाह्योऽर्थः कथमपि भवत्यस्य विषयः॥
विशेषस्तावन्नो समयकरणासङ्गतिवशात्
न सामान्यं तस्याऽसुरसरणिपुष्पप्रतिमितम् ५६७

तथा हि शब्दस्य बहिःपदार्थो गोचरः स्वलक्षणो भावः सामान्यस्वभावो वा । तत्र प्रथमकल्पना न साधीयसी । स्वलक्षणे सङ्केतासम्भवतः शब्दानां प्रवृत्तेरघटनात् । सङ्केतव्यवहारकालानुगामिस्वभावे सङ्केतः क्रियते । न च स्वलक्षणस्य तादृशः स्वभावः सम्भवति ।

देशकालाकारसङ्कुचितत्वेनाननुगामिस्वभावत्वात् । प्रयोगः—यः सङ्केतव्यवहारकालाननुगामी न तत्र व्यवहारिभिः शब्दः सङ्केत्यते यथोत्पन्नमात्रविनाशिनि कचिद्भावे । सङ्केतव्यवहारकालाननुगामि च बाहुलेयादिस्वलक्षणमिति । अपि च यो यत्राऽकृतसङ्केतो न स तमर्थं प्रतिपादयति यथा गोशब्दस्तुरङ्गमम् । अकृतसङ्केतश्च स्वलक्षणे समस्तशब्द इति । स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे च शाब्दज्ञानस्येन्द्रियोत्थज्ञानस्येव स्पष्टप्रतिभासत्वापत्तिः । न चैतदस्ति । प्रतीतिपराहतत्वात् । यथोक्तम्—"**अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यच्छब्दस्य गोचरः । शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षो ननु प्रत्यक्षमीक्षते ॥ १ ॥ अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्दाहं दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा शब्दतस्तेन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥२॥**" इति । न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयं सम्भवति । येनाऽस्पष्टं वस्तुगतमेव रूपं शाब्दज्ञाने प्रतिभासेत । एकस्य द्विस्वभावताविरोधात् । तथा यत्कृते ज्ञाने यन्न प्रतिभासते न तत्तस्य गोचरो यथा गन्धसमुत्थज्ञाने स्पर्शः । न प्रतिभासते च शाब्दज्ञाने स्वलक्षणमिति । यदि च तात्त्विकार्थगोचरत्वं शब्दानां भवेत्तदा समयभेदेनाऽर्थभेदप्रत्यायकत्वायोगः । तदुक्तम्—"**परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना । तस्मात्प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदिषु ॥१॥**" इति । तन्न स्वलक्षणलक्षणः शब्दस्य गोचरो विचारवीथीमवगाहते । नापि सामान्यस्वभावः । तात्त्विकस्य सामान्यस्यैवायोगात् । तदयोगश्च व्योमकुसुमवदनर्थक्रियाकारित्वात्सुप्रतीतः । न खलु नित्यैकस्वरूपस्य सामान्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वमुपपद्यते । तदेवं न बाह्यवस्तुनः प्रकाशकाः शब्दाः । किन्त्वन्यापोहस्य, निषेधः स च द्विविधः । पर्युदासः प्रसज्यश्च । पर्युदासोऽपि द्विविधोऽर्थात्मा बुद्ध्यात्मा च । तत्राऽर्थात्माऽर्थस्वभावो विजातीयव्यावृत्तसर्वस्वलक्षणम् । अपोह्यतेऽन्योऽस्मिन्नित्यपोह इति व्युत्पत्तेः । बुद्ध्यात्मा तु स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्थानेकार्थकारितया समानहेतुत्वेन च समानानाश्रित्य यदेकप्रत्यवमर्श-

रूपमर्थप्रतिबिम्बस्वभावज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि, वस्तुभागच्छायो विकल्पेन बाह्यत्वेनाविकल्पाकारः स्वाकारविपरीताकारोन्मूलकबुद्धिप्रतिबिम्बनामाऽपोहः । अपोह्यते स्वाकाराद्विपरीत आकारोऽनेनेत्यपोह इति व्युत्पत्तेः । यद्वा विकल्पान्तरवर्त्याकाराद्भेदेन स्वयं प्रतिभासमानत्वादपोह्यतेऽन्यस्मादित्यपोह इति व्युत्पत्तेः । अयं हि व्युत्पत्तिद्वयेऽपि मुख्यत एवाऽपोहशब्दाभिधेयो बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा । एवं निगदितपर्युदासात्मा द्विप्रकारोऽपोहः । प्रसज्यरूपस्तु गौरयमगौर्न भवतीति व्यवच्छेदमात्रम् । एतेषु च त्रिष्वपोहेषु मध्ये बुद्धिप्रतिबिम्बात्मन एवाऽपोहस्य मुख्यवृत्त्या शब्दार्थत्वम् । य एव हि शब्दोद्भवे प्रत्यये प्रतीयते स एव शब्दार्थतया स्वीकर्तुमुचितः । न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधावसायोऽस्ति । नाऽपीन्द्रियोत्थसंवेदनवत्स्वलक्षणावभासः । अपि तर्हि बाह्यार्थप्रतिबिम्बावभासः । अतस्तदेवाऽर्थप्रतिबिम्बकं शाब्दे बोधे साक्षात्तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्तो नत्वपरः । यश्च शब्दस्यार्थेन सार्धं वाच्यवाचकभावनामा सम्बन्धः प्रतीतो लोके नायं कार्यकारणभावादपरः । तथा हि, बुद्धिसम्बन्धिनः प्रतिबिम्बस्य शब्दजन्यत्वाद्वाच्यत्वं तज्जनकत्वाच्च शब्दस्य वाचकत्वमिति । गौणवृत्त्या तु पर्युदासप्रथमप्रकारस्य स्वलक्षणात्मनो ऽपोहस्य प्रसज्यापोहस्य तृतीयभेदस्य च निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वमवसेयम् । तथा हि—अस्ति शब्दस्य परम्परया स्वलक्षणेन सह कार्यकारणभावलक्षणः सम्बन्धः । प्रथमं हि यथावस्थितवस्त्वनुभवः । ततो विवक्षा । ततस्ताल्वादिपरिस्पन्दनम् । ततः शब्द इत्येवं पारम्पर्येण यदा शब्दस्य बाह्येन वह्न्यादिस्वलक्षणेन सह सम्बन्धस्तदा विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणस्यापि सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिर्भवतीति स्वलक्षणस्याप्युपचरितं शब्दार्थत्वं न विहन्यते । तथा गोशब्दादेः सकाशाद्यद्गुत्वादिबुद्धिप्रतिबिम्बकमुत्पद्यते तत्तुरङ्गमादिशब्दसमुत्थबुद्धिप्रतिबिम्बस्वरूपाद्व्यावृत्तस्वभावमनुभूयत इति प्रसज्यलक्षणापोहस्याप्यभिधानसामर्थ्यतः प्रतीयमानत्वादौप-

चारिकी शब्दार्थता न विरुध्यते । परमार्थवृत्त्या तु न किंचिद्वाच्यं वाचकं वा समस्ति । मुख्यवृत्त्या शब्दार्थत्वेन कथिते बुद्धिप्रतिबिम्बात्मन्यव्यपोहे कार्यकारणभावस्यैव वाच्यवाचकतया व्यवस्थापितत्वात् । **ज्ञानश्रीः** पुनरपोहप्रकरण इदमुदीरयामास—“ **शब्दैस्तावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थस्तत्रापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यः । अर्थश्चैकोऽध्यासतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चित् ॥१॥**” इति मुख्यमिति आख्यायते इति क्रियाया विशेषणमेतत् । मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । अर्थ इति वक्ष्यमाणस्वरूपः । तत्राऽपोहस्तद्गुणत्वेन गम्य इति । न घटोऽस्तीत्यादिषु समुपहितेषु वाक्येष्वपोहस्यैव प्राधान्यतः प्रतीतेर्बिम्बाद्यभावः । घटोऽस्तीत्यादिषु तु विधिवाक्येषु विधौ मुख्यतया शब्दैः प्रतिपाद्यमाने तद्विशेषणतयोपसर्जनत्वेन गम्यतेऽपोहः । आख्यायतेऽर्थ इति सामान्येनोक्तं तद्विशेषतो व्यञ्जयन्नाह । अर्थश्चैकोऽध्यासतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्य इति । द्विविधो ह्यर्थो बाह्य आभ्यन्तरश्च । अन्यस्याभावात् । तत्रैकस्तावद्बाह्यः स्वलक्षणलक्षणोऽध्यासतो गृहीतोऽपि प्रवर्तनयोग्यतानिमित्तकाद्ध्यवसायादेव वाच्यो व्यवस्थाप्यते न परिस्फूर्त्या । प्रत्यक्षचेतसीव देशकालादिनियतत्वेन परिस्फुटरूपतया शब्देषु तस्याऽस्फुरणात् । तथा भासतः प्रतिभासमपेक्ष्येत्यर्थः । अन्यो बाह्यादुक्तस्वरूपाद्भिन्न आन्तरो बुद्ध्याकार इत्यर्थः शब्दजन्यायां बुद्धावाकारमात्रस्य प्रतिभासनात्स एव विषय उच्यते चक्षुष इव रूपम् । न पुनरध्यवसायात् । न हि बुद्ध्याकारेऽप्यध्यवसायः शक्योऽभिधातुम् । प्रवृत्तिविषये तस्य व्यवस्थापनात् । प्रवृत्तिश्चार्थक्रियार्थिनो बाह्य एव । एवं स्थितमेतत् । अध्यवसायेन बाह्यस्य प्रतिभासेन तु बुद्ध्याकारस्य शब्दवाच्यत्वमिति । स्थाप्य इत्यस्य चेदमेवैदम्पर्यम् । जात्याद्युपाधिराशेर्बाह्यस्य च समस्तस्य वाच्यतानिरसनरूपं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य व्यवस्थामात्रमेतत्क्रियतेऽध्यवसायमात्रेण च वाच्यत्वमिति । तथा हि जात्याद्युपाधिराशेः शब्दस्य विषयतया

तत्त्वतो गृह्णतः प्रतिवादिनः प्रतीतिवदन्यापोहं स्वलक्षणमेव बाह्यमध्यवसायतो विषय इत्युच्यते, जात्याद्युपाधिराशिनिरसनपरम्। एवमन्यापोहो ज्ञानस्थ आन्तर आकारो भासतो विषय इति च प्रतिपाद्यते समस्तबाह्यनिरसनपरम्। न पुनरेतयोर्विषयतयोस्तत्त्वतो विश्रान्तिः। कुतः पुनरेतत्तत्र विषयताप्रतिपादनेऽपि न तत्त्ववृत्त्या तस्यास्तत्र विश्रान्तिः, किन्त्वन्यनिरसने तात्पर्यमित्याह तत्त्वतो नैव कश्चिदिति। परमार्थतः शब्दस्य बाह्य आन्तरो वाऽर्थो न वाच्य इत्यर्थः। अध्यवसायसहायो हि प्रतिभासः सांव्यवहारिकापेक्षया तत्त्वतो ज्ञेयस्य ज्ञानविषयतामुपनयति प्रत्यक्षवत्। न हि प्रतिभासमात्रमवसायप्रतिहतव्यापारं वा प्रवृत्तिकामस्य प्रमातृविषयव्यवस्थामर्थे क्षमते गच्छंस्तृणस्पर्शवत्। मरीचिकास्तदुदकारोपवच्च। मरीचिकाविषयो हि प्रतिभास उदकगोचरावसायाक्रान्तव्यापारत्वान्न तत्त्वतस्तद्विषयः। नाऽप्यवसायमात्रमपेतप्रतिभासं तस्य तां तस्मिन्क्षमते। उदकारोपादेवारोपितोदकविषये ह्यवसायः प्रतिभाससहायसम्पत्सम्पर्कशून्यत्वात्परमार्थतो निर्विषय एव। अत्र च स्वलक्षणलक्षणो बाह्योऽर्थः शब्दादध्यवसीयत एव न प्रतिभासते। आन्तरस्तु बुद्धिप्रतिबिम्बापरनामा बुद्ध्याकाररूपोऽर्थः प्रतिभासत एव नाध्यवसीयते। ततोऽध्यवसायप्रतिभासरूपोभयस्य व्यापकस्य निवृत्त्या विषयत्वस्य व्याप्यस्य तत्र निवृत्तिरिति तत्त्वतो नैव कश्चिदित्यस्य तात्पर्यं पर्यवसितं भवति। समग्रस्य चास्य वृत्तस्येदमर्थतत्त्वम्। कथमपोहः शब्दगम्यो भाववाचकेषु वाक्येष्विति प्रश्ने तद्गुणत्वेन यथोक्तार्थेनेत्युत्तरम्। यदा तु शब्दैः किं वाच्यमित्यनुयोगः। तदा किं प्रतिभासादथाऽध्यवसायाद्यद्वा तत्त्वत इति त्रिधा विकल्प्य विकल्पस्थ आन्तरोन्यापोहाकारो, बाह्यमन्यापोहस्वलक्षणं, न किंचिदिति, त्रीणि प्रतिवचनानि क्रमेण प्रतिपाद्यानीति।

इत्थं नाऽर्थस्तात्त्विकः कोऽपि बाह्यः
शब्दग्रामे दर्शयत्यात्मरूपम्।

अन्यापोहं संविहायाऽस्य तस्मात्
नान्यद्वाच्यं किंचिदास्थेयमत्र ॥ ५६८ ॥

इति निगदितमेतद्बुद्धशिष्यैः समस्तं
निजमतमथ जैनास्तन्निराकर्तुमत्र ।
स्वसमयगतयुक्तीः प्रौढमानानुविद्धाः
सहृदयहृदयानां वल्लभाः कीर्तयन्ति ॥ ५६९ ॥

तथा हि—यत्तावदभिहितं शब्दस्य हि बहिःपदार्थो गोचरः स्वलक्षण इत्यादि तत्र स्वलक्षणमेव शब्दस्य गोचर इति नः पक्षः। यत्पुनर्यः सङ्केतव्यवहारकालाननुगामीत्याद्यनुमानम्। तत्र हेतोरसिद्धिः। सामान्यविशेषवतोऽर्थस्य सङ्केतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रतीयमानत्वात्। भवत्कल्पितस्य च स्वलक्षणस्य विषयविचारावसरे प्रपञ्चतः पराकरिष्यमाणत्वात्। एतेन यो यत्राकृतसङ्केतो न तमर्थं प्रतिपादयतीत्यादावपि प्रयोगे हेतोरसिद्धिः प्रतिपादिता द्रष्टव्या। सामान्यविशेषात्मनि स्वलक्षणे सङ्केतस्य करणात्। न चाऽत्राऽप्यानन्त्याद्व्यक्तीनां परस्पराननुगमाच्च सङ्केतकरणानुपपत्तिः। समानपरिणामापेक्षया क्षयोपशमविशेषाविर्भूततर्काख्यप्रमाणे व्यक्तीनां प्रतिभाससमानतया सङ्केतविषयत्वसम्भवात्। कथमन्यथानुमानमपि प्रवर्तेत। तत्राऽप्यानन्त्याननुगमरूपतया साध्यसाधनव्यक्तीनां सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। अन्यव्यावृत्त्या तत्र सम्बन्धग्रहणमिति त्वविशदम्। तस्या एव सदृशपरिणामान्यासम्भवेऽनुपपद्यमानत्वात्। न चासदंशेष्वप्यर्थेषु सामान्यविकल्पजनकेषु स्वदर्शनद्वारेण सदृशव्यवहारहेतुत्वमिति वाच्यम्। नीलादिविशेषाणामप्येवमभावप्रसक्तेः। यथा हि परमार्थतोऽसदृशा अपि तथाविधविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सन्तः सदृशव्यवहारभाजो भावास्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शनानिमित्ततया नीलादिषु व्यवहारभाक्त्वं प्रतिपत्स्यते। ततः सदृशपरिणामाभावेऽर्थानां सजातीयेतरव्यवस्थाया असम्भवात्कुतः कस्य व्यावृत्तिः।

एवं चाऽकृतसङ्केतत्वादित्येतस्य मुख्यस्यैवाऽसिद्धिः । ननु च शब्देनाऽर्थस्याऽभिधेयत्वे साक्षादेव ततोऽर्थप्रतिपत्तिसम्भवादिन्द्रियसंहतेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति चेत् । मैवं वादीः । शब्दादर्थस्याऽस्पष्टाकारतया प्रतिपत्तिः स्पष्टाकारतया तु तत्प्रतिपत्त्यर्थमिन्द्रियसंहतिरप्युपपद्यत एवेति तस्याः कथं वैयर्थ्यापत्तिः । स्पष्टास्पष्टाकारतया प्रतिभासभेदश्च सामग्रीभेदान्न विरुध्यते । दूरासन्नार्थोपनिबद्धेन्द्रियप्रतिभासवत् । यथैव हि दूरासन्नदेशादिसामग्रीविशेषमाहात्म्यान्महीरुहमहीधरादेरविभिन्नस्यापि विभिन्नप्रतिभासगोचरत्वं तथा शाब्दप्रत्यक्षसंवेदनयोरभिन्नगोचरत्वेऽपि शब्देन्द्रियादिसामग्रीभेदादस्पष्टेतरप्रतिभासभेदो न विरोधधुरामधिरोहति। अथासत्यप्यर्थेऽतीतानागतादौ शब्दस्य प्रवृत्तेर्नाऽर्थाभिधायकत्वम् । तन्न साधीयः । अतीतानागतादेरिदानीमभावेऽपि स्वकाले भावात् । इतरथा प्रत्यक्षस्याऽप्यर्थविषयत्वबाधः स्यात् । तद्विषयस्यापि तत्काले भवद्दृष्ट्या क्षणभङ्गुरत्वेनाऽभावात् । अविसंवादस्तु प्रमाणान्तरप्रवृत्तिलक्षणः प्रत्यक्षवत्तत्राऽप्यनुभूयत एव । आसीद्वह्निरिहेत्याद्यतीतविषये शाब्दे विशिष्टभस्मादिकार्यदर्शनोद्भूतेनानुमानेन संवादोपलब्धेः । कमलबन्धुकुमुदबान्धवोपरागाद्यनागतार्थविषये तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव संवाददर्शनात् । क्वचिद्विसंवादात्सर्वत्र शाब्दस्याऽप्रमाणतायां पुनः प्रत्यक्षस्याऽपि क्वचिद्विसंवादात्सर्वत्राऽप्रमाणताप्रसक्तिः । एवं च स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे चेत्यादि प्रत्यादिष्टम् । किं वाऽन्यदेवेन्द्रियग्राह्यम् .... ॥

१ एतदग्रे यावत्परिच्छेदसमाप्ति स्याद्वादरत्नाकरग्रन्थो नोपलभ्यते कुत्रापि पुस्तकेषु । अतो द्वादशसूत्रमारभ्य रत्नाकरावतारिकासहितः सूत्रग्रन्थः प्रदर्श्यते सूक्ष्माक्षरैः। एकादशसूत्रेऽन्तिमभागे योऽर्थः स द्वादशसूत्रस्यावतरणेन ज्ञातुं शक्यः ।

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्द इत्युक्तम् । अथ किमस्य शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं, किंच परापेक्षमिति विवेचयन्ति—

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः ॥ १२ ॥

अर्थप्रकाशकत्वम्, अर्थावबोधसामर्थ्यम् । अस्य शब्दस्य । स्वाभाविकं परानपेक्षम् । प्रदीपवत् । यथा हि प्रदीपः प्रकाशमानः शुभमशुभं वा यथा सन्निहितं भावमवभासयति, तथा शब्दोऽपि वक्त्रा प्रयुज्यमानः श्रुतिवर्तिनीमवतीर्णः सत्येऽनृते वा, समन्वितेऽसमन्विते वा, सफले निष्फले वा, सिद्धे साध्ये वा वस्तुनि प्रतिपत्तिमुत्पादयतीति तावदेवास्य स्वाभाविकं रूपम् । अयं पुनः प्रदीपाच्छब्दस्य विशेषः, यदसौ संकेतव्युत्पत्तिमपेक्षमाणः पदार्थप्रतीतिमुपजनयति, प्रदीपस्तु तन्निरपेक्षः । यथार्थत्वायथार्थत्वे सत्यार्थत्वासत्यार्थत्वे पुनः प्रतिपादकनराधिकरणशुद्धत्वाशुद्धत्वे अनुसरतः । पुरुषगुणदोषापेक्षे इत्यर्थः । तथा हि—सम्यग्दर्शिनि शुचौ पुरुषे वक्तरि यथार्था शाब्दी प्रतीतिरन्यथा तु मिथ्यार्थेति । स्वाभाविके तु याथार्थ्ये मिथ्यार्थत्वे चाऽस्याः स्वीक्रियमाणे विप्रतारकेतरपुरुषप्रयुक्तवाक्येषु व्यभिचाराव्यभिचारनियमो न भवेत् । पुरुषस्य च करुणादयो गुणा द्वेषादयो दोषाः प्रतीता एव । तत्र यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यहेतुत्वं नाभिमन्यते जैमिनीयैः, तर्हि दोषाणामप्यप्रामाण्यनिमित्तता मा भूत् । दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः, प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र च कोशपानमेव शरणं श्रोत्रियाणामिति ॥ १२ ॥

इह यथैवान्तर्बहिर्वा भावराशिः स्वरूपमाबिभर्ति, तथैव तं शब्देन प्रकाशयतां प्रयोक्तृणां प्रावीण्यमुपजायते । तं च तथाभूतं सप्तभङ्गीसमनुगत एव शब्दः प्रतिपादयितुं पटीयानित्याहुः—

सर्वत्राऽयं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति ॥ १३ ॥

सदसन्नित्यानित्यादिसकलैकान्तपक्षविलक्षणानेकान्तात्मके वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां प्रवर्तमानः शब्दः सप्तभङ्गीमङ्गीकुर्वाण एव प्रवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥

अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ १४ ॥

एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्नवशादविरोधेन प्रत्यक्षादिबाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तभङ्गी विज्ञेया ।

भज्यन्ते भिद्यन्तेऽर्था यैस्ते भङ्गा वचनप्रकारास्ततः सप्तभङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीति कथ्यते । नानावस्त्वाश्रयविधिनिषेधकल्पनया शतभङ्गीप्रसङ्गनिवर्तनार्थमेकत्र वस्तुनीत्युपन्यस्तम् । एकत्राऽपि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मपर्यालोचनयाऽनन्तभङ्गीप्रसक्तिव्यावर्तनार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपात्तम् । अनन्तेष्वपि हि धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सप्तधैव प्रवर्तमानत्वात् । तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन्धर्मे एकैकैव सप्तभङ्गी साधीयसी । एवं चाऽनन्तधर्मापेक्षया सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमेव । एतच्चाऽग्रे सूत्रेण एव निर्णेष्यते । प्रत्यक्षादिविरुद्धसदाद्येकान्तविधिप्रतिषेधकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचनप्रयोगस्य सप्तभङ्गीत्वानुषङ्गभङ्गार्थमविरोधेनेत्यभिहितम् ।

अवोचाम च—

' या प्रश्नाद्विधिपर्युदासभिदया बाधच्युता सप्तधा
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकात्मके वस्तुनि ।
निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तभङ्गी यया
जल्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात् ॥ १ ॥ '

इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तभङ्ग्योः साधारणमवधारणीयम् । विशेषलक्षणं पुनरनयोरग्रे वक्ष्यते ॥ १४ ॥

अथाऽस्यां प्रथमभङ्गोल्लेखं तावद्दर्शयन्ति—

तद्यथा-स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो भङ्गः ॥१५॥

स्यादित्यव्ययमनेकान्तावद्योतकं स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेणाऽस्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथा हि-कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति, न जलादिरूपत्वेन, क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन । कालतः शैशिरत्वेन, न वासन्तिकादित्वेन, भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना । अन्यथेतररूपापत्त्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति । अवधारणं चाऽत्र भङ्गेऽनभिमतार्थव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम् । इतरथाऽनभिहिततुल्यतैवाऽस्य वाक्यस्य प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थानभिधानात् ।

तदुक्तम्—

" वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये ।
कर्तव्यमन्यथाऽनुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित् " ॥ १ ॥

तथाऽप्यस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यास्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणाऽस्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपत्तये स्यादिति प्रयुज्यते, स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यादिभिरेवाऽयमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः । यत्रापि चाऽसौ न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदफलैवकारवद् बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव ।

यदुक्तम्—

"सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्राऽर्थात्प्रतीयते ।
यथैवकारो योगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः" ॥ १ ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयभङ्गोल्लेखं ख्यापयन्ति—

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

स्वद्रव्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वानिष्टौ हि प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्वस्तुप्रतिनियमविरोधः । न चास्तित्वैकान्तवादिभिरत्र नास्तित्वमसिद्धमित्यभिधानीयम् । कथञ्चित्तस्य वस्तुनि युक्तिसिद्धत्वात्साधनवत् । न हि क्वचिदनित्यत्वादौ साध्ये सत्त्वादिसाधनस्याऽस्तित्वं विपक्षे नास्तित्वमन्तरेणोपपन्नम्, तस्य साधनाभासत्वप्रसङ्गात् । अथ यदेव नियतं साध्यसद्भावेऽस्तित्वं तदेव साध्याभावे साधनस्य नास्तित्वमभिधीयते, तत्कथं प्रतिषेध्यम्? स्वरूपस्य प्रतिषेधत्वानुपपत्तेः, साध्यसद्भावे नास्तित्वं तु यत्तत्प्रतिषेध्यम्, तेनाऽविनाभावित्वे साध्यसद्भावास्तित्वस्य व्याघातात्तेनैव स्वरूपेणाऽस्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावादिति चेत् । तदसत् । एवं हेतोस्त्रिरूपत्वविरोधात् । विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याभावात् । यदि चाऽयं भावाभावयोरेकत्वमाचक्षीत, तदा सर्वथा न क्वचित्प्रवर्तेत । नापि कुतश्चिन्निवर्तेत । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याऽभावपरिहारेणासंभवात् । अभावस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपान्तरत्वमेष्टव्यम् । तथा चास्तित्वं नास्तित्वेन प्रतिषेध्येनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं प्रधानभावतः क्रमार्पितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥ १६ ॥

अथ तृतीयं भङ्गमुल्लेखतो व्यक्तीकुर्वन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः ॥ १७ ॥

सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चाऽनुवर्तनीयम् । ततोऽयमर्थः । क्रमार्पितस्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया क्रमार्पिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्यां विशेषितं सर्वं कुम्भादि वस्तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ॥ १७ ॥

इदानीं चतुर्थभङ्गोल्लेखमाविर्भावयन्ति—

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामस्तित्वनास्तित्वाख्यधर्माभ्यां युगपत्प्रधानतयाऽर्पिताभ्यामेकस्य वस्तुनोऽभिधित्सायां तादृशस्य शब्दस्याऽसंभवादवक्तव्यं जीवादिवस्त्विति । तथा हि—यदसत्त्वगुणद्वयं युगपदेकत्र सदित्यभिधानेन तद्वक्तुमशक्यम् । तस्याऽसत्त्वप्रतिपादनासमर्थत्वात् । तथैवाऽसदित्यभिधानेन न तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य सत्यप्रत्यायने

सामर्थ्याभावात् । साङ्केतिकमेकं पदं तदभिधानं समर्थमित्यपि न सत्यम् । तस्यापि क्रमेणार्थद्वयप्रत्यायने सामर्थ्योपपत्तेः । शतृशानचौ सदिति शतृशानचोः सङ्केतितसच्छब्दवत् । द्वन्द्ववृत्तिपदं तयोः सकृदभिधायकमित्यप्यनेनाऽपास्तम् । सदसत्त्वे इत्यादि पदस्य क्रमेण धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वात् । कर्मधारयादिवृत्तिरिदमपि न तयोरभिधायकं तत एव वाक्यं तयोरभिधायकमनेनैवाऽपास्तमिति सकलवाचकरहितत्वादवक्तव्यं वस्तु युगपत्सदसत्त्वाभ्यां प्रधानभावार्पिताभ्यामाक्रान्तं व्यवतिष्ठते । अयं च भङ्गः कैश्चित्तृतीयभङ्गस्थाने पठ्यते, तृतीयश्चैतस्य स्थाने । न चैवमपि कश्चिद्दोषः, अर्थविशेषस्याभावात् ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमभङ्गोल्लेखमुपदर्शयन्ति—

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्वद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वाभ्यां सह वक्तुमशक्यं सर्वं वस्तु । ततः स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्येवं पञ्चमभङ्गेनोपदर्श्यत इति ॥ १९ ॥

अथ षष्ठभङ्गोल्लेखं प्रकटयन्ति —

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वाभ्यां यौगपद्येन प्रतिपादयितुमशक्यं समस्तं वस्तु । ततः स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेत्येवं षष्ठभङ्गेन प्रकाश्यते ॥ २० ॥

सम्प्रति सप्तमभङ्गमुल्लिखन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥ २१ ॥

इतिशब्दः सप्तभङ्गीसमाप्त्यर्थः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वनास्तित्वयोः सतोरस्तित्वनास्तित्वाभ्यां समसमयमभिधातुमशक्यमखिलं वस्तु तत एवमनेन भङ्गेनोपदर्श्यते ॥ २१ ॥

अथास्यामेव सप्तभङ्ग्यामेकान्तविकल्पान्निराचिकीर्षवः सूत्राण्याहुः—

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

प्राधान्येन विधिमेव शब्दोऽभिधत्ते इति न युक्तम् ॥ २२ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः ॥ २३ ॥

तस्मादिति शब्दात् ॥ २३ ॥

आशङ्कान्तरं निरस्यन्ति—

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्त इत्यप्यसारम् ॥ २४ ॥

तमिति निषेधम् ॥ २४ ॥

अत्र हेतुमाचक्षते—

क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाऽप्रतिपन्नस्य तस्याऽप्राधान्यानुपपत्तेः ॥ २५ ॥

न खलु मुख्यतः स्वरूपेणाऽप्रतिपन्नं वस्तु क्वचिदप्रधानभावमनुभवतीति ॥२५॥

इत्थं प्रथमभङ्गैकान्तं निरस्येदानीं द्वितीयभङ्गैकान्तनिरासमतिदिशन्ति—

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥ २६ ॥

व्यक्तम् ॥ २६ ॥

अथ तृतीयभङ्गैकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवाऽयमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

अयमिति शब्दः ॥ २७ ॥

एतदुपपादयन्ति —

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याऽप्यबाध्यमानत्वात् ।२८।

प्रथमद्वितीयभङ्गगतैकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यबाधितत्वान्न तृतीयभङ्गैकान्ताभ्युपगमः श्रेयान् ॥ २८ ॥

अथ चतुर्थभङ्गैकान्तपराभवाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचक एवाऽसाविति च न चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्यादवक्तव्यमेवेति चतुर्थभङ्गैकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुत इत्याहुः—

तस्याऽवक्तव्यशब्देनाऽप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चमभङ्गैकान्तमपास्यन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चाऽर्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचकत्वेन च शब्दः षष्ठभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पंचमभङ्गैकान्तोऽपि न श्रेयान् ॥ ३२ ॥

षष्ठभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवाऽयमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥३४॥

अथ सप्तमभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चाऽवाचकश्च ध्वनिर्नाऽन्यथेत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाख्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

नन्वेकस्मिन् जीवादौ वस्तुन्यनन्तानां विधीयमाननिषिध्यमानानां धर्माणामङ्गीकरणादनन्ता एव वचनमार्गाः स्याद्वादिनां भवेयुः, वाच्येयत्ताऽऽयत्तत्वाद्वाचकेयत्तायाः; ततो विरुद्धैव सप्तभङ्गीति ब्रुवाणं निरस्यन्ति—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

एकैकं पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां सप्तैव भङ्गाः संभवन्ति, न पुनरनन्ताः । तत्कथमनन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तभङ्ग्याः समुद्भाव्यते ॥ ३८ ॥

कुतः सप्तैव भङ्गाः संभवन्तीत्याहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् ॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अथ सप्तविधताज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥

तस्या अपीति प्रतिपाद्यजिज्ञासायाः । तत्संदेहसमुत्पादादिति प्रतिपाद्यसंशयसमुत्पत्तेः ॥ ४१ ॥

संदेहस्याऽपि सप्तधात्वे कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तस्य प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य । स्वगोचरवस्तुधर्माणां सन्देहविषयीकृतानामस्तित्वादिवस्तुपर्यायाणाम् ॥ ४२ ॥

इयं सप्तभङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा विकलादेशस्वरूपा वेत्यारेकां पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

एकैको भङ्गोऽस्याः संबन्धी सकलादेशस्वभावः विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः॥४३॥

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा यदभेदवृत्तेर्धर्मधर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्, कालादिभिर्भिन्नात्मनामपि धर्मधर्मिणामभेदाध्यारोपाद्वा समकालमभिधायकं वाक्यं सकलादेशः प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपद्येनाऽशेषधर्मात्मकं वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदोपचारेण वा प्रतिपादयति सकलादेशः, तस्य प्रमाणाधीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचारात्, भेदप्राधान्याद्वा तदभिधत्ते, तस्य नयायत्तत्वात् । कः पुनः क्रमः ? किं वा यौगपद्यम् ? । यदाऽस्तित्वादिधर्माणां कालादिभिर्भेदविवक्षा, तदैकस्य शब्दस्याऽनेकार्थप्रत्यायने शक्त्यभावात्क्रमः; यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते, तदैकेनाऽपि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुखेन तदात्मकतामापन्नस्याऽनेकाशेषरूपस्य वस्तुनः प्रतिपादनसंभवाद्यौगपद्यम् । के पुनः कालादयः ? । कालः, आत्मरूपं, अर्थः, संबन्धः, उपकारः, गुणिदेशः, संसर्गः, शब्दः, इत्यष्टौ । तत्र स्याज्जीवादि वस्त्वस्त्येवेत्यत्र यत्कालमस्तित्वं तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकत्रेति तेषां कालेनाभेदवृत्तिः १ । यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपम्, तदेव चान्यानन्तगुणानामपीत्यात्मरूपेणाऽभेदवृत्तिः २ । य एव चाधारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यपर्यायाणामित्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव चाऽविष्वग्भावः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणः संबन्धोऽस्तित्वस्य, स एवाऽशेषविशेषाणामिति संबन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव चोपकारोऽस्तित्वेन स्वानुरक्तत्वकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव गुणिनः संबन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यगुणानामिति गुणिदेशेनाऽभेदवृत्तिः ६ । य एव चैकवस्त्वात्मनाऽस्तित्वस्य संसर्गः, स एवाऽशेषधर्माणामिति संसर्गेणाऽभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसंबन्धादस्य कः प्रतिविशेषः ? । उच्यते । अभेद-

प्राधान्येन भेदगुणभावेन च प्रागुक्तः संबन्धः, भेदप्राधान्येनाऽभेदगुणभावेन चैष संसर्ग इति ७ । य एवास्तीति शब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचकः, स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्याऽपीति शब्देनाभेदवृत्तिः ८ । पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते । द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः संभवति, समकालमेकत्र नानागुणानामसंभवात्, संभवे वा तदाश्रयस्य तावद्धा भेदप्रसङ्गात् १ । नानागुणानां संबन्धिन आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात्, आत्मरूपाभेदे तेषां भेदस्य विरोधात् २ । स्वाश्रयस्याऽर्थस्यापि नानात्वात्, अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात् ३ । संबन्धस्य च संबन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानासंबन्धिभिरेकत्रैकसंबन्धाघटनात् ४ । तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्याऽनेकत्वात्, अनेकैरुपकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्यैकस्य विरोधात् ५ । गुणिदेशस्य च प्रतिगुणं भेदात्, तदभेदे भिन्नार्थगुणानामपि गुणिदेशाभेदप्रसङ्गात् ६ । संसर्गस्य च प्रतिसंसर्गिभेदात्, तदभेदे संसर्गिभेदविरोधात् ७ । शब्दस्य च प्रतिविषयं नानात्वात्, सर्वगुणानामेकशब्दवाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यतापत्तेः शब्दान्तरवैफल्यापत्तेः ८ । तत्त्वतोऽस्तित्वादीनामेकत्र वस्तुन्येवमभेदवृत्तेरसंभवे कालादिभिर्भिन्नात्मनामभेदोपचारः क्रियते । तदेताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां कृत्वा प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः समसमयं यदभिधायकं वाक्यं स सकलादेशः प्रमाणवाक्यापरपर्याय इति स्थितम् ।

" कालात्मरूपसंबन्धाः संसर्गोपक्रिये तथा ।
गुणिदेशार्थशब्दाश्चेत्यष्टौ कालादयः स्मृताः " ॥ १ ॥ ४४ ॥

अधुना नयवाक्यस्वभावत्वेन नयविचारावसरलक्षणीयस्वरूपमपि विकलादेशं सकलादेशस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेनाऽत्रैव लक्षयन्ति—

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥

नयविषयीकृतस्य वस्तुधर्मस्य भेदवृत्तिप्राधान्याद्भेदोपचाराद्वा क्रमेण यदभिधायकं वाक्यम् , स विकलादेशः । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिज्ञश्रोतॄणां दुरवगाह इति नयविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ॥ ४५ ॥

प्रमाणं निर्णीयाथ यतः कारणात्प्रतिनियतमर्थमेतद्व्यवस्थापयति, तत्कथयन्ति—

तत् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षरूपतया द्विप्रकारमपि प्रागुपवर्णितस्वरूपं प्रमाणं स्वकीयज्ञानावरणाद्यदृष्टविशेषक्षयक्षयोपशमलक्षणं योग्यतावशात्प्रतिनियतं नीलादिकमर्थं व्यवस्थापयति ॥ ४६ ॥

एतद्व्यवच्छेद्यमाचक्षते —

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

तथा हि–ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात्। यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशान्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात्। स्तम्भः स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः संभवात्। अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात्। अथ विद्यमानयोरप्यनयोर्ज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थापकम्; नाऽर्थः, तस्य जडत्वादिति मतम्। तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसमनन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात्। तानि हि यथोक्तार्थव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य समग्रस्य सद्भावेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानक्षणं न गृह्णन्ति। अपि च किमिदमर्थाकारत्वं वेदनानां? यद्वशात्प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात्। किमर्थाकारोल्लेखित्वम्, अर्थाकारधारित्वं वा। प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोल्लेखोऽर्थाकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात्प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपढौकते। द्वितीयप्रकारे पुनरर्थाकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना देशेन वा। प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत्। प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवाऽस्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपतानुकरणात्। अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाऽजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरसंभवात्कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत?। न हि रूपज्ञानेनाऽप्रतिपन्नरसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते। किंच देशेनार्थाकारधारित्वान्नीलार्थवन्निःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वाविशेषात्। अथ तदविशेषेऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यान्निखिलार्थानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणापत्तिः। अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाऽऽकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम्, हन्त! एवमपि समानार्थसमनन्तरप्रत्ययस्य तद्ग्राहकं स्यादित्युक्तम्। ततो न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः। किंतु प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् ॥ ४७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

यः सामान्यविशेषमुख्यविशदानेकान्तकान्तान् जगौ
जीवादीन्भुवनत्रयोदरगतानर्थानशेषानपि ।
यश्चैकान्तकलङ्कितां कणभुगाद्युक्तप्रमेयास्थितिं
सन्न्यायेन निरास्थदेष कुरुतां श्रीसुव्रतः सम्मतम् ॥५७०॥

इत्थमाविष्कृते प्रमाणस्य स्वरूपसंख्ये । संप्रति विषयमाविश्चिकीर्षुरिदमाह—

तस्य विषयः सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्त्विति ॥ १ ॥

तस्य— पुरा प्ररूपितस्वरूपसंख्यस्य प्रमाणस्य । विषीयन्ते निबध्यन्तेऽस्मिन्विषयित्वेन ज्ञाने विषयो गोचरः । परिच्छेद्यमिति यावत् । सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । तावादिर्यस्य स सामान्यविशेषादिः । स चाऽसावनेकान्तश्च सामान्यविशेषाद्यनेकान्तः । स आत्मा स्वभावो यस्य तत्सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । बहिरन्तर्भावी भाव इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन सदसन्नित्यानित्याभिलाप्यानभिलाप्याद्यनेकान्तानां परिग्रहः । एवं च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य सदाद्येकान्तस्य च प्रमाणविषयत्वं प्रतिक्षिप्तं भवतीति ॥ १ ॥

अधुना सामान्यविशेषस्वरूपानेकान्तात्मकवस्तुसमर्थनार्थं साक्षाद्धेतुद्वयमभिदधानः सदसदाद्यनेकान्तात्मकवस्तुप्रसाधकहेतूंश्च सूचयन्निदमाह—

अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात्, प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थानस्वरूपपरिणत्यार्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्चेति ॥ २ ॥

अनुगताकारा– अनुवृत्तस्वभावा गौर्गौरित्यादिप्रतीतिः । विशिष्टाकारा– व्यावृत्तस्वरूपा शबलः श्यामल इत्यादिप्रतीतिः । तयोर्विषयो गोचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति प्रथमो हेतुः । अनेन तिर्यक्सामान्यस्य गुणाख्यविशेषलक्षणानेकान्तात्मकं वस्तु समर्थितम् । प्राचीनोत्तराकारयोः प्राक्तनाग्रेतनस्वभावयोर्यथासंख्येन परित्यागोपादाने परिहारावाप्ती ताभ्यामवस्थानं स्थितिस्तदेव स्वरूपं यस्याः । सा चाऽसौ परिणतिश्च परिणामस्तया कृत्वा यदर्थक्रियासामर्थ्यं वस्तुनः कार्यकारणशक्तिस्तस्य घटनादुपपत्तेरिति द्वितीयो हेतुः । एतेन पुनरूर्ध्वतासामान्यपर्यायाख्यविशेषस्वरूपानेकान्तात्मकं वस्तु प्रसाधितं भवति । चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थः । ततः सदसदाद्यनेकान्तसमर्थकहेतवोऽपि सदसदाकारप्रतीतिविषयत्वादयः सूचिताः । ते च यथावसरं विस्तरेण प्रकाशयिष्यन्त इति ॥ २ ॥

इदानीमादावुद्दिष्टं सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्नाह—

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं चेति ॥ ३ ॥

तिर्यगुल्लेखिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाणं तिर्यक्सामान्यम् । ऊर्ध्वमुल्लेखिनाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यं च । चः समुच्चये ॥ ३ ॥

तत्राद्यभेदस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

---

१ सू. ५।३.

प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथेति ॥ ४ ॥

प्रतिव्यक्ति– व्यक्तिं व्यक्तिमधिश्रित्य । तुल्या समाना परिणतिस्तिर्यक्सामान्यमुच्यते । शबलशाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथेति तु स्पष्टम् ।

श्रौद्धोदनीयमतवासितबुद्धयोऽथ
व्याकुर्वते किमिदमीदृशमार्जवं वः ॥
सामान्यस्वरस्वरो….रुहिणीसमानं
यल्लक्ष्यतेऽत्र परिमुच्य विचारवीथीम् ॥ ५७१ ॥

व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यमिति मतस्योपपादनपूर्वकं खण्डनम् ।

तथा हि– शबलशाबलेयादिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य प्रतीतिपथाननुयायित्वेन वन्ध्यास्तनन्धयस्येवाऽसत्त्वादनुपपन्नमेवेदं तल्लक्षणप्ररूपणम् । ननु सामान्यं विनाऽनुगताकारायाः प्रतीतेः कुत उत्पाद इति चेत् । विजातीयव्यावृत्तेरिति ब्रूमः । न च विजातीयव्यावृत्तिजन्यायाः प्रतीतेः सकाशात्कथं बहिरर्थं प्रति प्रतिपत्तुः प्रवृत्तिरिति प्रेर्यम् । दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायात्तदुपपत्तेः । एकत्वाध्यवसायश्च तयोर्दर्शनानन्तरमुत्पद्यमानस्य विकल्पस्य दर्शनेन सह यद्भेदाग्रहणं तद्द्वारको भेदाग्रहस्तस्माच्च विकल्पव्यापारतिरस्कारेण मया गृहीतमिदमित्येवंरूपात्प्रतिपत्ता बहिरर्थे प्रवर्तते ।

सामान्यलक्ष्मोदितिरित्थमेषां न क्षोदमुद्रामधिरोहतीह ।
अलं तदस्याः परिशीलनेन मार्गेऽसतां यन्मतयो रमन्ते ॥ ५७२ ॥

शाक्यसिंहतनयैः प्रजल्पितं जातिलक्षणनिषेधतत्परम् ।
सर्वमेतदनुभूतिपीडितं पण्डितस्तदिह कः समाश्रयेत् ॥ ५७३ ॥

तथा हि–यत्तावदजल्पि शबलशाबलेयादिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्येत्यादि तन्न निरवद्यम् । प्रतिव्यक्ति सदृशपरिणामलक्षणस्य कथंचित्तद्व्यति-

रिक्तस्य तिर्यक्सामान्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणमाहात्म्यतः प्रसिद्धस्वरूपत्वेन तल्लक्षणप्ररूपणस्योपपन्नत्वात् । न खलु समानधर्मसंबन्धित्वस्वभावः सदृशपरिणामः पदार्थेषु प्रत्यक्षेणानुभूयते । सकलविलक्षणस्वलक्षणस्य स्वप्नदशायामप्यननुभूतेः । अपि च प्रतिभासप्रभावादेव सर्वत्र वस्तुव्यवस्थितिः । प्रतिभासश्च गोपिण्डेषु खण्डमुण्डादिविलक्षणाकारेणेव गौर्गौरित्यनुवृत्ताकारेणाऽपि संवेद्यते । न चान्याकारेऽपि वस्तुन्यन्याकारेण प्रतिभासनमित्यभिधानीयम् । एवं हि शुक्ले श्यामप्रतिभासप्रसक्तितः प्रतिनियतपदार्थव्यवस्थितेरुच्छेदः स्यात् । ततोऽनुवृत्तप्रतिभासाद्वस्त्वप्यनुवृत्तधर्मान्वितमित्यकामेनापि शाक्येन स्वीकर्तव्यम् । विजातीयव्यावृत्त्यालम्बनत्वे चानुवृत्तप्रतिभासस्य गौर्गौरित्युल्लेखेन विधिप्रधानतया प्रवृत्तिर्न भवेत् । यथा च विजातीयपरावृत्तं वस्तुनः स्वरूपं तथा सजातीयपरावृत्तमपि । तथा च तद्दर्शनानन्तरभाविविकल्पनां विजातीयव्यावृत्त्याकारोल्लेखित्वे तदभेदात्सजातीयव्यावृत्त्याकारोल्लेखित्वमपि स्यात् । न च सजातीयविजातीयव्यावृत्त्योः स्वलक्षणस्येव भेदः संभवति । अवस्तुत्वान्निरंशत्वाच्च । नापि प्रतिनियतव्यावृत्तिलक्षणजात्यवभासे प्रतिनियमहेतुरस्ति । किंच तात्त्विकसामान्यानभ्युपगमे सजातीयत्वस्याप्यभावः स्यात् । तथा हि—सजातीयत्वमर्थानां किमेकार्थक्रियाकारित्वात्, एकप्रत्यवमर्शजनकत्वात्, एकव्यावृत्तेर्वा भवेत् । न तावदेकार्थक्रियाकारित्वात् । वाहदोहाद्यर्थक्रियायाः प्रतिविशेषं भिद्यमानत्वेनैकत्वानुपपत्तेः । तस्याश्च कादाचित्कत्वात्तामकुर्वाणस्य सजातीयत्वाभावः स्यात् । ततश्चक्षुषा संबद्धेऽपि व्यक्तिविशेषे गौर्गौरित्यनुवृत्ताकारा प्रतीतिर्न भवेत् । एकार्थक्रियाकारित्वं च यदि सर्वस्वलक्षणेष्वेकमनुस्यूतं स्वीक्रियते तदा सिद्धं तदेव सामान्यम् । अथ विकल्पारोपितं तदस्माकमपि सिद्धमेवेति चेत् । मैवम् । विकल्पस्यार्थागोचरत्वेनार्थेष्वर्थक्रियाकारित्वस्यैकत्वेनारोपणासामर्थ्यात् । तन्नैकार्थक्रियाकारित्वादर्थानां सजातीयत्वं युज्यते । नाप्येकप्रत्यवमर्श-

जनकत्वात् । प्रत्यवमर्शस्य तज्जनकत्वस्य च प्रतिव्यक्ति भेदेनैकत्वासंभवात् । न खलु य एव शाबलेये गोप्रत्यवमर्शस्तज्जनकत्वं च तदेव बाहुलेयेऽपि । तयोरेकव्यक्तिवद्भेदाभावप्रसक्तेः । नाप्येकव्यावृत्तेः । तस्या बहिरन्तर्विकल्पानतिक्रमात् । तत्र सकलव्यक्तिष्वेकव्यावृत्तेर्बहिः सद्भावे सामान्यरूपता दुर्निवारा । आन्तरत्वे तु तस्या बहिरर्थाधारत्वाभावतः कथमतो बाह्यार्थस्य सजातीयत्वसिद्धिः । कथं वा बहीरूपतयावभासनमस्याः । नान्तर्बहिर्वा सेत्यपि स्वाभिप्रायप्रकटनमात्रम् । तथा हि--तथाभूतं व्यावृत्तिस्वरूपं किंचित्, न किंचिद्वा । न किंचिच्चेत्, कथं सजातीयत्वनिबन्धनम् । किंचिच्चेत् । नूनमन्तर्बहिर्वा तेन भाव्यम् । तत्र च प्रतिपादितदोषानतिक्रमः । किंच, इदं सजातीयत्वं समानाकारलक्षणम् । तच्च स्वयमसमानाकारस्य वस्तुनः स्यात्समानाकारस्य वा । यदि स्वयमसमानाकारस्य तदा कथमन्यव्यावृत्तावपि तस्य समानाकारता भवेत् । गोगजयोरपि महिष्यादिव्यावृत्तौ समानाकारत्वप्रसक्तेः । अपि च मूर्ताद्घटाद्यथा व्यावर्तते ज्ञानं तथा पटोऽपि । ततश्चाऽमूर्तत्वं द्वयोः समानो धर्मः स्यात् । परस्पराश्रयप्रसक्तिश्च । अन्यतो व्यावृत्त्या हि समानाकारत्वात्तस्माच्चान्यतो व्यावृत्तिरिति स्वयं समानाकारस्य तु वस्तुनोऽन्यतो व्यावृत्त्या समानाकारत्वकल्पनावैयर्थ्यम् । पराभ्युपगमप्रसंगश्च स्यात् । स्वयं समानाकारताया एव वस्तुनि सामान्यत्वेन स्याद्वादिभिः स्वीकारात् । ननु यथा प्रत्यासत्त्या केचन भावाः स्वयं सदृशपरिणामं बिभ्रति तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नाऽवभासेरन्निति चेत् । तदप्यनुचितम् । चेतनेतरभेदाभावप्रसंगात् । यथैव हि प्रत्यासत्त्या चेतनेतरस्वभावान्भावाः स्वीकुर्वन्ति तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथाऽवभासेरन्नित्यपि ब्रुवाणस्य ब्रह्माद्वैतवादिनो न वदनं वक्रीभवेत् । चेतनेतरव्य ....

.... स्तीति । तथा तदुत्पत्तिर्हि सामान्यप्रतिभासस्य जनिका दूरदेश-

सामग्री । निकटदेशवर्तिनां चाऽसौ नास्तीति न निकटे तत्प्रतिभासनमिति समः समाधिः । अभ्युपगम्य चैतदुक्तम् । यावतोऽस्ति निकटे सामान्यस्य व्यक्ततरं प्रतिभासनं विशेषप्रतिभासनवत् । निकटे हि निम्बकदम्बादिव्यक्तिषु भासमानासु सुव्यक्तं वृक्षत्वं प्रतिभासते वृक्षोऽयं वृक्षोऽयमिति । न चाऽयमनुगतप्रतिभासो बहिः साधारणनिमित्तानिरपेक्षो घटते । प्रतिनियतदेशकालाकारत्वाभावप्रसंगात् । न च व्यक्तय एव तन्निमित्तम् । तासां भेदरूपतथाऽधिष्ठितत्वात् । तथाऽपि तन्निमित्तत्वे कर्कादिव्यक्तीनामपि गौर्गौरिति बुद्धिनिमित्तत्वानुषङ्गः । न चातत्कार्येभ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तिरेकप्रत्यवमर्शरूपैकार्थसाधने हेतुरत्यन्तभेदेऽपीत्यभिधातव्यम् । सर्वथा समानपरिणामानाधारे वस्तुन्यतत्कार्यकारणव्यावृत्तेरेवासंभवात् । न खलु चक्षुरादयस्तज्जननशक्तिलक्षणसमानपरिणामविरहिणोऽपि रूपज्ञानलक्षणकार्यहेतवो न पुनः स्पर्शनादयो गुडूच्यादयो वा ज्वरोपशमनशक्तिलक्षणसमानपरिणामरहिता अपि ज्वरोपशमकार्यहेतवो न पुनर्दधित्रपुषादय इति शक्यव्यवस्थम् । किंच, अनुगतप्रत्ययस्य सामान्यमन्तरेणैव देशादिनियमेनोत्पत्तौ व्यावृत्तप्रत्ययस्यापि विशेषमन्तरेणैवोत्पत्तिः स्यात् । शक्यं हि वक्तुमभेदो विशेषेऽप्येकमेव ब्रह्मादिस्वरूपं प्रतिनियतानेकनीलाद्याभासनिबन्धनं भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनया । ततो रूपादिप्रतिभासस्येवाऽनुगतप्रतिभासस्याप्यालम्बनं कल्पनीयमित्यास्ति वस्तुभूतं सामान्यम् । एककार्यतासादृश्येनैकत्वाध्यवसायो व्यक्तीनामित्यप्यचारु । कार्याणामभेदासिद्धेर्वाहदोहादिकार्यस्य प्रतिव्यक्ति भेदात् । तत्राऽप्यपरैककार्यतासादृश्येनैकत्वाध्यवसायेऽनवस्था । ज्ञानलक्षणमपि कार्यं प्रतिव्यक्ति भिन्नमेवेति । ज्ञानलक्षणैककार्यतासादृश्येनापि व्यक्तीनां नैकत्वाध्यवसायः संभावनीयः । अनुभवानामेकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादेकत्वं तद्धेतुत्वाच्च व्यक्तीनामप्यभिन्नत्वमित्युपचारोऽपि श्राद्धिकावधार्य एव । अनुभवानामप्यत्यन्तवैलक्षण्येनैकप्रत्य-

वमर्शप्रत्ययहेतुत्वानुपपत्तेरितरथा कर्कादिव्यक्त्यनुभवेभ्योऽपि खण्ड-मुण्डादिव्यक्तिष्वेकपरामर्शप्रत्ययस्योत्पत्तिः स्यात् । अथ प्रत्यासत्ति-विशेषात्खण्डमुण्डादिव्यक्त्यनुभवेभ्य एवास्योत्पत्तिर्नापरव्यक्त्यनुभवेभ्य इति चेत् । ननु कोऽन्यः प्रत्यासत्तिविशेषोऽन्यत्र समाना-कारानुभवात् । समानो ह्याकारः खण्डादिव्यक्त्यनुभवैरेवाऽनुभूतो नाऽपरव्यक्त्यनुभवैरिति । न चैकप्रत्यवमर्शहेतुत्वेनाऽभिमता निर्विकल्प-कबुद्धयः प्रसिद्धाः स्याद्वादिनामिति । कथं तद्धेतुत्वाद्व्यक्तीनाम-प्यभिन्नता । ततश्च वार्तमेतद्वार्तिके कीर्तितं कीर्तिना—

“ एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ।। ” इति ।

ततोऽबाधबोधाधिरूढत्वात्प्रसिद्धं सदृशपरिणामरूपं वस्तुभूतं सामान्यम् । तस्यानभ्युपगमे—

“ नो चेत् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ।। ”

इत्यस्य विरोधानुषङ्गः । रूपसाधर्म्यशब्देन सदृशपरिणामस्यैवा-भिधानात् । अस्य च श्लोकस्याऽयमर्थः—यदि भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशा-परापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या नो संयोज्येत न समारोप्येत गुणान्तरं— स्थिरत्वादि । वाशब्द इवार्थे । शुक्ताविव रजता-कारः संयोज्येत । कथं रजतरूपेण शुक्तिकारूपस्य यत्साधर्म्यं चाक-चिक्यादि । तस्य दर्शनात् । एतदुक्तं भवति । यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरं न समारोप्येत तदाऽनुमानादेः प्रमाणान्तरस्य प्रत्यक्षदृष्टेऽर्थ-स्वभावे वैयर्थ्यं स्यात् । समारोप्यते च तत् । ततः समारोपव्यव-च्छेद एव प्रमाणान्तरस्य फलमिति । ननु व्यक्तिवत्तत्समानपरिणा-मेष्वपि समानप्रत्ययस्यापरसमानपरिणामहेतुकत्वप्रसंगादनवस्था स्यात् । तमन्तरेणाऽप्यत्र समानप्रत्ययोत्पत्तौ पर्याप्तं खण्डादिव्यक्तौ समानपरि-णामकल्पनयेति चेत् । तद्विसदृशेष्वपि तुल्यम् । यतस्तेष्वपि विसदृश-

प्रत्ययो यदि वैसादृश्यान्तरहेतुकस्तदाऽनवस्था । स्वभावतश्चेत्तर्हि सर्वत्र वैसादृश्यकल्पनावैफल्यम् । न च सदृशपरिणामानामर्थवत्त्वात्तन्यपि समानप्रत्ययहेतुत्वेऽर्थानामपि तत्प्रसंगः प्रातिनियतशक्तिकत्वाद्भावानाम् । अन्यथा घटादेः प्रदीपात्स्वरूपप्रकाशोपलब्धिः प्रदीपेऽपि स्वरूपप्रकाशः प्रदीपान्तरादेव स्यात् । स्वकारणकलापादुत्पन्नाः सर्वेऽर्था विसदृशप्रत्ययविषयाः स्वभावत एवेत्यभ्युपगमे समानप्रत्ययविषया अपि ते तथा किं नाऽभ्युपगम्यन्ते । अलं प्रतीतिमपलप्य । प्रयोगश्चात्र, गौंगौंरित्यादिप्रत्ययो विशिष्टनिमित्तनिबन्धनो विशिष्टप्रत्ययत्वात् । य इत्थं स इत्थं यथा संप्रतिपन्नः । तथा चाऽयं तस्मात्तथेति । यच्च विशिष्टं निमित्तं स सदृशपरिणाम एव । वासनादेर्निमित्तान्तस्य प्रागेव प्रतिहतत्वादिति ।

तत्सामान्यं तिर्यगाख्यं प्रसिद्धं व्यक्तौ व्यक्तौ तुल्यधर्मस्वभावम् ।
यस्याभावात्प्रत्ययोऽत्रानुयायी न प्रादुःष्यात्सर्वसंवेदनीयः ॥५७४॥४॥

अथ द्वितीयं सामान्यस्य भेदं सनिदर्शनं प्रकाशयन्नाह—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवदिति ॥ ५ ॥

पूर्वापरपर्याययोः साधारणमेकं द्रव्यम् । द्रवति तांस्तान्पर्यायान्गच्छतीति व्युत्पत्त्या त्रिकालानुयायी यो वस्त्वंशस्तदूर्ध्वतासामान्यमित्यभिधीयते । कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवदिति तु निदर्शनं व्यक्तम् । एवं स्थासादिषु मृद्द्रव्यादिकं स्वयमभ्यूह्यम् ।

ऊर्ध्वतासामान्यस्य सोपपत्तिकं मण्डनम् ।

ननु पूर्वापरपरिणामव्यतिरेकेणापरस्य तद्व्यापिनो द्रव्यस्याप्रतीतितोऽसत्त्वात्कथं तल्लक्षणमूर्ध्वतासामान्यं सदिति बौद्धः । नाऽसौ बुद्धिमान् । प्रत्यक्षत एवाऽर्थानामन्वयरूपप्रतीतेः प्रतिक्षणभङ्गुरतया स्वप्नेऽपि तत्र तेषां प्रतीत्यभावात् ।

यथैव हि पूर्वोत्तरविवर्तयोर्व्यावृत्तप्रत्ययादन्योन्यमभावः प्रतीतस्तथा काञ्चनमृदाद्यनुगतप्रत्ययात्स्थितिरपि । ननु कालत्रयानुयायित्वमेकस्थितिस्तस्याश्चाक्रमेण प्रतीतौ युगपन्मरणावधि ग्रहणं स्यात् । क्रमेण तु प्रतीतौ न बुद्धिस्तथा तां प्रत्येतुं समर्था क्षणिकत्वादिति चेत् । तदप्यसंबद्धम् । बुद्धेः क्षणिकत्वेऽपि प्रतिपत्तुरक्षणिकत्वात् । प्रत्यक्षादिसहायो ह्यात्मैव ध्रौव्यात्मकत्वं बहिरन्तश्च समस्तवस्तूनां निश्चिनोति । यथैव हि घटकपालयोः सुखदुःखयोर्वा विनाशोत्पादौ प्रत्यक्षसहायोऽसौ निश्चिनुते तथा मृदात्मरूपतया स्थितिमपि न खलु घटादिसुखादीनां भेद एवावभासते न त्वेकत्वमित्यभिधातुं युक्तम् । एकत्वविकलस्य भेदस्य स्वप्नेऽप्यसंवेदनात् । न चाऽक्षणिकस्यात्मनोऽर्थावसायकत्वे स्वगतबालतरुणवृद्धाद्यवस्थानामतीतानागतजन्मपरंपरायाः समवस्तुविवर्तानां च युगपदेव व्यवसितिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानसहायस्यैवात्मनोऽर्थाध्यवसायकत्वाङ्गीकारात् । ज्ञानस्य च प्रतिबन्धकापगमानतिक्रमेण प्रादुर्भावान्नोक्तदोषानुषङ्गः । न च द्रव्यग्रहणेऽतीताद्यवस्थानं तस्मादभिन्नत्वाध्यवसायापत्तिरिति वाच्यम् । अभिन्नत्वस्य ग्रहणं प्रत्यनङ्गत्वात् । अन्यथा ज्ञानादिक्षणानुभवे सच्चेतनादिवत्क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादिव्यवसायानुषङ्गः । तस्माद्यत्रैवात्मनोऽज्ञानपर्यायप्रतिबन्धकापायस्तत्रैवाध्यवसायकत्वानियमो नान्यत्रेत्यनवद्यम् । आत्मा प्रत्यक्षसहायोऽनन्तरातीतानागतपर्याययोरेकत्वं प्रतिपद्यत इति स्मरणप्रत्यभिज्ञानज्ञानसहायश्च व्यवहितपर्यायाद्येकत्वमवबुध्यते । स्मरणप्रत्यभिज्ञानयोश्च प्रामाण्यं प्रागेव प्रसाधितम् । ननु स्मरणप्रत्यभिज्ञानयोः पूर्वोपलब्धार्थविषयत्वे प्रथमदर्शनकाल एवोत्पत्तिप्रसंगस्तेन सहैकविषयत्वेनाऽनयोरप्याविकलकारणत्वात् । न चैवं तस्मान्न ते तद्विषये । प्रयोगश्चात्र, यस्मिन्नविकलेऽपि यन्न भवति न तत्तद्विषयं यथा रूपेऽविकले तत्राऽभवच्छ्रोत्रविज्ञानम् । प्रथमदर्शनकालेऽविकलेऽप्यर्थे न भवतश्च स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने इति । एतदपि युक्तिरिक्तम् । प्रथमदर्शनकाले

स्मरणप्रत्यभिज्ञानजनककारणान्तरासंभवेनाऽर्थस्याऽविकलत्वासिद्धेः । स्मरणस्य हि संस्कारप्रबोधोऽपि कारणम् । संस्कारश्च तद्दर्शनकाले नास्तीति कथं तदुत्पत्तौ तदर्थस्याऽविकलता । प्रत्यभिज्ञानस्याऽप्युत्पत्तौ वर्तमानकालीनं दर्शनं पूर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्मृतिश्चाऽर्थस्य सहकारिकारणम् । ते च तदा न स्त इति कथं तत्राऽप्यर्थस्याविकलता । अथ मतमात्मनः स्वयमतीताद्यर्थग्रहणसामर्थ्ये स्मरणाद्यपेक्षावैयर्थ्यम् । तदसामर्थ्ये वा नितरां तद्वैयर्थ्यम् । तदपि वार्तम् । यतः स्मरणादिरूपतया परिणतिरेवात्मनोऽतीताद्यर्थग्रहणसामर्थ्यं तत्कथं तदपेक्षावैयर्थ्यम् । ततो निराकृतमेतद्यदुच्यते परैः " **पूर्वोत्तरक्षणयोरग्रहणे कथं तत्र स्थास्नुताप्रतीतिः** " इति । आत्मना तयोर्ग्रहणसंभवात् । परेषां तु तयोरप्रतीतौ कथं मध्यक्षणस्य तत्राऽस्थास्नुताप्रतीतिरिति चिन्त्यम् । पूर्वक्षणदर्शनाहितसंस्कारस्य प्रतिपत्तुर्मध्यमक्षणदर्शनात्तत्क्षणस्मृतिः । तस्याश्च स इह नास्तीत्यस्थास्नुतावगमोऽप्येवं किं न स्यात् । ननु चाऽस्थास्नुता पूर्वोत्तरक्षणयोर्मध्यक्षणेऽभावः । तस्य वा तयोऽसौ । अभावश्च तदात्मकत्वात्तद्ग्रहणेनैव गृह्यते । तदप्यवद्यम् । तदप्रतीतौ तत्राऽस्य, अत्र वा तयोर्निषिद्धप्रतीतेरप्यसंभवात् । न ह्यप्रतिपन्नघटस्यात्र घटो नास्तीति प्रतीतिरस्ति । कथं चैवं स्थास्नुताऽपि न प्रतीयेत । साऽपि हि पूर्वोत्तरक्षणयोर्मध्यक्षणे कथंचित्सद्भावस्तस्य वा तत्राऽसौ । स च तदात्मकत्वात्तद्ग्रहणेनैव गृह्येत । ननु स्थास्नुताऽर्थानां नित्यतोच्यते । सा च त्रिकाल्यपेक्षा । तदप्रतिपत्तौ च कथं तदपेक्षनित्यताप्रतिपत्तिरिति चेत् । तदपि न प्रशस्तम् । वस्तुस्वभावभूतत्वेनाऽन्यानपेक्षत्वान्नित्यतायास्तथाभूतायाश्चास्याः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन प्रतिपादनात् । न खलु स्वयं नित्यतारहितस्य त्रिकाल्याऽसौ क्रियते । अनित्यतावत् । न हि वर्तमानकालेनाऽनित्यता क्रियते । तस्य त्वन्मतेऽनासत्त्वात् । सत्त्वे वाऽसावप्यनित्यः स्वीकर्तव्य इति । तदनित्यत्वस्याऽप्यपरेण कालेन करणेऽ-

नवस्थाप्रसंगः । ततो यथा स्वभावतः पूर्वोत्तरकोटिभ्यां विच्छिन्नत्वेन कालनिरपेक्षः क्षणः प्रतीयते तथा ताभ्यामनवच्छिन्नत्वेनाक्षणिकत्वमपि । सर्वथा क्षणिकत्वं त्वर्थानामुपरिष्टान्न्यैक्षेण प्रतिक्षेप्स्यत इत्यलमिहातिप्रसंगेन ।

पूर्वोत्तराखिलविवर्तसमूहवर्ति
द्रव्यस्वभावमिति युक्तिबलात्प्रसिद्धम् ।
सामान्यमन्वयधियः पदमूर्ध्वताख्यं
येन प्रमुक्तमिह किंचन नास्ति वस्तु ।। ५७५ ।। ५ ।।

अथ विशेषस्य प्रकारप्रकाशनायाह—

विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्चेति ।। ६ ।।

सर्वेषां विशेषाणां वाचकोऽपि पर्यायशब्दो गुणशब्दस्य सहवर्तिविशेषवाचिनः संनिधानेन क्रमवर्तिविशेषवाची गोबलीवर्दन्यायादत्र गृह्यते ।। ६ ।।

तत्र गुणं लक्षयति—

गुणः सहभावी धर्मो यथात्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादिरिति ।। ७ ।।

सहभावित्वमत्र लक्षणम् । यथेत्यादिकमुदाहरणम् । विज्ञानव्यक्तिर्यत्किंचिज्ज्ञानं तदानीं विद्यमानम् । विज्ञानशक्तिरुत्तरज्ञानपरिणामयोग्यता । आदिशब्दात्सुखपरिस्पन्दयौवनादयो गृह्यन्ते ।। ७ ।।

पर्यायमिदानीं निरूपयन्नाह—

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिरिति ।। ८ ।।

---

१ पूर्णतया ।

धर्म इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् । क्रमभावित्वमिह लक्षणम् । परिशिष्टं तु निदर्शनम् । तत्रेत्यात्मनि । आदिशब्देन हर्षविषादादीनामुपादानम् ।

सामान्यविशेषानेकान्तवादस्योपपादनम् ।

इदमत्र तात्पर्यम् । ये सहभाविनः सुखज्ञानवीर्यपरिस्पन्दयौवनादयस्त गुणाः । ये तु क्रमवृत्तयः सुखदुःखहर्षविषादादयस्ते पर्यायाः । नन्वेवं त एव गुणास्त एव च पर्याया इति कथं तेषां भेद इति चेत् । मैवम् । कालभेदविभेदापेक्षया तद्भेदस्याऽनुभूयमानत्वात् । अभिन्नकालवर्तिनो हि सुखज्ञानादयो गुणाः । विभिन्नकालवर्तिनस्तु पर्याया इति । न चैवमेषां सर्वथा भेद इत्यपि मन्तव्यम् । कथंचिदभेदस्याऽप्यविरोधात् । न खल्वेषां स्तम्भकुम्भवद्भेदो नापि स्वरूपवदभेदः । किंतु धर्म्यपेक्षयाऽभेदः । स्वरूपापेक्षया तु भेद इति । इत्थं प्रमाणविषये सामान्यविशेषात्मकेऽर्थे प्रत्यक्षप्रतिपन्नस्वरूपेऽपि ये विप्रतिपद्यन्ते तान्प्रतीदमनुमानमुच्यते । अर्थः सामान्यविशेषात्मा, अबाध्यमानानुवृत्तप्रत्ययगोचरत्वान्यथानुपपत्तेः । न चाऽत्र साधनमसिद्धम् । घटेषु घटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य ताम्रो मार्तिकः सौवर्णः । पटादिर्वा न भवतीति व्यावृत्तप्रत्ययस्य चाबाध्यमानस्य प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात् । भ्रान्तोऽयं प्रत्ययः सविकल्पकत्वादिति चेत् । अभ्रान्तस्तर्हि कीदृश इति वक्तुमर्हसि । निर्विकल्पक इति चेत् । मैवम् । तस्यापि निर्विकल्पकत्वेन भ्रान्तत्वापत्तेः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वात्तस्य भ्रान्तत्वानापत्तिरिति चेत् । न । अस्योत्तरस्य सविकल्पकेऽपि तुल्यत्वात् । क्वचित्तस्य व्यभिचारोपलम्भादतुल्यत्वमिति चेत् । न तस्य निर्विकल्पेऽपि भावात् । व्यभिचारी निर्विकल्पकः प्रत्ययो न नः प्रमाणं तदाभासत्वादिति चेत् । सविकल्पके तु तुल्योऽयं परिहारः । निर्विकल्पकविकुट्टनेन सविकल्पस्यैव समर्थितं च प्रामाण्यम् । इत्यलमिहातिप्रपञ्चेन । तन्नासिद्धिः

प्रस्तुतसाधनस्य । विरुद्धानैकान्तिकदोषयोस्तु शङ्केव नास्तीति निरवद्यमिदं साधनमर्थे धर्मिणि सामान्यविशेषात्मत्वं साध्यमुपढौकयत्येव ।

तत्सामान्यविशेषात्म्यानेकान्ताक्रान्तमूर्तिकम् ।
वस्तु प्रमेयमायातं प्रमाणस्योपपत्तितः ॥ ५७६ ॥

अत्र यौगाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—

सामान्यविशेषेतिपदार्थद्वयवादिनां नैयायिकानां मतस्य उपपादनपूर्वकं सविस्तरं खण्डनम् ।

ननु नाद्यापि पूर्वोक्तं प्रमेयमुपपद्यते ।
सामान्यभेदयोर्यस्मात्पार्थक्येनैव संस्थितिः ॥ ५७७ ॥

तथाहि— सामान्यविशेषौ अत्यन्तभिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वाद्यावित्थं तावित्थम् । यथा घटपटौ । तथा चेमौ तस्मात्तथा । घटपटयोर्हि भिन्नप्रतिभासत्वमत्यन्तभेदे सत्येव दृष्टं तत्सामान्यविशेषयोर्दृश्यमानं कथं नात्यन्तभेदमुपढौकयेत् । अन्यथा अन्यत्राऽप्यस्य तदनुपढौकनप्रसंगः । इतोऽप्यनुमानात्तयोरत्यन्तभेदसिद्धिः । सामान्यविशेषावत्यन्तभिन्नौ विरुद्धधर्मान्वितत्वात् । यावेवं तावेवम् । यथा पयःपावकौ । तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चानयोर्विरुद्धधर्मान्वितत्वमासिद्धम् । एकत्वनित्यत्वनिरवयत्वनिष्क्रियत्वादिधर्मान्वितं हि सामान्यम् । एतद्विपरीतधर्मान्वितस्तु विशेषः । तद्यदि वस्तुनः सामान्यस्वभावता स्वीक्रियते कथं विशेषरूपता । सा चेत्कथं सामान्यस्वभावता विरोधात् । किंच सामान्यविशेषयोस्तादात्म्ये पटस्य भावः पटत्वमिति भेदनिष्ठा षष्ठी तद्धितोत्पत्तिश्च न प्राप्नोति । तस्मात्तयोरत्यन्तभेद एव युक्तो न पुनर्भेदानेकान्तः । संशयादिदोषसप्तकोपनिपातप्रसक्तेः ।

तथा हि—केन स्वरूपेण तयोर्भेदः केन चाभेद इति संशयः ॥१॥ तथा यत्राऽभेदस्तत्र भेदस्य विरोधो यत्र च भेदस्तत्राऽभेदस्य शीतोष्णस्पर्शवदिति विरोधः ॥ २ ॥ तथा, अभेदस्यैकत्वस्वभावस्याऽन्यदधिकरणम् । भेदस्यानेकत्वस्वभावस्यान्यदिति वैयधिकरण्यम् ॥ ३ ॥

तथा, एकान्तेनैकात्मत्वे यो दोषोऽनेकस्वभावत्वाभावलक्षणोऽनेकात्मकत्वे चैकस्वभावत्वाभावलक्षणः सोऽप्यत्रानुषज्यत इत्युभयदोषः॥४॥ तथा येन स्वभावेनार्थस्यैकस्वभावता तेनानेकस्वभावत्वस्यापि प्रसंगः। येन चानेकस्वभावता तेनैकस्वभावत्वस्याप्यनुषङ्ग इति संकरः। '**सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः संकरः**' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ तथा येन स्वभावेनानेकत्वं तेनैकत्वं प्राप्नोति येन चैकत्वं तेनानेकत्वमिति व्यतिकरः। '**परस्परविषयगमनं व्यतिकरः**' इति वचनात् ॥६॥ तथा यमात्मानं पुरोधाय भेदो यं च समाश्रित्याभेदस्तावात्मानौ भिन्नौ चाभिन्नौ च। तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था ॥ ७ ॥ तदुक्तम्— '**संशयविरोधवैयाधिकरण्यसंकरमथोभयं दोषः। अनवस्थाव्यतिकरमपि जैनमते सप्त दोषाः स्युः ॥**' इति। एवं तत्त्वस्याप्रतिपत्तिरेवानेकान्तवादिनाम्।

अनेकदोषोपनिपातदुःस्थं तस्मादनेकान्तमतं विहाय।
एकान्ततो भिन्नतयाऽभ्युपेयौ सामान्यभेदाविह नीतिमद्भिः॥५७८॥

इत्थं यौगैः स्वीयमार्गानुराग-
ग्रस्तस्वान्तैर्जल्पितं युक्तिजालम्।
सर्वं चैतन्मोहनिद्राप्रलाप-
प्रायं प्रेक्षैर्लक्षणीयं तथा हि ॥ ५७९ ॥

यत्तावत् 'सामान्यविशेषौ अत्यन्तभिन्नौ' इत्याद्यनुमानमुक्तम्। तत्र भिन्नप्रतिभासत्वादिति हेतोः कोऽर्थः। किं भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वात्, भिन्नाकारावभासित्वाद्वा। आद्यपक्षे आत्मादिनाऽनेकान्तः। प्रत्यक्षादिभिन्नप्रमाणग्राह्येऽप्येकस्मिन्भेदासंभवात्। द्वितीयपक्षेऽपि कथंचिद्भिन्नाकारावभासित्वं साधनत्वेनाध्यवसितं सर्वथा वा। यदि कथंचित्तदा कथंचिदेव, अतः सामान्यविशेषयोर्भेदः सिद्ध्येत्। तेनैवाऽस्याविनाभावसंभवात्। न पुनः सर्वथा तद्विपर्ययात्। तथा च हेतोर्विरुद्धत्वं साध्यविपर्ययसाधनात्। सर्वथा भिन्नाकारावभासित्वं त्वसिद्धम्।

सामान्यविशेषयोः कथंचिदभिन्नाकारयोः सतोस्तथैव प्रतिभासात् । अत एव च पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा । दूरपादपादिना व्यभिचारश्च हेतोः । न हि दूरासन्नदेशवर्तिप्रतिपत्तॄणामस्पष्टेतरतया प्रतिभासभेदेऽपि पादपादेरत्यन्तभेदः संभवति । ननु चात्र प्रतिभासभेदाद्विषयभेदोऽस्त्येव । तथा हि—प्रथमं दूरदेशवर्तिनो विज्ञानं पादपत्वसामान्यविषयम् । उत्तरकालं तु तद्देशोपसर्पणे शिंशपादिविशेषविषयमिति चेत् । तदप्यविचारितमनोहरम् । एवं हि विषयभेदाभ्युपगमे यमहमद्राक्षं दूरस्थितः पादपमेतर्हि तमेव पश्यामीत्येकत्वाध्यवसायो न स्यात् । तथा यद्यथा निर्बाधाध्यक्षेऽवभासते तत्तथैवाऽभ्युपगन्तव्यम् । यथा नीलं नीलरूपतया निर्बाधाध्यक्षेऽवभासतेऽवभासेते च कथंचित्तादात्म्येन सामान्यविशेषावित्यनुमानबाधितः पक्षः । न च तथा तदवभासिनोऽध्यक्षस्य निर्बाधत्वमसिद्धम् । तद्बाधकस्य कस्यचिदप्यसंभवात् । न खलु प्रत्यक्षं तद्बाधकम् । अत्यन्ततद्भेदस्याऽत्राप्रतिभासमानत्वात् । अनुमानमप्येतदेवान्यद्वा तद्बाधकं स्यात् । न तावदेतदेव । अस्याध्यक्षबाधितविषयतयोत्थानस्यैवाऽसंभवात् । भ्रान्तत्वान्न प्रस्तुतानुमानाविषयस्य प्रत्यक्षेण बाधेति चेत् । कुतः प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वम् । प्रस्तुतानुमानेन बाधनाच्चेत्तर्हि चक्रकापत्तिः । तथा हि—अबाधितविषयतया प्रस्तुतानुमानस्योत्थाने प्रत्यक्षस्यानेन बाधा । तस्यां च सत्यां तस्य भ्रान्तत्वम् । तस्मिन्सति अबाधितविषयतया प्रस्तुतानुमानस्योत्थानमिति । कथं चैवमनुष्णोऽग्निः सत्त्वाज्जलवत्, इत्यस्याप्यबाधितविषयतया प्रवृत्तिर्न स्यात् । साध्यसाधनयोः साहचर्यस्य सपक्षे प्रत्यक्षतः प्रतीतेरत्राप्यविशेषात् । पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनादस्याऽगमकत्वमितरत्राप्यविशिष्टम् । तन्नैतेनैवाऽनुमानेन सामान्यविशेषयोः कथंचित्तादात्म्यग्राहिप्रत्यक्षस्य बाधनम् । अनुमानान्तरेण तद्बाधनेऽस्य वैयर्थ्यम् । साध्यस्यापि तत एव प्रसिद्धेः । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलो घटपटयोरपि दृष्टान्तीकृतयोरत्यन्तभेदासंभवात् । तदसंभवश्च सत्त्वादिनाऽन्योन्यं तयोरभेदात्सुप्रसिद्धः ।

साधनविकलश्चायं दृष्टान्तोऽपि .... सामान्यविशेषयोरात्यन्तिकं भेदं प्रसाधयति । द्वितीयानुमानेऽपि विरुद्धधर्मान्वितत्वाख्यो हेतुर्धूमेनानैकान्तिकः । न खलु स्वसाध्येतरयोर्गमकत्वागमकत्वलक्षणविरुद्धधर्मान्वितत्वेऽपि धूमोऽभि .... लापचितस्य तु सामग्र्यन्तरत्वात्साध्यान्तरं प्रत्यगमकत्वम् । न चैकस्यैव तस्य गमकत्वागमकत्वे संभवत इत्यप्यन्धसर्पबिलप्रवेशन्यायेन परेषामनेकान्तावलम्बनम् । धूमस्याभिन्नत्वात् । य एव हि गमकः स्वसाध्ये स एव ह्यत्यन्तागमक इति । अथान्यः स्वसाध्ये गमकोऽन्यश्चान्यत्रागमकस्तर्हि यो गमको धूमस्तस्य स्वसाध्यवत्साध्यान्तरेऽपि सामर्थ्यादेकस्मादेव धूमान्निखिलसाध्यसिद्धिप्रसंगाद्धेत्वन्तरोपन्यासो व्यर्थः स्यात् । तथा यदपि तद्वस्तुनः सामान्यस्वभावता स्वीक्रियत इत्यादि । तदप्ययुक्तम् । सामान्यविशेषोभयस्वभावस्य वस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतत्वात् । प्रमाणप्रतीते च विरोधानुपपत्तेः । यच्चावाचि ' पटस्य भाव ' इत्यादि । तदपि न न्याय्यम् । षण्णां पदार्थानामस्तित्वमित्यत्र भेदाभावेऽपि षष्ठ्युत्पत्तिप्रतीतेः । न खलु भवतां षट्पदार्थातिरिक्तमस्तित्वादिकमभिमन्यते । षट्पदार्थसंख्याव्याघातप्रसंगात् । ननु धर्मिरूपा एव ये भावास्ते षट् पदार्थाः प्रोक्ताः । धर्मरूपास्तु तद्व्यतिरिक्ता इति चेत् । कस्तर्ह्यस्तित्वस्य तैः सह संबन्धो येन तत्तेषां धर्मः स्यात् । संयोगः समवायो वा । न तावत्संयोगोऽस्य गुणत्वेन द्रव्यैकाश्रयत्वात् । नापि समवायः । तस्यैकत्वेनेष्टेः । समवायेन चाऽस्य समवायसंबन्धे तस्यानेकत्वप्रसक्तेः । एकत्वे.... .... कथमेवमस्तित्वस्यास्तित्वमित्यत्रास्तित्वयोरेकत्वे कथं भेदनिबन्धना विभक्तिर्भवेत् । अथ तत्राप्यपरमास्तित्वं स्वीक्रियते तदाऽनवस्था स्यादपरापरधर्मसमावेशे । नच सत्त्वस्य धर्मिरूपत्वानुषङ्गात्षडेव धर्मिण इत्यस्य व्याघातः । ये धर्मिरूपा एव ते षट्त्वेन विवसेत्, न द्रव्यादीनां धर्मरूपाक्षिता (!) ....

इति त्वस्यापि संभवात् । तथा स्वस्य भावः स्वत्वमित्यादौ भेदाभावेऽपि तद्धितोत्पत्तेरुपलम्भान्न साऽपि भेदपक्षमेवाऽवलम्बते । यच्चावाचि संशयादिदोषसप्तकोपनिपातप्रसक्तेरित्यादि तदपि न मनोज्ञम् । साधकबाधकमानाभावादिसामग्र्यभावे कथं प्रत्येककोटिनिर्णये संशयोऽयमुपपन्नः स्थाणुपुरुषप्रतीतौ तत्संशयवदेव । अथानुपजायमानोऽपि संशयोऽत्र बलादापाद्यते । नन्वेवं कस्यचिदपि प्रतिनियतरूपव्यवस्था न स्यात् । सर्वत्र तस्यापादयितुं सुशकत्वात् । तथाहि—घटादिप्रतिनियतवस्तुप्रमातृत्वमेवात्मनो ज्ञानस्वभावस्य परमात्मस्वरूपस्य वा स्यादित्यादिसंशयस्यापादयितुं सुशकत्वेन न क्वचित् व्यवस्था सिध्येत् । ततो घटादेः प्रतिनियतरूपव्यवस्थामिच्छता नाऽनुपजायमानः संशयो बलादापादयितुं शक्यः ॥ १ ॥ विरोधोऽपि भेदाभेदाविवाभे (?) वस्तुरूपादावपि समान इत्येकस्य भेदाभेदवद्रूपादिस्वभावताऽपि न भवेत्। किं चाऽयं भावेभ्योऽपृथग्भूतः पृथग्भूतो वा भवेत् । यद्यपृथग्भूतः कथं विरोधको नाम स्वात्मभूतत्वात्तत्स्वरूपवत् । अथ पृथग्भूतस्तथापि न विरोधकः पृथग्भूतत्वादेवाविरोधकार्थान्तरवत् । तथापि तस्य विरोधकत्वे सर्वः सर्वस्य विरोधकः स्यात् । ननु चार्थान्तरभूतोऽपि विरोधिनोर्विरोधको विरोधस्तद्विशेषणत्वे सति विरोधप्रत्ययविषयत्वात्। यस्तु न तयोर्विरोधकः स न यथा तथाऽपरोऽर्थस्ततो न सर्वः सर्वस्य विरोधक इति चेन्न तस्य तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः । विरोधो हि अभावः । स च तुच्छस्वभावो यदि शीतोष्णद्रव्ययोर्विशेषणं तदा सकृत्तयोरदर्शनापत्तिः । अथ शीतद्रव्यस्यैव विशेषणं तदा तदेव विरोधि स्यान्नोष्णद्रव्यम् । तथा न द्विष्ठोऽसावेकत्रावस्थितेः । न चैकत्र विरोधः । सर्वदा तत्प्रसंगात् । एतेनोष्णद्रव्यस्यैव विरोधो विशेषणमित्यपि निरस्तम् । अथ विरुध्यमानत्वापेक्षया कर्मस्थः । विरोधकत्वापेक्षया तु कर्तृस्थो विरोधः । एवं च यद्यपि कर्तृस्था कर्तर्येव कर्मस्था च कर्मण्येव विरोधव्यक्तिस्तथापि सामान्यापेक्षयोभयविशेषणत्वा-

द्विष्ठोऽसावभिधीयते । तदा रूपादेरपि द्विष्ठत्वनियमापत्तिः । तत्सामान्यस्य द्विष्ठत्वात् । रूपादेर्गुणविशेषात्तत्सामान्यस्य पदार्थान्तरत्वान्न तदनेकस्थत्वमिति चेत् । तर्हि कर्मकर्तृस्थाद्विरोधविशेषात्पदार्थान्तरस्य विरोधसामान्यस्य द्विष्ठत्वे कुतस्तद्द्विष्ठत्वं येन द्वयोर्विशेषणं विरोधः । एतेन 'गुणयोः कर्मणोर्द्रव्यगुणयोर्गुणकर्मणोर्द्रव्यकर्मणोर्वा विरोधो विशेषणम्' इत्यपास्तम् । विरोधस्य ह्यभावरूपत्वे कथं सामान्यविशेषभावो येनानेकविरोधि विशेषणभूतविरोधविशेषव्यापि विरोधसामान्यमुपेयते । यदि पुनः षट्पदार्थव्यतिरिक्तत्वात्पदार्थशेषो विरोधोऽनेकस्थः । स च विरोध्यविरोधको भावप्रत्ययविशेषासिद्धः समाश्रीयते । तदाप्यस्यासंबद्धस्य द्रव्यादौ विशेषत्वं स्यात्संबद्धस्य वा । न तावदसंबद्धस्य । अतिप्रसंगात् । दण्डादौ तथा प्रतीत्यभावाच्च । अथ संबद्धस्य किं संयोगेन समवायेन विशेषणभावेन वा । न तावत्संयोगेन । अस्याद्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात् । नापि समवायेन । विरोधस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषव्यतिरिक्तत्वेनासमवायित्वात् । नापि विशेषणभावेन । संबन्धान्तरेणासंबद्धे वस्तुनि तस्यासंभवात् । अन्यथा दण्डपुरुषादौ संयोगादिसंबन्धाभावेऽपि स स्यात् । इत्यलं संयोगादिसंबन्धकल्पनाप्रयासेन । तदित्थं विरोधस्य परामृश्यमानस्याघटमानत्वान्नायं भेदाभेदयोः परिकल्पयितुं युक्तः ॥ २ ॥ नापि वैयधिकरण्यम् । एकाधारतया निर्बाधबोधे भेदाभेदयोः प्रतिभासमानत्वात् ॥ ३ ॥ नाप्युभयदोषानुषंगः । तस्करपारदारिकाभ्यामतस्करपारदारिकवद्भेदात्मकवस्तुनः केवलभेदाभेदाभ्यां जात्यन्तरत्वात् । न खलु भेदाभेदयोरन्योन्यानिरपेक्षयोरेकत्वं जिनपतिमतानुसारिभिरिष्टं येनायं दोषः स्यात् । तत्सापेक्षयोरेव तदभ्युपगमात्तथाप्रतीतेश्च ॥ ४ ॥ नापि संकरव्यतिकरौ । स्वरूपेणैवार्थे तयोः प्रतीयमानत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाप्यनवस्था । धर्माणामपरधर्मासंभवात् । '**धर्मिणोऽनेकरूपत्वं न धर्माणां कथंचन**'

इत्यभिधानात्　॥ ७ ॥ एवं संशयादिदोषसप्तकाविकुट्टनाद्यदुक्तं तत्त्वस्याप्रतिपत्तिरेवानेकान्तवादिनामेति, तत्प्रत्युक्तम् ।

तत्सामान्यविशेषयोर्नियमतो भेदः समास्थीयते
यैस्ते न्यायपराङ्मुखाः कुमतयस्तीर्थान्तरीया हताः ॥
स्याद्वादोन्नततोरणो जिनपतेरुत्तुङ्गसच्छासन-
प्रासादः प्रचुरार्थसार्थरुचिरस्तस्माच्चिरं निघ्नतान् ॥ ५८० ॥
सामान्यविशेषाख्योऽनेकान्तः सिद्धिसौधमानीतः ।
अधुना तु साध्यतेऽभावादिध्वनिसूचितस्तत्र ॥ ५८१ ॥

सदसदनेकान्तवादस्य संसाधनम्।

तथा हि– समस्तं वस्तु स्वपररूपादिना सदसदात्मकं प्रतिनियतरूपव्यवस्थानुपपत्तेः । नन्वत्र साध्यपदयोर्विरोधः । कथमेकमेव कुम्भादिवस्तु सच्चासच्च भवति । सत्त्वं ह्यसत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितम् । असत्त्वमपि सत्त्वपरिहारेण । अन्यथा तयोरविशेषः स्यात् । ततश्च तद्यदि सत्, कथमसत् । अथासत्, कथं सदित्यप्रसिद्धमेव सदसदात्मकत्वम् । तथा चाप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य दोषः । प्रतिनियतरूपव्यवस्थाऽन्यथानुपपत्त्याख्यो हेतुरप्यसिद्धः । इतरेतराभाववशादेव प्रतिनियतरूपव्यवस्थाया उपपद्यमानत्वात् ।

भावाभावात्मकं वस्तु तदित्थं नोपपद्यते ।
स्वीकार्यौ सर्वथा भिन्नौ भावाभावौ बुधैस्ततः ॥ ५८२ ॥

तदिदमखिलमलीकम् । यतो यदि येनैव प्रकारेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वं येन चासत्त्वं तेनैव च सत्त्वमभ्युपेयेत । तदा स्याद्विरोधः । यदा तु स्वरूपादिना सत्त्वं पररूपादिना त्वसत्त्वमिष्यते तदा कास्य गन्धोऽपि । न खलु वस्तुनः सत्त्वमेव । स्वरूपादिनेव पररूपादिनापि सत्त्वप्रसंगात् । सर्वस्यासर्वात्मकत्वानुषक्त्या सत्त्वाद्वैतापत्तेः । तच्च प्रागेव कृतोत्तरम् । नाप्यसत्त्वमेव । पररूपादिनेव स्वरूपादिनाप्यसत्त्वप्रसंगात् । अखिलस्य खपुष्पप्रख्यत्वापत्त्या सकलशून्यताप्राप्तेः । सापि च प्राक्प्रति-

क्षिप्तैव । भेदाभेदयोरिव सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधो विधुरयितुं सुशक एव । तन्नाप्रसिद्धविशेषणं पक्षस्य दोषः । यत्तूक्तम्—इतरेतराभाव इत्यादि । तदसुन्दरम् । इतरेतराभावस्य घटवस्तुभेदे घटविनाशे पटाद्युपलब्धिप्रसंगात्पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात् । अथ घटाद्भिन्न इतरेतराभावस्तदा घटपटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । यदा हि पटाद्यभावरूपो घटो न भवति तदा घटः पटादिरेव स्यात् । यदा च घटस्य घटाभावाद्भिन्नत्वाद्घटरूपता तथा पटादेरपि स्याद्घटाभावाद्भिन्नत्वादेव । नाप्येषां परस्परभिन्नानामभावेन भेदः शक्यते कर्तुं तस्य भिन्नाभिन्नभेदकरणेऽकिंचित्करत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभावः संभवति । नापि परस्परं भिन्नानामभावेन भेदः क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते । यतो भावानामात्मात्मीयरूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः, स च प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः । किंच भावाभावयोर्भेदो नाभावनिबन्धनः । अनवस्थाप्रसंगात् । अथ स्वरूपेण तयोर्भेदस्तदा भावानामपि स्वरूपेणैव स स्यादिति किमपरेण भावेन कल्पितेन । तन्नैकान्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा इतरेतराभावः संभवति । अपि चायं किं स्वतन्त्रो भावधर्मो वा । न तावत्स्वतन्त्रः । तथाविधस्यास्य प्रागेव परास्तत्वात् । अथ भावधर्मः, कस्य पुनर्भावस्य धर्मोऽसौ घटस्य पटस्योभयस्य वा । यदि घटस्य तत्रापि किं घटस्वरूपस्य निषेधकः पटस्वरूपस्य वा । प्रथमपक्षे किं घट एव घटः स्वरूपस्य प्रतिषेधकः पटे वा । प्रथम पक्षे कथं घटधर्मोऽसौ धर्मिण्येवासत्त्वात् । द्वितीये तु पटे सन्, असन् वा घटमयं निषेधेत् । यदि संस्तदा कथं घटधर्मोऽसौ, तादात्म्येनावस्थानात्तद्धर्मताया एव संभवात् । अथ असंस्तदा घटे घटासत्त्वासत्त्वाद्घटसत्त्ववत्पटेऽपि घटासत्त्वासत्त्वाद्घटसत्त्वप्रसंगः । तन्न घटस्य धर्मः सन्, अस्यैव घटस्वरूपस्य निषेधकोऽसौ । अथ पटस्वरूपस्य निषेधकोऽसौ । तत्रापि किं पटात्मन्येव घटात्मनि वा । नाद्यः पक्षः । पटाभावस्य घटधर्मत्वेन

पटात्मत्वाभावेन तत्र तन्निषेधं कर्तुमसमर्थत्वात् । द्वितीयपक्षे त्वस्मन्मतसिद्धिः । पटाभावस्य घटधर्मस्य घटात्मकत्वात्पटनिषेधकत्वेनास्माभिः स्वीकारात् । अथ यदि घटधर्मोऽसौ तदा कथं घटे पटो नास्तीति पटसामानाधिकरण्येन तत्प्रतीतिः । तदसत् । संसर्गमात्रप्रतिषेधत्वादस्य भूतले घटो नास्तीतिवत् । इह तु तादात्म्यप्रतिषेधस्य प्रक्रान्तत्वात् । तत्र च घटः पटात्मा न भवतीति प्रतीतेर्भवत्येव घटसामानाधिकरण्यं पटाभावस्य । एवं पटधर्मत्वे घटाभावस्य सर्वं वाच्यम् । यथा हि घटः पटात्मा न भवतीति प्रतीतिरस्ति तथा पटो घटात्मा न भवतीत्यपि । ततोऽपि घटात्मा पटाभावो घटधर्मः पटात्मा च घटाभावः पटधर्म इति युक्तम् । संग्रहनयाभिप्रायादुभयधर्मताप्यस्याविरुद्धेति । न चाभाव एवेतरेतराभावस्येति सौगतैः कल्पनीयम् । घटादेः सर्वात्मकत्वप्रसंगात् । तथा हि—यथा घटस्य स्वदेशकालाकारादिना सत्त्वं तथा यदि परदेशकालाकारादिनापि तथा सति स्वदेशादित्ववत्परदेशादित्वप्रसक्तेः कथं न सर्वात्मकत्वं, अथ परदेशादित्ववत्स्वदेशादित्वमपि तस्य नास्ति । तदा सर्वथाऽभावप्रसक्तिः । अथ यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वम् । नन्वेवमपि यदि परासत्त्वे स्वसत्त्वस्यानुप्रवेशस्तदा सर्वथाप्यसत्त्वम् । अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य तदा परासत्त्वस्याभावात्सर्वात्मकत्वम् । यथाहि स्वासत्त्वासत्त्वात्स्वतत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वासत्त्वात्परसत्त्वप्रसक्तिरनिवारितप्रसरा विशेषाभावात् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तन्निवृत्तिः परसत्त्वात्मिकेति वाच्यम् । स्वासत्त्वेऽप्येवं प्रसंगात् । अथ नाभावनिवृत्त्या पदार्थो भावरूपः प्रतिनियतो वा भवति । अपि तु स्वहेतुसामग्रीतः स्वस्वभावनियत एवोपजायते । तथैव चार्थसामर्थ्यभाविनाऽध्यक्षेण विषयीक्रियमाणो व्यवहारपथमवतार्यते, इति किमितरेतराभावकल्पनया । उच्यते । किंचित्केवलस्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियतोत्पत्तिरेव परासत्त्वात्मकत्वव्यतिरेकेण नोपपद्यते । स्वस्वरूपनियतप्रतिभासनं

च पराभावात्मकप्रतिभासनमेव । अत एव स्वकीयरूपानुभवान्नान्यतोऽन्यनिराक्रियेत्येतदपि सदसदात्मकवस्तुप्रतिभासनमन्तरेणानुपपन्नमेव। यदा हि पररूपव्यावृत्तिमत्तत्स्वरूपमध्यक्षे प्रतिभाति तदा स्वस्वरूपमेव परतस्तस्य भेदस्तदग्रहणमेव चाध्यक्षतस्तद्भेदग्रहणम् । अन्यथा पारमार्थिकपरसत्त्वासत्त्वात्मकस्वसत्त्वाभावे स्वसत्त्ववत्परसत्त्वात्मकत्वप्रसंगान्न तत्स्वरूपमेव भेदो नापि तत्प्रतिभासनमेव भेदप्रतिभासनं स्यात् । अत एवान्याभावस्य पदार्थात्मकत्वेऽपरापराभावकल्पनया नानवस्था । नापि परग्रहणमन्तरेण तद्भेदग्रहणाभावादितरेतराश्रयत्वाद्भेदाग्रहणम् । न चाभावस्य तुच्छतया सहकारिभिरनुपकार्यस्य ज्ञानाजनकत्वम् । नापि भावाभावयोरनुपकार्योपकारकत्वेनासंबन्धो भावाभावात्मकस्य पदार्थस्य स्वसामग्रीत उत्पन्नस्य प्रत्यक्षे तथैव प्रतिभासनात् । न चासदाकारावभासस्य मिथ्यात्वम् । सदाकारावभासेऽपि तत्प्रसंगात्। न चासदवभासस्याभावः। अन्यविविक्तावभासस्यानुभवसिद्धत्वात् । तन्न यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वमिति साधु । अपेक्षणीयनिमित्तभेदाच्च सत्त्वासत्त्वयोर्नैकत्वं वक्तुं युक्तम् । स्वद्रव्यादिकं हि निमित्तमपेक्ष्यार्थे सत्त्वं व्यवस्थाप्यते । परद्रव्यादिकं पुनरपेक्ष्यासत्त्वम् । ततो विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वात्सत्त्वासत्त्वयोर्भेदः। एकान्ताभेदे तु सत्त्वासत्त्वयोर्विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वानुपपत्तिः । तथा हि—यदेकान्तेनाभिन्नं न तत्र विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वं यथा सत्त्वे, असत्त्वे वा । एकान्तेनाभेदश्च सत्त्वासत्त्वयोर्भवद्भिरिष्ट इति । प्रतिनियतसदसत्प्रत्ययगोचरचारित्वानुपपत्तिश्चानयोस्तत एव तद्वत् । अभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वे च तत्प्रत्यययोः सर्वत्र हेतुभेदात्फलभेदः, इत्यभ्युपगमो विरुध्येत । ततः सत्त्वासत्त्वयोर्वस्तुनि प्रतीतिभूधरशिखरारूढं कथंचित्तादात्म्यं प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरतस्तु सदसदात्मकवस्तुविचारः श्रीमदनेकान्तजयपताकातः प्राज्ञैर्विज्ञेयः ।

तस्माद्दोषापगमविशदान्मानतः संप्रसिद्धे
सत्त्वासत्त्वोभयपरिगते विश्ववस्तुप्रपञ्चे ॥

१ अ. ज. प. प्रथमः परिच्छेदः।

एकान्ताय प्रमितिविमुखं कथ्यमानाय तीर्थ्यैः
स्वान्तं हन्त स्पृहयतु कथं शेमुषीवल्लभानाम् ॥ ५८३ ॥

बौद्धमतखण्डनपूर्वकं नित्यानित्यानेकान्तवादस्य मण्डनम्।

एवं सदसदनेकान्त एष समसाधि साधुयुक्तिशतैः।
संप्रति नित्यानित्यानेकान्तः साध्यते सम्यक् ॥ ५८४ ॥

अत्राह ज्ञानश्रीश्रवणदुर्विदग्धशाक्यः कश्चित्—

क्षणिकैकान्ते जीवति कोऽयं तत्साधनमनोरथस्याऽवसरः।

तथा हि—

"यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे
सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मिते सिद्धेषु सिद्धा च सा।
नाप्येकैव विधान्यदापि परकृन्नैव क्रिया वा भवेत्
द्वेधापि क्षणभङ्गसंगतिरतः साध्यैव विश्राम्यति ॥"

सत्त्वमिहार्थक्रियासामर्थ्यमभीष्टं स्वभावहेतुत्वेनोपन्यस्तम्। तच्च प्रमाणतः प्रतिपन्नेषु निःशेषवादिनामविवादसिद्धम्। इति नाश्रयद्वारेण स्वरूपेण वास्यासिद्धिः। नापि विरुद्धता। सपक्षीकृते जलमुचि विलोकनात्। साध्यविपर्ययव्याप्तिलक्षणस्य विरुद्धस्य साध्यवति दर्शनानुपपत्तेः। ननु कथमिह क्षणिकत्वावधारणम्। यतोऽस्य सपक्षता स्यादिति चेत्। उच्यते। इह जलधरस्य जलधारणक्रियासमर्थस्तावदेकदा स्वभावो शक्यपरिहारः। क्षणान्तरे च द्वितीयादौ तत्क्रियायाः कृतत्वात्पुनः कर्तुमशक्यत्वात्तज्जातीयामन्यजातीयां वा कुर्यान्न कुर्याद्वा कामपि क्रियामिति पक्षाः। एवं तत्क्रियाकरणक्षणात्प्रागपि वक्तव्यम्। तत्र यदि प्रथमक्षणवत्क्षणान्तरेऽपि तत्करणसमर्थस्वभावोऽम्भोधरः कथं कदाचित्तत्क्रियाविच्छेदः। क्षणान्तरनिवर्तनीयक्रियासमर्थस्वभावत्वे वा क्षणान्तरवत्प्रथमक्षणेऽपि सजातीयेतरक्रियाप्रसवप्रसङ्गः। क्षणान्तरेऽपि हि तत्सामर्थ्यसंभवाज्जननं तच्च तत्राप्यक्षीणम्।

कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणासंनिधानतः ।
समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां तु किंकृतः ॥५८५॥

एतेनाकरणपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । यदा विलम्बो ह्यसह्यस्तदा-दूरोत्सारितमकरणम् । असामर्थ्ये वा समीहितसमयेऽप्यकरणप्रसङ्गः । सदेकस्वभावत्वात् । स्वभावभ्रंशे च प्रतिक्षणं क्षयः सिद्धो जलधरस्य । प्रयोगः—यद्यदा यज्जननसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव । यथान्या कारणसामग्री स्वकार्यम् । शक्तश्चायमुभयदशायामुभयं कार्यमर्जितुमिति स्वभावहेतुप्रसंगः । विपर्ययप्रयोगश्च—यद्यन्न करोति न तत्तत्र समर्थम् । यथा शाल्यङ्कुरमकुर्वन्कोद्रवः । न करोति चायं प्रथमक्षणसाध्याः क्रिया द्वितीयादिक्षणसाध्या वा प्रथमक्षण इति व्यापकानुपलब्धिः । एवं च जलधरस्य तत्तत्क्रियासु समर्थासमर्थस्वभावतया प्रतिक्षणमन्यत्वेन सपक्षत्वे सिद्धे तत्र वर्तमानस्य सत्त्वहेतोः कुतो विरुद्धता । नाप्यनैकान्तिकशङ्का । सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः प्रसाधनत्वात् । ननु विपर्ययबाधकप्रमाणवशात् व्याप्तिसिद्धिः । तस्य च नोपन्यासवार्तापि। तत्कथं व्याप्तिः प्रसाधितेत्युच्यते । तदचतुरस्रम् । तथा ह्युक्तमेतत् । कर्तुः सा न क्रियान्यदापि किंतु परक्रिया, अक्रियैव वा । अत्र च प्रकारद्वये क्षणभङ्गसंगतेरवश्यंभावोऽतः साध्येन व्याप्तैव सार्थक्रियासक्तिरिति । नन्वेवमन्वयमात्रमस्तु विपक्षात्पुनरेकान्तेन व्यतिरेकः कथं लभ्य इति चेत् । प्रागुक्त 'यद्यदा' इत्यादिकानुमानादन्वयव्याप्तिसिद्धेरेव । विपर्ययबाधकशब्देन पुनरत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणयोरुभयोरपि संग्रहः । अन्वयरूपायां हि व्याप्तौ साध्यविपर्ययस्य बाधकं साधने सति । व्यतिरेकरूपायां तु साध्यविपर्यये बाधकं साधनस्येति । अथापि व्यतिरेकरूपायामेव व्याप्तौ कौतुकमस्ति तदा साप्युक्तैव । तथा हि—नाप्येकैव विधा नान्यदापि किंतु परं कृत्वा भवेदक्षणिकाभिमतभावस्यान्यदा पूर्वं

---

१ 'साधनसत्त्वम्' इति न. पुस्तके पाठः । २ 'साध्यं विपर्ययबाधकम्' इति न. पुस्तके पाठः ।

पश्चाद्वेति क्रमनिर्देशः । नैव क्रिया भवेत् । अन्यदा नैवेत्यवधारणान्न पूर्वं नापि पश्चात्क्रियेत्यक्रमनिर्देशः । एतस्य च कार्यगतस्य प्रकारद्वयस्य कारणानां क्षणभङ्ग एव सति संगतिरित्यन्तर्निर्णीतावधारणया वृत्त्या नित्याद्व्यावृत्तिरित्यपास्य क्षणभङ्गसंगतिरिति प्राधान्येनोपन्यस्तं वृत्ते । तदक्षणिकादिवक्षणिकादपि मा व्यावृत्तिः शंकीति लक्षयितुम् । एतेनाक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधाच्छक्तिलक्षणं सत्त्वमवर्हीयेत । अतः क्षणिकत्व एव विश्राम्यते न व्याप्यत इति क्रमयौगपद्यलक्षणव्यापकानुपलम्भाद्विपर्यये बाधकात्सत्त्वस्यार्थक्रियाशक्तिलक्षणस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिसिद्धिरित्युक्तं भवति । तथा च प्रयोगः—यत्क्रमयौगपद्यवत्यामर्थक्रियायां नोपयुज्यते तदनार्थक्रियाशक्तम् । यथा हरिपदारविन्दम् । नोपयुज्यते चाक्षणिको भावः क्रमयौगपद्यवत्यामर्थक्रियायामिति व्यापकानुपलम्भः ।

अपि च—

यन्निर्भाति यथा तथा तदखिलं गंगाम्बु गौरं यथा
नो चेन्न प्रतिवस्तु शक्तिनियमः संकीर्णभावे भवेत् ॥
संस्काराः प्रतिभान्ति चेन्द्रियमतिष्वेकक्षणस्थायिनः
स्यादेकक्षणवीक्षणादितरथा दृष्टिस्त्रिकालीकला ॥ ५८६ ॥

लिङ्गरूपोपपत्तिव्यवकीर्णोऽयं स्वभावहेतुप्रयोगः । अत्र च सपक्षे भावान्न विरुद्धता दोषः । द्वितीयपादेन चानैकान्तपरिहारः । तथा हि—निर्भानं प्रत्यक्षे प्रतिभानमुक्तम् । ततो यावता विशेषेण पदार्थः प्रत्यक्षे प्रतिभासमासादयति तन्नियमपरिहारेण यदि स्वरूपस्थितिमाभजेत तदा सर्वसंकीर्णमस्य स्वरूपमिति सर्वत्र सर्वोपयोगादिप्रसंगः । अतः स्वरूपनियमे प्रमाणापेक्षायां प्रवृत्तिनिवृत्तिकामस्य यद्यथा प्रत्यक्षे प्रतिभातं तत्तथैव सन्नान्यथेति । तदनेन तथावस्थानव्याप्तः प्रत्यक्षप्रतिभासोऽर्थस्यान्यथावस्थाने विपक्षे व्यापकाभावादसंभ-

१ यत्सत्तत् क्षणिकमित्यादिश्लोके ।

वस्तथावस्थानेन व्याप्यत इति दर्शितम् । तृतीयपादेन पक्षधर्मोपसंहारः । तदसिद्धिपरिहारश्चतुर्थेन । पूर्वापरकालयोरेकत्वे हि पदार्थस्य दृष्टाद्रूपाद्रूपान्तरविरहात्सकलकालकलाकलितस्य देशान्तरजुषोऽपि रूपस्यावश्यं प्रतिभास इति न देशकालान्तरावस्थाप्रतिपत्तये प्रमाणान्तरपर्येषणावकाशः । अस्ति च पर्येषणा, इदानीमन्यदेशे वा तद्वस्तु कथमस्ति किंस्विन्नोपनिपातिना रागरसेन सिक्तमिति तदुपनिपातसंभविन्यवसरे विमर्शदर्शनात् । न च दर्शनविषयीकृते तथा संभवः । न च दृष्टेऽप्यनवसायः शक्योऽभिधातुम् । तादृशि जिज्ञासिते रक्तादौ रूपे क्षणिकतावदनभ्यासाभावात् । अन्यथा पश्चाद्दर्शनेऽपि नावसायोदयः स्यात् । तस्मात्तदनवसायस्तदप्रतिभासादेव । ननु यदि क्षणभङ्गुरता भावानां प्रतिभाता प्रत्यक्षे तदा किमनेन सिद्धोपस्थायिनानुमानेनेति चेत् । उच्यते । शिंशपानुमानेनेव व्यवहारः साधनीयः

तथा च—

क्षणत्वमध्यक्षधिया यदेतज्ज्ञानं पुनर्न व्यवहार्यमेतत् ।
अतः समक्षग्रहसाधनेन प्रसाध्यते तद्व्यवहार एव ॥ ५८७ ॥इति॥

तदस्य मानद्वितयस्य विश्वतो दोषोपशान्त्या कुशलेषु सत्सु ।
आकालमेष क्षणभङ्गवादो विजृम्भतामस्खलितं त्रिलोक्याम् ॥ ५८८ ॥

अतीव ताथागत नूतनोऽयं कश्चित्प्रकारस्तव धूर्ततायाः ।
दृष्टिं यदामील्य परिस्फुरन्तमपन्हुषे दोषसमूहमत्र ॥५८९॥

तथाहि—यदवाचि ‘ सत्त्वमिहार्थक्रियासामर्थ्यम् ’ इत्यादि । तत्राविवादसिद्धमेव भावेषु वादिनामर्थक्रियासामर्थ्यं त्वामेकं बहिःकृत्य । क्षणमात्रलक्षकप्रत्यक्षवादिनो हि भवतः कार्यकारणभावप्रतिपत्तिरेव न संभवति । कुत एवार्थे क्रियासामर्थ्यप्रतीतिः स्यात् । तथा हि—कार्यकारणभावः क्वचिदर्थयोः, क्वचनार्थज्ञानयोः, क्वापि ज्ञानयोः प्रतिपत्तव्यः। त्वन्मते चार्थयोस्तावन्नासौ प्रतिपत्तुं पार्यते । कारणकाले कार्यस्य कार्यकाले कारणस्य वा प्रतिभासाभावात् । न चैकस्यैव ग्रहणे कार्यत्वं कारणत्वं

त्रा सिध्यति। तयोरितरेतरसंबन्धग्रहणात्तत्त्वव्यवस्थितेः। स्वरूपमेव कार्यत्वं कारणत्वं चेति चेत्। अस्त्वेतत् किंतु एकैकस्वरूपप्रतीतावस्येदं कार्यं कारणं वेति प्रतिपत्तिः कुतो नालिकेरद्वीपवासिनोऽप्यग्निदर्शनादेव तत्र धूमजनकत्वनिश्चयस्य च प्रसंगात्। परस्परसंबन्धित्वाप्रतिपत्तौ च कार्येण कारणानुमानमस्तमियात्। तदिदमायातम् 'मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नैव पश्यसि'[1] इति। तद्भावे भावस्यावसायात्कार्यकारणभावव्यवस्था सुस्थेति चेत्। न। तद्भावे भावस्य क्षणमात्रवेदिना वेदनेन वेदयितुमशक्यत्वात्। क्रमेण द्वयोरपि प्रतिपत्तिरित्यपि त्रपापात्रम्। क्षणोभयभाविनः कस्यचिदेकस्य वेदनस्यासत्त्वात्। द्वयोस्तु क्रमोत्पन्नयोरपि परस्परस्वरूपाप्रतीतेर्न संबन्धबुद्धिः। विकल्पप्रसादात्तद्बुद्धिरिति चेत्। अहो उत्तमस्य प्रसादः। स हि कतरत्प्रमाणम्। न प्रत्यक्षम्। अकल्पनापोढत्वात्। नानुमानम्। अलिङ्गजत्वात्। नास्य प्रत्यक्षपरिच्छेदानुकारित्वमस्ति। प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावापरिच्छेदात्। किंच तद्भावभावित्वमात्रेण कार्यकारणत्वे रासभसद्भावे धूमोद्गमदर्शनात्तस्यापि तत्कारणतापत्तिः। तदभावेऽपि तद्भावादनापत्तिरिति चेत्। नास्त्येतत्। यो हि धूमक्षणस्तद्भावे भवति स कथं तद्भाववदभावेऽपि स्यात्। उत्पन्नस्य पुनरुत्पादायोगात्। अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां संतानस्य कार्यकारणभावोऽभिधीयते। तन्न साधु। क्षणातिरेकिणस्तस्यासंभवात्। भावे वा कार्यकारणभावस्तस्यैव स्यान्न क्षणानाम्। अक्षणिकश्चासौ, इत्यनेनैव सत्त्वं व्यभिचारि स्यात्। क्षणिक एवासाविति चेत्तर्हि किमनेनापि भिद्यमानयानपात्रानुयायिभिन्नयानान्तरतुल्येन। यो नान्वयव्यतिरेकग्रहणद्वारेण कार्यकारणभावग्रहणत्राणाय। किंच। कारणात्कार्यं भवत्कथं गृह्यते। किमत एव भवति, आहोस्विद् अतो भवत्येव, किंवाऽतोऽपि भवतीति। एवं च न कार्यकारणभावग्रहो नियमाभावात्।

[1] लौकिकन्यायः।

नाप्यतो भवत्येवेति । देशान्तरे कालान्तरे च ततस्तदनुपपत्तेरिति दर्शनात् । नाप्यतोऽपि भवतीति पक्षः । तत्रापि सामर्थ्यादन्यतोऽपि भवतीति स्वयमेव व्यभिचारोपगमात् । ततोऽध्यक्षेणान्वयव्यतिरेकासिद्धेर्न कार्यकारणभावस्यावसायः । अथानुपलम्भादेतदवसायः । हन्त कोऽयमनुपलम्भः । प्रत्यक्षमनुमानं वा । न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्य क्षणान्तरासंसृष्टवस्तुविषयत्वात् । तेन च यथा नान्वयव्यतिरेकग्रहस्तथा प्रोक्तम् । नाप्यनुमानम् । अस्यान्वयव्यतिरेकग्रहणपूर्वकत्वात् । तद्यदि तेनैवान्वयव्यतिरेकग्रहणं तदेतरेतराश्रयदोषः स्यात् । अथानुपलम्भान्तरेण तर्हि तत्राप्यन्वयव्यतिरेकग्रहणमन्येनानुपलम्भान्तरेणेत्यनवस्था । एतेन प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्यपि प्रत्युक्तम् । तन्नार्थयोः कार्यकारणभावावगमः संभवति । नाप्यर्थज्ञानयोः । समानन्यायत्वात् । किंच योऽयं प्रतिभात्यर्थः स ज्ञानस्यैवाकार इत्यभिमतम् । न च स्वात्मभूतेनार्थाकारेण तस्य जन्यजनकभावः संभवति । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततोऽन्यश्चार्थः[1] कदाचिन्न गृह्यते । ज्ञानसांश्लिष्टासांश्लिष्टाकारद्वयाप्रतिभासनात् । न चार्थाकारदर्शनेनार्थस्य कारणत्वव्यवस्थानं भ्रान्तिज्ञानेऽप्यर्थाकारदर्शनात् । संवादिन एवाकारस्यार्थादुत्पत्तिरिति चेत् । कुतोऽयमविनाभावः[2] सिद्धः । किंच संवादोऽप्यर्थक्रिया वा स्यादर्थप्राप्तिर्वा । उभयमप्येतदज्ञानरूपं ज्ञानरूपं वा । अज्ञानरूपं चेत् । तत्कथं सिद्ध्येदिति महद्व्यसनम् । अथ ज्ञानरूपम् । तत्रापि द्वयी गतिः । तदेव ज्ञानमपरं वा । यदि तदेव ज्ञानं पुनः पुनरुत्पद्यमानं संवादः तद्भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्यात् । तदपि हि पुनः पुनरुत्पद्यत एव । अथापरं स्पर्शादिज्ञानम् । तदप्यसत् । यतः केन विशेषेण चक्षुरादिविज्ञानस्य स्पर्शादिविज्ञानं संवाद उच्यते । न हि जैनवत्त्वया दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थस्य ग्रहणमिष्टम् । नापि पूर्वोत्तरकालविज्ञानानामेकविषयत्वं तत्कथं ज्ञानान्तरोत्पत्तिः पूर्वज्ञानस्य संवादः । तन्नार्थज्ञान-

---

1 'ततोऽन्यत्वेऽर्थः' इति न. पुस्तके पाठः । २ अविनाभावः—व्याप्तिः

योरपि कार्यकारणभावः प्रतीयते । नापि ज्ञानयोः । स्वात्मसंविन्मात्रनिष्ठत्वात् । न खलु कारणज्ञानेनोत्पन्नेन सता कार्यभूतमिदं मे ज्ञानमिति संवेद्यते । नापि कार्यज्ञानेन कारणभूतमिदं मे ज्ञानमिति । किं च । कार्यकारणभावग्रहणं तदा वः संगतिमुपेयते यदा प्रतिसंधाता स्वीकृतः स्यात् । अथोच्यते प्रतिसंधातृस्वीकारो न संगतः प्रतिसंधेयत्वाभिमताभिर्बुद्धिभिर्भेदाभेदविकल्पाक्षमत्वात् । अभेदेऽपि स एव वा स्याद्बुद्ध एव वा । अत्र च प्रथमपक्षे कर्मणः, पक्षान्तरे कर्तुरभावात्कः प्रतिसंधानार्थः । भेदेऽपि बुद्धिभ्यो भिद्यमानस्य जडस्य कः प्रतिसंधानार्थः । बुद्धियोगाद्द्रष्टृत्ववत्प्रतिसंधातृत्वमिति चेत् । बुद्धिरेव तर्हि द्रष्टुः प्रतिसंधात्री चेति नियतस्वीकारे तद्योगादन्यस्य तथात्वमिति किमनेन **याचितकमण्डनेन** । बुद्धीनां कर्तृत्वाभावान्न तन्निबन्धनस्याधिगन्ताधुना, फलस्याधुना प्रतिसंधातेति । तथाविधबुद्धिगतविशेषस्वीकारे तु किमपरेण कर्तव्यं तावतैव पर्याप्तत्वाद्व्यवहारस्येति । तदपि **नैयायिकानेव** वराकान्विक्लवयति । य एकान्तेन बुद्धिभ्यो भिन्नं जडं चात्मानमास्थिषत न पुनस्तदभिन्नचेतनात्मवादिनः **स्याद्वादिनः** । ननु तर्हि किमिति ते **सौगतैः** सह कलहायन्ते । तैरिवार्हतैरपि तदभिन्नात्मवादिभिस्तत्त्वतो बुद्धीनामेव स्वीकृतत्वात् । यथा च तेषां प्रतिसंधानव्यवस्था तथा **ताथागताना**मिति चेत् । अलमनया प्रत्याशया । ते हि नाभिन्नमेवात्मानं ताभ्योऽभिदधति यतो बुद्धिभिरेव प्रतिसंधानोपपत्तिः स्यात्किंतु भिन्नमपि । नन्वेवमप्यात्मनो बुद्धिभ्यो भेदेनावस्थितेर्भिन्नसंतानात्मवत्कथं प्रतिसंधानघटनेति चेत् । उच्यते । विवक्षितात्मबुद्धीनां कथंचित्तादात्म्यबुद्धीनां कथंचित्तादात्म्यपरिणामेनाप्यवस्थितेः । न खलु यथा भिन्नसंतानात्मना तासां भेदस्तथैकसंतानस्थितात्मनापि । ननु किमिदमीदृशमिन्द्रजालं यदात्मा बुद्धिभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्चेति । इदमीदृशमेवेन्द्रजालं स्वगृहास्थितम-

---

१ लौकिकन्यायः ।

पि यन्न त्वया चेत्यते। सकललोकयात्रानिर्वाहाय च यत्कल्पते। तथा हि त्वयापि तावच्चित्रज्ञानमुपगतमेव । तच्च नीलाद्याकारेभ्यो भिन्नमभिन्नं च । अन्यथा कथं तच्चित्रं स्यात् । तथैकान्तविविक्तबुद्धिमात्रसद्भावे प्रतिसंधानाद्यभावेन जनव्यवहारश्च कुतः संपद्यत इति । तदेवं क्षणभङ्गुरज्ञानार्थवादिनां न कथंचित्कार्यकारणभावः प्रतीयते । तदप्रतीतौ चार्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वं वाद्यसिद्धत्वान्न साधनतां दधाति । यदपि सपक्षे वृत्त्या साधनस्य विरुद्धताविधुरतामभिधित्समानेन नीरदस्य सपक्षतासिद्धये क्षणिकत्वावधारणार्थं 'यद्यदा यज्जननसमर्थम्' इत्याद्यवादि । तत्र किमिदं सामर्थ्यं नाम करणं शक्तिर्वा । न तावत्करणपक्षः पेशलः । साध्याविशिष्टतादुष्टत्वात् । तथा हि–करणस्य सामर्थ्यशब्दवाच्यतायां यज्जननसमर्थमिति यज्जननकारकमिति हेत्वर्थः । स एतत्करोतीति साध्यस्यापि भिन्नव्यावृत्तिकत्वेन सामर्थ्यकरणयोर्भेदाददोषोऽयमिति चेत् । असदेतत् व्यावृत्तिभेदस्यात्रायोगात्। तथा हि–अत्रायमनिमित्तः सनिमित्तो वा भवेत् । अनिमित्तश्चेत् । शान्तम् । अतिप्रसंगपराहतत्वात् । सनिमित्तश्चेत् । किमत्र निमित्तं व्यावर्त्यभेदद्वारेण व्यावृत्त्यो विरोध इति चेत् । स किं मिथो व्यावर्त्यप्रतिक्षेपात्, उत व्यावर्त्याक्षेपप्रतिक्षेपाभ्याम्, उपाधिभेदाद्वा स्यात् । न तावदाद्यात् । न हि यथा गोत्वेनाश्वत्वं तेन च गोत्वं प्रतिक्षिप्यते। तथात्र सामर्थ्येन करणस्य करणेन च सामर्थ्यस्य प्रतिक्षेपोऽस्ति । तथात्वे वा यदि सामर्थ्येन करणं प्रतिक्षिप्यते तदा हेतोरसिद्धतेति । नापि व्यावर्त्याक्षेपप्रतिक्षेपाभ्याम् । यस्मादेतौ यत्रैव द्वयोः परापरभावस्तत्रैवोपपद्येते वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव । वृक्षत्वेन हि परेण य एवाश्वत्थकपित्थादय आक्षिप्यन्ते त एवापरेण शिंशपात्वेन प्रतिक्षिप्यन्ते । न चैवं सामर्थ्यकरणयोः संभवति । नाप्युपाधिभेदात् कार्यत्वानित्यत्ववत् । कार्यत्वस्य हि कारणमुपाधिः । अनित्यत्वस्य तु विनाशः । अत्र तु नेदृशः कोऽप्ययमभिधातुं शक्यः । शक्यतां वा तथापि

शब्दभेदो वा स्याद्विकल्पभेदो वा । प्रथमपक्षस्तावत्पर्यायशब्दानामौर्ध्वदेहिकमकृत्वा नाभिधातुं लभ्यते । द्वितीयपक्षेऽपि स्वरूपकृतो विषयकृतो वा विकल्पभेदो व्यावृत्तिभेदकः स्यात् । यदि स्वरूपकृतस्तदा समर्थोऽसमर्थव्यावृत्तश्चायमित्यतः स्वरूपकृतविकल्पभेदादसमर्थव्यावृत्तेरपि भेदः प्रसज्यते । अथ विषयकृतः स तर्हीतरेतराश्रयापत्तिः । विषयभेदे हि सिद्धे विकल्पभेदः सिध्यति । तत्सिद्धौ च विषयभेदसिद्धिरिति । अथ शक्तिः सामर्थ्यं तदापि सा किं १ द्रव्यम्, २ पर्यायः, ३ पर्यायविशिष्टं द्रव्यम्, ४ द्रव्यविशिष्टः पर्यायः ५ उभयं स्वतन्त्रम्, ६ द्रव्यस्यावान्तरजातिविशेषः, ७ पर्यायवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा स्यादिति पक्षाः । न तावद्द्रव्यं शक्तिः । तत्र च न करोति तोयदः प्रथमक्षणकार्यं द्वितीयादिक्षणे, द्वितीयादिक्षणकार्यं वा प्रथमक्षणेऽतो न सत्तोयदद्रव्यमिति विपर्ययप्रयोगे स्यात् । तच्च प्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तम् । न च भवतोऽपि नाभिमतं तदा तस्य तोयदद्रव्यत्वमित्यास्तां तावदयं पक्षः । अग्रेतनपक्षांस्तु नीरदक्षणानामतिसूक्ष्मतया स्पष्टप्रतीतेः कर्तुमशक्तेर्बीजस्यैव करणाकरणदशे समाश्रित्य भावयामः । अथ बीजस्य सहकारिढौकितः पर्यायः शक्तिरिति पक्षः सोऽपि प्रसंगानुत्थानेनैव दुःस्थः । परानभ्युपगमेन हेतोरसिद्धेः । न खलु कुसूलमूलावलम्बिनो बीजस्यास्माभिः सहकारिकृतातिशयरूपपर्यायशक्तिसमवधानमभिधीयते यतः प्रसंगः प्रवर्तेत । ननु पर्यायशक्तिस्तदानीमविद्यमाना क्षेत्रक्षितिक्षेपक्षणे तु संपद्यमाना बीजद्रव्याद्भिन्ना वा स्यादभिन्ना वा, भिन्नाऽभिन्ना वा, अनुभयस्वभावा वा । यदि भिन्ना तदा किमनया काणनेत्राञ्जनरेखाप्रख्यया, विभिन्नाः संनिधिभाजः संवेदनकोटिमुपागताः सहकारिण एवासताम् । अथ सहकारिणः कमपि बीजस्यातिशेषविशेषमपोषयन्तः कथं सहकारितामपि प्राप्नुयुरिति चेत् । तर्ह्यतिशयोऽप्यतिशयान्तरमनारचयन्कथं तत्तां प्राप्नुयात् । अथायमारचयति तदन्तरम् । असुन्दरमेतत् ।

किं नात्र पश्यसि पुरः समुपस्थितमनवस्थादोषमुच्चं तेनापि तदन्तरस्यावश्यकरणीयत्वात् ।

अथाभिन्ना भवेदेषा शक्तिः पर्यायलक्षणा ।
जितं जितं तदास्माभिर्भावस्य क्षणिकत्वतः ॥ ५९० ॥

पर्यायशक्तिर्हि द्रव्यानतिरेकिणी कालान्तरे समुन्मिषन्ती भावभेदमकृत्वैव कथमासितुं शक्नोति । भिन्नाभिन्नपर्यायशक्तिपक्षोऽप्यंशे क्षणिकत्वमनर्पयन्न कुशली । तुरीयपक्षोऽपि विधिप्रतिषेधयोरन्यतरनिषेधे तदपरविधानस्यावश्यंभावादसंभवीति ।

तुण्डमण्डपविडम्बनामिमां मुञ्च बालजनताबिभीषिकाम् ।
शाक्यशिष्यक सखे सतां पुरः किं करोषि बत धूर्तचेष्टितम् ॥५९१॥

एतेषु हि पक्षेषु तृतीय एव पक्षः कक्षीक्रियते । तत्र च न कश्चित्तव दूषणोत्प्रेक्षणक्षणः ।

नन्वत्र पक्षे क्षणिकत्वलक्षणं निरूपितं पूर्वमुदग्रदूषणम् ।
न वाच्यमेतन्निपपात शर्करा क्षीरे यदेषा श्रितशीतले स्वयम् ॥५९२॥

प्रियमेव ह्यस्माकं वस्तुषु क्षणिकत्वं द्रव्यांशद्वारेणाक्षणिकेषु । तेषु पर्यायांशद्वारेण क्षणिकत्वोपगमात् । क्षणिकैकान्तस्यैव कुट्टयितुमुपक्रान्तत्वात् । क्षणिकपर्यायेभ्योऽव्यतिरेकात्क्षणिकमेव द्रव्यं प्राप्नोतीति चेत् । न । व्यतिरेकस्यापि संभवात् । अत्राह—अर्धजरतीयमेतत् । क्षणिकाक्षणिकं यदेकमेव सखेऽर्धजरतीयमेतत्प्रियमेव प्रमितितः सिद्धेः । यथा ह्येकैव कामिनी पलिताद्याधारतया जरती, समुन्नतघनस्तनतादिधर्माधारतया त्वजरतीत्यभिधीयते तथैकमेव वस्तु तत्तदपेक्षया क्षणिकमक्षणिकं चोच्यते किमनुपपन्नम् । एतेन पर्यायविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यविशिष्टः पर्यायः, उभयं स्वतन्त्रं शक्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । अधिकश्चोभयं स्वतन्त्रमित्यत्र दृष्टान्तस्य साधनविकलताकलङ्कः । न खल्वन्त्यसामग्र्यां द्रव्यपर्यायौ स्वतन्त्रं कार्यं जनयत इति जैनाभ्युपगमः । परस्परापेक्षयोस्तयोस्त–

ज्जनकत्वेन तेनाभ्युपगमात् । अथ द्रव्यस्यावान्तरजातिविशेषः शक्तिः । स किं द्रव्यपर्यायशक्तिभ्यामनतिरिक्तोऽतिरिक्तो वा । प्रथमकल्पे जल्पितमेव दूषणम् । द्वितीयकल्पेऽपि न किंचित्तत्प्रसाधकं प्रमाणम् । प्रत्यक्षस्य तत्राप्रवर्तनात् । अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनोत्थानुमशक्तेः । एवं चावान्तरजातिविशेषस्वरूपसामर्थ्यस्य परेषामप्रसिद्धेः कुतः प्रसंगः प्रवर्तेत । प्रवृत्तावपि न करोति च विवादास्पदं बीजं तत्कार्यमतो न तथा रूपसामर्थ्यसमन्वितमिति विपर्यये पर्यवसानात्सिद्धसाध्यता । न च तादृशं सामर्थ्यं दृष्टान्तेऽप्यस्माकमभीष्टमिति तस्य साधनवैकल्यं च । अथ केयं यदृच्छा न च कश्चित्तस्य विशेष इष्यते करणमकरणं च प्रोच्यत इति । नैतद्वाच्यम् । पर्यायशक्तिसाहित्यस्वरूपस्य विशेषस्य स्वीकारात् । अवान्तरजातिविशेषस्य तु स्वभावभेदस्वरूपस्य तस्याननुभूयमानत्वात् । किं च । एतस्मिन्नुपेयमाने कल्पनागौरवमासज्यते । तथा हि—यावदायुर्बीजद्रव्यमवान्तरजातिविशेषविकलमेवानुभूयमानं क्रमोत्पादिष्णु पर्यायपरंपरोपबृंहितं सरूपविरूपाः कार्यकोटीः करोतीत्येतावतैव सर्वस्मिन्नक्षुण्णे (सर्वस्मिन् क्षुण्णे) अनुपलक्ष्यमाणजातिकोटिकल्पना कार्पटिकविधेव विस्तरमात्रोपयोगिनी, इन्द्रियाद्यतीन्द्रियभावकल्पनाविलोपप्रसंगश्चात्र । तथा हि यदि बीजादिजातिविशेषं दृष्टमप्युपेक्ष्यानुपलक्ष्यमाणः कार्यहेतुर्जातिविशेषः स्वीक्रियते तदा तावतैव पर्याप्तत्वात्किं सहकारिकारणकल्पनया । अथ तेऽपि व्यापिप्रतस्तत्र दृश्यन्त इति कल्पनीयास्तर्हीन्द्रियादिसहकारिषु किमुत्तरम् । न खलु तेषां ज्ञानाद्युत्पत्तौ व्यापारदर्शनमस्ति । अतीन्द्रियत्वात् । एवं च कुतस्तत्कल्पना स्यात् । अथ दर्शनाभावेऽपि दृष्टकारणान्तरसामग्र्ये ज्ञानादेरदर्शने पश्चाद्दर्शने च किंचिदन्यदपेक्षणीयमस्तीति कार्यव्यतिरेकात्तत्कल्पनेति चेत् । मैवम् । अवान्तरजातिभेदाभावात्तदानीं तत्रोदयादित्येतावतैव कार्यव्यतिरेकस्योपक्षीणत्वात् । विकल्पैरपि बीजस्य द्रव्यपर्या-

यशक्तिव्यतिरेकोऽवान्तरजातिविशेषो नोपपद्यते । तथाहि– किमसौ शालेः संग्राहकः स्यात्प्रतिक्षेपको वा । शालित्वमपि तस्य संग्राहकं स्यात् प्रतिक्षेपकं वा । आद्यकल्पे शिलातल्पशायिनोऽपि शालेरङ्कुरोत्पादनप्रसंगः । तज्जनकजातिविशेषसद्भावात् । अथ तस्य प्रतिक्षेपकोऽसौ तदा केदारोदरकर्दमस्यापि शालेः कुतस्त्यमङ्कुरकरणं तस्याभावात् । शालित्वमपि यदि तत्संग्राहकं तदा कोद्रवादेः कुतोऽङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् । स्वसंग्राहिकशालित्वस्य तत्राभावेन तस्याप्यभावात् । अथ तत्तस्य प्रतिक्षेपकं तदा शालेर्न कदाप्यङ्कुरोत्पादो भवेत् तस्य तत्राभावात् । अथ जातिविशेषशालित्वेऽन्योन्यं न संग्राहकप्रतिक्षेपकौ । लोकोत्तरमेतत् । लौकिकसकलजातीनां संग्राहकप्रतिक्षेपकत्वेनावस्थितेर्विरोधाविरोधाभ्यामन्यस्य प्रकारस्याभावात् । अथ यः शालिभेदो जनकस्तस्यैव संग्राहको जातिविशेषः प्रतिक्षेपकोऽपरस्य शालित्वमप्यन्त्यशालिक्षणसंस्थस्यैव जातिविशेषस्य संग्राहकं, प्रतिक्षेपकमन्यस्येति व्यक्तिभेदेन संग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति चेत् । अस्तमितमिदानीं तदतज्जातीयत्वविरोधेन परिदृश्यमानम्। कतिचिद् व्यक्तिप्रतिक्षेपेऽपि परस्परं तुरङ्गकुरङ्गमयोरपि संभेदस्य क्वचन संभाव्यमानत्वात् । किं च । यो यस्य जातिविशेषः स चेत्तं व्यभिचरेत् । व्यभिचरेदपि शिंशपापि पादपम् । अविशेषात् । तथा च दत्तस्त्वयैव स्वभावहेतुमूले कुद्दालः । अथाकालमेष प्राणिति स्वभावहेतुरनुपहतेन स्वेन विपर्ययबाधप्रमाणयुषा । अत्र तु तन्नास्तीति चेत् । स्यादेतत् यदि त्वदायत्ता वस्तुव्यवस्थितिः स्यात् । न चैवम् । अतोऽत्रापि तदस्त्येव अन्यथा स्वभावत्वस्याप्यनुपपत्तिः । उपपत्तौ वा किं बाधकघोषाडम्बरेणेति । अपि च विशेषो विशेषं प्रति प्रयोजकः । अवान्तरजातिविशेषश्च कं कार्यगतं विशेषं प्रति प्रयोजकः । अङ्कुरत्वं प्रतीति चेत् । एवं तर्हि न बीजस्याङ्कुरं प्रति प्रयोजकत्वमिति शिलाशकलादेरबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ न शिलादावबीजे बीजस्य

विशेषः समस्ति यतस्ततोऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति चेत् । तर्हि शाले-र्विशेषः कोद्रवादावशालौ नास्तीति कथं ततोऽप्यङ्कुरः स्यात् । अथ यथाऽशालिस्वरूपकोद्रवादावसौ विशेषोऽस्ति तथाऽबीजशिलाशकला-दावपि विद्यते किंतु बीजत्वेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेत एवाङ्कुरं प्रति प्रयोजक इति चेत् । नैतदनुपद्रवम् । कोद्रवादावपि तस्य भावेन शालित्वव्यभिचारे शालित्वैकार्थसमवायेनेव शिलादावपि भावेन बीजत्वव्यभिचारे बीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात् । विशे-षाभावात् । ततश्च यो यथाभूतो यथाभूतमात्मानमन्वयव्यतिरेकावनु-कारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम् । तद्विशेषास्तु कार्य-विशेषं प्रति प्रयोजकाः शाल्यादिवदिति न कश्चिद्द्रव्यपर्यायशक्ति-व्यतिरेकोऽवान्तरजातिविशेषः कार्यहेतुरस्तीति नायमपि शक्तिः । नापि पर्यायवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वम् । व्याहतत्वात् । तथाहि—यः सह-कारिढौकितातिशयस्वरूपपर्यायवैकल्ये सति कार्याभाववान् स कथं तत्पर्यायवियोगे कार्यवान् स्यात् । यद्यद्भाव एव यन्न करोति तत्तत्स-द्भावे तत्करोत्येवेति तु स्यात् । एवं चोत्तंभ्यतां जैनैर्जयवैजयन्ती स्थैर्यसिद्धेरेवमवश्यंभावात् । तथाहि—यदेव द्रव्यं पूर्वमुच्छूनतापर्यायेण विरहितमेव सत् नाङ्कुरं करोति तदेव तेन परिगतं सदुत्तरकालं करोत्येव । ननु पर्याय एवैकः कारकोऽकारकश्चान्योऽस्तु किं द्रव्येणेति चेत् । न । तस्यापि व्याप्रियमाणस्योपलब्धेः । अस्तु तर्हि कारकं यथाव्यापारोपलब्धिः । अनुपलभ्यमानव्यापारस्य तु तस्य पूर्वं कारकत्व-स्वीकरणम् अमूल्यक्रयणम् । असदेतत् । द्रव्यरूपतया तदानीमपि व्याप्रियमाणस्योपलब्ध्या व्यापारानुपलम्भस्यासिद्धेः । तथाहि—कुसूल-तलवर्तिनो बीजस्य शिलाशकलादङ्कुरानुकूलः कश्चिद्विशेषः समस्ति न वा । न तावन्नास्ति शिलाशकलपरिहारेण प्रेक्षाकारिणां बीज एव प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । अथास्ति तस्य परम्परयाऽङ्कुरकरणप्रवणबीजक्षणो-त्पादनात् । कदा पुनः परम्परयापि तथाभूतं बीजक्षणमयमुत्पादयिष्यति

तत्र संशय इति चेत् । स पुनः किंरूपः किं सहकारिषु समवहितेष्वपि तेषु करिष्यति न वेति । किं वा व्यवहितेष्वपि तेषु करिष्यति न वेति । यद्वा यदा सहकारिसमवधानं तदैव करिष्यत्येव किंतु कदा सहकारिसमवधानमिति संदेह इति । न तावत् पूर्वः । सामान्यतश्चेद्बीजस्य कारकत्वमवधृतं तदैतादृशसंशयस्य कावकाशः । अवकाशे वा कारकत्वावधारणमपि बीजस्य न स्यात्। नापि द्वितीयः । सहकारिणां सहकारित्वं चेदनवगतं तदा नेदृशसंशयस्यावसरः । तस्मिन् वा सहकारिणस्तत्त्वेनावगता न भवेयुः । तृतीये तु तत्सन्तानान्तःपातिनो बीजक्षणाः सकलाः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति । यत्र तत्र सहकारिसमवधाने सति करणनियमात् सर्वत्र च सहकारिसमवधानसंभवात् । समर्थ एव क्षणे सहकारिसमवधानमिति चेत् । तत्किमसमर्थे सहकारिसमवधानमेव न भवति । सत्यपि वा तत्समवधाने न तस्मात्कार्यजन्म । न प्रथमकल्पः । पाषाणखण्डादावङ्कुरकरणासमर्थेऽपि पाथःपृथिवीपवनातपसंबन्धदर्शनात् । नापि द्वितीयः । पाषाणखण्डादिव सहकारिसाकल्यवतोऽपि बीजात् कदाचिदङ्कुरानुत्पत्तिप्रसंगात् । एवमपि स्यात् । को दोष इति चेन्न तावदिदमुपलब्धम् । आशङ्क्यत इति चेत् । न । तत्समवधाने सत्यकरणवत् विरहेऽपि करणमाशङ्क्येत । आशङ्क्यतामिति चेत् । तर्हि बीजविरहेऽप्याशङ्क्येत । तथा चातिनिष्कलंका भिक्षूणां प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः । एवं चास्ति स कश्चिद्विशेषः कुसूलस्थबीजस्य, येनान्यपरिहारेण प्रेक्षस्तत्रैव प्रवर्तते । स च कोऽन्यो द्रव्यरूपकारकशक्तिव्यतिरेकेणेति न पर्यायवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि शक्तिः । अथ किमनेन विकल्पेन्द्रजालेन तस्य भावस्य यादृशश्चरमक्षणेऽसमर्थो क्षेपाक्रियाधर्मा स्वभावतस्तादृश एव चेत्प्रथमक्षणेऽपि तर्हि तदैव प्रसह्य कुर्वाणो गीर्वाणशापेनापि नापहस्तयितुं शक्यत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि तादृश एव तदानीं स स्यात् किं त्वन्यादृशोऽपि चरमक्षणे हि सहकारिसंनिधानाविर्भूतपर्यायपेशलोऽसौ

स्वभावः । प्रथमक्षणे तु तद्विकलः । न चैवं भेद एव कारकरूपस्य तस्यैव कथंचित् पूर्वमपि भावात् इत्युक्तमेव । एवं च न किंचिद्विचार्यमाणं सामर्थ्यं प्रसंगहेतुत्वेन स्थेमानमास्तिघ्नुत इति कृतं तदुद्धोषणेन । एतेन यदप्युच्यते । " **प्रसंगहेतौ व्याप्तिप्रसाधनाय जननमन्तरेण सामर्थ्यव्यवस्थायां सर्वस्य सर्वत्र शक्तव्यवहारप्रसंगः । नियतश्चायं प्रतिपन्नो व्यवहारः । न चास्य जननादन्यनिमित्तमुपपद्यते । ततो जननाभावेऽपि पक्षे नियमवत्तालक्षणव्यापकवियोगे नात्ममनया वियुज्यमानोऽयं जनन एव विश्राम्यतीति समर्थव्यवहारगोचरत्वमात्रानुबन्धि सिद्धं जननमिति व्याप्तिसिद्धिः**" इति । तत्प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम् । समर्थव्यवहारगोचरस्यापि बीजस्याङ्कुराकरणदर्शनात् । नासौ मुख्यस्तत्रव्यवहारः। तस्य जनननिमित्तत्वात् । जननमन्तरेण सामर्थ्यव्यवस्थायां सर्वस्य सर्वत्र शक्तव्यवहारप्रसंगात् अनियतोऽसौ स्यात् इत्युक्तमेवेति चेत् । उक्तमेतत् । किं तु कीदृशं जननं मुख्यसमर्थव्यवहारहेतुरित्यप्युच्यताम् । एतदप्यक्षेपकारित्वरूपमुक्तमेवेति चेत् एतत्प्रतिविधानमप्युक्तमेव मा विस्मारि । नियमवत्त्वं च शक्तव्यवहारस्य तथा रूपपर्यायसाहित्ये सत्येव जननमसति साहित्येऽजननमेवेत्येवंस्वभावत्वेऽपि कारणस्योपपद्यते । ततश्च भवदभिमतजननाभावेऽपि शक्तव्यवहारस्य दर्शनान्न तेनास्य व्याप्तिसिद्धिः । तथा च प्रसंगविपर्ययप्रयोगयोरसङ्गतेर्जीमूते क्षणिकत्वासिद्धेर्न सपक्षः कश्चित् । ततश्च यदुक्तं ' सपक्षीकृते जलमुचि विलोकनात् ' इत्यादि तदसमञ्जसमेव । किं च क्षणिकैकान्ते कार्यकारणभावस्यानुपपत्तेः कथंचित् क्षणिके तूपपत्तेर्विरुद्धमर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वम् । तथाहि—अत्र किमेकस्मात् कारणादेकं कार्यमुत्पद्यते । अनेकस्मादेकम् । एकस्मादनेकम् अनेकस्मादनेकं वा । नाद्यः पक्षः । एकस्मात्प्रदीपादिकारणाद्दशाप्रदहनतैलशोषतिमिरस्तोमापनयनाद्यनेककार्योदयदर्शनात् । नापि द्वितीयः । अनेककारणोत्पाद्यस्यैकत्वायोगात् । न खलु कुलालमृत्पिण्डसूत्रखण्डा-

द्यनेककारणकलापोत्पाद्यस्य कुम्भस्यैक्यं युक्तम् । कारणभेदोपनीततदात्मभूतधर्मनानात्वेन तस्यापि नानात्वात् । कुलालेन हि संस्थानविशेषो मृत्पिण्डेन मृद्रूपतासूत्रखण्डेन चक्राद्विच्छेदः कुम्भे क्रियते । अथ संततेर्धर्मा ये परस्परं विरोधिनोऽविरोधिनश्च । न तु धर्मा इत्येव विरोधोऽविरोधो वा । नहि ब्राह्मण्यं वैयाकरणत्वेनाविरुद्धमिति चण्डालत्वेनाप्यविरुद्धमभिधातुं शक्यम् । न चाब्राह्मण्यव्याप्तचण्डालत्वेनेव वैयाकरणत्वेनापि विरुद्धम् । यथा चात्र ब्राह्मण्येतरत्वमेव विरुध्यते न वैयाकरणत्वम् । तथा चतुरस्रतादिसंस्थानविशेषेण परिमण्डलतादिसंस्थानविशेष एव विरुध्यतां न तु मृत्स्वभावतादीति कथं संस्थानमृद्रूपताद्यविरुद्धधर्माध्यासादनेककारणोत्पाद्यस्यापि कुम्भस्यानेकता स्यात्। एतदपि परस्य किमपि कुट्टनीकलाप्रागल्भ्यम् । यदयं तावन्निखिलवस्तूनां निरंशतामुद्बाहुः फूत्करोति । सन्ति ते धर्मा इति च व्याचष्टे। अथ परमार्थतो धर्माणामभावाद्वस्तूनां निरंशतोच्यते कल्पनोपरचितत्वेन तु तेषां भावाद्धर्माः सन्तीत्यभिधीयत इति चेत् । ननु कल्पनाप्यनिमित्ता सनिमित्ता वा स्यात् । अनिमित्ता चेत्तर्हि कौतस्कुती नैयत्येन तस्याः प्रवृत्तिः । तथा च ब्राह्मणोऽपि चण्डालश्चण्डालोऽपि ब्राह्मणोऽभिधीयेत । सनिमित्ता चेत् । किमस्या निमित्तम्, अन्यव्यावृत्तिरिति चेत् । न तर्हि कल्पनामात्रारोपितत्वं धर्माणाम् अन्यव्यावृत्तेस्तन्निबन्धनस्य स्वयमुक्तत्वात् । तस्याश्च वस्त्वंशरूपतया धर्मत्वात् । न किंचिदसौ तत्कुतोऽस्या वस्त्वंशरूपतया धर्मतेति चेत् । तथाभूतापि सा कल्पना नैयत्यनिमित्तं भवतीति न प्रियापि शपथमन्तरेण प्रत्येति । अथास्य साधारणकारणोपजनितत्वं कल्पनानैयत्यनिमित्तं तेन ब्राह्मणजन्यो ब्राह्मण एवोच्यते न चण्डालः । ननु ब्राह्मणजन्यत्वं कल्पनानैयत्यनिमित्तं भवत् न किंचित्, किंचिद्वा । न किंचिच्चेत् तर्हि न किंचिदनेन । किंचिच्चेत्तर्हि किं तद्धर्मादन्यद्भवतु । सन्ति तस्माद्वस्तूनां केचित् कथंचिदात्मभूता धर्मा यतो न व्यवहारसंकरः । अथाऽऽ-

सतां यथा कथंचिद्धर्मास्तथापि चतुरस्रतापरिमण्डलतादयो विरोधेनैव ते धर्मिणं भिन्दन्ति । न पुनः संस्थानमृद्रूपतादयोऽविरोधिन इत्युक्तम् । तदसत् । संस्थानमृद्रूपतादीनामपि कथंचित् विरुद्धत्वात् । अन्यथैक्यापत्तेः । चतुरस्रतापरिमण्डलतादीनामपि कथंचिदविरुद्धत्वात् । अन्यथान्यतरस्य धर्मादित्वाभावप्रसंगात् । सर्वथा विरोधस्तु न क्वापि संगच्छते । ननु तर्हि श्रोत्रियोऽपि श्वपाकः श्वपाकोऽपि श्रोत्रियः प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते । यद्यत्र कथंचिदित्युपक्षेपं कुरुषे तदा तत्प्राप्तावुत्सवं कारयामः । यदेव हि जीवद्रव्यमादिपर्यवसानशून्ये संसारे श्वपाकपर्यायपरिणतमभूद्भावि वा तदेवेदानीं श्रोत्रियपर्यायपरिणतमिति द्रव्यरूपतया श्रोत्रियोऽपि श्वपाकः सोऽपि श्रोत्रियः किं न स्यात् । ननु यदैवासौ श्रोत्रियस्तदैव श्वपाकः किं न भवति । न भवति पर्यायरूपतया तयोर्विरोधसद्भावात् । क्रमभाविपर्यायाणामनेककालत्वात् । सर्वथा विरोधे तु तयोः श्रोत्रियद्रव्यक्षेत्रकालभावेष्वपि श्वपाकस्याभावापत्त्या सर्वथैवाभावप्रसंगः । अन्यथा सर्वथा विरोधानुपपत्तिः । ननु तथापि कथं संस्थानमृद्रूपतयोर्भेदाद्घटस्य भेदोऽभिधीयते । तयोः कथंचिदपि विरोधाभावात् । यद्व्यवच्छेदेन हि यद्विधानं, यद्विधानेन वा यद्व्यवच्छेदः तत्तेन विरुद्धम् । न च मृन्मयत्वविधानेन पृथूदरताव्यवच्छेदशङ्कापि संभवति । ततः संस्थानमृद्रूपतयोर्विरोधात् सिद्धेः कथं तदाधारधर्मिणो भेदः स्यात् । यतः कारणभेदोपनीततदात्मभूतधर्मनानात्वेन तस्य नानात्वादित्युच्यमानं समीचीनं स्यादिति । अत्रोच्यते । यदि तावदेतल्लक्षणलक्षितः परस्परपरिहारविरोधः संस्थानमृद्रूपतयोर्नास्ति। मा भूत् । भेदस्तु तयोर्देवेनापि प्रतिषेद्धुमशक्यः । प्रतिषेधे तु तस्य तयोरन्यतरदेव स्यात् । न त्वेवम् । अविरुद्धौ भिन्नावपि धर्मौ कथं धर्मिणं भिन्द्याताम् । उच्यते । तद्धर्मितादात्म्यात् । धर्मिणा हि भिन्नानां धर्माणां तादात्म्यं तदा स्यात् यदि धर्म्यपि कथंचिद्

भिद्येत । तस्माद्भिन्ना अपि धर्मा धर्मिस्वाभाव्यभाजो धर्मिभेदका एव । एवं चानेककारणोपजनितं नैकं भवितुमर्हतीति सिद्धम् । एतेन तृतीयपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । अनेककार्यमुपादानसहकारिस्वभावेनैकस्योत्पादयतो विरुद्धधर्माध्यासेनैकत्वानुपपत्तेः । एकत्वे तु तस्योपादानसहकारित्वयोरन्यतरत्वापत्त्याऽन्यतरस्यैव कार्यस्योत्पादप्रसङ्गः । यत्र तु **भट्टोद्भटः** प्राचीकटत् । ' **नह्यत्र कारणमेव कार्यात्मतामुपैति यत एकस्याकारणात्मन एककार्यरूपतोपगमे तदन्यरूपाभावात् तदन्यकार्यात्मनोपगतिर्न स्यात् । किं त्वपूर्वमेव कस्याचिद्भावे प्रागविद्यमानं भवत्तत्कार्यम् । तत्र विषयेन्द्रियमनस्काराणामितरेतरोपादानाहितरूपभेदानां सन्निधौ विशिष्टस्वेतरक्षणभावे प्रत्येकं तद्भावाभावानुविधानादनेकक्रियोपयोगो न विरुध्यते । यत एकक्रियायामपि तस्य तद्भावाभावितैव निबन्धनं सा चानेकक्रियायामपि समाना**' इति । तत्रोच्यते । मोपगात्कारणं कार्यात्मताम् । ते तावज्जननस्वभावा इष्टा एव । ततश्च तत्संनिधौ विज्ञानलक्षणकार्यसंभवात्तज्जननस्वभावतैषामवध्रियते । कार्यस्वभावापेक्षया कारणस्य जनकरूपतावस्थापनात् । ततो विज्ञानजननस्वभावेभ्य प्रत्येकं कथं तदन्यकार्यसंभवः । तद्भावे वा तेषां तदन्यजननस्वभावता स्यात् । ततश्च विज्ञानमेव न कुर्युः । तदन्यजननस्वभावत्वादिति । यं पुनरयमत्र व्याजहार परिहारम् । नैष दोषः । तेषामनेककार्यक्रियास्वभावत्वात् । तथाहि—ते तदवस्थायां प्रत्येकं विशिष्टसजातीयेतरक्षणजननात्मकास्तेषां तत्सत्तानन्तर्यदर्शनात् । तत्र विज्ञानजननस्वभावतैवेति तस्या जननस्वभावता व्यवच्छिद्यते । तस्या एव प्रतियोगित्वात् नान्यजननस्वभावता । न चातस्तेषामनेकात्मता स्यात् । 'एकस्यैवात्मातिशयस्यानेककार्यहेतुत्वात् ' इत्यादि । तत्रायं जरद्विजन्मा महानुभावोऽभिनवभेतमुत्तरमार्गमस्मान् प्रति प्रकाशयति । अनेनैव **नैयायिकतस्करः** सर्वस्वापहाराय प्रवेक्ष्यति क्षणादिति तु नावेक्षते इति

किमत्र ब्रूमः । सोऽपि ह्येवं वक्तुं शक्तः । अतिस्थिरैकस्वरूपस्यापि भावस्यायमेकः स्वभावो यद्भिन्नकालाभिन्नकालानेककार्यकर्तृत्वं नाम । तथा हि— असौ स्थिरो भावस्तत्तत्सहकारिसन्निधानावस्थासु तत्तत्कार्यजननात्मकः । तस्मिन् सत्येव तेषां दर्शनात् । नन्वेवं व्योमादौ सत्येव घटादिरुत्पद्यत इति सोऽपि तद्धेतुकः स्यात् । एवं तर्हि त्रिलोकीकलितकलशादिसकलवस्तुक्षणसत्तानन्तरं संवेदनमुदेतीति तदपि तद्धेतुकं स्यादिति न मात्रयापि विशेष इत्यास्तां तावदेतत् । तत्र तत्काले जलाहरणस्वभावतैवेति घटादेस्तत्काले तदजननस्वभावता व्यवच्छिद्यते । तस्या एव प्रतियोगित्वान्न तु कालान्तरे । तथा च कालभेदेन तज्जननातज्जननस्वभावता धर्मभेदेऽपि न धर्मिणो भेदो यथा त्वन्मते रूपस्य विज्ञानजननरसजननभेदेऽपीत्यादि तु **नैयायिको**क्त्या न स्थिरतैकान्तात्प्रमुच्यसे । अथ किमनेन **नैयायिककण्टको**पढौकनेन, तव किमुत्तरमिति चेत् । यद्यस्मदुत्तरे कुतूहलमायुष्मतस्तदा तदप्यदूर एव **नैयायिक**शिक्षाक्षणे वक्ष्यमाणमाकर्णयिष्यसि भोत्स्यसे च मा त्वरिष्ठाः । यदप्ययमेव जगाद । ' **एकस्यानेकक्रियानभ्युपगमे च योऽयं रूपरसगन्धस्पर्शविशेषाणां क्वचित् सहभावनियमः प्रमाणपरिदृष्टः स न स्याद् भिन्ननिमित्तानां सहभावनियमायोगात्** ' इति । तदपि नास्माकं दूषणम् । एकान्तेन भिन्ननिमित्तजन्यत्वस्य विवक्षितरूपादिष्वस्माभिरनभ्युपगमात् । रूपरसादिसमुदायात्मकैकधर्मिणा ह्युत्पाद्यधर्मिस्वभावा एव ते समुत्पाद्यन्ते । ततः कथं सहभावनियमाभावसंभावनापि स्यात् । यथा च तेषां तद्धर्मितादात्म्यं तथा कथंचित् रूपाद्यात्मकैकधर्मिसिद्धावभिधास्यते । यस्त्वेवं नोपेयिवान् तस्यैकहेतुजन्यत्वेऽपि तेषां सहभावनियमो मनोरथमात्रमेव । तथा हि कारणे व्यतिक्रान्ते परस्परमेकान्तव्यतिरिक्ता रूपादयः प्रादुर्भवन्तः सहैव भवन्तीत्याशापिशाचिकैवेयम् । अथ चतुर्थपक्षो रूपादिक्षणपुञ्जरूपा हि पूर्वा सामग्री सन्तानवृत्त्या

प्रवर्तमाना सरूपामुत्तरोत्तरां सामग्रीमारभते । तदप्यसत् । यतः समग्रेभ्यः सामग्री न भिन्ना । अपसिद्धान्तापत्तेः । किंतु समग्रैव । तत्र च पूर्वसमुदायेनोत्तरसमुदायारम्भे तदन्तरगतं समुदायिनमेकैकमेकैक एवोत्पादयेत् सर्वे संभूय वा । नाद्यः पक्षः । एकस्मादेकोत्पत्तेः प्रतिषिद्धत्वात् । अनेकस्मादनेकोत्पत्तिप्रतिज्ञापरिभ्रंशापत्तेश्च । नापि द्वितीयः । यत एकैकसमुदायिनिष्पत्तौ सर्वसमुदायिनां क्रमेण युगपद्वा व्यापारः स्यात् । क्रमपक्षे क्षणिकत्वक्षतिः । युगपत्पक्षे तु निकुरम्बरूपं कार्यं निकुरम्बरूपात्कारणादुत्पन्नमिति कारणप्रविभागे नियमाभावात् । इदं रूपम्, एष रस इत्येवंरूपादिकार्यप्रविभागो न स्यात् । सर्वं रूपं रसो वा स्यात् एकस्मान्निकुरम्बादुत्पन्नत्वात् । अथ निकुरम्बान्निकुरम्बस्योत्पत्तावपि न रूपादीनां स्वरूपसंकरप्रसंगः । पूर्वरूपादिक्षणैरुपादानसहकारितया सामग्रीभेदेन रूपादिक्षणानामुत्पादनात् । यदि हि रूपक्षणो रूपवद्रसादिक्षणान्तरं प्रति उपादानं स्यात्तदा स्याद्रसस्यापि रूपतेति । तदप्यनुपपन्नम् । हेतुरूपाणां रूपादीनामेकस्वभावत्वेनोपादानसहकारिकल्पनाबीजस्याभावात् । अन्यथा तेषां भिन्नस्वभावतापत्तिः । नहि येनैव स्वभावेनोपादानतैषां तेनैव सहकारिता । अभिधानमात्रभेदापत्तेः । इति सामग्रीभेदाद्रूपरसादिफलभेदो दुःस्थित एव । सर्वेषां सर्वजननस्वभावत्वाददुःस्थित इति चेत् । कथं तर्हि तावभ्यस्तावतामुत्पादे सर्वेषां रूपादिकार्याणां रूपादित्वेन जातिभेदो निरंशता च स्यादिति शोभनमदुःस्थितत्वम् । एकस्वभावानेकरूपजत्वे ह्यमीषां कार्याणां रूपादीनां सर्वेषां तुल्यतापत्तिः । येभ्य एवैकस्वभावेभ्योऽनेकेभ्य एकमुत्पन्नं तेभ्य एवान्यदपीति कृत्वा स्वभाववैचित्र्यं वा प्राप्नोति । एकैकस्य तावत्तावत्स्वभावजन्यत्वादित्यलङ्घनीया न्यायमुद्रा । अथ किमिदमात्मीयपक्षदोषैः परपक्षोद्धूलनमुपसंक्रान्तम् । हेतुस्वभावसंक्रान्तिपक्षे ह्ययं दोषः । तत्र ह्येकस्वभावानेकरूपादीनामेव तथा भवनमिति

सर्वेषां कार्याणां तुल्यता स्वभाववैचित्र्यं वा अनिवारितम् । यदा तु प्रतीत्योत्पादमात्रेण कार्योत्पादस्तदा न कश्चिद्दोषः । तदिदं **पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम्** । नहि कथंचिद्धेतुस्वभावसंक्रान्तिमन्तरेण कार्योत्पाद एव युज्यत इति कार्यकारणानेकान्त उपपादयिष्यते । कश्चायं प्रतीत्योत्पाद इति मन्त्रस्फोटः क्रियतां तदनन्तरभावित्वमिति चेत् । नैतत् क्षणिकैकान्तवादिनोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेन हेतुफलभावनियमहेतुः । तथा हि– विवक्षितहेतुक्षणानन्तरं तत्कालभावि सर्वमेव त्रिभुवनोदरवर्ति क्षणजातमुत्पद्यते। ततस्तत्स्वरूपाद्यननुवेधतुल्यतायामयमेवास्य हेतुरिदमेव वास्य फलमिति कुतस्त्यो नियमः । तिरस्कृत्यान्तःकरणतिमिरमालोच्यतामेतत् । किमत्रालोच्यम् । हेतुफलस्वभावो नियमसिद्धः सर्वस्य सुस्थितत्वात् । तथा हि– तयोरेव हेतुफलयोः स स्वभावो येन स एव तस्यैव हेतुस्तदेव तस्यैव च फलमिति । एतदप्युपन्याससामर्थ्योपदर्शनमात्रसारम् । एवमन्वयापत्तेः । अन्यथा शब्दार्थायोगात् । तथा हि– स्वो भावः स्वभाव इत्यात्मीया सत्ता । किमुक्तं भवति । तस्यैव हेतोरियमात्मीया सत्ता । यत्तदनन्तरं भवत्तदेव तत्कार्यमिति तस्यैव तथाभवनेऽन्वयसिद्धिः । अतत्स्वभावत्वेन हेतोर्विवक्षितहेत्वनन्तरं न विवक्षितकार्योत्पादः । उत्पादे वाऽतिप्रसंग इति कुतो हेतुफलभावनियमः। नन्वलमनेन वाक्छलेन तस्यायं स्वभावः स्वधर्मो यदुपगच्छति तस्मिंस्तदनन्तरं तदेव भवति । स्यादेतदेवम् । यदि तदाऽन्यत् न भवेत् । भवति च । किं तेन भवता न तद्विवक्षिताकारणादिति चेत् । विवक्षितकारणाद्विवक्षितमेव कार्यं भवतीत्यत्र किं नियामकम् । तत्स्वभाव एवेति चेत् । नासौ तत्स्वरूपाद्यननुवेधवैकल्ये तदनन्तरभावित्वमात्रेण गम्यते । तस्याशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वादिति परित्यज्यतामसदभिनिवेशः । तेऽन्यदाऽन्यतोऽपि भवन्ति । तत्तु त एवेति विशिष्टतत्स्वभावत्वावगतेरदोष इति चेत् । नैतद्वाच्यम् । विवक्षितानामन्य-

दाऽभावेनान्यस्माद्भावासिद्धेर्विशिष्टा हि ते रूपा (?) स्तदैव भवन्ति नान्यदा। सामान्येन तु विवक्षितकार्यस्याप्यन्यतः सिद्धिः। यथाहि तत्कालभावभाविसजातीयवस्तूनि कालान्तरे कारणान्तरेभ्यः प्रभवन्ति। तथा विवक्षितकार्यमपि विवक्षितकारणकार्यं न स्यात्। एवमपि तदेव तज्जननस्वभावमितरदेव च तज्जन्यस्वभावमित्यभ्युपगमे न्यायबाधा। एवं भूतस्य वाङ्मात्रेण स्वभावान्तस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात्। तथा ह्येवमपि वक्तुं शक्यत एव। मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः पट एव तज्जन्यस्वभावः। एवं तन्तव एव घटजननस्वभावा घट एव तज्जन्यस्वभाव इति हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति। मृत्पिडादिपटाद्योर्देशभेदेनेत्थं तत्स्वभावत्वकल्पना विरुध्यत इति चेत् न। तत्तत्स्वभाववैचित्र्येण मृत्पिण्डादिघटाद्योः कालभेदेनेव देशभेदेनापि तयोर्युष्माकं विरोधासिद्धेः। मृत्पिण्डोऽपि हि युष्माकं भिन्नक्षणघटजननस्वभाव एव। एवं पटमधिकृत्य भिन्नदेशपटजननस्वभावत्वेऽप्यस्याविरोध एव। घट एव मृत्पिण्डरूपानुकारो दृश्यते नेतरत्रेति घट एव तद्धेतुको न पट इति चेत्। अस्त्येतत्। किं त्वसौ न तत्स्वरूपाद्यनुवेधमन्तरेण। ततः किमिति चेत्। अनिवारोऽन्वयः। किं च। किमुपादानकारणस्य स्वरूपम्। किं स्वनिवृत्तौ कार्यजनकत्वमाहोस्विदनेकस्मादुत्पद्यमानैककार्ये स्वगतविशेषाधायकत्वमुत समनन्तरप्रत्ययत्वं नियमवदन्वयव्यतिरेकानुविधानत्वं वा भवेत्। प्रथमपक्षे कथंचित्स्वनिवृत्तिः सर्वथा वा। कथंचित् चेत् परमतप्रसंगः। सर्वथा चेत्। सहकारिणामप्युपादानत्वापत्तिः। द्वितीयपक्षेऽपि स्वगतानां कतिपयशेषाणामाधायकत्वं सकलविशेषाणां वा। तत्राद्यकल्पे रूपस्य रूपज्ञानं प्रत्युपादानभावः प्रसज्येत। स्वगतकतिपयविशेषाधायकत्वाविशेषात्। रूपोपादानत्वे च रूपज्ञानस्य चार्वाकवद्वितीर्णः परलोकाय जलाञ्जलिः। द्वितीयविकल्पे तु कथं निर्विकल्पात् सविकल्पोत्पत्तिरूपाकारात्समनन्तरप्रत्ययाद्रसाकार-

प्रत्ययोत्पत्तिर्वा स्वगतसकलविशेषाधायकत्वाभावात् । किं च । स्वगतसकलविशेषाधायकत्वे सर्वात्मनोपादेयक्षण एवास्योपयोगात् तत्रानुपयुक्तस्वभावान्तराभावादेकसामग्र्यन्तर्गतमन्यं प्रति सहकारित्वाभावः । ततः कथं रूपादेरसतो गतिः स्यात् । समनन्तरप्रत्ययत्वमप्युपादानलक्षणमनुपपन्नम् । यतोऽयमत्रार्थः । समोऽनन्तरश्च यः प्रत्ययः कारणं स उपादानमिति । तत्र च कार्येण समत्वं कारणस्य सर्वात्मना, एकदेशेन वा । सर्वात्मना चेत्तर्हि कार्यकारणयोरेककालता स्यात् । तथा च सव्येतरगोविषाणवत् तयोः कार्यकारणभावो न स्यात् । कथंचित् समत्वे तु योगिज्ञानास्मदादिज्ञानयोरप्यानन्तर्येण स्थितयोर्ज्ञानत्वादिना समत्वेनोपादानोपादेयभावप्रसंगः । अनन्तरत्वमपि देशकृतं कालकृतं वा भवेत् । न तावत् देशकृतम् । स्वदेशकार्योत्पादकस्याप्युपादानत्वोपगमात् । न कालकृतम् । विवक्षितक्षणानन्तरं निखिलभुवनवर्तिवस्तुक्षणानामुत्पत्तेः । सत्त्वादिना समत्वेन च तदपेक्षया तस्योपादनताप्रसंगात् । नियमवदन्वयव्यतिरेकानुविधानत्वं तल्लक्षणमिति तुरीयपक्षोऽप्यकक्षीकारार्हः । यतोऽयमत्रार्थः । नियमवतोऽन्वयव्यतिरेकयोः कार्येणानुविधानं यस्य तदुपादानम् । एतच्च सुगतव्यतिरिक्तसंतानचित्तैर्व्यभिचारि । तेषां स्वजन्येन सुगतचित्तेन नियमवदन्वयव्यतिरेकानुविधानेऽप्युपादानत्वायोगात् । तदजन्यत्वे तु तस्य तदविषयत्वापत्तिः । 'नाकारणं विषयः' इति स्वयमुपगमात् । अव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकानुविधानत्वाविशेषेऽपि प्रत्यासत्तिविशेषवशात् किंचिदेव किंचित्प्रत्युपादानं न सर्वमिति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्रैकद्रव्यतादात्म्यात् । देशप्रत्यासत्ते रूपरसादिभिः, कालप्रत्यासत्तेः समसमयवर्तिभिः, भावप्रत्यासत्तेश्चैकार्थगोचरानेकपुरुषज्ञानैरनेकान्तात् । न च क्षणिकैकान्तेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं घटते । न हि समर्थे कारणे सत्यभवतः स्वयमेव पश्चाद्भवतस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं नाम नित्यैकान्तवत् । स्वकाले सति समर्थे कारणे

स्वसमये कार्यं जायते नासतीत्येतावता क्षणिकपक्षेऽन्वयव्यतिरेकानुविधाने नित्येऽपि तत् स्यात् । स्वकालेऽनाद्यनन्ते सति समर्थे नित्ये कारणे स्वसमये कार्यस्योत्पत्तेः, असत्यनुत्पत्तेश्च प्रतीयमानत्वात् । सर्वदा नित्ये समर्थे सति स्वकाल एव कार्यं भवत् कथं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायीति चेत् । तर्हि कारणक्षणात् पूर्वं पश्चाच्चानाद्यनन्ते तदभावेऽविशिष्टे क्वचिदेव तदभावसमये भवत् कार्यं कथं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायीति समः समाधिः । ततो न नियमवदन्वयव्यतिरेकानुविधानत्वमप्युपादानरूपम् । यदपि ज्ञानश्रीः सूक्ष्ममिवोत्प्रेक्षते । ' अभ्रान्तसंम्मतैकावसायः प्रकृतिविक्रिये ततो हेतुफलस्योपादानोपादेयलक्षणम् । सभागहेतुफलसंततौ परमार्थतो भ्रान्तोऽपि लोकापेक्षया अभ्रान्तत्वेन संमतः । स एवायमित्येकावसायः प्रत्यभिज्ञानरूप उपादानोपादेयलक्षणं घटतदुत्तरक्षणवत् क्वापि दृश्यते । तत्रायमर्थः । अभ्रान्ता सत्या या समता सादृश्यं तया उपलक्षित एकावसायः अभिमानिकैकत्वावसायः प्रत्यभिज्ञानरूपः पारमार्थिकवस्तु न क्वचिदपि । विसभागोत्पत्तौ तु प्रकृतिरुपादानस्य विकृतिरुपादेयस्य लक्षणम् । काष्ठाङ्गारवदिति ।' तदप्यसंबद्धम् । यतस्तत्रैकावसाय उपादानोपादेयलक्षणमिति कोऽर्थः । किमेकावसाय एवोपादानोपादेययोर्लक्षयिता । किं वा तेन हेतुना ते लक्ष्येते । यद्वा स तयोर्लक्षणं स्वरूपमिति । नाद्यः कल्पः । एकत्वपरामर्शकुशलत्वेनास्यैकत्वस्यैव लक्षकतयोपादानोपादेयवार्तां प्रति मूकत्वात् । नापि द्वितीयः । साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धस्यावधारयितुमशक्यत्वात् । नहि यत्र यत्र हेतुफलसंततावेकावसायस्तत्र तत्रोपादानोपादेयभाव इत्यत्र विपक्षे बाधकं किंचित् प्रमाणमस्ति । यदपि ' हेतुफलसंततौ ' इत्येकावसायस्य विशेषणमभाणि । तदपि

---

१ ' अभ्रान्तसमंतकावसायः ' इति ज्ञानश्रीसंमतः पाठः । स चाग्रे पृ. ७७२ पं १. स्याद्वादरत्नाकरे खण्डयते ।

प्रतिवाद्यसिद्धम् । न खलु कलशसंतानो हेतुफलभूतक्षणपरंपरारूप इति वयमास्थिष्महि । सत्त्वानुमानात्तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । अनुमानान्तरमपि नोपन्यसितुं शक्यमिति न द्वितीयपक्षोऽप्युपपन्नः । एकावसायस्तयोर्लक्षणं स्वरूपमिति तृतीयपक्षेऽपि, ज्ञानसंतानगतस्योपादानोपादेयभावस्वरूपं कथ्येत सार्वत्रिकस्य वा । यद्याद्यस्य तदा घटतदुत्तरक्षणवदिति निदर्शनोपदर्शनमसंगतं स्यात् । तस्याज्ञानरूपत्वात् । न च सर्वत्र ज्ञानेऽप्येकोऽवसायोऽस्ति । नहि भवति यैव घटबुद्धिः सैव पटबुद्धिरिति । अथ य एवाहं घटं वेद्मि स एव पटमित्यस्ति ज्ञानैकत्वावसाय इति चेन्न । एतस्यात्मविषयत्वात् । नन्वात्मनो ज्ञानादन्यस्याभावात् ज्ञानविषय एवायमिति चेत् । न । लौकिकैकावसायस्य त्वयाऽत्र विवक्षितत्वात् । लौकिकाश्चाहमित्यात्मानमेव मन्यन्ते । प्रामाणिकैकावसायविवक्षायां तु भवतो विरुद्धभाषिता स्यात् । तथाहि—तत्त्वतश्चेदभ्रान्तः स एवायमित्येकावसायः कलशादौ, कुतस्तर्हि तत्र हेतुफलतया संतानता कुतस्तरां चोपादानोपादेयता स्यात् । यदप्ययमेव प्राह—'**अस्ति च विषयोपरागं विवेच्य चैतन्यमात्रमामृशत एकपुरुषाभिमतायां संततौ सैवेयं बुद्धिरित्यवसायः**' इति । सोऽयमस्य **विश्वामित्रस्पर्द्धयेवाभिनवसर्गमनोरथः** । विषयोपरागविवेकेन लौकिकानामभ्रान्तत्वेन संमतस्यैकावसायस्य बुद्धिष्वभावात् । यदि हि विषयोपरागविवेकेन प्रकृतबुद्धिष्वेकावसायो लौकिकानां प्रादुःष्यात् तदा समस्तोपाधिपरिहारेण, उपाध्यायशिष्यबुद्ध्योरप्ययं किं न स्यात् । तथा च तयोरप्युपादानोपादेयभावो भवेत् । अथोपाध्यायशिष्यशरीरयोस्तद्भेदग्रहणकारणयोस्तत्र व्यक्तमनुभवात् न तेषां तदेकावसाय इति चेत् । तर्हि घटबुद्धिरियम् पटबुद्धिरियमिति घटपटाद्युपाधीनां तद्भेदकारणानां प्रकृतेऽपि व्यक्तमनुभूतेः कथमयं प्रादुर्भवेत् । अथ सार्वत्रिकस्योपादानोपादेयभावस्यैकावसायः स्वरूपं तदप्यवाधितदोषदुष्टम् । अवसायस्य ज्ञानरूपत्वेनोपादानोपादे-

यभूतसमस्तपदार्थस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तत्त्वे वा विज्ञानवादप्रसंगः । स च प्रागेव प्रतिहतः । अथैकावसायशब्देनोपचारात् तद्गोचरो विवक्षितः, एकत्वेनाध्यवसीयमाना हेतुफलसंततिरुपादानोपादेयरूपेति । तथाप्यव्यापकता । सुगतसंवेदनसंताने तस्याभावात् । सुगतज्ञानस्य विधूतकल्पनाजालज्ञानत्वेन लौकिकानां तु तदगोचरत्वेन तत्रैकावसायासंभवात् । प्रामाणिकानां तु तत्रैकावसाये प्रतिपाद्यमाने सुगतज्ञानस्य क्षणिकत्वक्षतिप्रसक्तिरिति न 'अभ्रान्तेत्यादि' उपादानोपादेययोर्लक्षणम् । यदपि 'विसभागोत्पत्तौ प्रकृतिविक्रिये' इत्युपादानोपादेयलक्षणमलक्षि । तत्र केयं विसभागोत्पत्तिर्नाम । विसदृशसंतानोत्पत्तिरिति चेत् । सा यदि सर्वथा तदा असंभविनी । काष्ठाङ्गारयोरपि द्रव्यत्वादिना सादृश्यप्रतीतेः । अथ कथंचिदसावभिप्रेता तदा देशान्तरे कालान्तरे च समुत्पद्यमानस्य कथंचिद्विसदृशाङ्गारसंतानस्यात्रत्येदानीन्तनकाष्ठसंतानापेक्षया विकृतत्वप्रसक्तेरुपादेयता, अत्रत्येदानीन्तनकाष्ठसंतानस्य च तदपेक्षया प्रकृतित्वापत्तेरुपादानता स्यात् । तत्र तत्सत्ताननुगमात् न तेन तस्योपादानोपादेयभाव इति चेत् । तत् किं विवक्षितकार्यदेशकालयोर्विवक्षितकारणस्य सत्तानुगमोऽस्ति । ओमिति चेत् । तर्हि सिद्धान्तबाधा । कार्यदेशकालयोस्तत्सत्तानुवृत्त्या क्षणभङ्गुरताभ्रंशात् । नास्ति चेत् । कथं तर्हि देशान्तरकालान्तरवर्तिकार्येणोपादानोपादेयभावः समुपस्थितोऽतिथिः प्रतिषिध्यताम् । किं च । प्रकृतिभूतस्य काष्ठस्याङ्गारो विकृतिरिति कुतो निर्णेयं त्वया यावता वह्नेरेवासौ विकारः किं न स्यात् । वह्निसंबन्धिकाष्ठादेव तदुत्पत्तेरिति चेत् नैवम् । काष्ठसंबन्धिवह्नेरेव तदुत्पत्तिरित्यपि कल्पनाया अनिवारितप्रसरत्वात् । पार्थिवं पार्थिवोपादानमेव भवितुमर्हतीति चेत् । कुत एतत् निरणायि । सभागेषु तथा दर्शना-

१ 'विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्तये । नमः समन्तभद्राय समन्तस्फुरणत्विषे' ॥ इति प्रमाणवार्तिकस्य प्रथमश्लोकः ।

दिति चेत् । एतदपि कुत इति वाच्यम् । अभ्रान्तसमतैकावसायादिति चेत् । न । नीलपरमाणुषु परस्परप्रत्यासन्नेषु निरन्तरं जायमानेषु परस्परोपादानत्वप्रसंगात् । अस्ति हि तेषां तदुत्पत्तौ सत्यां समत्वमाभिमानिकैकत्वाध्यवसायः, अभ्रान्तैकत्वाध्यवसायश्च न कचिदपि । एतेन पाठान्तरव्याख्यापि प्रत्युक्ता । तस्मात् कथंचिदन्वयाय द्रुह्यतां न प्रकृतिविक्रिये अप्युपादानोपादेययोर्लक्षणमुपपद्येते । स्निह्यतां तु तस्मिन्न किंचित् क्षूणमिति । एतेन यदप्युपादानलक्षणं धर्मोत्तरः प्राह– ' यस्य संतानानिवृत्तौ यदुत्पद्यते तन्निवृत्तिधर्मसंतानमुपादानमितरस्य यथा मृत्संतानानिवृत्त्योत्पद्यमानस्य कुण्डस्य मृदुपादानम् ' इति । तत्प्रतिक्षिप्तम् । सर्वथा संताननिवृत्तिपक्षे सन्तानान्तरेणापि सहोपादानोपादेयभावः स्यात् । कथंचित्संताननिवृत्तिपक्षे तु कथंचिदन्वयस्य प्रसक्तेः । यदप्ययमेव ' ननु चाङ्कुरस्य बीजमुपादानमपि न सर्वथा विनिवृत्तं मध्यभागान्निर्यतोऽङ्कुरस्य दर्शनात् ' इत्याशङ्क्य प्राह– ' न वै बीजमेकं द्रव्यं किं तर्हि परमाणुसमूहस्तस्य त्वक्सारफल्गुभागा भिन्नसंततयः सारभागसंततेश्चांकुरसंभूतिः' इति । तत्रायं तावद्व्यवहारगोचरीभूयमनापन्नत्वात् । (व्यवहारगोचरीभूतमतापन्नत्वात्) क्षणगतमुपादानोपादेयभावमुपेक्ष्य संतानस्यैव व्यावहारिकत्वात् तद्गतमेव तं लक्षयति । व्यवहारवीथीव्यवस्थितामेव बीजस्यैकतां तिरस्कृत्य व्यवहारानर्हां तस्य परमाणुमात्रता सन्तानभूयस्तां च प्रतिपादयतीति महन्नैपुण्यमस्य । भवतु वात्रैवम् । तथापि कुण्डोत्पादे मृद उपादानता कथमुदाहृता । न खलु कुण्डोत्पादे मृत्संततिः कङ्कणोत्पादे सुवर्णसंततिर्वा निवृत्तेति कोऽप्यधूर्तवञ्चितः प्रत्येति । तदापि मृन्मयमिदं हिरण्मयमेतदिति सर्वैरनुभवात् । क्षणिकत्वान्निवृत्तैव तदा मृदिति चेत् । क्षणिकत्वं तावदद्याप्याशीविषमणीयते । अस्तु वा तत्तथापि संतानानिवृत्ताविति लक्षणपदं मा विस्मारि । नहि तदा मृत्संतानानिवृत्तिः । तत्क्षणस्यैव

निवृत्तेः । अथात्र मृच्छब्देन तत्पिण्ड एवोच्यते यदि मृन्मयत्वेन तदा कुण्डमप्युच्यताम् । तदविशेषात् । अस्तु वा यथाकथंचित् मृत्पिण्ड एव तच्छब्दवाच्यस्तथापि कथंचिदन्वयं विना नोपादानोपादेयनियम इत्युक्तमेव । यदप्ययमेवोपादानस्य लक्षणान्तरमाह– '**जनकैराधेयातिशयस्य कार्यस्य समस्तविशेषक्रोडीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादुत्पद्यते तदुपादानं यथा चक्षुरादिभ्यश्चक्षुर्विज्ञानस्य समस्तोपकारमयं बोधरूपत्वं समनन्तरप्रत्ययादुत्पन्नमिति तदुपादानम्**' इति । तत्रापि किमुच्यतेऽनेन सार्धं स्वमतस्यापि न यः स्मरति । एकरूपमेव हि कार्यमस्योत्पद्यते ततस्तज्जनकैराधेयातिशयमिति कथं संगच्छते । आधेयातिशयतायां हि तस्य सांशतापत्तेरनेकरूपता स्यात् । स्यान्मतं, भिन्नस्वभावेभ्यो भिन्नस्वभावमेव कार्यं जायते कारणव्यापारविरचितानां कार्यस्वभावविशेषाणामसंकीर्णत्वात् । यथा विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो विज्ञानस्य विषयात्तदाकारत्वम् । तत् ज्ञानेन्द्रियात् न मनस्कारात् । इन्द्रियाद्विषयग्रहणप्रतिनियमो नान्यस्मात् । मनस्काराद्बोधरूपता न परतः । न च कारणव्यापारविषये नानात्वेऽपि सति कार्यं नाना भवति । निर्विभक्तरूपस्यैवास्योपलम्भात् । तदपि युक्तिरिक्तम् । कथं हि नामैकस्वभावं कार्यं स्वभावविशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव चित्राः स्युः । नानात्वैकत्वयोः परस्परव्याहतेः । विषयनिर्भासितादयश्च विज्ञानाव्यतिरेकिणो यथा विषयादिभिः क्रियन्ते तद्वद्विज्ञानाव्यतिरिक्तबोधरूपतादिकारिभिर्मनस्कारादिभिरपीत्येवं सर्वेषामशेषमनस्कारादिजन्यत्वे सति विषयनिर्भासितादिव्यवस्थानुपपत्तिः । तथाहि–न विषयात् तदाकारत्वसंभवो बोधरूपाभेदात् । न चासंभवः । तदाकारत्वात् । तथा न मनस्काराद्बोधरूपसंभवो विषयाकाराव्यतिरेकात् । न चासंभवो बोधरूपत्वात् । इतीत्थमिन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यमिति मिथो विरोधसंभवेन तदनुपपत्तिः । एतेन यदपि **धर्मोत्तर**विशेषव्याख्यानकौशलाभिमानी

देवबलः प्राह—'**निर्भागेऽपि च कार्ये आवापोद्वापाभ्यां विशेषहेतूनां विभागसिद्धिरिति छलनोद्यानामनवसरः**' इति । तदपि प्रत्युक्तमवसेयम् । अथ मा भूदयं दोष इति स्वभावविशेषाः कार्यतो व्यतिरिक्ता एवेष्यन्ते । एवमपि कारणव्यापारस्य तेष्वेवोपयुक्तत्वात् तत्कार्यमहेतुकमनुषज्यत इति यत्किंचिदेतदिति । कथं कार्यस्य जनकैराधेयातिशयता संगच्छते । किं च । सर्वैरपि समनन्तरप्रत्ययचक्षुरादिभिर्जनकैर्ज्ञानकार्ये बोधरूपतादयोऽतिशया आधीयन्ते । ततो लक्षणवाक्यं यस्मादिति यच्छब्देन कतरत् निर्धारयामो यस्योपादनता व्यवह्रियेत । ननूक्तं समस्तविशेषक्रोडीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादुत्पद्यत इति सर्वेष्वपि हि जनकेषु मध्ये यत्समस्तविशेषक्रोडीकरणसमर्थवस्तूत्पादनगुणयुक्तं तन्निर्धार्यत इति । मैवं वोचथाः । समस्तविशेषक्रोडीकरणसमर्थस्य कस्यचिदात्मनः कुतोऽप्युत्पत्तिसंभवात् । सत्यां हि तस्यां कार्यस्यापि कारणकालतैव स्यात् अन्यथा कारणकालानाकलनेन कार्यस्य समस्तविशेषक्रोडीकरणसामर्थ्यस्यासंभवादिति न किंचित् उपादानकारणं संगच्छते । नापि सहकारिकारणम् । क्षणिकैकान्ते सहकारिकारणैरुपादानेऽतिशयस्याधातुमशक्तेः । अत्राह— किमिदं गौरत्वमपि पाण्डुरोगतया प्रत्याकलितम् । अतिशयमनासूत्रयतामेव ह्येकं कार्यं कुर्वतां तेषां सहकारित्वं सुन्दरम् । किमर्थं तर्हि तेन अपेक्ष्यन्त इति चेत् । को वै ब्रूतेऽपेक्ष्यन्त इति । प्रत्येकमेव हि कार्यजननाय समर्था अन्त्यावस्थाभाविनः क्षणाः का तेषां परस्परापेक्षा । यत्तु प्रत्यासीदन्ति तदुपसर्पणकारणस्यावश्यंभावनियमात् नतु संभूय कार्यकारणाय । तत्काले चोपसर्पणनियमहेतुः । तेषां वस्तुस्वाभाव्यात् । प्रत्येकं समर्था हेतवः प्रत्येकमेकैकमेव कार्यं जनयेयुः किमित्येकमनेके कुर्वन्तीति चेत् । अत्राप्यमीषां कारणानि प्रष्टव्यानि । यान्यमूनेकार्थनिवर्तनशीलान् प्रभावयन्ति । वयं तु यथादृष्टार्थस्वरूपवक्तारो न पर्यनुयोगमर्हामः । कार्यमेकेनैव

कृतं किमपरे कुर्वन्तीति चेत् । न कृतं कुर्वन्ति किं त्वेकेन क्रियमाणमपरेऽपि कुर्वन्ति । यत्रैकमेव समर्थं तत्रापरेषां क उपयोग इति चेत् । सत्यम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणो यदेवं विमृश्योदासत इति । तदेतदखिलमाकाशचित्रम् । यदि हि बीजादयः प्रत्येकमेव समर्थास्तर्हि किमर्थं कृषीबलः प्रेक्षापूर्वकारी परिकर्मितायां भूमौ बीजकणानावपति पयसा च मधुरेणासिञ्चति । परस्पराधिपत्येन तेभ्यः प्रत्येकमङ्कुरजननयोग्यक्षणोपजननार्थेति चेत् । यद्यङ्कुरजननयोग्यक्षणोपजननाय बीजं स्वहेतुभ्यः समर्थमनुपजातं किमवनिसलिलाभ्यामथासमर्थम् । तथापि तयोरकिंचित्करः संनिधिः स्वभावस्यापरित्यागात् । तथा च—

यदि समजनि सत्यं वस्तुसार्थोऽसमर्थः
कथयत सचिवानां संनिधिः स्यात् किमर्थः ॥ ५९३ ॥

क्षित्युदकाभ्यां बीजस्य स्वसंतानवर्तिनी असमर्थक्षणान्तरारम्भणशक्तिर्निरुध्यत इति चेत् । अस्तु तर्हि तस्मात् असमर्थक्षणानुत्पत्तिः। सुसमर्थक्षणोत्पत्तिस्तु दुर्लभा कारणाभावात् । न च स्वभावभूतायाः शक्तेरस्ति निरोधः । भावस्यापि विरोधप्रसंगात् । सहेतुकश्च विनाशः प्राप्नोति। न विशिष्टक्षणोत्पादनशक्त्याधानं च बीजस्य शक्यं क्षणिकत्वात् । स्वभावाव्यतिरिक्तशक्त्युत्पादने चोत्पन्नोत्पादप्रसंगात् । तस्मादसमर्थस्योत्पादवतो न कदाचिदपि क्रिया । समर्थस्य चोत्पादानन्तरमेव करणमिति द्वयी गतिः । नन्वर्थान्तरसाहित्ये सति कारणं तस्यानुपयोगादिति नास्ति किमपि क्षणिकैकान्ते सहकारिकारणमपि । एवं चायुक्तमुक्तम् । निकुरम्बान्निकुरम्बस्योत्पत्तावपि न रूपादीनां स्वरूपसंकरप्रसंगः । पूर्वरूपादिक्षणैरुपादानसहकारितया सामग्रीभेदेन रूपादिक्षणानामुत्पादनादिति । नन्वतिशयाधानपक्षेऽपि कथं सहकारिता । स्वभावभूतातिशयारम्भाभ्युपगमे हि भावस्याप्युत्पत्त्या क्षणिकत्वप्रसक्तिः। अतत्स्वभावभूतातिशयारम्भाभ्युपगमे तु भावस्य प्राग्वदसाधकत्वमिति । अत्रोच्यते । नायमस्माकमेकान्तो भिन्नान्येव वस्तून्यभिन्नान्येव वा

---

१ नायमित्यतः विरोध इत्यन्तं पृ. ७७७ पं. ६ पाठः प्रकरणपंजिकायां क्षी. रक्षाप्रकरणे पृ. ५ पं. ३२ किञ्चित्पाठभेदेन समुपलभ्यते ।

किंतु भिन्नाभिन्नानीति संगिरामहे । तत्र भेदमात्रविकल्पावलम्बनसंभवि दूषणमभेदाश्रयणेन, अभेदमात्रविकल्पावलम्बनसंभवि तु भेदाश्रयणेन प्रतिहतम् । नन्वेतौ भेदाभेदौ विरोधिनौ कथमेकत्र निविशेते । उच्यते । नेमौ विरोधिनौ । सह दर्शनात् । सहानवस्थालक्षणो हि विरोधः । अनवस्थानं चादर्शननिबन्धनम् । न चात्र तदस्तीति नास्ति विरोध इति । अत्रैतदसहिष्णुर्मीमांसाजीवरक्षाप्रकरणे शालिकः प्राह– " न च तयोः सहदर्शनमुपपद्यते । एकाकारप्रतीतिरेव खल्वभेददर्शनं विलक्षणाकारप्रतीतिस्तु भेददर्शनम् । तत्र यद्येकाकारप्रतीतिस्तर्हि विलक्षणाकारप्रतीतिर्नास्ति विलक्षणाकारत्वे च प्रतीतेर्नैकाकारप्रतीतिरस्ति " इति । तत्र किमुच्यतेऽस्य मूढत्वं यद्भट्टद्वेषकषायितमनाः प्रतीतिमपि न पर्यालोचयति । न खल्वेकाकारपरामार्शिन्येव तद्वितरैव च प्रतीतिः काप्यस्ति । सतीं हि तां कः समुल्लङ्घयितुमीशः । सदृशविसदृशपरिणामापन्नेषु पदार्थेषु तदाकारोल्लेखिनी तु सा युक्ता समस्ति च तादृशी सैव च भेदाभेदप्रतीतिः । घटो हि प्रतीयमानः सकलवस्तुभ्यः सदृशविसदृशाकारतयाऽभिन्नो भिन्नश्च प्रतीयत इति । किं च त्वयापि तावत् प्रतिज्ञातं प्रत्यभिज्ञानम् । तस्माच्च सिद्धमेव भेदाभेददर्शनम् । तथा हि– यदेवं कनकं कङ्कणतया परिणतं प्रागासीत् तदेवेदानीं केयूरतया संवृत्तमित्यास्ति प्रतीतिः । अत्र च कङ्कणस्य केयूररूपपर्यायप्रतीतेरनुस्यूतैककनकाकारप्रतीतेश्च कथं न नाम भेदाभेद प्रतीतिः स्यात् । किं च । क्षणिकवस्तु विनष्टं सत् कार्यमुत्पादयति, अविनष्टं, उभयरूपं, अनुभयरूपं वा । न तावत् विनष्टम् । चिरतरनष्टस्येवावान्तरनष्टस्यापि जनकत्वविरोधात् नाप्यविनष्टम् । क्षणभङ्गभङ्गप्रसंगात् । नाप्युभयरूपम् । निरंशैकस्वभावस्य विरुद्धोभयरूपासंभवात् । नाप्यनुभयरूपम् । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकस्यापरविधाननान्तरीयकत्वेनानुभयरूपत्वायोगात् । तदेवं क्षणिकैकान्ते कार्यकारणभावानुप-

१ प्र. पं. पृ. ६ पं. ७

पत्त्या अर्थक्रियाऽनुपपन्नैव । कथंचिदन्वयिन्येव वस्तुनि तदुपपत्त्या तस्या घटनात् । किं च । अर्थक्रिया क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तेति भवानेवावोचत् । ते च क्षणिकैकस्वभावेषु न संभविनी । तथा हि— तद्रूपाणाममीषां देशक्रमेण कालक्रमेण वा कार्यकरणं नास्ति । एक एव पदार्थः क्वचिद्देशे काले वा किंचित्कार्यं कृत्वा पुनरपेक्षितसहकारिसंनिधिः कथंचिदुपात्तस्वभावान्तरो देशान्तरे कालान्तरे च कार्यं कुर्वाणः क्रमेण करोतीत्युच्यते क्षणमात्रस्थायित्वे त्वर्थस्यैवंविधक्रमकारित्वं कथं संभवेत् । ननु कर्मधर्मोऽत्र क्रमोऽभिप्रेतो न कर्तृधर्मस्तत्र क्रमिककार्याणां कर्तुरेकस्याभावेन क्रमासंभवात् । कार्याणां तु क्रमस्तथोत्पद्यमानानां सुप्रतीत एव । तथा च क्षणिकं वस्तु क्रमिकाणि कार्याणि करोतीत्युच्यमाने किमनुपपन्नम् । अत्रोच्यते । कार्याणि क्रमेणोत्पद्यन्त इति को नाम न मन्यते । किंतु क्षणमात्रजीविना भावेन तानि तथोत्पद्यमानानि कथमुत्पादनीयानीति प्रश्ने न किंचिदुत्तरं व्यतारि । यौगपद्येनापि नास्यार्थक्रियास्ति । निरंशत्वेन युगपदनेकशक्त्यात्मकत्वाभावात् । तथा हि यया शक्त्या रूपं रूपान्तरं करोति न तयैव रसादिकम् । रसादेरपि रूपस्वरूपताप्रसंगात् । ततः सर्वं रूपकार्यं चक्षुषा गृह्येत । न चैतत्प्रतीतम् । तस्माद् रूपं रूपान्तरोत्पादशक्त्या तदेव करोति रसाद्युत्पादशक्त्या च रसादिकमित्येवमनेकाः शक्तयः कथं निरंशस्य क्षणिकस्य स्युः । एवं चार्थक्रियाव्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोः क्षणिके विरोध एव । अक्षणिके तु तदविरोधोऽनन्तरमेव निरूपयिष्यते । तथा च सत्त्वं विरुद्धताव्याधिबाधितं नोत्थातुमपि शक्तम् । यदप्युक्तम् ‘ नाप्यनैकान्तिकशङ्का सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः प्रसाधनात् ’ इत्यादि । तदप्यसंबद्धम् । व्याप्तेरप्रसिद्धेः । यत्तु तत्प्रसाधनाय ‘ कर्तुः सा न क्रिया ’ इत्यादि विपर्यये बाधकमभ्यधायि । तदप्यसत् । अक्षणिकेऽपि परक्रियाया अविरुद्धत्वेन दर्शितत्वात् । यदपि किमपि प्रागल्भ्यमभ्यस्यता ‘अथापि

व्यतिरेकरूपायामेव व्याप्तौ कौतुकमप्यस्ति ' इत्याद्युक्त्वा पर्यन्ते यत् ' क्रमयौगपद्यवत्याम् ' इत्याद्यनुमानमवादि । तत्र क्रमयौगपद्यलक्षणव्यापकानुपलम्भात् अर्थक्रियासामर्थ्यस्वरूपसत्त्वाभावो भावानाम्, एकान्तनित्यानां कथंचित् नित्यानां वा । आद्यपक्षे सिद्धसाध्यता । एकान्तनित्यानां कथमपि विक्रियानुपपत्तेः तथार्थक्रिया नास्तीति को नाम नाभ्युपैति । यं प्रति प्रमाणोपन्यासेनात्मानमायासयसि । कथंचित् नित्यानां तु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया नोपपद्यत इति मनोरथानामप्यपथे । क्रमयौगपद्यरूपव्यापकानुपलम्भस्य तत्रासिद्धेः । किंचित् कृत्वान्यस्य करणं हि क्रमः । अयं च कलशस्य कथंचिदेकरूपस्यैव क्रमेण घटचेटिकामस्तकोपरिपर्यटनेन तासां क्रमं कुर्वतः सुप्रतीत एव । अत्र हि भवान् अत्यन्ततार्किकंमन्योऽप्येतदेव तावत् वक्तुं शक्नोति । यस्मादक्षेपक्रियाधर्मणः समर्थस्वभावादेकं कार्यमुदपादि स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति तदा तत्कालवत्तदेव तद्विदधानः कथं वार्यतामिति । एतच्च प्रागेव प्रतिविहितम् । यौगपद्यमपि यद्यशेषतत्कार्यक्रियाणामेकस्मिन्नेव क्षणे करणमभिप्रेतम् । तदा तत्तादृशं क्वापि नास्ति । यदा यदा हि यादृशो वस्तुनः सहकारिकृतः कथंचिदात्मभूतः पर्यायो भवति तदा तदा तत्तादृशं कार्यं करोति । अथ युगपद्धटादिकार्यकरणेऽपि यौगपद्यमुच्यते । तदा तत्तादृशं समस्त्येव तस्य । तथाहि— स एव कुम्भः कथंचिदेकस्वभावो भाजनान्तरपिधानम्, अम्बुधारणम्, आत्मगोचरं ज्ञानं च युगपत्कुर्वाणः किं नोपालम्भि भवता तन्नाक्षणिकेषु वस्तुषु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया समर्थयितुमशक्येत्यसिद्धतैव तेषु तदनुपलब्धेरिति निरवद्यस्य विपक्षे बाधकस्याभावादनैकान्तिकमेव सत्त्वम् । यदपि ' यन्निर्भाति ' इत्यादि द्वितीयमनुमानमवादि । तत्रान्द्रियमतिषु संस्कारा एकस्मिन् क्षणे तावत् अवस्थानशीलः प्रतिभान्तीति हेत्वर्थो विवक्षितः किं वा एकस्मिन्नेव क्षणे स्थास्नवो न पूर्वं नापि पश्चादिति । तत्राद्यपक्षे सिद्धसाधनम् ।

को हि नाम प्रामाणिक एकस्मिन् क्षणे स्थितिमतः प्रतिभासमानान् भावांस्तत्रातिष्ठतोऽभिदधीत् । अथैकस्मिन्नेव लक्षणे स्थास्नुता साध्यते ततो न सिद्धसाध्यतेति चेत् । तदसत् । तथाहि— तदखिलमिति तच्छब्देन साधनार्थपरामर्शात् । साधने च पूर्वापरत्रुटितैकक्षणप्रतिभासस्याद्याप्यविवक्षितत्वात् । किं चैकक्षणावस्थायित्वनिर्भासनं सर्वेषु प्रत्यक्षेषु नास्माकं प्रसिद्धम् । दीर्घदीर्घतराद्युपयोगरूपेषु तेषु द्व्यादिक्षणावस्थायित्वस्यापि पदार्थानां प्रतीयमानत्वात् । तदुक्तं भट्टजयन्तेनापि पल्लवे—

किंचाविच्छिन्नदृष्टीनां प्रलयोदयवर्जितः ।
भावोऽस्खलितसत्ताकश्चकास्तीत्यात्मसाक्षिकम् ॥

अत्राह— किं तावत्स्वरूपनिष्पत्तावुपयोगादनेकक्षणस्य व्यापकमध्यक्षम्, अथ क्षणनिष्पन्नस्यैव स्थैर्यात् । तत्राद्यः कल्पस्तावदसंभवी । ज्ञानस्यावयवविरूपतावियोगेन खण्डश उत्पत्तेरयोगात् । अथ क्षणभेदिनश्च तेऽवयवाः प्रत्यक्षस्य परिच्छित्तिस्वभावास्तदा तावन्त्येव प्रत्यक्षाणीति सिद्धं तेष्वेकक्षणस्थायितानिर्भासनं भावानाम् । अपरिच्छित्तिस्वभावत्वे तु तेषां समुदितमपि प्रत्यक्षं न किमपि निर्भासयेत् । अथ प्रत्यक्षावयवैः खण्डशः समुदायेन तु पूर्णस्य वस्तुनः परिच्छेदः । तदाप्याद्यक्षणपरिच्छिन्नः खण्ड एव संपूर्णं वस्तु । तदप्रविष्टस्य ततो भिन्नत्वात् । अन्यथा क्रमेण प्रतीयमानं विश्वमेकमेव वस्तु स्यात् । सकलं च प्रत्यक्षमेकमेव प्रत्यक्षमिति द्वितीयपक्षेऽपि निष्पन्नग्रहणव्यापारस्य वा क्षणान्तरव्याप्तिरनिष्पन्नग्रहणव्यापारस्य वा । प्रथमपक्षे सिद्ध एकक्षणप्रतिभासः । द्वितीतपक्षेऽप्यनिष्पन्नग्रहणव्यापारस्यास्य स्थितिरिति दुःश्रद्धेयम् । नहि जन्मानन्तरमस्य ग्रहणव्यापारः । तत्स्वभावस्यैवोत्पत्तेः । अत्रोच्यते । स्वरूपनिष्पत्तावुपयोगादित्याद्यपक्ष एव कक्षीक्रियतेऽस्माभिः । तादृशं हि तथोपयोगस्य द्व्यादिक्षणस्थायि यत्स्वरूपं तत् तावतैव कालेन निष्पद्यते । प्रतिक्षणोपजाय-

माना परापरपर्यायसमुदायात्मकत्वात्तस्य । एकान्तेनावयवव्यतिरिक्तस्यावयविनोऽनभ्युपगमात् । एवं चायुक्तमुक्तम् । 'ज्ञानस्यावयविरूपतावियोगेन ' इत्यादि । तैश्च पर्यायैर्यद्यपि क्षणिकाः पर्यायाः प्रतिपन्नास्तथापि तावत् प्रमाणपूर्वापरपर्यायपरम्परात्मा पदार्थः कथंचित् एकत्वेनावस्थितो न तैरवगत इति तद्ग्रहणप्रवणस्तत्पर्यायसमूहस्वरूपस्तेभ्यः कथंचिद् व्यतिरिक्त उपयोगस्तमवगच्छति । यदप्युदितम् 'आद्यक्षणपरिच्छिन्नः खण्ड एव संपूर्णं त्वस्त्विति । तत्र तदप्रविष्टस्य ततो भिन्नत्वादिति हेतौ समुदायप्रवेशाभावस्तत्खण्डस्य सर्वथा कथ्येत कथंचिद्वा । सर्वथा चेत्तदा भिन्नतापि सर्वथा साध्येत कथंचिद्वा । यदि समुदाये सर्वथा प्रवेशाभावात् तत्खण्डस्य सर्वथा भेदः साध्यते तदा हेतोरसिद्धिः । खण्डपरंपरात्मक एव दि समुदायः । ततः कथं तस्मिन्नेव खण्डस्य सर्वथा प्रकाशाभावः सिध्येत् । कथंचिद्भेदसाधने तु विरुद्धता । सर्वथा तत्र प्रवेशाभावस्य सर्वथा भेदेनैवाविनाभूतत्वात् । एवं कथंचित् प्रवेशाभावात् सर्वथा भेदसाधनेऽपि विरुद्धतैव कथंचित्प्रवेशाभावात्तु कथं कथंचिद्भेदसाधने सिद्धसाध्यतैव । नचैवं खण्डस्य संपूर्णवस्तुतैव । तस्य तस्मात् कथंचिद्भेदेन संपूर्णवस्तुतायाः कथंचिन्निवृत्तत्वात् । यदप्युक्तम् ' अन्यथा क्रमेण प्रतीयमानं विश्वमेकमेव वस्तु स्यात् ' इत्यादि । तदपि न नः प्रतिकूलं संग्रहनयाभिप्रायेण विश्वस्य प्रत्यक्षस्य चैकत्वेन स्वीकृतत्वात् । क्षणीनिष्पन्नस्यैव स्थैर्यादिति द्वितीयपक्षे त्वनभ्युपगम एवोत्तरम् । अथैकस्मिन्नेव क्षणे स्थास्नवोऽक्षमतिषु भावाः प्रतिभान्ति न पूर्वं नापि पश्चादिति हेत्वर्थः कथ्यते तदाप्येकक्षणस्थायिनि ज्ञाने तेषां तथाप्रतिभासः स्यात् क्षणत्रयस्थायिनि वा । आद्यकल्पः प्रलापः । अतीतानागतक्षणयोः स्वयमविद्यमानेन तेन तत्र तदनवस्थानस्य प्रत्येतुमशक्तेः ।

---

१ ' एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु घटेषु संप्रत्ययः संग्रहनयः ' इति तत्त्वार्थसू. १–३४ भाष्ये ।

न च तत्रानवस्थानप्रतीतिमन्तरेणात्रैव क्षणे एतदस्ति न भूतभविष्यतोरिति प्रतीतिर्भवितुमर्हति । तथा च हेतोरासिद्धिः । अथ पूर्वापरक्षणविच्छिन्नत्वेन तस्यावास्थितत्वात् तत्प्रतीतिमन्तरेणापि तत्प्रतीतिरित्युच्यते । ननु पूर्वापरक्षणविच्छिन्नत्वं 'यन्निर्भाति' इत्यादित एवानुमानात् प्रसिद्धमपरस्माद्वा । अत एव चेदितरेतराश्रयम् । अपरमपि न किंचिद् विचारसहम् । यदि चैकक्षणस्थायिनापि तेन पूर्वोत्तरक्षणयोरभावः प्रतीयमानो न विरुध्यते तदा भावोऽपि पूर्वोत्तरक्षणयोः प्रतीयमानोऽविरोधी । विशेषाभावात् । क्षणत्रयस्थायिनि तु ज्ञाने तेषां तथा प्रतिभासे हेतोरेकदेशासिद्धता । पक्षीकृतेषु सकलसंस्कारेष्वेकक्षणस्थायित्वप्रतिभानस्य हेतोर्विज्ञानवर्जं वर्तनात् तस्य क्षणत्रयस्थायिनः स्वयं तथैव प्रतिभासात् । यत्पुनरसिद्धतापरिहारे व्याहारि 'पूर्वापरकालयोरेकत्वे हि पदार्थस्य दृष्टाद्रूपान्तरविरहात्सकलकालकलाकलितस्य देशान्तरजुषोऽपि रूपस्यावश्यं प्रतिभासः' इति । तत्र स्यादेतत् यदर्वाग्दृशोऽपि ज्ञानं विनाशावधेर्वस्तुनो वेदकं स्यात् । न चैवम् । क्षयोपशमानुरूपं तस्य प्रवर्तनात् । यदप्युक्तम् 'शिंशपानुमानेनेव व्यवहारः साधनीय' इति । तदप्यसत् । यतस्तदा व्यवहारसाधनायेदमुपादीयेतानुमानं यदि प्रत्यक्षेण पूर्वापरक्षणविच्छिन्नैकक्षणोपलक्षणं स्यात् । न चैवं, पूर्वमपहास्तितत्वात् । किंच । अनुमानद्वयेऽप्यस्मिन् द्व्यादिक्षणस्थायिना ज्ञानेन तावत्कालस्य भावस्य प्रतीतेः पक्षस्य प्रत्यक्षस्य बाधा । ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन द्व्यादिक्षणावस्थायित्वाभावात् कथं प्रत्यक्षेण पक्षबाधेति चेत् । ननु क्षणिकत्वं तस्याभ्यामनुमानाभ्यां सिद्धं वेदिष्यते । तदेतरेतराश्रयम् । अन्यानुमाने तु दारिद्र्यम् । तथा स एवायं स्फटिकः स चायं शतकोटिरित्यहमहमिकया कथंचिदेकत्वं स्फटिकादीनां प्रकटयता प्रत्य-

१ शतकोटिः—वज्रः ।

भिज्ञाज्ञानेनाप्यत्रानुमानद्वितये पक्षस्य बाधा प्रामाण्यं चास्य प्रागेव प्रकाशितम् । एवं च—

एकान्तक्षणभङ्गसंगतिकथाव्याजेन या संस्थिता
लोकेऽस्मिन् विषवल्लरी समधिकं संमोहयन्ती जनान् ।
सा सत्त्वाद्यनुमानमूलपटलीनिर्मूलनात्सर्वतो
दिष्ट्या शान्तिमुपाजगाम सुचिराच्चेतास्विनः संप्रति ॥ ५९४ ॥

क्षणभङ्गवादसाधककृतकत्वस्योपपादनपूर्वकं खण्डनम् ।

असमञ्जसमुच्यतेतमां किमिदं जिन निरङ्कुशं त्वया ।
क्षणभङ्गुरभावसाधकं कृतकत्वं यदिहास्त्यदूषितम् ॥ ५९५ ॥

तथाहि—यत् कृतकं तत् क्षणिकम् । यथा विद्युत् । कृतकाश्च भावाः । हेतोरुत्पद्यमानत्वं हि कृतकत्वम् । तच्च विनश्वरत्वस्वभावनियतमेव । स्वहेतुभ्यो हि भावाः समुत्पद्यमाना विनाशस्वभावनियता एवोत्पद्यन्ते । ततः शिंशपात्ववृक्षत्वयोरिव कृतकत्वक्षणिकत्वयोस्तादात्म्यसिद्धिः । तथाहि—शाखादिमद्विशेष एव शिंशपेति यथेयं क्वचिद्भवन्ती नाशिंशपा स्यात् । अथाशिंशपा स्यात्तदा तस्याः स्वरूपाप्रसिद्धेर्न शाखादिमद्विशेषरूपा सेति शाखादिमत्त्वस्यैव वृक्षत्वात् सिद्धमेव तत्र वृक्षत्वम् । तथा कृतकत्वमपि भूत्वैवाभवनात्मकत्वक्षणिकत्वैकात्मकमिति । यत्र कृतकत्वमस्ति तत्र यथा तदस्ति तथा तदात्मकं क्षणिकत्वमपि । तदाह शङ्करनन्दनः ।

'कारणाद्भवतोऽर्थस्य नश्वरस्यैव भावतः ।
स्वभावः कृतकत्वस्य भावस्य क्षणभङ्गिता ॥'

न च हेतुसामर्थ्यप्रभवत्वाविशेषेऽपि केचित् क्षणिकाः केचिदक्षणिका भावाः संभविष्यन्तीत्यभिधेयम् । कारणसामर्थ्याभेदात्पावकादिवत् । न वै पावकोत्पादककारणकलापः कश्चित् प्रकाशोष्णस्पर्शरहितं पावकमुत्पादयति कश्चित् तद्विपरीतमिति तत्सामर्थ्यभेदः प्रतीति-

गोचरो येनात्रापि क्षणिकाक्षणिकस्वभावभावोत्पादकत्वेन कारणानां सामर्थ्ये भेदः कल्प्येत् । ननु विनशनशीलत्वेऽपि भावानां यदैव वेगवन्मुद्गराद्युपनिपातस्तदैव विनाशो भाविष्यतीति चेत् । तदसुन्दरम् । विनश्वरस्यापि प्रतिक्षणमविनाशे मुद्गरादिसंनिधानकालेऽप्यविशेषतो नाशानुपपत्तेः । नहि प्रकाशस्य प्रतिक्षणमप्रकाशतायां कालान्तरे प्रकाशतोपलब्धा । अन्ते च भावानां नाशोपलम्भान्नाशित्वेऽभ्युपगम्यमाने प्रकाशस्य प्रकाशकत्ववत् सिद्धः स्वरूपमात्रानुरोधी विनाशो निर्विलम्बमादावप्यविशेषात् । अपि च । शतसहस्रक्षणस्थितिस्वभावो भावः प्रथमक्षणे जातो द्वितीयादिक्षणे तथैवास्ते न वा । तथैवास्ते चेत् तदान्त्यक्षणेऽप्यस्य तथैवास्तित्वप्रसंगात् न कदाचिद्विनाशः स्यात् । तत्र तत्स्वभावत्यागे वा सिद्धं क्षणिकत्वम् । प्रतिक्षणं स्वभावभेदलक्षणत्वात्तस्य । किंच । वेगवन्मुद्गरादिनाशहेतुर्विनश्वरं वा भावं नाशयति, अविनश्वरं वा । तत्राविनश्वरस्य विनाशे हेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्तिः । स्वभावस्य गीर्वाणप्रभुणापि अन्यथा कर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्धेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवावाप्तस्वभावे भावान्तरव्यापारः फलवान् । तदनुपरतिप्रसक्तेः । अपि च भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यादपृथग्भूतो वा । यद्यपृथग्भूतस्तदा भाव एव तद्धेतुभिः कृतः स्यात् । तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः । कृतस्य करणायोगात् तदेव तद्धेतुवैयर्थ्यम् । अथ भिन्नस्तदासौ भावसमकाली तदुत्तरकालभावी वा स्यात् । तत्र सहभावित्वे समकालमेव भावाभावयोरुपलम्भः स्यात् । अविरोधात् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः किमायातम् । येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । नहि तन्त्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचित्प्रतिषेद्धुं शक्यः । ननु पटस्याविरोधित्वात्तदुत्पत्तौ घटस्य न स्वोपलम्भस्वार्थक्रियाकारित्वाभावः । अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

१ इन्द्रेणापि ।

ननु किमिदं विरोधित्वं नाम नाशकत्वं नाशस्वरूपत्वं वा । नाशकत्वं चेत्तर्हि मुद्गरादिवन्नाशोत्पत्तिद्वारेणानेन घटादिरुन्मूलयितव्यः । तथा च तत्रापि नाशेऽयमेव पर्यनुयोग इत्यनवस्था । नाशस्वरूपं चेत् । नन्वेवम् । अर्थान्तरत्वाविशेषात् । कथं तु तस्यैवासौ स्यात् अन्यस्यापि कस्मान्नोच्यते ! किंच । अयमवस्तुरूपः स्यात् वस्तुरूपो वा । तत्रावस्तुरूपत्वे नास्य कार्यत्वधर्माधारता परोन्मूलनलक्षणार्थक्रियाकारिता च युक्ता । वस्तुरूपतापत्तेः । वस्तुनो हि कारणसामग्रीतो भावोऽर्थक्रियाकारित्वं च स्वरूपम् । अभावोऽपि चेत्तत उत्पद्येत परोन्मूलनलक्षणां चार्थक्रियां कुर्यात् तदा कोऽस्यातो विशेषः स्यात् । वस्तुरूपत्वे तु घटादेरन्यः कपालादिरेव तदा भावस्तस्य च सहेतुकत्वं केन प्रतिषिध्यते । मुद्गरादीनां विसदृशसंतानोत्पत्तौ व्यापारस्यास्माभिरभ्युपगमात् । घटादयस्तु स्वोत्पत्तिक्षणानन्तरमवस्थानशीलाः स्वकारणादेव संजाता न कालान्तरमनुवर्तन्ते । ततः सिद्धं तेषां कृतकत्वेन क्षणिकत्वम् । ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियताः । यथान्त्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादनं प्रति । विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च सर्वे भावा इत्यतोऽप्यनुमानादुदयानन्तरमस्थायित्वं भावानामिति ।

नैवमेष यदुपैति संगतिं नाशहेतुरिह कश्चिदप्यतः ।
वस्तुजातमखिलं क्षणक्षयि प्रोक्तहेतुवशतः प्रसिध्यति ॥ ५९६ ॥
अहो समस्तेष्वपि पक्षपातेष्वयं महीयान् मतपक्षपातः ।
व्यपैति नाद्यापि यदस्य भिक्षोः क्षणक्षयैकान्तसमर्थनाशः ॥५९७॥

तत्र यदुक्तं ' हेतोरुत्पद्यमानत्वं हि कृतकत्वमिति तत् क्षणक्षयैकान्तकदाग्रहग्रहिलैर्यथा न प्रत्येतुं शक्यम्, यथा च तत्र तन्न घटनामियर्ति कथंचिदक्षणिकवस्त्वविनाभूतत्वात् । तथा सत्त्वहेतोरर्थक्रियासामर्थ्यस्वरूपस्यासिद्धताविरुद्धताभिधानसमये सविस्तरमुपदर्शितमित्यसिद्धं विरुद्धं च । न च कृतकेन सता क्षणानन्तरमेव नष्टव्यमिति नियमोऽस्ति । कृतकं च स्यात् कालान्तरे च नश्येद् विरोधाभावादिति

संदिग्धानैकान्तिकं च तत् । ननु स्वहेतुभ्यो भावाः समुत्पद्यमाना विनाशस्वभावनियता एवोत्पद्यन्त इत्युक्तं विनाशस्वभावनैयत्येन भावानां कथमपि कालान्तरानुसरणव्यसनासंभवात् कथमनैकान्तिकताशङ्कापि । उक्तमेतत् । किं तूक्तिमात्रमेव । तथाहि– विनाशस्वभावनियता इति कोऽर्थः । किं विनाशे कर्तव्ये स्वभावेन स्वसत्तया नियता इति, किंवा विनाशस्वभावे विनाशरूपतायां नियतास्त इति । आद्यकल्पनायां विनाशस्य सहेतुकत्वप्रसक्तिः । पदार्थसत्ताया एव तद्धेतुकत्वात् । अथास्तु वस्तुसत्ताहेतुकत्वेन तस्य सहेतुकत्वं, तथापि क्षणिकत्वमप्रतिक्षेपणीयम् । वस्तुसत्ताहेतुकत्वे हि नाशस्य तत्सत्ताक्षणसमनन्तरं भावात् कथं क्षणिकत्वप्रतिक्षेपः । नन्वसौ नाशो वस्तुसत्ताकार्यः सन् यदि सदैव तथैवावतिष्ठते तदा कृतकत्वहेतोस्तेनैव व्यभिचारः । अथैतेन व्यभिचारोच्चारणमचारु । न किंचिद्रूपत्वादस्येति चेत् । अचतुरस्रमेतत् । वस्तुनिर्वर्तनीयतया तस्य न किंचिद्रूपताविरोधात् । अथ नाशोऽपि क्षणिकः कक्षीक्रियते तर्हि नाशस्य नाशे द्वितीयक्षणे भावोन्मज्जनापत्तिः । अथ विनाशस्वभावे विनाशरूपतायां नियता भावा इति पक्षः । सोऽपि न क्षमः । भावानां विनाशस्वभावताया असंभवात् । प्रतिषेध्यप्रतिषेधयोरेकत्वस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तिः । ननु कालान्तरेऽर्थक्रियां प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्तिता । सा च कालान्तरेऽसमर्थस्वभावत्वमिति चेत् । ननु यदि भावाभिन्ना सती कालान्तरानुषङ्गिण्यस्य नास्तिता तदा नूनमनक्षरमिदमुक्तं, यदयमेव भावः कालान्तरानुषङ्गीति । अथ स्वकालवत्कालान्तरेऽस्य नास्तिता नानुषज्यते तर्हि नास्तिताविरोधिनोऽस्तित्वस्य प्रसंगः । अथ कालान्तरेऽशक्तत्वात् कथं तस्यास्तित्वानुषङ्गः । शक्तेः सत्तालक्षणत्वादिति चेत् । ननु कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तिरसत्त्वम्, किंवा स्वकार्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् ।

प्रथमकल्पनायां स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसंगः । तदानीमपि तस्य कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तत्वात् । कालान्तरकार्यापेक्षया तस्यासत्त्वमेवेति चेत् । किमयं मन्त्रपाठः । नहि यो यत्राशक्तः स तदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते धूमं प्रत्यशक्तस्य रासभस्याभावव्यवहारे गोचरत्वप्रसंगात् । न खल्वशक्तस्य स्वरूपमपि निवर्तत इति । स्वकार्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वमिति पक्षे तु यदि कालान्तराधारेयमशक्तिस्तदा कथं तदात्मिका । अथ स्वकालाधारा तदा तदैवासत्त्वप्रसंगः । कालान्तरे तु तत्कालाधाराया अशक्तेरसत्त्वात् सत्त्वप्रसंगः । एवं च भावस्य संबन्धी विधिरात्मा प्रतिषेधः पुनरतोऽन्यः । सोऽपि च पदार्थात्मेति त्वदनुवाददशायामपि प्रतिपादयन्तस्त्रपामहे । ततो विनाशरूपतायां नैयत्यमपि न विनाशस्वभावनियतता संगतेत्यनैकान्तिकमेव कृतकत्वमिति । एतेन शङ्करनन्दनोक्तकारिकां यावदुक्तमपास्तम् । यदपि शङ्करनन्दन एव व्याकरोति ।

‘ नहि स्वहेतुजो नाशो नाशिनां नश्वरात्मता ।
नाशार्थैषां भवन्तस्ते भूत्वैव न भवन्ति तत् ॥

नाशिनां नश्वरात्मतैव नाशार्थो नतु विनाशहेतुजो विनाशो नाशार्थस्ततो यथा भावविशेषः स्वहेतोर्घटात्मको भवन् घट एव भवति घटजनकाद् भावादघटात्मताया असंभवात् तथा विनश्वरो भवन् विनश्वर एव भवति । भूत्वैव समनन्तरं नाशात् । नान्यथा नश्वरः स्यात् । नश्वरात्मतयात्मलाभसमनन्तरनाशितैव क्षणिकत्वम्’ इति । तत्रोच्यते । कीदृक्षा नश्वरात्मतेह विवक्षिता किं वेगोद्दण्डदण्डादिसंनिपाते प्रणशनशीलता, किं वा स्वयमेव । पौरस्त्य .... नुत्पादः सिध्यति । अनन्तास्तु विनाशहेतवोऽनियतकालाश्च तेषां सर्वदा सर्वेषां प्रतिबन्धवैकल्ययोरसंभवात् । कश्चिदेको निपतत्येव कालान्तरे । स च निपततः क्षणेनैव भावं विनाशयतीत्युपपद्यते । सापेक्षत्वेऽपि ध्रुवो नाशः । तथा च त्रिलोचनः प्रकीर्णके ।

‘ सर्वेषां नाशहेतूनां वैकल्यप्रतिबन्धयोः ।
सर्वदाऽसंभवान्नाशः सापेक्षोऽपि ध्रुवत्वभाक् ॥

एवं च ध्रुवभावित्वस्यानपेक्षत्वावष्टम्भस्तम्भस्य भग्नत्वान्नाशस्यानपेक्षत्वमसिद्धम् । किं च । अत्र कोऽयं नाशोऽनपेक्षतया विवक्षितः । किं विनश्यतीति विनाशोऽनवस्थायिभावस्वभावः पर्युदासप्रतिषेधरूपः । किं वा विनशनं विनाशोऽभावमात्रं प्रसज्यप्रतिषेधरूपम् । नाद्यः कल्पः । अनवस्थायिभावस्वभावस्याहेतुकत्वेन केनाप्यनभ्युपगतत्वेनासिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि प्रसज्यरूपो यद्ययमहेतुस्तदा सदा सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् व्योमवद् व्योमाम्बुरुहवच्च । तथा च प्रथमपक्षे भावाभावयोर्यदि विरोधस्तदा कदाचिद् भावोपलम्भो न भवेत् । अथाविरोधस्तयोस्तदा भावाभावयोः सद्भावस्निग्धबान्धवयोरिव युगपदेकत्रावस्थानं स्यात् । द्वितीयपक्षेऽपि समस्तवस्तूनां शाश्वतिकताप्रसक्तिः स्वविरोधिनो नाशस्य सदैवासत्त्वात् । ननु नास्माकं भावस्य किंचिद् भवति केवलमेकक्षणायुः स्वकारणादुत्पन्नः क्षणान्तरे स एव न भवति । तथाच रहस्यम्—न तस्य किंचिद् भवति न भवत्येव केवलम् ’ इति । अहो चिराय सुहृदा स्वरहस्योपदर्शनेनानन्दिताः स्मः । परमिदमपि समसूक्ष्मदृष्टिर्भूत्वा परिभावयित्वायुष्मान् भवतात् । अनन्तरभवनं भवत् तावत् कदाचित्कतयोत्पत्तिमदिति दैवेनापि दुर्वारम् । अत एव चाभवनस्य विनाशितया भवनोन्मज्जनं प्रसज्यमानं प्रतिषेधयितुं त्वया कथं शक्यम् । अथ न भवतीति भवनक्रियाप्रतिषेधमात्रमहेतुकमेतत् तत्कथमस्य कादाचित्कत्वं स्यादिति चेत् । उच्यते । भवनस्य कादाचित्क-

१ ‘ प्रसज्य प्रतिषेधो हि क्रियया सह यत्र नञ् ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥’

इति प्रसज्यप्रतिषेधस्य पर्युदासस्य च लक्षणम् । असूर्यंपश्या राजदारा इति प्रसज्यप्रतिषेधस्योदाहरणम् । अब्राह्मणमानयेति पर्युदासस्योदाहरणम् ॥

तया तत्पूर्वकत्वेन तद्धेतुत्वोपपत्तेः । अन्यथा भवनेऽप्युत्पत्त्याद्यभावस्तस्याप्यभवनक्रियाप्रतिषेधमात्रत्वात् । उभयत्र तदतिरिक्तक्रियाया अभावात् । किं च । नायं भवनक्रियाप्रतिषेधो ज्यायान् । विकल्पैरनुपपद्यमानत्वात् । स हि भवनस्वभावस्याभवनस्वभावस्य वा क्रियेत । न तावद् भवनस्वभावस्य । अशक्यत्वात् । अन्यथा भवनस्वभावत्वविरोधात् । अभवनस्वभावस्य भवनक्रियाप्रतिषेधे तु प्रयासवैयर्थ्यम् । न हि अभवनस्वभावं भवनं भवितुमर्हति । अभवनस्वभावभवनप्रतिषेधे वा बलाद् भवनापत्तिः स्यात् । एवं च स एव न भवतीति वाङ्मात्रमेतत् । उक्तवदभवनायोगात् । शब्दानुपपत्तेश्च । तथाहि— स एवेति भवनस्वभावं भावं परामृश्य न भवतीत्यभिदधतः शब्दार्थविरोधः प्रकटः । यदा न भवति न तदा भवनस्वभाव इति चेत् । एवं तर्हि अभवनस्वभावः स न भवतीति प्राप्तम् । ततश्च स एवेति क्षीणा वाचोयुक्तिः । तत्क्षणभवनस्वभाव एवेति चेत् कथं द्वितीयक्षणे न भवति । एकक्षणभवनस्वभाव इति चेत् । किमेतावता । नहि द्वितीयक्षणोऽपि नैकः । तदेकक्षणभवनस्वभाव इति चेत् । कोऽयं भवनातिरेकेण क्षणो नाम, यत उच्येत तदेकक्षणभवनस्वभाव इति । अतिरिक्तक्षणसद्भावे हि क्षणस्याक्षणिकत्वं स्यात् । तदेव तदपरक्षणाभावात् । भावे त्वनवस्थापत्तिः । तस्यापि भिन्नत्वेनावश्यमपरक्षणादित्यतिरिक्तक्षणापेक्ष्यनिबन्धनाभावादसदेतत् 'तदेक्षण' इत्यादि । एवं चाविशिष्टभवनानन्तरमभवनमिति प्राप्तम् । तथा च सति क्षणिकत्वेऽप्यनिश्चयः । भवनकादाचित्कतया त्वभवनोत्पत्तिः, तन्नाशोत्तरं भवनोन्मज्जनं चापहतमेव । उक्तनीतेस्तदवस्थत्वात् । न नश्वरमभवनं तुच्छत्वादिति चेत् । भवनेऽप्यतुच्छतया समानमेतत् । न समानम् । तस्याभवनाविरोधादिति चेत् । अभवनस्य भवने को नाम विरोधः । नीरूपस्य सरूपत्वासंभव इति चेत् । सरूपस्य कथं नीरूपतासंभव इति वाच्यम् । स्वहेतोस्तत्स्वभाव-

भावादिति चेत् । अभवनस्यैवंस्वभावभवने को दोषः । हेत्वभावनिःस्वभावते इति चेन्न । तद्भवनस्यैवाभावनहेतुत्वात् तद्भावभावित्वात् । कस्तुच्छस्य भाव इति चेत् । भावाभवनमेवेति ब्रूमः । एतदेव ह्यभावभवनं यद्भावाभवनमिति । एवं च तुच्छतया तद्भावसिद्धिः । अन्यथा भवननाशायोगादिति । नापि निःस्वभावता । तस्य तुच्छतया ज्ञेयस्वभावत्वात् । अन्यथा तज्ज्ञानानुपपत्त्या तदेव न भवतीत्यज्ञातोक्तिप्रसक्तिः । भवनज्ञानेनाभवनाज्ञानात् । भवनस्य भिन्नकालत्वेनाभावस्वरूपत्वात् । अथ तस्यैव क्षणादूर्ध्वमभवनस्वभावत्वात् प्रत्यक्षेण च तथैव ग्रहणाद्यथार्थं तत्प्रवृत्तेरभवनज्ञानोपपत्तेरुक्तदोषाभाव इति चेत् । न । विहितोत्तरत्वाद् भवनस्य भिन्नकालत्वेनेत्यादिना । अन्यथा त्वभवनानुपपत्तिरेव । तथाहि तत्कालभाविभवनादभिन्नमभवनं यदीष्टं तर्हि भवनमेवैतदिति कथमभवनोपपत्तिः । किं च । नास्य भाविनो नीरूपस्य चेन्द्रियेण ग्रहणमुपपद्यते । अतिप्रसंगात् । तथा न प्रत्यक्षेण क्वचिद् भवनवदभवनस्य ग्रहः । तथा निश्चयाभावात् । न च निरंशानुभवभावेऽपि विभ्रमात्तदभाव इति भाषणीयम् । भवननिश्चयस्याप्यभावापत्तेः । न च भवननिश्चयनिबन्धनानुभवे भ्रान्तिर्नास्तीति वाच्यम् । अभवननिश्चयनिबन्धनानुभवस्यैव भवननिबन्धनत्वात् । न चैकस्यैव क्वचिद् विभ्रमः । क्वचिन्नेति युक्तम् । एकत्वविरोधात् । न चान्तेऽभवननिश्चयात्पूर्वमपि तद्गतिः । अस्य पूर्वं सविस्तरमपास्तत्वादिति । एवं च स्वगृहे मङ्गलगानमेतत् 'न भवत्येव केवलम्' इति । अपि चास्मिन्नुच्यमाने नष्टशब्दस्य कश्चिदर्थोऽस्ति न वा । नास्ति चेत् किमनेनोक्तेन । अस्ति चेत् किं सत्त्वाद्भिन्नोऽभिन्नो वा । भेदपक्षो न युक्तः । भावातिरिक्ताभावानभ्युपगमात् । अथाभिन्नस्तदास्तिनास्तिशब्दयोः पर्यायता तद्बुद्ध्योश्चैकता स्यात् । तथा च क्षणक्षयिणो भावा, निरन्वयनाशो, न भवत्येव केवलम्, इत्यादिशब्दानां सत्त्वातिरिक्तार्थानभिधायित्वादुच्चा-

रणवैयर्थ्यम् । एवं च विनाशस्य कस्यचिद्बौद्धानामसिद्धेः ‘ ये यद्भावम् ’ इत्यत्राप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति तस्मादतोऽपि नो हेतोः ....

....

अथास्तु संयोगादिरतिशयः किं त्वेकान्तव्यतिरिक्तस्यैतस्योत्पादे पदार्थस्य कथंचिदप्यनुपपत्तेः कथं न स्थिरतास्थितिरिति चेत् । नैवम् । तद्धर्मत्वान्यथानुपपत्त्या तस्यैकान्तव्यतिरेकासिद्धेः । किं च । यदि कश्चन विशेषमकुर्वाणोऽपि सहकारी स्वीक्रियते तदा समस्तवस्तूनां समस्तसहकारिताप्रसक्तिः । विशेषाकरणेन निःशेषाणामविशेषादिति । न विशेषविधानं विना सहकारी कश्चिदुपपद्यते । स्यान्मतम् । एवंभूत एव भावस्य स्वभावो येन विशेषाकारकमपि प्रतिनियतमेव सहकारिणमपेक्ष्य कार्यं जनयतीति । एषापि कदाशा । विकल्पैरनुपपद्यमानत्वात् । तथाहि—यदाऽभीष्टसहकारिसंनिधौ कार्यमसौ समुत्पादयति तदैतस्य प्राचीनोऽकिंचित्करः सहकारिकलापापेक्षालक्षणः स्वभावो व्यावर्तते न वा । यदि व्यावर्तते तदा कथं कथंचिदस्थैर्यप्रतिक्षेपः । स्वभावव्यावृत्तौ स्वभाविनोऽपि तदव्यतिरेकेण तद्वदेव व्यावृत्तेः । अथ न व्यावर्तते कथं तर्हि कर्हिचित्कार्योत्पत्तिः स्यात् । अकिञ्चित्करसहकार्यपेक्षालक्षणस्वभावस्याव्यावृत्तेः पूर्ववत् । तथाहि—य एव तस्य कार्याजननकाले स्वभावः स एव तज्जननकालेऽपि । एवं च यद्यसौ पूर्वं तन्नाजीजनत् पश्चादपि माजीजनत् । अथ पश्चाज्जनयति तदा पूर्वमपि जनयतु ननु प्रभोरिव स्वैराचारोऽस्य युक्तः । अथाचक्षीत, विवक्षितसहकारिणा सह जननस्वभावत्वात् तद्भावेऽसौ तदा तज्जनयति । न पूर्वमपि तदभावादिति । एतदप्यायातपेशलम् । यस्माद्विवक्षितसहकारिणा सह तस्य तज्जननस्वभावत्वमपि यदस्थिरैकरूपं तदा सदैव तत्कार्यमर्जयन्नयं न मुनिशापेनापि प्रतिहन्तुं शक्यः । अन्यथा कथमधिकृतस्वभावस्य स्थैर्यं स्यात् । तथाहि— यदि यावदायुरप्यसौ तेन सहकारिणा साकं तत्कार्यजननस्वभावस्तर्हि तत्स्वभावशृङ्खलतया

तत्सहकारिणोऽप्यवश्यमाकर्षणीयत्वेन सदैव सत्त्वात् किमिति सदैव तन्नोत्पादयेत् । अनुत्पादयन्वा कथं तत्स्वभाव इति । ततश्च यदैवास्य तत्कार्यमुन्मज्जति तदैवानेन सार्धमेव तज्जननस्वभावो न पुनरन्यदेति सन्न्यायरणस्तम्भः । एवं च स्वभावभेदे कथं स्थिरता स्यात् । अथोच्यते स्थिरभावस्य स्वभावभेद इति कथापि प्रायश्चित्ताय । तस्य तथा चित्रसहकारियोगादनेककार्यसाधकत्वेन यावज्जीवमेकस्वभावत्वात् । तथाहि—यावत्सत्त्वमेवंविधैकस्वभाव एवायं भावो येन तस्मादेव तत्तत्सहकारिसम्पर्क एव तत्रैव तत्रैव काले तस्यैव तस्यैव कार्यस्याविर्भावः । तथा च सति अनन्तरोदितस्वभावाव्यावृत्तावपि न पूर्ववत् कार्यस्याभावः । तस्य सहकारिणस्तदैव भावात् । न च पूर्वमपि कार्यस्य भावः । तत्सहकारिण एवाभावात् । न चाधिकृतकार्योत्पादेऽप्यनन्तरोदितस्वभावव्यावृत्तिर्भावस्य । तस्य तथास्वभावत्वात् । न च कृतकार्यस्यैव पुनः करणम् । तस्य तथास्वभावत्वादेव । अथ किमिदं लीलाविलासचेष्टितमस्य भावस्य । समचिन्त्योऽपर्यनुयोगार्हश्च स्वभावो भावानां किमत्र कुर्म इति । अहो मोहमहोपाध्यायप्रागल्भ्यं यदेवंविधानप्येवं नर्तयति । तस्मात् स्वभावादुत्पादेऽपि कार्यस्य न तत्कार्यनिबन्धनस्य तस्य व्यावृत्तिः । तथैव तत्स्वभावस्य सद्भावेऽपि न पुनस्तस्यैव कार्यस्य करणमिति हि कः स्वस्थः श्रद्दधीतापि । तथाहि—यदि तावत् तत्स्वभावस्याव्यावृत्तिः कथमकरणं नाम । तच्चेत् कथमव्यावृत्तिः । यदैव हि तदनेनोदपादि पुनश्च न करिष्यते । तदैवास्य तत्करणस्वभावस्तदकरणस्वभावेन व्यपनीतः पाण्डित्येनेव जाड्यम् । अन्यथा तत्करणस्वभावस्य भावेन हठाद् विवक्षितकार्यप्रसंगः । नहि दहनो दहनस्वभावे नैश्चयिकेऽनपगते न दहति । स्वभावापगमे वा नियतं कथंचिदस्थैर्यम् । अतादवस्थ्यस्यैवास्थैर्यात् । अथोच्यते यथा दहनैकस्वभावोऽपि पावको दग्धदारूणि न दहति दग्धत्वात् । तेषामितराणि तु तानि दहति अदग्धत्वात् । एवं कालभेदेऽप्येकस्वभावो

भावस्तत्कार्यं करोति न करोति चेत् किमसमञ्जसं समञ्जसमपि किंचित् । दृष्टान्तेऽप्येकस्वभावत्वानुपपत्तेः । न खलु सर्वथा स्वभावभेदमन्तरेण दहनो दहति न दहति चेत्युपपद्यते यतो दार्ष्टान्तिकसिद्धिः स्यात् । इत्येवं नास्यानेककार्यकारिणो यावत्सत्त्वमेकस्वभावत्वं सत्यतामनुभवति । तदभावे च नैकान्तस्थिरतापि । एवं च प्रतीयमानमतिशयमकुर्वन्तोऽपि सहकारिणः स्वीकृताः । न च सर्वथा स्थिरत्वं साधयितुं शकितमिति ‘ **कृतश्च शीलविध्वंसो न चानङ्गः शमं गतः** ’ इति न्यायभाजनतां गतोऽसि । तस्माद् वरं प्रतीयमानातिशयाधायकत्वेनैव सहकारित्वं स्वीकृतम् । तत्र च सिद्धसाध्यत्वमुक्तमेव । हेतावपि विवादाध्यासितबीजस्य तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजेन सजातीयत्वं सर्वथाभिप्रेतं कथंचिद्वा । प्रथमकल्पनायां प्रतिवाद्यसिद्धिः । जनयद्रूपाजनयद्रूपविसदृशपरिणामपरिणतयोः सर्वथा सदृशपरिणामानुपपत्त्या सर्वथा सजातीयत्वेन जैनैरनभ्युपगमात् । आस्तां वा सर्वथा सजातीयत्वं तस्य । तथापि सहकारिमध्यमध्यासीनेन बीजेन किंचित्कालमङ्कुरमकुर्वता व्यभिचारी हेतुः । सत्यपि तत्र तज्जातीयत्वेऽङ्कुरादिकार्यवैकल्यप्रयुक्तत्वासंभवात् । सहकारिसाकल्यस्यैव तदानीं सद्भावात् । अथ यत्संनिधानादनन्तरमेव कार्यमुपजायते त एव सहकारिणो न पूर्वकालभाविनोऽपीति चेत् । नन्वेवं वदन्तः सौगता एव शोभन्ते येषां पूर्वापरकालयोस्तेषां भेदः । भवतां तु य एवाद्यक्षणे संनिधिभाजो बभूवुस्त एवाङ्कुरोपजनसमयेऽपीत्युभयदशायां सहकारितास्तु यद्वा मा भूत् । कदाचिदपि संनिधानादेर्विशेषस्योभयदशायामप्यन्यूनातिरिक्तत्वात् । अथ पूर्वकालभाविनस्तेऽन्ये चोत्तरकालिकास्तर्हि बीजमपि तदन्यत् चोत्तरकालिकमिति किं न स्यात् । अथेष्यत एव तेजःसंपर्कात् प्रनष्टं तद् बीजमन्यदेव पाकजरूपादिपरिगतपरमाणुभिरारब्धमङ्कुरोत्पादकमिति चेत् । उत्तिष्ठ तर्हि व्रज सद्म जातोऽसि

1 लौकिकन्यायः । अनङ्गः कामः ।

बीजस्यैवं स्थिरत्वोपपादनेन कृतार्थः । किंच । यदि पौर्वकालिकाः क्षित्यादयो नाङ्कुरकरणे सहकारिणस्तर्हि किमिति कृषीबलस्तान् बीजस्य संनिधापयति । क्रमेण तस्यातिशयपरम्परोपजननायेति चेत् । तर्हि सिद्धं कथंचिदस्थिरत्वं बीजस्य । अतिशयपरम्परायाः कथंचित्ततोऽव्यतिरिक्तत्वात् । अपि चैवं शिलाशकलस्वरूपव्यतिरेकोदाहरणस्य कथं न साध्यव्यावृत्तता । यदि हि तत्र सहकारिसाकल्ये सत्यपि स्वरूपसामर्थ्याभावमात्रप्रयुक्तं कार्यवैकल्यमुपदर्शितं स्यात्तदा स्यात्तस्मात् साध्यव्यावृत्तिः । यावता त्वदभिप्रायेण तत्र न सहकारिसाकल्यं कदाचिदस्ति । यत्संनिधानादनन्तरमेव कार्यमुपजायते तस्यैव सहकारितया त्वया प्रतिपादितत्वात् । शिलाशकलादेश्च क्षित्यादिसंनिधानेऽपि कदाचिदङ्कुरानुत्पत्तेः । अथ सन्तु सहकारिणस्ते किंतु न शकलाः संपर्किणस्तदानीमिभूवन्निति । तत्साकल्यासिद्ध्या न सहकारिमध्यमध्यासीनेन बीजेन कंचित्कालमङ्कुरमकुर्वता व्यभिचार इति चेत् । ननु किं नाम न संनिहितं तत्र क्षेत्रजलादेः सकलस्य मिलितस्य दर्शनात् । अथ न मिलितमद्यापि प्राणिनामदृष्टमिति चेत् । नैवम् । यत्र हि अदृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगस्तत्र तेषां पूर्णतायां कार्यमुपजायते एव । अन्यथा त्वन्मतेऽन्त्यतन्तुसंयोगेऽपि कदाचित्पटो न जायेत । जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात् । बलवता कुलालेन दृढनुन्नमपि चक्रं कदाचिन्न भ्राम्येत् तथाविधादृष्टवैगुण्यादित्यपि स्यात् । यत्र तु दृष्टकारणानुपहारेणैवादृष्टस्य व्यापारस्तत्र तद्वैगुण्यात्कार्यस्यानुदयो यथा त्वन्मत एव परमाणुकर्मणा । तदिहापि यदि जलादीनि दृष्टकारणानि सकलानि मिलितानि किमदृष्टं न मिलितं नाम । तत्प्रयुक्तत्वात्तन्मेलकस्य । अतः कथं साकल्यमसिद्धं तत्र । अस्माकं तु सहकारिसाकल्ये सत्यपि तदानीं पर्यायस्वरूपसामर्थ्यस्याभावान्नाङ्कुरोत्पादः । उपढौकिते तु तत्साकल्येन तस्मिन्नुच्छूनोच्छूनतरोच्छूनतमादिक्रमेणावश्यमन्त्यक्षणे कार्यो-

पजनः स्यादेव । इति कथंचित्पुनस्तस्य तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वे तदुत्पत्तिनिश्चयेत्यादिहेतुविशेषणस्य वैयर्थ्यम् । यत एतद्विशेषणोपादानेऽपि कथंचित् तज्जातीयत्वविवक्षायां बीजत्वमात्रेणैव सजातीयत्वमीप्सितमायुष्मतः । तच्च बीजजातीयत्वादित्येतावतैव कृतार्थं किमर्थं तद्विशेषणोपन्यासः । यदप्यवादि 'विवादाध्यासितो भावः' इत्यादि । तत्र कथंचिद्भेदाभावे साध्ये सिद्धसाध्यता । कालभेदेऽपि तस्याभिन्नत्वेनास्माभिरपि स्वीकारात् । द्रव्यरूपतया तस्यैव भावस्यावस्थानात् । सर्वथा भेदाभावे तु साध्येऽनुमानबाधः । तथाहि—विवादाध्यासितो भावः कालभेदे कथंचिद् भिद्यते । स्वात्मभूतधर्मनिवृत्त्युत्पत्तिमत्त्वान्यथानुपपत्तेः । यदेव हि कुशूलमूलावलम्बिबीजं स्वात्मभूताजनयद्रूपधर्मधाम समासीत् तदेवेदानीं क्षितिजलानलादिसामग्रीसंपर्कात् तथाविधतद्धर्मोपमर्देन स्वात्मभूतां जनयद्रूपतामाकलयति । न च धर्मस्य भावात्मभूतत्वमसिद्धमभिधानीयम् । अस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वलक्षणहेतुरपि कथंचिच्चेदुच्यते तदा विरुद्धतामधिरोहति । तथाहि—सर्वथा भावस्याभेदप्रसिध्यर्थमयमुपाददे । अथवाऽस्मात् सर्वथा भेदविरुद्धः कथंचिद्भेद एव प्रसिध्यतीति । सर्वथापक्षे त्वसिद्धः । विवादास्पदीभूतभावे जनयद्रूपाजनयद्रूपयोरेव विरुद्धयोर्धर्मयोः सद्भावात् । अथ न नः प्रयोगाप्रयोगमात्रेण विरोधः । अन्यथा बीजस्याङ्कुररासभजनकत्वाजनकत्वापेक्षया भेदः स्यात् किंतु प्रकारभेदेन । यदा हि यज्जननं तदा तदजननं विरुद्धं न पुनरन्यदेति कथं कालभेदेन जनयद्रूपाजनयद्रूपयोर्विरुद्धत्वं भवेदिति चेत् । तदप्यचतुरस्रम् । अङ्कुरजनकत्वरासभाजनकत्वाभ्यां बीजस्य भिन्नत्वेनाभ्युपगमात् । ननु रासभापेक्षाजनकत्ववदनन्तपदार्थापेक्षाजनकत्वानामनन्तानां धर्माणां संभवेन तदात्मकबीजस्यापि तावद्वा भेदात् किमिदानीं बीजमस्तु । तदयुक्तम् । तत्तदनन्तधर्माविष्वग्भावपरिणतपदार्थविशेषस्यैव बीजत्वात् न खल्वमी धर्माः सर्वथैव व्यतिरिक्ततनवो यतस्तदात्मा बीनास्यो

धर्मो न स्यात् । तत् सिद्धं बीजं कथंचिदनेकमेककालम् । तद्वदनेककालमपि । मा भूद्वा जनयद्रूपाजनयद्रूपयोर्विरुद्धत्वम् । तथापि नानयोस्तावद्द्वेनापि भेदोऽपह्नोतुं पार्यते । सति चास्मिंस्तदात्मनो धर्मिणोऽपि कथं न भेदो भवेत् । अन्यथा धर्माणां तद्धर्मितादात्म्यमपि न स्यात् । एवं च भेदस्य भवदभिमतस्य विरुद्धधर्माध्यासेन व्याप्त्यसिद्धेरनैकान्तिकोऽयं व्यापकानुपलम्भः । दृष्टान्तोऽपि परमाणुरूपः साध्यसाधनविकलः प्रतिसंबन्धिपरमाणुसंबन्धनिबन्धनभिन्नस्वभावेभ्यः कथंचिदस्याभिन्नत्वेन कथंचिद् भिन्नत्वात् । धर्माणां च कथंचिद् विरोधस्याभिहितत्वात् ।

यौगपुङ्गव तवैष सर्वथा स्थैर्यसाधनमनोरथद्रुमः ।
दोषदुष्पवनपीडितस्ततः सत्यमापदफलत्वलाञ्छनम् ॥ ५९.८ ॥

तदेवमेकान्तेनानित्यत्वं नित्यत्वं च न कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरः नित्यानित्यत्वं तु वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वेनानुवृत्तव्यावृत्ताकारसंवेदनग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षसिद्धमेव । तथाहि–मृत्पिण्डशिवकस्थासकोशकुशूलकलशकपालादिभेदेष्वविशेषेण सर्वत्र मृदन्वयः संवेद्यते प्रतिभेदं च व्यावृत्तिः । तथा च न यथाप्रतिभासं मृत्पिण्डादिषु संवेदनं तथाप्रतिभासमेव शिवकादिष्वाकारभेदानुभवात् । न च यथाप्रतिभासभेदं तद्विजातीयेषु पयःपावकपवनादिषु तथाप्रतिभासभेदमेव शिवकादिषु मृदन्वयानुभवात् । न चास्यानुभूयमानस्यापि संवेदनस्यापलापः कर्तुं पार्यते । सर्वापलापप्रसंगात् । न चास्य संवेदनस्य बाधकः प्रत्ययोऽस्ति । तस्य कदाचिदप्यनुपलब्धेः । तस्मादन्वयाविनाभूतो व्यतिरेको व्यतिरेकाविनाभूतश्चान्वय इति वस्तुस्वभावः । एवं च यत एव नित्यमत एवानित्यत्वं द्रव्यात्मना नित्यत्वात् तस्य चाभ्यन्तरीकृतपर्यायत्वात् । यत एवानित्यमत एव नित्यं पर्यायात्मनाऽनित्यत्वात् तस्य चाभ्यन्तरीकृतद्रव्यत्वात् । उभयरूपस्य चानुभवसिद्धत्वात् । एकान्तेनाभिन्नस्य भिन्नस्य चोभयस्याभावात् । तथा चोक्तम्–'[1] द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्या-

१ एतदर्थिका गाथा संमतितर्कप्रकरणे प्रथमकाण्डे दृश्यते–' दव्वं पज्जवविज्जुअं दव्वविउत्ता य पज्जवा नत्थि ' । इति ।

या द्रव्यवर्जिताः । क्व कदा केन किंरूपा दृष्टा मानेन केन वा ॥' इति । तथा च तयोरभेदसिद्धौ तावत् प्रयोगः । विवक्षितद्रव्यपर्यायौ एकं वस्तु, अशक्यविवेचनत्वान्यथानुपपत्तेः । पर्यायादवास्तवात् पृथग्भूतमेव द्रव्यं वास्तवमेकेषाम् । द्रव्यादवास्तवात् पृथग्भूत एव पर्यायो वास्तवः परेषाम् । ततोऽसिद्धमशक्यविवेचनत्वमिति न मन्तव्यम् । तदन्यतराभावेऽर्थे क्रियाया अनुपपत्तेः । न हि द्रव्यं केवलपरस्परविविक्तस्वरूपलक्षणत्वमपि द्रव्यपर्याययोर्भेदं साधयति । परस्परविविक्तस्वरूपलक्षणत्वं च स्याद् भेदश्च न स्याद् विरोधाभावात् । ततः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतुरत्रेति नाशङ्कनीयम् । परस्परविविक्तस्वरूपलक्षणत्वेनापि भेदानभ्युपगमे नानात्वं दुर्घटं जगतः स्यादिति विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावात् । निश्चितव्यतिरेकत्वात्साधनस्य । अत्र भट्टचट्टः समाचष्टे—' यदि हि स्वभावतो न भेदो धर्मधर्मिणोः संख्यादिभेदादपि नैव भेदः । न हि पररूपाभिद्यमाना अपि संख्यादय आत्मभूतभेदं बाधितुं समर्थाः' इति । तत्रायं तावत् न सम्यक् परमतं वेत्ति तद्दूषणाय प्रगल्भते चेति चित्रीयते नश्चेतः। न खलु नैयायिकैरिवास्माभिः संख्यादय एकान्ते धर्मिणो भिन्ना अभ्युपेयन्ते । यतः पररूपा इत्याद्यभिधीयमानं शोभां बिभृयात् । किंतु कथंचिद्भिन्ना अपि । कथंचिद्भिन्नाश्च ते धर्मिणस्ते यदा परस्परं भिद्यन्ते तदा धर्मिणमपि कथंचिद् भिन्दन्त्येव । अन्यथा तेषामपि भेदो न भवेत् । यदप्ययमेव प्राह—' संख्याभेदस्तावदसमर्थ एकस्मिन्नपि द्रव्ये बहुत्वेन व्यवहारदर्शनात् । यथा गुरव ' इति । तदप्यपर्यालोचितवचः । अनन्यसाधारणरूपज्ञानादिगुणानां प्राधान्यविवक्षया तत्र बहुत्वस्योपपत्तेः । यत्त्वत्राह—' रूपादिनिमित्तत्वे हि गुरुरिति न कदाचिदेकवचनं स्याद् ' इति तदपि परिफल्गु । न खलु सर्वत्र गुणानां प्राधान्यविवक्षयैव शब्दाः प्रयुज्यन्ते । धर्मिप्राधान्यविवक्षयापि तेषां प्रयुज्यमानत्वात् । ततो गुरुरित्यत्र धर्मिप्राधान्य-

विवक्षयैकवचनं प्रयुज्यमानं कथं विरोधमध्यासीत् । किं च । यदि संख्याभेदो न भेदकस्तदैकत्रापि कुटे कुटकोटेः कुटकोटावप्येककुटस्य प्रतीतिः किं न स्यादिति प्रतिनियतव्यवहारविरामः प्रसज्येत । यापि दारा इत्यादिकतिपयशब्दकदम्बके बहुत्वसंख्या सापि शब्दशक्तिमाहात्म्यात् सदैव गुणानां प्राधान्यविविक्षया तच्छब्दानां प्रवृत्तेरविरुद्धैव । यत्तूच्यते ' **संज्ञापि संकेतनिबन्धना स चेच्छायत्तवृत्तिरिति कुतस्ततोऽर्थभेदः । एकस्मिन्नपि च संज्ञाभेददृष्टेः कथमस्य भेदनिमित्तता । यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर** ' इति । तत्रेच्छायत्तवृत्तिः संकेत इति कुहेवाकमात्रम् । संकेतस्य वस्तुनिष्ठतया प्रतिपादितत्वात् । इन्द्रशक्रादिसंज्ञाभेदोऽपि सर्वथैकस्वरूपे सुरपतौ नास्माकं सिद्धो यतोऽनैकान्तिकः स्यात् । इन्दनशकनादिशक्तिकदम्बकात्मको हि शक्रस्ततच्छक्तिप्राधान्यविवक्षया तैस्तैर्वाचकैरुच्यते । डित्थडवित्थादिशब्दा अपि तत्तच्छब्दवाच्यतारूपां कांचिदभिधेयगतां शक्तिमपेक्ष्य प्रयुज्यन्ते । ततश्च यदुच्यते '**येषां च पर्यायाणां न कश्चिदर्थानुगममात्रा तत्र किं वक्तव्यम्**' इति तदज्ञतामेवास्य सूचयतीति । यदपि प्रतिपाद्यते—**लक्षणभेदोऽप्यहेतुरसिद्धत्वात् । न ह्येको भावः क्वचिदप्यन्वयी सिद्धः** ' इत्यादि । तदपि नोपपन्नम् । यतोऽन्वयित्वं सहक्रमभावि तत्तत्पर्यायानुगामित्वमुच्यते । तच्च कथंचिदेकस्या एव मृदो रूपादिगुणेषु स्थासकोशकुशूलकपालकलशादिपर्यायेषु चानुगतायाः समीक्षणात् सुप्रसिद्धम् । यत्पुनरुच्यते ' **पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्यासिद्धेस्तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तद्विवेकानुपलक्षणात् पर्यायेषु च तुल्यरूपकार्यकर्तृषु द्रव्याभिमानो मन्दमतीनां न पुनस्ततो विलक्षणमुपलक्ष्यते** ' इति । तदस्य स्वमतानुरागान्धितदृशो यथावद्वस्तुदर्शनासमर्थस्य व्याहृतम् । अत्र हि यथा घटविवेकेन पटस्योपलक्षणं तथा पर्यायविवेकेन द्रव्यस्योपलक्षणं नास्तीति नास्ति पर्यायेभ्यो विविक्तं द्रव्यमिति न[1] तावत्त्वयाभिप्रेतं तथास्माभिरप्यभ्युपगमात् । किंतु

1 इदं नेतिपदं तथास्माभिरिति वाक्ये संबन्धनीयम् ।

पर्यायरूपतया परिणतस्य तस्यानुपलक्षणमिष्टं, तत्र चासिद्धता । तथा परिणतस्य तस्योपलब्धेः प्रतिपादितत्वात् । यदप्यभिधीयते—'**कार्यभेदस्त्वस्मात् प्रत्यसिद्ध एव । रूपादीनामेव केषांचित् तत्कार्यकर्तृत्वात्** ' इति । तदप्यसत् । यदि हि रूपादय एव द्रव्यनिर्वर्त्यं कार्यं कुर्युस्तदा व्यस्तदशावर्तितन्तुस्तोमतोऽपि शीतापनोदः किं न स्यात् । तज्जनकरूपादीनां तदानीमपि विद्यमानत्वात् । तथा च दृष्टबाधा, कार्यकारणभावविलोपप्रसंगश्च । तन्मात्रस्य सर्वत्राप्यविशेषेण सर्वस्य सर्वकार्यतापत्तेः । अथ विशिष्टास्ते तत्तत्कार्यकारिणस्ततो न दृष्टबाधा, नापि कार्यकारणभावविलोप इति चेत् । किमिदं तेषां वैशिष्ट्यं द्रव्यांशादन्यत् प्रसाधयिष्यते च तेभ्यः कथंचिदन्यद्द्रव्यमिति । यत्तूच्यते—'**कार्यं हि द्विविधं भिन्नकालमभिन्नकालं च । तत्र पूर्वं भवति भेदनिबन्धनं यदीह संभवेत् । तत्तु न संभवति धर्मधर्मिणोस्तुल्यकालत्वात् । अभिन्नकालस्तु कार्यभेदोऽनैकान्तिको विभक्तपरिणामेषु पटादिषु संभवात् पटादयोऽपि हि विभक्तपरिणामा अनेककार्यं कुर्वन्तो दृष्टा न च धर्मिरूपेण भिद्यन्ते** ' इति । तत्रोच्यते । अभिन्नकालः कार्यभेदो भेदकस्तावत् इह कक्षीक्रियते । तस्य त्वनैकान्तिकत्वकीर्तनमकीर्तिकरम् । धर्मिरूपतया पटादीनामभेदेऽपि हि विचित्रकार्यजननशक्त्याख्यधर्मिरूपतया भेदोऽपि विद्यत एव न खलु कार्यभेदाद्भेद एवेति ब्रूमः । किंतु यत्र कार्यभेदस्तत्र तावद्भेदो भवत्येवेति । स च पटादिषु स्पष्ट एवेति नानेकान्तः । यत्पुनः प्रणिगद्यते—'**एकस्यानेकक्रियाविरोधाच्च**' इत्यादि । तत्क्षणभङ्ग एव प्रतिहतम् । एवं च '**द्रव्यपर्यायरूपत्वात् द्वैरूप्यं वस्तुनः किल । तयोरेकात्मकत्वेऽपि भेदः संज्ञादिभेदतः** ' इत्याशङ्क्य

' इन्द्रियज्ञाननिर्भासि वस्तुरूपं हि गोचरः ।
शब्दानां नैव तत्त्वेन संज्ञाभेदाद्विभिन्नता ॥ '

इत्यादि यत्कारिकाजालमजल्पि तदखिलं क्षिप्तं लक्षणीयम् । एवं च

भट्टचट्ट समुत्तिष्ठ व्रज सद्म सखे यतः ।
आशास्ते निष्फलीभूताः सर्वाः स्याद्वाददूषणे ॥ ५९९ ॥

यदप्यपरैरत्र प्रेर्यते–'पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यस्य निवृत्तिर्भवति न वा । यदि भवति, अनित्यमेव तत् । निवृत्तिमत्त्वात् पर्यायस्वात्मवत् । अथ न भवति तर्हि द्रव्यपर्याययोर्भेदप्रसंगः । तथाहि पर्यायेभ्योऽन्यद्द्रव्यं तन्निवृत्तावपि तस्यानिवृत्तेस्तुरङ्गादिव कुरङ्ग इति । तदपि प्रत्यादिष्टं भवति, उपन्यस्तनीत्या द्रव्यपर्याययोः । कथंचिद्भेदाभेदसिद्धौ सत्यां पर्यायनिवर्तने कथंचिद् द्रव्यनिवर्तनस्य स्याद्वादिनामभीप्सितत्वात् । विजृम्भितं चात्र श्रीमदनेकान्तजयपताकायां पूज्यैः श्रीहरिभद्रसूरिभिरित्यलमिह द्राघीयस्या चर्चया । एवं नित्यानित्यात्मके वस्तुनि व्यवस्थापित उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं वस्तुनः सत्त्वमिति परमार्थतः प्रतिष्ठितं भवति । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ' इति भगवदुमास्वातिवाचकवचनात् । तथाहि–सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना

....

.... त्वानुपपत्तेरुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वेनैवास्य सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । न चोत्पादादयः प्रत्येकं वस्तुरूपा येन तेषामप्यपरोत्पादादियोगतः सत्त्वेन भवितव्यमित्यनवस्था स्यात् । तेषां वस्त्वेकदेशत्वेन व्यवस्थितत्वात् ।

तेनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति भारती ।
ददाति विद्वल्लोकाय नूनं जगति भारती ॥ ६०० ॥
नित्यानित्यात्मकं सर्वव्यवहारप्रसाधकम् ।
एवं च सिद्धिमानीतं समस्तं वस्तु मानतः ॥ ६०१ ॥

अभिलाप्यानभिलाप्यैकान्तस्य मण्डनम् ।

अभिलाप्यानभिलाप्यानेकान्तः सिद्धिमेति यन्मानात् ।
सर्वत्र वस्तुजाते तत् संप्रति दर्श्यते सतः ॥ ६०२ ॥

---

१ अ. ज. पताकायां चतुर्थाधिकारे । २ तत्त्वा. सू. ५-२९.

तथाहि—समस्तं वस्तु, अभिलाप्यात्मकम्, तथोपलम्भस्यान्यथानुपपत्तेः । न खल्वेकान्तेनाभिलाप्यस्वभावं वस्तु उपलम्भभाजनं भवितुमर्हति । अभिलाप्ययोगपर्यायैरेव स्थूलैः कालान्तरस्थायिभिर्व्यञ्जनपर्यायापराभिधानैश्चेतनाचेतनस्य सकलवस्तुनोऽभिलाप्यत्वप्रतीतेर्न पुनरभिलापयोग्यपर्यायैरपि । नाप्येकान्तेनाभिलाप्यस्वरूपमनभिलापयोग्यपर्यायैरेव सूक्ष्मैः प्रतिक्षणभाविभिरर्थपर्यायापरनामधेयैः सर्वस्यानभिलाप्यत्वप्रतीतेर्न त्वभिलापयोग्यपर्यायैरपि । स्यादेतत् । यदि वस्तु, अभिलाप्यानभिलाप्यधर्मकं, एवं तर्ह्यभिलाप्यानां धर्माणां शब्देनाभिधीयमानत्वात् । किमित्यकृतसंकेतस्य श्रोतुः पुरोऽवस्थितेऽपि पनसादौ वाच्ये शब्दात् न संप्रत्ययवृत्ती स्यातामिति । उच्यते । अकृतसंकेते वाच्ये ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमाभावात्तस्य च संकेताद्यभिव्यङ्ग्यत्वात् । तथाहि—ज्ञस्वभावस्यात्मनो मिथ्यात्वादिजनितज्ञानावरणादिकर्मपटलाच्छादितस्वरूपस्य संकेततपश्चरणदानप्रतिपक्षभावनादिभिस्तदावरणकर्मक्षयोपशमः क्रियते ततो विवक्षितार्थाकारं संवेदनं प्रवर्तते । अन्यथा तत्प्रवृत्त्यभावात् । नन्वभिलाप्यानभिलाप्यस्वभावमेकं वस्तु विरोधशार्दूलकवलीकृतत्वान्न संभवत्येव । तथाहि—अभिलप्यते यत्तदभिलाप्यम् । तद्विपरीतं चानभिलाप्यमिति । ततश्च तत् यद्यभिलाप्यं न तर्हि अनभिलाप्यमनभिलाप्यं चेन्न तर्हि अभिलाप्यमिति । एकस्यानेकविरुद्धधर्माध्यासानुपपत्तेः । एतदसमीचीनम् । अभिलाप्यत्वानभिलाप्यत्वयोर्भिन्ननिमित्तत्वेनैकत्र वस्तुनि विरोधासिद्धेः । ययोर्भिन्ननिमित्तत्वं न तयोरेकत्र वस्तुनि विरोधो यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः । भिन्ननिमित्तत्वं चैकत्र वस्तुनि, अभिलाप्यत्वानभिलाप्यत्वयोरिति । न चानयोर्भिन्ननिमित्तत्वमसिद्धम् । व्यञ्जनपर्यायापेक्षयाऽभिलाप्यत्वस्यार्थपर्यायापेक्षया त्वनभिलाप्यत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । विरोधनिरासस्तु प्रपञ्चतः सामान्यविशेषानेकान्तवादिवादेहाप्यनुसर्तव्यः ।

यस्तु शब्दाद्वैतवादी शब्दार्थयोस्तादात्म्यमभिसंधायाभिलाप्यतैकान्तं प्रतिजानीते । नायमवधानार्हः परीक्षकाणाम् । तथाहि—शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति कोऽर्थः । यदि तदात्मनोर्भावस्तादात्म्यं तर्हि द्वावपीष्टावेव । पृथग्भावाभिधानान्नानयोरैक्यमेवेति । एवं च न शब्दब्रह्मविवर्तमात्रं जगदिति कथमभिलाप्यतैकान्तः संभाव्येतापि । अथ तदात्मनो भावस्तादात्म्यमिति । तदसुन्दरम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यत्र द्वयोरपि प्रधानत्वे तदात्मनो भाव इत्येकतरप्राधान्येन संगत्यसंभवात् । अस्तु वासौ तथापि कस्यायमात्मा यदात्मनो भाव इति । यदि शब्दस्य तर्हि तद्व्यतिरेकेणार्थाभावान्निखिलस्य जगतः शब्दमात्रत्वाच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न न्यायानुकूलं स्यात् । न खलु देवदत्तवन्ध्यास्तनन्धययोस्तादात्म्यमिति प्रतिपादयन्ति विद्वांसः। अथार्थस्यायमात्मा तदाप्यर्थव्यतिरेकेण शब्दाभावादखिलस्यापि विश्वस्यार्थमात्रत्वाच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यसंगतमेव स्यात् । किं च, अत्र पक्षे लाभमिच्छतो मूलोच्छेदस्तवायातः । अर्थमात्रात्मकत्वसिद्ध्या विश्वस्य शब्दमात्रात्मकत्वासिद्धेः । विस्तरतश्च शब्दब्रह्मवादः प्रागेव प्रतिहत इत्यलमिह तद्दूषणप्रबन्धेनेति । योऽप्यनभिलाप्यतैकान्तं **ताथागतः** समातिष्ठते सोऽपि न पटिष्ठः । यदि हि एकान्तेनानभिलाप्यं वस्तु प्रतिज्ञायते कथं तर्हि तथाविधशब्दार्थप्रतीत्यादिकमुपपद्येत । दृश्यते च वैयावृत्यकर[1]शिरोमणे **पद्मचन्द्रगणे** बालवृद्धविद्वल्लोकसमाकुलातुच्छस्वच्छगच्छोपष्टम्भार्थमन्नपानादिकमानयानयेत्याचार्यवचनश्रवणसमयसमनन्तरं तथाविधार्थावगमपुरःसरा तस्य महात्मनोऽन्नपानाद्यानयने स्खलनविकला प्रवृत्तिः, तत्समासादनं, समासादिते चाचार्याणां पुरस्तथा निवेदनमिति कथं नाभिलाप्यत्वासिद्धिः । अपि चानभिलाप्यतैकान्ते स्ववचनविरोधापत्तिः ।

---

१ 'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः ।' इति वाक्यं शब्दार्थतादात्म्य एव संगच्छते ।

१ भक्तादिभिर्धर्मोपग्रहकारिवस्तुभिरुपग्रहकरणं वैयावृत्यम् ।

अनभिलाप्यतैकान्तशब्देनानभिलाप्यतैकान्तस्याभिधानात् । अनभिलाप्यतैकान्तस्याप्यनभिलाप्यत्वे कुतः परप्रतिपादनम् । तद्वचनाच्चेत् कथमनभिलाप्यतैकान्तः कान्तः स्यात् । परमार्थतो न कश्चिद् वचनात्प्रतिपाद्यते चेत्, स्वयमवाच्यताप्रतिपत्तिः कथम् । वस्तुनि वाच्यतानुपलब्धेश्चेत् । सा यदि दृश्यानुपलब्धिस्तदा सिद्धा क्वचिद्वाच्यता । क्वचित्सिद्धसत्ताकस्यैव कुम्भादेर्दृश्यानुपलब्धिवशादभावप्रतीतेः। विकल्पप्रतिभासिन्यपोहे प्रतिपन्नाया एव वाच्यतायाः स्वलक्षणे प्रतिषेधाददोष इति चेत् । मैवम् । वस्तुवाच्यतायाः प्रतिषेधायोगात् । तदन्यापोहमात्रवाच्यताया एव प्रतिषेधात् । न चान्यापोहवाच्यतैव वस्तुवाच्यतां । तत्प्रतिषेधविरोधात् । अथेयमदृश्यानुपलब्धिर्न तर्हि वस्तुनि वाच्यत्वाभावनिश्चयः । अतिप्रसक्तेः । निरस्तश्चायमवाच्यतैकान्तः प्रपञ्चेनापोहव्यपोहप्रस्तावे प्रागेवेति पर्याप्तमिहातिविस्तरेण । स्याद्वादाभ्युपगमे तु न कश्चिद्दोषः कथंचिद् वाच्यत्वावाच्यत्वयोर्यथोक्तनीत्या वस्तुनि प्रतीयमानत्वादिति ।

अभिलाप्यानभिलाप्यं प्रमाणपर्यङ्कशायि विश्वमिदम् ।
तस्मादङ्गीकार्यं नत्वेकान्तव्यसनदुःस्थम् ॥ ६०३ ॥

कार्यकारणभेदाभेदैकान्तपक्षस्य खण्डनम् ।

इत्थं कार्यकारणयोर्भेदाभेदैकान्तोऽपि कुतीर्थिककल्पनाशिल्पिप्रतिलब्धमूर्तिर्न प्रमाणवीथीमास्कन्दति । न खलु कापिलपरिकल्पितः कार्यकारणयोरभेदैकान्तः स्वप्नेऽपि प्रतीयते । संज्ञासंख्यास्वलक्षणादिभेदतस्तन्त्वादिकारणपटादिकार्ययोर्भेदस्याप्यनुभूयमानस्य निन्होतुमशक्यत्वात् । विस्तरतश्चायं तन्मतमथनप्रस्तावेऽपहस्तयिष्यते । नापि वैशेषिकादिसंमतस्तयोर्भेदैकान्तः कदाचनाप्यनुभवभुवमवगाहते । परस्परमशक्यविवेचनत्वलक्षणस्याभेदस्यापि प्रतीयमानत्वात् । अथोच्यते । कार्यकारणे अत्यन्तभिन्ने, अतिभिन्नप्रतिभासत्वात् । य इत्थं त इत्थम् । यथा पावकपयसी । तथा च कार्यकारणे तस्मादत्यन्तभिन्न इति । न

चात्र हेतुरसिद्धः । साध्यधर्मिणि भिन्नप्रतिभासत्वस्य सद्भावनिश्चयात् । नाप्यनैकान्तो विरुद्धो वा । विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । नापि कालात्ययापदिष्टम् । पक्षस्य प्रत्यक्षागमाभ्यामबाधितत्वात् । नापि प्रकरणसमः । प्रतिपक्षोत्थापकस्यानुमानस्यासंभवात् । ननु कार्यकारणयोस्तादात्म्यं, अभिन्नदेशत्वात् । ययोरतादात्म्यं न तयोरभिन्नदेशत्वम् । यथा सह्यविन्ध्ययोः । अभिन्नदेशत्वं च प्रकृतयोः । तस्मात् तादात्म्यमिति प्रतिपक्षजीवातु[1]र्विद्यत एवानुमानमिति चेत् । न शास्त्रीयदेशाभेदस्यासिद्धत्वात् । कार्यस्य स्वकारणदेशत्वात् । कारणस्यापि स्वकारणदेशत्वात् । लौकिकदेशभेदस्य तु व्योमात्मादिभिर्व्यभिचारादस्यानुमानस्य प्रतिपक्षोत्थापकत्वानुपपत्तेः । ततश्च कथं प्रकरणसमत्वस्यात्रावकाशः ।

अभ्युपगम्या तस्माद् विभिन्नतैवात्र कार्यकारणयोः ।
यस्यां भजते न्यायः साक्षात् साक्षित्वमक्षूणम् ॥ ६०४ ॥
एवमिह यौगशिष्यैः कृतं स्वपक्षप्रसाधनमिदं तु ।
वैदग्धीदयितानां विभासते दुर्भगाभरणम् ॥ ६०५ ॥

तथाहि—यत्तावत्कार्यकारणे अत्यन्तभिन्ने इत्याद्यनुमानमुक्तम् । तत्र भिन्नप्रतिभासत्वं किं सर्वथा विवक्षितं कथंचिद्वा । प्रथमपक्षे प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुः । कार्यकारणयोः सर्वथा भिन्नप्रतिभासत्वस्य स्याद्वादिनामसिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे तु वाद्यसिद्धिः । तयोः कथंचिद्भिन्नप्रतिभासत्वस्य यौगैरनङ्गीकरणात् । विरुद्धश्चात्र पक्षे हेतुः । साध्यविपर्ययसाधनात् । कथंचिद् भिन्नप्रतिभासत्वस्य सिषाधयिषितत्वात् । न भेदविपरीतेन कथंचिद्भेदेनैवाविनाभूतत्वात् । अथ सर्वथा कथंचिद्वेत्येवंरूपौ विशेषविकल्पौ परित्यज्य भिन्नप्रतिभासत्वमात्रं हेतुत्वेनोपादीयते । तथापि संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेनानैकान्तिको हेतुः । कथंचित्तादात्म्येऽपि कार्यकारणयोर्भिन्नप्रतिभासत्वमात्रस्याविरोधात् ।

---

१ जीवातुः—जीवनौषधम् ।

कालात्ययापदिष्टश्च । प्रत्यक्षबाधितपक्षानन्तरमुपन्यस्तत्वात् । प्रत्यक्षेण हि तन्त्वादिकारणपटादिकार्ययोः कथंचित्तादात्म्यमेव प्रतीयते न त्वेकान्तभेदः । प्रकरणसमश्च । विवादापन्नकारणत्वात् । कार्यम्, एकान्तेन नान्यत्, तत्र तस्य वर्तमानत्वान्यथानुपपत्तेः । इत्यनुमानस्य प्रतिपक्षप्रसाधकस्य भावात् । ननु तत्र तस्य वर्तमानत्वमनैकान्तिकं व्यक्तिषु वर्तमानस्यापि सामान्यस्य ततोऽत्यन्तमन्यत्वात् । तदप्यसत्यम् । अत्यन्तान्यत्वस्य सामान्ये सामान्यविशेषानेकान्तवादचर्चायां सविस्तरमपास्तत्वात् तथाभूते तत्र वृत्तेर्निवारयिष्यमाणत्वाच्च । ननु तथापि स्थालीस्थितेन दध्नानैकान्तिकमेतत् । ततोऽन्यस्यापि दध्नस्तत्र वर्तमानत्वोपलब्धेः । संयोगो ह्यत्र वृत्तिः । स चार्थान्तरभूतयोरेव प्रतीयत इति चेन्न । संयोगिनोः संयोगपरिणामात्मनोः सर्वथान्यत्वासिद्धिः । अन्यथा तदभावप्रसंगात् । ताभ्यां भिन्नस्य संयोगस्योत्पत्तौ हि कथं स्थालीदध्नोः संयोग इति व्यपदेशः स्यात् । ताभ्यां तस्य जननात् तथा व्यपदेश इति चेत् । न । कर्मणा कालादिना च तज्जननात्तथा व्यपदेशप्रसंगात् । स्थालीदध्नोः समवायिकारणत्वाद्युक्तः संयोगस्य तथा व्यपदेश इति चेत् । कुतः समवायित्वं तयोरेव न पुनः कर्मादेरिति नियमः । इह संयोगिनोः संयोग इति प्रत्ययात्तत्र तस्य समवायसिद्धिरिति चेत् । स तर्हि समवायः पदार्थान्तरभूतः कथमत्रैवेहेदमिति प्रत्ययं कुर्यान्न पुनः कर्मादिषु दधिस्थालीभ्यामेव समवायिभ्यां विशेषणविशेष्यभावसिध्द्या समवायस्य तत्रैवेहेदमिति प्रत्ययोत्पत्तिः । ननु कर्मादिषु तदसिद्धेरिति चेत् । समवायस्य विशेषणविशेष्यभाव एव कुतः सर्वत्र न स्यात् । तादृगदृष्टविशेषनियमादिति चेत् । तर्हि किं विशेषणविशेष्यभावेन समवायेन संयोगेन वा कार्यं तादृगदृष्टविशेषादेव समवायविशिष्टाः समवायिन इति प्रत्ययस्येहेदं समवेतमिति विज्ञानस्यात्रेदं संयुक्तमिति बुद्धेश्च जननप्रसंगात् । सर्वस्य वा प्रत्ययविशेषस्यादृष्टविशेषवशवर्तित्व-

सिद्धेः किं पदार्थतद्भेदप्रभेदपरिकल्पनयेति विज्ञानवादप्रवेशः स्यात् । ततः स्थाल्यां संयोगवृत्त्यां वर्तमानेन दध्नानैकान्तिकत्वं प्रकृतहेतोः । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाख्यदूषणमुद्गरनिर्दलितशरीरत्वान्न भिन्नप्रतिभासत्वादिति हेतुः कार्यकारणयोरत्यन्तभेदमर्पयितुं प्रभवतीति । किं च कारणात्कार्यस्य स्वरूपेणात्यन्तभेदे देशकालाभ्यामपि तस्य ततो भेदप्रसक्तिः । अथात्माकाशयोः स्वरूपेणात्यन्तभेदेऽपि देशकालाभ्यां भेदाभावान्न ततः कार्यकारणयोस्तद्भेदप्रसक्तिरिति चेत् । मैवम् । आत्माकाशयोरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिना भेदाभावादत्यन्तभेदासिद्धेरभिन्नदेशकालत्वाविरोधात् । स्वरूपेणात्यन्तभिन्नानामप्येकद्रव्यवर्तिनां वर्णादीनां देशकालाभेदेनोपलम्भात्तैर्व्यभिचार इति चेत् । मैवम् । तद्व्यतिरेकैकान्तानभ्युपगमात् । यथैव हि वर्णगन्धरसस्पर्शादीनां स्वाश्रयादत्यन्तभेदो नेष्टो दृष्टो वा तथा परस्परतोऽपीति न तैर्व्यभिचारः । ननु स्वरूपभेदेऽपि कार्यकारणयोः समवायेन परस्परं प्रतिबन्धात्कुतो देशकालाभ्यां भेदप्रसक्तिरिति चेत् । समवायस्तर्हि समवायिनोः कार्यकारणयोः समवायान्तरेण तस्य तत्र वृत्तावनवस्थाप्रसंगात् । स्वतो वृत्तौ द्रव्यादेरपि तथोपपत्तेः । समवायवैयर्थ्यात् कार्यकारणयोः कुतः परस्परं प्रतिबन्धः स्यात् । यदि पुनरनाश्रितत्वात् संबन्धान्तरानपेक्षः समवायोऽभिमन्यते तदाप्यसंबद्धोऽसौ कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तेत यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् । न ह्यसंबद्ध एव समवायिभिः समवायसंबन्धो युक्तिमान् कालादेरपि संबद्धत्वप्रसंगात् । संबद्ध एव हि स्वसंबन्धिभिः संयोगसंबन्धो दृष्टस्तस्य तैः कथंचित्तादात्म्यसंबन्धात् । समवायोऽपि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धात् समवायिभिः संबद्ध इति चेत् । न । तस्यापि विशेषणविशेष्यभावान्तरेण स्वसंबन्धिभिः संबन्धेऽनवस्थाप्रसंगादन्यथा संबन्धत्वविरोधात् । तस्य स्वसंबन्धिभिः कथंचित् तादात्म्ये कार्यकारणयोरपि तदेवास्तु किं समवायेन पर्यायान्तरभूतसत्तासामान्येनेव कल्पितेन । तथा

चासिद्धस्तयोः स्वरूपभेदः । तादात्म्यस्य स्वरूपभेदापरपर्यायत्वात् । प्रागसतः सत्तासमवायात् कार्यस्योत्पत्तेर्युक्तमेव सत्तासमवाययोः कल्पनमिति चेत् । मैवं, अनुत्पन्नस्य सत्तासमवायासंभवात् उत्पन्नस्यापि तद्वैयर्थ्यात् । स्वरूपलाभस्यैव स्वरूपसत्तात्मकत्वात् स्वरूपेणासतः सत्तासंबन्धेऽतिप्रसंगात् । तदित्थं कार्यकारणयोः परस्परप्रतिबन्धहेतोः समवायस्यानुपपत्तेः स्वरूपेणोत्पत्त्यभेदाभ्युपगमे देशकालाभ्यामपि तयोरत्यन्तभेदः स्यादित्यायातम् । तन्न वैशेषिकाद्यभ्युपगतः कार्यकारणयोर्भेदैकान्तः कथंचिदुपपद्यते । तस्माद्भेदाभेदः स्वीकर्तुं हेतुकार्ययोर्युक्तः । एकान्तस्तु न संगतिमञ्चति तीर्थान्तरीयाणाम् । एवं समस्तवस्तुविषयोऽपि भेदाभेदैकान्तः परपरिसूत्रितः प्रमाणबाधितः । न खल्वभेदैकान्तोऽद्वैतवादिसंमतः स्वप्नेऽपि प्रतीतः । सत्सामान्यात्मना जीवादिवस्तूनामभेदस्यैव कुम्भाद्यात्मना भेदस्यापि प्रतीयमानत्वात् । नापि भेदैकान्तं पदार्थानां ताथागतप्रार्थितं कदाचिदनुभवामः । कुम्भाद्यात्मना भेदस्येव सत्सामान्यात्मना तेषामभेदस्याप्यनुभूयमानत्वात् । अत्राह **बौद्धः**—कथमैक्यं भावानाम् । स्वभावसांकर्यापत्तेः । न चाभावाः परस्परमात्मानं मिश्रयन्ति । भेदप्रतीतिविरोधात् । तेषामतत्कार्यकारणव्यावृत्त्या समानव्यवहारभाक्त्वेऽपि परमार्थतोऽसंकीर्णस्वभावत्वात् । तदुक्तम्— ‘ **सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिताः । स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥ तस्माद्यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः । जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥ तस्माद्यो येन धर्मेण विशेषः संप्रतीयते । न स शक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥** अयमर्थः । सर्वे भावा ननु कतिपये स्वभावात्सजातीयात् परभावाद्विजातीयाच्च व्यावृत्तिं भजन्त इति घिनुण् । स्वभावेन स्वलक्षणेनाकल्पितेन व्यावृत्तिभागिन इति संबन्धः । कस्मात्पुनः स्वभावेन व्यावर्तन्त इति स्वस्वभावव्यवस्थितेः कारणात् । एतदुक्तं भवति ।

यतः स्वस्वभावे सर्व एव भावा व्यवस्थिता नातः परस्परं स्पन्दन्ते। तस्मात् स्वभावेनासंसर्गिणा समानजातीयविजातीयाद् व्यावर्तन्ते। यतश्चैवं तस्माद् यतो व्यावर्त्यादर्थादर्थान्तराणां व्यावृत्तानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना। विशिष्टव्यावर्त्यविषयव्यावृत्तिनिबन्धना जातिभेदाविशिष्टा जातयः शब्दवाच्याः परिकल्पन्ते। तथा ह्येकस्य घटस्य यथाऽघटाद् व्यावृत्तिस्तथाऽन्येषां घटानाम्। सा च साधारणा व्यावृत्तिः शब्दवाच्या जातिरुच्यते। तस्य स्वलक्षणस्य ये विशेषास्ताननवगाहन्त इति। आरोपितजातिप्रतीतौ स्वलक्षणविशेषस्याध्यवसायस्तदवगाहनम्। तस्मादन्यान्यव्यावर्त्यव्यपेक्षया व्यावृत्तयः परिकल्पितभेदा विकल्पैर्विषयीक्रियन्ते। यस्मान्न वस्तुस्वरूपमेकमनेकव्यावृत्तिकं विकल्पेन प्रत्यक्षवद्विषयीकर्तुं पार्यते। व्यावृत्तौ च व्यावर्त्यविशिष्टायामेकस्यां विषयीकृतायामन्यस्या व्यावर्त्यान्तरव्यावृत्तेरविषयीकरणाद्भिन्नाभिन्नविषया विकल्पात्मिका व्यवस्थितिरिति ....

....

हेतुद्वयमप्येतन्नासिद्धम्। तदेकान्तवादिनां तथाभ्युपगमात्। नाप्यैकान्तिकं विरुद्धं वा विपक्षे वृत्त्यभावात्। ततः परस्परसापेक्षाभ्यां पृथक्त्वैकत्वाभ्यां न जीवादिवस्तु विरुध्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्। नन्वेकं परस्परविरुद्धोभयाकाराक्रान्तमित्यतिसाहसम्। हन्त कः सन्नेवं प्रत्यवतिष्ठते। ताथागतश्चेत्, तत्किंचिन्निवेदनं नीलादिनिर्भासैरद्वयसंवेदनं न ग्राह्यग्राहकाकारविवेकसंविदाकारैरनेकैराकीर्णमप्येकं स्वीकुर्वाणः सन्नेवं जल्पन् न लज्जसे। ब्रह्मवादी चेत्तर्हि परब्रह्मतेजःशब्दज्ञानज्योतिराकारैर्विद्येतराकारैर्वानेकैः परिकरितमप्येकं प्रतिपद्यसे। स्याद्वादे तु विप्रतिपद्यस इति किमपि वैशसम्। वैशेषिकादिश्चेत्। तदा स्वारम्भकावयवैरनेकैरप्यारब्धमेकस्वभावं कुम्भादिकमभ्युपगच्छसि स्याद्वादे पुनर्दूषणं प्रयच्छसीत्यनल्पतमतमोविलसितम्। कापिलश्चेत्। तर्हि सत्त्वरजस्तमोभिरनेकैरप्याकीर्णामे-

कां प्रकृतिमङ्गीकुरुषेऽनेकान्तं पुनः पराकुरुष इति महत्कैतवम् । किं चामी सपक्षविपक्षयोर्भावाभावाभ्यां समन्वितमेतत्साधनमिच्छन्ति । स्याद्वादं तु नेच्छन्तीति स्वच्छन्दवृत्तयः । तदेवमेते दुस्तर्कतिमिरतिरस्कृतमतिप्रकाशाः कुतीर्थ्याः सकलवादमूर्धाभिषिक्तमनेकान्तवादमनङ्गीकुर्वाणाः स्वदर्शनमपि व्यवस्थापयितुं न पटीयांस इत्युपेक्षापात्रमेव न्यायवेदिनाम् । ततः स्थितमेतत् । सत्सामान्यविवक्षायां सर्वेषामैक्यम् । कुम्भादिभेदविवक्षायां तु पृथक्त्वम् । इतरस्यां विवक्षायां गुणाभावात् । नन्वयुक्तमेतद् विवक्षाविवक्षयोरसद्विषयत्वेन तद्वशात् पृथक्त्वैकत्वयोर्व्यवस्थानानुपपत्तेरिति चेत् । तदसंबद्धम् । अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि विशेष्यविशेषणयोः पृथक्त्वैकत्वयोः सतोरेव तदर्थिभिः प्रतिपत्तृभिर्विवक्षाया अविवक्षायाश्च करणान्न त्वसतोः । असति कस्यचिद् अर्थित्वानर्थित्वयोरसंभवात् । तस्य सकलार्थक्रियाशक्तिशून्यत्वात् खरविषाणवत् । न हि कस्यचिद्विवक्षाविषयस्य मनोराज्यादेरसत्त्वे सर्वस्यासत्त्वं युक्तम् । कस्यचित्प्रत्यक्षविषयस्य केशोण्डुकादेरसत्त्वे सर्वस्य प्रत्यक्षविषयस्यासत्त्वप्रसंगात् । प्रत्यक्षाभासविषयस्यासत्त्वं न पुनः सत्यप्रत्यक्षविषयस्येति चेत् । तर्ह्यसत्यविवक्षाविषयस्यासत्त्वमस्तु । सत्यविवक्षाविषयस्य तु माभूत् । न काचिद्विवक्षा सत्या विकल्परूपत्वान्मनोराज्यादिविवक्षावदिति चेत् । न । अस्यानुमानस्य सत्यत्वेऽनेनैव हेतोर्व्यभिचारात् । तदसत्यत्वे साध्याप्रसिद्धेः । यतोऽनुमानविकल्पादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसंवाद्यते तद्विषयः सन्नेवेति चेत् । तर्हि यतो विवक्षाविशेषादर्थं विवक्षितत्वात्प्रवर्तमानो न विसंवाद्यते तद्विषयः कथमसन् भवेत् । अविवक्षाविषयोऽसन्नेव । अन्यथा तदनुपपत्तेरिति चेत् । न । सकलवाग्गोचरातीतेनार्थस्वलक्षणेन व्यभिचारात् । सर्वस्य वस्तुनो वाच्यत्वात् नाविवक्षाविषयत्वमिति चेत् । न । नाम्नस्तद्भागानां च नामान्तराभावादन्यथानवस्थानुषंगात् । तेषामविवक्षाविषयत्वेऽपि सत्त्वे कथमन्यदपि विशेषणमविवक्षाविषयत्वे सदेव

न सिध्येत् । तदेवं विविधप्रतिषेधधर्माणां सतामेव विवक्षेतराभ्यां योगस्तदर्थिभिः क्रियेतान्यथार्थनिष्पत्तेरभावात् । न ह्यर्थक्रियार्थिनामर्थनिष्पत्तिमनपेक्ष्य विवक्षेतराभ्यां योगः संभवति येन तदभावेऽपि स स्यात् । उपचारमात्रं तु स्यात् । न चाग्निर्माणवक इत्युपचारात् पाकादावुपयुज्यते माणवकः । ननु चान्यव्यावृत्तय एव विवक्षेतराभ्यां युज्यन्ते न वस्तुस्वभावा यतस्तयोः सद्विषयत्वमिति चेत् । न । शब्देभ्यो वस्तुनि प्रवृत्तिविरोधात् । व्यावृत्तितद्वतोरेकत्वाध्यारोपात् तद्वति प्रवृत्तिरिति चेत् । न । अध्यारोपस्य विकल्पत्वेनार्थाविषयत्वात् । स्वाविषयेणार्थेन व्यावृत्तेरेकत्वारोपणायोगात् । सामान्येनार्थोऽध्यारोपविकल्पविषय एवेति चेत् । तदपि यद्यन्यव्यावृत्तिरूपं तदा व्यावृत्त्यैव व्यावृत्तेरेकत्वारोपात् कुतोऽर्थप्रवृत्तिः । ततस्तामिच्छता एकैकशः परस्परव्यावृत्तयोऽपि परिणामविशेषा एषितव्याः । तस्मात्सूक्तम् ' सत्सामान्याद्विवक्षायां सर्वेषां जीवादीनामैक्यं, कुम्भादिभेदविवक्षायां तु पृथक्त्वम् ' इति । प्रयोगश्चात्र, सांवृत्ताभेदवादिनं सौगतं प्रति तावदेवं कर्तव्यः । अभेदः परमार्थसन्, प्रमाणगोचरत्वात् भेदवत् । सांवृत्तभेदाभिधायिनमद्वैतवादिनं तु प्रत्येवमयं विधेयः। भेदः, परमार्थसन् , प्रमाणगोचरत्वात्, अभेदवत् । सांवृत्तभेदाभेदोभयप्रतिपादिनं शून्यवादिनं पुनः प्रतीत्थमेष विरचनीयः । भेदाभेदौ, परमार्थसन्तौ, प्रमाणगोचरत्वात्, स्वाभिमततत्त्ववत् । न चैतेषु प्रयोगेषु साध्यसाधनधर्मविकलान्युदाहरणानि । भेदाभेदतदनुभयैकान्ताभिधायिनां यथोक्तसाध्यसाधनधर्मसहितोदाहरणप्रसिद्धेः स्याद्वादिवदिति ।

स्यादभेदश्च भेदश्च भावानां तद्व्यवस्थितः ।
एकान्तस्तु प्रमासिन्धुमध्यं नैवावगाहते ॥ ६०६ ॥

एवं सूक्ष्मस्थूलप्रतिभासैकान्तोऽपि प्रतीतिपराहतः । न हि प्रत्यक्षे भिक्षुलक्षितं सूक्ष्मपरमाणुलक्षणमेव प्रतिभासते । स्थूलस्यापि घटाद्यात्मनः प्रतिभासनात् । ननु परमाणुष्वेवात्यासन्नासंसृष्टेषु निर्विकल्प-

कप्रत्यक्षे प्रतिभासमानेषु कुतश्चिद्विभ्रमनिमित्तादात्मनि परमाणुषु चासन्नमेव स्थूलमाकारं दर्शयन्ती संवृतिरविचारितरम्यप्रतीतिलक्षणा तान् संवृणोति केशादिभ्रान्तिवदिति चेत् । नैवम् । बहिरन्तश्च प्रत्यक्षस्याभ्रान्तत्वकल्पनापोढत्वाभावप्रसंगेन संव्यवहारतः परमार्थतो वा '**प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्**' इति तल्लक्षणस्यासंभवदोषानुषंगात् । परमाणूनां जातुचिदध्यक्षबुद्धावप्रतिभासनात् । त इमे परमाणवः प्रत्यक्षबुद्धावात्मानं च न समर्पयन्ति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छन्तीत्यमूल्यदानक्रयिणः । एतेन स्थूल एव सूक्ष्मावयवव्यतिरिक्तोऽवयवी प्रतिभासत इति यद् वैशेषिकादिमतम् । तत्रावयव्यप्यमूल्यदानक्रयी प्रतिपादितः । न ह्यवयव्यपि सूक्ष्मस्वावयवव्यतिरिक्तो महत्त्वोपेतः प्रत्यक्षे प्रतिभासते कुण्डादिव्यतिरिक्तदध्यादिवत् । समवायात्स्वावयवेभ्योऽर्थान्तरमिवावयवी प्रतिभासत इति चेत् । नैवम् । अवयविप्रत्यक्षस्य सर्वत्र भ्रान्तत्वप्रसंगात् । तथा चाव्यभिचारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमसंभवि स्यात् । न चैतेऽवयवा अयमवयवी समवायश्चायमनयोरिति त्रयाकारं प्रत्यक्षमनुभूयते सकृदपि यतोऽसावप्यमूल्यदानक्रयी न स्यात् । प्रत्यक्षबुद्धावात्मानर्पणेन प्रत्यक्षतास्वीकरणाविशेषात् । तस्मादियं प्रत्यक्षबुद्धिर्देवदत्तादिसंनिधौ करचरणरसनवदनजघननयननासाशिरःश्रवणभालकपोलकण्ठकन्धरास्कन्धबन्धवंशवक्षणजङ्घोरुपार्श्वाद्यवयवसंनिवेशविशिष्टमाकारं बिभ्राणा सूक्ष्मस्थूलानेकान्तात्मकमेव तत्त्वं स्फुटयतीत्यनुभवन्नपि सौगतो वैशेषिकादिर्वा स्वकृतान्तैकान्तावष्टम्भादविभावयन्नात्मानं विपर्यासयन् विध्वस्यमानेऽपि प्राकृतजनप्रतिपन्नसन्मार्गेऽपि परिस्खलतीति सविस्मयं नश्चेतः । एवं सूक्ष्मस्थूलानेकान्तात्मके वस्तुनि स्वभावान्तरस्य प्राधान्यविवक्षायामाकारान्तरस्य गुणभावः कुम्भोऽयं परमाणवो वेति । कुम्भार्थिनो हि कुम्भविवक्षायां कुम्भः प्रधानं परमाणवस्तु गुणीभूतास्तदनर्थित्वादविवक्षाप्रसिद्धेः । परमाण्व-

१ न्या. बिं. पृ. ११.

र्थिनस्तु तद्विवक्षायां परमाणव एव प्रधानं न पुनः कुम्भस्तद्विवक्षायाः संभवाभावात्तदर्थित्वानुपपत्तेः । न च तदुभयसत्ताविशेषादविशेषेणार्थित्वमनर्थित्वं वा प्रसज्यते । तयोः कुम्भादिसत्तामात्रानिबन्धनत्वान्मोहविशेषोदयस्यापि मिथ्यादर्शनादिकालादिनिमित्तकत्वात् । तदित्थं प्रतीत्यनुरोधेन सूक्ष्मस्थूलाकारात्मकं वस्तु प्रेक्षावद्भिः प्रतिपत्तव्यम् ।

शतशः पराकृतोऽपि स्वमतप्रीत्याकुलीकृतस्वान्तः ।
स्थूलार्थमसहमानः किमपि ब्रूतेऽत्र सुगतसुतः ॥ ६०७ ॥

परमाणूनामन्योन्यं संबन्धाभावतः स्थूलाकारप्रतीतेर्भ्रान्तत्वात् कथं तद्वशात्तदात्मकं वस्तु स्यात् । संबन्धो हि स्वरूपेणैव तावन्न संभवति । तथाह्ययमर्थानां पारतन्त्र्यलक्षणो वा स्यात्तादात्म्यापरपर्यायरूपाश्लेषलक्षणो वा । प्रथमपक्षे किमसौ निष्पन्नयोः संबन्धिनोः स्याद्निष्पन्नयोर्वा । न तावदनिष्पन्नयोः । स्वरूपस्यैवासत्त्वात् तुरगखरविषाणवत् । निष्पन्नयोश्च[1] पारतन्त्र्याभावादसंबन्ध एव । तदाह कीर्तिः—

'पारतन्त्र्यं हि संबन्धासिद्धिका परतन्त्रता ।
तस्मात्सर्वस्य भावस्य संबन्धो नास्ति तत्त्वतः ॥'

नापि यथोक्तरूपश्लेषलक्षणोऽसौ । संबन्धिनोर्द्वित्वे तस्य विरोधात् । तयोरैक्ये वा सुतरां तदभावः । द्विष्ठत्वात्संबन्धस्य । अथ नैरन्तर्यं तयोरूपाश्लेषः । न । अस्यान्तरालाभावरूपत्वे तात्त्विकत्वायोगात् । प्राप्तिरूपत्वेऽपि प्राप्तेः संयोगापरनामिकायाः परमार्थतः कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामसंभवात् ।

'तस्मात्प्रकृतिभिन्नानां संबन्धो नास्ति तत्त्वतः ॥'

किं च । परापेक्षयैव संबन्धः । तस्य द्विष्ठत्वात् । परं चापेक्षते भावः स्वयं सन्नसन्वा । न तावदसन् । तस्यापेक्षाधर्माश्रयत्वविरोधात्

1 'निष्पन्नयोस्तु' इति न. पुस्तके पाठः ।

खरशृङ्गवत् । नापि सन् । तस्य सर्वनिराशंसत्वात् । अन्यथा सत्त्वविरोधात् । तन्न परापेक्षा नाम, यद्रूपः संबन्धः सिध्येत् । उक्तं च—

‘ परापेक्षा हि संबन्धः सोऽसन्कथमपेक्षते ।
संश्च सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते ॥ ’

किं चासौ संबन्धः संबन्धिभ्यां भिन्नः स्यादभिन्नो वा । यद्यभिन्नस्तदा संबन्धिनावेव न संबन्धः कश्चित् । भिन्नश्चेत्तर्हि संबन्धिनौ केवलौ कथं संबद्धौ स्याताम् । संबन्धान्तरं विना संबन्धिभ्यां सह कथं भिन्नः संबन्धः संबध्यते । संबन्धान्तराभ्युपगमे चानवस्था स्यात् । तत्रापि संबन्धान्तरानुषंगात् । तत्कः संबन्धमतिः सुदूरमपि गत्वा द्वयोरेकाभिसंबन्धमन्तरेणापि संबन्धे प्रथममेव तथास्तु किमेकाभिसंबन्धेन तथा वचनसंबन्धमतिः । केवलयोः संबन्धिनोरतिप्रसंगात् । यदि च संबन्धिनौ संबन्धश्च स्वेनासाधारणेन रूपेण स्वलक्षणापरनाम्ना स्थितास्तदा सिद्धममिश्रणमर्थानां परमार्थतः । तदाह—

‘ द्वयोरेकाभिसंबन्धासंबन्धो यदि तद्द्वयोः ।
कः संबन्धोऽनवस्था च न संबन्धमतिस्तथा ॥ ’

तद्द्वयोः कः संबन्ध इति चेत् । अत्र तच्छब्दस्तर्हिशब्दार्थः । ततोऽयमर्थः । संबन्धाख्यैकवस्तुसद्भावाद्द्वौ संबन्धौ भवत इति यदि कल्प्यते तर्हि द्वयोः संबन्धिनोः कः संबन्ध एकेन संबन्धेन सहेति । तथा—

‘ तौ च भावौ तदन्यश्च सर्वे ते स्वात्मनि स्थिताः ।
इत्यमिश्रः स्वयं भावास्तान् मिश्रयति कल्पना ॥ ’

अस्यार्थः—तौ च भावौ संबन्धिनौ ताभ्यामन्यश्च संबन्धः । सर्वे ते स्वात्मनि स्वस्वरूपे स्थिताः । तेनामिश्रा व्यावृत्तस्वरूपाः स्वयं भावास्तथापि तान्मिश्रयति योजयति कल्पनेति । अत एव च वास्तवसंबन्धाभावेऽपि तामेव कल्पनामनुरुन्धानैर्व्यवहर्तृभिर्भावानां भेदस्थान्यापोहापरपर्यायस्य प्रत्यायनाय क्रियाकारकादिवाचिनः शब्दाः प्रयु-

ज्यन्ते देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादयो न खलु कारकाणां क्रियया संबन्धोऽस्ति । क्षणिकत्वेन तत्काले तेषामसंभवात् । तदुक्तम्—

‘ तामेव चानुरुन्धानैः क्रियाकारकवाचिनः ।
भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यन्तेऽभिधायकाः ॥ ’

कार्यकारणभावस्तर्हि संबन्धो भविष्यतीत्यप्यसमीचीनम् । कार्यकारणयोः सहभावाभावात् । न खलु कारणकाले कार्यम् । तत्काले वा कारणमस्ति । तुल्यकाले कार्यकारणभावानुपपत्तेः । सव्येतरगोविषाणवत् । तन्न संबन्धिनौ सहभाविनौ विद्येते येनानयोर्वर्तमानः संबन्धः स्यात् । अद्विष्ठे च भावे संबन्धतानुपपन्नैव । तदाह—

‘ कार्यकारणभावोऽपि तयोरसहभावतः ।
प्रसिद्ध्यति कथं द्विष्ठोऽद्विष्ठे संबन्धता कथम् ॥’

कारणे कार्ये च क्रमेणासौ संबन्धो वर्तत इत्यप्यसांप्रतम् । यतः-

‘ क्रमेण भाव एकत्र वर्तमानोऽन्यनिस्पृहः ।
तदभावेऽपि तद्भावात्संबन्धो नैकवृत्तिमान् ॥’

अस्यार्थः—क्रमेणापि भावः संबन्धाख्य एकत्र कारणे कार्ये वा वर्तमानोऽन्यनिस्पृहः कार्यकारणयोरन्यतरानपेक्षो नैकवृत्तिमान् संबन्धो युक्तस्तदभावेऽपि कार्यकारणयोरभावेऽपि तद्भावादिति ।

‘ यद्यपेक्षितयोरेकमन्यत्रासौ प्रवर्तते ।
उपकारी ह्यपेक्षः स्यात्कथं चोपकरोत्यसन् ॥ ’

व्याख्या—यदि पुनः कार्यकारणयोरेकं कार्यं कारणं वापेक्षान्यत्र कार्ये कारणे वासौ संबन्धः क्रमेण वर्तत इति सस्पृहत्वेन द्विष्ठ एवेष्यते । तदा तेनोपेक्ष्यमाणेनोपकारिणा भवितव्यम् । यस्मादुपकारी अपेक्ष्यः स्यान्नान्यः । कथं चोपकरोत्यसन् । यदा कारणकाले कार्या-

स्यां भावोऽसन् । तत्काले वा कारणास्त्यस्तदा नैवोपकुर्यादसामर्थ्यात् । किं च—

' यद्येकार्थाभिसंबन्धात्कार्यकारणता तयोः ।
प्राप्ता द्वित्वादिसंबन्धात्सव्येतरविषाणयोः ॥
द्विष्ठो हि कश्चित्संबन्धो नातोऽन्यत्तस्य लक्षणम् ।'

अस्य सार्धश्लोकस्यार्थः । द्विष्ठो हि कश्चित्पदार्थः संबन्धः । नातोऽन्यत्तस्य लक्षणम् । ततश्च यद्येकेनार्थेन संबन्धलक्षणेन योग एव कार्यकारणत्वम् । तदा द्वित्वसंख्यापरत्वापरत्वाद्येकार्थसंबन्धात् सव्येतरविषाणयोरपि कार्यकारणता प्राप्तेति । क्वचिद् द्वित्वाभिसंबन्धादिति पाठः । स च स्पष्टार्थः । किं च—

' भावाभावोपधिर्योगः कार्यकारणता यदि ।
योगोपाधी न तावेव कार्यकारणतात्र किम् ॥
भेदाच्चेन्नन्वयं शब्दो नियोक्तारं समाश्रितः ।'

अस्यार्थः—स्थिते कार्यकारणरूपत्वे तदाक्षिप्तः संबन्धः कार्यकारणभाव इति । कस्मिंश्चित्सति भावस्तदभावे चाभावः कार्यकारणभावो यस्तद्विशिष्टः संबन्धः कार्यकारणभावो भवति । तदेतद्यदीष्यते तदा संबन्धस्य विशेषणतया यावभिमतौ भावाभावौ तावेव कार्यकारणभावो भवतु । किंतु कार्यकारणयोरपरेण कार्यकरणं भावेन संबन्धेन प्रतिलब्धकार्यकारणरूपयोर्हि किमपरेण संबन्धेन । तावतैव वस्तुपर्यवसानात् । तथाविधेन स्वरूपप्रतिलम्भेन तु संबन्ध आक्षिप्यत इति न्यायो नाप्यनुभव इति । न युक्तमेतत् । ननु कार्यकारणयोः संबन्ध इति भेदाद्भवितव्यं तथाभूतयोरपि संबन्धेनेति चेत् । तदयुक्तम् । यतः शब्दोऽयं नानुभवः । सोऽपि च संकेतप्रयोक्तृपरतन्त्रो नार्थाश्रय इति नैवमादेर्वस्तुव्यवस्थेति तावेव कार्यकारणतेति युक्तम् । न त्वपरः संबन्धः । तथा हि—

'पश्यन्नेकमदृष्टस्य दर्शने तददर्शने ।
अपश्यन्कार्यमन्वेति विनाप्याख्यातृभिर्जनः ॥

पश्यन्नेकं कारणाभिमतमदृष्टस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धस्य कार्याख्यस्य दर्शने सति । तस्यैकस्य कारणाभिमतस्यादर्शने च सत्यपश्यन्कार्यमन्वेतीदमतो भवतीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते जनोऽत इदं जातमित्याख्यातृभिर्विनापि । ततश्च—

'दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसंभवात् ।
कार्यादिश्रुतिरप्यत्र लाघवार्थं निवेशिता ॥'

दर्शनादर्शने मुक्त्वा विषयिणि विषयोपचाराद्भावाभावौ मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसंभवात् । कार्यादिश्रुतिरप्यत्र भावाभावयोर्मा लोकः प्रतिपदमियन्तीं शब्दमालामभिदध्यादिति व्यवहारलाघवार्थं निवेशितेति । अथापि स्याद्यदि दर्शनादर्शने एव कार्यबुद्धिस्तर्हि भावाभावौ कार्यं, न चैतदस्ति । भावाभावाभ्यां कार्यत्वसाधनात् । तस्मादन्यदेव कार्यत्वमित्यन्या कार्यत्वबुद्धिः । तदयुक्तम् । यतः—

'तद्भावभावात्तत्कार्यगतिर्याप्यनुवर्ण्यते ।
संकेतविषयाख्या सा सास्नादेर्गोगतिर्यथा ॥'

तद्भावभावाल्लिङ्गात्तत्कार्यतागतिर्याप्यनुवर्ण्यतेऽस्येदं कार्यमस्येदं कारणं चेति संकेतविषयाख्यानमेतदुपदर्श्यते । यथा गौरयं सास्नादिमत्त्वादित्यनेन गोव्यवहारस्य विषयः प्रदर्श्यते । यतः—

'भावे भाविनि तद्भावो भाव एव च भाविता ।
प्रसिद्धे हेतुफलते प्रत्यक्षानुपलम्भतः ॥'

प्रत्यक्षानुपलम्भतो हि कार्यकारणते प्रतीयेते न तु तद्भावभावात् । तद्भावभाव एव तु ते । तथा हि—भावेऽग्न्यादौ भाविनि धूमस्य भावः प्रत्यक्षावगतः । भाव एव च तस्याग्न्यादेर्भाविता धूमस्य न तु पूर्वमेव भाव इत्यनुपलम्भतोऽवगतम् । प्रागग्निसंनिधेरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य

धूमस्याभावावगमात् । य एव चासौ भावे तद्भावोऽभावे चाभावस्तदेव कार्यकारणयोः कार्यकारणत्वम् । एवं च—

' एतावन्मात्रतत्त्वार्थाः कार्यकारणगोचराः ।
विकल्पा दर्शयन्त्यर्था मिथ्यार्थान् घटितानिव ॥ '

प्रत्यक्षानुपलम्भमात्रावगतभावाभावपरमार्थाः कार्यकारणविषया विकल्पाः । तथाभूता अपि तेऽर्था न सत्यार्थस्वरूपान् दर्शयन्ति । का पुनस्तेषामसत्यवस्तुरूपता । यदिदं घटितानामिव प्रतिभानमस्येदं कार्यमस्य चेदं कारणमिति । घटना चासत्यत्वम् । तथा हि—

' भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का ।
अन्यस्य भावे विश्लिष्टौ श्लिष्टौ स्यातां कथं च तौ ॥ '

कार्यकारणभूतो ह्यर्थो भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात् । यदि भिन्नस्तर्हि भिन्ने का घटना स्वस्वभावव्यवस्थितेः । अथाभिन्नस्तदाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का नैव स्यात् । स्यादेतत् । न भिन्नस्याभिन्नस्य वा संबन्धः । किं तर्हि संबन्धाख्येनैकेन संबन्धादिति । अत्रापि भावे सत्ताया-मन्यस्य संबन्धस्य विश्लिष्टौ कार्यकारणताभिमतौ श्लिष्टौ स्यातां कथं च ताविति ।

' संयोगिसमवाय्यादि सर्वमेतेन चिन्तितम् ।
अन्योऽन्यानुपकारात्म न संबन्धी च तादृशः ॥ '

यतश्च कार्यकारणभावो न संबन्धो द्विष्ठत्वाभावेन संबन्धविलक्षणत्वात् । अतः संयोगिसमवाय्यादि कारणमपाकृतं कीदृशमन्योन्यानुपकारात्म परस्परमुपकारशून्यस्वभावम् । कार्यकारणावस्थत्वे परस्परमुपकारस्य पारतन्त्र्येण संश्लेषणापेक्षया चाभावादेकसंनिधावपरस्यासिद्धेः। यश्चैवं भावादुपकाररहितः स संबन्धी न भवतीति । अथास्ति कश्चित् समवायी योऽवयविरूपकार्यं जनयति । अतो नानुपकारादसंबन्धितेति । तन्न । यतः—

‘ जननेऽपि हि कार्यस्य केनचित्समवायिना ।
समवायी तदा नासौ न ततोऽतिप्रसंगतः ॥’

जननेऽपि कार्यस्य केनचित्समवायिनाभ्युपगम्यमाने समवायी नासौ तदा जननकाले कार्यस्यानिष्पत्तेः । न च ततो जननात् समवायित्वं सिध्यति । कुम्भकारादेरपि घटसमवायित्वप्रसंगात् ।

‘ तयोरनुपकारेऽपि समवाये परत्र वा ।
संबन्धो यदि विश्वं स्यात्समवायि परस्परम् ॥ ’

संबन्धिनोरनुपकारेऽपि समवाये संयोगे वा संबन्धो यदीष्यते तदा विश्वमपि समवायि । उपलक्षणं चैतदिति । संयोगि च स्यात्संयोगेन समवायेन वा विश्वं संबन्धि स्यादित्युक्तं भवति ।

‘ संयोगजननेऽपीष्टौ ततः संयोगिनौ न तौ ।
कर्मादेरपि संयोगिता स्याज्जननात्ततः ॥’

यदि संयोगजननात्संयोगिता तयोस्तदा संयोगजननेऽपीष्टावभिलषितौ । ततः संयोगजननान्न तौ संयोगिनौ । कर्मणोऽपि संयोगितापत्तेः । संयोगो ह्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेष्यते । आदिग्रहणात्संयोगजस्यापि संयोगिता स्यात् । न सं .... कयोर्हि जन्यजनकभावान्नान्या स्थितिरिति । अस्तु वा कार्यकारणभावलक्षणः संबन्धः, तथाप्यस्य प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नस्य वा सत्त्वं सिध्येत् । न तावदप्रतिपन्नस्य । अतिप्रसंगात् । प्रतिपन्नस्य चेत् । कुतोऽस्य प्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षेण चेत् । कारणस्वरूपग्राहिणा कारणकार्योभयस्वरूपग्राहिणा वा । न तावदग्निस्वरूपग्राहिणा । तद्धि तत्सद्भावमेव प्रतिपद्यते । न धूमस्वरूपम् । तदप्रतिपत्तौ च तदपेक्षयाग्नेर्न कारणत्वावगमो न हि प्रतियोगिस्वरूपप्रतिपत्तौ तं प्रति कस्यचित् कारणत्वमन्यद्वा धर्मान्तरमवगम्यते । नापि हि वह्निधूमयोः स्वरूपमेव प्रतिभासते । न तु वह्नेर्धूमं प्रति कारणत्वं, न खलु

स्वस्वरूपनिष्ठपदार्थस्यैकज्ञानप्रतिभासमात्रेण कार्यकारणभावप्रतिभासः। स्तम्भकुम्भादेरपि तत्प्रसंगात् । नाप्येकप्रतिभासानन्तरमपरप्रतिभासयोगादेव । स्तम्भप्रतिभासानन्तरं हि कुम्भोऽपि प्रतिभासत इति तयोरपि कार्यकारणभावः स्यात् । न च क्रमभाविपदार्थद्वयप्रतिभाससंबन्धेऽप्येकं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । सर्वत्र प्रतिभासभेदस्य भेदनिबन्धनत्वात् । अथाग्निमति धूमस्य प्रत्यवभासनात्तद्भावः सविकल्पकप्रत्यक्षप्रसिद्ध इत्यप्यसमीचीनम् । गन्धस्यापि लोचनज्ञानविषयत्वप्रसंगात् । गन्धस्मरणसहकारिलोचनव्यापारानन्तरं सुरभि चन्दनमिति प्रत्ययप्रतीतेः । तन्न प्रत्यक्षेणासौ प्रतीयते । नापि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां प्रत्यक्षस्यैवानुपलम्भस्यापि प्रतिषेध्यविविक्तवस्तुमात्रविषयत्वेनात्रासामर्थ्यात् । अथाग्निसद्भाव एव धूमस्य भावस्तदभावे चाभावः । स चैताभ्यां प्रतीयत इत्युच्यते । तर्हि वक्तृत्वस्यासर्वज्ञत्वादिना व्याप्तिः स्यात्, तद्धि रागादिमत्त्वासर्वज्ञत्वसद्भावे स्वात्मन्येव दृष्टं, तथा च सर्वज्ञवीतरागाय दत्तो जलाञ्जलिः । अथाग्न्यभावे धूमस्य भावे तद्धेतुकताविरहात्सकृदप्यहेतोरग्नेस्तस्य भावो न स्यात् । दृश्यते च महानसादावग्नितस्तस्य भावस्ततो नानग्नेर्धूमसद्भाव इति प्रतिबन्धसिद्धिरित्यभिधीयते । तदप्यभिधानमात्रम् । यथैव हीन्धनादेरेकदा समुद्भूतोऽप्यग्निरन्यदाऽरणिनिर्मथनान्मण्यादेर्वा भवन्नुपलभ्यते । धूमो वाग्नितो जायमानोऽपि गोपालघुटिकादौ[1] पावकोद्भूतधूमादप्युपजायते । तथाग्न्यभावेऽपि कदाचिद्धूमो भविष्यतीति कुतः प्रतिबन्धसिद्धिः । अथ यादृशोऽग्निरिन्धनादिसामग्रीतो जायमानो दृष्टो न तादृशोऽरणितो मण्यादेर्वा धूमोऽपि यादृशोऽग्नितो न तादृशो गोपालघुटिकादौ वह्निप्रभवधूमादन्यादृशात्तादृशभावेऽतिप्रसंगादिति नाग्निजन्यधूमस्य तत्सदृ-

1 गोपालादयोऽज्ञा यस्मिन् पात्रे दारुनारिकेलादिनिर्मिते तमाखुपत्रमग्नौ निधाय प्रज्वाल्य च तद्धूमं पिबन्ति तदधोभागे यद्वर्तुलाकृति जलसंचयपात्रं तत् घुटिकापदेनाभिधीयते । तद्देशीभाषायां हुक्का, गुडगुडी, इत्यभिधीयते ।

शस्य चानग्नेर्भावो भावे वा तादृशधूमजनकस्याग्निस्वभावत्वेति न व्यभिचारः। तदुक्तम्—

'अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरेव सः।
अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥'

इत्यादि। तदेतद्वक्तृत्वेऽपि समानम्। तद्धि सर्वज्ञे वीतरागे वा यदि स्यादसर्वज्ञाद्रागादिमतो वा कदाचिदपि न स्यादहेतोः सकृद्प्यसंभवात्। भवति च ततः। अतो न सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य वा संभव इति प्रतिबन्धसिद्धिः। किंच कार्यकारणभावः सकलदेशकालावस्थिताखिलाग्निधूमव्यक्तिक्रोडीकरणेनावगतोऽनुमाननिमित्तं नान्यथा। न च निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्येयति वस्तुनि व्यापारः प्रत्यक्षानुपलम्भयोर्वा। एतेन तृतीयोऽपि पक्षश्चिन्तितः। एवं च न संबन्धस्य स्वरूपमप्यस्ति। तथा च—

परमाणवः परस्परमिह संश्लेषं श्रयन्ति न कथंचित्।
तस्मात्तत्प्रचयात्मा स्थूलाकारोऽस्तु कथमर्थे ॥ ६०८ ॥

स्थूलाकारनिराकृतिविषयं ताथागतैरिदं गदितम्।
घुणितमिव दारु विदलति जैनोदितयुक्तिभारेण ॥ ६०९ ॥

तथा हि– यत्तावत् 'परमाणूनामन्योऽन्यं संबन्धाभावतः' इत्यादि तदसंबद्धम्। संबन्धस्यार्थानामबाधिताध्यक्षे प्रतिभासनात्। पटो हि तन्तुसंबद्ध एवावभासते। रूपादयश्च पटादिसंबद्धाः। संबन्धाभावे च तेषां विश्लिष्टताप्रतिभासः स्यात्तमन्तरेणान्यस्य संश्लिष्टता। प्रतिभासहेतोरभावात्। संबन्धानभ्युपगमेऽर्थक्रियाविरोधश्च परमाणूनामन्योन्यमसंबन्धतो जलधारणाद्यर्थक्रियाया अघटनात्। रज्जुवंशदण्डादीनामेकदेशाकर्षणे तदन्याकर्षणं चासंबन्धवादिनो दुर्लभं स्यात्। अस्ति चैतत्सर्वमत एतदन्यथानुपपत्तेश्च संबन्धप्रसिद्धिः। यदपि 'अयमर्थानां पारतन्त्र्यलक्षणो वा स्यात्, तादात्म्यापरपर्यायरूपश्लेषलक्षणो वा' इति विकल्प्य पारतन्त्र्याभावासंबन्धनिराकरणं कृतम्। तदप्ययुक्तम्। यतः पारतन्त्र्य-

प्याभावाद्भावानां संबन्धाभावमभिदधानास्तेन संबन्धव्याप्तं कचित्प्रतिपद्यन्ते न वा। प्रतिपद्यन्ते चेत्कथं सर्वत्र सर्वदा संबन्धाभावमभिदध्युर्विरोधात्। नो चेत्कथमव्यापकभावादव्याप्याभावसिद्धिः। परोपगमात्तस्य तेन व्याप्तिसिद्धेरदोष इति चेत्। न। तथा स्वप्रतिपत्तेरभावानुषंगात्। परोपगमाद्धि परः प्रतिपादयितुं शक्यः सर्वथा संबन्धाभावं नात्मा। शक्य एव प्रत्यक्षत इति चेत्। न। तस्य निर्विकल्पकत्वेन न कश्चित्केनचित्कथंचित्कदाचित्संबद्ध इतीयतो व्यापारान्कर्तुमसमर्थत्वात्। अन्यथा सर्वार्थवेदित्वापत्तेः। सर्वार्थानां साक्षात्करणमन्तरेण संबन्धाभावस्य तेन प्रतिपत्तुमशक्तेः। केषांचिदर्थानां स्वातन्त्र्यमसंबन्धेन व्याप्तम्। सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्य ततोऽन्येषामसंबन्धप्रतिपत्तिरानुमानिकी स्यादिति चेत्, तर्हि स्वातन्त्र्यमर्थानां न तावदसिद्धानाम्। सिद्धानां तु स्वातन्त्र्यात्संबन्धाभावे तत्त्वतः किं तु देशादिनियमेनोद्भवो दृश्यते। तस्य पारतन्त्र्येण व्याप्तत्वात्। न हि स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वनिरपेक्षितया नियतदेशकालद्रव्यभावजन्मास्ति। न चाजन्मा सर्वथार्थक्रियासमर्थः। स्वयं तस्यापाकरणात्। प्रत्यासत्तिविशेषाद्देशादिभिर्नियततोत्पत्तिरर्थस्य स्यादिति चेत्। तर्हि स एव प्रत्यासत्तिविशेषः संबन्धः पारमार्थिकः सिद्धः। तदुक्तम्—

'द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावाभ्यां कस्यचित्सतः।
प्रत्यासन्नत्वतः सिद्धः संबन्धः केनचित्स्फुटः॥'

कस्यचिद्धि पर्यायस्य सतः केनचित्पर्यायेण सहैकद्रव्ये समवायाद्द्रव्यप्रत्यासत्तिर्यथा स्मरणस्यानुभवेन सहात्मन्येकत्र समवायस्तमन्तरेण तत्रैव यथानुभवं स्मरणानुपपत्तेः सोमभित्रानुभवाद्विष्णुमित्रस्मरणानुपपत्तिवत्। संतानैक्यात्तदुपपत्तिरिति चेत्। न। संतानस्यावस्तुत्वे तन्नियमहेतुत्वाघटनात्। वस्तुत्वे वा नाममात्रं भिद्येत। संतानो द्रव्यमिति न कश्चिद्विशेषः। यत्संताने वासनाप्रबोधस्तत्संताने स्मरणमिति नियमोपगमोऽपि न श्रेयान्। प्रोक्तदोषानतिक्रमात्। संतानस्यात्म-

द्रव्योपपत्तौ यदात्मद्रव्यपरिणामो वासना प्रबोधस्तदात्मद्रव्यविवर्तः स्मरणमिति परमतसिद्धेः कथं परस्परं भिन्नस्वभावकालयोरनुभवस्मरणयोरेकमात्मद्रव्यं व्यापकमिति च न नोद्यम् । सकृन्नानाकारव्यापिना ज्ञानेनैकेन प्रतिविहितत्वात् । समसमयवर्तिनो रूपरसयोरेकगुणिव्याप्तयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोग्ययोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तिरनेनोक्ता । तदभावे तयोस्तद्व्यवहारयोग्यतानुपपत्तेः । एकसामग्र्यधीनत्वात्तदुपपत्तिरिति चेत् । केयमेका सामग्री नाम । एकं कारणमिति चेत् । तत्सहकारि, उपादानं वा । सहकारि चेत् । कुलालकलशयोर्दण्डादिरेका सामग्री स्यात्समानक्षणयोस्तयोरुत्पत्तौ तस्य सहकारित्वात् । तथा तयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोग्यता न व्यभिचारिणी स्यात् । तदेकसामग्र्यधीनत्वात् । एकसमुदायवर्तिसहकारिकारणमेका सामग्री न भिन्नसमुदायवर्ति, यतोऽयमतिप्रसंग इति चेत्, कः पुनरयमेकसमुदायः । साधारणार्थक्रिया नियता प्रविभागरहिता रूपादय इति चेत् । कथं प्रविभागरहितत्वमेकत्वपरिणामभावे तेषामुपपद्यतेऽतिप्रसंगात् । सांवृतैकपरिणामोऽस्त्विति चेत् । न । तस्य प्रविभागभावहेतुत्वायोगात् । प्रविभागाभावोऽपि तेषां सांवृत इति चेत् । तर्हि तत्त्वतः प्रविभक्ता एव रूपादयः समुदाय इत्यापन्नम् । न चैवं केषांचित्समुदायेतरव्यवस्था । साधारणार्थक्रियानियतत्वेतराभ्यां सोपपन्नेति चायुक्तम् । सूर्याम्बुजयोरपि समुदायत्वप्रसंगात् । तयोरम्बुजप्रबोधाख्यसाधारणार्थक्रियानियतत्वात् । ततो वास्तवमेव प्रविभागरहितत्वं समुदायविशेषस्तेषामेकत्वाध्यवसायहेतुरङ्गीकर्तव्यः । स चैकत्वपरिणामं तात्त्विकमन्तरेण न घटत इति सोऽपि प्रतिपत्तव्य एव । सच्चैकं द्रव्यमिति सिद्धम् **'स्वगुणपर्यायाणां समुदायः स्कन्धः'** इति वचनात् । तथा च सति रसरूपयोरेकाम्यात्मकयोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तिरेव लिङ्गलिङ्गिव्यवहारहेतुः कार्यकारणभावस्यापि नियतस्य तदभावेऽनुपपत्तेः संतानान्तरवत् । न हि क्वचिदेव द्रव्ये वर्तमानाः पूर्वे रसादिपर्यायाः

पररसादिपर्यायाणामुपादानं न पुनरन्यत्रेति नियमस्तेषामेकद्रव्यतादात्म्यविरहे कथंचिदुपपन्नः । एकमुपादानम्, एका सामग्रीति द्वितीयः पक्षः सौगतानामसंभाव्य एव । नानाकार्यस्यैकोपादानत्वविरोधात् । यदि पुनरेकं द्रव्यमनेककार्योपादानं भवेत्तदा सैवैकद्रव्यपर्यायप्रत्यासत्तिरायाता रसरूपयोः । क्षेत्रप्रत्यासत्तिर्यथा बलाकासलिलयोरेकस्यां भूमौ स्थितयोः । संयुक्तसंयोगो हि ततो नान्यः प्रतिष्ठामियर्ति । जन्यजनकभाव एव तयोः परस्परं प्रत्यासत्तिरिति चेत् । न । अन्यसरः समुद्भूतयोः परत्र सरसि बलाकाया निवाससंभवात् । नैका बलाका पूर्वं सरः प्रविहाय सरोऽन्तरमवितिष्ठन्ती काचिदस्ति । प्रतिक्षणं तद्भेदादिति चेत् । न । बलाकाद्रव्यस्य तस्यैव प्रतीतेर्बाधकाभावात्तदभ्रान्तत्वानुपपत्तेः । क्षितेः प्रतिप्रदेशं भेदादेकत्र प्रदेशे बलाकासलिलयोरनवस्थानान्नैकतत्क्षेत्रप्रत्यासत्तिरिति चेत् । न । क्षित्यवयविनस्तदाधारस्यैकस्य साधनात् । न चैकस्यावयविनो नानावयवव्यापिनः सकृदसंभवः । प्रतीतिसिद्धत्वाद्वेद्याकारव्याप्येकज्ञानवत् । कालप्रत्यासत्तिर्यथा— सहचरयोः सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसामान्ययोः शरीरे जीवस्पर्शविशेषयोर्वा । पूर्वोत्तरचरयोर्भरणिकृत्तिकयोः कृत्तिकारोहिण्योर्वा तयोः प्रत्यासत्त्यन्तरस्याव्यवस्थानात् । भावप्रत्यासत्तिर्यथा— गोगवययोः केवलिसिद्धयोर्वा । तयोरेकतरस्य हि यो भावसंस्थानादिरनन्तज्ञानादिर्वा तादृक्तदन्यतरस्यापि सुप्रतीत इति न प्रत्यासत्त्यन्तरम् । कयोश्चिदनेकप्रत्यासत्तिसंभवे वा न किंचिदनिष्टम् । प्रतिनियतोद्भूतेः सर्वपदार्थानां द्रव्यादिप्रत्यासत्तिचतुष्टयव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वेन प्रसिद्धेः सैव चतुर्विधा प्रत्यासत्तिः स्फुटः संबन्धो बाधकाभावादिति संबन्धाभावे व्यवतिष्ठते । यच्चोक्तम् ‘ निष्पन्नयोरनिष्पन्नयोर्वा पारतन्त्र्यलक्षणसंबन्धः स्यात् ’ इत्यादि । तदपि न तथ्यम् । कथंचिन्निष्पन्नयोस्तदङ्गीकारात् । पटो हि तन्तुद्रव्यरूपतया निष्पन्न एवान्वयिनो द्रव्यस्य पटपरिणामोत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वात् । स्वरूपेण त्वनिष्पन्नोऽसौ । तन्तु-

द्रव्यमपि स्वरूपेण निष्पन्नं पटपरिणामरूपतया त्वनिष्पन्नं ....(तथाङ्गुल्यादिद्रव्यं स्वरूपेण निष्पन्नं) संयोगिपरिणामात्मकत्वेन त्वनिष्पन्नमिति । यदपि ‘ न रूपश्लेषलक्षणोऽसौ ’ इत्यादि प्रत्यपादि तदेतदेकान्तवादिनःप्रेर्यम् । न पुनरनेकान्तवादिनाम् । [1]न हि कथंचिदेकत्वापत्तिं संबन्धिनो रूपश्लेषं संबन्धमाचक्षते । न च सा द्वित्वविरोधिनी । कथंचित्स्वभावनैरन्तर्यं वा त संबन्धमभिदधते । तदपि नान्तरालाभावरूपमवास्तवम् । छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमस्यान्तरालस्याभावो हि स्वभावान्तरात्मको वस्तुभूत एव यदा रूपश्लेषः कयोश्चिदास्थीयते निर्बाधस्तथा प्रत्ययविषयस्तदा कथं कल्पनारोपितः स्यात् । केनाचिदंशेन तादात्म्यमतादात्म्यं च संबन्धिनोर्विरुद्धमित्यपि न मन्तव्यम् । तथानुभवाच्चित्राकारसंवेदनवत् । एतेन प्राप्तिरूपं नैरन्तर्यं रूपश्लेष इत्यपि स्वीकृतम् । कथंचित्तादात्म्यानतिक्रमाद्यथैव हि कार्यकारणक्षणाभ्यां तन्मध्यक्षणस्यैकदेशेन संबन्धे सांशत्वमनवस्था वा । तदेकदेशस्याप्येकदेशान्तरेण संबन्धात् । कार्त्स्न्येन संबन्धे पुनरेकक्षणमात्रसंतानप्रसंगः । कार्यकारणभावाभावश्च सर्वथैकस्मिंस्तद्विरोधादित्येकदेशकार्त्स्न्यपक्षानुपेक्ष्य संबन्ध एवेति कथ्यते । तथा परमाणूनामपि युगपत्परस्परमेकत्वपरिणामहेतुः संबन्धो नैकदेशेन सर्वात्मना वा येन सांशत्वानवस्थाप्रसंग एकपरमाणुमात्रपिण्डप्रसंगश्च स्यात् । किं तर्हि संबन्ध एवेति कथ्यते । सक्तुतोयादिवत् । परमाणूनां सांशत्वमित्यत्र चांशशब्दः स्वभावार्थोऽवयवार्थो वा स्यात् । यदि स्वभावार्थो न कश्चिद्दोषः । परमाणूनां विभिन्नदिग्भागव्यवस्थितानेकाणुभिः संबन्धान्यथानुपपत्त्या तावद्धा स्वभावभेदोपपत्तेः । अवयवार्थस्त्वत्रांशशब्दो न युक्तिमान् । अणूनामभेद्यत्वेनावयवासंभवात् । न चैवं तेषामविभागित्वं विरुध्यते । यतोऽविभागित्वं भेदयितुमशक्यत्वं न पुनरेकस्वभावत्वमिति । यच्चोक्तम् ‘ न स तात्त्विकः संबन्धोऽस्ति प्रकृतिभिन्नानां व्यवस्थितेः’ इत्यादि । तदपि नावदातम् । स्वस्वभावव्यवस्थितिरेव तेषां संबन्धसिद्धिः । स्वस्वभावो हि भावानां प्रतीयमानः

१ अयं पाठोऽत्र त्रुटितमिव भाति ।

कथंचित्प्रत्यासत्तिर्विप्रकर्षश्च । सर्वथा तदप्रतीतेस्तेन व्यवस्थितिः कथं संबन्धाभावैकान्तं साधयेत्, संबन्धसद्भावैकान्तवत् । न चापेक्षिकत्वात्संबन्धस्वभावो मिथ्याप्रतिभासः सूक्ष्मत्वादिवदसंबन्धस्वभावस्यापि तथानुषङ्गात् । न चासंबन्धस्वभावोऽनापेक्षिकः कंचिदर्थमपेक्ष्य कस्यचित्तद्व्यवस्थितेरन्यथानुपपत्तेः स्थूलत्वादिवत् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानोऽनापेक्षिक एवायं तत्पृष्ठभाविना तु विकल्पेनाध्यवसीयमानो यथापेक्षिकस्तथा वास्तवो न भवतीति चेत् । संबन्धस्वभावे समानमेतत् । न हि स प्रत्यक्षे न प्रतिभासते । यतोऽनापेक्षिको न स्यात् । एतेन ' परापेक्षैव संबन्धस्तस्य द्विष्ठत्वात् ' इत्याद्यपि प्रत्याख्यातम् । असंबन्धेऽपि समानत्वात् । किं चैवंवादी सर्वथा सदसत्त्वाद्यभावस्य परापेक्षाया विरोधमप्रतिपद्यमानः कथं तां प्रतिषेधेत् । प्रतिपद्यमानस्तु सुतरां प्रतिषेद्धुमसमर्थस्तस्याः क्वचित्सिद्धेरन्यथा विरोधायोगात् । कथं वा निराकुर्वन्नपि परापेक्षा सर्वत्रासंबन्धस्यानापेक्षिकत्वं प्रत्याचक्षीत न चेदुन्मत्तः । स्वलक्षणमेव संबन्धोऽनापेक्षिकः स्यान्न ततोऽन्यः स चेष्टो नाममात्रे विवादात्, वस्तुन्यविवादादिति चेत् । कः पुनः संबन्धमस्वलक्षणमाह । तस्यापि स्वेन रूपेण लक्ष्यमाणस्य स्वलक्षणत्वात् । यदपि ' संबन्धः संबन्धिभ्यां भिन्नः स्यादभिन्नो वा ' इत्यादि न्यगादि तदपि स्याद्वादिमतानभिज्ञभाषितम् । स्याद्वादिमतं हि भेदाभेदैकान्तपराङ्मुखमिति न तद्दोषास्पदम् । एवं च ' वास्तवसंबन्धाभावेऽपि तामेव कल्पनाम् ' इत्यादि, अनुपपन्नम् । क्रियाकारकादीनां संबन्धिनां तत्संबन्धस्य च वस्तुरूपस्य प्रतीत्यर्थं तदभिधायकानां प्रयोगप्रसिद्धेः । अन्यापोहस्य च प्रागेवापास्तस्वरूपत्वाच्छब्दार्थत्वमुपपन्नमेव । यच्चोक्तम् ' कार्यकारणभावस्तर्हि संबन्धो भविष्यति ' इत्यादिकम् । ' भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का ' इति कारिकाव्याख्यानं यावत्तदकार्यकारणभावेऽपि सर्वं समानम् । सोऽपि हि द्विष्ठः कथमसहभाविनोः कार्य-

कारणत्वाभ्यां प्रतिषेध्ययोर्भावयोर्वर्तेत । न चाद्विष्ठोऽसौ संबन्धाभावत्वविरोधात् । पूर्वत्र भावे वर्तितत्वात्परत्र क्रमेण वर्तमानोऽपि यदि सोऽन्यनिस्पृह एवैकत्र तिष्ठन्कथमसंबन्धः । परस्य ह्यनुत्पन्नस्याभावेऽपि पूर्वप्रवर्तमानः । पूर्वस्य च नष्टत्वेनाभावेऽपि परत्र वर्तमानोऽसावेकवृत्तिरेव स्यात् । पूर्वत्र वर्तमानः परमपेक्षते परत्र च तिष्ठन्पूर्वमतोऽसंबन्धो द्विष्ठ एवान्यनिस्पृहत्वाभावादिति चेत् । कथमनुपकारकं तयोरन्यतरमपेक्षत इति प्रसंगात् । स्वोपकारमपेक्षत इति चेत् । न । असतस्तदुपकारत्वायोगात् । यदि पुनरेकेनाभिसंबन्धात्पूर्वपरयोरर्थयोः कार्यकारणभावस्तदा सव्येतरविषाणयोरसौ संभवति । एकेन द्वित्वादिनाभिसंबन्धात् । तथा च सिद्धसाध्यता । द्विष्ठो हि कश्चिदसंबन्धो नातोऽन्यलक्षणो येनाभिमतसिद्धिः । यदि पुनः पूर्वस्याभाव एव यो भावोऽभावे वाऽभावस्तदुपाधिरयोगोऽकार्यकारणभावस्तदा तावेव भावाभाववयोगोपाधी किं नाकार्यकारणभावः स्यात् । तयोर्भेदादिति चेत् । न । शब्दस्य नियोक्तृसमाश्रितत्वेन भेदेऽप्यभेदवाचिनः प्रयोगाभ्युपगमात् । स्वयं हि लोकोऽयमेकमदृष्टस्य दर्शनेऽप्यपश्यंस्तददर्शनेऽपि च पश्यन् विनाप्याख्यातृभिरकार्यमवबुध्यते । एवं चादर्शनदर्शने मुक्त्वा न कचिदकार्यबुद्धिरस्ति । न च तयोरेकार्थादिश्रुतिर्विरुध्यते । लाघवार्थत्वात्तन्निवेशस्य । या पुनरतद्भवाभावादतत्कार्यगतिरूपवर्ण्यते सा संकेतविषयाख्या, यथाऽसास्नादेरगोगतिर्नैतावता तत्त्वतोऽकार्यकारणभावो नाम । भावे ह्यभाविनि भावो भाविनि चाभावितात्राहेतुफलते प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामेव । तदेतावन्मात्रतत्त्वार्था एवाकार्यकारणगोचरा विकल्पा दर्शयन्त्यर्थान् । मिथ्यार्थान्स्वयमघटितानिव घटितानपीति समायातम् । भिन्ने हि भावे का नामाघटना तस्थाऽन्याऽवभासते । येनासौ तात्त्विकी स्यात् । अभिन्ने सुतरां न घटना । न च भिन्नावर्थौ केनचिदकार्यकारणभावेन योगादकार्यकारणभूतौ स्यातां संबन्धसिद्धिप्रसंगात्

तदेवं न तात्त्विकोऽर्थानामकार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते । कार्यकारणभाववत् । स्वस्वभावव्यवस्थितार्थान्विहाय नान्यः कश्चिदकार्यकारणभावोऽस्ति । तथा व्यवहारस्तु कल्पनामात्रनिमित्त एव कार्यकारणव्यवहारवदिति चेत् । तर्हि वास्तव एव कार्यकारणभावोऽकार्यकारणभाववत् । केवलं तद्व्यवहारो विकल्पशब्दलक्षणो विकल्पनिर्मित इति किमनिष्टम् । वस्तुरूपयोरपि कार्यकारणभाव इतरथाऽभावो वस्तुष्विति तु न युक्तम् । व्याघातात् । क्वचिन्नीलेतरत्वाभाववत् । ततो यदि कुतश्चित्प्रमाणादकार्यकारणभावः परमार्थतः केषांचिदर्थानां सिध्येत्, तत एव कार्यकारणभावोऽपि । प्रतीतेरविशेषात् । यथैव हि गवाश्वादीनामकार्यकारणभावः परस्परमतद्भावभावित्वप्रतीतेर्व्यवतिष्ठते तथाग्निधूमादीनां कार्यकारणभावोऽपि । तद्भावभावित्वप्रतीतेर्बाधकाभावात् । नन्वकस्मादग्निं धूमं वा केवलं पश्यतः कारणत्वं कार्यत्वं वा किं न प्रतिभातीति चेत् । किं पुनरकारणत्वमकार्यत्वं वा प्रतिभाति । सातिशयसंविदां प्रतिभात्येवेति चेत् । कारणत्वं कार्यत्वं वा तत्र तेषां न प्रतिभातीति कोशपानं विधेयम् । अस्मदादीनां तु तदप्रतिभासनं तथा निश्चयानुत्पत्तेः क्षणक्षयादिवत् । तच्चोभयत्र समानम् । यथैव हि तद्भावभावित्वानध्यवसायिनां न क्वचित्कार्यकारणत्वनिश्चयोऽस्ति तथा स्वयमतद्भावभावित्वानध्यवसायिनामकार्यकारणत्वनिश्चयोऽपि । प्रतिनियतसामग्रीसापेक्षत्वाद्वस्तुधर्मनिश्चयस्य । न हि सर्वत्र समानसामग्रीप्रभवो निर्णयस्तथान्तरङ्गबहिरङ्गसामग्रीवैचित्र्यदर्शनात् । धूमादिज्ञानजननसामग्रीमात्रात्तत्कार्यत्वादिनिश्चयानुत्पत्तेर्न कार्यत्वादि धूमादेः स्वरूपमिति चेत् । तर्हि क्षणिकत्वादिरपि तत्स्वरूपं माभूत्तत एव । क्षणिकत्वाभावे वस्तुत्वमेव न स्यादिति चेत् । कार्यकारणत्वाभावेऽपि कुतो वस्तुत्वं खरशृङ्गवत् । सर्वथाप्यकार्यकारणस्य वस्तुत्वानुपपत्तेः कूटस्थवत् । विशेषासंभवात् । ननु च सदपि कार्यत्वं कारणत्वं वा वस्तुस्वरूपं न संबन्धो द्विष्ठत्वाभावात् । कार्यत्वं कारणे

हि न वर्तते कारणत्वं च कार्ये येन द्विष्ठं भवेत् । कार्यकारणभावस्तयोरेको वर्तमानः संबन्ध इति चेत् । न । तस्य कारणाभ्यां भिन्नस्याप्रतीतेः । सतोऽपि प्रत्येकपरिसमाप्त्या तत्र वृत्तौ तस्यानैकत्वापत्तेः । एकदेशेन वृत्तौ सावयवत्वानुषक्तेः । सावयवेष्वपि वृत्तौ प्रकृतपर्यनुयोगस्य तदवस्थत्वावतारात् । कार्यकारणान्तराले तस्योपलम्भप्रसंगाच्च । ताभ्यां तस्याभेदेऽपि कथमेकत्वं भिन्नाभ्यामभिन्नस्याभिन्नत्वविरोधात् । स्व .... देकपरमाणुमात्रं जगत्स्यात् । सकलजगत्स्वरूपो वा परमाणुरिति भेदाभेदैकान्तवादिनोरुपालम्भः । स्याद्वादिनस्तथानभ्युपगमात् । कार्यकारणभावस्य हि संबन्धस्याबाधितप्रत्ययारूढस्य स्वसंबन्धिनोर्वृत्तिः कथंचित्तादात्म्यमेवानेकान्तवादिनोऽपीति कथं संबन्धस्यैकत्वं न विरुध्यत इति चेत् । नानाकारतादात्म्ये ज्ञानस्यैकत्वं कुतो न विरुध्यते । तदशक्यविवेचनत्वादिति चेत् । तत एवान्यत्रापि कार्यकारणयोर्हि द्रव्यरूपतयैकत्वात्कार्यकारणभावस्यैकत्वमुच्यते । न च तस्य शक्यविवेचनत्वं मृद्द्रव्य .... रनेतुमशक्तेः । क्रमभुवोः पर्याययोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तेरुपादानोपादेयत्वस्य वचनात् । न चैवंविधः कार्यकारणभावः सिद्धान्तविरुद्धः । सहकारिकारणेन कार्यस्य कथं तत्स्यादेकद्रव्यप्रत्यासत्तेरभावादिति चेत् । कालप्रत्यासत्तिविशेषात्तत्सिद्धिः । यदनन्तरं हि यदवश्यं भवति तत्तस्य सहकारिकारणमितरत्कार्यमिति संनिहितदेशस्येव दूरदेशस्यापि चक्षुषो रूपज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वदर्शनात् । संदंशकादेश्चासुवर्णस्वभावस्य सौवर्णकटकोत्पत्तौ । यदि पुनर्यावत्क्षेत्रं यद्यस्योत्पत्तौ सहकारि दृष्टं यथाभावं च तत्तावत्क्षेत्रं तथाभावमेव च सर्वत्रेति नियता व्याप्तिः स्यात्तदा नोक्तगतिः स्यात् । न चैवमिति । एतेन ' संयोगि समवाय्यादि सर्वमेतेन चिन्तितम् ' इत्याद्यपि प्रतिहतम् । कार्यकारणभावसिद्धौ संयोगिसमवाय्यादिकारणस्यापि सिद्धेः । यच्चोक्तम् ' अस्तु वा कार्यकारण-

भावलक्षणः संबन्धस्तथाप्यस्य प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नस्य वा सत्त्वं सिध्येत् । न तावदप्रतिपन्नस्य । अतिप्रसंगात् । प्रतिपन्नस्य चेत् 'कुतोऽस्य प्रतिपत्तिः' इत्यादि, तत्त्वकार्यकारणभावप्रतीतिः प्रत्यक्षानुपलम्भसहायेनात्मना नियते व्यक्तिविशेषे तर्कसहायेन चानियते प्रसिद्धा । एकमेव च प्रत्यक्षं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभिधेयम् । तद्धि कार्यकारणभावाभिमतार्थविषयं प्रत्यक्षमुच्यते । तद्विविक्तान्यवस्तुविषयं वस्तु अनुपलम्भशब्दाभिधेयम् । तथा हि— एतावद्भिः प्रकारैर्धूमोऽग्निजन्यो न स्यात् । यद्यग्निसंनिधानात्प्रागपि तत्र देशे स्यात्, तदन्यतो वा गच्छेत्, तदन्यहेतुको वा भवेत् । एतच्च सर्वमनुपलम्भपुरःसरेण प्रत्यक्षेण प्रत्याख्यातम् । एतेन 'प्रागनुपलब्धस्य रासभस्य कुम्भकारसंनिधानानन्तरमुपलभ्यमानस्य तत्कार्यता स्यात्' इति प्रतिव्यूढम् । यदि हि तस्य तत्र प्रागसत्त्वमन्यदेशादनागमनमन्याहेतुकत्वं च निश्चेतुं शक्येत स्यादेव कुम्भकारकार्यता, तत्तु निश्चेतुमशक्यम् । न च भिन्नार्थग्राहि प्रत्यक्षद्वयं द्वितीयाग्रहणे तदपेक्षं कारणत्वं कार्यत्वं वा ग्रहीतुमसमर्थमित्यभिधातव्यम् । क्षयोपशमविशेषवतां धूममात्रोपलम्भेऽप्यभ्यासवशाद्वह्निजन्यत्वावगमप्रतीतेः । अन्यथा बाष्पादिवैलक्षण्येनास्यानवधारणात्, ततोऽग्न्यनुमानाभावे सकलव्यवहारोच्छेदप्रसंगः । ततः कथंचित्कारणाभिमतपदार्थग्रहणपरिणामापरित्यागवतात्मना कार्यस्वरूपप्रतीतिरभ्युपगन्तव्या । नीलाद्याकारव्याप्येकज्ञानेन तत्स्वरूपप्रतीतिवत् । न च कार्यस्यानुत्पन्नस्यैव कार्यत्वं धर्मोऽसत्त्वात् । नाप्युत्पन्नस्यात्यन्तभिन्नं कार्यत्वं धर्मः । तदन्यतद्धर्मवत् । तत एव कारणस्यापि कारणत्वं धर्मो नैकान्ततो भिन्नम् । तच्च तस्मादभिन्नत्वात्तद्ग्राहिप्रत्यक्षेणैव प्रतीयते तद्व्यक्तिस्वरूपवत् । दृश्यते हि पिपासाद्याक्रान्तचेतसामितरार्थव्यवच्छेदेनाबालं तदपनोदसमर्थे जलादौ तत्प्रत्यक्षात्प्रवृत्तिः । ननु कार्याप्रतिपत्तौ कथं कारणस्य कारणताप्रतिपत्तिस्तदपेक्षत्वात्तस्या इति चेत् । कथमेवं पूर्वापरक्षणप्रतिपत्तौ मध्यक्षणस्य

ताभ्यां व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरपेक्षाकृतत्वाविशेषात्ततः पश्यन्नयं क्षणिकमेव पश्यतीति वचो विरुध्यते। ननु मध्यक्षणस्वभावत्वात्पूर्वापरक्षणव्यावृत्त्योर्मध्यक्षणग्राहिज्ञानेनैव प्रतिपत्तिरिति चेत्। तर्हि कारणत्वधर्मस्यापि कारणस्वभावत्वात्तद्ग्राहिणैव ज्ञानेन प्रतिपत्तिरिष्यतां विशेषाभावात्। वक्तृत्वस्य चासर्वज्ञत्वादिना व्याप्त्यसंभवः सर्वज्ञसिद्धिप्रघट्टके प्रकटित इति नेह प्रकाश्यते। न चेन्धनादिप्रभवपावकस्य मण्यादिप्रभवपावकादभेदो येन नियतः कार्यकारणभावो न स्यात्। अन्यादृशाकारो हीन्धनप्रभवः पावकोऽन्यादृशाकारश्च मण्यादिप्रभवः, तद्विचारे च निपुणेन प्रतिपन्ना भवितव्यम्। यत्नतः परीक्षितं हि कार्यं कारणं नातिवर्तते। कथमन्यथा वीतरागेतरव्यवस्था। तच्चेष्टयोः सांकर्योपलम्भात्। कथं चैवंवादिनो मृतेतरव्यवस्था स्यात्। व्यापारव्याहारादिकार्यविशेषस्य हि कचिच्चैतन्यकार्यतयोपलम्भे सति। अस्त्यत्र जीवच्छरीरे चैतन्यं व्यापारादिकार्यविशेषोपलम्भात्। मृतशरीरे तु नास्ति तदनुपलम्भादिति कार्यविशेषस्योपलम्भानुपलम्भाभ्यां कारणविशेषस्य भावाभावप्रसिद्धेस्तद्व्यवस्था युज्येत। तन्न प्रमाणतः प्रतीयमानः संबन्धः स्वाभिप्रेततत्त्ववन्निन्हवनीयो येन परमाणूनां संबन्धाभावतः स्थूलादिप्रतीतेर्भ्रान्तत्वात्तदात्मकत्वं वस्तुनो न स्यात्। तस्मादिति व्यवस्थितम्। विवादविषयापन्नं वस्तु, सूक्ष्मस्थूलाकारात्मकं वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेः। न खल्वेकान्ततः सूक्ष्मं स्थूलं वा तद्वस्तुतामास्तिघ्नुते। तथाविधस्य निर्बाधप्रतिभासनावलम्बनत्वेनाम्बराम्बुरुहस्येवावस्तुत्वाद्यथाप्यसर्वथा सूक्ष्माकारं स्थूलाकारं वा परपरिकल्पितं वस्तु न ....

....

द्वा। आद्यपक्षे तस्येदं स्वभावद्वयमिति संबन्धानुपपत्तिः। सर्वथा भिन्नस्य च स्वभावद्वयस्य कार्यकर्तृत्वे किमायातं स्वभाविनो रूपक्षणस्य येनासावपि कार्यकारीति व्यपदेशभाजनं भवेत्। कथंचिदर्थान्तरभूतत्वपक्षे पुनः समायातमेकस्य रूपक्षणस्यानेकस्वभावाक्रान्तत्वम्।

यदि चैकक्षणवर्तिनस्तस्य सामग्रीभेदेन भेदमननुभवत एव भिन्नदेशानेककार्यकारित्वमिष्यते तर्हि नित्यस्यापि सामग्रीभेदेन भेदमननुभवत एव भिन्नकालानेककार्यकारित्वमिष्यतामविशेषात् । तथा च दत्तः स्वयमेव हस्तः स्थैर्यपक्षप्रसिद्धये । क्षणविनश्वररूपादिस्वलक्षणानां प्रतिभासभेदेन वैलक्षण्यप्रतिज्ञा चेत्थं निर्निमित्ता भवेत् । कौटस्थ्यालिङ्गितस्यापि द्रव्यस्यान्यान्यसामग्रीसंदोहान्तर्भूततया नवपुराणादिविपर्ययरूपरसगन्धस्पर्शावभासलक्षणानेककार्यकरणाविरोधप्रसंगात् । अन्यच्च संवेदनमर्थे स्वस्वरूपापेक्षया बहिर्मुखान्तर्मुखसविकल्पाविकल्पभ्रान्ताभ्रान्तादिप्रतिभासमेकं स्वीकुर्वाणोऽपि शाक्यस्तात्त्विकानेकधर्मात्मकत्वं वस्तुनस्तिरस्करोतीति कथं स्वस्थः । अपि च युगपत्प्रथमाननीलपीतादिवस्तुव्यवस्थित्यन्यथानुपपत्त्या नानादेशसमाश्रितानेकवस्तुसमुपनीताकारोपरक्तमेकमाकारभेदेऽपि संवेदनमातिष्ठमानः, कथं भिन्नसमयभाविसुखदुःखाद्यनेकपरिणतिवशात्तद्धर्मैकान्तिकं ताथागतः कथयेत् । न्यायस्य समानत्वात् । अथ युगपद्भावित्वात्संवेदनान्तर्भूताकाराणामेकत्वं न पुनः सुखादीनां क्रमभावित्वादित्यभिधीयते तन्न तथ्यम् । युगपद्भाविनां नानादेशव्यवस्थितानां वस्तूनामप्यभेदप्रसक्तेः । तदित्थं बहिरन्तश्चानेकान्तमन्तरेण सौगतस्य स्वमतव्यवस्थापि दुरुपपादेति तात्त्विकानेकधर्मात्मकत्वेनैव साध्येन प्रमेयत्वाख्यस्य हेतोर्व्याप्तिप्रसिद्धेर्न संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतया नैकान्तिकत्वं शङ्कितुमपि युक्तमिति । नापि प्रकृतिपुरुषाख्यद्रव्यमात्रजल्पिना कापिलेन प्रकृतानुमाने पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वं दोषः प्रकाशनीयः । तस्याप्यनेकान्ताभ्युपगमं विना स्वदर्शनव्यवस्थानस्यासंभवात् । तथा ह्यन्तर एकं चैतन्यतत्त्वं द्रष्टृत्वभोक्तृत्वाद्यनेकपरिणामसमनुगतं बहिश्च स्तम्भादिकं वस्तु नवपुराणवृत्तचतुरस्रत्वाद्यनेकपरिणामसमनुगतमेव व्यवहारसमर्थने प्रवर्तते । ननु प्रकृतिपुरुषस्वभावं द्रव्यमेवैकं तात्त्विकम् । परिणामस्तु पर्यायापराभिधानो न

तात्त्विक इति चेत् । मैवम् । उभयोरपि समस्तप्रमाणेषु प्रथमानयोः सकलव्यवहृतिहेतुभूतयोः पक्षपातं विना तात्त्विकातात्त्विकत्वाभ्युपगमे किं पराजयो न दुर्निवारः स्यात् । अथ कथ्यते 'द्रव्यं सर्वत्राव्यभिचरितस्वभावत्वात्तात्त्विकम् । पर्यायास्तु व्यभिचारित्वादतात्त्विकाः' इति तदप्यवद्यम् । यतो यदि नामद्रव्यमभेदरूपत्वात्सर्वत्रानुवर्तते पर्यायाः पुनर्भेदरूपत्वाद्व्यावर्तन्ते नैतावता पर्यायस्वरूपं तदतात्त्विकमतिप्रसक्तेर्विश्वस्य परस्वभावपरित्यागावस्थायित्वेनातात्त्विकत्वापत्तेः । अथ द्रव्यमेव पर्यायास्तदभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवत् । न सन्ति वा द्रव्यादर्थान्तरभूताः पर्याया निःस्वभावत्वान्नभोऽम्बुरुहवदिति तदपि न सत् । पर्याया एव द्रव्यम् । तदभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवत् । नास्ति वा पर्यायेभ्योऽर्थान्तरभूतं द्रव्यं निःस्वभावत्वान्नभोऽम्बुरुहवत्, इत्यन्योऽप्यभिदधानः केन प्रतिषिध्येत । तस्मादुभयोरपि पक्षयोर्न कश्चिद्विशेषोपलम्भः समस्तीति यथैवानेकसहक्रमवर्ति पर्यायपरिकरितं द्रव्यमेकमनुभूयते । तथैव तदभ्युपगन्तव्यमिति न तन्निषेद्धुमसौ पटीयानिति सिद्धम् । एतेनात्मत्वव्यतिरिक्तधर्मधर्मिवादी वैशेषिकादिरपि प्रस्तुतानुमाने पक्षस्य प्रत्यक्षबाधां पुरस्कृत्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वं वदन् अपहस्तितः । यदि धर्मधर्मिणोरत्यन्तं भेद एव तदा धर्मधर्मिणोऽत्यन्तभिद्यमानमूर्तयस्तत्रैव कथं वर्तेरन्, भेदाविशेषेण सर्वत्रापि तेषां वृत्तिप्रसक्तेः । प्रतिनियत एव धर्मिणि धर्माणां समवायान्नापरत्र वृत्तिरिति चेत् । नन्वत्रापि वक्तव्यं धर्मधर्मिणोर्यद्युपकार्योपकारकभावः स्यात्तदेयमपि स्यात् । अस्त्येव धर्मधर्मिणोरुपकार्योपकारकभाव इति चेत् । तर्ह्यायातमनेकधर्मोपकारकस्यैकस्य धर्मिणोऽनेकस्वभावत्वम् । तदन्तरेणानेकोपकारकत्वासंभवात् । न खलु येन स्वभावेनैकस्य धर्मस्योपकारस्तेनैवान्यस्य धर्मान्तरोपकारकत्वस्वभावस्य पूर्वस्वभावोपमर्दद्वारेणोत्पत्तेरितरथैकमेवोपकुर्वाणोऽसौ तिष्ठेत्तदेकस्वभावत्वात् । नन्वर्थान्तरभूताभिः शक्तिभिरनेकस्याग्र-

मुपकुरुते । न पुनर्भिन्नैः स्वभावैस्ततो नानेकान्तावकाश इति चेत् । हं .... वशाच्च कथं चित्ररूपणीयभेदाः सर्व एवामी संयोगादयस्तैः स्वीक्रियन्ते । निर्बाधप्रत्ययेषु तेषां तथैव प्रथनात् । अन्यथा प्रथमानानामन्यथा कल्पनायां तु दृष्टहान्यदृष्टकल्पनापत्तेः । तन्न वैशेषिकादिः प्रकृतानुमाने हेतोः कालात्ययापदिष्टतां प्रकटयितुं पटुरिति स्थितम् । मीमांसकस्तु प्रायेण सर्वत्र जैनोच्छिष्टभोजीति न सोऽपि प्रस्तुतानुमानदूषणार्थमुद्यच्छतीति । चार्वाकस्तु वराकः प्रतीयमानजीवादितत्त्वग्रामलुण्टाकत्वात्प्रामाणिकसदसि प्रवेशमपि न प्राप्नोतीति कस्तदीयक्षुद्रतर्कस्येहावसरः । तदेवमनेकान्तात्मकं बहिरन्तश्च वस्तु प्रतिसमयमनुभवन्तोऽपि परे ध्यान्ध्याद्विकृतबुद्धयः कुतर्कविभ्रमादेकान्तपक्षमवलम्ब्यात्मानं परं वा बालिशं साधुवर्त्मनः स्खलयन्तः स्वप्रतिपन्नभावस्वभावान्यथानुपपत्त्या तथा प्रतिपादनीया यथा तात्त्विकानेकधर्मात्मकत्वं सर्वस्य वस्तुनः प्रमेयत्वात्प्रतिपद्येरन्निति । तथा वास्तवानेकधर्मात्मकोऽर्थः परस्परविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वात्पितृपुत्रपौत्रभ्रातृभागिनेयादिसक्तानेकार्थक्रियाकारिदेवदत्तवत् । नात्रासिद्धो हेतुः । आत्मनो मनोज्ञललनावलोकनालिङ्गनमधुरस्वराकर्णनसहकारफलादिरसास्वादनघनसारादिगन्धाघ्राणश्रवणरसायनीभूतवचनोच्चारणचङ्क्रमणावस्थानहर्षविषादानुवृत्तव्यावृत्तज्ञानादन्योन्यविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वेनाध्यक्षतोऽनुभवात् । कुम्भादेश्च स्वरूपपररूपाद्यपेक्षसदसत्प्रत्ययसजातीयविजातीयापेक्षानुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययद्रव्यपर्यायापेक्षनित्यानित्यप्रत्ययजलाहरणादिपरस्परविलक्षणानेकार्थक्रियाकारित्वेन प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । दृष्टान्तोऽप्यत्र न साध्यसाधनविकलो वास्तवानेकधर्मात्मकत्वपरस्परविलक्षणोऽनेकार्थक्रियाकारित्वयोस्तत्र सद्भावात् । ननु भिन्नप्रतिभासत्वेन धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदसिद्धेः सिद्धेऽपि धर्मिणि वास्तवा-

---

१ 'ज्ञानाद्यन्योन्य' इति न. पुस्तके पाठः ।

नेकधर्माणां सद्भावे तादात्म्याप्रसिद्धिरिति वैशेषिकादेः प्रत्यवस्थानं नोपपत्तिस्थानम् । भिन्नप्रतिभासत्वस्य भेदसिद्धावसमर्थत्वेन प्रतिपादितत्वात्सामान्यविशेषानेकान्तसिद्धाविति । एवं सर्वं वस्तु, अनेकान्तात्मकम्, तथाप्रतीयमानत्वात् । सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वात् । यत्पुनरनेकान्तात्मकं न भवति तन्न अभिहितसाधनत्रयाधिकरणं यथा खरविषाणम् । अभिहितसाधनत्रयाधिकरणं च सर्वं वस्तु, तस्मादनेकान्तात्मकमिति । तथा वस्तुभूतानेकधर्माधिष्ठानं भावः सामान्यविशेषसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहाराणामन्यथानुपपत्तेरिति । ननूत्तरपदार्थे निश्चिते सर्वत्र नञः प्रयोगो दृष्टोऽब्राह्मणादिवत् । एकान्तश्च यदि क्वचिन्निश्चितः कथं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वं भवेत् । तथानेकान्तवादस्वीकारे मुक्तोऽपि न मुक्त एव । अनेकान्तवादोच्छेदापत्तेः । अपि तु अमुक्तोऽपीति न मुक्तत्वमुपादेयप्रकर्षः स्यात्तदन्यसाधारणत्वात् । तथा संसार्यपि न सर्वथा संसारी । एकान्तवादापत्तेः । किं तर्ह्यसंसार्यपीति न संसारित्वं हेयोत्कर्षः स्यान्मुक्तत्वसंवलितत्वात् । किं च, अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव । एवं हेत्वाभासोऽपि न तदाभास एव । परमतप्रवेशापत्तेः । यदाह—

‘मुक्तो न मुक्त एव हि संसार्यपि सर्वथा न संसारी ।
मानमपि न मानमेव हि हेत्वाभासोऽप्यसावेव ॥
एवं सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नेव वस्तुतत्त्वेऽस्मिन् ।
स्याद्वादिनः सुनीत्या न युज्यते सर्वमेवेह ॥’ इति ।

अपि च । अनेकान्तात्मकत्वे वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारनियमोच्छेदप्रसंगः । तथा हि—विषमोदकादि व्यक्त्यभिन्नमनानास्वभावमेकं सामान्यं वर्तते । ततश्च न विषं विषमेव मोदकाद्यभिन्नसामान्याव्यतिरेकात् । नापि मोदको मोदक एव विषाभिन्नसामान्याभेदात् ।

२ अतः परं प्रवृत्ति॰ श्लोकान्तो पृ. ८३५ पं. ४ ग्रन्थोऽनेकान्तजयपताकायामुपलभ्यते । पृ. १५ पं. १९.

किं तर्ह्युभयमुभयरूपम् । ततश्च विषार्थी विषे प्रवर्तेत मोदके च । एवं मोदकार्थ्यपि मोदके विषे च । लोकश्च विषार्थी विष एव प्रवर्तते न मोदके। मोदकार्थ्यपि मोदक एव न विष इति । तदुक्तम्—

‘ प्रवृत्तिनियमो न स्याद्विषादिषु तदर्थिनः ।
मोदकाद्यपृथग्भूतसामान्याभेदवृत्तिषु ॥ ’

इति तदयुक्तम् । यतो यत्तावत् ‘ उत्तरपदार्थे निश्चिते’ इत्यादि तदवितथमेव । नयप्रतीत्या निश्चित एवैकान्ते नञः प्रयोगाभ्युपगमात् । न चैवं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वमित्यभ्युपगमाविरोधः । प्रमाणविषयापेक्षया सर्वस्य तदात्मकत्वाभ्युपगमात् । नयगोचरापेक्षया त्वेकान्तात्मकत्वस्यापि स्वीकारात् ।

‘ अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः ॥ ’

इत्यभिधानात् । यदपि निगदितमनेकान्तवादस्वीकारे ‘ मुक्तोऽपि न मुक्त एव ’ इत्यादि तदपि न चतुरस्रम् । द्विप्रकारो ह्यत्रानेकान्तोऽक्रमानेकान्तः क्रमानेकान्तश्च । तत्र ज्ञानसुखाद्यनेकाक्रमिधर्मापेक्षयाऽक्रमानेकान्तो युगपदप्येकत्रात्मनि तथाविधानेकधर्माणां संभवात् । मुक्तेतराद्यनेकक्रमिधर्मापेक्षया तु क्रमानेकान्तः क्रमेणैव तादृशधर्माणामुपपत्तेः। तथा च य एवात्मा पूर्वममुक्तः स एवोत्तरकालं मुक्त इति न किंचिद्विरुध्यते । एकरूपत्वे पुनरात्मनो बन्धमोक्षाभावः स्यात् । बद्धस्य हि मुक्तत्वम् । न च सर्वथैकरूपस्यावस्थाद्वययोगे युक्तः । विरोधात् । यद्वा स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वान्मुक्तान्तरमुक्तत्वे तदयोगान्मुक्तत्वामुक्तत्वयोरेकत्राविरोधः । स्वपरभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात्सर्ववस्तूनाम् । अथवा सत्त्वचैतन्यसर्वज्ञत्वासंख्यातप्रदेशत्वादिभ्यो मुक्तामुक्तसाधारणत्वादमुक्तपर्यायेभ्यः कथंचिदव्यतिरिक्तत्वात्सकलकर्मक्षयाभिव्यक्तित्वपर्यायस्य स्यान्मुक्तः स्यादमुक्त इति न कश्चिद्दोषः । न च य एव सत्त्वादिपर्यायः स एव मुक्तत्वपर्यायः । प्रतीतिभेदात् । एकान्तैकत्वे सत्त्वादेरेव मुक्तप्रसंगात् ।

अस्त्वेवमपि न कश्चिद्दोष इति चेत्। न देवदत्तादिषु संसारिषु सत्त्वादिभावेन मुक्तत्वप्रसंगात्। देवदत्तादिष्वन्य एव सत्त्वादिरिति चेत्। कस्तयोरन्यत्वे हेतुरिति वाच्यम्। मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत्। तर्हि मुक्तत्वामुक्तत्वधर्मयोः सत्त्वभेदहेतुत्वेन सत्त्वाद्भिन्नत्वं सिद्धम्। सर्वथैकत्वे तु मुक्तत्वामुक्तत्वयोः सत्त्वमात्रत्वाविशेषाद्भेदाभावस्तथा च सत्यभिहित एव दोष इति सूक्ष्मधिया भावनीयमेतत्। एतेन ' संसार्यपि न सर्वथा संसारी ' इत्याद्यपि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम्। उक्तन्यायस्य तत्त्वतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तथा हि– अङ्गारमर्दकादेः संसारिणः स्वस्वरूपेणैव संसारित्वं न संसार्यन्तररूपेण। अन्यथा तदभावप्रसंग इति। यच्च कीर्तितम् ' अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव ' इत्यादि। तत्र सिद्धसाधनम्। विजातीयादिमानान्तरत्वेन विवक्षितमानस्यामानत्वात्। अन्यथा तदभावप्रसंगादितरेतररूपतापत्तेः। तथा हि– प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेन पुनरमानम्। एवमनुमानाद्यपि, अन्यथा तस्य प्रतिनियतत्वाभावः। एवं तदाभासोऽपि कथंचिदेव तदाभासस्तस्याप्यनेकान्तात्मकत्वात्। विसंवादेन हि तदाभासत्वस्य व्याप्तिस्तत्र चास्याव्यभिचारेण मानलक्षणयोगः। विसंवादोऽपि हि ज्ञेयः स च तदाभासात्प्रतीयत एवेति कथं तदाभासस्यापि कथंचिन्न प्रमाणता। न च प्रमेयमिवापरिच्छित्त्यात्मकमेव तदाभासं तथा प्रतीत्यभावात्। एवं हेत्वाभासेऽप्यसिद्धादौ साध्यागमकत्वप्रतिबद्धतया तत्र हेतुत्वेऽन्यत्राहेतुत्वमित्यनेकान्तात्मकता तस्यापि सुप्रतीतैव। एवं च ' मुक्तो न मुक्त एव हि ' इत्यादि कारिकायुग्ममपास्तम्। यदपि ' अनेकान्तात्मकत्वे वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारानियमोच्छेदप्रसंगः ' इत्यादि प्रत्यपादि तदपि स्याद्वादैदंपर्यापर्यालोचकत्वसूचकमेव। न हि विषमोदकादिविशेषानर्थान्तरं सर्वथैकस्वभावमेकं निरवयवं सामान्यमित्याभिदधति स्याद्वादिनः। किं तर्हि समानपरिणाम

१ 'अङ्गारमर्दक ' इति देवदत्तादिवत् संज्ञाशब्दः।

इति । स च भेदाविनाभूतत्वान्नय एव विषादभिन्नः स एव मोदकादिभ्योऽपि । सर्वथा तदेकत्वे समानत्वायोगात् । नन्वेवं समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वात्तद्भावानुपपत्तिरिति तदसत्यम् । सत्यप्यन्यत्वे समानासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात् । तथा हि– समानबुद्धिध्वनिनिबन्धनस्वभावः समानपरिणामो विशिष्टबुद्धयाभिधानजननस्वभावस्त्वितर इति यथोक्तसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया एव च विषादय इति प्रतीतम् । अन्यथा यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसक्तिः । अतो यद्यपि द्वयमुभयरूपं तथापि विषार्थी विष एव प्रवर्तते । तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामविनाभूतत्वान्न तु मोदके तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात्तद्विशेषस्य । अतः प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमोच्छेदनोदनेति । एवं—

' सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषानिराकृतः ।
प्रेरितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति ॥'

इति केनचित्कुशाग्रीयमतिना यदभिहितं तदपि प्रतिहतम् । इत्थं च—

तीर्थ्याभिप्रेततत्त्वं घनरजनितमस्तोमरूपं समन्ता–
न्नीत्वा प्रध्वंसधाम स्फुरदमलमिति स्फाररश्मिप्रतानैः ।
सर्वानेकान्तभास्वानुदयमनुसृतस्तीव्रजाड्यापहारी
कुर्वाणः कोविदानां हृदयसरसिजोज्जृम्भणं नित्यमस्तु॥६१०॥

अत्राहुर्वैशेषिकाः—

वैशेषिकोक्तषट्पदार्थोपपादनखण्डने ।

हं हो अनेकान्तरहस्यवेदिन्,
असारमुद्रारममुं विमुञ्च ।
एषैव यस्माद्भुत षट्पदार्थी
प्रपद्यते गोचरतां प्रमायाः ॥ ६११ ॥

तथा हि–अत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेव पदार्थाः, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावे सति षट्पदार्थव्यवस्थापक-

प्रमाणविषयत्वात् । य एवं त एवम् । यथोमयाभिमता घटादयः षट् पदार्थास्तथा चामी तस्मात्तथा । एते च पदार्थाः सर्वथान्योन्यासंभविलक्षणलक्षितत्वेनैकान्ततः परस्परं भिन्नाः । तथा हि—द्रव्यलक्षणं तावद्गुणादिषु न संभवति । तद्धि द्रव्याभिसंबन्धो न चासौ गुणादिषु विद्यते । तत्र द्रव्यमिति प्रतीत्यभावादिति । '[1] पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांस्येव' एतल्लक्षणलक्षितानि । लक्षणं च सकलं केवलव्यतिरेक्यनुमानमामनन्ति मनीषिणः । साध्यं च तत्र समानासमानजातीयव्यवच्छेदः । तथा हि—द्रव्यस्य गुणकर्मणि समानजातीये सत्तासामान्यस्य द्रव्य इव तयोरपि भावात् । सामान्यविशेषसमवायास्त्वसमानजातीयाः । सत्तासामान्यस्य तेष्वभावात् । द्रव्यत्वादिसंबन्धेन च तेभ्यः समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदः साध्यते । अथ वा द्रव्यस्य गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः समानजातीयाः, वस्तुत्वात् । अभावस्तु असमानजातीयः । तद्विपरीतत्वात् । एवं सर्वत्रापि यथासंभवं भावनीयम् । यदाहोद्योतकरः—'समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः' इति । तदिह यो नाम द्रव्यं स्वीकरोति किंतु नागुणादिभ्यो भेदेनावधारयितुं शक्नोति तं प्रति तस्य स्वपरजातीयव्यावृत्तस्वरूपप्रतिपादनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्द्रव्यमिति । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितः समवायः । न चैवंरूपो द्रव्यत्वाभिसंबन्धो गुणादिषु विद्यत इति । प्रयोगश्च—द्रव्यम्, इतरेभ्यो भिद्यते, द्रव्यत्वादिसंबन्धवत्त्वात् । यत्तु नैवं न तदेवम् । यथा गुणादयः । न तत्तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । व्यवहारो वात्र साध्यः । यो हि स्वरूपतो द्रव्यं जानन्नपि कुतश्चिद्व्यामोहाद्द्रव्यमिति न व्यवहरति तं प्रति विपर्ययपरिहाराव्यभिचारेण व्यवहारसाधनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते । द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्द्रव्यमिति प्रयुज्यते च । विवादास्पदी-

१ प्र. पा. भा. पृ. ३ पं. २ ।

मूर्तं वस्तु द्रव्यमिति व्यवहर्तव्यं तत एव यत्तु न द्रव्यमिति व्यवह्रियते न तत्तथा यथा गुणो न च न तथैतत्तस्मात्तथेति । क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणत्वं वा द्रव्यस्य लक्षणम् । यदाह कणादः— 'क्रियावत् गुणवत्समवायिकारणत्वं वा द्रव्यस्य लक्षणम्' । अत्राप्यनुमाने पूर्ववत्कार्य एवं लक्षणोपेतं च । द्रव्यं, नवधैव, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावे परस्परव्यावृत्तनवलक्षणयोगित्वात्, यदेवं तदेवम् । उभयाभिमतनवनिपादि (?) पदार्थवत् । तथा चेदं तस्मात्तथा । तथापि च पृथिव्यप्तेजोवायुरूपस्य तावल्लक्षणं पृथिवीत्वाभिसंबन्धात्पृथिवीत्यादिपूर्ववद्व्यतिरेक्यनुमानरूपमवसेयम् । द्विविधं चैतत्पृथिव्यादि नित्यानित्यभेदात् । तत्र परमाणुरूपं नित्यं, सदकारणवत्त्वात् । द्व्यणुकाद्यवयविरूपं त्वनित्यम्, उत्पत्तिमत्त्वात् । आकाशकालदिशां त्वेकैकत्वात्तल्लक्षणभूतापरसामान्याभावेऽपि पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा एव लक्षणम् । यस्याः संज्ञाया विना निमित्तेन शृङ्गग्राहिकया संकेतः सा पारिभाषिकी । यथायं देवदत्त इति । यस्याः पुनर्निमित्तमादाय संकेतः सा नैमित्तिकी यथा गौरिति । व्यतिरेक्यनुमानं च भेदव्यवहारापेक्षयैवमत्र लक्षणीयम् । आकाशकालदिशः, इतरेभ्यो भिद्यन्ते । विवादास्पदीभूतं वा द्रव्यं, आकाशं कालो दिगिति व्यवहर्तव्यम्, अनादिकालप्रवाहायाताकाशादिशब्दवाच्यत्वान्न यदेवं न तदेवम् । यथा रूपादि । न च न तथेदं तस्मात्तथेति । आत्ममनसोरप्यात्मत्वमनस्त्वाभिसंबन्धो लक्षणम् । अत्रोत्तरत्र च व्यतिरेक्यनुमानं पूर्ववद्विरचनीयम् । एतानि चाकाशादीन्येकान्तेन नित्यानि निरंशानि मनोवर्ज्यानि व्यापकानि । मनस्तु अणुपरिमाणम् । एवं गुणत्वाभिसंबन्धेन

१ 'क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ।' १।१।१५ इति कणादसूत्रेष्वधुनातनपुस्तकेषूपलभ्यते । २ घटादि इति युक्तं भाति ।

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इत्यनेन वा लक्षणेन लक्षिता रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा नित्याश्चानित्याश्च। कर्मत्वाभिसंबन्धेनै-कद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमित्यनेन वा लक्षणेन लक्षित-मुत्क्षेपणादि पञ्चविधं कर्मानित्यमेव । 'अनुवृत्तप्रत्ययकारणत्व-लक्षणं सामान्यं द्विविधं परमपरं च नित्यमेव'। 'नित्यद्रव्यवृत्तयोऽ-न्त्या विशेषाः'। इति लक्षणोपेता विशेषा अनन्ता नित्या एव । 'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवायः' इति। लक्षणस्तु समवाय एको नित्य एव।

इत्थं प्रमाणतः सेयं षट्पदार्थी व्यवस्थिता ।
प्रमाणगोचरा सैव तस्मादस्तु विपश्चितः ॥ ६१२ ॥

एतां प्रमाणविमुखीमतिजर्जरां च
वैशेषिकास्त्यजथ किं न पदार्थकन्थाम् ।
एषा हि नः स्फुरदनुत्तरजाड्यजात-
पीडाविडम्बनपटुर्भवतां भवित्री ॥ ६१३ ॥

आसेवध्वमहो तस्मात्तदाडम्बरखण्डनम् ।
सत्यमेकमनेकान्तं पावकं त्रिजगत्यपि ॥ ६१४ ॥

तथा हि—यत्तावदुक्तं 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः षडेव पदार्थाः' इति तन्न तथ्यम्। तत्र षट्त्वनियमस्य विचार्य-माणस्यानुपपत्तेः। यदि हि द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं विशेषाश्च परस्परं समवायाच्च भिद्यमानानि प्रत्येकमेककान्येव समवायवदभ्यु-पगम्येरंस्तदा द्रव्यादयः षट् पदार्थाः सिध्येयुः। न चैवं तेषां नवादि-संख्योपेतत्वेन स्वीकारादिति कथं षट्पदार्थव्यवस्थितिः। अथ यद्यपि

१ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्। क. सू. १।१।१६. २ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्। क. सू. १।१।१७. ३ एतदर्थकं वाक्यं प्रशस्तपादभाष्ये पृ. ४. ४ प्र. पा. भा. पृ. ४. ५ प्र. पा. भा. पृ. ५ पं. १

पृथिव्यादीनि द्रव्याणि तावन्नवसंख्यानि तथाप्येतेष्वेकं लक्षणमस्त्येवेति चेत् । तत्किमिदानीं द्रव्यलक्षणमेव द्रव्यपदार्थोऽस्तु न पृथिव्यादीनि । न चैतद्युक्तम् । लक्ष्यभूतानां तेषामभावे लक्षणस्य द्रव्यत्वादेरसंभवात् । तस्य त्वद्रव्यपदार्थत्वे सत्यामप्येकतायां न द्रव्यपदार्थ एकः सिध्यति । न खल्वन्येन पायसभक्षणेऽन्यस्य क्षुदुपशमः । अथ लक्षणस्य लक्ष्येष्वभिसंबन्धात्तदैक्ये लक्ष्यमप्येकं युक्तमेवेति चेत् । न नाम युक्तम् । यतस्तत्कथंचिदविष्वग्भावेन तत्राभिसंबध्येत समवायादिना वा । नाद्यः पक्षः । परमतप्रवेशात् । द्वितीये तु नोपचारमन्तरेण तस्यैक्यं प्रयुज्यते । पुरुषस्येव यष्टित्वम् । यथा हि पुरुषे यष्टियोगिन्यपि नोपचारमन्तरेण यष्टित्वं तथा पृथिव्यादावपि स्वयमनेकस्मिन्सत्यप्येकलक्षणसंबन्धेनोपचारमन्तरेणैक्यं युज्यत इति । नन्वेवं भवतामपि प्रमाणादिष्वैक्यमुपचरितमेव स्यात् । प्रत्यक्षपरोक्षादिभेदेषु स्वपरव्यवसायित्वादिलक्षणगतैक्यस्योपचरितत्वात् । नैतद्वक्तव्यम् । स्वपरव्यवसायित्वादिलक्षणादेकस्मात्प्रत्यक्षपरोक्षादिप्रकाराणां कथंचिदव्यतिरेकात्कथंचिदैक्यस्य तात्त्विकस्य प्रसिद्धेः । न चैवं पृथिव्यादिष्वप्यैक्यसंभवो द्रव्यलक्षणस्य तेभ्योऽत्यन्तं त्वया भेदाभ्युपगमात् । कथं चैवं सामान्यपदार्थो विशेषपदार्थश्चैकः सिध्येत् , परापरसामान्ययोर्विशेषाणां च सामान्यादिनैकेन लक्षणेनाभिसंबन्धायोगादिति समवाय एवैकः पदार्थः स्यात् । यदि पुनरयंथेहेदमिति प्रत्ययादिविशेषादेकः समवायस्तथा द्रव्यादिरयमिति प्रत्ययाविशेषाद्द्रव्यादिरप्येकैक एव पदार्थ इत्यभिधीयते । तदापि वैशेषिकतन्त्रव्याघातो दुःशकः परिहर्तुम् । स्याद्वादिमतस्यैवं प्रसिद्धेः । स्याद्वादिनां हि शुद्धसंग्रहनयात्सत्प्रत्ययाविशेषादेकं सन्मात्रं तत्त्वं शुद्धद्रव्यमिति मतम् । तथैवाशुद्धसंग्रहनयादेकं द्रव्यमेको गुणादिरिति । व्यवहारनयात्तु यत् सत् तद्द्रव्यं पर्यायो वेति भेदः । यद्द्रव्यं तज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यं च । यः पर्यायः सोऽपरिस्पन्दात्मकः परिस्पन्दात्मकश्चेति । सोऽपि

सामान्यात्मको विशेषात्मकश्चेति । सोऽपि द्रव्यादविष्वग्भूतो विष्वग्भूतश्चेति यथाप्रतीति निश्चीयते सर्वदा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणां तु तथाभ्युपगमो व्याहत एव । तन्त्रविरोधात् । न हि तत्तन्त्रे सन्मात्रमेव तत्त्वं सकलपदार्थानां तत्रैवान्तर्भावादिति नयोऽस्ति । स्यान्मतं, द्रव्यपदेन सकलद्रव्यव्यक्तिभेदप्रभेदानां संग्रहादेको द्रव्यपदार्थः । गुण इत्यादिपदेन चैकैकगुणादिभेदप्रभेदसंग्रहाद्गुणादिरप्येकैकः पदार्थो व्यवतिष्ठते । तथा च—

‘ विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां तत्त्वसिद्धये ।
समासेनाभिधानं यत्संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥

इति पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते इत्यत्र पदार्थसंग्रहस्य धर्मसंग्रहस्य चैवं वैशेषिकव्याख्यानादिति । तदप्यविचारितरम्यम् । परमार्थतस्तथैकैकस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्तेस्तस्यैकपदविषयत्वेनैकत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसंख्याव्यवस्थायां पारमार्थिकी पदार्थसंख्या समवतिष्ठते । अतिप्रसंगात् । अथ नात्रैकपदविषयत्वेनैकत्वोपचारो वाच्यः । यतोऽयमत्रापि प्रायोऽस्माकं द्रव्यमित्येकः पदार्थः, एकपदवाच्यत्वात् । यद्यदेकपदवाच्यं तत्तदेकः पदार्थः । यथा संप्रतिपन्नः कश्चित् । तथा च द्रव्यम्, एकपदवाच्यम् । तस्मादेकः पदार्थः । एवं गुणादिष्वपि वाच्यम् । एतदपि न वाच्यम् । व्यभिचारात् । सेनावनादिपदे हस्त्यादिधवादिपदार्थस्यानेकस्य वाच्यस्य सद्भावात् । ननु सेनापदे वाच्य एक एवार्थः प्रत्यासत्तिविशेषः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वलक्षणो हस्त्यादीनामस्ति वनशब्दे च धवादीनामिति न व्यभिचार इति चेत् । न । सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिप्रसिद्धेर्वनशब्दाच्च धवखदिरपलाशादावनेकत्रार्थे । यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः समधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थः

1 ‘ प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥ ’ इति प्रशस्तपादभाष्ये मङ्गलश्लोकः ।

सिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेनावनादिशब्दात्प्रत्यासत्तिविशेषप्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयन्ते येन स तस्यार्थः स्यात् । प्रत्यासत्तिविशिष्टा हस्त्यादयो धवादयश्च सेनावनादिशब्दानामर्थ इति चेत् । सिद्धस्तर्हि एकपदवाच्योऽनेकार्थस्तेन कथमेकपदवाच्यत्वं न व्यभिचरेत् । न च प्रत्यासत्तिरप्येका हस्त्यादिषु काचिदस्ति । संयुक्तसंयोगानामनेकेषां तत्र भवद्भिरभ्युपगमात् । न च तदल्पीयस्त्वमेकमस्तीति वाच्यम् । तद्धि संख्याविशेषरूपं संयुक्तसंयोगेषु कथं युज्यते । निर्गुणत्वाद्गुणानाम् । गौरिति पदेनैकेन पश्वादेरनेकस्य वाच्यस्य दर्शनादपि व्यभिचारी हेतुः । कश्चिदाह–'न गौरित्येकमेव पदं पश्वादेरनेकस्यार्थस्य वाचकं तस्य प्रतिवाच्यं भेदात् । अन्य एव हि गौरिति शब्दः पशोर्वाचकोऽन्यश्च दिगादेः । अर्थभेदाच्छब्दभेदव्यवस्थितेः । अन्यथा सकलपदार्थस्यैकपदवाच्यत्वप्रसंगात्' इति तस्याप्यनिष्टानुषंगः स्यात् । द्रव्यमिति पदस्याप्यनेकत्वप्रसंगात् । पृथिव्याद्यनेकार्थवाचकत्वात् । अन्यदेव हि पृथिव्यां द्रव्यमिति पदं प्रवर्तते, अन्यदेव च जलादिषु । इत्येकपदवाच्यत्वं द्रव्यपदार्थस्यासिद्धं स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसंबन्ध एको द्रव्यपदस्यार्थो नानेकपृथिव्यादिः । तस्य पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् । तत एकमेव द्रव्यपदं नानेकमिति चेत् । तत्किमिदानीं द्रव्यत्वाभिसंबन्धो द्रव्यपदार्थः स्यात् । न चैतद्युक्तम् । तस्य द्रव्यत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् । एतेन गुणत्वकर्मत्वाभिसंबन्धो गुणकर्मपदयोरर्थ इत्येदप्यपाकृतम् । गुणत्वकर्मत्वाभिसंबन्धस्य गुणत्वकर्मत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् । न चैवं सामान्यविशेषौ पदार्थौ सिध्यतः । सामान्ययोर्विशेषेषु च सामान्याभिसंबन्धस्यासंभवादित्युक्तं प्राक् । ततो न द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षडेव पदार्था इति पक्षः क्षेमकरः । हेतोरपि न्यूनाधिकत्व-

1 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिरश्मयः' इति कोशात् गोशब्दः पशुवाचकस्तथा दिशः स्वर्गादेश्च वाचकः ।

प्रतिपादकप्रमाणाभावे सतीति विशेषणमसिद्धम् । यतो न न्यूनत्वग्राहकप्रमाणाभावः सिद्धः । सामान्यविशेषमात्रग्राहकस्यैव प्रमाणस्य प्रागुक्तस्य तद्ग्राहिणः सद्भावात् । तत्र यदेतत्परापरभेदं सामान्यं यच्च नवप्रकारं द्रव्यमुच्यते तत्तिर्यगूर्ध्वताभिख्यसामान्यप्रकारद्वयस्यैवान्तर्भग्नम् । गुणादिकं तु समग्रं गुणपर्याययोर्विशेषयोरन्यतरदेवेति नातोऽन्यद्भवितुमर्हति । न चान्यलक्षणलक्षितौ सामान्यविशेषौ संगच्छेते । यतो द्रव्यादीनां ततो भिन्नलक्षणलक्षितत्वेन तत्र नान्तर्भूतौ भवेताम् । सामान्यविशेषयोरनन्तरमेव निराकरिष्यमाणत्वात्, इत्यसिद्धौ न्यूनत्वग्राहकप्रमाणाभावः । एवमधिकत्वग्राहकप्रमाणाभावोऽपि षट्पदार्थाधिकाभावप्रतिपादकस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य सद्भावात् । नायं पदार्थ इति चेत्, कुत एतत् । किमयं पदस्यार्थो न भवति । यद्वास्य तत्त्वज्ञानं न निःश्रेयसहेतुः । अथ वा नायं विधिस्वरूपः । किं वा भावपरतन्त्रः । उत कणभुजा न भणित इति । नाद्यः पक्षः । भावपदार्थत्वेनास्य व्यवस्थितत्वात् । यथा द्रव्यादिपदानां द्रव्यादयः । नापि द्वितीयः । यतोऽपदार्जितैनसा प्रध्वंसाभावस्तेषामेव निर्वर्तकस्य प्रकृष्टपुण्यस्य प्रागभावः पृथिव्यादिभ्यश्चात्मनः स्वरूपपरिहारः परिज्ञातो भवति । तदा प्रेक्षाकारी निःश्रेयसाय यतत इति सुतरामेतत्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसोपयोगि । नापि तृतीयः । यतो नेयं परिभाषावयोः प्रतिपन्नास्ति यद्विधे रूपेणैव पदार्थेन भवितव्यमिति । नाप्येतदर्थे विप्रतिपन्नं परं प्रति प्रमाणमेव । अन्यथा प्रतिषेधरूप एव पदार्थ इत्यपि ब्रुवाणः कश्चिद्भावदूको दुःप्रतिषेधः स्यात् । नापि चतुर्थः । यतः किमिदं पारतन्त्र्यं नाम । किं भावाश्रितत्वं भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वं वा । आद्यकल्पनायामाश्रितत्वं किं समवेतत्वं, संयोगिविशेषत्वं, विशेषणीभूतत्वं वा । प्रथमपक्षद्वयेऽसिद्धता । अभावस्य द्रव्याद्यन्यतरत्वाभावेन समवायसंयोगयोरसंभवात् । संभवेऽपि चाव्यभिचारित्वमनित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्य-

विशेषाणां भावाश्रितत्वेऽपि पदार्थत्वानपायात् । विशेषणीभूतत्वमपि समवायेन व्यभिचारि, तस्य समवायिविशेषणस्यापि पदार्थत्वात् । अथ भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वं भावपारतन्त्र्यम् । तथा हि—नाप्रसिद्ध-भावसद्भावस्य नालिकेरद्वीपनिवासिनस्तदभावप्रतीतिरिति भावपरिज्ञा-नापेक्षितत्वादभावस्य न पदार्थत्वमिति । तदपि न पेशलम् । एवं सत्यनित्यद्रव्यस्याप्यपदार्थत्वापत्तिः । न खल्वनित्यद्रव्यमवयवनि-रूपणमन्तरेण निरूपयितुं पार्यते । भूयोऽव ....रेककालत्वात्कुतस्त्योऽसति द्रव्यत्वाभिसंबन्ध इति चेत् । अस्मादेव त्वदुक्तहेतोरेककालत्वात् । सत्तासंबन्धात्खलु सद्वस्तु । न चासौ द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्प्रागस्य समभूत्तदानीमेव भवनात् । एवं च द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते द्रव्यत्वाभिसंबन्धत्वादित्यत्र हेतुः स्वरूपा-सिद्धः ।

किं चाभिव्यज्यते जातिः संस्थानाद्येन केनचित् ।
गोत्वं लाङ्गूलशृङ्गादिसंस्थानवशतो यथा ॥ ६१५ ॥
यथा वा तप्तयोस्तुल्यरूपयोर्घृततैलयोः ।
घृतत्वतैलते तादृग्गन्धेनोल्लसता भृशम् ॥ ६१६ ॥
न चापि व्यञ्जकं किंचिद्द्रव्यत्वप्रतिपत्तये ।
कणभक्षमुनेर्दीक्षामाश्रिता वक्तुमीश्वराः ॥ ६१७ ॥

क्रियावत्त्वगुणवत्त्वसमवायिकारणत्वमस्त्येव तद्व्यञ्जकमिति चेत् । प्रत्येकं समुदितं यथासंभवं वा तत्तथा स्यात् । नाद्यः पक्षः । यतो नान्तरिक्षादौ क्रियावत्त्वं संभवति । नापि सद्यः समुत्पन्नेषु पटादिषु गुणवत्त्वमास्ति । लब्धात्मलाभो ह्यवयवी द्वितीयक्षणे गुणोत्पत्तौ सम-वायिकारणं भवतीति भवद्भिरेवेष्टम् । तथा च योगिनां तत्र द्रव्य-बुद्धिर्न स्यात् । नापि समवायिकारणत्वं सर्वदैव वस्तुषु विद्यते । यदैव कार्यमुत्पद्यते तदैवास्य भावात् । ततो न प्रत्येकमेतद्द्रव्यत्वस्य व्यञ्जकम् । नापि समुदितम् । सद्यः समुत्पन्नेषु पटादिषु त्रितयस्याप्य-

स्यासंभवात् । व्योमादौ तु क्रियावत्त्वस्य सर्वथैवाभावाच्च । यथासंभवमिति पक्षोऽपि सद्यः समुत्पन्नपटादिष्वस्याभावादेव परास्त इति न द्रव्यत्वस्याभिव्यञ्जकं किंचिदस्ति । भवदुक्तौ च सामान्यसमवायौ पुरः पराकरिष्येते इत्यतोऽपि स्वरूपासिद्धं द्रव्यत्वाभिसंबन्धरूपं साधनम् । किं च, अस्य केवलव्यतिरेकिणो हेतोः केवलव्यतिरेकित्वमेव गमकत्वे कारणमन्तर्व्याप्तिर्द्वयमपि वा प्रोच्यते । नाद्यः पक्षः । सर्वं, सात्मकम्, सत्त्वात् । यन्नैवं न तदेवम् । यथा गगनेन्दीवरम् । इत्यादेरपि गमकत्वप्रसक्तेः । अथात्र पक्षस्यैकत्र देशे सिद्धसाधनम् । अन्यत्र पुनरनुमानबाधा । कुम्भस्तम्भाम्भोरुहादौ तथाविधपरिस्पन्दप्राणादेरात्मकार्यस्य व्यापकस्य योग्यस्याप्यनुपलब्धेः । न च न कार्यं क्वचन व्यापकं भवति । कार्यमन्तरेणापि कारणसद्भावात् । न ह्यवश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वक्तव्यम् । लैङ्गिकवेद्यस्य वस्तुनो योग्यलिङ्गोपलम्भस्यैव व्यापकत्वात्तदनुपलम्भेनैव च तस्यासत्त्वावधारणात् । यथा स्तनजघनजङ्घाजानुपादादिप्रतीकेषु गन्धानुपलम्भेन घ्राणादेरिति चेत् । एवमेतत् । इह न कोऽपि प्रतीपवाक्कोऽपि कोविदः समस्ति सर्वथा । किंतु केवलविपक्षानास्तितानिश्चितं न गमकत्वकारणम् । यत एव हि तत्र साध्यं वाच्यतेऽत एव न केवलव्यतिरेकित्वं गमकत्वे कारणम् । यदि तु स्यात्तदा बलात्साध्यमर्पयेत् । अथान्तर्व्याप्तिरत्र गमिकेष्यते । नन्वसाविह नास्त्येव, विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । द्रव्यस्यापि गुणाद्यात्मकत्वप्रसंगो विपक्षे बाधकमस्तीति चेत् । नैवम् । इष्टत्वाद्गुणपर्यायात्मकत्वाद्द्रव्यस्य । यथा चैतदेवं तथा प्रत्यातिष्ठिपाम प्राक् । एतेन द्वयपक्षोऽपि व्यपास्तः । ततो नेदमनुमानमुदात्तम् । एवं व्यवहारानुमाने पृथिवीत्वाभिसंबन्धात्पृथिवीत्वाद्यनुमानेऽपि दूषणं भाषणीयम् । ततो न द्रव्यत्वाभिसंबन्धो द्रव्यलक्षणमक्षुण्णम् । नापि क्रियावदित्यादि । क्रिया-

१ ‘ अङ्गं प्रतीकोऽवयव ’ इत्यमरः ।

संबद्धं हि वस्तु क्रियावदित्युच्यते । न च द्रव्यादन्यत्क्रियावदस्ति यद्व्यवच्छेदाय शेषविशेषणं क्रियते । यत्पुनरात्रेयः प्रोचिवान्— **' न क्रियात्वे प्रसंगात् । क्रियात्वमपि क्रियावद्भवति क्रियाधारत्वात् । न च तत् द्रव्यमिति तद्व्यवच्छेदार्थं गुणवदिति । न च खल्वाधार एवाधेयेन तद्वान्भवत्याधेयमप्याधारेण तत् व्यपदिश्यते '** इत्यादि । तत्रायं वर्षीयान्विप्रपुङ्गवोऽनन्तरमेव स्वयमुक्तं नाप्यनुसंदधातीति किं ब्रूमः । कर्म उत्क्षेपणादि तद्यस्मिन्समवायेन वर्तते तत्क्रियावदिति हि तत्रादावनेन विवव्रे । न च क्रियात्वे क्रिया समवायेन वर्तते विपर्ययसद्भावात् । अथ क्रियावदिति क्रियासंबद्धतामात्रमुच्यते । तच्च क्रियात्वेऽप्यस्तीति युक्तं तद्व्यवछित्तये गुणवत्त्वविशेषणमिति चेत् । न । एवमपि तद्व्यवच्छेदासिद्धेः । गुणैरपि क्रियात्वस्य संबद्धत्वाद्गुणवत्त्वोपपत्तेः । कोऽत्र संबन्ध इति चेत् । सर्वत्र शिंशपात्वं वृक्षत्ववदित्यादौ वृक्षत्वस्य शिंशपात्वसंबद्धत्वेनाभिधीयमानस्य क इति वाच्यम् । एकार्थसमवाय इति चेत् । अत्रापि परस्परैकार्थसमवाय इति प्रतीहि । एकत्रैव द्रव्ये साक्षाद्गुणानां क्रियासमवायद्वारेण तु क्रियात्वस्य च वृत्तेः । गम्यगमकभावः शिंशपात्ववृक्षत्वयोः संबन्ध इति चेदत्रापि स एवास्तु । गुणवत्त्वाविनाभावित्वेन क्रियावत्त्वस्य गमकत्वात् । इतरस्य तु गम्यत्वात् । अथास्तु यत्र समवायेन क्रिया वर्तते । तदेव क्रियावत् । तथापीदमव्यापकं व्यापकद्रव्येषु क्रियावत्त्वासंभवात्, इति तत्संग्रहार्थमुक्तं गुणवदिति । तर्हीदमेवास्तु कृतमितरेण । अथैवं गुणत्वेऽपि प्रसंगः । गुणत्वमपि हि गुणवद्भवति । गुणाधारत्वात् । न च तद्द्रव्यमिति तद्व्यवच्छेदार्थं क्रियावदिति । तदपि न सुसूत्रमात्रेयेणाभाणि । गुणा रूपादयस्ते यस्मिन्समवायेन वर्तन्ते तद्गुणवदित्यादौ स्वयमेव व्याख्यानात् । गुणसंबद्धतामात्रे तु गुणवत्त्वे व्याक्रियमाणे क्रियावत्त्वविशेषणोपादानेऽपि न गुणत्वव्यवच्छेदः । प्रागुक्तसंबन्धमात्रस्य

गुणवत्त्वेऽपि क्रियया सह संभवात् । अथ विशेषणोभयेऽप्याधाराधेयभूतयोर्वस्तुनोर्यः समवायः स एव संबन्धो विवक्ष्यते । न तु परम्परैकार्थसमवायादिरपीत्युपपन्नमेवेदं द्वयमपीति चेत् । तर्हीदमेव भवतु पर्याप्तं तृतीयेन । अथैवमपि सत्तायां प्रसंगः । सत्ता हि क्रियागुणयोर्भावात्क्रियावती गुणवती न च सा द्रव्यमिति । तद्व्यवच्छेदार्थं समवायिकारणमिति । भवतु तर्हीदमेव किमपराभ्याम् । न हि द्रव्यादन्यत्समवायिकारणं किंचिदुपेयिवान् । यद्व्यवच्छेदमिच्छेः । यत्तूच्यते समवायिकारणमित्यस्मादेव स्वजात्यवधारणे परजातिव्यवच्छेदे च सिद्धे क्रियावद्गुणवदिति वचनं सपक्षैकदेशवृत्तिसपक्षव्यापकयोरन्वयिनोरवरोधार्थम् । कथं, द्रव्यं वायुः, क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वात्, आकाशवदिति । तत्र पूर्वसपक्षैकदेशवृत्तिरुत्तरः सपक्षव्यापकः । कथं द्रव्यत्वे साध्ये द्रव्यमात्रं सपक्षो न च सर्वद्रव्येषु क्रियावत्त्वं वर्तत इति सपक्षैकदेशवृत्तिगुणवत्त्वं तु सर्वद्रव्यवृत्तित्वात्सपक्षव्यापकं भवतीति ।

त्वया सोऽयमुपक्रान्तः प्रकारः प्रपलायने ।
त्रपापात्रत्वमात्रेय स्वस्य स्वीकृत्य सर्वथा ॥ ६१८ ॥
क्षणोऽयं लक्षणस्यैव लक्षणानुगुणं ततः ।
लक्ष्यलक्षणदक्षस्य जल्पितुं तव युज्यते ॥ ६१९ ॥
सहान्वयौ सपक्षस्य व्याप्यव्यापकौ मतौ[1] ।
द्रव्यासिद्धाविमौ हेतू क्वेदमत्रोपयुज्यते ॥ ६२० ॥

किं चोचे ....

चेत्तदेतदन्यत्रापि समानम् । न हि सकलार्थगतिस्थितयोऽपि सकृद्भाविन्यो धर्माधर्मलक्षणसाधारणनिमित्तमन्तरेणोपपद्यन्ते । शंकर एवासां साधारणं निमित्तमस्त्वित्यप्ययुक्तम् । तस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । तर्हि वसुधैव साधारणं निमित्तमस्तु । तत्र सकलार्थगतिस्थितीनां

१ छन्दोभङ्गो दृश्यते । व्याप्यव्यापकसंमताविति स्यात् ।

संभवादित्यप्यसंगतम् । गगनवर्तिपदार्थगतिस्थितीनां तदसंभवात् । तर्हि नभः साधारणं निमित्तमासामस्तु । सर्वत्र तत्संभवात् । इत्यप्यपेशलम् । तस्यावगाहनिमित्तत्वप्रतिपादनात् । तस्यैकस्यैवानेककार्यनिमित्ततायामनेकसर्वगतपदार्थपरिकल्पनानर्थक्यप्रसक्तिः । कालात्मादिक्सामान्यसमवायकार्यस्यापि यौगपद्यादिप्रत्ययस्य बुध्यादेरिदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रतीतेरन्वयज्ञानस्येहेदमिति संवेदनस्य च नभोनिमित्ततोपपत्तेस्तस्य सर्वत्र सर्वदा सद्भावात् । कार्यविशेषात्कालादिनिमित्तभेदव्यवस्थायां तत एव धर्मादिनिमित्तभेदव्यवस्थाप्यस्तु । विशेषाभावात् । एतेनादृष्टनिमित्तत्वमप्यासां प्रत्याख्यातम् । पुद्गलानामदृष्टासंभवाच्च । ये यदात्मोपभोग्याः पुद्गलास्तद्गतिस्थितयस्तदात्मादृष्टनिमित्ताश्चेत्तर्हि, असाधारणं निमित्तमदृष्टं तासाम् । प्रतिनियतात्मादृष्टस्य प्रतिनियतद्रव्यगतिस्थितिहेतुत्वप्रसिद्धेः । न च तदनिष्टम् । भूम्यादिवत्तदसाधारणकारणस्यादृष्टस्यापीष्टत्वात् । साधारणं तु कारणं तासां धर्माधर्मावेवेति सिद्धः कार्यविशेषात्तयोः सद्भावः ।

एवं च वैशेषिक दुःस्थ एष द्रव्येष्वनाधिक्यमनोरथस्ते ।
धर्मेऽप्यधर्मेऽप्यथवा विपक्षे किं नाम कुर्वन्तु मनोरथौघाः ॥ ६२१ ॥

प्रौढप्रमाणप्रतिपन्नरूपं तमः प्रभृत्यस्ति तथा ततोऽन्यत् ।
ततोऽपि च त्वत्समुपात्तहेतौ विशेषणासिद्धिरसिध्यदस्मिन् ॥ ६२२ ॥

ननु द्वेषकलुषितस्वान्तस्य तवायमुल्लापः । न हि तमो नाम द्रव्यान्तरमस्ति भासामभावस्य तमस्त्वात् । तथा च प्रयोगः । अभावरूपं तमो द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा कुम्भप्रध्वंसस्तथा चैतत्तस्मात्तथा । एवं छायापि । ननु यदि छायाया द्रव्यान्तरता नोपेयेत तदा तस्यां छत्रादेरर्थान्तरभूतायां भावरूपतया प्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति चासौ । ततो बीजादङ्कुरवत्तस्मादसौ द्रव्यान्तरं सिद्धा । तदसंबद्धम् । आलोकाभावरूपतयास्यां द्रव्यान्तरत्वासंभवेऽपि विभ्रमवशात्तथा प्रतीतेरुपपत्तेः । तथा हि—येन येन प्रदेशेना-

तपत्रादिप्रतिबद्धं तेजो न संयुज्यते तत्र तत्र छाया प्रतीयते । प्रतिबन्धकापाये तु स्वरूपेणालोकः समालोक्यत इत्यालोकाभाव एव छाया । द्रव्यान्तरत्वे तु तदपायेऽप्यालोकेन सहावस्थितायास्तस्याः प्रतीतिः स्यात् । अत्र ब्रूमः । अभावरूपं तम इत्यत्र किमभावरूपमेव तम इति साध्यं विवक्ष्यते किं वाभावरूपमपीति । पौरस्त्यपक्षे पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा । यथैव हि स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयमिति स्तम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते । तथेदं तम इति तमोऽपि । केवलाभावरूपतायां तु तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः प्रादुःष्यात् । किं च गृह्यमाणे भूतलादौ विशेष्ये तद्विशेषेण तयान्यप्रतिषेधमुखेनाभावो गृह्यते न स्वतन्त्रः । तमसि च गृह्यमाणे नान्यस्य ग्रहणमस्ति । न हि बहुल[1]रजन्यां निबिडघटितकपाटतया तिमिरनिकरनिरन्तरापूरितोदरेऽपवरके कुड्यादिविशेष्यं मनागपि गृह्यते । न चालोकादर्शनमात्रमेवैतत् । बहिर्मुखतया तम इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । ननु यदि तमस्तत्त्वतः कृष्णाकारं स्यात्तदावश्यं स्वप्रतिभास आलोकमपेक्षेत । कुवलयकोकिलतमालादिकृष्णवस्तूनां सकलानामालोकापेक्षप्रतिभासत्वात् । न चैवम् । अतो नैष तात्त्विकः कृष्णाकारप्रतिभास इति चेत् । तदपि परिफल्गु । उलूकादीनामालोकमन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । अथास्मदादिप्रतिभासमपेक्ष्यैतदुच्यते । तदपि न पेशलम् । यतो यद्यपि कुवलयादिकमालोकमन्तरेणालोकयितुं न शक्यतेऽस्मदादिभिस्तथापि तिमिरमालोकमन्तरेणापि ग्रहीतुं शक्यत एव । विचित्ररूपत्वाद्भावानाम् । इतरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रभृतयो नालोकनिरपेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्रादयोऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । विचित्रास्तु पदार्थप्रकृतयः प्रमाणसमधिगता न पर्यनुयोगमर्हन्तीत्यभ्रान्तकृष्णाकारप्रतिभासे केवलाभावरूपतायास्तमसो बाधनात्पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा स्पष्टैव ।

१ बहुलः—कृष्णपक्षः ।

प्रत्यक्षबाधितपक्षनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टता च। साध्यवैकल्यं चात्र पक्षे निदर्शनस्य कुम्भप्रध्वंसस्यापि केवलाभावरूपत्वानुपपत्तेः। मृद्द्रव्यमेव हि घटाख्यपूर्वपर्यायपरित्यागेन कपालाख्योत्तरपर्यायविशिष्टं घटप्रध्वंस इति निरणायि। तन्नाभावरूपमेव तम इति पक्षः पक्षपातार्हः। अभावरूपमपीति पक्षे तु सिद्धसाध्यता। कथंचिदालोकाभावात्मकतया तमोद्रव्यस्याभ्युपेतत्वात्। भावाभावोभयस्वभावात्। समस्तवस्तूनां साध्यसाधनयोरितरेतराश्रयतयाऽसिद्धत्वात्। असिद्धता च हेतोः। तथा हि—तमसो भावरूपतायां द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वं सिध्यति। सिद्धे चास्मिंस्तस्याभावरूपताप्रसिद्धिरिति। अनुमानबाधितश्चात्र पक्षः। तथा हि—तमो भावरूपम्, घटाद्यावारकत्वात्काण्डपटवदिति। न चास्य घटाद्यावारकत्वमसिद्धम्। घटाद्यावारकं तमो विषयाभिमुखप्रवर्तमाननयनव्यापारनिरोधित्वात्तद्वदेवेत्यतस्तत्सिद्धेः। अपि चालोकस्य प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावो वा तमो भवेत्। न तावदेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तमः प्रदीपालोकेनेव प्रभाकरालोकेनापि तस्य निवर्त्यमानत्वात्। यस्य हि यः प्रागभावः स तेनैव निवर्त्यते यथा पटप्रागभावः पटेनैव। नाप्यनेकस्य, एकेन निवर्त्यमानत्वात्पटप्रागभाववदेव। न च वाच्यं प्रत्यालोकं स्वस्वनिवर्तनीयस्य तमसो भेदात्प्रदीपादिना निवर्तितेऽपि तमोविशेषे पूषादिनिवर्तनीयं तमोऽन्तरं तदा तदभावान्न निवर्तत इत्येकेन निवर्त्यमानत्वादिति हेतुरसिद्ध इति। प्रदीपादिनिवर्तिततमसि प्रदेशे दिनकरादिनिवर्तनीयस्य तमोऽन्तरस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः संप्रतिपन्नवत्। यदि चेदं प्रागभावस्वभावं स्यात्तदा प्रदीपप्रभाप्रबन्धप्रध्वंसेऽस्योत्पत्तिर्न स्यादनादित्वात्प्रागभावस्य। नाप्यालोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो निवर्त्यमानत्वात्तस्यैव प्रागभाववत्। नापीतरेतराभावः। तस्य प्रसृतेऽपि प्रचण्डे मार्तण्डीये तेजसि सद्भावेन तमिस्रायामिव वासरेऽपि तमः-

प्रतीतिप्रसंगात् । नाप्यत्यन्ताभावः । आलोकस्य स्वकारणकलापोपनिपातकाले समुत्पद्यमानत्वात् । यदि ह्यालोकस्यात्यन्ताभावस्तमः स्यात्तदास्य व्योमकुसुमसमत्वमिति निमग्नमेतत्त्रिभुवनमनाद्यनन्तेऽन्धतमसे । एवं च नाभावरूपं तमः प्रागभावाद्यस्वभावत्वाद्व्योमवदित्यमुनाप्यनुमानेन बाधितः पक्षः । तमो भावरूपम्, उत्पत्तिमत्त्वे सति, अनित्यत्वाद्धटवदित्यनुमानेनापि प्रकृतानुमानपक्षबाधा निरोद्धुमशक्या । प्रागभावेन व्यभिचारनिरासार्थमुत्पत्तिमत्त्वे सतीति कृतम् । प्रध्वंसेनानैकान्तिकत्वं मा भूदित्यनित्यत्वादित्युपात्तः । यच्च शंकरन्यायभूषणकारावाचक्षाते– **' यो हि भावो यावत्या सामग्र्या गृह्यते तदभावोऽपि तावत्यैवेत्यालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणं तमस्तदभाव एव '** इति तदपि न किंचित् । तमोग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणस्यालोकस्यैव तदभावताप्रसंगेनानैकान्तिकत्वात् । घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्रीकतया परस्पराभावत्वप्रसंगः । तस्मात्पदार्थान्तररूपविवेकेन प्रतिभासमानामध्यक्षेऽन्धकारमालोकविरोधि वस्त्वेव । विरोधित्वे तर्हि कदाचिदालोकमप्यन्धकारः परिभवेदिति न प्रेर्यम् । प्रतिनियतस्वभावाक्रान्तत्वाद्भावानामन्यथानलस्तूलं यथा दहति तथाऽनलमपि तूलः कदाचिद्दहेदुभयोः परस्परं विरोधाविशेषात् । तन्नालोकस्तमः किंतु वस्त्वेवेति गृहाण । किमङ्ग कष्टसंकटे सुखिनमात्मानमावेशयासि । यमपि पूर्वमतारोचकितया कन्दलीकारः[1] स्वकीयं मार्गमुत्पेक्षां चक्रे– **' रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोभावे सति सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते '** इति । सोऽपि कापथः । निशादावत्यन्ततेजोऽभावे सत्यारोपाधिकरणभूतलादिवस्तुमात्रस्याप्यनुपलब्ध्या रूपविशेषारोपानुपपत्तेः । उपलभ्यमान एव हि कम्बौ पीततारोपः प्रतीत इति ।

छायाया द्रव्यत्वसिद्धिः।

यच्चातिदिष्टं ' एवं छायापि ' इति तदप्येतेन तत्त्वतः प्रत्यादिष्टम् । यत्पुनरूचे ' आलोकाभावरूपत-

१ न्यायकन्दल्यां पृ. ९ पं. २३।

यास्यां द्रव्यान्तरत्वासंभवेऽपि विभ्रमवशात्तथा प्रतीतेरुपपत्तेः ' इति तत्र भवत एव विभ्रमो यदत्र विभ्रमवशादिति ब्रवीषि। यदि हि द्रव्यतायां बाधकं किमपि स्यात्तदा युक्ता द्रव्यतया तत्प्रतीतेर्विभ्रमरूपता। बाधकं च न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्द्रव्यान्तरतायामेव प्रत्यक्षस्य साक्षित्वात् । अनुमानमपि—अभावरूपा छाया, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वादित्येव, अन्यद्वा । न तावदाद्यम् । पूर्वमेव पराहतत्वात् । नाप्यन्यदनुमानं बाधकमत्रेक्षामहे । साधकं तु तस्यां द्रव्यतायां विद्यत एवेदमनुमानम् । तथा हि—छाया द्रव्यम्, क्रियावत्त्वात् । कुम्भवत् । चक्षुर्व्यापारा छाया गच्छतीति प्रत्ययोदयात्तस्याः क्रियावत्त्वमध्यक्षसिद्धमेव । अनुमानावसेयमपि । तथा हि—गतिमती छाया, देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात् , मैत्रवदिति । यच्चात्र व्योमशिवेनोपादेशि–' तदेतदसत् । भासामभावरूपत्वाच्छायायाः । तथा हि– यत्र यत्र वारकद्रव्येण तेजसः संनिधिर्निषिध्यते तत्र छायेति व्यवहारः । वारकद्रव्यगतां च क्रियामातपाभावे समारोप्य प्रतिपाद्यते छाया गच्छतीति । अन्यथा हि वारकद्रव्यक्रियापेक्षित्वं न स्यात्' इति सोऽयं पङ्गोस्तुरङ्गवेगविनिर्जयमनोरथः। मुख्यार्थबाधायां हि सत्यामारोपः प्रतिष्ठां प्राप्नोति । न चात्र छायाया गतिमत्त्वे बाधकस्य कणमपि प्रेक्षामहे । न हि छायायां गतिमत्त्वस्य माणवके कृशानुत्वस्येव बाधकमध्यक्षम् । तस्य तद्ग्राहकतयैव प्रवृत्तेः प्रतिपादितत्वात् । अथानन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापाराधीनं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इह तु वारकद्रव्यगतगतिगोचरप्रत्ययोत्पादकतयेन्द्रियव्यापारोऽन्यथासिद्धो न छायागतिज्ञानं प्रति हेतुत्वं भजत इति । तदभाजनं नीतेः । यतो यदा युगपच्छत्रं तच्छाया च लोचनगोचरतामनुसरतस्तदा तावत्संभाव्यते कथंचिदिन्द्रियव्यापारस्यान्यथासिद्धता । यदा तु मध्यन्दिने मध्येऽन्तरिक्षं परिभ्राम्यतः शकुनेश्छाया गच्छन्ती पृथिव्यामवनतवक्त्रेण प्रमात्रा प्रेक्ष्यते तदा तद्गतैव गतिरिन्द्रियव्यापारस्य गोचरः । शकुनिगतिस्त्वनुमानगम्यैवेति

नात्रेन्द्रियव्यापारस्यान्यथासिद्धिसंभावनापि । शकुनेस्तदानीमत्यन्तं लोचनागोचरत्वात् । अपि च सिद्धेऽभावस्वभावत्वे छायाया गतिक्रियाया असंभवात्तत्रेन्द्रियव्यापारस्यान्यथासिद्धताभिधानं साधीयस्तां दध्यात् । तत्पुनरद्यापि दैवकटाक्षितमस्ति । किं च यदि छायायां गतिरारोपितप्रसादोपनतेत्युच्यते तदा मस्तकन्यस्तघटायां घटचेटिकायामटन्त्यां चेटिकागतिरेव घटे समारोपात्प्रतिभातीति घटोऽपि तदानीं निष्क्रिय एव स्यात् । अथ तस्यापि चलतो विलोकनान्न निष्क्रियत्वम् । एतच्छायायामपि समानमायुष्मान्किं नावधारयति । नाप्यत्र गतिमत्त्वस्य व्योम्नीव नीलिम्नोऽनुमानं बाधकमस्यात्रासंभवात् । नन्वभावरूपतैव तस्या गतिमत्त्वबाधिका । नैवम् । इतरेतराश्रयपराहतत्वात् । अभावरूपतायां हि सिद्धायां तस्या गतिमत्त्वबाधसिद्धिः । सत्यां च तस्यामभावरूपतासिद्धिरिति । भवतु वात्रारोपिता गतिस्तथापि तस्या भावरूपता तत एवापतन्ती दुरपन्हवेत्यहो शरणहेतुरपि मरणहेतुस्ते । तथा हि—भावरूपा छाया, अध्यारोप्यमाणगतित्वात् । वृक्षवत् । यथैव हि जवनप्रभञ्जनप्रेर्यमाणयानपात्रारूढस्य पुंसस्तीरतरुषु भावरूपेष्वेव स्वगतकर्माध्यारोपो नाभावरूपेष्वेवं छायाया अपि भावरूपायामेव गतिसमारोप उपपन्नो नेतरस्यामिति सुस्थितं तस्या गतिमत्त्वं देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वानुमानेन । यत्पुनरनेनैवोच्यते **'यच्चेदं देशान्तरप्राप्तिमत्त्वं तत् किं देशान्तरेण संयोगः समवायो वा । न संयोगस्तस्यापि साध्यत्वात् । तथा हि—द्रव्यत्वसिद्धौ संयोगः सिध्यति । संयोगाच्च द्रव्यत्वमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अथ देशान्तरप्राप्तिः समवायः सोऽप्यसिद्धः । न ह्येकत्र समवेतमन्यत्र समवैति । छाया त्वेकत्र संबद्धाप्युपलब्धा पुनर्देशान्तरेऽप्युपलभ्यते'** इति । तदपि यत्किंचित् । यतोऽत्र छायाया देशान्तरेण प्राप्तिसंयोगोऽभिधीयते । यत्र वास्येतरेतराश्रयोद्भावनं तदनुसंधानशून्यतावशात् । न हि देशान्तरप्राप्तिमत्त्वाद्द्रव्यत्वं प्रसाधयितुमुद्यताः स्मः । किंतु गतिमत्त्वं

तस्मात्तु द्रव्यत्वमिति । नन्वेवमपि महत्त्वे चक्रकसंकटे यूयं पतिताः । तथा हि— देशान्तरसंयोगात्क्रियावत्त्वं क्रियावत्त्वाद्द्रव्यत्वं द्रव्यत्वाद्देशान्तरसंयोगवत्त्वमिति । उत्स्वप्नायितमेतत् । देशान्तरप्राप्तेः प्रत्यक्षत एव छायायां प्रसिद्धस्वरूपत्वात् । यदि हि द्रव्यत्वसिध्या देशान्तरप्राप्तिः प्रसाध्येत तदा स्यात्तद्दूषणम् । प्रत्यक्षेणैव सिद्धेन देशान्तरप्राप्तिमत्त्वेन सिद्धात्क्रियावत्त्वात्सिद्धं छायाया द्रव्यत्वम् । गुणवत्त्वाच्च कुम्भवत्तस्याः सिध्यति । न चासिद्धं गुणवत्त्वं नीला छायेत्यादिप्रतीतेस्तस्या रू ....

णी प्रसारयन्तोऽपि प्रतिदिशं नास्याः कमपि स्पर्शमुपलभामहे । तत्किमालोकस्य तमुपलब्धवान्भवान् । अथातिप्रतीत एव मध्याह्नचारिणां खल्वाटानामालोकस्योष्णः स्पर्शः । किं नातिप्रतीतः पथिकानां दिनकरकरनिकरनिरन्तरोपनिपातसंतापितवपुषामविरलकिसलयकलापाभिरामसहकारमहीरुहमहीमतिमनोरथैरुपस्थितानां तच्छायायाः शीतलस्पर्शः । अथ समीरलहरीसमुह्यमानजललवानुप्रवेशात्तद्गतशीतस्पर्शाध्यासेन तत्र शीतला छायेति प्रतिभासस्तर्हि प्रभञ्जनप्रेर्यमाणौर्वाग्नि[1]कणानुप्रवेशात्तद्गतोष्णस्पर्शारोपेण प्रभाकरमरीचिनिचय उष्णस्पर्शप्रतिभास इत्यपि किं न स्यात् । अथ निर्वातेऽपि तथैव प्रतिभासात्तद्गत एवायं निश्चीयते तर्हि निरन्तरतरुनिकुरम्बविडम्बिताम्बरमणिप्रतापे क्वापि प्रदेशे वातरहितेऽपि शीतस्य स्पर्शस्य प्रतिभासादसावपि छायागत एवेति निश्चयिताम्, अलं पक्षपातेन । तथा चायुर्वेदवाक्यम्— **' आतपः कटुको रूक्षः, छाया मधुरशीतला । कषायमधुरा ज्योत्स्ना , सर्वव्याधिहरं तमः '** । इति । यत्त्वत्र रसस्पर्शयोरौपचारिकत्वं प्रकटयन्नाह **व्योमशिवः**—**' ये हि मधुरस्य शीतद्रव्यस्य गुणास्ते छायायाः सेवनाद्भवन्तीति तत्कार्यकर्तृत्वेन तथोक्ता '** इति तदप्यपरिभाव्यमभाषितम् । मु-

---

१ और्वाग्निः — दावाग्निः । वडवानलः ।

स्यार्थबाधायामुपचारप्रवृत्तेः । न चेयमत्रास्ति । अथ छाया मधुरशीतला न भवति, अभक्ष्यापेयत्वात्, पावकवदिति व्यापकानुपलब्धिर्बाधकमस्ति । तथा हि— मधुरस्य शीतस्पर्शवतश्च द्रव्यस्य शर्कराक्षीरादेर्व्यापकं भक्ष्यपेयत्वं तस्यात्रानुपलब्धिरिति । तदबन्धुरम् । मधुरशीतलद्रव्यस्य भक्ष्यपेयत्वेन व्याप्तेरप्रसिद्धेः । तथा हि— ज्योत्स्ना भवति मधुरं शीतलं च द्रव्यं न च भक्षयितुं पातुं वा शक्या । अथ नासौ मधुरशीतलेति नानया व्याप्तिव्याहतिः । ननु कुतोऽस्य तदभावसिद्धिः । न तावदमुष्मादेवानुमानात् । अत्रास्याः पक्षकुक्षौ निक्षेपस्याकृतत्वात् । सांप्रतं तु नायं कर्तुं लभ्यते । अथ यदा पूर्वमेवैषा पक्षीकृता भवति तदा को दोषः । नन्वेतत्पक्षप्रस्ताव एवैकान्तनित्यत्वसिध्यर्थं पक्षान्तरे गीतनर्तनादौ वा क्रियमाणे को दोषः । अत्यन्तमप्रस्तुतकारित्वमिति । एतदन्यत्रापि समानम् । समदृष्टिः पश्यतु भवान् । तथा हि—अस्मदुदिते छायाया माधुर्यशैत्ये बाधितुं भवतोऽत्र समारम्भः । तत्किं ज्योत्स्नया । अथास्यास्तैजसत्वान्मधुररस्य शीतस्पर्शस्य वा न सद्भावः । तदसत् । तैजसत्वासिद्धेः । अथ ज्योत्स्ना तैजसी, रूपादिषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, प्रदीपवदित्यतस्तस्यास्तत्सिद्धिः । नैवम् । अत्र हेतोरञ्जनादिनानैकान्तिकत्वात् । पराकृतं चेदमनुमानं पूर्वमेवेति मुख्यार्थस्य बाधाया असंभवादनुपचरितमेवैतच्छाया मधुरशीतलेति । ननु यदि छाया शीतस्पर्शवती तदाप्यत्वमस्याः स्यात् । अम्भस्येव शीतस्पर्शदर्शनात् । नैतत्पवनेऽप्यस्मदभ्युपगमेन शीतस्पर्शसंभवादम्भस्येवेत्यवधारणसिद्धेः । त्वदभ्युपगमेनाप्यस्या नियतशुक्लरूपानधिकरणत्वादनाप्यत्वप्रसिद्धेः । सिद्धे चानाप्यत्वे शीतस्पर्शस्याप्युदकशीतस्पर्शविलक्षणस्यात्र सत्त्वमविरुद्धम् । यथानुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यां सद्भावेऽप्यवान्तरविशेषवतस्तस्य समीरे । अन्यथास्यापि पृथिव्यामन्तर्भावप्रसंगः । तदेवं सिद्धा स्पर्शवत्येव

1 आप्यत्वं जलीयत्वम्

छाया । तदित्थं छाया कृष्णगुणवती न भवति स्पर्शरहितत्वादित्यस्यायुक्तत्वात्सिद्धस्तत्र कृष्णगुणः । एवं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगवत्त्वान्यपि । तस्माद्गुणवत्त्वादपि सिद्धा छाया द्रव्यम् । अत्र प्राभाकरः प्राह— ' नन्वस्तु छाया द्रव्यं तथाप्यगतालोककाश्यपीप्रदेशाद्यतिरेकिणी नासौ समस्ति ' इति । तदस्याभिनवोत्प्रेक्षापाण्डित्यकण्डूविडम्बनामात्रम् । यतो भूभागादेरेव छायात्वेन प्रतीतेरिदमभिधीयेत । भूभागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमाणाभावाद्वा । न तावदाद्यः पक्षः । असिद्धत्वात् । न ह्यत्र सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरस्त्ययं भूभागादिश्छायेति । किंत्वस्मिन्निति वैयधिकरण्येन । अथ भ्रान्ता वैयधिकरण्येन प्रतीतिः । अभ्रान्ता तर्हि कीदृक् । सामानाधिकरण्येनेति चेत् । न तावदियमस्ति । सोऽयं हस्तगतग्रासत्यागेन पादाङ्गुलीर्लेलिक्षतीत्युपेक्ष्यः प्रेक्षाणाम् । इदं चात्र चित्रम् । यदयं प्राभाकरत्वेन गर्वितोऽपि प्रतीतिभ्रान्ततां भाषते । अथ नेयं भ्रान्तिः किं तु भूभागादिच्छाययोरभेदस्याख्यातिः, तिक्तशर्कराप्रतीताविव माधुर्यस्य । नन्वस्त्वभेदस्याख्यातिस्तु कौतस्कुती भूभागादौ छायेति । भूभागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमाणाभावादित्यप्यक्षमम् । प्रत्यक्षस्यैवालोकवद्भूभागाद्भिन्नायाश्छायायाः परिच्छेदकत्वात् । न चेदं तदाभासम् । आलोकपरिच्छेदकस्यापि तस्य तदाभासतापत्तेरविशेषात् । अथ नालोकविलोकिप्रत्यक्षस्य तदाभासता । भास्वररूपस्य भूभागाद्यतिरिक्तस्य तद्ग्राह्यस्यालोकस्य सद्भावात् । छाया तु नास्त्येव काचिदिति तद्ग्राहि प्रत्यक्षं तदाभासमेव । नन्वस्या असत्त्वं कुतः सिद्धम् । भूभागादेरेव छायात्वेन प्रतीतेर्भूभागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमाणाभावाद्वेति पूर्वोक्तविकल्पावर्तनेनानिवृत्तः पर्यनुयोगः । अपि च यदि भूभागादिरेव छाया तदापगतालोकेति किमर्थम् । आलोकापगमविशिष्टो यः काश्यपीप्रदेशादिस्त-

---

१ काश्यपी पृथिवी ।

स्यैव छायात्वेनाभिधानार्थमिति चेत्। नन्वालोकापगमशब्देनालोकाभावोऽभिधीयते केवलभूतलादिर्वा । आद्यपक्षे वैशेषिकपक्षक्षोद एवास्य शिक्षा । द्वितीयपक्षे त्वभावमन्तरेण भूभागादेः कैवल्येऽभिधीयमानेऽतिप्रसक्तिः । आलोककलितेऽपि तस्मिन्कैवल्यव्यपदेशप्रसक्तेः । यदि चालोकापगमशब्देन केवलभूतलादिर्भण्यते तदालोकापगमविशिष्ट इत्यादिना केवलभूतलविशिष्टो यः काश्यपीप्रदेशादिरित्यसंबद्धमेवोक्तं भवेत्। एतेन यदाह **शालिकस्तत्त्वालोकप्रकरणे—'आलोकेऽपवारिते छायेतीष्यते। अपगतालोकभूभागव्यतिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया दृश्यते। तेन मन्यामहेऽपवारितालोकभूभागादिकमेव छाया'** इति तदपि प्रत्याहतम्। यदपि प्रत्यपादि 'द्रव्यान्तरत्वे तु तदपायेऽप्यालोकेन सहावस्थितायास्तस्याः प्रतीतिः स्यात्' इति तदपि नोपपन्नम्। छत्रस्य संबन्धिनश्छायाणवो हि केचिदालोकाभावमपेक्ष्य प्रसारिणस्तथापरिणताश्छायाद्रव्यतया स्वीक्रियन्ते। ततश्छत्रापायेऽप्यालोकेन सहावस्थानप्रसंजनमसमञ्जसमेव। परिणामिकारणापाये कार्यस्यावस्थानविरोधात्। न खलु मृदादिप्रक्षये क्षणमपि नीपादेरवस्थितिरुपलब्धचरीति सिद्धा छाया द्रव्यान्तरम्।

प्रतिबिम्बस्य द्रव्यान्तरत्वसिद्धिः।

एवं प्रतिबिम्बमपि । छायाविशेषस्वभावत्वादस्य । ननु यदि प्रतिबिम्बं द्रव्यान्तरं तर्हि वक्त्राद्विनिर्गता छायापुद्गलाः कथं कठिनमादर्शमण्डलं विभिद्यान्तः प्रविशेयुः । कथं वा द्वयोः सावयवयोः समानदेशता संगच्छेत । कथं वाश्रयस्यान्तः प्रविष्टे प्रतिबिम्बद्रव्यान्तरे

---

१ 'यदा तु नियतदेशाधिकरणो भासामभावस्तदा तद्देशसमारोपितं नीलिम्नि छायेत्यवगमः। अत एव दीर्घा ह्रस्वा महती अल्पीयसी छायेत्याभिमानः तद्देशव्यापिनः नीलिम्नः प्रतीतेः। अभावपक्षे च भावधर्माध्यारोपोऽपि दुरुपपादः' इति न्या. कं. पृ. ९ पं. २१. २ प्रकरणपञ्जिकायां पृ. १४४. पं. १२. ३ घटादेरिति युक्तम्।

तस्य परिणामगौरवयोरुत्कर्षों न स्यात् । कथं वा लघीयस्यपि दर्पणतले महीयसो महीध्रादेः प्रतिबिम्बस्योपलम्भः स्यात् । कथं वा सव्यदक्षिणपार्श्वयोर्विपर्ययेण प्रतिबिम्बे प्रतीतिः । कथं वा बिम्बे चलत्यवश्यं तदपि चलेत्तिष्ठति च तिष्ठेत् । कथं वा बिम्बापाये तस्याप्यपायः स्यात् । अपाये वा कथं न पृथक्तदवयवोपलब्धिरित्यालूनशीर्णोऽयं प्रतिबिम्बस्य द्रव्यतावादः । तस्मादिदमिह रहस्यम् । यन्मुखादिबिम्बमेव तत्प्रतिभातीति । आह किमेतत् । मुखादिबिम्बमेव तत्प्रतिभात्यथ च पुरः स्थितमिति गृह्यते । उच्यते । दर्पणकृपाणोदकादिपतिता नयनरश्मयः प्रत्यावर्तन्ते प्रत्यावृत्त्य मुखेन संनिकृष्य च मुकुरादिषु मुखमित्युपलम्भयन्ति । तत्राभिमुखं मुखमेतदिति भ्रान्ता प्रतीतिः । मुखमित्येतावता तु सम्यगिति । कथमेतदवगम्यते स्वच्छेषु दर्पणादिषु पतिता नयनरश्मयः प्रत्यावर्तन्त इति नयनरश्मयः, स्वच्छदर्पणादिषु पतिताः प्रत्यावर्तन्ते, तैजसत्वात् । आदित्यरश्मिवत्, इत्यतोऽनुमानात् । अथ कथमवगतमत्र मुखप्रतिभासो न भ्रान्त इति । अलकतिलकादिविपर्ययाभावात् । ये हि यत्र यथा विन्यस्ता अलकतिलकादयस्ते तत्र तथैवोपलभ्यन्ते । ननु दर्पणाभिघातप्रत्यावृत्तनेत्ररश्मिसंबन्धाद्वक्त्रग्रहे मुकुरमुखयोः क्रमेण ग्रहणं स्यात् । नायं प्रसंगः संगतः । तथाग्रहणस्याभिप्रेतत्वात् । कथं तर्हि न लक्ष्यत इति चेत् । आशुभावादिति ब्रूमः । दर्पणपतिता हि नयनरश्मयः प्रथमं मुकुरप्रत्ययमुत्पाद्य प्रत्यावृत्त्य मुखेन संनिकृष्य च मुखमुपलम्भयन्ति । तस्मान्मुकुरमुखयोरिन्द्रियसंनिकर्षस्याशुभावेनान्तरालस्याग्रहणाद्दर्पणविशेषणो मुखप्रत्ययो भवति दर्पणे मुखमिति । अत्राभिदध्महे । यदवादि ‘ छायापुद्गलाः कथं कठिनमादर्शमण्डलं विभिद्यान्तः प्रविशेयुः ’ इति तत्र तस्य छायापुद्गलैर्विभेदाभावः किमेषां मूर्तत्वाद्बादरपरिणामापन्नत्वात्कठिनत्वाद्वा । नाद्यः पक्षः । मूर्त-

१ बादरपरिमाणं—स्थूलपरिमाणम् ।

स्यापि परमाणोरत्यन्तनिबिडबिडौजः प्रहरणादेरपि मध्ये प्रवेशसंभवात् । नापि द्वितीयः । बादरपरिणामापन्नस्यापि पावकस्यायःपिण्डान्तः प्रवेशदर्शनात् । अथ नायःपिण्डादौ विद्यमानस्यैव पावकस्यान्तः प्रवेशः । किं तु तत्संयोगात्, सति तद्विनाशे विरलीभूतेष्वयःपरमाणुष्विति चेत् । तदसत् । न खलु तदानीमुन्मीलितलोचनानि भालयन्तोऽपि प्रतिकालं तत्प्रलयमुपलभामहे । अथानुपलभ्यमानोऽप्येष परिकल्प्यते, दर्पणादिष्वपि परिकल्प्यताम् । प्रतीतिबाधः पुनरुभयत्र । अथाग्निसंयोगस्य तेजोरूपायःपिण्डावयविसमुष्टम्भकपार्थिवावयविविरोधित्वादुपष्टम्भकविनाशेऽयं पिण्डविनाशः संगतो न तु छायापुद्गलसद्भावे दर्पणस्य केनचिद्विरोधाभावादिति चेत् । नन्वग्निसंयोगोऽयःपिण्डोपष्टम्भकविरोधीति कुतोऽवगतवानसि । पार्थिवे काष्ठादौ तथा दर्शनादिति चेत् । तर्हि पार्थिवे काष्ठादौ लोहलेख्यत्वं दृष्टमिति शतकोटावपि तन्निष्टंक्यताम् । अथ तत्र प्रत्यक्षबाधः, किं नायमग्निसंयोगादयःपिण्डप्रलयोऽपि । नापि तृतीयो भेदः । असिद्धत्वात् । न हि प्रतिबिम्बपुद्गलेषु जलपुद्गलेष्विव काठिन्यं संभवति । ततश्च यथा नितान्तकठोरचन्द्रकान्तशिलान्तर्जलं न विरुध्यते तथा दर्पणान्तः प्रतिबिम्बमपि । यदप्युक्तं ' कथं वा द्वयोः सावयवयोः समानदेशता संगच्छते ' इति तदपि समानदेशप्रसारिसमीरातपाभ्यां व्यभिचारि । अथ सावयवयोरपि रूपिद्रव्ययोरेव समानदेशता नोपपन्ना समीरातपौ त्वरूपसरूपाविति न दोषः । तर्हि रूपित्वे सति सावयवयोरिति विशेषणं करणीयम् । न च तदकारि । संप्रतिकरणेऽपि विशेष्यस्य वैयर्थ्यम् । समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यस्य सिद्धत्वाद्विशेष्यस्य व्यवच्छेद्याभावात् । तथा हि—यदि रूपिणां पार्थिवाप्यतैजसपरमाणूनां समानदेशता स्यात्तदा तद्व्यवच्छेदाय सावयवेत्यस्य साफल्यं स्यात् । न चैवं सकलपरमाणूनां स्वस्वदेशत्वात् । अस्तु तर्हि रूपित्वमेव समानदेशत्वा-

भावसाधनायेति चेत् । नैवं करम्बितकनकपारदाभ्यामनैकान्तिकत्वात् । एतेन प्रतिबिम्बरूपद्रव्यान्तरप्रवेशे परिणामगौरवयोरुत्कर्षभावस्य व्यभिचारित्वमभिहितम् । न च वाच्यं काञ्चनस्य तदानीमभावादेव नास्ति तदन्तःप्रवेश इति । तथाविधौषधसंपर्केण तत्परिणामस्य तद्वर्णिकाकान्तस्य च तस्य तस्माद्विविक्तस्य पुनर्दर्शनात् । न चान्यदेव तत्तदानीमुत्पन्नम् । तत्र प्रमाणाभावात् । तद्रूपतायां तु तस्य तत्परिमाणता तद्वर्णिकाकान्तता च प्रमाणं प्रोक्तमेव । यदपि ‘ कथं वा लघीयस्यपि दर्पणतले ’ इत्याद्यवादि तत्रापि प्रदीपतले कुड्मलस्य. सकलापवरकोदरपूरणप्रवीणोऽपि प्रभावयवी कथं कलशस्यान्तः प्रदीपे प्रक्षिप्यमाणे तदन्तः प्रविशेदिति समः पर्यनुयोगः । अथान्य एवायमपवरकोदरपूरणात्कलशोदरपूरकः प्रभावयवी क्षणिकत्वात्प्रदीपकलिकायाः । तदिहापि तुल्यम् । न हि यदेव बिम्बं तदेव प्रतिबिम्बं नाम । किं तु तत्कार्यम् । अथ भवत्वन्यथा तस्य न तु तावतैव लघुत्वं घटते । बिम्बसमानस्य तस्य कदाचिदनुत्पत्तिप्रसंगात् । अन्यत्वस्य तदापि सत्त्वात् । असाधारणं तु निबन्धनं किं तत्रेति वक्तव्यम् । ननु त्वयापि प्रदीपप्रभावयविनि तद्वाच्यम् । न ह्यपवरकपूरकः कुम्भपूरकः प्रभावयवी पृथगिति लाघवमस्यानघम् । अतिप्रसक्तेः । अथास्त्यत्र लघुत्वनिबन्धनमवकाशस्य तावत्त्वमिति चेत् । तर्ह्यन्यत्राप्याश्रयस्य तावत्त्वमेवास्तु निबन्धनं, कनीनिकाद्याश्रयभेदेन हि तदपि लघुतमादिभेदमुपजायते । ननु भवतु कनीनिकादिषु तत्तथा । बिम्बाद्विस्तीर्णे त्वर्णवार्णः[1]प्रभृतावाश्रये कुतस्तन्महीयो न भवति । आश्रयस्य महीयस्त्वादिति चेत् । तर्हि तुङ्गगिरिशिखरादिविततावकाशावस्थितदीपप्रभावयव्यपि व्योममण्डलमखिलं किं न व्याप्नोति तावत्त्वादवकाशस्येति समः प्रश्नः । अथ विततावकाशसद्भावेऽपि तदवयवानां तुच्छत्वान्न व्योमव्यापकप्रभावयविप्रारम्भ इति चेत् । तर्हि प्रतिबिम्बार-

---

१ अर्णवार्णः–समुद्रजलम् ।

म्भकाणां बिम्बछायावयवानामपि तुच्छत्वादेव न बिम्बाधिकप्रतिबिम्बारम्भसंभव इति समः समाधिः । ननु शरीरादिच्छाया प्रत्यूषादौ पूषाद्यालोकाभावमपेक्ष्य बिम्बात् द्विगुणत्रिगुणादिरप्युपजायते । ततः किं यदि हि तत्रैवं तदा प्रस्तुते किमायातम् । छायात्वात्प्रतिबिम्बछायापि तद्वत्कचिद्बिम्बाद्विस्तीर्णास्त्वित्युपदर्शितमिति चेत् । प्रत्यक्षापहस्तितमेतत् । महत्यप्याश्रये बिम्बसमानस्यैव प्रतिबिम्बस्य दर्शनात् । किं चैवमालोकत्वादर्कालोकवत्प्रदीपालोकोऽपि जगत् प्रकाशयतु । न चैवं विचित्रा हि वस्तूनां शक्तयः । ननु कथं कृपाणे कृष्णवर्णस्य दीर्घस्य च प्रतिबिम्बस्योपलम्भः । उच्यते । आश्रयस्य श्यामत्वादायतत्वाच्च तत्र तस्य तथोत्पत्तेः । दर्पणस्य त्वतिस्वच्छत्वाद्बिम्बाकारानुकारेणैव तत्र प्रतिबिम्बोत्पत्तिः । यदप्यकथि- ' कथं वा सव्यदक्षिणपार्श्वयोर्विपर्ययेण ' इत्यादि तदपि प्रतिबिम्बशब्दनिरुक्त्यैव कृतोत्तरम् । परं मिथ्याभिनिवेशान्न चेतयते भवान् । प्रत्यर्थिबिम्बं प्रतिबिम्बमुच्यते । प्रत्यर्थिता चास्य सकलतदीयालकातिलकभ्रूभङ्गभ्रुकुट्यादिविशेषस्वीकरणेनाभिमुखतया पुरः स्थायित्वम् । तच्च सव्यदक्षिणपार्श्वविपर्यासव्यतिरेकेणान्न नोपपद्यत इति तथैवोत्पत्तिरुपपन्ना । अन्यथा तु प्रतिबिम्बमिति व्यपदेश एवास्यानुपपन्नः स्यात् । किंच यन्मते प्रतिबिम्बमर्थान्तरं तस्य सव्यदक्षिणपार्श्वयोर्विपर्यासो गुण एव । यत एव बिम्बधर्मविपरीतधर्मयोगोऽत एवातोऽस्यान्यत्वमिति । यदप्युक्तं– ' कथं वा बिम्बे चलत्यवश्यं तदपि चलेत्' इत्यादि । तदप्यवद्यम् । अर्थान्तरस्यास्योत्पत्तावपि नियमेन परिणामकारणक्रियानुकारितया तस्मिंश्चलति चलनस्य तिष्ठति स्थानस्य च तत्रोपपत्तेः । यथा चलति तिष्ठति वा प्रदीपे तत्क्रियानुयायितया प्रकाशावयविन्यपि नियमेन चलनस्थाने । ननु प्रदीपान्निःसृत्य प्रकाशावयवाः प्रकाशावयविनमारम्भन्त इति युक्ते तच्चलनाचलनयोस्तत्र चलनाचलने । अत्र तु कथम् । उच्यते । यथा प्रकाशावय-

विन्येव छायापुद्गला हि बिम्बान्निसृत्य प्रतिबिम्बरूपतया परिणमन्त इति। यदपि गदितं— ' कथं वा बिम्बापाये तस्याप्यपायः स्यात् ' इति तत्रायमभिप्रायस्ते न निमित्तकारणापाये कार्यस्याप्यपायः काप्युपलब्धः। कुलालाद्यपायेऽपि कलशादेस्तत्कार्यस्य दर्शनादिति। कदभिप्रायोऽसौ। बिम्बस्य प्रतिबिम्बं प्रति परिणामिकारणतया तदपाये तत्राप्यपायस्य न्यायानुगृहीतत्वात्। न खलु मृदाद्यपाये कलशादावपायो नोपलब्ध इति। अपाये वा कथं न पृथक्तदवयवोपलब्धिरिति त्वनैकान्तिकं सौदामिनीप्रदीपादिद्रव्याणां विनाशेऽपि पृथक्तदवयवानामनुपलम्भात्। अपि च बिम्बाश्रयाभ्यां भिन्ने प्रतिबिम्बे प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमीयमाणेनैवंविधकुचोद्यानामवसरः। तथा हि— स्वच्छे दर्पणादौ वदनादिप्रतिबिम्बमवलोकयामीति प्रतीतिः प्रतिप्राणि प्रसिद्धा। न हीयं वदनं दर्पणं वा विलोकयामीत्येवंस्वरूपोपजायते किं तर्हि वक्त्रादेः प्रतिबिम्बमिति। न चेयं भ्रान्ता। तत्र नैतदेवमित्येवंरूपस्य बाधकप्रत्ययस्य कदाचिदप्यनाविर्भावात्। तथा यद्यतो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं तत्ततो भिन्नं यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा। विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं चाश्रयभूतदर्पणादिवक्त्रादिबिम्बाभ्यां वक्त्रादि प्रतिबिम्बमिति। न चैतदसिद्धम्। बिम्बाकारानुकारितया हि बिम्बं प्रत्याभिमुख्येन यद्वर्तते तत्प्रतिबिम्बमिति प्रतीयते यथा मुद्राकारानुकारिणी प्रतिमुद्रेति। तथा प्रतीतौ च कथं ततो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वमस्यासिद्धम्। यत्तूक्तम्— ' दर्पणकृपाणोदकादिपतिता नयनरश्मयः प्रत्यावर्तन्ते ' इत्यादि तद्व्योमकुसुमैर्वान्ध्येयस्योत्तंससूत्रणम्। चक्षुषो रश्मिप्रतिपादनमेव हि तावत्सुधियां शिरःशूलम्। पूर्वमपास्तत्वादमीषां किं पुनस्तत्प्रत्यावृत्त्या तस्यैव मुखस्य ग्रहणमिति। सन्तु वा रश्मयः परिच्छिन्दन्तु च दर्पणप्रतिहतास्ते तदेव वदनम्। कूपादौ तु कथं कठोरकिरणादिप्रतिबिम्बप्रतिभासः। अधोमुखस्य हि प्रमातुर्नयनार्जवावस्थितपाथःसन्मुखं प्रसृता रश्मयः

पाथः परिच्छिन्दन्तु प्रत्यावृत्त्यास्तु वक्त्रम् । सूर्यादिबिम्बस्य तु परिच्छेदः कथम् । चक्षुरनार्जवावस्थितत्वेन तस्य रश्मिप्रवृत्त्यविषयत्वात् । अथादृष्टवशात्ते तत्र तेनापि प्रकारेण प्रवर्तन्त इत्युपगम्यते तर्हि विनैव रश्मीन् व्यवहितमेव च चक्षुरदृष्टवशाद्वारिवक्त्रादिवस्तूनि गृण्हातीति किं नाभ्युपगम्यते । अथात्र कारकत्वं बाधकमस्ति । तथा हि—यत्कारकं तत्संनिकृष्य कार्यकारि कुठारवत् । संनिकर्षश्चात्र रश्मिद्वारेणैवोपपद्यत इति चेत् । नन्वत्रापि रश्मित्वं बाधकमस्त्येव । तथा हि—ये रश्मयस्ते स्वाश्रयप्रगुणावस्थितपदार्थानेवाभिसर्पन्ति यथा प्रदीपादिरश्मयो, रश्मयश्च चक्षुषि त्वयोपगता इति । अथ दर्पणप्रतिघातपरावृत्तमार्तण्डीयरश्मिभिर्व्यभिचारिरश्मित्वं हेतुस्तेषां रश्मित्वेऽपि प्रभाकराप्रगुणावस्थितापवरकप्रविष्टपदार्थान्प्रति प्रसारित्वात् । तदपसर्पद्दर्पणतलोत्पन्नदिनकरप्रतिबिम्बरूपद्रव्यान्तररश्मीनामेव तथा प्रवर्तनात् । तत्र च व्यभिचाराभावात् । न चादित्यरश्मीनामेव तथा प्रवर्तने प्रमाणमस्ति । यदि चादर्शादिप्रतिहता रश्मयः मुखं प्रकाशयन्ति तदा शिलातलादिप्रतिहता अपि ते तत्प्रकाशयेयुः । विशेषाभावात् । न चात्र स्वच्छतोपयोगिनी, रश्मिप्रतिघातमात्रस्यैवात्रोपयोगात् । तच्चोभयत्राप्यविशिष्टम्, प्रत्युत शिलादिना घनद्रव्येणातिशायी प्रतिघातो विधीयते । अतस्तत्रातिशयवता तत्प्रतिभासेन भाव्यम् । कारणातिशयाद्धि कार्यातिशयो दृष्टो यथा पित्तधातूद्रेकातिशयाच्छङ्खादिषु पीतत्वावभासातिशयः । अस्मन्मते तु स्वच्छ एवादर्शादौ बिम्बसंनिधाने तद्गतच्छायापुद्गलसंक्रमात्प्रतिबिम्बमुत्पद्यते । न पुनः शिलादौ तद्विपरीतेऽतस्तत्र तत्प्रतिभासाभावः । किं च, आदर्शादिना प्रतिहता रश्मयो यदि बिम्बं प्रकाशयन्ति तदा महतो हस्त्यादेः स्वपरिणामानतिक्रमेणैव प्रतीतिप्रसंगाल्लघुत्वप्रतीतिर्न स्यात् । न चैवम् । अतः प्रतिबिम्बमेव तत्र तथाभूतमुत्पन्नं प्रतिभासत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । आदर्शाद्याश्रयानुसा-

रित्या हि छायापुद्गलैः प्रतिबिम्बमारभ्यते । अतो महतो लघुत्वप्रतिपत्तिरविरुद्धा । अपि च यदि काचकृपाणादौ प्रतिहतास्ते व्यावृत्तबिम्बमेव प्रकाशयन्ति तदा तत्रायतश्यामसुखप्रतीतिर्न स्यात् । एतेन यदुक्तं— ' कथमेतदवगम्यते ' इत्यादि तदपि तत्त्वतः प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । यदपि प्रभाचन्द्रः प्राह—प्रतिबिम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारणं चन्द्रादिकं च निमित्तकारणं गगनतलावलम्बिनं चन्द्रं निमित्तीकृत्य जलादेस्तथा परिणामात् ' इति, तदस्यात्यन्तार्जवविजृम्भितम् । यथा हि तेजोऽभावमपेक्ष्य ते पत्रादेश्छायापुद्गलाः पृथिव्यादावाश्रये छायारूपद्रव्यान्तरतया परिणमन्ते तथात्रापि यदि वदनादिबिम्बस्य छायापुद्गला दर्पणादिप्रसन्नद्रव्यसामग्रीमपेक्ष्य प्रतिबिम्बरूपतया परिणंस्यन्ते तदा किं नाम क्षूणं स्यात् । अस्यापि छायाविशेषस्वभावत्वात् । तथा चागमः— ' सामा उदिया छायाऽभासुरगया निसिम्मि कालाभा । स चेह भासुरगया सदेहवन्ना मुणेयव्वा । जे आदरिसस्संतो देहावयवा हवंति संकंता । तेसिं तत्थुवलद्धी पगासजोगा न इयरेसिं ' ॥ प्रकरणचतुर्दशशतीकारोऽपि धर्मसारप्रकरणे प्राह— ' न ह्यङ्गनावदनछायानुसंक्रमातिरेकेणादर्शके तत्प्रतिबिम्बसंभवः ' इत्यादि ।

सिद्धमित्थं तमश्छाया प्रतिबिम्बमिति त्रयम् ।
द्रव्यान्तरं ततो हेतौ विशेषणमसिद्धिभृत् ॥ ६२२ ॥
विशेषासिद्धताप्यत्र हेतौ हन्त कृतास्पदा ।
एकान्तेन विविक्तं यत्क्षित्यादेर्नास्ति लक्षणम् ॥ ६२३ ॥
क्षित्यादीनि हि सर्वाणि द्रव्याणि द्रव्यतात्मना ।
एकेन परिणामेन तादात्म्येनावतस्थिरे ॥ ६२४ ॥

---

1 श्यामोदिता छायाऽभास्वरगता निशि कालाभा । सा चेह भास्वरगता स्वदेहवर्णा ज्ञातव्या । यं आदर्शस्यान्तर्देहावयवा भवन्ति संक्रान्ताः । तेषां तत्रोपलब्धिः प्रकाशयोगान्नेतरेषाम् ॥

तथाभूतान्यपीमानि समस्तान्यपि सर्वथा ।
व्यावृत्तलक्षणानीति को ब्रूयाद्भवतः परः ॥ ६२५ ॥

अपि च—

पृथ्वीपयःपावकमारुतानां द्रव्यप्रबन्धे पुरतश्चतुर्णाम् ।
आबिभ्रतां पौद्गलिकत्वमेकं कामं पृथग्लक्षणता कथं स्यात् ॥६२६॥
न पुद्गलात्मत्वमसिद्धिबन्धकी[1]समृद्धसंबन्धसुदुर्धरं बुधाः ।
वसुन्धरादेरभिधातुमीशते यतोऽनुमानं निरवद्यमस्ति नः ॥६२७॥

तथा हि—पृथिव्यप्तेजोवायवः पुद्गलद्रव्यपर्यायाः, स्पर्शादिमत्त्वात् । ये तु न तत्पर्याया न ते स्पर्शादिमन्तो यथाकाशादयः । स्पर्शादिमन्तश्च पृथिव्यादयस्तस्मात्पुद्गलद्रव्यपर्याया इति । नन्वयं सचेतनाः तरवः, स्वापवत्त्वादितिवत्पक्षैकदेशासिद्धो हेतुः प्रतिनियमेनैव स्पर्शादीनां पृथिव्यादिषु वृत्तेर्न पुनः साकल्येन । तथा हि—गन्धरसरूपस्पर्शाश्चत्वारोऽपि पृथिव्यामेव वर्तन्ते गन्धवन्ध्यास्ते[2] पाथसि । गन्धरसरहितास्तेजसि । गन्धरसरूपशून्याः समीर इति ।

तदुक्तम्—

'गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।
अप्तेजोमरुतामेकं पूर्वं पूर्वमपोह्य तु ॥' इति ।

जलादिषु गन्धादीनामनुपलब्धेः सिद्धमस्य पक्षैकदेशासिद्धत्वमिति चेत् । ननु किमियमनुपलब्धिः प्रत्यक्षमात्रनिवृत्तिर्विवक्षिता समस्तप्रमाणनिवृत्तिर्वा । न प्रथमा । यतोऽसौ सामान्येनाभावसाधनी स्यात् । योग्यस्यैव वा । नाद्यः पक्षः सूक्ष्मः । सूक्ष्माणामन्तरिक्षादृष्टादीनां चातीन्द्रियाणामभावापत्तेः । न द्वितीयः । तोयादिवर्तिनां तेषामनभिव्यक्तत्वेन योग्यत्वासिद्धेः । शातकुम्भानुद्भूतोष्णस्पर्शवत् । अथ यत्तेजोद्रव्यं, तदुष्णस्पर्शवत् । यथा ज्वलज्ज्वलनज्वालाजालम्, तथा च काञ्चनम् । इत्यनुमानेन सत्त्वसिद्धेः । तत्र तस्यानुद्भूतत्वे-

---

१ बन्धकी— व्यभिचारिणी । २ गन्धवन्ध्याः—गन्धरहिताः

नावस्थानमदुःस्थम् । इह तु सत्त्वसिद्धिरेव दुर्लभा तेषु तेषामिति चेत् । तदपवित्रम् । पयसि गन्धस्य तेजसि गन्धरसयोः समीरे गन्धरसरूपाणामनुमानतः सत्त्वसिद्धेः । तथा हि– पयो गन्धवत्, तेजो गन्धरसवत् , वायुर्गन्धरसरूपवान् स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् । नात्र कालात्ययापदिष्टत्वनिष्टङ्कः स्पष्टः । अनुद्भूतस्वभावे वस्तुनि विधिप्रतिषेधयोः प्रत्यक्षस्य मूकत्वात्तेन पक्षबाधानुपपत्तेः । अन्यथा शातकुम्भीयोष्णस्पर्शसाधनेऽपि कथं न तत्प्रसंगः । नाप्यागमेनात्र पक्षबाधा । '**स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः**'[1] इत्यागमस्य तत्सद्भावसाधकस्यैव सत्त्वात् । स्याद्वादागमस्य प्रमाणत्वमेव न विद्यत इति चेत् ।

निबद्धकक्षाः कणभक्षपक्षे हंहो हताशा भवतां तदेतत् ।
सज्जक्रमात्केसरिणः किशोराद्दंष्ट्राङ्कुरोत्पाटनलम्पटत्वम् ॥ ६२८ ॥

स्याद्वादागमो हि भगवानपास्तसमस्तकलङ्कपङ्कः प्रमाणतामास्पदीकरोत्येव । अस्तु वास्याप्रामाण्यं तथापि न कालात्ययापदिष्टतास्पर्शः, पयस्तेजोवायुषु गन्धादेः क्रमेणासत्त्वमातेनुषः कस्यचिदागमस्याभावात् । अस्मदागमोऽस्त्येवेति चेत् । तत्किमिदानीं प्रतिवाद्यागमेनापि पक्षबाधा भवतु । ओमिति चेत् ।

हन्त हन्त हहहा तपस्विनी तर्हि सेयमुपशान्तिमीयुषी ।
तर्ककर्कशवितर्कशालिनो जल्पकेलिकलनाकलाविदः ॥ ६२९ ॥

प्रथममेव प्रतिवाद्यागमबाधामुत्प्रेक्षमाणेन वादिनानुमानस्यानुपन्यासात् । अथ युक्त्यनुगृहीतेनैव तेन तद्बाधा न तन्मात्रेण तर्हि युक्तिरेवोद्भाव्यतां पक्षप्रतिक्षेपाय किमनेनान्तरालेऽन्धदर्पणतलावलोकनकल्पेनागमेन । परं प्रति तस्याप्रामाण्यात् । युक्तिमुखोत्प्रेक्षणैकबद्धलक्ष्यत्वादस्य । इति जलादिष्वपि गन्धादिसिद्धेः सिद्धमनुद्भूतानां तेषां तत्रावस्थानम् । अथ पृथिव्यादीनां चतुर्णामपि पुद्गलपर्यायत्वेनाभिन्नलक्षणत्वे पृथिव्यामिव जलादिष्वपि तेषामुद्भूततैव भवेत् । अन्यथा तु

1 तत्त्वार्थ. ५।२३.

सर्वथा भिन्नलक्षणतैवैषामिति चेत् । न । नायनेन तेजसा व्यभिचारात् । न ह्यनभिव्यक्तभास्वररूपोष्णस्पर्शं नायनं तेजोऽभिव्यक्तभासुररूपोष्णस्पर्शात्पावकाद्भिन्नलक्षणं भवतां प्रसिद्धम् । द्रव्यसंख्याव्याघातप्रसंगात् । एवं पृथिव्यादेरप्यभिव्यक्तानभिव्यक्तगन्धादियोगेऽपि नान्योन्यमत्यन्तभिन्नलक्षणत्वम् । अथैतदभावे पृथिवीत्वादिप्रतिनियतजातिसम्बन्धस्तेषां कुतस्त्यः । एकान्तेन भिन्नलक्षणत्वाभावे हि यथा पृथिव्यां पृथिवीत्वाभिसंबन्धस्तथातेजःप्रभञ्जनेष्वप्येव स्यात् । दृष्टः खल्वेकलक्षणवत्सु कम्बुग्रीवादिमत्सु संबन्ध एकस्या घटत्वजातेरिति चेत् । तदप्यसंगतम् । अवान्तरजातियोगस्य सर्वथा लक्षणभेदाप्रसाधकत्वाद्व्यक्तिभेदमेव ह्यसौ प्रसाधयति । अन्यथा क्षत्रियत्वाद्यवान्तरजातियोगादात्मनामप्यैकान्तिकं न स्यादेकलक्षणत्वमिति । एवं च द्रव्याणां यः किल नवधात्वसिद्धयेऽभिदधे हेतुस्तत्र विशेष्यं कटाक्षितं ध्रुवमासिद्धतया ।

यच्च परमाणुरूपं सदकारणवत्त्वहेतुना नित्यम् ।
गदितं द्रव्यचतुर्णां तदप्यासिद्धतास्पदं नूनम् ॥ ६२९ ॥

अणूनां स्कन्धभेदस्य कारणस्य विनिश्चयात् ॥ ६३० ॥
भेदे हि द्व्यणुकादीनां जायन्ते परमाणवः ।
अणूनां संहतौ यद्वज्जायन्ते द्व्यणुकादयः ॥ ६३१ ॥

परः प्राह—

यत्र स्कन्धस्य भेदोऽस्ति तत्राथ परमाणवः ।
जायन्तां न च सर्वत्र स्कन्धभेदो विभाव्यते ॥ ६३२ ॥
केषांचित्परमाणूनां स्वतन्त्राणामपि स्थितेः ।
सर्वदैव ततो नित्याः सिद्धाः केऽपीति कश्मलम् ॥ ६३३ ॥
तेषां स्वातन्त्र्यसंसिद्धौ काचिन्ना ....
.... ॥ ६३४ ॥

.... वः केऽपि केऽपि तु ।
पटादेर्भेदतस्तद्वद्भवेयुरणवोऽपि चेत् ॥ ६३५ ॥
नन्वनेन किमाख्यायि दूषणं साधनस्य नः ।
स्वातन्त्र्यमपि केषांचित्तेषां सिद्धिमियाद्यतः ॥ ६३६ ॥
न तावद्व्यभिचारोऽस्ति तैरणुत्वस्य .... ।
.... ॥ ६३७ ॥
.... यतस्त्वया ।
विभागात्परमाणूनामिष्टो न तु विपर्ययः ॥ ६३८ ॥

अथायमेव सिद्धान्तः पुरस्क्रियते । तथा हि—तत्रेयं प्रक्रिया । प्रथममवयवेषु क्रिया, क्रियातो विभागो, विभागात्संयोगो विना....

....

भेदस्य भावित्वादिति चेत् । मा भूत्तावत्स्कन्धभेदस्य तत्कारणता । तथापि नामी निष्कारणा एव । क्रियाया एव तत्कारणत्वात् । नन्वसौ विभागस्यैव कारणं नामीषामिति चेत् । तदशुभम् । विभागस्य तेभ्यः सर्वथा पृथग्भूतस्यासंभवात् । तदेव हि द्रव्यं क्रियया परिणतं सद्विभक्तरूपतां प्रतिपद्यते । तथाभूतं च सत्परमाणव इति व्यपदिश्यते । यथा चायमीदृश उपादानोपादेयभावः सिद्धस्तथा प्रागुक्तम् । एवं च विभक्तरूपतया द्रव्यस्योत्पादात्सिद्धमणूनां तद्रूपाणां क्रिया कारणम् । नन्वेवं ‘ स्कन्धभेदादणवो जायन्ते ’ इति प्रागुक्तं विरुध्यते । नैवम् । यदि क्रिया ततो विभाग इत्यादिरप्रातीतिक्यपि प्रक्रिया समाश्रीयते तथापि नाणवो निष्कारणका भवितुमर्हन्तीत्येवमर्थत्वात्क्रियायाः कारणत्वसमर्थनस्य । यावता स्कन्धभेद एव तत्कारणं कुम्भादौ स्कन्धभेदे कपालकलापादिभवनस्यानुभवात् । न हि तत्रावयवक्रियादिस्त्वदुदिता प्रक्रिया सूक्ष्ममक्ष्णमीक्षमाणेनापि मांसचक्षुषा लक्ष्यते । वेगवन्मुद्गरसंपर्कसमनन्तरं कपालमालाया एव विलोकनात् ।

तदनुसारेण च परमाणुष्वपि स्कन्धभेद एव कारणमकथि। व्यवहारनयार्पणेन च स्कन्धभेदः कारणमभाणि । निश्चयनयार्पणेन तु य एव स्कन्धविभागः स एव परमाणवः । अथ यद्यणवो जायन्ते तदा यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वपरिमाणादल्पपरिमाणैः कारणैरारब्धं घटवदिति व्याप्तिसिद्धेर्विवादास्पदपरमाणूनामप्यल्पीयोभिः कारणैर्भवितव्यम् । तेषामप्यपरैस्तैरित्यनवस्थानात्परमाणूनामभाव एव भवेदिति चेत् । नैतद्वाच्यम् । व्याप्तेरसिद्धेः । बह्ववयवकर्पासपिण्डानां संघाताद्घनावयवकर्पासपिण्डेन सूक्ष्मेण संजायमानेन व्यभिचारात् । ननु यदीयं व्याप्तिरपसार्यते तदा परमाणूनामभाव एव भवेत्तत्साधकप्रमाणस्याभावादिति चेत् । तदरमणीयम् । अणुपरिमाणतारतम्यं, क्वचिद्वा श्रान्तं, परिमाणतारतम्यत्वान्महापरिमाणतारतम्यवत् । यत्र चास्य विश्रान्तिस्ते परमाणव इतीत्थं तेषां प्रसिद्धेः । एवं च सदकारणवत्त्वादित्यस्य विशेष्यासिद्धता सिद्धैव । अपि च यद्यमी नित्या भवेयुस्तदा तत्प्रभवकार्याणां सकृदेवोत्पत्तिः स्यात् , अविकलकारणत्वात् । येऽविकलकारणास्ते सकृदेवोत्पद्यन्ते । यथा समानसमयोत्पादा बहवोऽङ्कुराः । अविकलकारणाश्च जननैकस्वभावाणुकार्यत्वेनाभिमता भावा इति प्रसंगः । अविकलकारणानामप्येषामनुत्पादे सर्वदानुत्पत्तिप्रसक्तिर्विशेषाभावादिति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । ननु समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्त्रिविधं कारणम् । यत्र कार्यं समवैति तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य । यत्तु समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं च सत्कार्यं जनयति तदसमवायि-

१।२ लोकव्यवहाराभ्युपगमपरो नयो व्यवहारनय उच्यते । स च कालवर्णस्यैव उत्कटत्वेन लोके व्यवह्रियमाणत्वाद्भ्रमरं प्रतिपादयति 'कालको भ्रमर' इति । परमार्थतस्तु पारमार्थिकार्थवादी नैश्चयिको निश्चयनय उच्यते । स पुनर्भण्यते 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' बादरस्कन्धत्वेन तच्छरीरस्य पञ्चवर्णपुद्गलैर्निष्पन्नत्वात्, शुक्लादीनां च न्यग्भूतत्वेनानुपलक्षणादिति ॥ विशे० ३५८९ ।

कारणम् । प्रत्यासत्तिश्च द्वेधा । लघ्वी महती च । कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवायो लघ्वी । यथा पटेन सार्धमेकस्मिंस्तन्तुरूपेऽर्थे समवेतस्य तन्तुसंयोगस्य । कार्यकारणेन साकमेकस्मिन्नर्थे समवायो महती । यथा पटगतरूपादिसमवायिकारणेन पटेन सममेकस्मिंस्तन्तुरूपेऽर्थे समवेतानां तन्तुरूपादीनाम् । तदेतदुभयमप्यसमवायिकारणम् । शेषं तूत्पादकं निमित्तकारणम् । यथाऽदृष्टाकाशादि । एवं च संयोगादेरपेक्षणीयस्याभावादविकलकारणत्वं तेषामसिद्धमित्यपि श्रद्धामात्रम् । यतोऽसौ संयोगः सत्तामात्रेण तेषामपेक्षणीयः स्यादतिशयाधायकत्वेन वा । आद्ये पक्षे सर्वं सर्वस्यापेक्षणीयं स्यात्सत्तामात्रस्य सर्वत्राविशेषात् । द्वितीये त्वभिन्नो भिन्नो वासौ तेन तेषामाधीयते । यद्यभिन्नस्तदा तेषां कार्यत्वापत्तिः । अथ भिन्नं कथंचित्सर्वथा वा । कथंचिच्चेच्चिरं जीवतात् । कथंचित्कार्यतायास्तेषामित्थमूरीकरणात् । सर्वथा चेत्कथं तेषामेवायं व्यपदिश्येत । संबन्धाच्चेत्कः पुनरयं स्यात्, समवायः संयोगो विशेषणीभावोऽविष्वग्भावो वा । नाद्यः । समवायस्य क्षेप्स्यमानत्वात् । न द्वितीयः । तस्य द्रव्यत्वापत्तेः । संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याधारत्वान्न तृतीयः । तदुभयाभावे विशेषणीभावाङ्गीकरणेऽतिप्रसंगात् । तुरीयस्तु स्यात् । परमाणूनां कथंचित्कार्यतासमर्पणेन पवित्रत्वात् । किंच, एकान्तेन भिन्नः सन्नुपकार्योपकारकभावं विना कथमयं तत्र संबध्येत । उपकारकरणे च भेदाभेदविकल्पदिशा तदेवावर्तत इत्यनवस्थादौःस्थ्यं नापनीपद्यते । अथ संयोग एवामीषामतिशयेनामुनातिशयः कश्चिदासूत्र्यते तर्हि नित्योऽनित्यो वाऽयं भवेत् । नित्यश्चेत्, नित्यं कार्योत्पत्तिः । तदतिशयभूतस्य संयोगस्य नित्यं सत्त्वात् । अथानित्यस्तदा तदुत्पत्तौ कोऽतिशयः, संयोग एव क्रिया वा । संयोगश्चेत्किं स एव, संयोगान्तरं वा । नाद्यः । तस्याद्याप्यसिद्धेः । स्वोत्पत्तौ स्वस्यैव व्यापारविरोधाच्च । नापि संयोगान्तरम् । तदपि हि

नित्यमनित्यं वेत्याद्यावर्तनेनानवस्थापत्तेः । अथ क्रियातिशयः । तथा हि— आत्माऽणुसंयोगाददृष्टापेक्षात्परमाणुषु क्रियोत्पद्यते । क्रियातश्च परस्परं संयुज्यन्ते । नन्वात्माणुसंयोगस्य सदैव विद्यमानत्वान्नित्यं तेषु क्रियोत्पत्तिप्राप्तिः । अथादृष्टापेक्षोऽसौ कादाचित्क एव । नन्वदृष्टमात्मनां परमाणुषु क्रियानुत्पत्तिकालेऽप्यविकलं विद्यत एव । ततः कथं न तदपेक्षात्माणुसंयोगोत्पादः । अदृष्टानामविकलत्वमसिद्धम्, ईश्वरसंजिहीर्षया तदानीं तेषां प्रतिबद्धवृत्तिकत्वादिति चेत् । एवं तर्हि न कदाचन कस्यापि कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वात् । अथ नित्याप्यसौ तत्तत्सहकारिकारणकलापोपनिपातात्सर्गविषया संहारविषया च व्यवस्थाप्यते । ननु सहकारिणोऽपि तदायत्तोत्पत्तय इति किं तस्यास्तत्परायत्तताकल्पनेन ।

ईश्वरवादश्च पुरा पराकृतः किमपि कर्कशैर्दोषैः ।
तत्किं हन्त तदिच्छा तवोत्तरीकर्तुमिह युक्ता ॥ ६३९ ॥
संयोगेऽस्ति तदेवं नापेक्षा काप्यणुप्रबन्धस्य ।
अविकलकारणताख्यः सिद्धो वस्तुषु ततो हेतुः ॥ ६४० ॥
न च युगपज्जायन्ते जन्यान्यणुसञ्चयेन वस्तूनि ।
तस्माद्विपर्ययोऽयं समस्तु निःशेषदोषपरिहीणः ॥ ६४१ ॥
यज्जायते यदा न हि न तत्तदा विकलकारणं नियमात् ।
अङ्कुर इव शिलायां न च जायन्ते सकृत्पदार्थास्ते ॥ ६४२ ॥
सर्वथा स्थिरपदार्थसंकथा विस्तरेण च पुरैव फुंसिता ।
स्यात्ततश्च परमाणुनित्यता पक्ष एष कुशली कथं बुधाः ॥६४३॥
द्व्यणुकाद्यवयविरूपं त्वनित्यमुत्पत्तिहेतुवशात् ।
इति जगदे यदपि तदप्युपैति युक्तिक्रमं नैव ॥ ६४४ ॥

तथा हि—इत्थं द्व्यणुकाद्युत्पत्तिं प्रत्यपीपदन् । इहैकस्तावत्परमाणुः कार्यद्रव्यस्यानारम्भक एकस्य नित्यस्यारम्भकत्वे कार्यस्य सततोत्पत्तिः स्यात् । अपेक्षणीयाभावात् । अविनाशित्वं च कार्यस्य

प्रसज्येताश्रयविनाशस्यावयविभागस्य च विनाशहेतोरभावात् । तया-णामप्यारम्भकत्वमयुक्तम् । महाकार्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिमाणापेक्षयाऽल्पपरिमाणस्य कार्यद्रव्यस्यैव सामर्थ्यदर्शनात् । त्र्यणुकं कार्यद्रव्येणैव

....

तत एव द्व्यणुकादेरपि तदस्तु । अपरिमितपरमाणुमयो हि स्कन्धः कश्चिदस्मदादीनां लोचनगोचरे संचरति नान्यः । ननु जलमार्गानुगामिभास्करकिरणदण्डोदरसंचारिसूक्ष्मरजःकणः त्रसरेणुः, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद्घटवत् । तन्नोत्पत्तिमत्त्वं परसंमतमुपपद्यते । किं च, उत्पत्तिमत्त्वं पर्यायान्तरेण कार्यत्वमेवोच्यते । तच्च यथा न युक्तिपरिपाटिपात्रं परेषां तथा स्थाणुपराकरणप्रक .... कं घटयति । त्रिविधं हि कारणम् । निर्वर्तकनिमित्तपरिणामिभेदात् । तदुक्तम्—

‘ निर्वर्तको निमित्तं परिणामी च त्रिधेष्यते हेतुः ।
कुम्भस्य कुम्भकारावर्तौ मृच्चेति समसंख्यम् ॥ ’

तदिह कुम्भस्य कथंचिन्मृदात्मकस्योत्पादात्पर्यायरूपतयोत्पत्तिः, द्रव्यरूपतया त्वनुत्पत्तिः, कथंचिदुत्पत्तिमत्वाच्च कथंचिदेवानित्यत्वं सिध्यति । ननु न मृदात्मकत्वं कुम्भस्य संभावना .... प्रत्यक्षमेवाक्षूणं साक्षि लक्ष्यत एवात्र । तथा हि— लोचनव्यापारसमनन्तरमेव पण्यमित्येवमाकारावयवेभ्यो भेदेनावयविस्वरूपमामुखयन्ती प्रत्यक्षप्रतीतिर्गोपालहालिकादेरपि स .... व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावास्पदत्वात् । यावेवं तावेवम् । यथा राजपुरुषौ तथा चैतत्तस्मात्तथा । दृष्टो हि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावोऽवयवावयविषु पटस्य तन्तवः । तन्तूनां पट इति । भिन्नकर्तृक ....

....

णप्रभवत्वाद्वा कटशकटवत् । भिन्नपरिमाणत्वाद्वा कुवलकुवलयवत् ।

भिन्नार्थक्रियाकारित्वाद्वा कलशकुलिशवत् । एकवचनबहुवचनविषयत्वाद्वा नक्षत्रनक्षत्रेशवत् । विरुद्धधर्माध्यासितत्वाद्वा दहनतुहिनवत् । यदि चावयवी, अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत्, तदा स्थूलप्रतिभासो न स्यात् । परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न चान्यादृग्भूतः प्रतिभासोऽन्यादृगर्थव्यवस्थापकः । अतिप्रसंगात् । न च स्थूलाभावे परमाणुरिति व्यपदेशोऽपि संभवी स्थूलापेक्षत्वादणुत्वस्येति ।

प्रमितितिभिः प्राकट्यत वैशेषिकपक्षदीक्षितैरेषा ।
कृत्रिममौक्तिकमालेव हरति हृदयं किन्तु तज्ज्ञानाम् ॥६४५॥

तथा हि—यत्तावत् ' लोचनव्यापारसमनन्तरमेव' इत्यादि गदितम् । तन्न युक्तम् । न खलु तन्तुभ्यो भिन्न एव पटः कस्यापि कदापि प्रतिभासते । त एव हि तथा परिणतिमुपेयिवांसः पटोऽयमिति प्रतीयन्ते । ननु यदि तन्तव एव तथाभूतास्तथा चकासति तर्हि प्रत्येकमपि तेषु तथा प्रतीतिः स्यान्न पुनरयं तन्तुरिति । तदसत् । प्रतितन्तु तथा परिणतेरभावात् । सर्वेषामेव हि तेषां स तथारूपः परिणामः कथं प्रत्येकं चकास्यात् । न चैकान्तेनाभिन्नमेव तेभ्यस्तथा परिणाममाचक्ष्महे । यतोऽयं दोषः प्राप्तावसरः स्यात् । प्रत्यक्षेण भिन्नस्यैव तस्य प्रतिभासे चायं पट इमे तन्तव इति युगपदेव विभक्तानां चाक्षुषाणां तेषां चन्द्रनक्षत्राणामिव प्रतिभासो भवेत् । अथ विभक्तानामिति विभक्तत्वं किं विभक्तस्वभावत्वं विवक्षितं विभक्तदेशत्वं वा । आद्यं चेत्तदास्त्येव विभक्तस्वभावानामवयवावयविनां प्रतिभास इति कः प्रसंगार्थः । द्वितीयं त्वनैकान्तिकम् । ज्ञेयत्वादिधर्माणां भिन्नानामपि भिन्नदेशतया प्रतिभासाभावादिति चेत् । तत्रोत्तरमेव पक्षमाचक्ष्महे । न च व्यभिचारो ज्ञेयत्वादीनामप्येकद्रव्यगतानां तद्द्रव्यतादात्म्येनावस्थितत्वादत्यन्तं भेदासिद्धेः । वातातपाभ्यां भिन्नाभ्यामपि, अभिन्नदेशत्वेनोपलभ्यमानाभ्यां व्यभिचार इति चेत् । न ।

---

१ छन्दोदृष्ट्यार्थदृष्ट्यायमशुद्ध इव भाति ।

चाक्षुषद्रव्याणामेव भिन्नदेशतयोपलम्भस्य प्रसञ्जितत्वात् । तप्तायःपिण्डेनानेकान्त इति चेत् । न । वह्निसंनिधाने तथाविधद्रव्यान्तरोत्पत्त्या तत्र भिन्नद्रव्यद्वयस्याभिन्नदेशोपलम्भासिद्धेः । अथ प्रकृतेऽपि भिन्नदेशत्वेनोपलम्भोऽस्त्येव । पटाद्यवयविनस्तन्त्वाद्यवयवेषु तेषां च पक्ष्मादि स्वावयवेषु स्थितानामुपलम्भादिति चेत् । तन्न । देशशब्देनान्तरिक्षस्य विवक्षितत्वात् । कथमन्यथा भवानेव वातातपाभ्यां व्यभिचारमुदचीचरत् । न हि तयोरेकत्र समवायिकारणे वृत्त्याऽभिन्नदेशत्वमस्ति । द्रव्यद्वयस्य समकालं समवायिकारणैक्यविरोधात् । किं च— अवयविभिन्न एव गृह्यमाणः समस्तावयवग्रहणाद्गृह्येतावयवमात्रग्रहणाद्वा ! प्रथमे कल्पे मध्यापरविभागावयवानामग्रहणादग्रहणमेव तस्य स्यात् । द्वितीयेऽपि तन्त्वग्रमात्रोपलम्भेऽपि पटोपलम्भो भवेत् । अथ भूयोऽवयवेन्द्रियसंनिकर्षानुगृहीतेनावयवीन्द्रियसंनिकर्षेण तस्य ग्रहणम् । ननु कियन्तोऽमी अवयवा भूयांसोऽभिधीयेरन् । दशैकादशादिसंख्या लक्षिता । यावतां वाऽग्रहेऽवयविबुद्धिरुल्लसेत् । आद्यपक्षो न क्षमः । क्वचित्करचरणशिरोग्रीवाद्यवयवत्रयचतुष्टयग्रहणेऽप्यवयविबुद्धेरुत्पादाद्दशैकादशादितन्तुग्रहणेऽपि चानुत्पादात् । द्वितीये परस्पराश्रयः । अवयविबुद्धौ हि सिद्धायामवयवभूयस्त्वासिद्धिः। तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति । किं च कथं भूयोऽवयवग्रहणादवयविग्रहणमुपपादि । यतोऽर्वाग्भागभाव्यवयवग्राहिणा प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवाग्रहणान्न तेन तद्व्याप्तिरवयविनो ग्रहीतुं शक्यते । व्याप्याग्रहणे तेन तद्व्यापकत्वस्यापि ग्रहीतुमशक्तेः । ग्रहणे वातिप्रसंगात् । न च परभागभाविव्यवहितावयवाप्रतिभासनेऽप्यव्यवहितोऽवयवी प्रतिभातीति वक्तुं शक्यम् । व्यवहितावयवाप्रतिभासने तद्गतत्वेनावयविनः प्रतिभासितुमशक्यत्वात् । नापि परभागभाव्यवयवग्राहिणा प्रत्यक्षेणार्वाग्भागभाव्यवयवसंबन्धित्वं तस्य गृह्यते । तत्र हि तदवयवानां प्रतिभासात्तत्संबन्ध्येवावयविरूपं प्रतिभासेत नार्वाग्भागभाव्यव-

वयवसंबन्धि । तेषां तत्राप्रतिभासनात् । तदप्रतिभासने च तत्संबन्धिरूपस्याप्यप्रतिभासनात् व्याप्याप्रतिपत्तौ तद्व्यापकत्वस्याप्रतिपत्तेः । अथात्मार्वाक्परभागावयवव्यापित्वमवयविनो ग्रहीतुं समर्थ इत्युच्यते । तन्न । सत्तामात्रेण तस्य ग्राहकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्वापमूर्च्छाद्यवस्थास्वपि तत्प्रतिपत्तिप्रसंगात् । किं तु दर्शनसहायस्तत्र दर्शनं नावयविनोऽवयवव्याप्तिग्राहकं संभवतीति प्रतिपादितम् । अथार्वाग्भागदर्शने सत्त्युत्तरकालं परभागदर्शनानन्तरस्मरणसहकारीन्द्रियजनितं स एवायमिति । प्रत्यभिज्ञानमध्यक्षमवयविनः पूर्वापरावयवव्याप्तिग्राहकम् । तदयुक्तम् । प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यैव तद्विषयस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अक्षानुसारि हि प्रत्यक्षम् । न चाक्षाणामर्वाक्परभागभाव्यवयवग्रहणाव्यापारः संभवति । व्यवहिते तेषां व्यापारासंभवात् । संभवे वाऽतिव्यवहितेऽपि व्यापारः स्यात् ।

तथा च—

पुरः शचीशस्य सुचारुचारिसंचारि शच्या प्रविरच्यमानम् ।
महीस्थिता अप्यवलोकयेयुर्लास्यं स्फुरत्कौतुककल्लोलचित्ताः ॥६४६॥

न च स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्याविषये व्यापारः संभवति । यद्यस्याविषयो न तत्र स्मरणसहायमपि प्रवर्तते, यथा परिमलस्मरणसहायमपि लोचनं गन्धादौ । अविषयश्च व्यवहितोऽक्षाणां परभागभाव्यवयवसंबन्धित्वलक्षणोऽवयविनः स्वभाव इति न प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेणापि भिन्नैकावयविग्रहणमुपपद्यते । ननु भवतामपि कथमवयविग्रहणम् । न हीदं नास्त्येव । नापि मध्यभागभाव्यवयवावभासोऽस्तीति । उच्यते । नास्त्येवास्माकमर्वाग्दृशां सर्वात्मनावयविप्रत्यक्षता । यदा यावन्तोऽवयवा गृह्यन्ते तदा तदात्मकस्यैवावयविनः साक्षात्करणात् । कथं तर्हि घटोऽयमिति प्रतीतिरिति चेत् । कतिपयावयवदर्शनेनापरेषामपि तेषां परामर्शात् । न तदप्रत्यक्षं स्यादिति चेत् । एवमेवैतत्परमार्थतः । सांव्यावहारिकत्वादस्मदादिप्रत्यक्षाणामतीन्द्रिय-

प्रत्यक्षस्यैव सर्वात्मना वस्तुग्राहकस्य परमार्थतः प्रत्यक्षत्वात् । मन्द-मन्दप्रकाशेऽवयवप्रतिभासमन्तरेणाप्यवयवी प्रतिभासते । ततस्तेभ्योऽत्यन्तभिन्न एवायमिति कश्चित् । सोऽपि न विपश्चित् । तदानीमप्यवयवानां प्रतिभासभावात् । ननु के नाम तदानीमवयवाः प्रतिभासेरन्, अवयवी क इति कथ्यताम् । यो यत्रास्ति स तत्रेति चेत् । अवयवा अपि तस्यैव केचनेति बुद्ध्यस्व । ननु तिमिरपरिकरिते प्रदेशे न चञ्चुचरणादयो निश्चेतुं शक्यन्ते । तत्र किं शकुन्तादिः शक्यते । संस्थानमात्ररूपः शक्यत एवायमिति चेत् । अवयवा अपि तथैव किं न शक्यन्त इत्यवयवात्मकस्यैव सर्वत्रास्य प्रतिभासान्न प्रत्यक्षेण भिन्नस्यैवावयविनो ग्रहणम् । अथ भिन्न एवायं गृह्यते स्वरूपतः समवायात्तु तथा प्रतिभास इति चेत् । तर्हि किं समवायोऽपि कश्चिदपरस्तत्रास्ति । ओमिति चेत् । अयमपरो गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदः । अवयवावयविनावपि तावद्दुःशकावेकान्तेन पृथग्भूतौ समर्थयितुम्, किं पुनरपरः समवायः । अथाविष्वग्भाव एव तेषां समवायः । तर्हि सिद्धः कथंचिदभेदः । प्रत्यक्षमपि चात्रैव दत्तहस्तकम् ।

एवं च—

प्रत्यक्षबाधितत्वं पक्षस्य क्षिपति तेऽनुमानततिम् ।
भस्मीकरोति किं न हि पलालकूटं कृशानुकणः ॥ ६४७ ॥
प्रत्यक्षाक्षिप्तपक्षे च हेतूनामभिधानतः ।
कालात्ययापदिष्टत्वं स्पष्टं निष्टङ्क्यतां त्वया ॥ ६४८ ॥

नावयवेभ्योऽवयवी भिन्न एवाशक्यविवेचनत्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानबाधितश्च पक्षः । विवक्षितावयवेभ्योऽन्यत्र नेतुमशक्यत्वं ह्यत्राशक्यविवेचनत्वम् । तच्च तन्त्वादिभ्यः पटादेः पृथग्देशं नेतुमशक्यत्वेन सुप्रसिद्धम् । न चैकद्रव्यवर्तिरूपादिभिर्व्यभिचारः । तेषामपि तद्द्रव्यतादात्म्यात्कथंचिदेकत्वात् । अपि च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदभावास्पदत्वादीनि साधनानि सर्वाण्यपि कथंचित्सर्वथा सामान्येन वा संगी-

र्येरन् । आद्ये कल्पे विरुद्धता कथंचिद्व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावास्पदत्वादीनां कथंचिद्भेदेनैव व्याप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रतिवाद्यसिद्धिः । जैनानां सर्वथा व्यवच्छेदकभावास्पदत्वादेस्तन्तुपटादिष्वप्रसिद्धेः । तृतीये तु संदिग्धानेकान्तः । सामान्येन व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावास्पदत्वादिसद्भावेन भवितव्यमेव । कथंचिद्भेदेनेत्यत्र प्रमाणाभावात् । निश्चितव्यवहारश्च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावास्पदत्वहेतुः । षण्णां पदार्थानामास्तित्वमित्यादौ तद्भावेऽपि भेदाभावात् । अथ सदुपलम्भकप्रमाणविषयत्वं धर्मान्तरं षण्णामस्तित्वमिष्यत इति न हेतोर्व्यभिचारः । तदचारु । सप्तमपदार्थप्रसक्तेः । अथ षट्पदार्थव्यतिरिक्तानामपि धर्माणामभ्युपगमान्नायं दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः— '**एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः**'[1] इति । असदेतत् । तैस्तेषां संबन्धानुपपत्तेः । तमन्तरेण च धर्मधर्मिभावायोगात् । अन्यथातिप्रसंगात् । न च संयोगलक्षणोऽत्र संबन्धः । संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव भावात् । नापि समवायस्वरूपः । स तावत्तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमात् । समवायेन च सह समवायसंबन्धे द्वितीयसमवायाभ्युपगमप्रसंगात् । षड्भिः पदार्थैर्धर्माणामुत्पादनात् । तेषां तैः संबन्धाभ्युपगमे पटादयोऽपि तन्त्वादिसंबन्धिनस्तथैव स्युरिति समवायाख्यसंबन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवतु वा षण्णामस्तित्वं धर्मान्तरम् । तथापि व्यभिचार एव । तदस्तित्वेऽपरास्तित्वाद्यभावेऽपि तदस्तित्वप्रमेयत्वाभिधेयत्वानीति व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावप्रवृत्तेः । अथ तत्राप्यपरास्तित्वाद्यभ्युपगमस्तदानवस्थाप्रसक्तिः । न चेष्टत्वान्न दोषः । सर्वेषामप्युत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद्धर्मित्वप्रसक्तेः षडेव धर्मिणः प्रोक्ता इत्येतस्यानुपपत्तेः । न च धर्मिरूपा एव ये त एव षट्त्वेनावधारिता इति वक्तव्यम् । गुणादीनामनिर्देशप्रसंगात् । न हि गुणादीनां धर्मिरूपतैव किंतु द्रव्याश्रितत्वाद्धर्मरूपत्वमिति । यस्त्वाह— सदुपल-

१ प्र. पा. भाष्ये पृ. ५ पं. १.

भकप्रमाणगम्यत्वं षण्णामस्तित्वमभिधीयते । तच्च षट्पदार्थविषयं ज्ञानं, तस्मिन्सति सदिति व्यवहारप्रवृत्तेः । एवं प्रमाणजनितं प्रमेयत्वमभिधानजनितमभि ....

नीलादिविलक्षणे पीतादौ प्रतिभासमाने नीलादिप्रत्यभिज्ञानमस्ति । तस्मात्कथंचिद्विरुद्धनीलादितादात्म्येनावस्थितं कथंचिदेकं तच्चित्रं रूपमुपगन्तव्यम् । तथा च व्यभिचारः स्पष्टः ।

एवं च वैशेषिककुञ्जराणां दशानुमानीदशनावलीयम् ।
दोषैरनेकैश्चलितात्र मूलात्क्लेशस्थिते केवलमस्ति हेतुः ॥ ६४९ ॥

यच्चोक्तम्—' स्थूलप्रतिभासो न स्यात् ' इति तदप्यसाधीयः । तत्तदवयवानामवस्थाविशेषस्य कथंचिदविष्वग्भूतस्यैकस्य चावयविशब्दवाच्यस्याभ्युपगमात् । एवं च तादृशस्थूलावयविव्यपेक्षयाऽणुत्वव्यपदेशोऽपि परमाणुषु सूपपाद एव । अपि च शुचिविचारचातुरीचुञ्चुचेतसां शेमुषीचक्षुषि नायमेकान्तेनैकरूपः परिस्फुरतीति कथंचिदनेकेनानेन भवितव्यम् । न चानेकेऽमी अवयवेभ्यो भिद्यमानमूर्तयः समुपलभ्यन्त इति यावन्तोऽवयवास्तावदात्मकत्वमवयविनः स्वीकर्तव्यम् । तथा हि— यदेकान्तेनैकरूपं न तदनेकवृत्ति चलाचलं रक्तारक्तमावृत्तानावृत्तं वा भवितुमर्हति । एकान्तैकरूपश्चावयवी स्वीकृतस्त्वयेति व्यापकविरुद्धोपलब्धेः । अनेकवृत्त्यादेर्हि व्यापकमनेकत्वं तद्विरुद्धं चैकत्वमत्रोपलभ्यमानमनेकत्वं व्यावर्तयति । तच्च व्यावर्तमानमनेकवृत्त्यादि स्वव्याप्यमादायैव व्यावर्तत इति । अथाचक्षीथाः , किमिदं स्वतन्त्रसाधनं प्रसंगसाधनं वा । न प्रथमम् । अवयविनः प्रमाणासिद्धत्वेन हेतोराश्रयासिद्धत्वदोषात् । प्रमाणसिद्धत्वे वा तत्प्रतिपादकप्रमाणाबाधितपक्षनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्य कालात्ययापदिष्टत्वदोषदुष्टत्वात् । न च परस्यावयवी सिद्ध इति नाश्रयासिद्धत्वदोष इति वक्तुं युक्तम् । यतः परस्य किं प्रमाणतोऽसौ सिद्धः स्यादप्रमाणतो वा । प्रमाणतश्चेद्भवतोऽपि किं न

सिद्धः । प्रमाणसिद्धस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् । तथा च तदेव कालात्ययापदिष्टत्वं हेतोः । अथाप्रमाणतस्तर्हि प्रमाणं विना प्रमेयस्यासिद्धिरित्येव च वाच्यम् । किमनुमानोपन्यासेन । अप्रमाणासिद्धश्च परस्यापि न सिद्ध इति पुनरप्याश्रयासिद्धत्वम् । नापि प्रसंगसाधनमेतत् । यतो व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते स प्रसंगः । व्याप्याभ्युपगमश्च परस्य प्रमाणपूर्वकत्वेन त्वयावधारितोऽन्यथा वा । आद्यपक्षे न प्रसंगस्योत्थानम् । तेनैव प्रमाणेन तद्व्याप्तेः पराकरणात् । द्वितीयपक्षे तु प्रमाणमेव परः प्रष्टव्यः । किंप्रमाणकोऽयं तवाभ्युपगम इति । न च परस्यैकान्तैकरूपत्वस्यानेकवृत्त्यभावादेश्च व्याप्यव्यापकभावः प्रासिध्यत् । अनेकवृत्त्यादिसद्भावेऽपि सामान्यादावेकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति । तदेतदखिलमनलप्लुष्टपलालपूलपर्यन्तमनुकरोति । यतः प्रथमपक्षस्तावदनभ्युपगमादेव निरस्तः । प्रसंगसाधनकल्पे तु यौ विकल्पावकल्पयिषातां तौ यदा शब्दनित्यत्वादितूष्णीकामाकलय्य स्थातुमर्हसि त्वम् । तत्प्रतिषेधानुमानस्य सकलस्य तेन तिरस्करणात् । अथाप्रमाणसिद्धस्तर्हि पर एव प्रमाणं प्रष्टव्यो, न चैवम् । तत्र तत्र तत्प्रतिषेधानुमानोपन्यासात् । अथाप्रमाणसिद्ध एव पराभ्युपगमः परं.... ....राभ्युपगमप्रतिषेधं परित्यज्यान्यत्र प्रसंगः प्रत्यपादि । तथा हि— यद्येकान्तैकरूपत्वमूरीक्रियतेऽवयविनस्तदा तद्व्यापकमनेकवृत्त्यभावादिकमपि भवेदिति संभावनागर्भाभ्युपगमद्वारेण प्रसंगमभिधाय तस्य न.... .... प्रतिपाद्यते । एकान्तैकरूपत्वविरुद्धं ह्यनेकरूपत्वं तेन व्याप्तस्यानेकवृत्त्यादेरत्रोपलम्भः । विपर्ययहेतुरेव च मौलो हेतुः । न चायं नोभयोरपि सिद्धोऽनेकवृत्त्यादेस्तत्रोभयसंमतत्वात् । नाप्याश्रयासिद्धोऽवयव .... माणस्यात्रानेनोपस्थानात् । यत्खलु यन्मात्रनिमित्तं तत्तस्मिन्सति भवत्येव यथाऽ-

न्त्यकारणसामग्रीमात्रनिबन्धनोऽङ्कुरस्तस्यां सत्यां भवत्येव । विरुद्धधर्माध्यासमात्रनिमित्तश्चानेक .... भावात्सर्वत्राभवनप्रसंगोऽत्र विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । तथा हि— यथा निमित्ताभावेऽपि भवतोऽहेतुकता । तथाऽविकले .... विरुद्धधर्माध्यासस्यानेकत्वनिबन्धनत्वाभावेऽनेकत्वकिंवदन्ती च भुवनेऽस्तमियात् । यदुक्तम्—' यदि विरुद्धधर्माध्यासः पदार्थानां भेदको न स्यात्तदान्यस्य तद्भेदकस्याभावाद्विश्वमेकं स्यात् । प्रतिभासभेदस्यापि तमं .... सर्वात्मनैकदेशेन वा वर्तेत । यदि सर्वात्मना तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवावयविनः स्युः । स्वभावभेदमन्तरेण प्रत्यवयवं तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च युगपदनेककुण्डादिव्यवस्थितबिल्वादिवदने .... भागाभावान्नित्यत्वं च कार्यद्रव्यस्य भवेत् । एकस्यापि च जनकत्वेन सामग्र्याऽजनकत्वं प्रतीयमानं व्याहन्येत । अवयवेषु चावयवीति प्रत्ययाभावः प्रसज्यते । वृत्तौ चैकस्मिन्नवयवे युगपद्भावाभावौ स्याताम् । तथा हि .... वर्तते तदपि न प्रशस्यम् । निरंशस्यावयविनः स्वीकारात् । सांशत्वे वा तेऽपि ततो भिन्नाः स्युरभिन्ना वा । भिन्नत्वे पुनरप्यनेकांशेषु वृत्तेरेकस्य सर्वात्मनैकदेशविकल्पा नेति .... निमज्जेदंशिनि वांशः । प्रथमपक्षे तद्वत्करचरणशिरोग्रीवादिष्वप्यवयवेषु किं नास्य निमज्जनमभ्युपगम्यते । तथाभ्युपगमे चापरावयविकल्पना न स्यात् । अवयवप्रचयात्मकत्वात्तस्य । द्वितीयपक्षे तु निरंशोंऽशी भवेत्तत्र च पूर्वनीतितोऽनेकवृत्तित्वे वा विरुद्धधर्माध्यासि- .... षु पुरुषावयविनं संबन्धयति तावत्तन्त्वादिष्वपि किं न संबन्धयेदवृत्तेरविशेषात् । अथ वर्तते तदा तत्रापि यदि समवायो

वृत्तिस्तदाऽनवस्था । किं च वृत्तेः समवायरूपत्वपरिभाषायामपि न विरुध्यते .... द्वितीये तु यावदवयव- मवयविनो भवेयुरिति सिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः । अथ सर्वैकदेशादि- र्भेदशब्दः । न च भेदशब्दस्याभिन्नेऽवयविन्युपपत्तिर्बहुषु दृष्टत्वात् । तथा हि– बहूनामन्यतम ए.... .... दृश्यत एव । अथौपचारिक एवायं पटकारणेषु तन्तुषूपचारतः पटा- भिधानप्रवृत्तेस्तत्सामानाधिकरण्येन सर्वादिशब्दप्रयोगादिति चेत् । मैवम् । एवं सर्वदैव पटशब्दाद्बहुवचनप्र.... .... ति वाच्यमस्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्खलद्वृत्तितयाऽगौणाद्भेदप्रसक्तेर्न चासावस्ति । तथा हि– सर्वः पटः कुण्डेषु वर्तत इत्यत्र नैवं बुद्धिर्न पटो वर्तते किंतु तत्कारणभूतास्तन्तव इति । किं च भेदे.... .... युक्तः । मोपपादि वाऽत्र शर्वादिशब्दप्रयोगस्तथापि न शब्दप्रवृत्त्य- नुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्त्वर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम् । तत्र तच्छब्दाप्रवृत्तावपि व्याप्तव्याप्तिशब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथा ह.... .... तस्यैकदेशाभ्यां व्याप्ता तौ विहाय प्रकारान्तरेण वृत्तेरसंभवात् । यत्खल्वर्थान्तरभूतं यत्र वर्तते तदेक- देशेन य.... ....ल्त्वं तच्चैकस्य व्याहन्यते । अथावयवानामेव चलाचलत्वं विरुद्धधर्मसंसर्गः । ततोऽ- र्थान्तरभूतस्यावय .... विनमायोगात् । तथा हि– यदा पुरुषो हस्तमुत्क्षेप्तुमपक्षेप्तुं वेच्छति तदा हस्तवर्त्यात्मप्रदेशे प्रयत्नो जायते .... तं प्रयत्नं हि तस्योत्क्षेपणापक्षेपणयोरशक्यकरणत्वाद्धुल्वस्यापि कारणत्वम् । यदा तु शरीरं चलयितुमिच्छति तदा .... स्तु निमित्तकारणमिति चेत्तद .... तमावतः स्यात् । अथ नायं तत्र स्थितिस्तर्हि गच्छती.... .... दैव स्वावयवेषु समवायात् । अथ गमननिवृत्तिः स्थितिस्तदा प्रोक्त

एव दोषः । अथ व्याप्यवृत्त्येव कर्मेति तावत्म .... संयोगस्तत्र समुपलभ्यते चैत्रोऽत्र संयुक्त इति प्रतीतेस्तर्हि करशाखामात्रेऽपि चलिते चैत्रस्य चलनमुपलभ्यत ....[1] .... अथात्रावयविसंयोगो भवत्येव तत्कारणस्यावयवसंयो- .... चैत्रश्चलतीति प्रत्ययानुत्पत्तेरिति तन्नुद्धोप्ययमेव तस्याबाध्यमानस्यानुभवात् । अथात्मनि शरीरचलनेच्छया श .... रक्तत्वात्तद्वयविरूपस्यारक्तत्वप्रसक्तेर्युगपद्रक्तारक्तरूपद्वयोपलब्धिप्राप्तेः । अपि च तदारम्भकोऽप्यवयवो यद्यवयविरूपस्तदा संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तत्राप्येकदेशवृत्तित्वमिति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथाणुरूपस्तदाणूनामतीन्द्रियावयवाश्रितः संयोगोऽप्यतीन्द्रिय एवेति न रक्तोपलम्भो भवेत् । अथ तृतीयः पक्षः । तदप्ययुक्तम् । संयोगस्याप्याश्रयानुपलब्धावनुपलब्धेः । अन्यथा घटपिशाचसंयोगस्याप्युपलब्धिः स्यात् । एवं चाङ्गुलिरूपवद्रागस्याप्यदृष्टाश्रयस्यानुपलब्धेराश्रयोपलब्धावेवोपलब्धेरिति व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । गन्धेन च व्याप्यवृत्तिना व्यभिचारः । तस्याश्रयानुपलब्धावप्युपलम्भात् । अथारक्तेष्ववयवेषु समवेतद्रव्यस्योपलब्धावपि न रागसंयोगस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धौ नास्योपलब्धिरेवेत्यव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते । नैतदपि युक्तम् । रक्तारक्तावयवसमवेतस्यावयविन एकत्वात्तदुपलम्भे रागद्रव्यसंयोगस्याप्यवश्यमुपलम्भोपपत्तेः । अन्यथा तदैक्यायोगात् । अनैकान्तिकं चेदृशमव्याप्यवृत्तिमाश्रयोपलब्धावपि व्याप्यवृत्ते रसादेः कदाचिदनुपलम्भात् । ततः सिद्धं रक्तारक्तत्वं विरुद्धधर्मसंसर्ग इति । आवृतानावृतत्वमपि तथैव । तथा हि— कौपीनादिना शरीरस्यैकदेशावरणे सकलं तदाव्रियते न वा । प्रथमपक्षे विवक्षितवाक्यवत्सकलस्यानुपलब्धिप्रसंगः । अथ नेति पक्षः । अवयवावरणेऽपि हि न शरीरस्यावरणमवयवावारकद्रव्य-

१ न. पुस्तके, अत्र कानिचिदक्षराण्यसंगतार्थानि सन्ति ।

संयोगस्य तदावरणे सामर्थ्याभावात् । न खलु यावानवयवद्रव्यसंयोगोऽवयवमावृणोति तावानेवावयविनं तस्य महत्त्वात् । यद्येवं प्रदेशतस्तस्यावरणमस्ति न वा । अस्ति चेत् । न युक्तमेतत् । अनंशस्य प्रदेशाभावस्तथा तन्त्वावरणस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ तु विरुद्धधर्मसंसर्गः स्पष्ट एव । अथावयवावारकद्रव्यसंयोगेनावयविनः प्रदेशतोऽपि .... शे तस्योपलब्धिप्रसंगात्समग्रोऽप्यवयवी विलोक्येताविशेषात् । न ह्यवयवानामावरणे वावयविनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । उभयत्रास्यानावृतस्याभ्युपगमात् । समग्रासमग्रशब्दयोश्च यथात्र वृत्तिस्तथोक्तमेव । अवयवावरणेऽप्यवयविनोऽनावरणे च तत्र तस्य वृत्तिविरोधः । यत्खलु यत्र वर्तते.... .... यथा घटादावाव्रियमाणे तद्गत .... दिना कतिपयावयवानामावरणात्तस्याप्यावरणं स्वीकर्तव्यम् । यथा च सिद्धो विरुद्धधर्मसंसर्गस्ततोऽपि कथंचिदनेकत्वं ततोऽपि चावयवेभ्यः कथंचिद्विष्वग्भाव इति । यच्चोक्तम्—' अनेकवृत्त्यादिसद्भावेऽपि सामान्या .... तदप्यनवदातम् । कथंचिदनेकत्वप्रतिपादकस्यैव प्रमाणस्य तत्र प्राक्प्रतिपादनात् ।

इति विचारधुरामधिरोपितो न पुनरेति घटामवयव्यसौ ।
अवयवव्यतिरेकमुपेयिवानतितरां कथमस्तु सखे ततः ॥ ६५० ॥

स्वकप्रतीकप्रकरात्कथंचिद्भिन्नस्वरूपं कलशादिवस्त्वा ?
प्रत्यक्षल .... लक्षणं संप्रति शिक्षयाम ॥ ६५१ ॥

एवं खल्वमी समाचक्षते न रूपादिभ्यः पृथग्भूतोऽवयवी प्रत्यक्षे लक्ष्यते । चक्षुराद्यक्षप्रभवप्रत्यये रूपादिपरमाणुप्रचयस्यैव प्रतिभासात् । नाप्यनुमानेनावयविभावाविनाभावभाजो लिङ्गस्य कस्याप्यसंभवात् । प्रत्युत बाधकमेव तत्रानुमानमुत्तिष्ठते । तथा हि– यदुत्पत्तौ निमित्तं नोपपत्तिमियर्ति तन्नास्ति यथा वान्ध्येयो नोपपद्यते चावयव्युत्पत्तौ

र्किंचिन्निमित्तमिति । तथा हि– द्व्यणुकाद्यवयवव्युत्पत्तौ निमित्तं परमाणुसंयोगः समयो .... कदेशेन वा स्यात् । यदि सर्वात्मना तदा पिण्डस्याणुमात्रतापत्तेर्वितीर्णस्तोयाञ्जलिरवयविकथायै । अथैकदेशेनेति पक्षः । सोऽपि न क्षमः । परमाणूनां देशासंभवात् । तत्संभवे तेषां परमाणुत्वायोगात् । दिग्भागभेदतः परमाणुषट्के न युगपत्संयुज्यमानानां तेषां षडंशत्वानुषंगात् । तस्मादयःशलाकाकल्पाः परमाणव एव परमार्थसन्तः स्वीकर्तव्याः । त एव च स्थूलतथाविधाकृतिच्युता अपि तदाकारप्रतीतेर्निमित्ततामुपयान्ति चिकुरा इव तैमिरिकोपलब्धेरिति ।

करोत्यहो रक्तपटेषु राज्यमेकान्तपक्षास्थितिमोहराजः ।
यल्लक्ष्यमाणं जगतापि साक्षाद्विक्षिप्य जल्पन्ति तदन्यदेते ॥६५२॥

तथा हि– यदजल्पि ‘ रूपादिपरमाणुप्रचयस्यैव प्रतिभासात् ’ इति तदसत् । यतः किमिदं प्रचयशब्दाभिधेयं धीमताधीतम् । देशः, प्रत्यासत्तिः, संयोगविशेषो भूयस्त्वमात्रं वा । प्रथमपक्षद्वयेऽवयविसिद्धिरप्रत्यूहा । देशस्य व्योमाद्यंशस्वभावस्य स्वयमवयवित्वादवयविना समानन्यायता संयोगस्य स्वीकारे प्रागेवावयविकक्षीकाराच्च । तृतीयपक्षे न चक्षुरादेः परमाणुप्रचयस्य प्रतिभासः स्यात् । रूपादीनां प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया तत्परमाणुप्रचयस्यैकेन्द्रियाविषयत्वात् । नापि प्रतिनियतैरपीन्द्रियैः प्रतिनियतानामपि तेषां ग्रहणमनुगुणं परमाणूनां हृषीकगोचरत्वासंभवाद्विषयलक्षणरहितत्वात्स्वाकारज्ञानजनकत्वं हि विषयलक्षणमाचक्षते भिक्षवः । न च तदणूनां विद्यते । सर्वत्र स्थूलाकारस्यैव संवेदनात् । विलक्षणाकारज्ञानजनकस्यापि विषयभावे चक्षुरादेरपि विषयत्वं स्यात् । अथ नीलाद्याकारार्पकत्वं परमाणूनामस्ति तद्वशेनैव विषयत्वम् । तदयुक्तम् । यतोऽयं नीलाद्याकारः स्थूलात्मकत्वेनैव संवेद्यते न परस्परासंश्लिष्टपरमाण्वात्मकत्वेन । कुतश्चायं विशेषोऽवधार्यते नीलाद्याकारस्यैव बाह्यजन्यत्वं न स्थूला-

कारस्येति । न ह्याकारतादिना स्थूलाकारवन्नीलाद्याकारोऽपि ज्ञानस्यादाकारादर्थान्तरभूतः कदाचिददर्शि । तत्कथं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामपि विशेषस्तदाकारयोः कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते । अर्थापत्त्या तु स्थूलाकारस्यापि बाह्यजन्यत्वसिद्धिः स्यात् । समानयोगक्षेमत्वात् । बहवः संनिविष्टाः परमाणव एव स्थूलत्वेनावभासन्त इति चेत् । नैवम् । संनिवेशस्तेषां देशप्रत्यासत्तिः संयोगविशेषो वेत्यादिनास्य प्रचयवन्निर्मूलनार्हत्वात् । प्रत्येकमसंचितास्थूलेषु परमाणुषु तथाकारं ज्ञानं च भ्रान्तमेव स्यात् । अथ बुभुक्षाक्षामकुक्षेः क्षीरोपढौकनं प्रातरेवैतत्प्रियमेव हि मे स्थूलैकप्रतीतेर्भ्रान्तत्वमिति चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि कालकूटच्छटालाञ्छनं तत्र न स्यात् । एवं हि क्वचिदभ्रान्तेन स्थूलैकाकारप्रत्ययेनावश्यं भवितव्यम् । सर्वत्राभ्रान्तिपूर्वकत्वात् भ्रान्तेः । न खल्वनाकलितसत्यकलधौतस्य पुंसः शुक्तिशकले कलधौतभ्रान्तिर्भवितुमर्हति । वासनावशादेवामूदृशी प्रतीतिः प्रादुर्भवतीति चेत् । तर्किं शुक्तौ रजतप्रतीतिर्न वासनानिमित्ता यदगृहीतरजतस्य कदाचिन्नोल्लसति । ततो वासनाप्यस्य प्रत्ययस्यास्तु निमित्तम् । किं तु नेयमणुगृहीततया स्थूलाकारस्योद्बोद्धुमर्हति । किं च यदि वासनावशात्तथा प्रतीतिस्तदा कथं कोटिप्रमाणानामपि पुंसां घटे घटोऽयं घटोऽयमित्येकाकारैवाहंप्रथमिकया प्रतीतिरुज्जिहीत । वासनाया एकत्वादिति चेत् । नन्वेकत्वमेकस्वरूपमेकादक्षत्वं वा विवक्षितम् । नाद्यः कल्पः । अनेकसंतानस्थितैकवासना .... किमुत्तरं वितरति । अथास्त्वेवं बाह्यस्याभावो ज्ञानस्यैव परमार्थसत्त्वादिति चेत् । न । तस्यापि परमाणुरूपत्वेन प्रकृतदूषणानतिक्रमात् । मा भूत्तदप्यस्तु । परमकाष्ठानिष्ठं शून्यमेवेति चेत् । नैवम् । तस्य प्रागेव प्रतिघातात् । संयोगहेतुस्वभावापेक्षयेति पक्षस्तु कक्षीक्रियत एव । दिग्भेदेनाणुसंयोगहेतुभूतस्वभावलक्षणांशानां पर-

माणुषु संमतत्वात् । कथमन्यथा नीराहरणाद्यर्थक्रियाकारिणः कुम्भादेर्निवृत्तिः । न हि परमाणवस्तत्कारिणः परस्परमसंश्लिष्टत्वात्कपालप्रतिकपालादिकलापवत् । अथ देशप्रत्यासत्तिभाजस्ते तत्कारिणः । नैवम् । अवयविनोऽनभ्युपगमे देशप्रत्यासत्तेरप्यनुपपत्तेः । घटाधारभूप्रदेशस्यावयवित्वात् । नैरन्तर्येणोत्पन्नास्तत्कारिण इति चेत् । ननु नैरन्तर्यमेकत्र देशेऽवस्थानम्, अन्तरालाभो वा । आद्यपक्षोऽस्मद्गृहाद्भिक्षितः । सौगतानामेकदेशस्यासंभवात् । द्वितीये तु किमन्तरालशब्दवाच्यं स्यात् । यद्याकाशं तदा सिद्ध एवावयवी तस्यापि सप्रदेशत्वात् । आलोकमन्तः परमाणवोऽन्तरालं तस्य चाभावो घटादिपरमाणूनामन्तरेषु स्पष्ट एवेति चेत् । न त्वन्तरशब्दवाच्यं व्योम स्यादन्तरालमेव वा । आद्यः कृतोत्तर एव । द्वितीये तु सुतरामालोकतमःपरमाणूनां तत्र भावोऽभिहितो भवेत् । अन्तराले हि यदान्तरालाभावोऽभिधीयते तदाऽन्तरालशब्दाभिधेया आलोकतमःपरमाणवस्तत्र सिद्धाः स्वीकर्तव्याः । न चालोकतमःपरमाणवो नियताः केचन निश्चिताः सन्ति येषु क्वापि तदपरेषामालोकतमःपरमाणूनामभावोऽभिधीयेत । कपालानि च जलाहरणं कथं न कुर्युः । तदन्तरालभूतेष्वालोकतमःपरमाणुषु तदपरेषां तेषामभावात् । अस्तु वा यत्किंचिदन्तरालशब्दवाच्यं तथापि पाषाणखण्डपरमाणवः किमिति न जलाहरणं कुर्वन्ति । तेषां नैरन्तर्योत्पादस्य तत्रापि भावात् । अथ तेनैवाकारेणोत्पन्नास्ते तत्कारिणो नान्यथा । नन्वेतदप्यस्मद्गृहभिक्षितमेव । आकारशब्देन संयोगविशेषादेः कस्यचिदभिधानात् ।

अहो तु खलु बौद्धानां भिक्षुत्वमति युज्यते ।
भिक्षाशीलतयैवैषां यद्गृहे जायतेऽखिलम् ॥ ६५३ ॥

एवं च—

संयोगहेतुभूतस्वभावषद्के स्थितेऽणुषु प्रकटे ।
अवयविजन्मनिमित्तं संयोगः संगतिमगच्छत् ॥ ६५४ ॥

सिद्धे चास्मिन्नुपन्यस्तं यत्पुरा साधनं त्वया ।
स्थूलस्याभावसंसिद्धौ तदसिद्धमिति स्थितम् ॥ ६५५ ॥

त एव च स्थूलतथाविधाकृति-
च्युता अपीत्यादि यदप्यलप्यत ।
तदप्यशेषं गदितोत्तरक्रमा-
दपास्तमेवेति बुधेन बुध्यताम् ॥ ६५६ ॥

परिहर ततो दूरादेतान्कलङ्कविसंस्थुला-
नवयविकथाच्छेदे विद्वन्नलीकमनोरथान् ॥
न खलु विदुषां निन्दापात्रे कथंचन कश्चन
क्वचन कुरुते प्रेक्षाकारी परिग्रहपातकम् ॥ ६५७ ॥

एवं च महीप्रमुखं द्रव्यचतुष्कं कणादनिर्दिष्टम् ।
कथमपि नोपैति घटां यन्नित्यानित्यतास्पदं सिद्धम् ॥ ६५८ ॥

यदप्युक्तम्– 'आकाशकालदिश इतरेभ्यो भिद्यन्ते' इत्यादि । तत्र दिशोऽसत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात्पक्षैकदेशासिद्धो हेतुः । आकाशे तु द्वयी विप्रतिपत्तिरावयोरेकान्तनित्यत्वे निरंशत्वे च । तत्रैकान्तनित्यत्वमपहस्तितं प्रागेव । निरंशत्वं तु निरस्यते ।

आकाशस्य निरंशत्वखण्डनम् ।

अथ कथमेवं शक्यं निरंशमाकाशम्, सर्वजगद्व्यापित्वात् । यन्न निरंशं न तत्तथा दृष्टम् । यथा घटः । न च न तथेदं तस्मात्तथा, इत्यनुमानस्य निरंशत्वासिद्धौ बद्धकक्षस्य सत्त्वात् । तदयुक्तम् । पक्षस्यानुमानेन बाधितत्वात् । तथा हि– नाकाशमनंशम्, सकृद्भिन्नदेशद्रव्यसंबद्धत्वात् । काण्डपटवत्[1], इति । यदप्युच्यते– 'निरंशमाकाशं सदावयवानारभ्यत्वात्परमाणुवत्' इति । तदप्यनेनैव निरस्तम् । अनुमानबाधितपक्षत्वाविशेषात् । किं च यदि सर्वथा सदावयवानारभ्यत्वं हेतुस्तदा प्रतिवाद्यसिद्धः पर्यायार्थादेशात्पूर्वपूर्वाकाशप्रदेशेभ्य उत्तरोत्तराकाशप्रदेशोत्पत्तेः कथं-

१ ध्वजदण्डस्थवस्त्रवत् ।

चित्तदभिन्नस्य व्योम्नोऽपि समुत्पादादारम्भ्यारम्भकभावोपपत्तेः । अथ कथंचित्सदावयवानारम्भ्यत्वं हेतुस्तदा विरुद्धः । कथंचिन्निरंशत्वस्य सर्वथा निरंशत्वविरुद्धस्य साधनात् । स्यान्मतम् । नाकाशस्य प्रदेशा मुख्याः सन्ति स्वतोऽनवधार्यमाणत्वात्परमाणुवत् । पटादीनां हि मुख्याः प्रदेशाः स्वतोऽवधार्यमाणाः सिद्धाः । सुरसरणौ तु स्वतोऽवधार्यमाणत्वं न तेषामस्ति । घटाकाशं पटाकाशमित्युपाधिवशादेवावधारणात्तदनुपपन्नम् । व्यणुकादीनां व्यणुकाद्यवयवैरनैकान्तिकत्वात् । तेषामस्मदादिभिः स्वतोऽनवधार्यमाणानामपि मुख्यतया भावात् । अत्यन्तपरोक्षत्वादस्मदादिभिस्ते स्वतो नावधार्यन्त इति चेत् । तत एवाकाशप्रदेशाः स्वतोऽनवधार्यमाणाः सन्त्वस्मदादिभिः । अतीन्द्रियार्थदर्शिनां तु यथा व्यणुकादयः प्रदेशाः स्वतोऽवधारणीयास्तथाकाशप्रदेशा अपीति स्वतोऽनवधार्यमाणत्वादित्यसिद्धो हेतुः । उपचरितत्वे चाकाशप्रदेशानां मुख्यकार्यकरणं न स्यात् ।

सज्जनतयोपचरितोऽपि दुर्जनप्रकृतिरत्र कोऽपि पुमान् ।
न खलु जनकर्णकुहरं सिञ्चति वचनामृतच्छटया ॥ ६५९ ॥

अन्यथा मुख्यसज्जनत्वप्रसंगात् । प्रतीयते च मुख्यं कार्यमनेकपुद्गलादिद्रव्यावगाहनलक्षणम् । निरंशस्यापि विभुत्वात्तद्युक्तमिति चेत् । कथं विभु निरंशं चेति । सर्वद्रव्यव्यापकत्वं हि विभुत्वम् । तत्कथं निष्प्रदेशस्य स्यात् । किं च कथंचित्सांशमाकाशं परमाणुभिरेकदेशेन संयुज्यमानत्वात्पटवत् । तस्य तैः सर्वात्मना संयुज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसंगः । तथा चाकाशबहुत्वापत्तिः । स्यान्मतम् । नैकदेशेन सर्वात्मना वा परमाणुभिराकाशं संयुज्यते किं तर्हि संयुज्यत एव यथावयवी स्वावयवैः, सामान्यं वा स्वाश्रयैः समवेयत एवेति । तदसत् । साध्यसमत्वान्निदर्शनस्य । तस्याप्यवयव्यादेः सर्वथा निरंशत्वे स्वावयवादिभिरेका-

---

१ सुरसरणिः— आकाशः । ' अनन्तं सुरवर्त्म खम् ' इत्यमरः ।

न्ततो भिन्नैः संबन्धे यथोक्तदोषानुषङ्गात् । कार्त्स्न्यैकदेशव्यातिरिक्तस्य प्रकारस्य तत्संबन्धनिबन्धनस्यासिद्धेः । कथंचित्तादात्म्यस्य तत्संबन्धत्वे स्याद्वादमतसिद्धिः । सामान्यतद्वतोरवयवावयविनोश्च कथंचित्तादात्म्योपगमात् । न चैवमाकाशस्य परमाणुभिः कथंचित्तादात्म्यमित्येकदेशेन संयोगोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च सांशत्वसिद्धिः । किं च सांशमाकाशम्, श्येनमेषाद्यन्यतरोभयकर्मजसंयोगविभागान्यथानुपपत्तेः । श्येनेन हि स्थाणोः संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजः । तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं श्येनं तदाकाशप्रदेशाद्वियोज्य स्थाण्वाकाशदेशेन संयोजयति । ततो वा विभज्याकाशदेशान्तरेण संयोजयतीति प्रतीयते । न चाकाशस्यांशाभावे तद्घटते । कर्माश्रयभूतश्येनस्थाण्वोरेकदेशत्वात् । एतेन मेषयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्याप्रदेशत्वे न घटत इति निवेदितम् । क्रियानुपपत्तिश्च तस्या देशान्तरप्राप्तिहेतुत्वेन व्यवस्थितत्वाद्देशान्तरस्य चासंभवात् । तत एव परत्वापरत्वपृथक्त्वाद्यनुपपत्तिः पदार्थानां विज्ञेया । यदि च निरंशमाकाशं तर्हि तद्वत्तदाश्रितस्य शब्दस्यापि व्यापित्वापत्तिः । तस्याव्याप्यवृत्तित्वे वा कथं तदधिकरणस्य व्योम्नः सांशत्वं न स्यात् । यतो व्याप्यवृत्तित्वमस्य पर्युदासरूपं वा स्यात् । आद्यपक्ष एकदेशवृत्तित्वमेवाभिहितम् । भवेदाकाशं व्याप्य शब्दो न वर्तत इति ब्रुवतस्तदेकदेशे वर्तत इत्यापत्तेः । व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्त्यवृत्तित्वं तत्प्रतिषेधे त्वेकदेशवृत्तित्वमेव भवति ।

एवं च—

ध्वनिरेकदेशवृत्तिः प्रदेशशून्ये च वर्तते व्योम्नि ।
इति मे माता वन्ध्येत्यस्य चिरान्मित्रमीक्षितं सूक्तम् ॥६६०॥

प्रसज्यपक्षे तु व्याप्यवृत्तौ निषिद्धायां नभस एकदेशानभ्युपगमे तेनापि वृत्त्यसंभवे वृत्तिमात्रस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । न चैतत्तवोपपद्यते । शब्दस्य गुणत्वस्वीकाराद्गुणस्य चावश्यं द्रव्याश्रितत्वा-

त्समवाय एव वृत्तिरिति चेत् । न । तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । यदि च निरंशं नभो भवेत्तदा श्रवणसमवेतस्येव ब्रह्माण्डवर्तिनोऽपि शब्दस्यास्मदादिभिरुपलम्भः स्यात् । निरंशैकाकाशलक्षणश्रोत्रसमवेतत्वात् । अथ धर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशदेश एव श्रोत्रम् । तत्र ब्रह्माण्डवर्तिनः शब्दस्यासमवायान्नास्मदादिभिरुपलम्भः । नन्वयमन्धसर्पबिलप्रवेशन्यायेन सावयवत्वाङ्गीकार एव परिहारः । श्रोत्राकाशदेशात् ब्रह्माण्डवर्तिशब्दाधाराकाशस्यान्यत्वात् । किं चैतस्मिन्नभ्युपगमे संतानवृत्त्या शब्दस्यागतस्य श्रोत्रेणोपलब्धिर्न स्यात् । अपरापराकाशदेशोत्पत्तिद्वारेणास्य श्रोत्रसमवेतत्वासंभवात् । कृशानुवेश्मादीनामेकदेशतावैशसं चापनीपद्येत । अभिन्नैकनभःसंसर्गित्वात् । तथा हि— येनैव वियत्स्वभावेन स कृशानुः संयुक्तस्तेनैवाखिलमपरमपि वेश्म विपिनपलालकूटादिकमित्यनल्पज्वालाजालकरालकृशानुवत्तत्रैव त्रिभुवनमप्यासज्येत ।

तदेवमस्मिन्नितरामुपस्थिते समन्ततोऽपि व्यसने सुदुस्तरे ।
उपैहि वैशेषिक सांशतादि वः किमाग्रहैरेभिरुदर्ककर्कशैः ॥६६१॥
यत्तु नामंसत व्योम स्वरूपेणापि सौगताः ।
तेषामेषोऽनुमानाख्यः सेनानीः शिक्षणक्षमः ॥ ६६२ ॥

तथा हि— युगपन्निखिलद्रव्यावगाहः साधारणकारणापेक्षो, युगपन्निखिलद्रव्यावगाहत्वात् । य एवं स एवम् । यथैकसरःसलिलान्तःपातिमत्स्याद्यवगाहः, तथावगाहश्चायं तस्मात्तथा । यच्चापेक्षणीयमत्र साधारणं कारणं तदाकाशमिति । नन्वालोकतमसोरेवाशेषार्थावगाहे साधारणकारणत्वं भविष्यत्यतः कथमस्मादाकाशसिद्धिरिति चेत् । तदाकुलम् । आलोकतमसोरप्याकाशाभावेऽवगाहस्यायोगात् । ननु सर्वार्थानां यथाकाशेऽवगाहस्तथा तस्याप्यपरत्राश्रयेऽवगाहेन भाव्यमित्यनवस्था ते । अस्य स्वरूपेऽवगाढेऽखिलार्थानामपि स्वात्मन्येवावगा-

१ कृशानुवेश्म पावकगृहम् ।

ह्वप्रसक्तेः कथमाकाशस्यातः सिद्धिरित्यपि न किंचन । आकाशस्य व्यापित्वेन स्वावगाहित्वसंभवादनवस्थानुपपत्तेरन्यार्थानामव्यापित्वेन स्वावगाहित्वाभावाच्च । न हि किंचिदल्पपरिणामं वस्तु स्वाधारं दृष्टं पुण्डरीकादेस्तोयाद्याधारत्वदर्शनात् । कथं तर्हि दिक्कालात्मनां व्योम्न्यवगाहो व्यापित्वादिति कश्चित् । सोऽपि न सूक्तवादी । तेषां व्यापित्वासिद्धेः । तदसिद्धिश्च दिग्द्रव्यस्यासत्त्वेन कालात्मनोश्चासर्वगतद्रव्यत्वेनाभिधास्यमानत्वात्प्रतीता । नन्वेवमपि कालात्मनोरमूर्तत्वेनाधाराधेयतासंभवात्कथमाकाशाश्रयता । इत्यप्यमनोज्ञम् । ज्ञानादेरमूर्तस्याप्यात्मन्याधेयताप्रतीतेः । एतेनामूर्तत्वान्नाकाशं कस्यचिदधिकरणमित्यपि परास्तम् । आत्मनोऽमूर्तस्यापि ज्ञानाधिकरणत्वप्रतीतेः । आत्मसिद्धिश्च करिष्यते ।

एवं च—

अस्त्येव नित्यं विभु सप्रदेशं कथंचिदाकाशमितीहितं नः ।
संन्यायमार्गोपनिषन्निषण्णस्वान्तस्थितीनामसिभल्कृतीन्द्राः ।६६२।

कालविचारः ।

काले तु त्रयो विवादा एकान्तनित्यत्वे निरंशत्वे व्यापित्वे च । तत्राद्यः समादधे । द्वितीयोऽप्याकाशनिरंशत्वनिरसनदिशाऽपसारणीयः । नित्यानिरंशैकरूपत्वे चास्य कथं भिन्नदेशानेककार्यकारित्वं घटते । ब्रह्मणोऽप्येवंविधस्यानेकग्रामारामादिकार्यकर्तृत्वानुषङ्गतस्तदद्वैतासिद्धिप्रसंगात् । विचित्रसहकारिवशात्तस्य तथाविधस्यापि तत्कर्तृत्वाविरोधइत्यप्यन्यत्राविशिष्टमविद्यादेः सहकारिणो ब्रह्मण्यपि संभवात् । न च स्वरूपमभेदयतां सहकारित्वं संभवतीति स्थाने स्थाने प्रागवोचाम । अतोऽत्र यौगपद्यादिप्रत्ययानुपपत्तिरेव । यत्खलु कार्यजातमेकस्मिन्क्षणे कृतं तद्युगपत्कृतमित्युच्यते । कालस्य च नित्यैकत्वादिरूपत्वे तदुत्पाद्यत्वेन कार्याणामेकदैवोत्पत्तिप्रसंगान्न किंचिदयुगपत्कृतं स्यात् । तथा च युगपत्कृतमपि न किंचिद्भवेत् । अयुगपत्कृतापेक्षयैव

युगपत्कृतस्य व्यवस्थानात् । चिरक्षिप्रव्यवहाराभावश्च । यत्खलु बहुना कालेन कृतं तच्चिरेण कृतमित्युच्यते , यच्च स्वल्पेन कृतं तत्क्षिप्रं कृतमिति , तच्चैतदुभयं कालस्य सर्वथा नित्यादिरूपतायां दुर्घटम् । ननु कालस्य तद्रूपतायां सत्यामप्युपाधिभेदाद्भेदोपपत्तेर्न यौगपद्यादिप्रत्ययाभावः । तदुक्तम्— 'मणिवद्वाचकवद्वोपाधिभेदात्कालभेदः'[1] इति तदप्यसमीक्षिताभिधानम् । यतोऽत्रोपाधिभेदः कार्यभेद एव । स च युगपत्कृतमित्यत्राप्यस्त्येवेति किमित्ययुगपत्प्रत्ययो न स्यात् । अथ क्रमभावी कार्यभेदः कालभेदव्यवहारहेतुः । अथ कोऽस्य क्रमभावः, युगपदनुत्पाद इत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः । एकस्मिन्कालेऽनुत्पादश्चेत् । नन्वेवमितरेतराश्रयः । यावद्धि कालस्य भेदो न सिध्यति न तावत्कार्याणां भिन्नकालोत्पादलक्षणः क्रमः सिध्यति । यावच्च कार्याणां तथाविधः क्रमो न सिध्यति न तावत्कालस्योपाधिभेदाद्भेदः सिध्यतीति । ततः स्वरूपत एव कालस्य भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चैककालमिदं चिरोत्पन्नमिदमनन्तरोत्पन्नमिदमित्यादिव्यवहारः सुघटो नान्यथा । एतेन परापरव्यतिकरोऽपि चिन्तितः । सर्वथा नित्यादिस्वभावे काले तस्याप्यनुपपद्यमानत्वात् । यथैव हि भूम्यवयवैरालोकावयवैर्वा बहुभिरन्तरितं वस्तु विप्रकृष्टं परमिति चोच्यते, स्वल्पैस्त्वन्तरितं संनिकृष्टमपरमिति च । तथा बहुभिः क्षणैरहोरात्रादिभिर्वाऽन्तरितं विप्रकृष्टं परमिति चोच्यते । स्वल्पैस्त्वन्तरितं संनिकृष्टमपरमिति च । बहुत्वभावश्च कालस्यैकस्वरूपत्वे सर्वथा दुर्घटः । यत्परापरादिप्रत्ययहेतुस्तदनेकस्वरूपम् । यथा भूम्यादिप्रदेशाः परापरादिप्रत्ययहेतुश्च काल इति । अथ यौगपद्यादिप्रत्ययानां तल्लिङ्गभूतानां सर्वत्राविशेषादेकरूप एवायं युज्यते । तदप्युक्तिमात्रम् । तदविशेषस्यासिद्धत्वात् । न हि यौगपद्यादिप्रत्ययास्तल्लिङ्गभूताः स्वरूप-

१ 'मणिवत्पाचकवद्वा नानात्वोपचारः' इति वै. द. प्र. पा. भा. पृ. २८ पं. २ ।

तेऽन्योन्यमविशिष्टाः । परस्परस्वरूपविविक्ततया तेषां प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । प्रत्येकमपि चैषां विशिष्टतानुभूयत एव । न हि युगपद्भुक्ताः सुप्ताः स्थिता गताश्चेत्यादौ तत्प्रत्ययानामविशेषोऽस्ति । प्रतीतिविरोधात् । अस्तु वा तत्प्रत्ययाविशेषस्तथाप्यतः कालस्यैकस्वरूपत्वाभ्युपगमे गुरुत्वादिप्रत्ययाविशेषाद्गुरुत्वपरिमाणादेरप्येकत्वस्वरूपत्वप्रसंगः । तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । ततो गुरुत्वपरिमाणादेरप्यनेकगुणरूपतावत्कालस्यानेकस्वरूपताभ्युपगन्तव्या । नित्यनिरंशैकस्वरूपत्वे चास्यार्थानां भूतभविष्यद्वर्तमानत्वं दुर्घटम् । अतीतानागतवर्तमानकालभेदाभावात् । सिद्धे हि तद्भेदे तत्संबन्धादर्थानां तथा व्यपदेशः स्यान्नान्यथा । अतिप्रसंगात् । अस्तु वा तत्र तद्भेदः । तथाप्यसौ स्वतोऽपरातीतादिकालसंबन्धादतीतादिक्रियासंबन्धाद्वा स्यात् । न तावत्स्वतः । नित्यनिरंशत्वभेदरूपत्वयोर्विरोधात् । नाप्यपरातीतादिकालसंबन्धात् । अपरकालस्यैवासंभवात् । संभवे वाऽनवस्था । तदतीतत्वादेरप्यपरातीतादिकालसंबन्धेनैवोपपत्तेः । अथातीतादिक्रियासंबन्धात्तथाविधकालसंबन्धाद्वा । प्रथमविकल्पेऽनवस्था । द्वितीयविकल्पे त्वन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि क्रियाणामतीतादित्वे तत्संबन्धात्कालस्यातीतादित्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्संबन्धात्तासां तत्सिद्धिरिति । भवतु वा कुतश्चित्तत्रातीतादिभेदसिद्धिस्तथापि कालस्य सर्वथैकस्वरूपत्वप्रतिज्ञाने स्ववचनविरोधः । स्ववाचैवास्यातीतादिरूपतया भेदप्रतिपादनात् । लोकविरोधश्च । न खलु लौकिका अतीतादिरूपस्य पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णस्वभावस्य शीतोष्णवर्षास्वरूपस्य च कालस्यैकत्वं प्रतिपद्यन्ते । प्रत्येकं तस्य तैर्भेदाभ्युपगमात् । अनुमानविरोधश्च । तथा हि—यत्सूक्ष्मेतरधर्माध्यस्तं द्रव्यं तदनेकस्वरूपं, यथा पृथिव्यादि । सूक्ष्मेतरधर्माध्यस्तं च कालद्रव्यमिति । यथैव हि पृथिव्यादिद्रव्यस्य परमाण्वितररूपतया जीवद्रव्यस्य च कुन्थु[1]गजादिस्वभावतया सूक्ष्मेतरधर्माध्यस्तत्वादनेकस्व-

---

१ कुन्थुः--स्वल्पप्रमाणो जन्तुः ।

रूपत्वं तथा कालद्रव्यस्यापि समयमुहूर्तादितद्विशेषापेक्षया तत्तद्धर्माध्यस्तत्वसंभवादनेकस्वरूपत्वं प्रतिपत्तव्यम् । व्यापकत्वं चास्य नोपापादि प्रसाधकप्रमाणाभावात् । अथ कालः सर्वगतो द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वाद्व्योमवत्, इत्यस्त्येव तदयुक्तम् । यतः किमिदममूर्तत्वं नाम विवक्षां चकृवानसि । अचाक्षुत्वं रूपादिरहितत्वं सर्वगतद्रव्यपरिमाणास्पदत्वम्, असर्वगतद्रव्यपरिमाणाभाववत्त्वम्, असर्वगतद्रव्यपरिमाणसमवायाभाववत्त्वं वा । आद्ये भेदे समीरेण व्यभिचारः । तस्याचाक्षुषद्रव्यस्याप्यसर्वगतत्वात् । द्वितीये तु मनसा तस्य त्वया रूपादिराहित्येन स्वीकृतस्यासर्वगतत्वेनोपगमात् । तृतीये पुनरितरेतराश्रयसंभवादसिद्धिः । सर्वगतद्रव्यपरिमाणास्पदत्वसिद्धौ हि कालस्य सर्वगतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति । चतुर्थे तु कोऽयं कालेऽसर्वगतद्रव्यपरिमाणस्याभावः । किं प्रागभावः प्रध्वंसोऽत्यन्ताभाव इतरेतराभावो वा । न तावत्प्रथमौ । त्वन्मतेन कालेऽसर्वगतद्रव्यपरिमाणस्य कदाचिदवर्तिष्यमाणत्वात्, अवृतत्वाच्च । यदि हि कदाचित्कालस्य तद्भावि भवेत्तदा संप्रति प्रागभावः स्यात् । यदि च भूतं भवेत्, तदा संप्रति प्रध्वंसः स्यात् । न चैवम् । न तृतीयः । कालेऽस्माकमसर्वगतद्रव्यपरिमाणात्यन्ताभावस्यासिद्धत्वात् । नापि चतुर्थः । पटादेरपि सर्वगतत्वापत्तेः । तस्याप्यसर्वगतद्रव्यपरिमाणस्वरूपेणासंकीर्णत्वात्तदितरेतराभाववत्त्वात् । अथासर्वगतद्रव्यपरिमाणसमवायाभाववत्त्वमिति पञ्चमः पक्षः । न च पटादेः सर्वगतत्त्वापत्तिः । तत्र तादृशपरिमाणसमवायाभावस्याभावादिति चेत् । ननु तत्समवायस्याप्यभावो न तावत्प्रागभावप्रध्वंसस्वरूपः प्रतिपादनीयस्तादृशपरिमाणसमवायस्य त्वन्मतेन काले कदाचिदभावात् । अत्यन्ताभावः पुनरसिद्धः कालस्यासर्वगतद्रव्यपरिमाणाविष्वग्भूतत्वेनास्माभिः स्वीकृतत्वात् । इतरेतराभावस्तु तस्य तेन कथंचित्स्वरूपममिश्रयतः समस्त्येव । किं त्वयमनैकान्तिकः कुम्भादिना । तस्यासर्वगतद्रव्य-

परिमाणसमवायेन स्वरूपेणासंकीर्णस्वभावतया तदितरेतराभाववत्त्वेऽप्यसर्वगतत्वात् । ततो नेदमनुमानं साधु । अनुमानबाधितपक्षत्वाच्च । तथा हि– कालः सर्वगतो न भवति व्योमान्यत्वे सति द्रव्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा पुद्गलद्रव्यम् । तथा चायं तस्मात्तथेति ।

एवं च—

नित्यनिरंशव्यापकरूपो यः पर्यकल्पि किल कालः ।
अटति स न घटाकोटिं तद्विपरीतस्ततोऽस्तु बुधाः ॥ ६६३ ॥
आलोक्य स्वीकृतं कालद्रव्यमस्माभिरुत्सुकः ।
करोत्यकाण्ड एवात्र शाक्यस्तत्क्षेपडम्बरम् ॥ ६६४ ॥

नातीतादिभेदभिन्नः कालः कोऽप्यस्ति यत्संबन्धादर्थानामतीतादित्वं स्यात् । स्वतः परतो वास्यैतद्भेदानुपपत्तेः । स्वतो हि कालस्यातीतादित्वेऽर्थानामपि स्वत एव तदस्तु । अलं कालकल्पनया । परतोऽप्यतीतादिकालान्तराभिसंबन्धादतीतादिक्रियाभिसंबन्धाद्वा । तस्यातीतादित्वाभ्युपगमे प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । अतः पौर्वापर्यादिनोत्पन्नेषु पदार्थेषु पूर्वापरादिसंकेतसमुद्भूतमनस्काराभोगनिबन्धनमतीतादिज्ञानमात्रमेवास्ति न पुनरतीतादित्वम् ।

तदुक्तम्—

'विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिबन्धनम् ।
परापरादिविज्ञानं न कालान्नो दिशश्च तत् ॥ १ ॥'[1]

अहो वाचाटतादोषादेष सौगतदुर्दुरः ।
एतेषां दोषसर्पाणां दृष्टिगोचरतां गतः ॥ ६६५ ॥

तथा हि— यदवादि 'नातीतादिभेदभिन्नः कालः कोऽप्यस्ति' इति । तत्र तस्यासत्त्वं प्रमाणबाधितमेव । कार्यत्वहेतोस्तत्स्वरूपानुमापकस्य सद्भावात् । तथा हि— कटकमुकुटादिवस्तूनां वर्तना बहि-

---

१ तत्त्वसंग्रहे श्लो. ६२९।

रङ्गकारणापेक्षा कार्यत्वात्तन्दुलपाकवत् । यत्तद्बाहिरङ्गं कारणं स कालः । का पुनरियं वर्तना नाम प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्णीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना ।

‘ अन्तर्णीतैकसमयः स्वसत्तानुभवोऽभिधा ।
यः प्रतिद्रव्यपर्यायं वर्तना सह कीर्त्यते ॥ ’

इति वचनात् । ननु कालवर्तनाया व्यभिचारः स्वयं वर्तमाने कालस्यैकत्र समये तदभावात् । न हि कालसमयः स्वसत्तानुभूतौ प्रयोजकमपरमपेक्षते । स्वयं सर्वप्रयोजकस्वभावत्वात् । स्वप्रयोजकत्वे सर्वप्रयोजकस्वभावत्वविरोधात् । सर्वज्ञविज्ञानस्य स्वरूपपरिच्छेदकत्वाभावे सर्वपरिच्छेदस्वभावत्वविरोधवत् । तदसत् । काले वर्तनाया अनुपचरितरूपेणासद्भावात् । यस्य हि सत्तान्येन वर्त्यते तस्य सा मुख्या वर्तनात्र विवक्षिता । कर्मसाधनत्वात्तस्याः । कालस्य तु नान्येन सत्ता वर्त्यते । स्वयं सत्तावृत्तिहेतुत्वादन्यथानवस्थानुषंगात् । ततः कालस्य स्वतो वृत्तिरेव । उपचारतो वर्तनात् । वृत्तिवर्तयोर्विभागाभावान्मुख्यवर्तनानुपपत्तेः । ननूपचरितवर्तनारूपवृत्त्यापि व्यभिचारो दुर्निवारः । कार्यत्वे सत्यप्यस्यां बहिरङ्गनिमित्तत्वासंभवात् । तदयुक्तम् । अकालवृत्तित्वे सति कार्यत्वादिति सविशेषणस्य हेतोः सामर्थ्यादवसीयमानत्वात् । यथा पृथिव्यादयः स्वतोऽर्थान्तरभूतज्ञानवेद्याः प्रमेय ....
दि ज्ञानं तन्मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनं तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । सुखादिप्रत्ययवत् । यद्यपि दिग्लिङ्गाविशेषादियमेकैव तथापि प्रदक्षिणावर्तपरिवर्तमानमार्तण्डमण्डलमरीचिनिचयभुज्यमानकाञ्चनाचलकटकसंयोगोपाधिकृताः पूर्वापूर्वदक्षिणादक्षिणेत्यादयो दश प्रकाराः कल्पन्ते देवतापरिग्रहवशाच्च पुनरेषैव दिग्दशधा व्यपदिश्यते । ऐन्द्री आग्नेयी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या कौबेरी ऐशानी नागीया ब्राह्मी चेति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तम् ‘ मूर्तेष्वेव द्रव्येषु ’ इत्यादि । तदसंगतम् ।

यतोऽमी प्रत्ययाः कार्यभूताः सन्तः कारणमात्रस्यैवानुमापकाः । न दिग्द्रव्यलक्षणकारणविशेषस्य । तत्र च सिद्धसाध्यता । तेषामाकाशलक्षणकारणपूर्वकत्वाभ्युपगमात् । तस्यैव दिगिति नामान्तरकरणे नाम्न्येव विवादो नार्थे । दिशस्ततो द्रव्यान्तरत्वासिद्धेः । न च दिग्द्रव्यासंभवे क्व प्राच्यादिव्यवहारः स्यादित्यभिधातव्यम् । आकाशप्रदेशश्रेणिष्वेवादित्योदयादिवशात्प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तेः । तथा चैषां न निर्हेतुकत्वं स्यात् । तथाभूतप्राच्यादिदिक्संबन्धाच्च मूर्तद्रव्येषु पूर्वापरादिप्रत्ययविशेषस्योत्पत्तेर्न परस्परापेक्षया मूर्तद्रव्याण्येव तद्धेतवो येनैकतरस्य पूर्वत्वासिद्धिः । तदसिद्धौ चैकतरस्य पूर्वत्वासिद्धिरितीतराश्रयत्वेन पूर्वापरप्रत्ययाभावः स्यात् । ननु मूर्तद्रव्येषु पूर्वादिप्रत्ययस्याकाशप्रदेशश्रेणिहेतुत्वे आकाशप्रदेशश्रेणावपि तत्प्रत्ययस्य किं हेतुत्वं स्यादिति चेत् । स्वरूपहेतुत्वमेवेति ब्रूमः । तत्प्रदेशपङ्क्तेः स्वपररूपयोः पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुस्वरूपत्वात् । प्रकाशस्य स्वपररूपयोः प्रकाशहेतुस्वरूपवत् । कथमन्यथा दिक्प्रदेशेष्वपि तत्प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । तत्र हि पूर्वापरादिप्रत्ययोत्पत्तिः स्वभावतो दिग्द्रव्यान्तरापेक्षया परस्परापेक्षया वा स्यात् । यदि स्वभावतस्तदा तत्प्रत्ययपरावृत्तिर्न स्यात् । यत्र हि दिक्प्रदेशे पूर्वप्रत्ययहेतुत्वं तत्र तदेव नापरप्रत्ययहेतुत्वं स्यात् । यत्र च तन्न तत्र पूर्वप्रत्ययहेतुत्वमिति । अस्ति च तत्परावृत्तिः। यत्र हि दिक्प्रदेशे विवक्षितप्रदेशापेक्षया पूर्वप्रत्ययहेतुत्वं दृष्टं तत्रैवान्यप्रदेशापेक्षयाऽपरप्रत्ययहेतुत्वम् । तदाह—

'प्राग्भागो यः सुराष्ट्राणां मालवानां स दक्षिणः ।
प्राग्भागः पुनरेतेषां तेषामुत्तरतः स्थितः ॥' इति ।

दिग्द्रव्यान्तरापेक्षया तत्र तत्प्रत्ययहेतुत्वेऽनवस्था। तत्रापि तत्प्रत्ययहेतुत्वस्यापरदिग्द्रव्यहेतुत्वप्रसंगात् । परस्परापेक्षया च तत्प्रदेशानां तत्प्रत्ययहेतुत्वेऽन्योन्याश्रयानुषङ्गः । 'सवितुर्मेरुप्रदक्षिणमावर्तमान-

१ वै. द. प्र. पा. भा. पृ. २९ पं. ४ ।

स्य' इत्यादिन्यायेन दिग्द्रव्ये प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तौ तत्प्रदेशपङ्क्तिष्वप्यत एव तद्व्यवहारोपपत्तेरलं दिग्द्रव्यकल्पनया । अन्यथा देशद्रव्यस्यापि कल्पनाप्रसंगः । अयमतः पूर्वो देश इत्यादिप्रत्ययस्यापि देशद्रव्यमन्तरेणानुपपत्तेः । तथा च नव द्रव्याणीति द्रव्यसंख्याव्याघातः स्यात् । पृथिव्यादिरेव देशद्रव्यमित्यनुपपन्नम् । तस्य पृथिव्यादिप्रत्ययहेतुत्वेनायमतः पूर्वो देश इति प्रत्ययहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ पूर्वादि .... शगुणेनापि प्रत्यक्षेण शब्देनानेकान्त इति चेन । नैवम् । एतस्मिन्नाकाशगुणत्वस्य निषेत्स्यमानत्वात् । ततः परोक्षात्मधर्मो यदि बुद्धिस्तदानीमप्रत्यक्षैव स्यात् । न च तथेति प्रसंगविपर्ययावतारः । तथा हि— यदस्मदादिप्रत्यक्षं न तदत्यन्तपरोक्षगुणिगुणः । यथा घटरूपादि । तथा च बुद्धिरिति सिद्धं प्रत्यक्षेणैवात्मनोऽसर्वगतत्वम् । ननु नास्य प्रत्यक्षेण तथा प्रतीतिर्युक्ता । तस्य नियतदेशावच्छेदोल्लेखिशब्दप्रयोगानास्पदत्वात् । न ह्येतावति प्रदेशे समस्त्यात्मेति प्रत्यक्षमतिः कस्याप्युदेति । तदपि नोपपद्यते । शरीरमात्रेऽत्रात्मा मदीय इत्युल्लेखवता स्वसंवेदनेन तत्प्रतीतिसद्भावात् । अस्तु वा नियतदेशोल्लेखिशब्दप्रयोगानास्पदत्वम् । तथापि कथं प्रत्यक्षेण तदनुभवः । न हि शब्दानुविद्धत्वं प्रत्यक्षस्य स्वरूपम् । येन तदभावे तस्यार्थस्वरूपविवेचकत्वाभावः स्यात् । तत्र तदनुविद्धत्वस्य प्रागेव कृतोत्तरत्वात् । अतोऽनुभवोत्तरकालीन एव सर्वत्र शब्दप्रयोगः । अनुभूते ह्यनेकधर्माध्यासिते वस्तुनि यत्रांशेऽनुभवप्रबोधनिबन्धनं संकेतस्मरणमुपजायते तत्रैव शब्दप्रयोगो नान्यत्र तत्कथं तदप्रयोगात्तदनुभवाभावः । नियतदेशोल्लेखिशब्दाप्रयोगाद्देशनैयत्यानुभवे च कालाकारनैयत्यस्याप्यननुभवः स्यात् । न हि घटस्य सुखित्वस्य च बहिरन्तःप्रतीतौ देशकालाकारनैयत्योल्लेखिनामत्रेदानीमीदृशशब्दानां प्रयोगोऽस्ति । अतोऽत्र प्रतीतौ प्रतिनियतस्य वस्तुस्वरूपस्य कस्यचिदपि

प्रतिभासाभावात्खपुष्पप्रतीतितो नास्याः कश्चिद्विशेषः स्यात् । सत्त्वासत्त्वप्रतिभासकृतः सोऽत्रास्तीति चेत् । न । सदसच्छब्दयोरप्रयोगे तस्याप्यसंभवात् । अस्तु वासौ तथापि परमाण्वाकाशप्रतीतितः किंकृतोऽस्याविशेषः स्यात् । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासकृत इति चेत् । न । नियतदेशकालाकारग्रहणव्यतिरेकेण स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासस्यैवासंभवात् । ततः प्रत्यक्षप्रतीतेरितरप्रतीतितो विशेषमिच्छता देशादिनैयत्यप्रतिभासस्तच्छब्दाप्रयोगेऽप्युपेयः । न च भवतापि शब्दानुविद्धमेव प्रत्यक्षं कक्षीचक्रे निर्विकल्पस्यापि प्रत्यक्षस्याभ्युपगमात् । इति सिद्धा प्रत्यक्षेणात्मनः सर्वगतत्वबाधा । अनुमानेनापि सास्त्येव । तथा हि— नात्मा सर्वगतः क्रियावत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा वायुस्तथा चायं तस्मात्तथेति । न चास्य क्रियावत्त्वमसिद्धम् । प्रत्यक्षेणैव तत्प्रतीतेः । तथा हि— प्रत्यक्षेण सर्वो देशान्तरमायान्तमात्मानं प्रतिपद्यते । तथा च वदत्यहमद्य योजनमेकमागत इति । मनः शरीरं वा समागतमिति चेत् । किं पुनस्तदहंप्रत्ययवेद्यम् । तथा चेच्चार्वाकमतानुषङ्गः । अथ यथा स्थूलोऽहमिति शरीरमात्रनिमित्तः । प्रत्ययस्तथागतोऽहमित्यादिरपीति चेत् । नन्वहं सुखीत्यादिरपि किं न तथा स्यात् । सुखस्यात्मनि संभवादात्मगोचर एवायमिति चेत् । गतिरप्यात्मनि संभवत्येवेति सोऽपि तन्निमित्तः किं न स्यात् । अथ नात्मा क्रियावान्, सर्वगतत्वात्, गगनवदित्यनुमानबाधितत्वात्तत्र गतेरसंभव एव । नैवम् । इतरेतराश्रयापत्त्या हेतोरसिद्धत्वात् । सिद्धे हि तस्य क्रियावत्त्वाभावे सर्वगतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च क्रियावत्त्वाभावसिद्धिरिति सिद्धं प्रत्यक्षेणैव तत्र क्रियावत्त्वम् । अनुमानतोऽपि तत्सिध्यति । तथा हि— क्रियावान्, आत्मा, अन्यत्र द्रव्ये क्रियाहेतुत्वात्, समीरणवदिति । कालेन व्यभिचारान्न हेतुर्गमकोऽत्रेति चेत् । न । कालस्य क्रियाहेतुत्वाभावात् । क्रियानिर्वर्तकत्वं हि क्रियाहेतुत्वमिह साधनम् । न पुनः क्रियानि-

मित्तमात्रत्वम् । तस्य काले सद्भावाभावान्न व्यभिचारः । कालो हि परिणामिनां निमित्तमात्रम् । स्थविरगतौ यष्टिवत् । न पुनः क्रियानिर्वर्तकः पर्णादौ पवनवत् । नात्मा शरीरादौ क्रियाहेतुः । निर्गुणस्यापि मुक्तस्य तद्धेतुत्वप्रसंगात् । प्रयत्नो धर्मोऽधर्मश्चात्मनो गुणा हि शरीरेऽन्यत्र चाद्रव्ये क्रियाहेतुस्ततोऽसिद्धो हेतुरिति परेषामाशया न युक्तः । प्रयत्नस्य गुणत्वासिद्धेः । वीर्यान्तरायक्षयोपशमादिकारणादिना ह्यात्मप्रदेशपरिस्पन्दः प्रयत्नः क्रियैवेति स्याद्वादिभिः स्वीकारात् । धर्माधर्मयोरपि पुद्गलपरिणामत्वसमर्थनान्नात्मगुणत्वम् । सन्नप्यसौ प्रयत्नादिरात्मगुणः सर्वथात्मनो भिन्नो न प्रमाणसिद्धोऽस्तीति निवेदितम् । कथंचित्तदभिन्नस्तु शरीरादौ क्रियाहेतुरित्यात्मैव तद्धेतुरुक्तः स्यात् । तथा च कथमसिद्धो हेतुः प्रयत्नवदात्मसंयोग एव शरीरादौ क्रियाहेतुरिति चेत् । मैवम् । एवमप्यस्य स्वाश्रयादात्मनः कथंचिदभेदेनात्मन एव क्रियाहेतुवचनात् । भेदेऽपि क्रियावान्, आत्मा, तद्धेतुगुणाश्रयत्वात्, वायुवत् । इत्यनुमानात्तस्य क्रियावत्त्वमेव सिध्यति । गगनेन व्यभिचारोऽत्रेति चेत् । न । तस्य क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वासिद्धेः । संयोगस्तद्धेतुस्तत्र गुणोऽस्तीति चेत् । नैवम् । तस्य तद्धेतुत्वासिद्धेः । समीरसंयोग एव हि तृणादौ क्रियाहेतुः । न पुनराकाशतृणादिसंयोगः । सर्वदा तत्सद्भावेन सदैव तत्र तदुत्पत्तिप्रसक्तेः । न च य एव तृणादौ समीरसंयोगः स एवाकाशेऽस्तीति प्रतिसंयोगि, संयोगस्य भेदात् । अथ यथौष्ण्यापेक्षया वह्निसंयोगः कुम्भादौ रूपादीन्पाकजाञ्जनयति न पुनः स्वाश्रये कृष्णवर्त्मनि तथात्मसंयोगोऽपि शरीरादौ क्रियाहेतुर्न त्वात्मनि स्वाधार इति चेत् । तदयुक्तम् । यतो यदि नामायं संयोगश्चाश्रये पाकजानजनयन्नान्यत्र ताञ्जनयति । तदा प्रस्तुते किमायातम् । न हि चापेण पञ्चाशद्भवति …दर्शनमात्रोपदर्शने हि क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वहेतोर्न नाम मनागपि …प्तिः खण्डयितुं पार्यते । अथ तस्य सक्रियत्वे लोष्टादिव मूर्त्यभि-

संबन्धः स्यात् । तत्र केयं मूर्तिर्नाम । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं रूपादिमत्त्वं वा । तत्राद्यः पक्षः कक्षीकृतत्वान्न दोषावहः । द्वितीये तु नास्ति व्याप्तिः । न खलु सक्रियेण तथाविधमूर्तिमतैव भाव्यम् । मनसानैकान्तिकत्वात् । तस्य रूपादिरहितस्यैव परैः स्वीकारात् । अथात्मनः सक्रियत्वे कुम्भादिवदनित्यत्वं स्यात् । तन्न । परमाणुभिर्मनसा च व्यभिचारात् । किं च । अस्यामुतः कथंचिदनित्यत्वं प्रसज्यते । सर्वथा वा । यदि कथंचिन्न प्रसंगः । तथास्माभिरभ्युपगमात् । सर्वथा त्वनित्यत्वस्य घटादावप्यसिद्धत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्य । किं च । आत्मनो निष्क्रियत्वे संसाराभावः स्यात् । संसारो हि शरीरस्य मनस आत्मनो वा भवेत् । न तावच्छरीरस्य । मनुष्यलोके भस्मीभूतस्य तस्यामरपुरादावगमनात् । नापि मनसः । निष्क्रियस्यास्यापि तद्विरहात् । सक्रियत्वेऽपि क्रियायास्तस्मादभेदे तद्वन्नित्यत्वप्रसंगान्नास्य क्वचित्क्षणमात्रमप्यवस्थानं स्यात् । भेदे तु संबन्धासिद्धिः । समवायस्य निषेत्स्यमानत्वादन्यस्य चासंभवात् । अचेतनं च मनोऽनिष्टनरकादिपरिहारेणाभिमते स्वर्गादौ कथं प्रवर्तेत। स्वभावत ईश्वरात्तदात्मनोऽदृष्टाद्वा । प्रथमपक्षे दत्तः सर्वत्र ज्ञानाय जलाञ्जलिः । द्वितीये तु शम्भुप्रतिषेध एव समाधानम् । को वायमीश्वरस्याग्रहो यतस्तत्प्रेरयति न तदात्मानम् । आत्मप्रेरणाच्चेदमप्यनुगृहीतं भवति ।

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥' इति ।

तृतीये तु ज्ञातमज्ञातं वात्मना मनः प्रेर्येत । न ज्ञातम् जन्तुमात्रस्य तत्परिज्ञानाभावात् । नाप्यज्ञातम् । अज्ञातस्य बाणादिवत्प्रेरणासंभवात् । ननु स्वप्ने हस्त्यादयोऽज्ञाता एव प्रेर्यन्ते

१ महाभा. व. प. अ. ३० श्लो. २८। २ अयं पाठः प्र. क. मार्तण्डेऽस्ति मूले तु 'न तु' इत्यसंगतमस्ति ।

तदनुचितम् । अहितपरिहारेण हिते प्रेरणासंभवात् । ज्वलज्ज्वलनज्वालाजालेऽपि तदा हस्तादिप्रेरणोपलम्भात् । चतुर्थपक्षोऽपि न साधीयान् । अचेतनस्यादृष्टस्यापि तत्प्रेरकत्वायोगात् । तत्प्रेरितस्यात्मन एव वरं प्रवृत्तिरस्तु । चेतनत्वात्तस्य । दृश्यते हि वशीकरणौषधसंयुक्तस्य चेतनस्यानिष्टग्रहगमनपरिहारेण विशिष्टग्रहगमनम् । तन्न मनसोऽपि संसारः । आत्मनस्तु स्यात्, यद्येकदेहपरित्यागेन देहान्तरमसौ व्रजेदिति सिद्धमात्मनः क्रियावत्त्वम् । ततोऽपि चासर्वगत्वमिति । यत्पुनरात्मनो विभुत्वसिद्धावभिधीयते । देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तः पश्वादयो देवदत्तविशेषगुणाकृष्टाः संप्रत्युपसर्पणत्वाद्ग्रासादिवत् । ग्रासो हि देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्देवदत्तविशेषगुणेन प्रयत्नरूपेणाकृष्यमाणो दृष्टः । ततः पश्वादयोऽपि तथैव युक्ता इति तदाकृष्टिहेतोर्गुणस्य सिद्धिः । न वा प्राप्तानां तेषां तेन गुणेनाकर्षणं संभवतीति तैस्तद्गुणस्य प्राप्तिसिद्धिः । तथा देवदत्ताङ्गनाङ्गादिकं, देवदत्तगुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, ग्रासादिवत् । कार्यदेशे च सन्निहितं कारणं कार्यजन्मनि व्याप्रियते नान्यथा । अतिप्रसंगात् । अतस्तदङ्गनादिकार्यप्रादुर्भावदेशे तत्कारणजनन्यादिवद्देवदत्तगुणसिद्धिः । यत्र च गुणाः प्रतीयन्ते तत्र तद्गुण्यप्यनुमीयते । तमन्तरेण तेषामनुपपत्तेः । स्वाश्रयसंयोगापेक्षाणां गुणानामाश्रयान्तरे कर्मारम्भकत्वोपपत्तेश्च । तथा हि— अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्मारभते । एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वात्प्रयत्नवत् । न चास्य क्रियाहेतुगुणत्वमसिद्धम् । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनम्, अणुमनसोश्चाद्यं कर्म, देवदत्तविशेषगुणकारितं, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, पाण्यादिपरिस्पन्दवदित्यनुमानतस्तत्सिद्धेः । नाप्येकद्रव्यत्वमसिद्धम् । एकद्रव्यमदृष्टं विशेषगुणत्वाच्छब्दवत्, इत्यतस्तत्सिद्धेः । एकद्रव्यत्वादित्युच्यमाने रूपादिभिर्व्यभिचारः । तन्निरासार्थं क्रियाहेतुगुणत्वादित्युक्तम् । अस्मिन्नेवाभिधीयमाने

तु करमुसलसंयोगेन स्वाश्रयासंयुक्तस्तम्भादिक्रियाहेतुनाऽनेकान्तः। तन्निरासार्थमेकद्रव्यत्वे सतीति।

तदेतदफलं सर्वमूषरे कृषिकर्मवत्।
निर्निमेषपरीक्षाख्यचक्षुषा लक्ष्यते बुधैः ॥ ६६५ ॥

तथा हि—

शरीरमात्मा तद्योगः शरीरं युक्तमात्मना।
आत्मा शरीरसंयुक्त आत्मांशो वा तथाविधः ॥ ६६६ ॥
देवदत्तध्वनेर्वाच्यप्रयोगे प्राचि कथ्यते।
इत्युग्राभ्येति षड्भेदी षण्मुखस्येव षण्मुखी ॥ ६६७ ॥
शरीरं चेत्तदा सिध्येत्तदेव व्याप्तिमत्तव।
नात्मा तथा च जातोऽयं पिपासोः पावकागमः ॥ ६६८ ॥
अथात्मा तन्न नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामयं यतः।
आकृष्यमाणवस्तूनां विद्यते देशकालयोः ॥ ६६९ ॥
न चामुदृशमात्मानं प्रति कस्यापि सर्पणम्।
युज्यतेऽत्यन्तमाश्लिष्टं यथा मातुः शिशुं प्रति ॥ ६७० ॥

तथा हि—

अर्थोऽन्यदेशोऽपरदेशमर्थं प्रति प्रयातीह यथा शरादिः।
यद्वान्यकालोऽपरकालमेनं यथा घटादीन्प्रति मृत्तिकादिः ॥ ६७१ ॥
एवं च यत्प्रोक्तमिहानुमाने विशेषणं धर्मिणि यच्च साध्यम्।
यश्चापि हेतुः सकलं तदेतत्परस्य यज्ञ स्वविकल्पमात्रम् ॥ ६७२ ॥

नापि तन्त्वात्मसंयोगपक्षः संगतिमञ्चति।
यतो गुणस्वरूपोऽयमिष्यते कणभुक्सुतैः ॥ ६७३ ॥
युक्तो गुणो न चैकस्मिन्गुणानां निर्गुणत्वतः।
पश्चाद्याकृष्टिकृत्तस्मिन्नदृष्टं तत्कुतो भवेत् ॥ ६७४ ॥
चतुर्थपञ्चमौ पक्षौ प्रतिक्षेप्यौ यथा पुरा।
प्रतिक्षिप्तौ पुरश्चारिद्वैतीयीकाविमौ स्फुटम् ॥ ६७५ ॥

षष्ठप्रकारे पुनरात्मनोंऽशः
सतात्त्विकः स्यात्किमतात्त्विको वा ।
अतात्त्विकश्चेत्कथमत्र सिध्ये-
न्न तात्त्विको नैव भवेद्गुणः सः ॥ ६७६ ॥

तादृशांशगुणनिर्मिता ततः
प्रेत्यतापि परिकल्पिता भवेत् ।
कल्पिताग्निनरनिर्मिता क्वचि-
त्तात्त्विकी किमिह तिग्मतास्ति भोः ॥ ६७७ ॥

स्वीकृतं हन्त वैशेषिकेण त्वया
व्यक्तमेवं च ताथागतं दर्शनम् ।
आत्मसक्तः प्रदेशस्ततोऽतात्त्विकः
कीर्त्यमानः कथं कीर्तये कल्पताम् ॥ ६७८ ॥

तात्त्विकश्चेदभिन्नोऽथवा भेदवा-
न्स्यादयं तावदाद्यो न पक्षः क्षमः ।
प्राक्तनात्मप्रकारप्रतिक्षेपकृत्
स्पष्टनिष्टङ्किताशेषदोषाप्तितः ॥ ६७९ ॥

भिन्नं तं चेदाश्रयेथास्तदानीं
पश्वादिः स्यात्तद्गुणाकृष्ट एव ।
एवं चैतस्यैव सत्यात्मभावे
किं कर्तव्यं भोस्तदन्येन पुंसा ॥ ६८० ॥

अपि च । शरीरसंयुक्तात्मप्रदेशस्य देशान्तरवर्तिपश्वादिना प्राप्तेरसंभवात् । न चाप्राप्तानां तेषां तेन गुणेनाकर्षणं संभवतीति प्रागुक्तं व्याहन्यते । प्राप्तिसंभवे वा प्रदेशस्यापि व्यापकत्वात्कथं तं प्रति पश्वादेरुपसर्पणं स्यादिति प्रागुक्त एव दोषः । अथ तस्यापि देशस्यापरः प्रदेशः कोऽपि देवदत्तशब्दवाच्यस्तर्हि तत्रापि तदेव

दूषणमित्यनवस्था । अपि चात्मनः सकाशात्प्रदेशस्य भिन्नत्वे कथं तस्यायमिति व्यपदेशः । तेषु वर्तमानाच्चेत्तदाऽवयविपक्षनिक्षिप्ताशेषदूषणानुषङ्गः । अवयविवद्विनाशितापत्तेश्च परलोकाभावः स्यात् । तन्न देवदत्तशब्दवाच्यः कश्चित्परस्य घटते यं प्रत्युपसर्पणवन्तः पश्वादयः स्वाकर्षणकारणस्य गुणत्वं साधयेयुः । आकर्षणकारणत्वेन च संमतो देवदत्तात्मगुणः किं ज्ञानदर्शनादिरदृष्टं वा स्यात् । प्रथमपक्षे कालात्ययापदिष्टो हेतुः । ज्ञानादीनां पश्वाद्याकर्षणे व्याप्रियमाणानां तद्देह एव प्रत्यक्षादितः प्रतीतेः । अथादृष्टं तर्हि तदाकर्षणं तन्निमित्तमस्माभिरपीष्यत एव । तदात्मगुणत्वं तस्य प्रमाणबाधितमित्यग्रे दर्शयिष्यते । अस्तु वा तस्यात्मगुणत्वं तथापि देवदत्तशरीरसंयुक्त आत्मप्रदेशे वर्तमानमदृष्टं देशान्तरवर्तिपश्वादिषु देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्सत्क्रियाहेतुरुत देशान्तरवर्तिपश्वादिसंयुक्तात्मप्रदेशे किं वा सर्वत्र । तत्राद्यपक्षो न श्रेयान् । अतिव्यवहितत्वेन तत्रास्य प्राप्तेरभावादाकर्षणहेतुत्वासंभवात् । अथ स्वाश्रयसंयोगसंबन्धसंभवात्तदभावोऽसिद्धः । तदसत् । तस्य सर्वत्र सद्भावतः सर्वस्याकर्षणप्रसक्तेः । यददृष्टेन यज्जन्यते तददृष्टेन तदेवाकृष्यते । न सर्वमित्यवद्यम् । देवदत्तोपभोग्यपश्वादिशरीरारम्भकपरमाणूनां नित्यत्वेन तददृष्टाजन्यतयाकर्षणाभावप्रसंगात् । तथाप्याकर्षणेऽतिप्रसंगः । अथ यदेव योग्यं तदेवाकृष्यते । तदवद्यम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्ताया योग्यतायास्त्वयानभ्युपगमात् । तस्याश्च विवक्षिताकृष्यमाणपदार्थवदविवक्षितेऽपि भावात् । द्वितीयपक्षेऽपि यथा वायुः स्वयमुपसर्पन्नन्येषां तृणादीनां तं प्रत्युपसर्पणहेतुः । तथाऽदृष्टमपि स्वयं तं प्रत्युपसर्पदन्येषामुपसर्पणहेतु देशान्तरवर्तिद्रव्यसंयुक्तात्मप्रदेशस्थमेव शब्दवत्प्रतिक्षणमन्यदन्यच्चोत्पद्यमानं वा । प्रथमपक्षे सक्रियत्वेनादृष्टस्य वायुवद्द्रव्यत्वापत्त्या गुणत्वं बाध्येत । किं च । इदं स्वयमेव तं प्रत्युपसर्पत्यदृष्टान्तराद्वा । स्वयमेवास्य तं प्रत्युपसर्पणे देशान्तरवर्तिपश्वादीनामपि तथैव तत्प्रसं-

स्माददृष्टकल्पनावैफल्यम् । तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वादिति हेतुश्च सव्यभिचारः । अदृष्टान्तरात्तस्य तं प्रत्युपसर्पणेऽनवस्था । तस्याप्यदृष्टान्तरात्तं प्रत्युपसर्पणप्रसंगात् । अथ देशान्तरवर्तिपश्वादिसंयुक्तात्मप्रदेशस्थमेव तत्तेषां तं प्रत्युपसर्पणहेतु । नैवमन्यत्र प्रयत्नादौ गुणे तथानभ्युपगमात् । न खलु प्रयत्नो ग्रासादिसंयुक्तात्मप्रदेशस्थ एव ग्रासादेर्देवदत्तमुखं प्रत्युपसर्पणहेतुः । अन्तरालप्रयत्नवैफल्यप्रसंगात् । अथ प्रयत्नवैचित्र्यदृष्टेरदृष्टेऽप्यन्यथाकल्पनम् । तथा हि— कश्चित्प्रयत्नः स्वयमपरापरदेशवानपरत्र क्रियाहेतुः । यथानन्तरोदितोऽपरश्चान्यथा यथाशरासनाध्यासस्थानसंयुक्तात्मप्रदेशस्थ एव शरादीनां लक्षप्रदेशप्राप्तिक्रियाहेतुरिति चेत् । तर्हीयं विचित्रता पश्वादिसमाकर्षणहेतुभूतगुणानां स्वाश्रयसंयुक्तासंयुक्तपश्वाद्याकर्षणहेतुत्वेन किं नेष्यते । विचित्रशक्तित्वाद्भावानाम् । तथा दर्शनाभावादिति न वाच्यम् । अयस्कान्तस्पर्शगुणस्य स्वाश्रयासंयुक्तलोहद्रव्यं प्रत्याकर्षणदर्शनात् । अथात्र द्रव्यमाकर्षणकारणं न स्पर्शगुणो द्रव्यरहितस्य तस्याकृष्टिहेतुत्वादर्शनात् । एवं तर्हि तत एव प्रयत्नस्यापि न ग्रासाद्याकर्षणनिमित्तता स्यात् । तथा च ग्रासादिवदिति दृष्टान्तः साध्यविकलो भवेत् । अथ द्रव्यस्य तत्र कारणत्वे प्रयत्नरहितस्यापि तत्प्रसक्तिरिति चेत् । स्पर्शरहितस्यायस्कान्तस्यापि किं न तत्प्रसक्तिः। तद्रहितस्य तस्यादृष्टेनायं दोष इति चेत् । दृष्टिश्चेत्प्रमाणं तर्हि लोहद्रव्याकर्षणोत्पत्तावुभयं दृश्यत इत्युभयमपि तत्तत्र कारणमस्तु । विशेषाभावात् । तथा च तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वादिति व्यभिचारी हेतुः । तृतीयपक्षेऽपि शब्दवदपरापरस्योत्पत्तावपरमदृष्टं कारणं तदुत्पत्तौ प्रसक्तं तत्राप्यपरमित्यनवस्था । अन्यथा शब्देऽपि किमदृष्टलक्षणनिमित्तपरिकल्पनया । अथ सर्वत्रादृष्टस्य वृत्तिस्तर्हि सर्वद्रव्यक्रियाहेतुत्वम् । यददृष्टं तद्द्रव्यमुत्पादयति । तत्तत्रैव क्रियामुपरचयतीत्यभ्युपगमे शरीरारम्भकेषु परमाणुषु क्रिया न स्यादिति प्रागेवोक्तम् ।

किं च । यथा तद्विशेषगुणेन प्रयत्नाख्येन समाकृष्टास्तं प्रत्युपसर्पन्तो ग्रासादयः समुपलभ्यन्ते तथा नयनाञ्जनादिद्रव्यविशेषेणापि समाकृष्टाः स्त्र्यादयस्तं प्रत्युपसर्पन्तः समुपलभ्यन्त एव । ततः किं प्रयत्नसधर्मणा केनचिदाकृष्टाः पश्वादय उत नयनाञ्जनादिसधर्मणेति संदेहः । शक्यं ह्येवमनुमानं रचयितुं परेणापि, नयनाञ्जनादिसधर्मणा, विवादगोचरचारिणः पश्वादयः समाकृष्टा देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्ति तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वाद्वनितादिवत् । अथ तदभावेऽपि प्रयत्नादप्युपसर्पणदृष्टेरनैकान्तिकत्वमस्य प्रयत्नसधर्मणो गुणस्याभावेऽप्यञ्जनादेरपि तद्दृष्टेस्त्वदीयहेतोरपि किं नानैकान्तिकत्वम् । अथाञ्जनादावनुमीयमानस्य प्रयत्नसधर्मणोऽदृष्टाख्यस्य हेतोः सद्भावादव्यभिचारो, अन्यत्राप्यञ्जनादिसधर्मणोऽनुमीयमानस्य सद्भावेनाव्यभिचार एव । तत्र प्रयत्नसामर्थ्याददृष्टस्य वैफल्येऽन्यत्राप्यञ्जनादिसामर्थ्यात्तद्वैफल्यं समानम् । अथाञ्जनादेरेव तद्धेतुत्वे सर्वस्याञ्जनादिमतः स्त्र्याद्याकर्षणप्रसक्तिः । न चाञ्जनादौ सत्यप्यविशिष्टे तद्वतः सर्वान्प्रति तदाकर्षणमवसीयते । ततो यद्वैकल्यात्तन्नाकृष्यते तदपि कारणं नाञ्जनादिमात्रमिति । तदेतत्प्रयत्नकारणेऽपि समानम् । न हि सर्वं प्रयत्नवन्तं प्रति ग्रासादय उपसर्पन्ति । तदपहारादिदर्शनात् । ततोऽत्राप्यन्यत्कारणमनुमीयताम् । अन्यथा न प्रकृतेऽप्यविशेषात् । ततः प्रयत्नवदञ्जनादेरपि तं प्रति तदाकर्षणहेतुत्वात्कथं न संदेहः । अञ्जनादेः स्त्र्याद्याकर्षणं प्रत्यकारणत्वेन तदर्थिनां तदुपादानं स्यात् । न च दृष्टसामर्थ्यस्याप्यञ्जनादेः कारणत्वाभावक्लृप्तिपरिहारेणान्यकारणत्वकल्पने भवतोऽनवस्थामुक्तिः । अथाञ्जनादिकमदृष्टसहकारि तत्कारणं न केवलमिति । नन्वेवं सिद्धम् । अदृष्टवदञ्जनादेरपि तत्र कारणत्वं ततः संदेह एव । किं ग्रासादिवत्प्रयत्नसधर्माकृष्टाः पश्वादयः किं वा स्त्र्यादिवदञ्जनादिसधर्मणा देवदत्तसंयुक्तेन द्रव्येणेति संदिग्धं तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वादित्येतत्साधनम् । सपरिस्पन्दात्मप्रदेशमन्तरेण ग्रासा-

द्याकर्षणहेतोः प्रयत्नस्यापि देवदत्तविशेषगुणस्य परं प्रत्यासिद्धत्वात् । साध्यविकलता चात्र दृष्टान्तस्य । एतेन देवदत्ताङ्गनाङ्गादिकमित्यपि प्रत्युक्तम् । उक्तदोषाणां तुल्यत्वात् । यत्तूक्तं ' अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्त आश्रयान्तरे कर्मारभते ' इत्यादि । तत्र हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वम् । प्रत्यक्षबाधितपक्षानन्तरप्रयुक्तत्वात् । प्रत्यक्षेण हि देशान्तरवर्तिदेवदत्ताङ्गनाङ्गमणिमौक्तिकादिभिरसंयुक्त एवात्मानुभूयते । अथानेनैवानुमानेन प्रत्यक्षं बाधिष्यत इति कुतस्तत्रापि प्रकृतदोषावकाशः स्यात् । अथानन्यथासिद्धं तत्र प्रत्यक्षमिति तेनैवानुमानं बाध्यते । तर्हि प्रकृतेऽपि तदेवमेवेति तेनैवानुमानं बाध्यताम् । अथ तावत्यात्मप्रदेशे प्रत्यक्षप्रमासमवायात्तथा प्रतीतिः । नैवम् । आत्मनो निर्देशस्य त्वया स्वीकारात् । कल्पितत्वे तु प्रदेशस्य सर्वथा प्रतीत्युत्पत्तिरेव न स्यात् । कल्पिताग्नौ माणवके पावकादिवत् । न च समवायः प्रतीतौ कारणं कुम्भादावसमवेताया अपि प्रत्यक्षप्रमायास्तत्प्रत्यायकत्वात् । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण तद्विषयतया प्रत्यक्षप्रमोत्पादना कुम्भादिप्रतीतिः । नन्वेवं ब्रुवता त्वया स्वयमेव समवायस्य प्रतीतौ कारणत्वमपन्हुतम् । किं च , एवमप्यात्मनः संनिकर्षेणात्मगोचरतया प्रत्यक्षप्रमोत्पादनात्कथं न व्याप्यात्मप्रतीतिर्जायते । ननु प्रदेशवृत्तिरेवात्ममनः संनिकर्ष इति तत्रैव तामुत्पादयितुमीशस्तर्हि कुम्भाद्यवयविन्यपि परिपूर्णप्रत्यक्षं मोत्पादि । सर्वे सार्विकया संनिकर्षस्य तत्राप्यभावात् । मध्यपरभागावस्थितावयविना नयनरश्मीनां संयोगाभावात् । तस्मात्तावन्मात्रादेवात्मनस्तथा प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति सिद्धं हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वम् । विशेष्यासिद्धत्वं च । अदृष्टे पौद्गलिकत्वप्रतिपादकप्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात् गुणत्वात् सिद्धेः । तेनैव च प्रमाणेन बाधितपक्षत्वादग्नेरूर्ध्वज्वलनमित्याद्यनुमानमपि नोत्थातुं शक्तम् । कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वादितिहेतुश्चाञ्जनतिलकादिसामर्थ्यसमाकृष्यमाणकामिनीप्रमुखपदार्थैर्व्यभिचारी ।

देवदत्तविशेषगुणकारितमित्यत्र च विशेषशब्दस्य वैयर्थ्यम् । देवदत्तगुणकारितमित्येतावतैवादृष्टस्य क्रियाहेतुगुणत्वसिद्धेः । विशेषणासिद्धत्वं चास्य हेतोर्यत एकद्रव्यत्वमेकस्मिन्द्रव्ये समवायित्वमुच्यते । तच्चायुक्तम् । समवायस्य निषेत्स्यमानत्वात् । यत्तूक्तं 'नाप्येकद्रव्यत्वमसिद्धमेकद्रव्यमदृष्टं विशेषगुणत्वाच्छब्दवत्' इति तत्रादृष्टशब्दयोः पौद्गलिकत्वेन साधयिष्यमाणत्वाद्धेतोरसिद्धिः । दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च । एकद्रव्यत्वस्यैकत्र द्रव्ये समवायरूपस्य शब्दे प्रसिद्धेः । गुणरूपस्य चास्य सतः क्रियाहेतुत्वं किं देवदत्तशरीरसंयुक्तात्मप्रदेशे द्वीपान्तरवर्ति .... नत्वात्कलशादिवत् । न हि कलशादिरचेतनात्मको ज्ञाताहमिति प्रत्येति । चैतन्ययोगाभावादसौ न तथा प्रत्येतीति चेत् । न । अचेतनस्यापि चैतन्ययोगाच्चेतनोऽहमिति प्रतिपत्तेर्निरस्तत्वात् ।

एवं चात्मा स्याद्भिन्नः स्वबुद्धेः संसिद्धोऽयं शुद्धयुक्तिप्रसादात् ।
हंहो तस्माद्यौगपक्षप्रवीणाः कक्षीकार्यं नात्र जाड्यं कदाचित् ॥६८१॥

ये तु सौगतमतावलम्बिनः शेमुषीक्षणकदम्बकात्पृथक् ।
नाभ्यमंसत पुमांसमग्रतस्तत्पराकरणमातनिष्यते ॥ ६८२ ॥

मनस्यपि विप्रतिपत्तित्रयम् । नित्यत्वे निरंशत्वेऽणुपरिमाणत्वे च । तत्र नित्यत्वं प्रोक्तदृश्या निरसनीयमनुदिशा ।

विज्ञानवादातिरिक्तं पुरुषमनङ्गीकुर्वतां बौद्धानां खण्डनम् ।

ननु कथमस्य नित्यत्वनिरासः । तथा हि—मनो नित्यमस्पर्शत्वाद्व्योमवदित्यतस्तन्नित्यमेव सिध्यति । तदसत् । यस्मादतः कथंचित्सर्वथा वा तन्नित्यत्वं साध्येत । प्रथमे सिद्धसाधनम् । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः । सर्वथा नित्यत्वस्य व्योमन्यप्यसिद्धेः । अथास्यानित्यतायामारम्भकं कारणं विजातीयं सजातीयं वा भवेत् । न विजातीयम् । तस्यारम्भकत्वासंभवात् । विजातीयानां नारम्भकत्वमित्याभिधानात् । नापि सजाती-

-यम् । यतो मनःप्रादुर्भावे कारणभूतानेकमनःसद्भावप्रसक्तिरेकस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तावकारणत्वात् ‘ द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते ’ इति वचनात् । न चैकत्र शरीरेऽनेकमनःसद्भावोऽस्ति । प्रतिशरीरमेकैकतया मनसां स्थितत्वात् । अन्यथा प्रतिशरीरं युगपदेव रूपादिज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । न च प्रतिनियतशरीरावरुद्धत्वेनान्योन्यं कारणाभिमतमनसां संयोगः संभवति । नाप्यसंयुक्तानां मनोजनकत्वं तेषामतिप्रसक्तेः । अथ मुक्तमनसां तदवरुद्धत्वाभावतः परस्परं संयोगसंभवात्तज्जनकत्वमिष्यते । तदसंबद्धम् । धर्माधर्मानधिष्ठितानां तेषां तज्जनकत्वानुपपत्तेः । अतोऽस्य कार्यत्वानुपपत्तेर्नित्यत्वं श्रेयसीति । तदयुक्तम् । यतो यदि मन आरम्भकाणां मनस्त्वेनैव सजातीयत्वमभिधीयते तदा तन्तुपटादीनामपि कार्यकारणभावो न स्यात् । तेषामन्योन्यासंभव्यवान्तरसामान्याधारतया तदपेक्षया सजातीयत्वासंभवात् । न हि तन्तुत्वापेक्षया पटस्य पटत्वापेक्षया तन्तूनां वा सजातीयत्वमस्ति । अथ पृथिव्यादिमपेक्ष्य त्वसजातीयत्वमुच्यते तर्हि तदपेक्षया यथा तन्तुपटादीनां सजातीयत्वसंभवात्कार्यकारणभावस्तथा पुद्गलद्रव्यापेक्षयाण्वादिना मनसः सजातीयत्वसंभवात्स स्यादविशेषात् । न च मनसः पौद्गलिकत्वमसिद्धम् । अनुमानात्तत्सिद्धेः । तथा हि– विवादास्पदं मनः पौद्गलिकं द्रव्येन्द्रियत्वान्नयनादिवत् । ननु नयनादीनां प्रतिनियतरूपादिप्रकाशकतया प्रतिनियतभूतकार्यता निरचायि । मनसस्त्वविशेषतः सकलरूपादिप्रकाशकतया तत्कार्यत्वासंभवात्कथं नयनादिदृष्टान्तेन तस्य पुद्गलकार्यत्वं भवेदित्यपि दुराशामात्रम् । प्रतिनियतभूत ....
.... द्विशरारुता सः ॥

यदप्यवादि ‘ गुणत्वाभिसंबन्धेन द्रव्याश्रयी अगुणवान् । संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इत्यनेन वा लक्षणेन ’ इत्यादि । तत्र गुणत्वाभिसंबन्धस्तावद्गुणलक्षणं द्रव्यत्वाभिसंबन्धवत्पराकरणीयः ।

द्रव्याश्रयीत्यादि पुनरित्थं तज्ज्ञापयति । द्रव्यं तूभयथा । द्रव्याश्रितमनाश्रितं च । तथा सर्वं कर्म । **आत्रेयो** व्याख्यातवान्— '**नित्यमस्याश्रयः पारतन्त्र्यं द्रव्ये**' इति द्रव्याश्रयी । द्रव्याश्रयीत्यतिशायने मत्वर्थीयः । तेनैतद्द्रव्याश्रितम् । न तु सर्वद्रव्याश्रितमाकाशकालदिगात्मनामक्रियत्वात् । गुणा अस्य सन्तीति गुणवान् न गुणवान् अगुणवानित्यनेन द्रव्याद्वैधर्म्यं दर्शयति । संयोगाश्च विभागाश्च संयोगविभागाः । तेषु संयोगविभागेष्वकारणं । किं सर्वथा । न । किं तर्ह्यनपेक्षः । किमुक्तं भवति । सापेक्षः कारणमिति । किं सर्वो गुणो न किं तर्हि संयोगविभागावेव । कथं संयोगस्तावत्संयोगे कर्तव्ये द्रव्योत्पत्तिमपेक्षते । कस्मात् । संयोगजसंयोगसमवायिकारणत्वात्कार्यद्रव्यस्य । तथा हि—तन्त्वोराकाशेन सह यः संयोगः स द्वितन्तुकाकाशसंयोगे कर्तव्ये द्वितन्तुकलक्षणस्य तन्त्वोः कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिमपेक्षते । तथा कारणयोर्वंशदलयोर्विभागोऽपि स किं यस्य वंशदलस्याकाशदेशेन विभागमभिनिर्वर्तयिष्यन्वंशविनाशमपेक्षते । कस्मात् । अविनष्टेऽस्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रावयववृत्तिर्हि विभागो विभागमारभते न तु कार्यवद्व्यवयववृत्तिरिति । व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावं च विशेषणानामेवं निरदीदिशत् । द्रव्याश्रयी गुण इत्येतावदस्तु । मा भूदगुणवान् । संयोगविभागेष्वकारणमिति । न कार्यद्रव्ये प्रसंगात् । कार्यद्रव्यमपि द्रव्याश्रयि न च गुण इति तद्व्यवच्छेदार्थमगुणवानित्यगुणवान् । गुण इत्येतावदस्तु । माभूद्द्रव्याश्रयी संयोगविभागेष्वकारणमिति । न । कर्मत्वे प्रसंगात् । कर्मत्वमप्यगुणवत् । न च तद्गुण इति तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्याश्रयीति । द्रव्याश्रयी अगुणवान्गुण इत्यस्तु, मा भूत्संयोगविभागेष्वकारणमिति । न । कर्मणि प्रसंगात् । कर्मापि द्रव्याश्रयि अगुणवत् । न च तद्गुण इति तद्व्यवच्छेदार्थं संयोगविभागेष्वकारणमिति । संयोगविभागेष्वकारणम्, इत्येतावदस्तु मा भूद्द्रव्याश्रयी अगुणवा-

निति । कस्मात् । द्रव्यकर्मणोर्विभागसंयोगकारणत्वात् । कर्म खलु स्वाश्रयमाश्रयान्तराद्विभज्याश्रयान्तरेण संयोजयतीति द्रव्यकर्मणोर्विभागसंयोगकारणत्वं तद्विपरीतः संयोगविभागेष्वकारणं गुण इत्युक्ते न क्वचित्प्रसंगः । तस्माद्द्रव्याश्रयी अगुणवानिति नाभिधेयमिति न हेतुः । विशेषणार्थत्वाद्द्रव्याश्रयीत्यभिधानस्य । द्रव्याश्रयीत्यभिधानं हेतुविशेषणार्थमुपादीयते । कथं यथा गम्येत रूपादयः केनचिज्ज्ञा ....प्रकृतत्वात् । अथानेन सविशेषणेनानुमानेन गुणत्वसामान्यं रूपादिषु प्रसाध्य तद्विशिष्टानां तेषां संयोगविभागेष्वित्यादिलक्षणमाख्यायत इति चेत् । तदचतुरस्रम् । यतो यद्यमुनोऽनुमानाद्गुणत्वेन प्रसिद्धा रूपादयस्तदा किमपरेण सिद्धोपस्थायिना लक्षणेन कर्तव्यम् । यच्चोक्तम् ' अगुणवानिति स्वरूपोपवर्णनमेतत् ' इत्यादि तत्रेदानीं बहुतरमस्य स्वरूपमुपवर्णनीयं भवेदद्रव्यत्वमकर्मत्वमविशेषत्वमित्यादीति न किंचिद्गुणलक्षणमुपपद्यते । येऽप्यमी तल्लक्ष्यभूता रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दस्वरूपाः ' **रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः** ' इति कणादवचनात् । 'चकारेण येऽत्रानुक्ता गुणत्वेन च लोके प्रसिद्धा गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दास्ते सप्त सूच्यन्ते' इति तद्व्याख्यानाच्च चतुर्विंशतिर्गुणा गीयन्ते । तेऽपि न समगंसन्त । तत्संमतायास्तेषां संख्यायाः स्वरूपस्य च विचार्यमाणस्यानुपपत्तेः । तथा हि— संख्या तावद्विदितैव । स्वरूपं तु रूपत्वाद्यभिसंबन्धः । रूपं चामीषु चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति । रसो रसनेन्द्रियावसेयः

१ वै. द. १।१।६। २ एतत्सदृशं वै. द. उपस्कारे विद्यते। परमुपस्कारकार एतद्ग्रन्थकृतोऽर्वाचीनतरः ।

पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो घ्राणेन्द्रियपरिच्छेद्यः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्श-स्त्वगिन्द्रियावबोध्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । एते च रूपरस-गन्धस्पर्शाः पार्थिवपरमाणुष्वनित्याः पावकसंयोगात् । तत्र पाकजानां तेषामुत्पत्तेः । तथा हि–केचित्कन्दुके[1] पच्यमानस्य कलशादेः प्रागव-स्था । विसदृशरूपादियोगिनः पाककारणभूतवेगवदग्निसंयोगपर्यालोचन-या प्रलयोदयौ कल्पयांबभूवुः । यद्यपि हि कन्दुकनिक्षिप्ताः कुम्भादय-स्तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसृतनयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते । यद्यपि तत्संख्यास्तत्परिमाणास्तन्निवेशास्तद्देशाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते तथापि पतन्तो विभाव्यन्ते । यद्यपि च तदा तेषां कर्त्रादिकारककला ....

'विनोस्तु संयोगजः संयोगः' इति केचित् । तदसारम् । सक्रिय-स्यावयविनः क्रियात एवावयव्यन्तरेण संयोगात् । यदि चैवं नेष्यते तदावयवानामपि स्वावयवापेक्षयावयवित्वेन सर्वत्रावयविषु कर्मजस्य संयोगस्योच्छेदः स्यात् । तथासति चावयविनि कर्माभावो भवेत् । संयोगजस्तु संयोगः समुत्पन्नमात्रस्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणं संयोगिभिरकारणैः सह कारणाकारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः । स चैकस्माद्द्वाभ्यां बहुभ्यश्च संयोगेभ्यो भवति । एकस्मात्तावत्तन्तुवीरणसंयोगाद्द्वितन्तुवीरणसंयोगः । उभयकर्मजो मेषयोरपसर्पणात् । द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाकाशसं-योगः । बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः । अयं च सद्यः समुत्पन्नस्य निष्क्रियस्य द्रव्यस्य संयोगजः संयोगः । चिरोत्प-न्नस्य तु देवदत्तस्य निष्क्रियस्य सक्रियहस्तकुड्यसंयोगपूर्वको देवदत्त-कुड्यसंयोगः । स हि न हस्तक्रियाकार्यो व्यधिकरणस्य कर्मणः संयोगहेतुत्वादर्शनात् । सर्वश्चायं प्रयोगो मूर्तामूर्तानेकद्रव्यप्रदेशवृत्तिः समानासमानजात्यारम्भकः । समानजातीयस्य संयोगस्यासमानजाती-

१ कन्दुके घटपचन्यां 'भट्टी' इति देशीभाषायाम्

यस्य द्वितूलके कार्ये प्रचयात्मा स्थूलपरिमाणस्यारम्भकः स्वाश्रये पटादौ । परत्र तु द्वितूलके स्थूलपरिमाणस्यारम्भकः । सामान्यगुणरूपो द्वीन्द्रियग्राह्योऽयावद्द्रव्यभावी च । तथा द्रव्यगुणकर्महेतुः । तथा हि—तन्तुसंयोगो द्रव्यस्य पटस्य हेतुः । आत्ममनःसंयोगो बुद्ध्यादीनां गुणानां हेतुः । एवं भेर्याकाशसंयोगः शब्दगुणस्य । प्रयत्नवदात्महस्तसंयोगो हस्तकर्मणो हेतुः। एवं वेगवद्वायुसंयोगस्तृणकर्मण इति प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । स च त्रिविध एव । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति । तत्रान्यतरकर्मजः श्येनस्यापसर्पणात् । उभयकर्मजो मेषयोरपसर्पणात् । विभागजस्तु द्विविधः । कारणविभागात्कारणाकारणविभागाच्च । तत्र कारणविभागात्तावद्वंशदलयोर्विभागाद्दलाकाशविभागः । न चायमसिद्धः । विवक्षितावयवक्रियाकाशदेशेभ्यो विभागं न करोति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वाद्या पुनराकाशदेशविभागकर्त्री सा द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादिका न भवति । यथा विकसत्कमलदलक्रिया । न च तथा विवक्षितावयवक्रिया तस्मादाकाशदेशेभ्यो विभागं न करोतीति । यदि हि भिद्यमानवंशाद्यवयविद्रव्यस्य दललक्षणावयवयोः क्रियाकाशदेशेभ्यो विभागं कुर्यात्तर्हि वंशाद्यवयविद्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वमेवास्यां न स्यात् । कमलदलक्रियावत् । ततो वंशाद्यवयवक्रियाऽवयवान्तरादेव विभागं करोति । नन्वाकाशदेशादिति विभाग एवाकाशदेशविभागोत्पादकोऽवयवानामभ्युपेयः । तथा हि—यदावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति न तदाकाशदेशात् । यदा त्वाकाशदेशान्न तदावयवान्तरादिति स्थितिः । किंकृता पुनरियं स्थितिरिति चेत् । उच्यते । या ह्यवयवक्रिया नभोभागविभागकारिणी नासौ द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिपक्षभूतं विभागमारभमाणा दृश्यते दिनकरकिरणपरामर्शोपजनितकमलविकासकारिक्रियावत् । तदेवं कथमिति । कमलस्य मुकुलविकासदशयोः प्रत्यभिज्ञायमान-

त्वेनाविनाशनिश्चयात् । इयं तु पाटयमाने वंशे दलक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वीभूतविभागारम्भिकोपलभ्यत इति नासौ नभसो विभागमारभेतेत्यत एषा स्थितिरस्तीति विभागजविभागकल्पना क्रियते संयोगान्तं कर्मेति तावत्स्थितम् । अन्यथा हि तस्य कालान्तरस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात् । तस्मात्कर्मणोऽचिरजीवित्वात्तदविनाशकेन संयोगेन भवितव्यम् । उत्तरश्च संयोगः पूर्वसंयोगोपरमे सति जायते नान्यथा । न च विभागव्यतिरिक्तः कश्चन संयोगस्य हन्ता समस्ति ।

कर्मानन्तरसंयोगजन्म निर्ज्ञातकौशलम् ।
न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्प्यते ॥ ६८३ ॥

तस्माद्विभागेनैव संयोगवैरिणा भाव्यम् । स च यदधिकरणो विभागस्तदधिकरणमेव संयोगमुपशमयति । न ह्यङ्गुलिविभागः । कुण्डबदरसंयोगोपमर्दाय प्रभवतीत्यतो न वंशदलवृत्तिर्विभागो दलाकाशसंयोगमपहन्तुमलमिति । ननं दलाकाशसंयोगविरोधिना दलाकाशविभागेन भवितव्यन् । तदिदानीं तस्योत्पत्तिकारणचिन्तायां क्रियाया वंशदलविभागमात्रोपजननचरितार्थत्वात्तन्निर्माय विभागान्तरनिर्माणे विरम्य व्यापारासंवेदनादवश्यं वंशविभाग एव प्रत्यासन्नतया दलाकाशविभागारम्भकोऽभ्युपगमनीयः । एवमनभ्युपगमे कर्मनित्यत्वप्रसंगात् । कारणाकारणविभागात्तु विभागः करकुडचविभागात्कुडचकलेवरविभागः । कलेवरकारणं हि करस्तदकारणं च कुडयं तयोर्विभागादयं जायते । न ह्ययं शरीरक्रियाकार्यः । तदानीं शरीरस्य निष्क्रियत्वात् । नापि हस्तक्रियाकार्यः । व्याधिकारणस्य कर्मणो विभागहेतुत्वादर्शनात् । अतः कारणाकारणविभागस्तस्य कारणमिति कल्प्यते । संयोगवदस्यापि मूर्तामूर्तानेकद्रव्यप्रदेशवर्त्योदयो- (र्तित्वात् । येन)? वरमयं विभागशब्दहेतुः । विभागहेतुत्वं दर्शितम् । शब्दहेतुत्वं तु वंशे पाट्यमाने सति योऽयमाद्यः

शब्दस्तस्य वंशदलविभागः कारणम् । परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तद्द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं च । दिक्कृतं देशविशेषप्रत्यायकम् । कालकृतं वयोभेदप्रत्यायकम् । तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथमेकस्यां दिश्यवस्थितयोः संयुक्तसंयोगबहुत्वाल्पत्वे सत्येकस्य द्रष्टुः संनिकृष्टमवधिं कृत्वा तस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वेतरस्मिन्संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्वस्योत्पत्तिः । कालकृतयोरपि कथं वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्ष्ण्यस्य वलीपलितादिसान्निध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनि संनिकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन योगादपरत्वस्योत्पत्तिः । एते चापेक्ष्यबुद्धिविनाशादाश्रयविनाशाद्वा विनाशिनी मूर्तकैकद्रव्यव्याप्यवृत्तिनी सामान्यगुणरूपे द्वीन्द्रियग्राह्ये अयावद्द्रव्यभाविनी सर्वत्र कारणं च । बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः । सा चानेकप्रकारार्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च । तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्विविधा । विद्या चाविद्या च । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा । विद्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । द्विविधापीयमात्मैकद्रव्यप्रदेशवृत्तिर्वैशेषिकगुणरूपाऽयावद्द्रव्यभाविनी अन्तःकरणग्राह्यात्ममनःसंयोगप्रभवापरत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनां निमित्तम् । अनुग्रहलक्षणं सुखम् । अनुगृह्यतेऽनेनेत्यनुग्रहः । अनुग्रहलक्षणमनुग्रहस्वभावमित्यर्थः । सुखं ह्यनुकूलस्वभावतया स्वविषयानुभवं कुर्वत्पुरुषमनुगृह्णाति । अयमर्थः स्रगाद्यभिप्रेतविषयसांनिध्ये सतीष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसंनिकर्षाद्धर्माद्यपेक्षानिमित्तादात्ममनसोः संयोगाच्चासमवायिनो यदनुग्रहाभिष्वङ्गनय-

नादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत्सुखं संनिहितेऽप्यभिमतेऽर्थे विषयान्तरव्यासक्तस्य सुखानुत्पादादिष्टोपलब्धेः कारणत्वं गम्यते । वियुक्तस्य सुखाभावाद्विषयसंनिकर्षस्यापि कारणत्वावगमः । अनुग्रहस्त्विह सुखविषयं संवेदनम् । तच्च सुखमतीतविषयेषु स्मृतिजम् । अनागतेषु संकल्पजम् । यत्तु विदुषामसत्सु विषयानुस्मरणसंकल्पेष्वाविर्भवति तद्विद्याशमसंतोषधर्मविशेषनिमित्तमिति । शेषमस्यात्मैकद्रव्यप्रदेशवृत्त्यादिबुद्धिवत् । उपघातलक्षणं दुःखम् । उपहन्यतेऽनेनेत्युपघातः । उपघातलक्षणमुपघातस्वभावमित्यर्थः । दुःखमुपजातं प्रतिकूलस्वभावतया स्वात्मविषयमनुभवं कुर्वदात्मानमुपहन्ति । अयमर्थः—विषाद्यनभिप्रेतविषयसांनिध्ये सत्यनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसंनिकर्षादधर्माद्यपेक्षानिमित्तादात्ममनः संयोगाच्चासमवायिनो यदमर्षोपघातदैन्यनिमित्तमुत्पद्यते तद्दुःखम् । अमर्षोऽसहिष्णुता द्वेष इति यावत् । उपघातो दुःखानुभवः । दुःखे सति तदनुभवलक्षण आत्मोपघातः स्यात् । दैन्यं विच्छायता । तेषां निमित्तम् । अतीतेषु सर्पव्याघ्रचौरादिषु स्मृतिजम् । अनागतेषु संकल्पजम् । अस्यापि शेषमात्मैकद्रव्यप्रदेशवृत्त्यादिबुद्धिवत् । स्वार्थं परार्थं वा । अप्राप्तप्रार्थना इच्छा । सा चात्ममनसोः संयोगात्सुखापेक्षात्स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते । प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्मनिमित्तं कामोऽभिलाषो रागः संकल्पः कारुण्यं वैराग्यमुपधाभाव इत्येवमादयः । इच्छाभेदा मैथुनेच्छा कामोऽभ्यवहारेच्छाऽभिलाषः । पुनःपुनर्विषयानुरञ्जनेच्छा रागः । अनागतकरणेच्छा संकल्पः । स्वामनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् । दोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा उपधा । अन्तर्निगूढेच्छाभावश्चिकीर्षा जिहीर्षेति क्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति । शेषमस्या अपि सर्वं बुद्धिवत् । प्रज्वलनात्मको द्वेषः । यस्मिन्सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः । स चात्ममनसोः संयोगाद्दुःखापेक्षात्स्मृत्यपेक्षाद्वोपजायते प्रयत्नधर्माधर्म-

स्मृतिनिमित्तम् । तत्रैनं हन्मीति प्रयत्नो द्वेषात् । वेदार्थविप्लवकारिषु द्वेषाद्धर्मः । तदर्थपरिपालनपरेषु द्वेषादधर्मः । स्मृति.... ....गणनया गुणानां चतुर्विंशतेरधिकत्वात् । अथ नीलधवलादिव्यक्तिभेदेऽपि सर्वत्र रूपत्वसामान्याविशेषादेक एकरूपोऽयं गुण इति न तत्संख्याक्षतिरिति चेत् । तर्हि धर्माधर्मयोरप्यदृष्टत्वसामान्यविशेषादेक एवायमपि गुणः स्यादिति कथं न तत्संख्याव्याघातः । अथादृष्टत्वं नाम नास्त्येव सामान्यम् । ननु रूपत्वमपि कथं भवेत् । नीलादौ सर्वत्र रूपं रूपमिति प्रत्ययानुवृत्तेरिति चेत् । इतरत्राप्यदृष्टमदृष्टमिति प्रत्ययानुवृत्तेस्तदस्तु । अथौपाधिक एवायं प्रत्ययो न सामान्यनिमित्तः । सामान्येषु सामान्यप्रत्ययवदिति चेत् । नीलादावपि किं न तथा । कस्तत्रोपाधिरिति चेत् । धर्माधर्मयोः क इति वाच्यम् । दर्शनयोग्यपदार्थेतरत्वमिति चेत् । इतरत्रापि चक्षुर्ग्राह्यत्वं भविष्यति । दर्शनयोग्यपदार्थेतरत्वस्य चोपाधित्वे गुरुत्वमप्यदृष्ट इति व्यपदिश्येत । तस्योपाधेस्तत्र भावात् । अथ नीलादिषु रूपप्रत्ययानुवृत्ती रूपत्वसामान्यनिमित्ता तावदुभाभ्यामपि प्रतिपन्नेति चेत् । एवमेतत् । न हि तदस्माभिः प्रतिषिध्यते किं तु प्रसंगः प्रवर्त्यते । यदि धर्माधर्मयोरदृष्टप्रत्ययानुवृत्तिरौपाधिकी तदाऽन्यत्रापि सा तथैव स्यात् । समानयोगक्षेमत्वात् । किं च भवतापि यत्र वस्तुन्युपेयमाने बाधकोपनिपातस्तत्रैव तत्प्रत्ययस्यौपाधिकत्वमुपागामि । यथा सामान्येषु सामान्योपगमेऽनवस्थोपनिपाते सामान्यप्रत्ययस्य । न चादृष्टत्वोपगमे किंचिद्बाधकमस्ति । गुणेषु चतुर्विंशतिसंख्याव्याघातोऽस्तीति चेत् । असदेतत् । अस्याद्यापि विवादास्पदीभूतत्वात् । अथ धर्माधर्मौ तदुभयवर्त्येकसामान्यानुगतौ न भवतो गुणत्वात् । यावेवं तावेवम् । यथा सुखदुःखे तथा चैतौ । ततस्तथेत्यनुमानमस्त्येव बाधकमिति चेत् । तदशुभम् । सुरभ्यसुरभिगन्धाभ्यां गुणत्वस्य व्यभिचारित्वात् । तौ हि गुणौ तदुभयवर्तिनैव सामान्येन गन्धत्वेनानुगतौ च । न च

वाच्यं ' अनुष्णाशीतस्पर्शवत् सुरभ्यसुरभ्योरुभयाभावसमन्वितस्तृतीयो राशिर्गन्धत्वानुगतोऽस्तीत्यनयोस्तदुभयवर्त्येकसामान्यानुगतत्वान्न गुणत्वस्य व्यभिचारः ' इति प्रशस्तकरभाष्योक्तिविरोधापत्तेः । तथा चायमाह—'सुरभिरसुरभिश्च' इत्यन्यथा त्वनुष्णाशीतवेदनमप्यदध्यादिति न चतुर्विंशतिसंख्यानीयु संगच्छते । यथावसरमेषामग्रेऽपि पराकरिष्यते । योऽपि पृथिव्युदकज्वलनवृत्तीत्यादिश्चतुर्णां रूपादीनां पृथिव्यादौ वृत्तिनियमो न्यगादि । सोऽपि नोपापादि । पृथिव्यादीनां चतुर्णामपि पौद्गलिकत्वेन तच्चतुष्टयाधिष्ठानत्वात् । यत्तु न तथा तेषामनुभवनं तदनुभूतत्वादिति प्राक्प्रतिपादितमेव । यच्च पाकजोत्पत्तिप्रक्रियोद्घोषणेन पार्थिवपरमाणुषु रूपादीनामेकान्तेनानित्यत्वमाप्यादिपरमाणुकार्यद्रव्येषु नित्यमनित्यं चावाचि तदपि [illegible] नित्यानित्यानेकान्तस्य प्राक्समर्थनादपास्तम् । यच्च ' मूतककद्रव्यव्याप्यवृत्तयः ' इत्युक्तं तत्रैकान्तरूपे द्रव्येऽमीषां वृत्तिरीप्सामासे तद्विपरीते वा । तत्र न तावत्प्राच्यः पक्षः पेशलः । द्रव्यस्य स्वावयवेभ्यः कथंचिदविष्वग्भूतस्य प्रसाधितत्वेनैकान्तैकरूपत्वस्य तत्राप्रसिद्धेः । द्वितीयपक्षे तु न किंचिदनिष्टम् । व्याप्यवृत्तित्वं चामीषामेकान्तैकरूपाणामननुरूपमेव । एवं हि कुंचिकादिविवरवर्तिसूक्ष्मप्रदीपाद्यालोकोद्योतितापवरकादिव्यवस्थितपृथुतरपटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ यावद्द्रव्यवर्तिनो रूपादेरुपलब्धिः स्यात् । अन्यथा निरंशैकरूपताव्याहतिः । तर्हि तद्रूपस्य प्रतिभासाप्रतिभासलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो युक्तो विरोधात् । कथंचिदेकरूपाणां तु तेषां युक्ता व्याप्यवृत्तिः । रूपरसगन्धस्पर्शाद्यात्मकत्वात्पटादिद्रव्यस्य । स्वाश्रयादन्यत्रारम्भका इत्यपि स्वगृहमान्यम् । यतोऽयमत्राभिप्रायः—अवयवैः स्वसमवेतकार्ये निष्पाद्यमाने तद्वर्तिने रूपादयस्तत्रैव रूपादीनारभन्ते न स्वाश्रयभूतेष्ववयवेष्विति ।

१ प्र. पा. भा. पृ. ४५ ।

एतच्चानुपपन्नम् । न ह्यवयवैर्भिन्नोऽवयवी निष्पाद्यत इत्यत्र प्रमाणमस्ति यतस्तद्वर्तिभिस्तैस्ते तत्रारभ्येरन् । द्रव्यं तु प्राक्तनाकारपरित्यागेनोत्तरमाकारमाक्रमदुपलभ्यते यथा पिण्डाकारपरित्यागेन कुम्भाकारमाकालयन्ती मृत् । ननु तन्तवः कुविन्दकरव्यापारात्पटमारभमाणा दृश्यन्ते । नैवम् । तत्रापि पार्थिवद्रव्यस्यैव विशकलिततन्तुपर्यायप्रहाणेन समुदितत्वपर्यायप्राप्तेर्दर्शनात्तत्समुदायस्यैव च पटद्रव्यव्यपदेश्यत्वात् । न चैवं पटस्य निरवयवत्वं स्वावयवद्रव्याद्व्यतिरेकेण पटस्यापि सावयवत्वात् । तस्मान्न रूपादीनां स्वाश्रयादन्यत्रारम्भकत्वं युक्तम् । वैशेषिकगुणा इति च कोऽर्थः—विशेषो व्यवच्छेदस्तस्मै ये भवन्ति गुणास्ते वैशेषिकगुणा रूपादयः । ते हि स्वाश्रयमितरस्माद्व्यवच्छिन्दन्ति न सांख्यादयः । तेषां स्वतो विशेषाभावात् । यस्तु तेषां विशेषः स स्वाश्रयविशेषकृत एवेति चेत् । तदसंगतम् । गुरुत्ववेगनैमित्तिकद्रवत्वादीनामपि वैशेषिकगुणत्वापत्तेः । तेषामपि स्वाश्रयस्य मूर्तिमतः पृथिव्यादेर्द्रव्यस्येतरस्मादमूर्तादाकाशादेर्व्यवच्छेदकत्वात् । अथ गुरुत्वस्य पृथिव्युदकयोर्वेगस्य पृथिव्यादिषु चतुर्षु नैमित्तिकत्वस्य पृथ्वीतेजसोः साधारणधर्मत्वात् । सामान्यगुणत्वं तर्हि रूपादीनामपि केषांचित्तद्वदेतेषामपि द्रव्यत्रयचतुष्टयद्रव्यसाधारणधर्मत्वात् । समानजातीयकारणगुणपूर्वकत्वं चावयवैरवयव्यारम्भे पराकृते पराकृतमेव यावद्द्रव्यभावित्वमपि नामीषां संगच्छते । यस्मादेतेषां पर्यायप्रवाहसत्त्वापेक्षयैकपर्यायसत्त्वापेक्षया वाभिधीयेत । न । आद्यपक्षे विप्रतिपत्तिः । घटादिद्रव्यं यावदमीषामपरापरेषामुत्पादिष्णूनां प्रवाहस्य स्वीकारात्तस्य कथंचित्तदात्मकत्वात्पाकजानामप्येवं यावद्द्रव्यभावित्वापत्तेश्च । द्वितीयपक्षे तु प्रत्यक्षपीडा । सत्येव पटादौ प्रत्यग्राणां तेषां विनाशेन पुराणानामुन्मज्जतां प्रत्यक्षेण प्रेक्षणात् । न च पाकजोत्पत्तिक्रमेण पटादिरूप्यन्य एवोत्पद्यत इति वाच्यम् । अत्र प्रमाणाभावात् । सर्वस्योपन्यस्यमानस्य

तस्य स एवायं पटादिरिति प्रत्यभिज्ञानेन बाधनात् । न च सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धबुद्धीनां प्रमातृणामपनीतोद्गतनखशिखरादिष्विवात्रापि भ्रान्तमेवेदं प्रत्यभिज्ञानमिति वक्तव्यम् । नखादेरिव पटादेरपि प्रध्वंसोत्पादसिद्धिनिबन्धनप्रमाणमन्तरेणैवंविधव्यवस्थायाः कर्तुमशक्तेः । न रूपादीनां प्रध्वंसोत्पादावेव पटादिप्रध्वंसोत्पादयोः प्रमाणम् । तद्विनाशोत्पादयोर्द्रव्यस्यापि ताभ्यां भवितव्यमेवेति नियमाभावात् । न च तेषां यावद्द्रव्यभावित्वनिर्णयात्तन्नियमः साधीयान्, यावद्द्रव्यभावित्वस्याद्यापि विवादपङ्कनिमग्नत्वात् । ननु रूपादिपर्यायप्रध्वंसोत्पादयोर्द्रव्यस्यापि कथंचित्तावुपगतावेव । अन्यथा सर्वथा द्रव्यपर्याययोर्भेदापत्तेः । तथा च सिद्धममीषां कथंचिद्यावद्द्रव्यभावित्वमपीति चेत् । एवमेतत् । किं त्वेवं न कश्चिद्यावद्द्रव्यभावी गुणो नाम स्यात् । संयोगादिगुणानामप्येवं यावद्द्रव्यभावित्वसिद्धेः । एवमग्रेऽपि सर्वं दूषणं स्वयमूहनीयम् । विशेषस्तु दूषयिष्यते । यत्तु ताथागतो रूपादयोऽगत्र एव न गुणा इत्यवादीत्तस्य कुतोऽयमभ्युपगमः । भेदानुपलब्धेश्चेत् । तत्किमयमणूनुपलभते संचितांस्तानिति चेत् । ननु संचयस्तेषां स्थूलाकारपरिणामः परमाणुभ्यः कथंचिद्व्यतिरिक्तः प्राक्साधितस्ततस्तस्यैवोपलब्धिरस्ति नाणूनाम् । अयमपि रूपरसगन्धस्पर्शात्मैव न तद्वानिति चेत् । कुतः । एतद्भेदानुपलब्धेश्चेत् । सा यदि देशकालभेदेनानुपलब्धिर्विवक्षिता तदा रूपादिभिरेव व्यभिचारिणी । अथ स्वरूपभेदेन तदाऽसिद्धा । पटस्य रूपादय इति तेषां भिन्नस्वरूपेण प्रतीतेः । ततः सिद्धा अमी कथंचित्स्थूलाकारातिरेकिणः । यदुक्तम् ' द्वित्वादिसंख्यानुपरार्धता(र्धंताऽ)अनेकद्रव्या' इति । तत्र परार्धान्तैव संख्येति कुतस्त्या नियतिः । परार्धमेव यावद्व्यवहारदर्शनादिति चेत् । नन्वयं व्यवहारः पामरप्रायपुरुषाणामेव संबन्धी विवक्षितो विदुषां वा । प्रथमे कल्पे शतादेरपि संख्यात्वं दुरापम् ।

शतमिति न किंचिज्जानीमो विंशतिपञ्चकं तु दद्म इत्येवं तेषां व्यवहारदर्शनात् । द्वितीये त्वेकाधिकपरार्धेऽपि विद्वद्भिर्व्यवहरणात्कथं न तस्याः संख्यात्वं स्यात् । तथा च दृश्यते विदुषां व्यवहारः **'परार्धानां परार्धानि प्रसूते श्लोकतर्णकान्'** इत्यादि । अथ **गणितशास्त्रे–'मध्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं तज्ज्ञाः'** इति परार्धमेव यावदस्या अभिधानात्तदन्तैवेयमवसीयत इति चेत् । तदयुक्तम् । तदभिन्नस्याभिधेयाव्यापकत्वादियत्ता हि संख्या समाख्यायते । सा च परार्ध इवैकाधिकपरार्धादावप्येवंभूतैवानुभूयते । किंचेदं गणितशास्त्रं नियामकतया व्याख्येयं किंतूपलक्षक (ण) तया । एवमन्यदपि दशगुणया वृद्ध्या अङ्कस्थानं ज्ञेयमिति । **'यत्र इयत्ताव्यवहारः परिसमाप्यते स परार्धः'** इति **श्रीधरः** । सोऽपि यद्येवं तेन वचसा दशगुणितं मध्यं परार्धशब्दाभिधेयमभिदधीत तदा प्राक्तनेनैवापास्तः । अथ यतः कुतोऽपि पुरस्तादियत्ताव्यवहारो नास्ति तत्परार्धाभिधेयमभिदध्यात्तदा सर्ववाद्यविवादप्रतिपन्नप्रामाण्यगणितशास्त्रबाधापत्तिः । तत्र दशगुणितमध्यस्य परार्धाभिधेयत्वेन प्रसिद्धेः । यच्चोक्तम्- ' एकत्वेभ्योऽपेक्षानामकानेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः ' इति तदप्ययुक्तम् । यतोऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्य इत्यत्र किमेकविषयबुद्धिसाहित्याभावो विवक्षायां चक्रे द्वित्र्यादिपदार्थगोचरसाहित्यं वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा सुप्तमत्तमूर्च्छिताद्यवस्थास्वप्यस्य भावाद्द्वित्वादिसंख्योत्पत्तिः कथं न स्यात् । अथ द्वितीयपक्षः । तथा च **श्रीधरः**— **'अनेकशब्द एको न भवतीति व्युत्पत्त्या द्वयोर्बहुषु च द्रष्टव्यः'** इति । अत्र च परस्पराश्रयदोषः । उत्पन्ने हि द्वित्वादौ तत्र तद्बुद्धिरुत्पत्स्यते । तदुत्पत्तौ च द्वित्वादेरुत्पत्तिरिति । अथ नैकमनेकमेकत्वाभावविशिष्टं वस्तु तद्विषयबुद्धिसहितेभ्य इत्यत्र विवक्षितम् ।

१ न्या. कं. पृ. ११५ पं. ७ 'यत्र' इत्यत्र 'यस्मिन्' इत्यस्ति न्यायकन्दल्याम् ।
२ न्या. कं. पृ. ११२ पं. १२ ।

तदप्यक्षमम् । द्वयादिवस्तुष्वेकत्वाभावस्याभावात् । तेषां स्वेन स्वेनैकत्वेनाधिष्ठितत्वात् । अथ द्वयादिष्वेकस्यैकत्वस्याभावः सुप्रतीत एव । नन्वेकमेकत्वमिति स्वसिद्धान्तविरुद्धमभिधीयते । एकत्वस्य गुणत्वेन तत्रैकत्वगुणान्तराभावस्य 'निर्गुणा गुणाः' इति त्वत्सिद्धान्तेऽभिधानात् । औपचारिकं तत्तत्र भविष्यतीति चेत् । किंगतस्य तस्य तत्रोपचारः । द्रव्यगतस्येति चेत् । ननु द्रव्येऽपि तावत्तदेवैकत्वमस्ति नान्यदिति तदेव तत्रोपचर्यत इत्यहो शुद्धा बुद्धिः । अस्तु वा यथाकथंचिदनेकविषयबुद्धिसहितशब्दार्थस्तथापि यदि बुद्धिसकाशाद्बाह्यार्थस्योत्पादः स्यात्तदा द्वित्वादिवदन्यस्याप्यर्थस्यायं किं न भवेत् । अथ द्वित्वादिरेव तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्यैव ततः समुत्पत्तिरिति चेत् । नैवम् । अभिव्यञ्जकत्वेनापि तस्यास्तेनान्वयव्यतिरेकयोरनुविधानस्य संभवात्प्रदीपस्येव पटादिना । अथ यदि द्वित्वादिकमबुद्धिजं स्याद्रूपादिवत्पुरुषान्तरेणापि प्रतीयेत । नियमहेतोरभावात् । बुद्धिजत्वे तु यस्य बुद्धया तज्जन्यते तेनैवोपलभ्यत इति नियमोपपत्तेः । प्रयोगस्तु–द्वित्वादि बुद्धिजं नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात् । यन्नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यं तद्बुद्धिजं यथा सुखादिकम् । नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यं च द्वित्वादि तस्मादिदमपि बुद्धिजमिति । तदपि नोपपद्यते । नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यस्यासिद्धेश्चैत्रेणेव मैत्रेणापि द्वित्वादेर्विद्यमानत्वात् । अन्यदेव द्वित्वादि मैत्रेण वेद्यत इति चेत् । कुत एतत् । तदपेक्षाबुद्धिवशादन्यस्यैव तस्योत्पत्तेरिति चेत् । तदचतुरस्रम् । चक्रकचक्राकीर्णत्वात् । तथा हि–सिद्धे द्वित्वादेर्बुद्धिजत्वे चैत्रापेक्षया मैत्रस्यान्यद्वित्वादिवदेकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चैत्रस्य नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चैत्रस्य बुद्धिजत्वसिद्धिरिति । किं च यदेव चैत्रेण द्वित्वादिकमवेयते यदि तदेव मैत्रेणापि वेद्येत तदा को दोषः स्यात् । न खलु योग्यदेशावस्थितः पदार्थः प्रतिनियतेनैव प्रमात्रा प्रतीयत इति नियमोऽस्ति । रूपादेरनियतप्रतिपत्तृपरिच्छेद्यत्वदर्शनात् । ननु सुखादि-

धर्मः प्रतिनियतेनैव वेद्यमानो दृश्यते । सत्यम् । तस्य प्रतिनियतात्मसमवायित्वे तमेव प्रतियोग्यदेशत्वात् । द्वित्वादिकं तु बाह्यार्थधर्मतया रूपादिवत्तद्देशवर्तिप्रमातॄनशेषानपेक्ष्य योग्यदेशमेवेति तद्वत्प्रकाशेत । न च नियतप्रमातृबुद्धिजन्यत्वात्तस्यैव तद्ग्रहीतृत्वं योग्यम् । एवं हि सति कलशादिरपि येनैवं जनितं तस्यैव ग्रहीतुं योग्यः स्यात् । असिद्धं चाद्यापि प्रमातृबुद्धिजत्वं द्वित्वादेः । नन्वेवं रूपादिवद्द्वित्वादेरपि प्रथमदर्शनसमय एव किं न प्रतिभासः । ननु निरन्तरतरतिमिरनिकरपरिकरिते मूर्तेः कुम्भस्यापि किं नासौ । अभिव्यञ्जकस्यालोकस्यासंभवादिति चेत् । इतरत्राप्यभिव्यञ्जिकाया अपेक्षाबुद्धेरभावादित्यवेहि । यदा त्वसौ संपद्येव भवति तत्प्रतिभासः । ननु कुम्भादावभिव्यक्ते यथा तद्देशवर्तिनिःशेषप्रमातॄणां तत्प्रतिभासः प्रभवति तथा चैत्रसक्तापेक्षाबुद्ध्यभिव्यक्ते द्वित्वादौ मैत्रादीनामपि तद्बुद्धिर्भवेत् । न चैवमिति । न व्यक्तिपक्षः क्षेमकर इति चेत् । नैवम् । उत्पत्तिपक्ष एवैतद्दूषणावताराद्घटादौ स्वजनकादन्यैरपि प्रतिभासदर्शनात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु नायं दोषो यतश्चक्षुःस्पर्शनसहकारिणोऽभिव्यञ्जकाः स्वयमुपलभ्यमाना एवान्यमुपलम्भयन्ति । घटाद्यभिव्यञ्जकप्रदीपाद्यालोकशरीरसंसक्ततोयशीतस्पर्शाभिव्यञ्जकवायुवत् । न च चैत्रबुद्धिर्मैत्रादीनामध्यक्षा । तमेव प्रति तस्याः स्वसंविदितत्वाच्चक्षुराद्यगोचरत्वाच्चेति तं प्रत्येवेयमभिव्यञ्जिका किंविषयासावपेक्षाबुद्धिरिति चेत् । एकत्वादिगोचरेति ब्रूमः । तथा हि—पदार्थ एकस्मिन् ज्ञाते पदार्थान्तरमेकमपेक्ष्य द्वित्वमभिव्यज्यते । एकस्मिन् द्वयोर्वा ज्ञातयोर्द्वावेकं वापेक्ष्य त्रित्वमभिव्यज्यते । एकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा ज्ञातेषु त्रीन् द्वावेकं वापेक्ष्य चतुष्ट्वमभिव्यज्यत इत्यादि तावज्ज्ञेयं यावत्पर्यन्तसंख्येति न नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वं सिद्धम् । अनुमानबाधितश्चात्र पक्षः । तथा हि—द्वित्वादिकं बुद्धिजं न भवति संख्यात्वादेकत्ववदिति पराकृते चैवं द्वित्वादेर्बुद्धिजत्वेऽपेक्षाबुद्धि-

विनाशाद्विनाश इति दूरोत्सारितमेव । एवं च सिद्धमेकत्ववद्वित्वादेरपि पदार्थेषु सदैव सत्त्वमिति ।

ये सुगतसमयवासितमनसः संख्यास्वरूपमात्रेऽपि ।
विप्रतिपत्तिं विदधति तेषामेषा क्षणं शिक्षा ॥ ६८४ ॥

यदि हि संख्या काचिन्न स्यात्तदानीं तत्प्रत्ययो निरालम्बनः स्यात् । अथ न संख्याप्रत्ययोऽस्तीन्द्रियजस्तत्रैकस्मिन्स्वलक्षणे प्रतिभासमाने स्पष्टमेकत्वसंख्यायाः प्रतिभासनाभावात् । न हीदं स्वलक्षणमियमेकत्वसंख्येति प्रतिभासद्वयमनुभवामः । नापि लिङ्गजोऽयं संख्याप्रत्ययः, संख्याप्रतिबद्धलिङ्गस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याभावात् । तत एव न शब्दोऽयं प्रत्यक्षानुमानमूलः । योगिप्रत्यक्षमूलोऽयमिति चेत् । न । तस्य तथावगन्तुमशक्यत्वात् । ततोऽयं मिथ्याप्रत्ययो निरालम्बन एवेति । तदयुक्तम् । एवं हि तस्य देशादिप्रतिनियमो न स्यात् । कारणरहितत्वादन्यानपेक्षणात्सर्वत्र सर्वदा सत्त्वमसत्त्वं वा प्रसज्येत । निरालम्बनोऽपि समनन्तरप्रत्ययनियमात्प्रतिनियतोऽयमिति चेत् । न । बहिःसंख्यायाः प्रतिनियतायाः प्रतीतेः । बहिर्वस्तुषु संख्याध्यवसीयमाना वासनामात्रहेतुका मिथ्याकल्पनानिमित्तैव । आपेक्षिकत्वात्स्थविष्ठत्वादिधर्मवदिति चेत् । न । नीरूपेषु शशविषाणादिष्वपि तत्प्रसंगात् । तत्कल्पनास्वस्त्येवेति चेत् । तर्हि ताः कल्पनाः स्वरूपेणासत्याः सत्या वा । न तावदसत्याः । स्वमतविरोधात् । सत्याश्चेत्कथमिदानीं स्वरूपेण सत्यासु कल्पनासु संख्या परमार्थतो न स्यात् । तास्वपि स्वकल्पनान्तरारोपितापेक्षिकत्वाविशेषाद्बहिर्वस्तुष्विवेति चेत् । स्यादेवं यदि कल्पनारोपितत्वेनापेक्षिकत्वं व्याप्तं सिध्येत् । न चैवं वस्तुसत्स्वपि नीलादिरूपेष्वस्य प्रसिद्धेः । नीलनीलतरयोर्हि रूपयोर्यथा नीलापेक्षं नीलतरं रूपं तथा नीलतरापेक्षं नीलमिति नीलादिरूपेषु वस्तुसत्स्वपि भावादापेक्षिकतायां न कल्पनारोपितत्वेन व्याप्तिरवगम्यते । यतः संख्ययोर्बहिरन्तश्च नीलरूपत्वं

स्यात् । यदि पुनरस्पष्टावभासित्वे सत्यापेक्षिकत्वादिति हेतुस्तदा साधनविकलो दृष्टान्तः । स्थविष्ठत्वादिधर्माणां स्पष्टावभासित्वात् । तत्तत्र भ्रान्तमिति चेत् । न । बाधकाभावात् । स्थविष्ठत्वादिधर्मप्रतिभासो न स्पष्टो विकल्पत्वादनुमानादिविकल्पवदित्यनुमानं तद्बाधकमिति चेत् । न । पुरोवर्तिनि वस्तुनीन्द्रियजविकल्पेन स्पष्टेन व्यभिचारात् । तस्यापि पक्षीकरणादव्यभिचार इति चेत् । तर्हि संभाव्यव्यभिचारो हेतुः स्पष्टत्वेन विकल्पत्वस्य विरोधासिद्धेः । क्वचिद्विकल्पत्वस्यास्पष्टत्वेन दर्शनात् । स्पष्टत्वेन व्यभिचारात्तस्यापि पक्षीकरणादव्यभिचार इति चेत् । तर्हि संभाव्यव्यभिचारो हेतुः स्पष्टत्वेन विकल्पत्वस्य विरोधासिद्धेः क्वचिद्विकल्पत्वस्यास्पष्टत्वेन दर्शनात् । स्पष्टत्वेन विरोधे चन्द्रद्वयप्रतिभासे प्रतिभासत्वस्यासत्त्वेन दर्शनात्स्वसंवित्प्रतिभासस्यापि सत्यत्वं मा भूत्तथाविरोधासिद्धेरविशेषात् । अथ प्रतिभासत्वाविशेषेऽपि स्वसंवित्प्रतिभासः सत्यः शशिद्वयप्रतिभासस्त्वसत्यः संवादाद्विसंवादाच्च प्रोच्यते । तर्हि विकल्पत्वाविशेषेऽपीन्द्रियजविकल्पः स्पष्टः साक्षादर्थग्राहकत्वात् । नानुमानादिविकल्पोऽसाक्षादर्थग्राहकत्वादित्यनुमन्यताम् । तथा चेन्द्रियजविकल्पेन व्यभिचार एव । निर्विकल्पत्वादिन्द्रियजस्य ज्ञानस्य नेन्द्रियजो विकल्पोऽस्तीति चेत् । न । तस्य प्राक्प्रसाधितत्वात् । ....

विध एव तथा व्यवह्रियते इति किं नाङ्गीकुरुषे किमिति पक्षपातानपेक्षं न क्षणमीक्षसे । अथ न संस्थानविशेषस्वरूपाणि पृथुत्वादीनि महत्त्वपरिमाणमेव ह्युत्तरदक्षिणे अपेक्ष्य पृथुसंकीर्णतयाऽथ ऊर्ध्वं चापेक्ष्यागाधतया व्यवह्रियते तर्हि पूर्वपश्चिमे अपेक्ष्य महत्त्वमेव दीर्घह्रस्वत्वेन व्यवह्रियतामिति कथं चातुर्विध्यम् । किं च किमाकारः स पुमानिति संस्थानविशेषे प्रश्नेऽपि प्रोच्यते प्रांशुर्ह्रस्वो वेति । ततोऽनयोः संस्थानरूपतैव ज्यायसी । अथैवं महत्त्वमपि संस्थानविशेष एव स्यात्, न परिमाणमिति चेत् । मैवम् । अस्य निःशेषसंस्थानविशेषैः

सह वृत्तेः । अशेषमपि हि वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रदीर्घह्रस्वपृथुसंकीर्णादिकं वस्तु महदुच्यत एव । संस्थानविशेषरूपत्वे तु महत्त्वस्य नैवं स्यात् । न हि संस्थानविशेषः संस्थानविशेषान्तरेणाशेषेण समानाश्रयः समुपलभ्यते । वृत्तत्वस्य त्र्यस्रचतुरस्रतादिपरिहारेण त्र्यस्रत्वादेर्वृत्तत्वचतुरस्रतादिपरिहारेणावस्थितेः । न च महत्त्ववद्दैर्घ्यह्रस्वत्वे अपि समस्तसंस्थानविशेषसमावेशिनी । वृत्तत्र्यस्रादौ तदभावात् । न हि बदरापेक्षयामलकं दीर्घं व्यवहरन्ति प्रमातारः किं तु महदेवेति । एवं चापेक्षिकमणुत्वमपि संस्थानातिरिक्तपरिणामरूपमिति मन्तव्यम् । यत्पुनरनापेक्षिकमन्त्यमणुत्वं परमाणौ तस्यासंयुक्तद्रव्याधारत्वान्न संस्थानविशेषरूपताशंकामपि गच्छतीति सिद्धं द्वे एव परिमाणे इति । ताथागतं प्रति पुनारूपादिवदेतयोर्निशितमतिभिर्द्रव्यात्कथंचिदतिरेकिरूपयोः सिद्धिरिह वाच्या । यच्च नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । आकाश एव । कथंचिदनित्यस्य तस्य भावात् । दिशोऽसत्त्वेन कालात्मनोरव्यापकत्वेनाकाशस्य कथंचिदनित्यत्वेन च निरूपितत्वात् । यद्वदितम् ' अनित्यं त्र्यणुकादिद्रव्येष्वण्वपि नित्यानित्यविकल्पाद्द्विभेदम् ' इत्यादि तत्रापि वस्तूनां नित्यानित्यत्वेन साधनात्कथंचिदनित्यत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदपि कुवलादौ भाक्तत्वमणुव्यवहारस्य व्याहारि । तदपि न चेतोहारि । महत्त्वव्यवहारस्यापि तत्र भाक्तत्वापत्तेः । अथाणुत्वव्यवहार एव भाक्तः । आपेक्षिकत्वात् । कुवले ह्यामलकमपेक्ष्याणुत्वं व्यवह्रियते न त्वणुत्वस्वतस्तदण्विति चेत् । तर्हि तत एव महत्त्वव्यवहारो भाक्तोऽस्तु । तत्र सर्षपमपेक्ष्य महत्त्वव्यवहारात् । न पुनराकाशवत्तत्स्वतो महदिति समानम् । न च यदापेक्षिकं तेन भाक्तेनैव भवितव्यमिति नियमो नीलापेक्षया नीलतरस्वरूपस्यापेक्षिकस्याप्यभाक्तत्वात् । मुख्यस्य नीलतरत्वस्य तत्रानुभवात् । अथ यदि तत्राणुत्वं तात्त्विकं स्यात्तदा महत्त्वाभाव एव भवेत् । अणुत्वमहत्त्वयोरेकत्र विरोधात् । तथा च कुवलादेरचाक्षुत्वमेव स्यात् ।

महत्त्वाभावात् । ‘ महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिः ’ इति वचनादिति चेत् । तदसंबद्धम् । विरोधस्यासिद्धेः । भिन्नभिन्नरूपेण तयोस्तत्रावस्थानात्सामान्यविशेषवत् । यदि हि यथामलकाद्यपेक्षया कुवलेऽप्यणुत्वं तथा तदपेक्षयैव महत्त्वमप्यधीयेत तदा स्याद्विरोधसंरोधः । नचैवं सर्षपाद्यपेक्षयैव तत्र महत्त्वव्यवहारात् । एवं च समिदिक्षुवंशादिषु ह्रस्वव्यवहारस्य भाक्तत्वमपाकरणीयम् । यदुक्तम्—‘ संयुक्तमपि द्रव्यं यद्वशात्’ इत्यादि तदपि न सहृदयसंवादि । अपोद्धारव्यवहारस्य परस्पराभावादेव सिद्धेः । पृथक्त्वकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वात् । ननु कथमभावस्येदमतः पृथगिति विधिप्रत्ययविषयत्वं संगच्छते, तस्येदं न भवतीत्यादिप्रतिषेधप्रत्ययस्यैव गोचरत्वेन प्रसिद्धेरिति चेत् । नैवम् । इयं छायेत्यभावेऽपि विधिप्रत्ययस्य त्वया स्वीकारात् । यस्तु नीलरूपारोपस्वरूपां छायामाह—तस्य घटप्रध्वंसोऽत्रेति कथं विधिप्रत्ययः । अथ प्रध्वंसो नाशोऽभाव इति तत्प्रत्ययोऽभावप्रत्यय एव तर्हि पार्थक्यमप्यन्यस्यान्यस्वरूपत्वप्रतिषेध इति तत्प्रत्ययोऽप्यभावप्रत्ययः किं न स्यात् । यत्तु व्योमशिवो व्याजहार—‘नैवं पदार्थान्तरावधिं विनैकत्वादिसंख्याविशिष्टस्य पृथगिति व्यवहारस्य ततोऽर्थान्तरत्वात् । तथा हीतरेतराभावविशिष्टो व्यवहारः पदार्थान्तरावधित्वेन प्रवर्तते । न चैकत्वादिसंख्यानुरक्तस्तद्विलक्षणश्चायमित्यर्थान्तरनिमित्तः’ इति तदपि स्वसिद्धान्तश्रद्धाविजृम्भितम् । वैलक्षण्यासिद्धेः । पृथक्त्वव्यवहारस्याप्ययमस्मात्पृथगिति सावधित्वेनैव प्रवृत्तेरितरेतराभावस्यापि क्वचिदेकस्य द्वयोर्बहूनामत्राभाव इति संख्यानुरक्तत्वेन प्रतीतेः । नियमेन तु पृथक्त्वव्यवहारोऽपि न । तथायमस्मात्पृथगिति संख्योल्लेखमन्तरेणापि भावात् । अथायमित्येकवचनेनोल्लिख्यमानैकत्वसंख्यास्त्येवात्रेति चेत् । अयमयं न भवतीत्यत्राप्येवमस्तु । यत्तूदयनः प्राह—‘पृथगादिशब्दाः पर्याया इत्यनुमन्यामहे न त्वभावार्थाः

---

१ वै. द. ४।१।६ ।

इति पञ्चम्या सम्बन्धानुपपत्तेर्न हि घटात्पटः पृथगिति घटात्पटो न भवतीति वाक्यार्थः ' इति तदपि न कुशलाय । यतो यदि पञ्चमीसंबन्धानुपपत्तिमात्रेणैतेषां शब्दानां सर्वथाप्यभावार्थत्वं प्रतिषिध्यते तदा षष्ठीसंबन्धानुपपत्त्याऽभावशब्दस्याभावार्थत्वमपि कथं स्यात् । न हि घटस्याभावोऽत्रास्तीति घटस्यात्र नास्तीत्यपि वाक्यार्थः संगच्छते । किं तु घटोऽत्र नास्तीति । ततः कथमभावशब्दस्याभावार्थत्वं स्यात् । अथ घटस्याभावोऽत्रेत्यभावोल्लेखिनी प्रतीतिः । न चात्राभावशब्दस्याभावोऽभिधेय इति महच्चित्रम् । अयमस्मात्पृथगित्यन्यत्रान्यस्य स्वरूपाभावोल्लेखिनी प्रतीतिः । न चात्र पृथक्शब्दस्याभावोऽभिधेय इति किं न चित्रम् । अथ घटोऽत्र नास्तीति नञोऽभावद्योतकत्वात्कर्तृवाचकेन घटशब्देनैव क्रियाया अभिसंबन्धः । ततश्च प्रथमैव घटशब्दात् । घटस्याभावोऽत्रास्तीत्यत्र त्वभावशब्देन कर्तृवाचकेन क्रियाया अभिसंबन्धसंभवात् । तत एव प्रथमा । तत्संबन्धित्वेन तु घटशब्दात्षष्ठी । तात्पर्यं प्रति तूभयत्रापि नास्ति विशेषः । तर्हि घटः पटो न भवतीत्यत्रापि नञो द्योतकत्वेनान्यार्थत्वाभावान्न तद्योगे घटशब्दात्पञ्चमी । पृथक्शब्दस्य तु वाचकत्वेनान्यार्थत्वात् ' अन्यारादितरर्ते ' इत्यनेन द्योतने ततः सा भवत्येव । तात्पर्यं प्रति तूभयत्रापि नास्ति कश्चिद्विशेष इति सर्वं तुल्यम् । यदा तर्हि घटे पटस्याभाव इत्यभावध्वनेर्वाचकस्य प्रयोगस्तदा कथं न पञ्चमीति चेत् । अस्याप्यन्यार्थत्वाभावात् । स एव ह्यन्यार्थः शब्दो योऽर्थान्तराभावोपहितेऽर्थान्तरे वर्तते । यथा घटात्पटः पृथगित्यत्र घटाभावोपहिते पटे वर्तमानः पृथक्शब्दः । न चाभावशब्दस्तथा । सर्वदाऽभावमात्रनिष्ठत्वात् । न हि भवति घटे पटोऽभाव इति । किं तु पटस्याभाव इति । यदा तर्ह्यपटो घट इत्युच्यते तदानीमपटशब्दोऽभावोपहितपदार्थान्तरवाचकोऽन्यार्थोऽस्त्येव ।

---

१ पा. सू. २।३।२९।

पटाभावोपहितघटप्रतिपादकत्वादिति कथं नात्र पञ्चमीति चेत् । ननु कुतः शब्दादत्र पञ्चमी प्रेर्येत किमपटशब्दाद्धटशब्दाद्वा । नाद्यः पक्षः । अन्यार्थशब्दयोगे शब्दान्तरादेव पञ्चमीप्रयोगप्रतिपादनात् । न हि घटः पटात्पृथगित्यत्र पृथक्शब्दादेव पञ्चमी प्रयुज्यते । नापि द्वितीयः । यतो यस्यान्यार्थेन शब्देन साक्षात्संबन्धो न भवति तस्मादेवेयं पञ्चमी विधीयते । यथा घटः पटात्पृथगित्यत्रैव घटात् । न चात्रापटशब्दस्तथा । तस्य साक्षाद्घटशब्देनैव संबन्धात् । न चात्र शब्दान्तरमस्ति यतः पञ्चमी शङ्क्येत ततोऽपटशब्दस्याप्यन्यादिशब्दैः समानयोगक्षेमत्वासंभवान्नान्यार्थत्वम् । अपि च पृथगादिशब्दाः पर्याया इत्यत्रेतरशब्दोऽपि पृथक्शब्दसमानार्थतया संमतस्ते । इदमस्मात्पृथगन्यदर्थान्तरमितरद्भिन्नमिति त्वयैव स्वग्रन्थेऽभिधानात् । तच्चासंगतम् । इतरध्वनेरन्यार्थतायाम् 'अन्यारादितरर्ते' इत्यत्रान्यार्थत्वेनास्य गतत्वान्न भिन्नस्योपादानं स्यात् । अथापोद्धारव्यवहारापेक्षया तस्य पर्यायता द्वयोरुपलक्षितयोरेकतरवचनत्वरूपेण तु विशेषणेतरशब्दः सूत्रे भेदेनोद्दिष्टः । तर्हि तदपेक्षयैव नञादेरपि पर्यायतास्तु । द्योतकत्वादिना तु विशेषेण सूत्रेऽन्यार्थत्वेन न गृह्यत इति किं न स्यात् । पृथक्त्वगुणाकक्षीकरणे चायं विशेषलाभो यद्गुणः कर्मणः पृथग्गुणकर्मणी सामान्याद्गुणकर्मसामान्यानि विशेषेभ्यो गुणकर्मसामान्यविशेषाः समवायादित्यस्खलद्वृत्तिरनुभूयमानः पृथक्त्वव्यवहारोऽनुपचरितवृत्त्यैव समर्थितः स्यात् । अन्यथा तु द्रव्येष्वेव पृथक्त्वस्य भावात्तत्रैव तत्प्रत्ययो मुख्यः स्यादिति । यच्च '**अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः**' इत्युक्तं तत्रापि यदा प्राग्भाविसान्तरत्वस्वरूपपरिणामपरित्यागेन निरन्तररूपतया यः कथंचित्तादात्म्यपरिणामः स संयोगः संमतस्तदा न कश्चित्प्रत्यर्थी । नैरन्तर्येण परिणतानि हि वस्तूनि संयुक्तव्यवहारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते । निरन्तरावस्थितदेवदत्तयज्ञदत्तगृहवत् । ननु नायं दृष्टान्तः कान्तः । स्तम्भाद्यनेकपदार्थसंयोगस्वभावयोर्गृहयोः

संयोगगुणाश्रयानुपपत्तेः। निर्गुणत्वाद्गुणानामिति चेत्। नैवम्। गृहस्यावयवित्वेन संयोगगुणत्वायोगात्। कथं पृथ्वीपाथस्तेजसां विजातीयानामारम्भकत्वमिति चेत्। नीलधवलादितन्तूनां कथं पार्थिवा एवामी सर्वेऽपीति चेत्। पृथिवीपाथस्तेजांस्यपि द्रव्याणि किं न भवन्ति द्रव्यत्वेन सजातीयत्वे कालाकाशादिद्रव्यान्तरमपि तदारम्भकं स्यादिति चेत्। पार्थिवत्वेन सजातीयत्वे मृत्स्नादिकमपि किं न पटारम्भकं स्यात्। तन्तुत्वेन सजातीयत्वमत्र विवक्ष्यत इति चेत्। अत्रापि पौद्गलिकत्वेनेति विद्धि। पौद्गलिकत्वेन सजातीयत्वे पर्वतसमुद्रारम्भः प्रभृतिकमपि गृहारम्भकं भवेदिति चेत्। तन्तुत्वेनापि सजातीयत्वे पर्वततुल्यस्तन्तुकूटोऽपि पटारम्भकः किं न भवेत्। भवत्येव यदि तावत्परिमाणपटनिष्पादननिपुणस्तन्तुवायः स्यादिति चेत्। इतरत्रापि भवत्येव तद्गृहारम्भकं यदि तथाविधः सूत्रधारः स्यात्। यथा तु भूयांसस्तन्तुवायास्तदंशैर्भूयसः पटान्निष्पादयन्तीति संभाव्यते तथान्यत्रापि संभावनेयमनिवार्या। ननु पौद्गलिकोऽप्यौर्ववन्हिर्न कदाचिद्गृहारम्भको दृष्टस्तत्किं जरत्तरतन्तुसंन्तानः पटारम्भकः कदाप्यालोकि। यथा तु नूतनपरिणामापन्नानां प्रागारम्भसामर्थ्यं तेषामासीत्तथौर्वानलादेरपि परिणामान्तरापन्नस्य तदासीदेवेति सर्वं तुल्यम्। एवं च गृहं द्रव्यं सजातीयद्रव्यारभ्यत्वात्पटवदिति सिद्धम्। तथा च सिद्धस्तत्र संयोगः। न च सन्नप्यसौ भिन्न एव भविष्यतीति वाच्यम्। तथानीक्षणाद्भिन्नत्वाविशेषेण चैत्रकुण्डलसंयोगस्यापि मैत्रकुण्डलसंयोगापत्तेश्च। तत्र तस्य समवायान्न कश्चिद्दोष इति चेत्। सिद्धस्तर्हि कथंचिदव्यतिरेकः कथंचिदविष्वग्भावादन्यस्यास्य निराकरिष्यमाणत्वात्। यस्तु संयोगं स्वरूपतोऽपि पराकुरुते सौगतस्तस्य संयुक्तावेताविति प्रत्ययः किमालम्बनः स्यात्। न तावद्रूपालम्बनः। तत्प्रत्ययविलक्षणत्वाद्रूपादिनिमित्तो हि प्रत्ययो नीलं पीतमित्याकारेणैवोल्लसेत्। अस्तु तर्हि

निरालम्बन इति चेत् । कुतोऽस्योत्पत्तिः । वासनापरिपाकादिति चेत् । नीलादिप्रत्ययोऽपि तत एवास्तु । नीलादेर्विकल्पस्तत एवानुभवस्त्वर्थादिति चेत् । संयोगानुभवोऽपि तत एवास्तु । नास्त्येव संयोगरूपोऽर्थ इति कुतस्तदनुभवः स्यादिति चेत् । नीलादिरूपोऽर्थः कुतः स्यात् । प्रतिभासस्तु यथैकस्य तथान्यस्याप्यस्त्येव द्रव्यैकदेशत्वनिमित्तः संयोगप्रतिभास इति चेत् । नैवम् । एकस्य देशस्य सौगतानामभावात् । द्रव्यनैरन्तर्यनिबन्धनोऽयमिति चेत् । अन्तराभावो यदि तुच्छस्तदा न किंचिदनेनोक्तं स्यात् । अथातुच्छस्तदा संयोगहेतुक एवायमुक्तो भवेत्, इति सिद्धः संयोगः । यत्तु चिरोत्पन्नस्य संयोगजः संयोगो न्यगादि । नायमवदातः । कर्मजत्वात्तस्य । हस्ताद्यवयवक्रियायां तद्विष्वग्भूतस्यावयविनोऽपि कथंचित्क्रियायाः प्राक्प्रसाधितत्वात् । यदपि 'अप्राप्तिपूर्विका' इत्याद्यवादि तत्रापि यदि नैरन्तर्यपरिणामपरित्यागेन सान्तररूपतया परिणतिर्विभागोऽभिधीयते तदा न विवादः । अन्यत्तु सर्वं संयोगवद्वितर्कणीयम् । यस्तु विभागजो विभागः समर्थ्यते नासौ संगच्छते । ननूक्तं तत्सिद्धौ साधनम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वादिति । सत्यं किं त्वनैकान्तिकम् । यदा हि भुजगद्रव्ये विफणपरिहारेणोत्फणत्वमुपजायते तदा तावत्तदवयवेषु क्रियानभोभागेभ्यो विभागं करोतीति त्वयापि प्रतिपद्यते । सा च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादिकैवेति कुतो नानैकान्तः । ननु भुजगद्रव्यमुभयदशायामपि तदेव । तथैव प्रत्यभिज्ञानादिति नास्यास्तादृशविभागोत्पादकत्वमिति चेत् । तर्हि वंशेऽपि पाट्यमाने दारुद्रव्यं वंशदलदशायां तदेव तत एव हेतोरित्यन्यत्रापि नास्यास्तदुत्पादकत्वं स्यात् । तथा चासिद्धो हेतुर्भवेत् । वंशद्रव्यं तावद्विनष्टमेवेति चेत् । अन्यत्रापि विफणद्रव्यं विनष्टमेव । यदि तत्र तद्विनाशः कथं फणित्वेन प्रत्यभिज्ञानमिति चेत् । अन्यत्रापि यदि वंशविनाशः कथं दारुरूपतया प्रत्यभिज्ञानमिति समानम् । ननु विफणिता फणिद्रव्या-

वस्थैव न द्रव्यं वंशोऽपि दारुद्रव्यावस्थैव न द्रव्यमिति किं न स्यात्। वंशस्य द्रव्यत्वं त्वयापि स्वीकृतमिति चेत्। न केवलमस्यैव। विफणद्रव्यस्यापि। ननु विफणता यदि द्रव्यं न तदा भावप्रत्ययेन तन्निर्दिश्येतेति चेत्। वंशोऽपि यदि द्रव्यं तदा दारुद्रव्यस्य वंशतेति कथं भावप्रत्ययेन निर्दिश्यते। यथा च दारुद्रव्यपर्यायतामपेक्ष्य तथा निर्देशो द्रव्यत्वं पुनरपेक्ष्य वंश इति निर्देशस्तथाऽन्यत्राप्येकत्र विफणता। अन्यत्र तु विफणं द्रव्यमित्यभिधीयतां को दोषः। ननु वंशस्य स्वकीयनवपुराणादिपर्यायपरम्परापेक्षया द्रव्यत्वं युज्यतां नाम। विफणद्रव्यस्य तु तत्कथमिति चेत्। नन्वत्रापि सन्त्येवोच्छ्वासनिश्वासा अन्ततः प्रतिक्षणभाविनः शुद्धपर्यायरूपा अर्थपर्यायास्तदपेक्षया तत्किं न भविष्यति। ततः सिद्धमिदं विफणद्रव्यावयवक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादिका नभोभागविभागकारिणी चेति सिद्धो व्यभिचारः। कथमेकैव क्रियावयवविभागमाकाशावयवविभागमुत्तराकाशसंयोगं च कर्तुं शक्तेति चेत्। तत्किमेकेन वस्तुनैकमेव कार्यं कर्तव्यं, तथात्वे हि कथमेकोऽपि प्रदीपस्तैलापहारं तिमिरसंहारं कज्जलभारं स्वगोचरं ज्ञानं च कर्तुं समर्थः स्यात्। ततो विचित्रशक्तयो भावा विचित्राणि कार्याणि कर्तुमीशत एव। विकसत्कमलदलरूपो व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि साधनाव्यावृत्तः संकुचितकमलद्रव्यदलेषु क्रियाया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकत्वात्तद्विनाशेन विकस्वरत्कमलद्रव्यान्तरस्यैवोत्पत्तेः। कालात्ययापदिष्टता चास्य हेतोरनुमानबाधितप्रतिज्ञानन्तरं प्रयुक्तत्वात्। तथा हि विवक्षितावयवक्रिया, आकाशदेशेभ्यो विभागं करोति। क्रियात्वात्, यैवं सैवम्। यथाङ्गुलिक्रिया। तथा चेयं तस्मात्तथेति। न चात्र तथाविधविभागजनकत्वक्रियात्वयोः सहभावमात्रं न व्याप्तिरिति वाच्यम्। व्यभिचारादर्शनात्। तदप्युपाधेरनुपलम्भात्। अन्यथा धूमादावपि कार्यकारणभावस्य शङ्क्यमानौपाधिकत्वेन व्याप्त्य-

भावापत्तेः । एतेन ‘ यदि हि विद्यमानवंशाद्यवयविद्रव्यस्य ’ इत्यादि प्रत्युक्तम् । योऽपि कारणाकारणविभागाद्विभागोऽभ्यधायि सोऽपि नोपपद्येत । करक्रियायां सत्यामवश्यमवयविनि क्रियायाः प्राक्प्रसाधनात्, इति कर्मज एव विभागोऽस्ति न विभागजः । यदुक्तं ‘परत्वमपरत्वं च’ इत्यादि तत्र परत्वापरत्वे रूपादि च पदार्थः सहैवोत्पद्येते । न त्वपेक्षा बुद्धिवशात्पश्चात् । तस्या द्वित्वादाविवाभिव्यञ्जकत्वेनैव व्यवस्थितेः । किं च कालापेक्षयोः परत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धिकाले कथमुत्पत्तिरुत्पद्यते । युवस्थविरपिण्डयोर्हि परापरकालप्रदेशाभ्यां संयोगस्तदुत्पादकोऽकथि । न च यदा देवदत्तस्यापेक्षाबुद्धिस्तदा तौ विद्येते यतस्ताभ्यां तत्संयोगः स्यात् । कालस्य नित्यत्वात्तदापि तौ स्त एवेति चेत् । ननु कालस्य नित्यत्वे तयोरभाव एव भवेत् । ननु तदानीं सत्तानित्यस्यैकरूपत्वेन देशासंभवात् । यौ तु कल्पितौ देशौ तौ तदानीमसन्तावेवेति कथं ताभ्यां तत्संयोगः स्यात् । अपि च परत्वापरत्ववन्मध्यममिति व्यवहारकारणं मध्यमत्वमपि किं न कक्षीक्रियते । ननु कुतः कारणादस्योत्पत्तिः स्यादिति चेत् । यत एव तदाधारभूतस्य पदार्थस्य । कुतो वा परत्वापरत्वयोरप्युत्पादो निगद्यते । अपेक्षाबुद्धेर्निमित्तात्परापरदिक्कालप्रदेशसंयोगादसमवायिकारणाच्चेति चेत् । न त्विदमप्यपेक्षाबुद्धेर्मध्यमदिक्कालप्रदेशसंयोगाच्चोत्पत्स्यते को दोषः । केवलमियमपेक्षाबुद्धिः संनिकृष्टासंनिकृष्टोभयगोचरेति मध्यमौ दिक्कालौ न कौचिद्विद्येते इति चेत् । किं मध्यस्थपदार्थदेशे तयोरसत्त्वान्नित्यव्यापकत्वात्तथा व्यवहाराभावाद्वा । नाद्यः पक्षः । अनभ्युपगमात् । न द्वितीयः । परापरदिक्कालयोरप्यभावापत्तेः । न तृतीयः । मध्यमादिक्प्रदेशो मध्याह्नोऽयमिति दिक्कालप्रदेशयोस्तद्व्यवहारदर्शनात् । यथा च मध्यमत्वमुपचरितमनयोस्तथा परत्वापरत्वे अपीति मध्यमत्वमपि वा गुणत्वेन स्वीकरणीयम् । परत्वापरत्वे अपि वा तत्त्वेन त्यज्येताम् । नान्तरावस्थातुं लभ्यते । शेषमनयोर्द्वित्वादिवद्दूषणीयम् । तद्वदेव चैते ताथा-

गतं प्रति समर्थनीये। यदपि बुद्धिभेदस्याविद्यायाश्चातुर्विध्यमभ्यधायि। तदप्यसाधीयः। स्वप्नस्य विपर्ययेऽन्तर्भावात्। विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं हि विपर्ययलक्षणम्। तच्चात्रापि विद्यत एव। स्वप्ने हि यदा देशान्तरास्थितो वयस्य इह स्थितो दृश्यते तदा तत्र देशान्तरस्थितत्वाद्विपरीतस्येहस्थत्वस्य धर्मस्य निर्णयो विपर्ययलक्षणमक्षूणमस्त्येव। अथ विपर्ययान्तर्गतस्याप्यमुष्योपरतेन्द्रियग्रामत्वं प्रलीनमनस्कत्वं च विशेषमपेक्ष्य शुक्तिकादौ रजतादिप्रत्ययरूपाद्विपर्ययाद्भेदेनोपादानमिति चेत्। ननु किं प्रयोजनोऽयं ततो भेदोपन्यासः। प्रयोजनमन्तरेणापि तथोपन्यासे हि कस्यचिदात्मालोकनैकतानतया जाग्रद्दशायामप्युपरतेन्द्रियग्रामस्याङ्गुष्ठप्रमाणः श्यामाकतण्डुलप्रमाणो वायमात्मेत्यादेविपर्ययो ज्ञानमपि भेदेनोपन्यसनीयं स्यात्। ऐन्द्रियकविपर्ययाद्विशेषसद्भावात्। विद्यापि न चतुर्धात्वमादधाति। तर्कागमादेरपि विद्याभेदस्य विद्यमानत्वात्। यथा चैतस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भेदः प्रामाण्यं च तथा प्रागेवावोचाम। आत्मप्रदेशवृत्तित्वायावद्द्रव्यभावित्वेऽपि नास्या उपपद्येते। कथंचिद्बुद्ध्यात्मन आत्मनः प्राक्प्रसाधितत्वात्। न च बुद्धिरूपस्वरूपापायेऽप्यात्मनः क्वचित्कदाचिदवस्थानमुपपन्नम्। निःस्वरूपस्य खरविषाणादेरपि सत्त्वप्रसंगात्। न चैते आत्मप्रदेशवृत्तित्वायावद्द्रव्यभावित्वे सर्वबुद्धिव्यापिनी विरूपाक्षबुद्धौ स्वयमनिष्टेः। तस्या आत्मव्यापिकाया नित्यायाश्च स्वीकारात्। न चास्मदादिबुद्ध्यपेक्षयैवात्र विशेषणे नेश्वरबुद्ध्यपेक्षया। तस्या अस्मद्बुद्धिभ्यो वैशिष्ट्याद्विति वक्तव्यम्। एवं हितत्वादेव गुणत्वमप्यस्या मा भूदिति सप्तमपदार्थापत्तिः। यदपि 'परत्वादिनिमित्तत्वम्' अस्याः प्रागुक्तं तदपि परत्वादीनामबुद्धिजत्वसमर्थनादेव परास्तमवगन्तव्यम्।

यच्च 'सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामात्ममनःसंयोगजत्वम्' अगादि तदपि नावदातम्। सुखदुःखयोर्वेदनीयोदयजन्यपरिणामविशिष्टस्येच्छाद्वेषयोर्मोहनीयोदयोत्पाद्यपरिणामापन्नस्य प्रयत्ने वीर्या-

न्तरायक्षयोपशमविशेषसंगतस्यात्मन एव कारणत्वनिर्णयात् । उत्पन्ना एव ह्यमी मनःसापेक्षसमुत्पन्नसंवेदनेन वेद्यन्त इति । प्रयत्नस्य चैतेषु परिस्पन्दरूपत्वेन कर्मतैव युज्यते न गुणत्वम् । न चात्मनो व्यापकत्वात्कथं परिस्पन्द इति वक्तव्यम् । व्यापकत्वस्यात्मनि प्रागेव प्रतिक्षेपात्परिस्पन्दस्य च साधनात् । किं च यथात्मन्यमी गुणास्तथा भयमपि किं न गुणत्वेन निजगदे । अथ कुतोऽपि स्वस्यापार्यत्वंता भय (स्वस्यावार्यत्वं तद्भयम्) मिति बुद्धिविशेष एव भयं तर्हि— ' अप्राप्तप्राप्तिचिन्ता इच्छा । परापकारचिन्ता द्वेषः ' इत्येतावपि बुद्धिविशेषावेव किं न स्याताम् । अथाप्राप्तप्रार्थनेच्छाप्रज्वलनात्मको द्वेष इति कथमनयोर्बुद्धिरूपता स्यादिति चेत् । तर्हि उद्रेकस्वरूपं भयमपि कथं तद्रूपं स्यात् । अथ बुद्धिरनयोः कारणं न तु तद्रूपावेवाम् । तथा हि—प्रथमं प्रमाता वस्तु जानाति, तत इच्छति, द्वेष्टि वा । तदितरत्रापि तुल्यम् । प्रथमं हि पाटच्चरादीञ्जानाति ततो बिभेतीति । अथास्तु तज्ज्ञानपूर्वकता भयस्य न तु तावन्मात्रेणास्य बुद्धेर्भेदो युक्तः । पाटच्चरादिबुद्धितो बुद्ध्यन्तररूपस्यैवास्योत्पादिति चेत् । तदखिलं तदितरत्राप्यन्यूनातिरिक्तमेव । अथ कथमिच्छाद्वेषयोर्बुद्धिरूपतां भवन्तो वर्णयन्ति । ततो भिन्नकारणजन्यत्वेनानयोर्युष्मन्मते वर्णनात् । ज्ञानवृतिक्षयक्षयोपशमजन्या हि बुद्धिर्मोहनीयोदयकार्यौ पुनरिच्छाद्वेषौ । न वा कारणभेदेऽपि कार्यस्याभेदो युज्यते । घटपटयोरप्यभेदापत्तेरिति चेत् । एवमेतत् । अत एव प्रसंगरूपतयैतदुपन्यासो मोहनीयकारणकमपि चेद्भयं बुद्धिरूपतया प्रकाश्यते तदानीमिच्छाद्वेषौ वराकौ केनापराधेन परिभूयेते । तावपि हि बुद्धिरूपतया वर्ण्येताम् । न चैवम् । ततस्तद्भयमपि गुणान्तरमेवेति स्थितम् । एवं शोकजुगुप्सादयोऽपि । **सौगतं** प्रति पुनरमीषां विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वस्य हेतोः प्राक्पराकृतत्वात्कथंचिदतिरेकिणां सिद्धिः कृतैव । गुरुत्वमपि पदार्थानां पतनशक्तिरतीन्द्रियेति केचित् । सोऽपि यदि गुणो गण्यते तर्हि स्फोट-

घटनशक्तिरपि कृपीटयोनिर्गुणोऽस्तु । नास्त्येव सा काचिदिति चेत् । गुरुत्वमपि मा भूत् । तदभावे कथं पतनमिति चेत् । शक्त्यभावे स्फोटोऽपि कथम् । प्रतिबन्धाभावसहकृता कृशानोरिति चेत् । पतनमपि संयोगरूपप्रतिबन्धकविशेषाभावेन सहकृतात्फलादेरस्तु । ततो यदि गुरुत्वं गुणोऽभ्युपगम्यते तदा प्रतिकार्यं भिन्नशक्तिकत्वाद्भावानामायातमानन्त्यं गुणानाम् । लघुत्वं च कुतो न गुणः । गुरुत्वाभावरूपत्वात्तस्य न गुणत्वमिति चेत् । गुरुत्वमपि लघुत्वाभावः किं न स्यात् । ननु गुरुत्वाभावरूपत्वे तारतम्यं न स्यादित्यन्यत्रापि समानम् । ननु पतनरूपकार्यदर्शनाद्गुरुत्वमनुमिमीमहे । लघुत्वं तु कुतोऽनुमातव्यमिति चेत् । कुत्रापि तावदुत्पतनात् । प्रतीतं हि निर्वातनिष्कम्पप्रदीपकुड्मलेषूत्पतनं क्वचित्तिर्यक्पवनान्निर्णीतं । हि तिर्यक्पवनं पवने । यद्यपि चात्र स्पर्शवद्बादरपुद्गलत्वेन गुरुत्वमपि जलभूम्योरिव निर्णीतमस्ति तथापि वस्तुस्वाभाव्याल्लघुत्वमेवात्रातिशयवत् । जलभूम्योस्तु गुरुत्वमेव । अत एव न तयोः पवनवदुत्पतनमपि संपद्यते । यदा तु नाराचे समारोपस्तयोः क्रियते तदैकतरपार्श्वारोपितगरीयो द्रव्येणान्यतरगुरुद्रव्यस्य गुरुत्वे प्रतिबद्धे लघुत्वस्योत्कलितस्य भावाद्भवत्येवोत्पतनम् । अत एव च निश्चीयतेऽस्मात्तस्य लघुत्वं यतो व्यवहरन्तीदमस्माल्लघ्विति निपतद्गरीयो द्रव्यकारितमेवास्योत्पतनमिति चेत् । नैवं विपर्ययस्यापि कल्पयितुं सुशकत्वात् । शक्यं ह्येवमपि वक्तुमुत्पतल्लघुद्रव्यकारितमिति सिद्धम् । स्वतन्त्रावस्थायां तु तस्य गुरुत्वमेवातिशयवदिति तस्यैव कार्यं जायते न लघुत्वस्येति । सैद्धान्तास्तु गुरुत्वं लघुत्वं च स्पर्शविशेषावेतौ स्पर्शनप्रत्यक्षोपलक्ष्यावित्याहुः । तौ च कथंचिद्भिन्नौ प्राक्स्पर्शगुणसाधनादेव **सौगतं** प्रति प्रसिद्धौ बोद्धव्यौ । एवमेव स्नेहरूक्षतास्पर्शावपि वक्ष्यमाणौ । द्रवत्वमपि यदि परिणामविशेषः स्कन्धानाम-

१ कृपीटयोनिः—अग्निः ।

ऽभिधीयते तदासौ स्वीक्रियत एव । परमाणुषु शक्तिरूपतयैव तदस्ति न खलु पार्थिवा अम्मयास्तैजसा वा विसदृशतत्तज्जात्युपलक्षिताः परमाणवः केचित्सन्ति पुद्गलमात्ररूपत्वात्तेषामित्युक्तं प्राक् । तं तं पुनः संघातमापन्नास्तथा तथा व्यपदिश्यन्त इति कुतोऽणुषु तत्संभवेत् । नीलगुणादिवच्चास्यापि सौगतं प्रति सिद्धिः । स्नेहोऽपि स्वीक्रियते न पुनरप्स्वेव पार्थिवद्रव्येष्वपि दर्शनात् । प्रतीतो हि तैलघृतजतुमधूच्छिष्टादिषु पामरप्रायपुरुषाणामप्यद्भ्यः सविशेषोऽसौ । न हि शुद्धान्तःकुम्भे संग्रहस्तत्कार्यं तथा दृश्यते यथा तैलादिकुम्भे । अथोपष्टम्भकान्तर्द्रव्यगत एव तत्र स्नेहः प्रतिभासते न पुनः स्वगत एवेति चेत् । मैवम् । विपर्ययस्यापि कल्पनापत्तेः । शक्यते वक्तुमम्भसि पार्थिवोपष्टम्भकद्रव्यगतोऽसौ चकास्ति न तु स्वगत इत्यम्भस्येव तदभावः । तस्माद्यत्र यथा प्रतीतिस्तत्र तथैवाभ्युपगमः संगच्छत इत्युभयस्या अबाधितायाः सद्भावादुभयत्रापि तदुपगमो युक्त एव । यथा च स्नेहो गुणः कथ्यते तथा तत्समानयुक्त्या रूक्षत्वमपि गुणो गणनीयः । न रूक्षत्वं नाम गुणोऽस्ति स्नेहाभावे रूक्षत्वव्यवहारसिद्धेरिति चेत् । न । रूक्षताभावे स्नेहव्यवहारप्रसंगात्स्नेहस्याप्यभावापत्तेः । शीतोष्णस्पर्शादिवत्स्पर्शनेन्द्रियतस्स्नेहस्य विधिमुखेन प्रतिभासाद्गुणरूपतास्वीकारे रूक्षत्वस्यापि सास्तु । द्वयमपि चेतत्स्पर्शविशेषरूपमेवेति स्नेहस्य स्पर्शात्पृथगभिधानमसंगतमेव । यदि स्नेहः स्पर्शविशेषरूपः स्यात्तर्हि चक्षुषा निरीक्षितमात्र एव तैलादौ स्निग्धोऽयमिति प्रतीतिर्न भवेदिति चेत् । नेयं चाक्षुषी प्रतीतिरपि त्वानुमानिकी । दूराद्भासुररूपे निरीक्षिते, उष्णोऽयं वह्निरितिप्रतीतिवत् । यथा हि तादृशं रूपं तादृशस्पर्शाविनाभावित्वेन समुपलब्धं पुनः क्वचिद्दृश्यमानं तं गमयति तथात्र तैलं तथाभूतस्पर्शाविनाभाविनिश्चितं तं गमयत्येव । एवं चास्य द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमपि व्यपाकृतमवगन्तव्यम् । योऽपि संस्कारस्त्रेधा न्यधायि । तत्र न

वेगो नाम सातत्येन क्रियोत्पादादन्यः कुतश्चित्प्रमाणात्प्रतीयते । वेगेन गच्छतीति प्रतीतेरेवासौ प्रतीयत इति चेत् । तर्हि क्षिप्रं गच्छतीति प्रतीतेः क्षिप्रता गुणो भवेत् । क्रियाणां शीघ्रमुत्पादे प्रतीतिरियमिति चेत् । अन्यत्रापि तथास्तु । क्रियासातत्योत्पादनिमित्तत्वे चास्याः प्रतीतेः स्वीकृता । वेगेन शास्त्रं जानाति वेगेन षष्टिका[1]: पच्यन्त इत्यादिप्रतीतिरप्यस्खलन्ती सकलप्रमातृकाणामुत्पद्यमानानुपचरितवृत्त्यैव समर्थिता स्यात् । न ह्यत्र वेगो गुणः संभवति । तस्य नियतदिक्क्रियाप्रबन्धहेतुत्वेनाभ्युपगमात् । तस्याश्चात्र भावाद्वेगेनाभ्युपगमे कथं शरादौ सातत्येन क्रियोत्पत्तिः स्यात् । तदुत्पादककारणाभावाद्धनुःसंयोगादाद्यक्रियाया एवोत्पत्तिरिति चेत् एवं तर्हि सातत्येनोत्पद्यमानानां शब्दानां हेतुर्व्योमन्यपि वेगोऽङ्गीकरणीयः । संयोगाद्विभागाद्वाद्यशब्दस्यैवोत्पादात् । आद्यो द्वितीयस्य द्वितीयस्तृतीयस्येत्येवमुत्तरोत्तरः शब्द उत्तरोत्तरस्य शब्दस्य कारणमिति चेत् । कर्मस्वप्येवमस्तु । कथमेवं कदाचित्कर्मविराम इति चेत् । वेगाभ्युपगमेऽपि कथं वेगस्य तत्कारणस्य क्वचित्कुड्यादिसंयोगेन विरोधिना विनाशात् क्वचित्तु स्तिमितमारुतसंयोगेनेति चेत् । अस्माकमपि तेनैव संयोगेन कारणभूतस्य कर्मणो विनाशात्तदग्रतस्तदनुत्पादोऽस्ति । एवं चेयतैव सर्वस्याक्षुण्णस्योपपत्तेः किमनेन कर्तव्यम् । भावनास्थितिस्थापकावपि स्मृतौ । स्थितिस्थापने च जनयितव्ये शक्तिविशेषौ भावानामभ्युपगम्येते । शक्तिरूपयोरप्यनयोर्गुणतायामानन्त्यं गुणानां तासामानन्त्यात् । आत्मनोऽसत्त्वात् । किमधिकरणा स्मरणशक्तिः प्रतिक्षणमपरापरेषामेव तथा

१ षष्टिकाः—तन्दुलजातिविशेषाः । एते तन्दुला बीजवापानन्तरं रात्रीणां षष्ट्या—मासद्वयेनेति यावत् पच्यन्ते । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्त इति व्युत्पत्तिः ।

तथा पदार्थानामुत्पादात्कस्य स्थितिस्थापनशक्तिरपि स्यादिति सौगतैः। सोऽप्यात्मनः समर्थयिष्यमाणत्वात् । क्षणिकत्वस्य च प्राक्प्रातिक्षिप्तत्वादपास्त एवावगन्तव्यः । धर्माधर्मयोस्तु द्रव्यरूपत्वेन समर्थितत्वात्समर्थयिष्यमाणत्वाच्च न गुणत्वम् । अनुगुणे तत्प्रस्तावन एव च शाक्यचार्वाकयोरप्येतत्परिपन्थिनोः प्रतिक्षेपः प्रेक्षणीयः । यदपि शब्दस्याम्बरगुणत्वेन प्रतिपादनम् । तदपि नावदातम् । पौद्गलिकत्वेनास्य प्राक्साधनात् । ननु च वक्तृव्यापारात्पुद्गलस्कन्धः शब्दतया परिणमन्नेकोऽनेको वा परिणमेत् । न तावदेकः । तस्य सकृत् सर्वदिग्गमनायोगात् । नाप्यनेकः । एकस्माद्वक्तृव्यापारादनेकशब्दोत्पत्तेरनुपपत्तेः । न च व्यापारानैक्यं सकृदेकस्य वक्तुः संभवति । प्रयत्नस्यैक्यात् । अस्तु वानेकोऽयं तथापि यावद्भिः सर्वदिक्कैः श्रोतृभिः श्रूयते शब्दः । तावत्संख्या वक्तृव्यापारान्निष्पन्नास्तच्छ्रोत्राभिमुखं गच्छन्ति । तस्मिन्सदृशशब्दकोलाहलश्रवणं श्रोतृजनस्य कुतो न

---

१ 'वेगाख्यो भावनासंज्ञः स्थितस्थापकलक्षणः ।
संस्कारस्त्रिविधः प्रोक्तो नासौ संगच्छतेऽखिलः ॥ ६८४ ॥
क्षणिकत्वात्पदार्थानां न काचिद्विद्यते क्रिया ।
यत्प्रबन्धस्य हेतुः स्यात्संस्कारो वेगसंज्ञकः ॥ ६८५ ॥
भावनाख्यस्तु संस्कारश्चेतसो वासनात्मकः ।
गुणो नात्मगुणश्चेदं युज्यते तन्निराकृतेः ॥ ६८६ ॥
स्थितिस्थापकरूपस्तु न युक्तः क्षणभङ्गतः ।
स्थितार्थासंभवाद्भावे तादूप्यादेव संस्थितिः ॥ ६८७ ॥
क्षणं त्वक्रमवस्थानं स्वहेतोरेव जातितः ।
पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रबन्धेनानुवर्तनम् ॥ ६८८ ॥
नान्यथोदयवानेष कस्यासौ स्थापकस्ततः ।
न चास्य दृष्टहेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥ ६८९ ॥
उत्पन्नस्यैव चेष्टोऽयं वस्त्रादेः स्थापको गुणः ।
गुणसंस्कारनामैवं सर्वथापि न संभवी ॥ ६९० ॥
मनोयोगात्मनां पूर्वं विस्तरेण निबन्धनात् ।
परोक्तलक्षणोपेतं नादृष्टमुपपद्यते ॥ ६९१ ॥' इति तत्त्वसंग्रहे ।

भवेत् । सर्वेषां शब्दानामेकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणामाभावादिति चेत् । तर्ह्येकैकः शब्द एकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणतः सर्वदिशो गच्छन्नेकैकदिक्केनैव श्रोत्रा श्रूयत इत्यायातम् । तच्चायुक्तम् । एकदिक्केषु प्रणिधानवत्सु श्रोतृषु स्थितेष्वत्यासन्नश्रोतृश्रुतस्य परापरश्रोतृश्रवणविरोधात् । परापर एव शब्दः परापरश्रोतृभिः श्रूयते न पुनः स एवेति चेत् । स तर्हि परापरः शब्दः किं वक्तृव्यापारादेव प्रादुर्भवेदाहोस्वित्पूर्वपूर्वश्रोतृश्रुतशब्दात् । प्रथमपक्षे कथमसौ परापरैः श्रोतृभिः श्रूयमाणः पूर्वपूर्वैः समानाकाशश्रेणिस्थैरपि न श्रूयत इति महदाश्चर्यम् । श्रवणेऽनुकूलकलकलश्रुतिरेव भवेत्तेषाम् । तद्ग्राह्यत्वपरिणामाभावस्योक्तत्वान्नायं दोष इति चेत् । नन्वयमपि कुतो न स्यात् । तत्कारणानां तथाजनकस्वभावत्वादिति चेत् । सेयं पादप्रसारिका । द्वितीयविकल्पे तु पर्यन्तस्थितश्रोतृश्रुतशब्दादपि शब्दान्तरोत्पत्तिः कथं न भवेत् । पुद्गलस्कन्धस्य तदुपादानस्य सद्भावात् । वक्तृव्यापारजनितवायुविशेषस्य तत्सहकारिणस्तत्राभावादिति चेत् । तर्हि वायवीयः शब्दोऽस्तु किं वा परेण पुद्गलविशेषेण तदुपादानेन कल्पितेन कर्तव्यम् । तथोपगमे स्वमतविरोधः स्याद्वादिनो दुर्निवार इति । तदेतदखिलं सविशेषमम्बरगुणत्वेऽपि शब्दस्यावतरत्येव । तथा हि—ताल्वाद्याकाशसंयोगादाकाशे शब्दः प्रादुर्भवन्नेक एव प्रादुर्भवेदनेको वा । प्रथमपक्षे कुतस्तस्य नानादिक्कैः श्रोतृभिः श्रवणं सकृत्सर्वदिक्कगमनासंभवात् । द्वितीयपक्षोऽपि नोपपद्यते । एकस्मात्ताल्वाद्याकाशसंयोगादनेकशब्दोत्पत्तिविरोधात् । न चानेकस्ताल्वाद्याकाशसंयोगः सकृदेकस्य वक्तुः संभवति । प्रयत्नस्यैकत्वात् । न च प्रयत्नभेदं विना ताल्वादिक्रियापूर्व .... रागकस्ताल्वाद्याकाशसंयोगो युज्यते । यतोऽनेकः शब्दः स्यात्, अस्तु वा यतः कुतश्चिदाद्यः शब्दोऽनेकस्तथापि सदृशशब्दानां कोलाहलश्रुतिप्रसंगः । समानशब्दस्यानेकसकृत्सर्वदिक्काशेषश्रोतृश्रवणाभिमुखस्योत्पत्तेः । यदि पुनरेकैकस्यैव शब्दस्यैकैकश्रोतृग्राह्यस्वभाव-

तयोत्पत्तेर्न समानशब्दकलकलश्रुतिरिति मतम् । तदेकदिक्केषु समानप्रणिधिषु श्रोतृषु स्थितेष्वत्यासन्नश्रोतृश्रुतस्य परापरश्रोतृश्रवणाविरोधः । परापर एव शब्दः परापरश्रोतृभिः श्रूयते न पुनः स एवेति चेत् । स तर्हि परापरः शब्दः पूर्वपूर्वश्रोतृश्रुतशब्दात्प्रादुर्भवेत्ताल्वाद्याकाशसंयोगादेव वा । न तावत्ताल्वाद्याकाशसंयोगात् । यतो यत्रैवायमसमवायिकारणभूतोऽस्ति तत्रैव कार्यमुत्पादयितुमीष्टे । तन्तुसंयोगादौ तथा दर्शनात् । न च परापरश्रोतृश्रोत्रप्रदेशेषु ताल्वाद्याकाशसंयोगः समस्ति । नापि पूर्वपूर्वश्रोतृश्रुतशब्दात्प्रत्यासन्नतमश्रोतृश्रुतस्य शब्दस्यान्त्यत्वाच्छब्दान्तरारम्भकत्वविरोधात् । तथा च कथं शेषश्रोतॄणां तच्छ्रवणं स्यात् । तस्यापरशब्दारम्भकत्वे वान्त्य एव शब्दः श्रूयते नानन्त्य इति सिद्धान्तव्याघातः । अथ प्रत्यासन्नतमश्रोतारं प्रत्यसौ शब्दोऽन्त्यस्तेन श्रूयमाणत्वान्न प्रत्यासन्नतरं तेनास्याश्रवणात्तेन च श्रूयमाणोऽसौ तमेव प्रत्यन्त्यो न तु प्रत्यासन्नं प्रति । तत एव सोऽपि तमेव प्रत्यन्त्यो न दूरश्रोतारं प्रतीति मतिः । सापि न श्रेयसी । शब्दस्यैकस्यान्त्यत्वानन्त्यत्वविरोधात् । एकद्रव्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्रूपादिवदित्यतोऽनुमानात् । अत्र परमाण्वादिभिर्व्यभिचारपरिहारार्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादिति तथापि घटादिनानेकान्तस्तन्निवृत्त्यर्थमेकेति । एकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युच्यमानेऽप्यात्मना व्यभिचारस्तन्निरासार्थं बाह्येति । रूपत्वादिनानेकान्तनिराकरणार्थं च सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति । तथा कर्मापि शब्दो न भवति संयोगविभागाकारणत्वाद्रूपादिवदेव । आ(अ)तश्च न द्रव्यं न कर्म शब्दो, अनित्यत्वे सति नियमेनाचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् । यदेवं तत्तथा । यथा रसादिः । तथा च शब्दस्तस्मात्तथेति । आत्मना व्यभिचारपरिहारार्थमनित्यत्वे सतीति । तथाप्यचाक्षुषप्रत्यक्षपरिच्छिद्यमानद्रव्यकर्मभ्यामनेकान्तः । तद्व्यवच्छित्तये नियमेनेति । तयोः शब्दादिवदचाक्षुषप्रत्यक्षत्वनियमासंभवात् । तथाशब्दो न द्रव्यं

न कर्म । व्यापकद्रव्यसमवेतत्वात् । सुखादिवदिति । ततः सिद्धं द्रव्यकर्मान्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणम् । द्रव्यकर्मान्यत्वादित्युच्यमाने सामान्यादिना व्यभिचारः । तन्निवृत्त्यर्थं सत्तासंबन्धित्वादिति । ततः सिद्धमस्य गुणत्वम् । स च पारिशेष्यादाकाशस्यैव गुणः । तथा हि– न तावत्स्पर्शवतामणूनां विशेषगुणः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् । कार्यद्रव्यरूपादिवत् । नापि कार्यद्रव्याणां पृथिव्यादीनां विशेषगुणोऽसौ कार्यद्रव्यान्तराप्रादुर्भावेऽप्युपजायमानत्वात् । सुखादिवत् । कारणगुणपूर्वकत्वादिच्छादिवत् । अयावद्द्रव्यभावित्वात्तद्वदेवाश्रयाद्ग्रेयादेरन्यत्रोपलब्धेश्च । स्पर्शवतां हि पृथिव्यादीनां यथोक्तविपरीता गुणाः प्रतीयन्त इति । नाप्यात्मनो विशेषगुणः शब्दोऽहङ्कारेण विभक्तग्रहणाद्बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वाच्च । बुद्ध्यादीनां पुनरात्मगुणानां तद्वैपरीत्योपलब्धेः । नापि मनोविशेषगुणोऽसौ, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद्रूपादिवत् । नापि दिक्कालविशेषगुणोऽसौ । तत एव तद्वत् । अतः पृथिव्यादिव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितोऽसौ तद्वृत्तिबाधकप्रमाणसद्भावे सति गुणत्वात् । यस्त्वेवं न भवति नासौ तथा । यथा रूपादिः । तथा च शब्दस्तस्मात्तद्व्यतिरिक्ताश्रयाश्रित इति । स च तद्व्यतिरिक्त आश्रय आकाशमेवेति सिद्धमस्याम्बरगुणत्वमिति । तदखिलमलीकम् । गुणः शब्द इत्यादौ हेतोर्विशेषणैकदेशासिद्धत्वात् । कर्मान्यत्वे सत्यपि हि शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वप्रसिद्धम् । द्रव्यलक्षणलक्षितत्वेनास्य द्रव्यत्वोपपत्तेः । गुणक्रियावत्त्वं हि द्रव्यलक्षणम् । तच्चाविकलं शब्देऽस्तीत्यतो द्रव्य शब्दो गुणक्रियावत्त्वाद्यदि .... महान् शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्पटादिवदिति नात्मना व्यभिचारी हेतुस्तस्याव्यापकत्वेन प्राक्प्रसाधितत्वादिति सिद्धं शब्दः पुद्गलस्कन्धपर्याय इति । स चायं द्वेधा भाषात्मकोऽभाषात्मकश्च । भाषात्मकोऽपि द्विप्रकारोऽक्षरात्मकोऽनक्षरात्मकश्च । प्रथमः शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतादिभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः । अनक्षरात्मको द्वीन्द्रिया-

दीनामनतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुः । स एष प्रायोगिक एव । अभाषात्मकोऽपि द्वेधा—प्रयोगविश्रसानिमित्तत्वात् । तत्र प्रयोगनिमित्तश्चतुर्द्धा ततादिभेदात् । ततस्तन्त्रीप्रभवः, आनद्धो मुरजादिसमुद्भवः, घनः कांस्यतालादिजनितः । सौषिरो वंशादिनिमित्तः । विश्रसानिमित्तः शब्दो मेघादिप्रभव इति ।

गुणाश्चतुर्विंशतिरेवमेते परीक्षिता येन सदाद्रियन्ते ।
जिनाश्चतुर्विंशतिरप्यमुष्मिन्प्रसादसान्द्रे नयने भजन्ते ॥ ६८५ ॥

नैयायिकोक्तकर्मलक्षणंपरीक्षा ।

यच्चावाचि ' कर्मत्वाभिसंबन्धेनैकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणमित्यनेन वा लक्षणेन लक्षितमुत्क्षेपणादि पञ्चविधं कर्म ' इति । तत्र कर्मत्वाभिसंबन्धो द्रव्यत्वाभिसंबन्धवत्प्रतिरोधनीयः । लक्षणान्तरं पुनरात्रेयो विवृणोति— ' एकं द्रव्यमिति नाद्रव्यं न चानेकद्रव्यमित्यर्थो नास्य गुणाः सन्ति स्वयं च गुणो न भवतीत्यगुणं संयोगाश्च विभागाश्च संयोगविभागास्तेषु संयोगविभागेषु कारणमित्युत्पन्नं कर्म स्वाश्रयमाश्रयान्तराद्विभज्य संयोजयतीति । तेषु च संयोगविभागेषु कर्तव्येषु कर्म कारणान्तरं नापेक्षत इत्यनपेक्षं न पुनः समवायिकारणमपि नापेक्षित इति । यद्वा संयोगविभागा .... कर्मासाधारणं नापेक्षते , इत्यनपेक्षं न पुनः साधारणमपि नापेक्षत इति । दिशः खलु संयोगविशेषापेक्षं कर्म स्वाश्रयस्य संयोगविभागावारभते तथा च प्रेरकस्य यां दिशं प्रति प्रयत्नसमारम्भस्तदभिमुखं कर्म जायते तस्माच्च कर्मणस्तदभिमुखौ संयोगविभागौ भवतः' अनेनादृष्टेश्वराद्यपेक्षस्य कर्मणः संयोगविभागारम्भो व्याख्यात इति । तत्र गुणो न भवतीत्यगुणमिति तत्पुरुषसमासमाचक्षाणोऽयमात्मनो महद्वैयाकरणत्वमाविष्करोति तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्याद्धि न गुणोऽगुण इति पुंलिङ्ग एवागुणशब्दः संगच्छते न त्वगुणमिति नपुंसकलिङ्गः । न चैवं कृते कश्चि-

द्विशेषलाभोऽस्य संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणमित्यनेनैव गुणेभ्यो व्यवच्छेदस्यैतदभीष्टस्य सिद्धत्वात् । यदाह स एव– ' **संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणमित्येतावत्कर्मलक्षणमेकद्रव्यमगुणमित्यभिधानं तु कर्मस्वरूपोपवर्णनार्थं न पुनः कर्मलक्षणार्थम्** ' इति । एवं ह्यनेन ब्रुवतानक्षरमिदमाख्यायि निरर्थकमेवेदमभिधानमत्रेति । किं चेदमपि लक्षणं नावदातमिति व्याप्तिदोषावतारात् । संयोगविभागयोर्गुणयोरपि संयोगविभागोत्पत्तावनपेक्षकारणत्वात् । तावपि हि तदुत्पत्तौ समवायिकारणव्यतिरिक्तं कारणान्तरं नापेक्षेते । नन्वपेक्षेते एव कारणान्तरं तत्साधारणमसाधारणं वा । साधारणं चेत्तत्किं कर्मपक्षे काकैर्भक्षितं साधारणस्येश्वरबुद्ध्यादेः कारणस्योपेक्षणीयस्य त्रिः स्वयमेवानेनाभिधानात् । असाधारणं चेत्तदप्यत्राक्षूणमीक्ष्यत एव । असाधारणस्य पूर्वसंयोगाभावस्योत्तरे संयोगे कर्तव्येऽनेनापेक्षणात् । कर्म हि विभागमारभ्य विभागात्पूर्वसंयोगनिवृत्तावेवोत्तरसंयोगमारभत इति । अथ पूर्वसंयोगे सत्युत्तरसंयोगो न भवतीत्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगः प्रतिबन्धकस्तस्मात्पूर्वसंयोगाभावविशिष्टं कर्मोत्तरसंयोगमारभते । न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्य कर्मणः कारणत्वे सापेक्षकारणत्वप्रसंगो गुरुत्ववत्, यथा पतनकर्मणि निरपेक्षं कारणं गुरुत्वम् । अथ च संयोगाभाववदेव पतनकारणमिति चेत् । तदप्ययुक्तम् । यतो यदि प्रतिबन्धकाभावसहकारिसापेक्षत्वेऽप्यस्यानपेक्षकारणत्वं कथ्यते । किमिदानीं सापेक्षकारणं स्याद्बीजादेरप्यनपेक्षकारणत्वापत्तेः । यत्तु गुरुत्वं दृष्टान्तीकृतम् । तदपि नोचितम् । तस्यापि सापेक्षस्यैव पतनकारणत्वोपपत्तेः सामग्र्या एव निरपेक्षकारणत्वव्यवस्थापनात् । यच्च पञ्चप्रकारत्वमेतस्योपादेशि तदपि नोपपद्यते । तथा ह्यमी अस्य पञ्च प्रकाराः । उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति । तथा च सूत्रम्– ' **उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं**

---

१ वै द. १।१।७।

गमनमिति कर्माणि ' इति । तत्रोत्क्षेपणं यदूर्ध्वाधःप्रदेशैः संयोगविभागकारणं कर्मोत्पद्यते । यथा शरीरावयवे तत्संबन्धे च मुसलादावूर्ध्वदिग्भागभाविभिराकाशाद्यैः संयोगकारणमधोदिग्भागभाविभिश्च विभागकारणमिति । यदुक्तविपरीतसंयोगविभागकारणं तदपक्षेपणम् । ऋजुनो द्रव्यस्य कौटिल्यकारणं कर्माकुञ्चनम् । तद्यथा—ऋजुकं बाह्वादिद्रव्यं स्वाग्रावयवानामङ्गुल्यादीनां तादृशैः स्वसंयोगिभिराकाशाद्यैर्विभागे सति मूलप्रदेशैश्च संयोगे येन कर्मणा कुटिलं संपद्यते तदाकुञ्चनम् । तद्विपर्ययेण तु संयोगविभागोत्पत्तौ येन कर्मणावयवी ऋजुः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् । अनियतदिग्देशैर्घटादिभिर्यत्संयोगविभागकारणं तद्गमनम् । उत्क्षेपणादिकं तु चतुःप्रकारमपि नियतदिग्देशैस्तैस्तत्कारणम् । अत एव पञ्चैव कर्माणि भवन्ति भ्रमणस्पन्दनरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावादिति । तदशेषमसंगतम् । उत्क्षेपणादीनामशेषाणामपि गमनरूपत्वात्तथाविधप्रत्ययस्य सर्वत्रैवोत्पादात् । तथा हि—ऊर्ध्वं गच्छत्यग्रप्रदेशान्मूलप्रदेशं गच्छति, मूलप्रदेशादग्रप्रदेशं गच्छतीति सर्वेषामपि भवति प्रत्ययः । तथा च प्रयोगविश्रसारूपोभयनिमित्तापेक्षो देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुः परिस्पन्दात्मा परिणामविशेषः कर्मेत्येतावदेवास्तु कृतमुत्क्षेपणादिगणनया । अथ यथात्मत्वस्य संज्ञान्तरं पुरुषत्वं तथा गमनत्वमपि । समस्तभेदव्यापकत्वात्कर्मत्वस्य । यत्तु विशेषसंज्ञया पृथग्गमनग्रहणं कृतं तदुत्क्षेपणादिशब्दैरनवरुद्धानां भ्रमणादीनां संग्रहार्थम् । तदकरणे हि विशेषणसंज्ञोद्दिष्टानामुत्क्षेपणादीनामेव कर्मत्वसंज्ञाविषयत्वं भवेत् । अथ च भ्रमणादयो हि लोके कर्मत्वेन प्रतीतः । ततस्तेषामपि परिग्रहार्थं तस्य पृथग्ग्रहणमिति चेत् । एवं तर्हि सुतरां कर्मपञ्चता पञ्चतां प्राप । उत्क्षेपणादिवत् भ्रमणादीनां गमनभेदानां भूयसां भावात् । यथा खलु गमनभेदः किंचिदुत्क्षेपणमपरमपक्षेपणादि । तथा भ्रमणस्पन्दनहसूकचारीकरणाङ्गहारादिक (हसनकरचरणाद्यङ्गहारादिक) मपीति कथं पञ्चैव कर्माणि स्युः । अथ सर्वस्यापि भ्रमण-

स्पन्दनादेः कर्मणोऽनियतदिग्देशसंयोगविभागहेतुत्वेनैक्यात्कथं तत्संख्याव्याघातः। तर्हि, उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानामपि नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणत्वेनैक्यादनियतदिग्देशं नियतदिग्देशमिति द्वावेव कर्मभेदौ भवेतामिति कथं न सत्संख्यापरिक्षयः। अथ तदविशेषेऽप्यवान्तरविशेषसमुद्भवादुत्क्षेपणादिभेदपरिकल्पना तर्हि तत एव। तदविशेषेऽपि भ्रमणस्पन्दनादिभेदकल्पनापि किं न स्यात्। अथ यदि भ्रमणस्पन्दनादेरुत्क्षेपणादिवद्भिन्नजातीयत्वं स्यात्तदानीमेकत्रैकदैव कर्मद्वयं युज्यते। रूपादिवद्व्याप्यवृत्तित्वात्कर्मणः। तस्मादेकमेवेदं गमनाख्यं कर्मेति निर्णीयते भ्रमति स्पन्दते चेति। प्रत्ययभेदस्तु तत्तत्संयोगविभागहेतुक इति चेत्तर्हि, उत्क्षेपणादि भ्रमणादि चैकमेव कर्म स्वीकर्तव्यम्। भवति हि भ्रमद्भ्रमरकादौ दारकेण करतलेनोत्क्षिप्यमाणे भ्रमणोत्क्षेपणप्रतीतिरिति। अनियतदिग्देशसंयोगविभागकारणं भ्रमणादिकमेव गमनशब्देनोच्यते। उत्क्षेपणादिषु तु तथाप्रत्ययो भाक्त इति कश्चित्तस्यापि न पञ्चतैवं कर्माणि व्यवतिष्ठते। विपर्ययस्यापि कल्पयितुं सुशकत्वात्। नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणमुत्क्षेपणादिकमेव गमनशब्देनोच्यते। भ्रमणादिषु तु गमनप्रत्ययो भाक्त इत्यपि हि वदतां न नाम वक्त्रं कश्चित्प्रतिरुणद्धि। तथा चोत्क्षेपणादिचतुष्टयस्य गमनरूपतयैक्यात् भ्रमणादीनां च भूयस्त्वात्कुतो न तत्संख्याव्याहतिः। न चोत्क्षेपणादौ गमनप्रत्ययो बाध्यते। यतस्तस्य भाक्तत्वं तत्र भवेत्। यच्चैतत्कर्मणां साधर्म्यमुच्यते। उत्क्षेपणादीनां पञ्चानामपि कर्मत्वसंबन्ध एकद्रव्यवत्त्वं क्षणिकत्वं मूर्तद्रव्यवृत्तित्वं अगुणवत्त्वं गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजन्यत्वं स्वकार्यसंयोगिविरोधित्वसमवायिकारणत्वं संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वं स्वपराश्रयसमवेतकार्यारम्भकत्वं समानजातीयानारम्भकत्वं प्रतिनियतजातियोगित्वं चेति। तत्र कर्मत्वाभिसंबन्धः प्राक्परास्तः। एकद्रव्यत्वमिति कोऽर्थः। एकदैकस्मिन्द्रव्ये एकमेव कर्म वर्तत एकं कर्म एकत्रैव द्रव्ये वर्तत इति

चेत् । तत्रैकमेकत्रैव वर्तत इति युक्तम् । एकत्रैकमेव वर्तत इति त्वयुक्तम् । एकत्रापि कर्मद्वयोपलम्भात् । अथैकस्मिन्द्रव्ये युगपद्विरुद्धोभयकर्मसमवायः स्यात्तदितरो वा । आद्यस्तावदसंभवी । तयोः परस्परं प्रतिबन्धात् । दिग्विशेषसंयोगविभागानुत्पत्तौ देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुत्वलक्षणाभावात् । अथ द्वितीयस्तदैकस्मादेव कर्मणस्तद्देशद्रव्यसंयोगविभागयोरुत्पत्तेर्द्वितीयकल्पनावैयर्थ्यमिति । तन्न तथ्यम् । पक्षद्वयस्याप्युपपत्तेरेकत्र चैत्रादिशरीरावयविनि हस्तोत्क्षेपस्य पादापक्षेपस्य च विरुद्धस्य भ्राम्यद्भ्रमरकादौ भ्रमणोत्क्षेपणादेरविरुद्धस्य च कर्मणो युगपत्प्रतीतेः । न च वाच्यं हस्तपादयोरवयवयोरेव ते कर्मणी न त्वेकस्यावयविनस्तदुभयमस्तीति । एवं हि श्येनस्थाणुसंयोगादिरपि न स्यात् । तत्रापि चरणमस्तकयोस्त्ववयवयोरेव संयोगे न श्येनस्थाण्वोरिति वक्तुं शक्यत्वात् । चरणमस्तकयोरपि वा न संयोगस्तयोरप्यवयवित्वादित्येवं च तदवयवयोरप्यवयवित्वेन परम्परया तत्कारणभूतानामणूनामेवासौ भवेत् । तथा चावयवी निष्कर्मा संयोगस्य च परोक्षमेव भवेत् । संयोगस्य प्रदेशवृत्तिनावयव्यंशे वृत्तिरुपपन्नैव न तु कर्मण इति चेत् । कुत एतत् । प्रदेश एव तदुपलम्भाच्चेदयं कर्मण्यपि न नाम नास्ति । यदि विरुद्धयोरप्युत्क्षेपणापक्षेपणयोरेकत्र संभवः स्यात् । तदा छायातपयोरप्येवं किं न भवेदिति चेत् । ननु भवत्येव । एकस्मिन्पटे तयोर्द्वयोरप्यवस्थानात् । यत्र पटांशे छाया तत्र नास्त्येवातप इति चेत् । तर्हि किं यत्रोत्क्षेपणं तत्रैवांशेऽपक्षेपणमप्यस्माभिरभ्यधीयेत येनेत्थमुच्येत । ततोंऽशभेदेन विरुद्धेऽपि कर्मणी एकत्रावयविनि स्त एव । सामस्त्येन तु ते तत्रोपपद्येते यस्त्वेकस्मादपवरकादपवरकान्तरं गच्छति पुंसि तन्मध्यवर्तिनः प्रमातृद्वयस्य युगपत्प्रवेशनिष्क्रमणविरुद्धकर्मद्वयप्रत्ययः स औपाधिक एव । अपवरकोपाधेरभावेऽभावात् । तस्माद्गमनमात्रनिमित्त एवायं व्यवतिष्ठते गच्छतीति प्रतीतेरुपाधिभावाभाव-

दशायामविशेषात्। न .... प्यौपाधिक एवेति वक्तव्यम्। तत्रोपाधेः कस्याप्यनुपलक्षणात्। तथापि तत्कल्पनायामुत्क्षेपणादिप्रत्ययस्यापि तथात्वापत्तेः कुतः कर्मणः पञ्चधात्वं स्यात्। यदपि क्षणिकत्वं साधर्म्यमिति चेत्। तदपि नोपपन्नम्। धानुष्कदेशाल्लक्ष्यदेशं यावद्बाणादावेकस्यैव कर्मणः समुपलम्भात्। सदृशापरापरकर्मक्षणोत्पादात्केशनखादिवत्तत्र तथा प्रतीतिरिति चेत्। नैतत्सत्यम्। एकत्वबाधकोपदर्शनमन्तरेण तथा कल्पनानुपपत्तेः। क्षणिकत्वे चास्य कथमुत्क्षेपणमिदमित्यादिप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्। तर्ह्युत्क्षेपणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकः कर्मक्षणस्तत्समुदायो वा भवेत्। न तावत्तत्क्षणो यतो यावति प्रदेशे परमाणोरनुप्रवेशः ....

सामान्यपदार्थपरीक्षणम्।

यदप्यवादि 'अनुवृत्तप्रत्ययकारणलक्षणं, सामान्यं द्विविधं परमपरं नित्यमेव' इति तत्र कोऽयमनुवृत्तः प्रत्ययो नाम। किं च परमपरं वा सामान्यमिति। अनुगतप्रत्ययोऽनुवृत्तप्रत्ययः। परसामान्यं सत्ताख्यम्। तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेष्वनुवृत्तप्रत्ययस्यैव कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते न विशेषः। अपरं तु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिलक्षणम्। तच्च स्वाश्रयेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यमित्युच्यते। स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया विशेषणात्सामान्यमपि सद्विशेषसंज्ञां लभते। तथा हि– द्रव्यादिष्वगुण इत्यादिकापीयं व्यावृत्तबुद्धिरुत्पद्यते। तां प्रति द्रव्यत्वादिसामान्यानामेव हेतुत्वं नान्यस्य। न ह्यगुणत्वादिकमपरमस्ति। अपेक्ष्यभेदाच्चैकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुद्ध्यते। यद्वा सामान्यरूपता मुख्यतो विशेषसंज्ञा तूपचारतो विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वादिति चेत्। अत्रोच्यते। यदुक्तम्– 'अनुगतप्रत्ययोऽनुवृत्तप्रत्ययम्' इति तत्रानुगतश्चासौ प्रत्ययश्चेत्यनुगत-

प्रत्ययः किं वानुगते वस्तुनि प्रत्यय इति । आद्यपक्षे कोऽयं प्रत्ययस्यानुगमो नाम, ऐक्यं सादृश्यं वा । न तावदैक्यम् । प्रत्ययानां क्षणिकत्वेन प्रतिविशेषमैक्यासंभवात् । अथ सादृश्यमनुगमः प्रत्ययस्य । ननु किंकृतं तस्य सादृश्यं विषयसादृश्यकृतं विषयैक्यकृतं वा । यद्याद्यः पक्षः । तदा न कश्चिद्विवादः । सदृशपरिणामात्मकस्य प्रतिव्यक्ति व्यवस्थितसामान्यस्य तादृशप्रत्ययहेतुतयास्माभिरपि स्वीकारात् । अस्यैव चानुभवसमृद्धिबन्धुरत्वात् । विषयैक्यकृते तु प्रत्ययसादृश्यस्वीक्रियमाणानुगते वस्तुनि प्रत्यय इत्ययमेव पक्षोऽभ्युपेतः स्यात् । न चासौ संगच्छते । अनुगतस्यैकस्यानेकस्थस्यैकान्तभेदिनः सामान्यस्य विचार्यमाणस्यायोगात् । अथ किं विचारैः । प्रत्यक्षमेव तावत्प्रमाणं विभिन्नगवादिव्यक्तिव्यतिरिक्तमेकं सामान्यमर्पयति । गवाद्यनुगताकारेन्द्रियप्रभवप्रत्यये तथाविधस्यैव तस्य प्रतिभासनात् । न हीदं प्रत्यक्षमेकाकारवस्त्वालम्बनमन्तरेणोपपद्यते । निर्हेतुकत्वे सर्वदा सत्त्वस्यासत्त्वस्य वा प्रसंगात् । गोपिण्डेष्विवान्यत्रापि वा नियामकाभावतः प्रवृत्त्यनुषङ्गात् । न च व्यक्त्यालम्बनत्वादयमदोष इति वाच्यम् । व्यक्तीनां व्यावृत्तरूपतयैकाकारप्रत्ययालम्बनत्वायोगात् । अन्याकारप्रत्ययस्यान्यालम्बनत्वे सर्वत्रानाश्वासादिति । तदपि नोपपद्यते । शाबलेयादिसदृशव्यक्तिव्यतिरेकेणापरस्यैकाकारस्य सामान्यस्याक्षजप्रत्यये प्रतिभासाभावात् । न ह्यक्षव्यापारेण शाबलेयादिषु व्यवस्थितं भूतकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचिल्लक्ष्यते । अथ न भूतकण्ठे गुणवदप्रतिभासनादभावः स्वरूपेणैव सर्वार्थानां प्रतिभासनादन्यथाभूतकण्ठानामपि गुणवदप्रतिभासनादभावः स्यादिति चेत् । तदपि पराभिप्रायानभिज्ञभाषितम् । यतोऽयमत्राभिसंधिः— यदि सामान्यमनेकसंबद्धमेकमिष्यते तदा यथा भूतकण्ठेष्वनेकेष्वेक एव गुणः सम्बद्धः प्रतिभासते तथेदमपि प्रतिभासेत । न चैवम् । ततो नैतत्तथारूपमुपेतव्यमिति । अथ यथा चित्रज्ञानस्यानेकनीलादिसम्बन्धि-

त्वेनेष्टस्य गुणवदप्रतिभासनेऽपि नाभावो भवति तथास्यापि न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । यदि हि चित्रज्ञानवत्सामान्यमभ्युपगम्यते तदा को नामैतत्पराकुर्यात् । न खलु चित्रज्ञानमप्येकमेव किं त्वनेकनीलाद्याकारात्मकत्वादनेकमपि । तद्यदि सामान्यमप्यनेकव्यक्त्यात्मकत्वात्कथंचिदनेकं स्यात् । तदा को नामैतत्तथा नातिष्ठेत । कीदृशश्चायं गवाद्यनुगताकारप्रत्ययः । किं य एवायं गौः स एवायमपि । किं वायमपि गौरयमपि गौः । यद्वा गौर्गौरिति सामान्येनेति । नाद्यः पक्षः श्रेयान् । शाबलेयबाहुलेयविशेषयोरैक्यापत्तेः । द्वितीयपक्षस्तु युक्तः । अयमित्यनेन सदृशाकारसाधारणं वस्तुमात्रं परामृश्य गौरित्यनेन सदृशपरिणामपरामर्शात् । गौर्गौरिति प्रत्ययो न त्वत्संमतसामान्योल्लेखवानेव भवितुमर्हति । सदृशपरिणामात्मसामान्येऽप्यविरोधात् । किं च यद्येकमेव सामान्यमिष्यते तदानीमेकत्रैव व्यक्तौ तस्य परिसमाप्तत्वात्कथं व्यक्त्यन्तरे समुपलम्भो भवेत् । सर्वगतत्वादिति चेत् । ननु सर्वसर्वगतत्वं व्यक्तिसर्वगतत्वं वाङ्गीकृत्येदमुच्यते । सर्वसर्वगतत्वे खण्डादिव्यक्त्यन्तरालेऽपि गोत्वोपलम्भप्रसंगः । तत्रानुपलम्भो हि तस्याव्यक्तत्वाद्व्यवहितत्वाद्दूरस्थितत्वाददृश्यात्मत्वात्स्वाश्रयेन्द्रियसम्बन्धविरहादाश्रयसमवेतरूपाभावाद्वा । नाद्यः पक्षः श्रेयान् । यस्मादव्यक्तत्वादन्तराले तस्यानुपलम्भे व्यक्तिस्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु । विशेषाभावात् । किं च प्रथमव्यक्तिग्रहणवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मनाभिव्यक्तिर्जातैव । अन्यथा व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुषङ्गादसामान्यरूपतापत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य व्यक्त्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वं व्यक्तिस्वात्मवत् । ननु स्वव्यक्त्यन्तरालेऽस्ति सामान्यं युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वाद्वंशादिवत्, इत्यनुमानात्तत्र तत्सद्भावसिद्धिरिति चेत् । तदप्ययुक्तम् ।

पक्षस्य शशमस्तकशृङ्गासङ्गतमित्यादिवत्पदार्थान्तरोपलम्भरूपानुपलम्भबाधितत्वाद्धेतोः स्वरूपसिद्धत्वाच्च । न हि भिन्नदेशासु व्यक्तिषु सामान्यमेकं युगपद्वर्तमानं प्रत्यक्षतः स्थूणादौ वंशादिवत्प्रतीयते । यतो युगपद्भिन्नदेशस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वं तस्य सिद्धयत्स्वाधारान्तरालेऽस्तित्वं साधयेत् । किं चाव्यक्तत्वात्तत्र तस्यानुपलम्भस्तदा सिध्येद्यदि व्यक्त्यभिव्यङ्ग्यता सामान्यस्य सिद्धा स्यात् । न चैवं नित्यैकरूपस्याभिव्यक्तेरेवानुपपत्तेः । तथा हि–व्यक्तिरुपकारं कुर्वती सामान्यं व्यञ्जयेदितरथा वा । कुर्वती चेत्कोऽनया तस्योपकारः क्रियेत । तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यता चेत् । सा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेत । भिन्ना चेत्तत्करणे सामान्यस्य न किंचित्कृतमिति तदवस्थास्यानभिव्यक्तिः । अभिन्ना चेत्तत्करणे सामान्यमेव कृतं स्यात् । तथा चानित्यत्वम् । तज्ज्ञानं चेत्तर्हि कथं सामान्यसिद्धिः । अनुगतज्ञानस्य व्यक्तिभ्य एव प्रादुर्भावात् । तत्साहायस्याप्यत्र व्यापार इत्यपि श्रद्धामात्रम् । यतो यदि घटोत्पत्तौ दण्डाद्युपेतकुम्भकारवद्व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं प्रतीयेत । स्यादेतत् । तच्च नास्त्येव । न किंचित्कुर्वत्याश्च व्यञ्जकत्वे विजातीयव्यक्तेरपि व्यञ्जकत्वप्रसङ्गः । तन्नाव्यक्तत्वात्तस्य तत्रानुपलम्भः । नापि व्यवहितत्वात् । सर्वसर्वगतत्वाविरोधापत्तेः । नापि दूरस्थितत्वात् । अत एव । नाप्यदृश्यात्मत्वात् । विवक्षितव्यक्तिदेशेऽप्यनुपलम्भापत्तेः । न चैकस्यैव क्वचिद्दृश्यत्वं क्वचित्पुनरप्यदृश्यत्वमुपपद्यते । विरोधात् । अदृश्यसामान्यप्रदेशे व्यक्तिप्राप्तावपि तदनभिव्यक्तिप्रसंगाच्च । न चादृश्यमपि प्राक्सामान्यं तदानीं दृश्यस्वभावमेवाभूदिति वक्तव्यम् । अनित्यत्वप्राप्तेः । स्वाश्रयेन्द्रियसंबन्धविरहादित्यप्यसत् । आश्रयाश्रयिभावस्योपकार्योपकारकभावे सत्येव कुण्डबदरादिवत्संभवात् । बदराणां हि गुरुत्वादधो गच्छतां गतिप्रतिबन्धेन स्थितिलक्षणोपकारकर्तृत्वात्कुण्डमाधारः स्थापकः । सामान्यस्य तु निष्क्रियत्वेन पतनाभावान्न कश्चिदाधारः संभवतीत्यनाश्रितत्वा-

स्यागूर्ध्वमप्युपलम्भः स्यात् । यत्तु केनचिदुच्यते– **'सामान्यस्य क्रमेण स्वात्मप्रकाशनं कार्यान्तरकरणं वा स्थितिः । सा तदाधारसामर्थ्याद्भवति । तदाधाराभावे ह्यसामर्थ्यप्राप्तिरेव गतिः । सा चासत्याधारे न भवतीत्याधारः स्थापक उच्यते'** इति तदप्यसंगतम् । गतिस्थितिशब्दयोः कर्मविशेषे तन्निवृत्तौ च लोके रूढत्वान्नूतनशब्दार्थपरिकल्पनानुपपत्तेः । तथा परिकल्पनायां हि न किंचित्क्कचिद्दूषणं स्यात् । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादित्युक्तेऽपि चाक्षुषत्वस्य कृतकत्वार्थपरिकल्पनायामसिद्धेर्ध्वंसयितुं शक्यत्वात् । न च सामान्यचलनरूपं गमनं संभवति यतस्तन्निवृत्तिराधारः क्रियेत । किं च स्वाश्रयेन्द्रियसंबन्धवशाद्यत्कीचिद्गृह्यते सामान्यं तस्मादन्यत्रागृह्यमाणमपि तदभिन्नमेवेति । तत्राप्यनेन स्वाश्रयेन्द्रियसंबन्धवर्तैव भाव्यम् । अन्यथा भेदापत्तेरिति कथं न तत्रापि तद्ग्रहणम् । एतेनाश्रयसमवेतरूपाभावादित्यपि प्रत्युक्तम् । ततः सर्वसर्वगतत्वे सामान्यस्य व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भः स्यादेव । अथान्तरालशब्देन किं पिण्डान्तरं कर्कादिकमाकाशादिदेशो मूर्तद्रव्याभावो वाभिधीयते । यद्याद्यपक्षस्तदा कर्कादौ गोत्वादेरवृत्तेरग्रहणमनुपपन्नमेव । न हि यद्यत्र नास्ति तत्तत्र गृह्यत इति परस्याप्यभ्युपगमः । एतेनाकाशादिदेशमूर्तद्रव्याभावपक्षावपि प्रतिक्षिप्ताविति चेत् । तदप्यसंगतम् । एवमभिधाने सर्वत्र तदभिधानानिवृत्तेर्घटद्वयान्तराले पटादिद्रव्यस्याग्रहणादभाव इत्यत्रापि विकल्पै(ल्प्यै)तद्दोषाणामभिधातुं शक्यत्वात् । अथान्तरालशब्दस्यात्र लोकप्रसिद्ध एवार्थः सुषिरमात्ररूपोऽविचारितरमणीयः प्रकल्पते । तर्ह्येतदन्यत्रापि समानमिति न पर्यनुयोगावकाशः । अपि च कर्कादौ गोत्वादेरवृत्तेरिति कोऽर्थः । किं तत्र समवायाभावात्सत्त्वाभावाद्वा । नाद्यः पक्षः । न हि यद्यत्र समवेतं न भवति न तत्तत्रोपलभ्यत इति नियमोऽस्ति । भूतले कलशादेरनुपलम्भप्रसङ्गात् ।

नापि व्यङ्ग्यत्वे सति यद्यत्रोपलभ्यते तत्तत्र समवेतमेव । प्रदीपालोकेनाभिव्यक्तानां तत्रासमवेतानामप्युपलम्भात् । न च सामान्यं व्यञ्जके समवेतमेवोपलभ्यत इत्यपि नियमः । सामान्यविशेषयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य प्राक्पराकरणात् । कर्कादौ सत्त्वाभावादनुपलम्भः सामान्यस्येत्यपि नोपपन्नम् । सर्वगतत्त्वाभावापत्तेः । अथ व्यक्तिसर्वगतं सामान्यमङ्गीकृत्योच्यते तर्ह्युत्पत्स्यमानव्यक्तिदेशे तत्तावदसदभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा व्यक्तिसर्वगतत्वव्याहतिप्राप्तेः । ततोत्पन्नायां च व्यक्तौ कुतस्तत्तत्र भवेत् । न तावद्व्यक्त्या सहैवोत्पद्यते । नित्यत्वेन स्वीकृतत्वात् । व्यक्त्यन्तरादागच्छेदिति चेत् । ननु ततस्तदागच्छत्पूर्वव्यक्तिं परित्यज्यागच्छेदपरित्यज्य वा । प्रथमपक्षे तस्यास्तद्रहितत्वप्रसंगः । अथापरित्यज्य तत्रापि किं व्यक्त्या सहैवागच्छेत्केनचिदंशेन वा । प्रथमपक्षे शाबलेयेऽपि बाहुलोऽयमिति प्रतीतिः स्यात् । द्वितीयविकल्पस्त्वयुक्तः । निरंशत्वेनास्यांशवत्तया प्रवृत्त्यसंभवात् । सांशत्वे चास्य व्यक्तिवदनित्यत्वप्रसंगः ।

तदुक्तम्--

'अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।
तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तिमत् ॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥' इति ।

अथ प्रमाणसिद्धो वस्तुस्वभावो नोपहासमात्रेण त्यक्तुं शक्यते । विचित्रा हि पदार्थानां शक्तिर्यथा मन्त्रादिसंस्कृतं वस्त्रमुदरस्थं व्याधिविशेषं छिनत्ति नोदरस्थान्त्रादिकम् । तस्मात्तथा यद्वस्त्राकारविलक्षणो यः प्रत्ययः स तद्व्यतिरिक्तनिमित्तान्तरनिबन्धनो यथा वस्त्रादिषु रक्तादिप्रत्ययस्तथा चायं पिण्डादिषु गवादिप्रत्ययः, गवादिष्वनुवृत्त-

प्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनो विशिष्टप्रत्ययत्वान्नीलादिप्रत्ययवद्गोपिण्डादर्थान्तरं गोत्वं भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्रूपस्पर्शादिवत्तस्येति व्यपदेशत्वाच्चैत्रतुरङ्गमवत् । गौर्गौरित्यभिन्नाभिधानप्रत्ययावनुवृत्तवस्तुनिमित्तावभावसामान्याभिधानप्रत्ययान्यत्वे सत्यनुवृत्ताभिधानप्रत्ययत्वात् । चर्मवस्त्रादिषु नीलद्रव्यसंबन्धान्नीलं नीलमित्यभिधानप्रत्ययवदित्यादीन्यनुमानानि । तत्र पिण्डादेर्व्यतिरिक्तमात्रमेकान्तेन वा व्यतिरिक्तं निमित्तान्तरं साध्येत । आद्यपक्षे सिद्धसाधनम् । सदृशपरिणामस्य कथंचिद्व्यतिरिक्तस्य निमित्तान्तरस्येष्टत्वात् । द्वितीयपक्षे तु पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा कथंचिद्व्यतिरिक्तात्मकसामान्योपलम्भेन तद्व्यतिरेकैकान्तस्य बाधात् । अत एव कालात्ययापदिष्टत्वं हेतोः । साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । जैनानामेकान्तस्य क्वचिदप्रसिद्धेः । ये क्रमित्वानुगमित्ववस्तुत्वोत्पत्तिमत्त्वसत्त्वादिधर्मोपेताः प्रत्ययास्ते नित्यसर्वगतसामान्यनिबन्धना न भवन्ति । यथा भावेष्वभावोऽभाव इति । सामान्येषु वा सामान्यं सामान्यमिति प्रत्ययाः । तथा च विवादाध्यासिताः प्रत्यया इत्यनुमानबाधश्च सर्वत्र । यदुक्तम्—'परसामान्यं सत्ताख्यम्' इति तत्रैतया भिन्नैकरूपया सत्तया सत्त्वा सतो वस्तुनः समवायः स्यादसतो वा । सतः सत्तासमवाये वैयर्थ्यम् । तथापि तत्समवायेऽनवस्था । असतः सत्तासमवाये खरविषाणादेरपि स भवेत् । अविशेषात् । अथ तत्समवायात्प्रागवस्तु स्वयं न सन्नाप्यसत् । अत एव सत्तासमवायात्तत्सदित्युच्यते । तदेतदलौकिकं किमपि प्रमेयरहस्यमनेनालोकितम् । तथा हि—सदिति वचनात्तस्य सत्तासंबन्धात्प्रागभाव उक्तः । सत्प्रतिषेधलक्षणत्वादस्य । नो अप्यसदित्यभिधानात्पुनर्भावोऽसत्त्वनिषेधरूपत्वाद्भावस्य रूपान्तराभावात् । तथा च **वैयाकरणाः**— **'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः'** इति । **तार्किका** अपि नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमित्यत्र नैरात्म्यनिषेधेन सात्मकत्वं साधयतो निषेधद्वयस्य विधायक-

त्वमेव प्रतिपन्नाः । कश्चिदाह नैवं प्रयोगः क्रियतेऽपि तु सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति । तेनाप्येवं प्रयोगं कुर्वता सात्मकत्वाभावो नियमेन प्राणादिमत्त्वाभावेन व्याप्तोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा व्यभिचाराशङ्कानतिवृत्तेः । तदभ्युपगमे चेदमवश्यवक्तव्यम् । जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वं प्रतीयमानं स्वभावं निवर्तयति । स च निवर्तमानः स्वव्याप्यं सात्मकत्वाभावमादाय निवर्तते । अन्यथा तेनासौ व्याप्तो न स्याद्यस्मिन्निवर्तमानेऽपि यन्न निवर्तते न तेन तद्व्याप्तं यथा निवर्तमानेऽपि प्रदीपेऽनिवर्तमानः पटादिः । न निवर्तते च प्राणादिमत्त्वाभावे निवर्तमानेऽपि सात्मकत्वाभाव इति निवर्ततेऽसाविति चेत् । तन्निवृत्तावपि सात्मकत्वं यदि न सिध्यति न तर्हि सात्मकत्वाभावो निवर्तते सात्मक.... ....मासत्वे सर्वव्यक्तिभेदानामन्योऽन्यमेकरूपताप्रसक्तिः । एकव्यक्तिपरिनिष्ठितस्वभावसामान्यसंसृष्टत्वात् । एकव्यक्तिरूपवत् । सामान्यस्य वानेकरूपतापत्तिर्युगपदनेकवस्तुपरिसमाप्तरूपत्वाददतिदूरदेशावस्थितानेकभाजनव्यवस्थितानेकाम्रादिफलवदित्यनुमानबाधः । यत्तु ' प्रत्येकसमवेतार्थ ' इत्यादिकारिकाव्याख्यायां जयामन्त्रशर्करिकायां (?) प्राह—'गोमतिर्धर्मिणी कृत्स्नवस्तुविषयेति साध्यो धर्मः कृत्स्नरूपत्वादिति हेतुः । या या कृत्स्नरूपा सा सा कृत्स्नवस्तुविषया व्यक्तिबुद्धिवदिति दृष्टान्तः' इति, तत्र सर्वात्मना कृत्स्नवस्तुविषयत्वं गोमतेर्यद्यनेन विवक्षितं तदानीमेकव्यक्तिगतस्यापि तस्य निश्चये सकलव्यक्तिनिश्रतया निश्चयः स्यात् । न चासौ सकलव्यक्तिमन्तरेणोपपद्यत इति तन्निर्णयोऽपि प्रसज्ज्यते कथंचित्कृत्स्नवस्तुविषयत्वे पुनरस्याः सिषाधयिषिते सिद्धसाध्यता । यदपि 'एकाकारबुद्धिग्राह्यत्वात्' इत्येकत्वसाधनं तदप्यनन्तरमेव कृतोत्तरम् । नञ्युक्तेषु वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनमिति दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलः । इतरेतराभावरूपाया ब्राह्मणादिनिवृत्तेरैक्यायोगात् । न

खल्वभावः कश्चिदेकस्तुच्छ उभयाभिमतोऽस्ति । भावान्तरस्वभावत्वेन तस्यास्माभिः प्रागुपपादितत्वात् । त्वयापि तथैव प्रतिपन्नत्वाद्भावान्तराणां चानेकत्वेन तदात्मकाभावस्याप्यनैक्यात्कथमैक्यं साध्यं तत्र वर्तते । अनुमानबाधितश्चात्र पक्षः । तथा हि—ये यत्र नोत्पन्ना न च प्रागवस्थायिनो नापि पश्चादन्यतो देशादागतिमन्तस्ते तत्र न वर्तन्ते यथा रासभशिरसि तद्विषाणादयः । तथा च सामान्यं तच्छून्यदेशोत्पादवति शाबलेयादिके वस्तुनीति व्यापकानुपलब्धिरिति । नैकं किंचन शाबलेयादिषु गोत्वादिसामान्यमुपपद्यते ततः । सदृशपरिणामरूपमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । ब्राह्मणत्वादिकं तु सदृशपरिणामरूपमपि नास्त्येव । प्रत्यक्षादिना तदप्रतीतेः । तथा हि—प्रत्यक्षेण प्रतीयमानं ब्राह्मण्यं किं निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वा प्रतीयते । न तावन्निर्विकल्पकेन । तत्र जात्यादिप्रतिभासाभावात् । तथा चावाचि भट्टेन[1]—

‘ अस्ति ह्यालोचना ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यथा ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ ’ इति ।

नापि सविकल्पकेन । विस्फारिताक्षस्य पुरोवर्तिखण्डमुण्डककर्कादिव्यक्तिषु गवाश्वादिजातिवन्मनुष्यव्यक्तिषु मनुष्यत्वपुंस्त्वाद्यतिरिक्तब्राह्मणस्य कस्यचिदप्रतिभासात् । अथ प्रतिभासत एवैतद्विशिष्टसहकारिसमन्वितेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे पुरश्चारिषु क्षत्रियादिषु तद्वैलक्षण्येन ब्राह्मणेष्वेव ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्षदर्शनादिति चेत् । ननु किमिदमिन्द्रियसहकारित्वेनात्रेष्टं ब्राह्मणभूतस्य पितृजन्यत्वं, पितृगोचरोऽविप्लुतत्वोपदेशः, आचारविशेषः, संस्कारविशेषः, वेदाध्ययनं, यज्ञोपवीतादिकं, ब्रह्मप्रभवत्वं वा । तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः । यतः पित्रोर्ब्राह्मण्ये सिद्धे तज्जन्यत्वेन पुत्रस्य ब्राह्मण्यं सिध्येत् ।

१ मी. श्लो. वा. सू. ४ प्रत्य. सू. श्लो. ११२।१२०।

तच्चानयोर्ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वात्सिध्येत् । तथाभूतपुत्रजनकत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽनवस्था । बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । तत्कार्यकारणप्रवाहस्य नानवस्था दोषायेत्यप्ययुक्तम् । यतो बीजाङ्कुरयोः कार्यकारणभावः पूर्वबीजाङ्कुरकार्यकारणभावग्रहणनिरपेक्षः प्रमाणतः प्रतीयते । अत्र तु पूर्वपूर्वब्राह्मण्यप्रतिपत्त्यभावेऽपरापरब्राह्मण्यप्रतिपत्तेः । कर्तुमशक्यत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् । द्वितीयपक्षे त्वन्योन्याश्रयः । सिद्धे हि पितृब्राह्मण्ये ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वेन पुत्रब्राह्मण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ च ब्राह्मणभूतपुत्रजनकत्वात्पितृब्राह्मण्यसिद्धिरिति । अविप्लुतेन ब्राह्मणेनाविप्लुतायां ब्राह्मण्यामुत्पादितो ब्राह्मण इत्यविप्लुतमातापित्रुपदेशस्तत्सहकारीत्यपि श्रद्धामात्रम् । प्रमाणतोऽप्रतिपन्नेऽर्थे वास्तवोपदेशासंभवात्सकलशून्यतोपदेशवत् । अथ प्रत्यक्षत एव ब्राह्मण्यं प्रतीत्य यथोक्तोपदेशो विधीयते । तदसत्यम् । परस्पराश्रयप्रसंगात् । सिद्धे हि ब्राह्मण्यप्रत्यक्षत्वे प्रमाणभूतयथोक्तोपदेशसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तथाभूतोपदेशसहकृतेनेन्द्रियेण ब्राह्मणप्रत्यक्षतासिद्धिरिति । अविप्लुतत्वं च विवक्षितपित्रपेक्षयाऽनादिकालपितृप्रवाहापेक्षया वाभिप्रेतम् । यदि विवक्षितपित्रपेक्षया तत्राप्यनयोस्तज्जन्मन्यविप्लुतत्वमभिमतमनादिकाले वा । तज्जन्मनि चेत्तर्हि केन तत्र तयोः प्रतीयेत पुत्रेणान्यैर्वा । न तावत्पुत्रेण । स्वजन्मकाले तस्य तद्विवेचनासामर्थ्यात् । नाप्यन्यैः । तद्धि तैः प्रत्यक्षतः प्रतीयेतानुमानादागमाद्वा । न तावत्प्रत्यक्षतः । अयमेतस्मादेवैतस्यामुत्पन्न इत्येवंरूपस्यार्थस्यार्वाग्दृशा प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वात् । नाप्यनुमानात् । प्रत्यक्षाविषये भवतानुमानानभ्युपगमात् । न च पित्रोरविप्लुतत्वे किंचिल्लिङ्गमस्ति । तद्धि संवृताकारादिविशेषोऽपत्येष्वविलक्षणता वा । न तावत्प्रथमः पक्षः । दुश्चारिणीनामतीव संवृताकारदर्शनात् । द्वितीयपक्षेऽपि न श्रेयान् । यतो यदि विप्लुतेतरप्रभवापत्येषु विलक्षणाकारता सिद्ध्येत्, तदानीमविलक्षणाकारापत्योपलम्भात्पित्रोरवि-

प्लुतत्वं निश्चीयेत । न चासौ सिद्धा । न खलु वडवायां रासभतुरगप्रभवापत्येष्विव ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाप्रभवापत्येषु वैलक्षण्यं प्रतीयते । आगमतोऽप्यपौरुषेयात्पौरुषेयाद्वा । तयोरविप्लुतत्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । न तावदपौरुषेयात् । तत्प्रतिपादकस्यापौरुपेयस्यागमस्यैवासंभवात् । पौरुषेयोऽप्यागमस्तत्प्रणेत्रा प्रमाणान्तरेणानयोरविप्लुतत्वे प्रतिपन्ने सति प्रवर्तमानः प्रमाणतां भजते । न च तत्प्रतिपत्तिः कुतश्चिदप्यस्तीत्युक्तम् । तत्र तज्जन्मन्यनयोरविप्लुतत्वं कुतश्चित्प्रत्येतुं शक्यम् । एतेनानादिकाले तयोस्तत्प्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता । ययोर्हि तज्जन्मन्यप्यविप्लुतत्वं प्रत्येतुं न शक्यम् । तयोरनादिकाले तत्प्रतीयत इति महच्चित्रम् । एतेनैवानादिकालपितृप्रवाहापेक्षयाविप्लुतत्वप्रतिज्ञापि प्रतिक्षिप्ता । किं च सदैवाबलानां प्रबलकामातुरतयेहजन्मन्यपि व्यभिचारोपलम्भादनादौ काले ताः कदा किं कुर्वन्तीति ब्रह्मणापि ज्ञातुमशक्यम् । एतेन तदपि प्रत्युक्तं स्वविशेषव्यञ्ज्या जातिविशेषाश्चेतरजातिपरिहारेणावभासमाना जात्यन्तरपरिहारेण स्वजातिं व्यञ्जयन्ति यथा गवादयः । अतः प्रथमदर्शने प्रतिभातमपि ब्राह्मण्यं व्यञ्जकभेदग्रहणान्नोल्लिखति । व्यञ्जकभेदाग्रहणं चात्यन्तसुसदृशावयवत्वादुपपन्नम् । अत्यन्तसुसदृशगोगवयवत् । दृश्यते च द्रव्यपरीक्षकाणां कूटाकूटविवेके मणिपरीक्षकाणां च मणिकाचादिविवेकेऽवधानवतां नैसर्गिकाभ्यासिकप्रतिभासामग्रीसद्भाव एव कूटाकूटविवेको मणिकाचादिविवेकश्च । एवमिहाप्यविप्लुतेन ब्राह्मणेनाविप्लुतायां ब्राह्मण्यामुत्पादितो ब्राह्मण इत्यौपदेशिकमातापितृब्राह्मण्यज्ञानलक्षणसामग्रीसद्भाव एव । ब्राह्मणोऽयमिति विवेकेन प्रतिभासः प्रवर्तत इति । अविप्लुतनिर्णयस्य कर्तुमशक्तेरुक्तत्वात् । आचारविशेषश्चक्षुःसहकारीति चेत् । न त्वसौ ब्राह्मण्यस्याधारणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिः । स च तत्प्रत्यक्षतानिमित्तं न भवति । अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चानुषंगात् । याजनादिरहितेषु हि ब्राह्मणेष्वपि तन्निश्चयाभाव-

प्रसंगादव्याप्तिः । धूर्तशूद्रेष्वप्यखिलस्य याजनाद्याचारस्योपलब्धितो ब्राह्मण्यनिर्णयानुषंगाच्चातिव्याप्तिः । अथ मिथ्यायमाचारस्तत्र । अन्यत्र कुतः सत्यः । ब्राह्मण्यसिद्धेश्चेदन्योन्याश्रयः । सिद्धे ह्याचारसत्त्वे ब्राह्मण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ चाचारसत्यत्वसिद्धिरिति । एतेन संस्कारविशेषस्य वेदाध्ययनस्य यज्ञोपवीतादेश्च चक्षुःसहकारिता प्रत्युक्ता । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योरत्राप्यविशेषात् ब्रह्मप्रभवत्वमपि न लोचनसचिवीभवितुमर्हति । अतिप्रसंगात् । सकलप्राणिनां तत्प्रभवतया ब्राह्मण्यप्रसंगात् । किं च ब्रह्मणो ब्राह्मण्यमस्ति न वा । नास्ति चेत्, कथमतो ब्राह्मणोत्पत्तिः । न ह्यमनुष्यान्मनुष्योत्पत्तिः प्रतीता । अथास्ति किं सर्वत्र, मुखप्रदेश एव वा । यदि सर्वत्र तर्हि सर्वप्राणिनां ब्राह्मण्यानुषङ्गः । अथ मुखप्रदेश एव तदान्यत्रास्याः शूद्रत्वानुषंगान्न विप्राणां तत्पादादयो वन्द्याः स्युः । न च प्रभवत्वं विशेषणं ब्राह्मण्यप्रत्यक्षताकाले केनचित्प्रतीयते । न चाप्रतिपन्नं विशेषणं विशेष्यप्रतिपत्तुमाधातुं समर्थम् । अतिप्रसङ्गात् । तन्न प्रत्यक्षेण ब्राह्मण्यपरिच्छेदः ।

अथानुमानेन परिच्छेदः । तथा हि— ब्राह्मण इति ज्ञानं व्यक्तिवर्णविशेषाध्ययनाचारयज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनं तन्निमित्तकबुद्धिविलक्षणत्वाद्गवादिज्ञानवदिति । तदुपेक्ष्यम् । यतो यदि व्यक्त्यादिभ्यो व्यतिरिक्तं निमित्तमात्रमस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन साध्यते तदा सिद्धसाध्यता । तत्समुदायस्य समुदायिभ्यः कथञ्चिद्व्यतिरिक्तस्य तद्विषयत्वेन स्वीकारात् । अथ प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तमेकमेकान्तव्यतिरिक्तमभिधीयते तदा पक्षस्य प्रतिपक्षबाधितत्वम् । कठकालापादिब्राह्मणव्यक्तिषु हि ब्राह्मणज्ञानं व्यक्त्यादिव्यतिरिक्तसामान्यनिमित्तरहितमेवाध्यक्षतः प्रतीयते । अश्रावणत्वविविक्तशब्दवत् । अनैकान्तिकश्चात्र नगरादिज्ञानेन हेतुः । तत्र व्यक्त्यादिव्यतिरिक्तनिबन्धनाभावेऽपि तन्निमित्तबुद्धिविलक्षणत्वस्य त्वन्मतेनोपलम्भात् । न खलु नगरं

सेना वनमित्यादिज्ञाने व्यक्त्यादिव्यतिरिक्तनथाभूतप्रत्ययनिबन्धनं किंचित्त्वयाभ्युपगतमस्ति । ततो नानुमानादपि ब्राह्मण्यनिर्णयः । नाप्यागमात् । यतोऽसौ पौरुषेयो वा स्यादपौरुषेयः । न तावदपौरुषेयः । तस्य कार्य एवार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात् । ब्राह्मण्यस्य नित्यतयेष्टितोऽकार्यत्वात् । नापि पौरुषेयात् । तस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्तस्य चात्रासंभवात् । नाप्यनुमानात् । तस्य सादृश्यालम्बनत्वात् । अप्रतिपन्ने च प्रमाणान्तरेण ब्राह्मण्ये कथं तेन सादृश्यं कथंचित्प्रतीयेत । यतस्तद्दर्शनात् ब्राह्मण्यमवगम्येत । नाप्यर्थापत्तेः । तत्प्रतिपत्तिर्ब्राह्मण्यजातिव्यतिरेकेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कविज्ञातस्य कस्यचिदप्यर्थस्याप्रतीयमानत्वात् । ननु ब्राह्मणत्वसामान्याभावे वर्णाश्रमव्यवस्था तन्निबन्धनस्तपोदानादिव्यवहारश्च सर्वजनसंप्रतिपन्नो नोपपद्येतेति कल्पनीयम् । तन्नैवम् । क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिन्होपलक्षिते प्रकृतिविशेषे तद्व्यवस्थायास्तद्व्यवहारस्य चोपपत्तेः । अथैवं गोत्वादिसदृशपरिणामस्याप्यभावापत्तिः । शक्यं हि तत्राप्येवं वक्तुं सास्नाककुदाद्युपलक्षिते वस्तुनि गवादि (?) ज्ञान .... यवानामेकत्राविष्वग्भावेनावस्थितानां खण्डमुण्डादिपिण्डान्तरसाधारणो मातङ्गतुरङ्गविहङ्गाद्यसाधारणश्च यः कथंचिद्व्यतिरिक्तः । तथानुभवेन व्यवस्थाप्यमानसमुदायः स एव सदृशपरिणामः प्रोच्यते । न चैतादृशोऽवयवसमूह .... द्यत एव स कश्चन विशेषो यः परस्परमसाधारणः । लक्षयन्ति चैनं निपुणधियः परस्परासंकीर्णव्यवहारप्रवर्तनात् । प्रकृते तु नायं काश्चिन्निश्चेतुं शक्यते । ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वादेर्दुर्ज्ञेयत्वेन प्रतिपादितत्वात् । तन्न भवत्कल्पे .... पमन्यथा वेश्यापाटकादि[1]प्रविष्टानां ब्राह्मणीनां ब्राह्मण्याभावो भवेत् । न हि विद्यमानमेव तां व्यक्तिं सामान्यं

1 वेश्यापाटकः—वेश्यासंनिवेशः ।

तदानीमुज्झति । युतसिद्धिप्रसंगात् । अथास्त्येव तदानीमपि तदवस्थं तत्, तर्हि कथं तासां निन्द्यानादानं च स्यात् । जातिर्यतः पवित्र ....

.... दीनां गृहे चिरोषितानामपीष्टं शिष्टैरादानं न तु ब्राह्मणीनाम् । अथ क्रियाभ्रंशात्तासां निन्द्यतानादानं चेष्यते तर्हि किमनेनान्तर्गडुना ब्राह्मण्येन कल्पितेन । कल्पयित्वापि तत्क्रियाविशेषादिवशादेव वन्द्यताया ब्राह्मण्यव्यवहारस्य चाभ्युपगम.... ....

तस्मान्न ब्राह्मण्यसामान्यमपि परोपगतमुपपद्यते ।

सामान्यसंज्ञस्तदयं पदार्थः सिद्धिं चतुर्थोऽपि न तीर्थिकानाम् ।
समेति सम्यगिव प्रमान्तरेण प्रमाणमूला सकला हि सिद्धिः ॥६८६॥

यत्पुनरगादि 'नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः' इत्यादि ।

तत्रायमर्थः । ....

विशेषपदार्थपरीक्षणम् ।

....

त्यद्रव्येष्वेव वर्तन्त एव य इति विशेषाः । नित्यद्रव्येष्वेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां व्यवच्छेदः । द्रव्यगुणकर्माणि हि द्रव्येष्वेव वर्तन्ते न नित्येष्वेवेति । सामान्यानि तु न द्रव्येष्वेव न नित्येष्वेवेति वर्तन्त एवेति बुद्धिशब्दादीनां व्यवच्छेदः । तेषां समस्त ....

....

पर्यन्तरूपत्वादन्तत्वं तेषु भवा अन्त्याः । तेषु स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्त्वेषां सर्वस्मिन्नेव परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोलक्षणे नित्यद्रव्ये विद्यते । अत एव नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या इत्युभयपदोपादानम् । एते च प्रतिद्रव्यमे ....

दीनां गवादिषु तुल्याकृतिनिमित्तो गौरिति । गुणनिमित्तः शुक्ल इति । क्रियानिमित्तः शीघ्रगतिरिति । अवयविनिमित्तः ककुद्मानिति । संयोगनिमित्तो महाघण्ट इति, अश्वादिभ्यो व्यावृत्तः प्रत्ययः प्रादुर्भवति । तस्माद्विशिष्टानां ....

.... लक्षणोऽयं विलक्षणमिति प्रत्ययवृत्तिर्देशकालविप्रकर्षोपलब्धेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां विशेषप्रत्ययेनोन्नीतसत्त्वा अन्त्या विशेषा अस्मदादीनां प्रसिद्धाः । तथा च प्रयोगोऽत्र तुल्यजातिगुण .... व्यपरविशेषयोगाद्व्यावृत्तिबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेः । उपचारात्तेषु तद्बुद्धिः । तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्नविशेषनिबन्धना नेयमभ्युपगन्तव्या । तेषां तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूपकरणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । भिन्नस्य हि व्यावृत्तरूपस्य करणे न किंचिदण्वादीनां कृतं स्यात् । तथा चाव्यावृत्तेषु स्वयं तेषु व्यावृत्तबुद्धिर्वा नैव योगिनां भवेत् । अभिन्नस्य तु तस्य करणे त एव कृता इति तेषामनित्यतापत्तिः । ननु यथा दीपादीनां स्वत एव भासुररूपता तत्स्वभावत्वान्न घटादिसम्बन्धात् । घटादीनां तु सत्सम्बन्धादेवं विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वं तत्स्वभावत्वान्न विशेषान्तरसंबन्धात्, परमाण्वादौ तु तद्योगादिति । एतदप्यपर्यालोचितवचनम् । यतः प्रदीपादिसंबन्धाद्घटादयः पदार्थाः परित्यक्तप्राक्तनाभासुरत्वपर्यायाः कथञ्चिदन्य एव भासुरत्वपर्यायजुषो जायन्त इति युक्तं तेषां तत्सम्बन्धाद्भासुररूपत्वम् । न च परमाण्वादिष्वेतत्संभवति । तेषां सर्वथा नित्यत्वाभ्युपगमतः प्राक्तनाविविक्तरूपत्यागेनापरविविक्तरूपतयानुत्पत्तेः । ननु परमाण्वादावविविक्तरूपस्यैवासंभवात्कस्य परित्यागेन ते विविक्तस्वभावाः स्युः । नित्यैकरूपाणां तेषां सर्वदा विशेषपदार्थालिङ्गितत्वेन सर्वदा विविक्तरूपस्यैव संभवादित्यपि श्रद्धामात्रम् । तन्नित्यैकरूपत्वस्य परमाणुविचारावसरे परास्तत्वात् । अनुमानबाधितश्च व्यतिरिक्तविशेषेभ्यस्तत्प्रत्ययप्रादुर्भावः । तथा हि—विवादापन्नेषु भावेषु विलक्षणप्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तविशेषनिबन्धनो न भवति । विलक्षणप्रत्ययत्वाद्गुणादिषु तत्प्रत्ययवदिति ।

एवं च—

न पञ्चमोऽप्येष विशेषनामा वैशेषिकाणां घटते पदार्थः ।
तल्लक्षणं कुञ्जरकेशरालीश्लाघासमानं प्रतिभाति तस्मात् ॥ ६८७ ॥

समवायपदार्थपरीक्षणम्।

यच्च जल्पितम् ' अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवायः ' इत्यादि तत्र केयमयुतसिद्धिर्नाम । अभिन्नदेश वृत्तिः, अभिन्नकालता, अभिन्नधर्मिता, अभिन्नकारणप्रभवत्वं, अभिन्नस्वरूपत्वंवा । नाद्यः पक्षः। असिद्धत्वात् । न हि य एव तन्तूनां देशास्त एव पटस्यापि। तन्तवो हि स्वांशुषु स्थिताः । पटस्तु तेष्विति । न द्वितीयः । असिद्धत्वादेव । तन्तुपटादीनां कार्यकारणभावेन पूर्वापरकालत्वात् । न तृतीयः । तत एव । न ह्यवयव्यादीनां क्वचिदेकस्मिन्धर्मिण्याश्रितत्वमस्ति । नापि चतुर्थः । तस्मादेव हेतोस्तन्तूनां प्रवेण्यादेः पटस्य तन्तुत्वादेः कारणस्य प्रसिद्धेः । अभिन्नस्वरूपत्वं तु, अन्यस्यान्यान्यरूपतापत्तिः । एकलोलीभावेनात्मलाभो वा भवेत् । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः। न खलु जात्यादेर्व्यक्त्यादिस्वरूपापत्तिः प्रत्यक्षतः प्रतीयेत । द्वितीयपक्षे तु तथा परिणतिरेवाविष्वग्भावस्वभावा पदार्थानामयुतसिद्धत्वमित्यस्मन्मतसिद्धिः । अपि च सिद्धिशब्देनात्र किं ज्ञप्तिरुत्पत्तिर्वाऽभिप्रेता । यदि ज्ञप्तिस्तदा सामान्यतद्वदादीनां युतसिद्धिप्रसक्तिः । अनुवृत्तव्यावृत्तादिरूपतया तेषां परस्परं पृथगेव स्वरूपसंवेदनात् । तथा च तत्र समवायाभावो भवेत् । अथोत्पत्तिस्तदा युतसिद्धिरपृथगुत्पत्तिरित्यायातम् । तदपि जात्यादेर्नित्यत्वाभ्युपगमाद्दुर्घटम् । अथ युतसिद्धेरभावमात्रमयुतसिद्धिः । सा च जात्यादावस्ति । तेनायमदोष इति चेत् । नैवम् । इत्थमाकाशादीनामप्ययुतसिद्धिप्रसक्तेः । अथ युतसिद्धिवैपरीत्येनायुतसिद्धिर्व्यवस्थाप्या । तत्र नित्यानां तावद्द्वयोरेकस्य वा परस्परं संयोगविभागहेतुभूतकर्मसमवाययोग्यतोऽयुतसिद्धिः । द्वयोः परमाण्वोः पृथग्गमनमाकाशपरमाण्वोश्चान्यतरस्य पृथग्गमनमिति । अनित्यानां तु द्वयो-

रन्यतरस्य चापृथगाश्रयाश्रयित्वलक्षणः परस्परपरिहारेणान्यत्राश्रये समवायोऽयुतसिद्धिः । द्वयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वं घटपटयोः शकुन्याकाशयोश्चान्यतरस्य शकुनेः पृथगाश्रयाश्रयित्वं यद्यप्यन्यतर-पृथग्गमनमप्यस्ति तथापि तस्य पृथग्गमनस्य न ग्रहणम् । नित्यविषयत्वात्तस्य । यदि पुनरनित्यानामपि पृथग्गमनं युतसिद्धिरुच्येत । तदा त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गमनाभावादयुतसिद्धत्वं भवेत् । ततश्च तयोः परस्परसंयोगो न स्यात् । तस्य युतसिद्धिव्याप्तत्वात् । न चायं तत्र नास्ति कुण्डबदरादिवत्तस्यैव तत्र युज्यमानत्वात् । तस्मादनित्यानां न पृथग्गमनं युतसिद्धिः । नित्येषु पुनराश्रयाभावादेव पृथगाश्रयाश्रयित्वं नास्तीति तेषां पृथग्गमनमेव युतसिद्धिः । न त्वनित्यानां पृथगाश्रयाश्रितत्वरूपायां युतसिद्धावभिधीयमानायां घटपटवत्तन्तुपटयोरपि युतसिद्धिरेव भवेत् । पटस्य तन्तुषु तेषां च स्वांशुषु वृत्तेरिति चेत् । नैवम् । यतो यत्रोभयोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं तत्र युतसिद्धिर्विवक्षिता । न चेयमत्रास्ति पटस्य तन्तुष्वेवाश्रितत्वात् । तत एवंविधयुतसिद्धिद्वयविपरीताऽयुतसिद्धिः सुघटैव । सिद्धिशब्देन चात्र गमनं निष्पत्तिश्च वाच्यमिति । तदपि नोपपद्यते । दिक्कालाकाशात्मनां नित्यसम्बन्धिनां व्यापकतया द्वयोरेकस्य वा परस्परसंयोगविभागहेतुभूतकर्मसमवाययोग्यतारूपयुतसिद्धेरभावेनायुतसिद्धिप्रसंगादित्यतिव्यापनीयमयुतसिद्धिः । चक्रकापत्तिश्चात्र । तथा हि—समवायसिद्धौ द्वयोरेकतरस्य वा संयोगविभागहेतुभूतकर्मसमवाययोग्यत्वरूपाया द्वयोरेकतरस्य वा परस्परपरिहारेणान्यत्राश्रये समवाय इत्येवंरूपायाश्च युतसिद्धेः सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तद्वैपरीत्येनायुतसिद्धिरिति । अपि च येयं घटपटयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वयुतसिद्धिः प्रागभ्यधायि, नेयमुपपत्तिमती । कपालकलशयोस्तन्तुपटयोश्च यथाक्रममाश्रयाश्रयित्वयोरप्रसिद्धेः । न हि कपालानि तन्तवश्चाश्रयो घटः पटश्चाश्रयीति कस्यचित्प्रसिद्धम् । कथमेवमिह कपालेषु घट

इह तन्तुषु पट इति प्रतीतेरुत्पत्तिरिति चेत् । कस्येयं प्रतीतिरुत्पद्यते स्वदर्शनाहितसंस्कारस्य भवतोऽपक्षपातिनोऽन्यस्यापि वा । नाद्यपक्षः । तथात्वेऽस्याः कल्पनामात्रत्वप्रसंगात् । न च कल्पनायाः पदार्थस्वरूपानुरोधः । तस्याः स्वातन्त्र्यवृत्तित्वात् । ततो वस्तुव्यवस्थाने व्यवस्थाप्रसक्तेः भवत्कल्पितस्यापि वस्तुनोऽन्यथान्येन कल्पयितुं शक्यत्वात् । द्वितीयपक्षे त्वसिद्धिः । तन्तुसमुदायात्मायं पट इति पटेऽत्र तन्तव इति वा सर्वेषां प्रतीत्युत्पत्तेः । एवं च पृथगाश्रयाश्रयित्वरूपयुतसिद्धेरसिद्धेः कथं तद्वैपरीत्येनायुतसिद्धिः सिध्येत् । कन्दलीकारोऽप्येतादृशीमेवायुतसिद्धिमभिदधानोऽनेनैव निरस्तः । यत्तूदयनः प्राह— 'अयुतसिद्धाः प्राप्ताश्च ते सिद्धाश्चेत्ययुतसिद्धाः प्राप्ता एव सन्ति न वियुक्ता इति यावत्तेषां संबन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायस्तेन संयोगो व्यवच्छिन्नस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वादजसंयोगाभावो वक्ष्यते ' इति तदस्यात्यन्तव्युत्पन्नमन्यस्यातिसंस्कृतवातूलब्राह्मणविशेषवत्केवलमनर्थाय शरीरत्वगिन्द्रिययोर्घटाकाशयोराकाशात्मनोश्च प्राप्तयोरेव सिद्धयोरयुतसिद्धत्वेन समवायप्रसंगात् । अस्तु वा यथाकथञ्चिदयुतसिद्धत्वं तथापि कोऽत्र व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः । अत्र श्रीधरस्तावद्व्याहरति— ' अयुतसिद्धयोः संबन्ध इत्युच्यमाने धर्मस्य सुखस्य च यः कार्यकारणभावलक्षणः सम्बन्धः सोऽपि समवायः प्राप्नोति । तयोरात्मैकाश्रितयोर्युतसिद्ध्यभावात्, तदर्थमाधारमाधार्यभूतानामिति पदम् । न त्वाकाशशकुनिसंबन्धनिवृत्त्यर्थमयुतसिद्धिपदेनैव तस्य निवर्तितत्वात् । एवमप्याकाशस्याकाशशब्दस्य च वाच्यवाचकभावः समवायः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिहप्रत्ययहेतुः ' इत्येतावतैवास्याभिमतसिद्धेः । न चैवं धर्मसुखयोः कार्यकारणभावस्य ....

१ न्या. कं. पृ. १४ पं. ९। २ किरणावल्यां पृ. १३३. मूले पाठभेदो वर्तते। न्या. कं पृ. १४ पं. १८।

.... नानेव विशेषणेन किंचित् । व्योमशिवानुसारी तु वक्ति–' अयुतसिद्धानामित्येकं लक्षणं, आधार्याधारभूतानामिति तु द्वितीयम् । पदद्वयस्याप्यस्य सावधारणस्य व्याख्यानात् । तथा ह्ययु .... द्वयोर्घटस्तद्वाचकशब्दयोस्तु युतसिद्धयोर्वाच्यवाचकभावः । आत्मतद्गोचराहमितिज्ञानयोरयुतसिद्धयोर्घटतद्गोचरज्ञानयोस्तु युतसिद्धयोर्विषयविषयिभाव इति । तथा, आधार्याधारभूतानामेव यः सम्बन्धः स समवायः । न च संयोगो वाच्यवाचकभावो विषयविषयिभावश्चाधार्याधारभूतानामेव भवति । अन्यथाभूतानामपि भावानां तद्दर्शनादिति न हे .... यः स सम्बन्धकार्यो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः । तथा चायमबाध्यमानेहप्रत्ययस्तस्मात्सम्बन्धकार्य इति । तदपि नोपपद्यते । यतो यदि वाच्यवाचकभावादिना सामान्येनैव व्यभिचार उद्भाव्येत तदाऽवधा .... द्भावनं तदा कथमेतत्स्यात् । यः खलु विशिष्टो वाच्यवाचकभावादिः संबन्धः सोऽयुतसिद्धानामेवाधार्याधारभूतानामेव चेति नानेनावधारणेन तस्य व्यवच्छेदः । अपि चाधार्याधारभूताना ....मिति विशेषणं सिध्यति । तत्सिद्धौ च समवायसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षे तु किं समवायेन कर्तव्यमाधाराधेयभावेनैव पर्याप्तत्वात् । यच्चा ....नानार्थविशेषणत्वं नाना । न पुनः सत्त्वम् । तस्य ततो भेदादिति चेत् । तर्हि घटादिविशेषणत्वाधारत्वेन सत्त्वस्य प्रतीतौ सर्वार्थविशेषणत्वाधारत्वेनापि प्रतिपत्तेः । स एव संशयापायः स चार्थसंशयापायः सर्वार्थविशेषत्वाधारत्वस्य ततोऽनर्थान्तरत्वात् । तस्यापि नानारूपस्य सत्त्वाद्भेदेनार्थविशेषणत्वाधारत्वमपि नानारूपं सत्त्वाद्भिन्नमेष्टव्यम् । तथा तदाधारत्वमपीत्यनवस्थापत्तिः । पर्यन्ते तस्य ततोऽनर्थान्तरत्वे प्रथमत एव नानार्थविशेषणत्वान्नानारूपादन-

र्थान्तरत्वसिद्धिः । सिद्धं नानास्वभावं सत्त्वं सकृन्नानार्थविशेषणं तद्वत्समवायोऽस्तु । अनेन द्रव्यत्वादिसामान्यं द्वित्वादिसंख्यानं पृथक्त्वादिकमवयविद्रव्यमाकाशादि विभुद्रव्यं च स्वयमेकमपि युगपदनेकार्थविशेषणमिति निरस्तम् । सर्वथैकस्य तथाभावविरोधसिद्धेरिति । समवायस्य नानात्वेऽनित्यत्वप्रसंगः संयोगवदिति चेत् । न । आत्मभिर्व्यभिचारात्कथंचिदनित्यत्वस्येष्टत्वाच्च । किं चायं सम्बन्धिभ्योऽत्यन्तभिन्नमूर्तिः सन्समवायः कथं तैः सह सम्बध्येत यतस्तद्विशेषणतया चकास्यात् । न ह्यसम्बद्धं विशेषणं नाम । अतिप्रसंगात् । अभावस्यापि कथञ्चिदविष्वग्भूततया प्राक्प्रसाधितस्य विशेषणतोपपत्तेः। ततोऽयमपि विशेषणं सन्केन सम्बन्धेन सम्बध्येत । न तावत्संयोगेन । तस्य गुणत्वेनाद्रव्यस्वभावे समवाये संभवाभावात् । नापि समवायान्तरात् । तस्यैकरूपतयाभ्युपगमात् । नापि विशेषणविशेष्यभावात् । यतः कोऽयं विशेषणविशेष्यभावो नाम । षट्पदार्थेभ्योऽतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वा । अतिरिक्तो भावरूपोऽभावरूपो वा । न तावद्भावरूपः । षडेव पदार्था इति नियमविघातप्रसंगात् । नाप्यभावरूपः । अनभ्युपगमात् । अनतिरिक्तोऽपि किं द्रव्यरूपो गुणादिस्वभावो वा । नाद्यः पक्षः । गुणाद्याश्रितत्वाभावप्रसंगात् । अत एव न गुणकर्मस्वभावोऽपि । नापि सामान्यादिरूपः । तेषु तदभावप्रसंगात् । न हि सामान्यादौ सामान्यादित्रयं संभवति । अनवस्थादिदोषोपनिपातात् । ततो नायं विशेषणविशेष्यभावः परस्य कश्चिद्घटते । अस्तु वायं कश्चित्तथापि समवायसमवायिभ्यो यद्यभिन्नस्तदा समवायसमवायिनां तादात्म्यसिद्धिरभिन्नात् । अभिन्नानां तेषां तद्भेदविरोधाद्भिन्न एवेति चेत् । नन्वयमप्यत्यन्तं भिन्नः कुतस्तत्रैव नियम्येत । समवायाच्चेदितरेतराश्रयः । सिद्धे हि समवायनियमे ततो विशेष्यभावनियमसिद्धिः। तत्सिद्धौ च समवायनियमसिद्धिरिति । परस्माद्विशेष्यविशेषणभावादिति चेत् । तर्हि पर्यनुयोगोऽनवस्था च । सुदूरमपि गत्वा स्वसंबन्धिभिः

संबन्धस्य तादात्म्योपगमे परमतप्रसिद्धिः। अथात्यन्तभिन्नमूर्तेरपि समवायः स्वत एव संबन्धिभिरभिसंबध्यत इति चेत्। पदार्था अपि स्वत एव परस्परमभिसंबद्धा भवन्तु। किममुना कर्तव्यम्। अथ समवाय एव स्वतोऽभिसंबध्यते संबद्धरूपत्वात्। न पदार्थास्तद्विपरीतत्वात्। यथा दहन एव स्वतो दहति दहनरूपत्वात्। न पुनरन्ये पदार्था इति। प्रयोगः— समवायः संबन्धान्तरं नापेक्षते स्वयं संबन्धत्वात्, यस्तु नैवं यथा घटादिः। स्वयंसंबन्धश्च समवायस्तस्मात्संबन्धान्तरं नापेक्षत इति। तदप्ययुक्तम्। संयोगेनानेकान्तत्वात्। स हि स्वयंसंबन्धः संबन्धान्तरापेक्षश्च। ततः समवायस्य संबन्धिभ्योऽत्यन्तभेदाभ्युपगमे संबन्धासिद्ध्या विशेषणत्वाभावप्रसंगात्। कथंचित्तादात्म्यपरिणामेनावभासमानोऽयं गुणादिवद्वस्तुपर्यायस्वरूपः स्वीकर्तव्यः।

षष्ठोऽपि नाभ्येति ततः पदार्थः सद्युक्तिकोटीं समवायमाना।
स्वाधारतोऽत्यन्तपृथक्तयैकः प्राजल्पि वैशेषिकदर्शने यः ॥ ६८८ ॥

एवं च वैशेषिकतन्त्रसिद्धा प्रमाणगम्यास्ति न षट्पदार्थी।
स्याद्वाद एवास्तु तत कृतीन्द्राः प्रमाणवीथीमवगाहमानः ॥ ६८९ ॥

नैयायिकोक्तषोडशपदार्थपरीक्षणम्।

नैयायिकोपकल्पितषोडशतत्त्वव्यवस्थितौ।
सत्यां मानानामधिगम्यः कथमास्तां नन्वनेकान्तः ॥ ६९० ॥

तथा हि—प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोडशपदार्थानां क्रमेण लक्षणमिदम्— '[1]अर्थपरिच्छित्तिसाधनं प्रमाणम्' तच्चतुर्विधम्— '[2]प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इत्यभिधानात्।

---

१ न्या. मं. पृ. ७ पं. २५। २ गौ. सू. १।१।३।

'तत्परिच्छेद्यमात्मादि' द्वादशविधं प्रमेयम् । तथा च सूत्रम्—'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति । 'तत्रात्मा सर्वस्य सुखदुःखसाधनस्य द्रष्टा । सर्वस्याश्च सुखादिसंवित्तेराश्रयत्वेन भोक्ता । तस्य भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः' । बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।' सर्वथोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयं मनः । वाङ्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलप्रवृत्तिरित्युच्यते, पुरुषस्य कर्मसु प्रवर्तयितारो रागद्वेषमोहा दोषाः । देहेन्द्रियादिसंघातस्य संघातान्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । प्रवृत्तिदोषजनितः सुखदुःखोपभोगः फलम् । 'बाधनालक्षणं दुःखम्' तस्य च यत्नेन परिहार्यत्वात्फलात्पृथगुपादानं शरीरादिनैकविंशतिभेदभिन्नेन दुःखेनात्यन्तिको वियोगोऽपवर्गः । एकविंशतिभेदास्तु शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखदुःखे इति । शरीरं दुःखायतनत्वाद्दुःखम् । इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च तत्साधकभावात् । सुखं दुःखानुषंगाद्दुःखं स्वरूपत इति । 'नानार्थविमर्शः संशयः' । 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः' इति सूत्रकारवचनात् । स च वार्तिककारमते त्रेधा । तथा हि—समानधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । समानधर्मस्य स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतालक्षणस्योपपत्तेरुपलब्धेः । स च समानो धर्म उपलभ्यमानो न केवलः संशयहेतुः किं तूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषांशे साधकबाधकप्रमाणाभावाद्विशेषापेक्षः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विमर्शः संशयः । तथा

१ न्या. मं पृ. ७ पं. २६। २ गौ. सू. १।१।९। ३ गौ. सू. वा. भा. १।१।९। ४ गौ. सू. १।१।१५। ५ गौ. सू. १।१।२१। ६ न्या. मं. पृ. ७ पं. २६। ७ गौ. सू. १।१।२३। ८ न्या. वा. पृ. ८७ पं. १९ (वार्तिकेऽक्षरभेदोऽधुनोपलभ्यते)

समानजातीयमसमानजातीयं वानेकमनेकस्मात् व्यावृत्तो धर्मोऽनेकधर्मस्तदुपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संशयः । यथाशब्देन विभागजत्वदर्शनात् । किमयं गुणो द्रव्यं कर्मेति विभागजत्वं सजातीये क्वचिद्गुणे विजातीये वा द्रव्ये कर्मणि च न वर्तते । अतः संशयहेतुः । किं भूतस्यास्य विभागजत्वमिति । तथा विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संशयः । यथा, अस्त्यात्मेत्येके । नास्त्यात्मेत्यपरे । न च सद्भावासद्भावौ सममेकत्र भवतः । तस्मात्तत्त्वानवधारणमस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति वा संशयः । भाष्यकारमते तूपलब्ध्यनुपलब्ध्यौ पृथक्संशयकारणमिति पञ्चधा संशयः । तथा हि—उपलब्ध्यनुपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संशयः । यथोदकं सदुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानम् । इदानीं क्वचिदुदकोपलब्धौ तत्त्वव्यवस्थापकप्रमाणस्यानुपलब्धेः सद्वोदकमसद्वेति संदेहः । तथानुपलब्ध्यनुपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संशयो यथा सन्मूलकीलकादि नोपलभ्यते । सच्चानुपपन्नं विरुद्धं वा । इदानीं पिशाचोऽपि सन्नोपलभ्यते । सत्त्वेति संशयः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः । विप्रतिपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धयस्तु ज्ञातृस्था इति भेदः । हिताहितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजम् । 'यमर्थमाधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्' तच्च द्विविधम् । मुख्यं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं गौणम् । प्रतिबन्धावरणस्थानं दृष्टान्तः । तथा च सूत्रम्—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः' नैसर्गिकं वैनयिकं चातिशयमाप्ता लौकिकाः । तद्विपरीताः

१ गौ. सू. वा. भा. पृ. ४२ पं. ५ । २ गौ. सू. १।१।२४ । ३ गौ. सू. १।१।२५ ।

परीक्षकाः । तेषां साध्यसाधनाधिकरणत्वेन तद्रहितत्वेन वा बुद्धिसाम्यविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । '[1]प्रमाणतोऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः'। '[2]तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्'। तत्र '[3]सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रासिद्धान्तः' । सर्वेषां संप्रतिपत्तिविषय इत्यर्थः । यथा प्रमाणानि प्रमेयसाधनानि घ्राणादीन्द्रियाणि गन्धादयस्तदर्था इत्यादि । '[4]समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः' यथा भौतिकानीन्द्रियाणि यौगानाम् । अभौतिकानीन्द्रियाणि सांख्यानाम् । '[5]यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः' । यस्मिन्नर्थे सिध्यति तदनुयायीन्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथेन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येकस्मिन्नर्थे सिध्यति गुणव्यतिरिक्तो गुणी नियतविषयाणीन्द्रियाणीत्यादीन्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति । '[6]अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः' । तद्विशेषपरीक्षणमिति । तस्यापरीक्षितस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगतस्य ये विशेषास्तेषां परीक्षणम् । अपरीक्षितोऽपि हि कश्चिदर्थो बुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया प्रौढवादिभिस्तथेत्यभ्युपगम्यमानोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । यथास्तु द्रव्यं शब्दस्तथाप्यनित्य इति परार्थानुमानवाक्यैकदेशभूता अवयवाः । तथा च सूत्रम्–'[7]प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः' इति । तत्र '[8]साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशः प्रतिज्ञा' । यथाऽनित्यः शब्द इति । लिङ्गवचनं हेतुः । यथा कृतकत्वादिति । दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । दृष्टान्तो द्विविधः। साधर्म्येण वैधर्म्येण च । यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोरस्तित्वं ख्याप्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं वचनमुदाहरणम् । यद्य-

१ गौ. सू. १।१।२६ पाठभेदो दृश्यते । २ गौ. सू. १।१।२७ ३ गौ. सू. १।१।२८। ४ गौ. सू. १।१।२९। ५ गौ. सू. १।१।३०। ६ गौ. सू. १।१।३१। ७ गौ. सू. १।२।३२। ८ गौ. सू. १।१।३३ पाठान्तरम् ।

त्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टम् । यथा घट इति । यत्र साध्याभावः व्याप्यते स वैधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं तथाभूतमेव वचनमुदाहरणम् । यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति यथाकाश इति साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणानुसारेण तथेति न तथेति वा साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनयः । यत्कृतकत्वं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्योदाहरणे । तथा च कृतकः शब्द इत्युपनयः । यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाशमिति वैधर्म्योदाहरणेन च । तथा कृतकः शब्द इत्युपनयः । हेत्वपदेशेन पुनः साध्यधर्मोपसंहरणं निगमनम् । तस्मात्कृतकत्वादनित्यः शब्द इति । अविज्ञाततत्त्वे धर्मिण्येकतरपक्षानुकूलार्थदर्शनेन तस्मिन्सम्भावनाप्रत्यय ऊहस्तर्कः । यथा चाह केलिप्रदेशादावूर्ध्वत्वदर्शनात्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति सम्भावनाप्रत्ययः ।

न चायं संशयोऽश्ववाहनप्रदेशे पुरुषवत्स्थाणोरसंभाव्यत्वेन समकक्षतया स्थाणुपुरुषयोरनुल्लेखात् । न च पुरुषनिर्णयोऽयं रात्रावपि स्थाणुखननसम्भावनया । तत्पक्षस्य सर्वात्मनानपनोदात् । पुरुषनिश्चयहेतूनां च शिरःपाण्यादिविशेषाणामप्रतिभासात्पक्षप्रतिपक्षविषयसाधनोपलम्भपरीक्षया तदन्यतरपक्षावधारणं निर्णयः । **'वीतरागकथा वस्तुनिर्णयफला' । 'वादो विजिगीषुकथा । पुरुषशक्तिपरीक्षणफला जल्पः'** । जल्पविशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः । हेतोः पञ्च लक्षणानि पक्षधर्मत्वादीनि । तेषामेकैकापाये पञ्च हेत्वाभासा भवन्त्यसिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति सोऽसिद्धः । यथाऽनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति विपक्षे चास्ति स साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धः । यथाश्वोऽयं विषाणित्वादिति । विपक्षादपरिच्युतः पक्षसपक्षयोर्वर्तमानो हेतुः सव्यभिचारित्वा-

१ न्या. मं. पृ. ८ पं. ३। २ न्या. मं. पृ. ८ पं. ३।

दनैकान्तिकः । यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । प्रत्यक्षागमविरुद्धः कालात्ययापदिष्टः, अबाधितपक्षपरिग्रहो हेतुप्रयोगकालमतीत्याभासावपदिष्ट इति । अनुष्णोऽग्निः कृतकत्वाद्घटवदिति प्रत्यक्षविरुद्धपक्षानन्तरप्रयुक्तत्वेन, ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वाज्जलवदित्यागमविरुद्धपक्षान्तरप्रयुक्तत्वेन च कालात्ययापदिष्टः । विशेषाग्रहणात्प्रकरणे पक्षे संशयो भवति । नित्यः शब्दोऽनित्यो वेति । तदेव विशेषाग्रहणं भ्रान्त्या हेतुत्वेन प्रयुज्यमानं प्रकरणसमो हेत्वाभासो भवति । अनित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवत् । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति । **'अर्थविकल्पैर्वचनविघातश्छलम्'** । यथा नवकम्बलो देवदत्त इत्यादौ । नवः कम्बलोऽस्येति हि नूतनविवक्षया कथिते परः संख्यामारोप्य निषेधति । कुतोऽस्य नव कम्बला इति । वाद्यभिमतवस्तुप्रतिषेधार्थसमर्थो जायमानो हेतुप्रतिबिम्बनप्रायः प्रसंगो जातिः । यथा हेत्वादिसंमतवाक्यार्थप्रतिषेधाय जायतेऽसमर्थः प्रसंगोऽयं स जातिरिति कथ्यत इति । **' सत्यतत्त्वप्रतिभासो विपरीतप्रतिभासश्च निग्रहस्थानम् '** । तत्कालानुचिता क्रियेत्यर्थः । यदुक्तम्— **' निग्रहस्थानमित्याहुस्तत्कालानुचितां क्रियाम् '** इति । अत्र समाधीयते । यदुक्तम्– प्रमाणेत्यादि तदविचारितमनोहरम् । भवत्परिकल्पितानां प्रमाणादिषोडशपदार्थानां स्वरूपतः प्रमाणेन विचार्यमाणानामघटमानत्वात् । तथा हि– यस्तावद्भवद्भिः सकलपदार्थानां गरिष्ठत्वात्प्रथमतः प्रमाणपदार्थः प्रतिपादितः स यथा स्वरूपतः प्रमाणेन विचार्यमाणो नोपपद्यते तथा प्रत्यक्षादिप्रमाणस्वरूपनिरूपणावसरे प्रबन्धेन प्रसाधितम् । अतो भवत्परिकल्पितप्रमाणपदार्थस्याव्यवस्थितेः कथं तत्परिच्छेद्यत्वेनात्मादिप्रमेयतत्त्वमपि व्यवतिष्ठेत । यथा चात्मा नित्यव्यापित्वादिस्वभावो भवदभिमतो न युज्यते तथा षट्पदार्थपरीक्षावसरे प्रपञ्चितम् । शरीरं

१ न्या. मं. पृ. ८ पं. ५। २ न्या. मं. पृ. ८ पं. ६।

स्वावयवेभ्यः सर्वथार्थान्तरभूतमवयविनिरासादेव निरस्तम् । भौतिकानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि रूपादयस्तदर्था बुद्ध्यन्तरवेद्या बुद्धिरणुपरिमाणं मनश्चेति चतुष्टयमपि पुरैव पराकृतम् । भवदभिमतवाङ्मनःकायानामव्यवस्थितेस्तद्व्यापाररूपा प्रवृत्तिरप्यव्यवस्थितैव । कूटस्थनित्यस्य व्यापकस्य निष्क्रियस्य चात्मनः कर्मसु प्रवर्तयितारो दोषा अपि रागादयो न घटन्ते । परिणामिन्येवात्मनि तेषामुपपत्तेः । एतेन नित्यादिस्वरूपस्यात्मनः प्रेत्यभावोऽपि परास्तः । प्रवृत्तिदोषदूषणात्तज्जन्यं सुखदुःखोपभोगलक्षणं फलमपि दूषितम् । अनेन बाधनास्वरूपं दुःखमपि प्रत्याख्यातम् । अपवर्गश्च भवत्कल्पितो मोक्षस्वरूपनिरूपणप्रघट्टके विघटयिष्यते । तन्न द्वादशविधं प्रमेयमवतिष्ठते । अपि चास्य द्वादशविधत्वावधारणं तावत्येव प्रमाणव्यापारपरिसमाप्तेः प्रयोजनपरिसमाप्तेर्वा स्यात् । आद्यः पक्षोऽनुपपन्नः । कालाकाशादिप्रपञ्चेऽपि प्रमाणव्यापारप्रतीतेः । न च तत्प्रपञ्चस्यैवात्रान्तर्भाव इत्यभिधातव्यम् । ततोऽस्यात्यन्तविलक्षणत्वात् । तथाविधानामप्येषामत्रान्तर्भावे आत्मन्येवाशेषार्थानामन्तर्भावात् । ब्रह्माद्वैतप्रसंगतो गता षोडशपदार्थकल्पना । द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजनस्यापवर्गलक्षणस्य नैतेष्वेव परिसमाप्तिः । तत्प्रसाधकानां दीक्षातपोध्यानादीनामत्र संग्रहाभावात् ।

तथा चानुपपन्नमिदमगादि जयन्तेन—

'इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन
निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।
अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणोऽपवर्ग-
मार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥' इति ।

पदार्थसंख्यायां संशयपरिगणने च विपर्ययानध्यवसाययोरपि परिगणनप्रसंगः । न्यायप्रवृत्त्यङ्गत्वमप्यनयोः संशयवदनिवार्यम् । विपरीतानध्यवसितयोरपि प्रतिपाद्यत्वात् । ततो नैतदपि तस्यैव

परिगणने कारणम् । न्यायप्रवृत्त्यङ्गत्वात्तस्य । परिगणने चानुग्रहेच्छापरिभवाभिलाषलाभपूजाख्यात्यादेरपि परिगणनप्रसंगः । तत्प्रवृत्त्यङ्गत्वाविशेषात्प्रयोजनस्यापि लौकिकस्य तावत्कृष्यादिप्राप्तिलक्षणस्य मुमुक्षुशास्त्रे पदार्थत्वेन भणनमननुगुणम् । तज्ज्ञानस्य निःश्रेयसाधिगमव्यभिचारोपलम्भात् । लोकोत्तरस्यापि तस्य निःश्रेयसाधिगमलक्षणस्य पदार्थत्वेन कथनं न तथ्यम् । भवदभ्युपगतनिःश्रेयसस्य निराकरिष्यमाणत्वेन तज्ज्ञानतदधिगमयोरनुपपत्तेः । दृष्टान्तस्याप्यनुमानान्तर्गतत्वेन पृथक्परिसंख्यानमनुपपन्नम्। अन्यथा लिङ्गादेरपि तत्प्रसंगः । सिद्धान्तस्तु प्रतिज्ञातो नार्थान्तरम् । अतोऽस्य पृथग्लक्षणाभिधानमनर्थकम् । सर्वैरेव हि शास्त्रकारैरपसिद्धान्तं ब्रुवाणो निगृह्यते । न च सिद्धान्तलक्षणप्रतिज्ञातः पृथक्कैः क्रियते । तस्या एव सिद्धान्तत्वेन सर्वेषां सुप्रसिद्धत्वात् । अवयवानां च पदार्थसंख्यायां परिगणनेऽनुमानस्यापि पृथक्परिगणनप्रसंगः । तस्य प्रमाणान्तर्गतत्वात् । पृथगपरिगणनेऽवयवानामनुमानात्मकत्वान्न पृथक्परिगणनं स्यात् । प्रधानभूतं चानुमानं प्रमाणान्तर्गतत्वान्न पृथगुपादीयते । तदन्तर्भूतास्त्ववयवाः पृथगुपादीयन्त इति महती प्रेक्षापूर्वकारिता । उपादानेऽप्येषामियत्तावधारणमयुक्तम् । यावद्भिर्विवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्भवति तावतामेवोपादानार्हत्वात् । सा च क्वचित्कियद्भिर्भवतीत्युदयनोऽपि पञ्चमाध्याये तात्पर्यपरिशुद्धौ — ‘ स्यादेतदेवं तर्हि दूषणस्यापि पञ्चावयवप्रयोगप्रतिपाद्यता प्राप्नोति परार्थानुमानात् ’ इत्याशङ्क्याह— ‘ अतः परिषत्प्रतिवाद्यनपेक्षितत्वात्पञ्चावयवप्रयोगानभिधानमिति ’ इति । तर्कस्य च प्रमाणविषयपरिशोधकत्वमुच्यते भवद्भिः । तच्च प्रमाणविषयतिरोधायकापनेतृत्वं संशयादिव्यवच्छेदेन तन्निश्चायकत्वं तद्ग्रहणे प्रवृत्तस्य प्रमाणस्याप्रेसरतया तत्स्वरूपविवेचनमात्रं वा । प्रथमपक्षे प्रतीतिविरोधः । घटादितिरोधायकस्यान्धकारादेस्तर्कादपनयनाप्रतीतेः । द्वितीयतृतीयपक्ष-

योरप्रमाणात्मकोऽसौ तथा तन्निश्चयं तद्विवेचनमात्रं च कुर्यात्प्रमाणात्मको वा । न तावदप्रमाणात्मकः । प्रमाणविषयस्याप्रमाणात्मना तेन परिशोधनानुपपत्तेः । यदप्रमाणं न तत्प्रमाणविषयपरिशोधकम् । यथा मिथ्याज्ञानम् । प्रमेयो वार्थोऽप्रमाणं च भवद्भिः परिकल्पितस्तर्क इति । तत्परिशोधकत्वे चास्य प्रमाणत्वप्रसंगः । यत्प्रमाणविषयपरिशोधकं तत्प्रमाणं यथानुमानादि । प्रमाणविषयपरिशोधकश्च भवद्भिः परिकल्पितस्तर्क इति । अस्तु तर्हि प्रमाणात्मक एवासाविति चेत् । न । चत्वार्येव प्रमाणानीति प्रमाणसंख्याव्याघातप्रसक्तेः । निर्णयश्च प्रमाणस्य फलम् । तस्य च तस्मादेकान्तेन भिन्नस्य भवदभ्युपेतस्य फलपरिच्छेदे प्रतिषेध्यमानत्वान्नात्र पदार्थतया निर्देशः कर्तुं युक्त इति। वादजल्पवितण्डानां तु स्वरूपं वादलक्षणैककथाव्यवस्थापनावसरे निराकरिष्यते । हेत्वाभासानामपि पृथक्पदार्थतया परिगणनं निष्प्रयोजनम्। अन्यथा प्रत्यक्षाद्याभासानामपि तथा परिगणनप्रसंगात्षोडशपदार्थसंख्याक्षतिप्रसंगः । प्रत्यक्षादिप्रमाणनिर्देशसामर्थ्यादेव तदाभासानां लब्धत्वादपरिगणने पञ्चलक्षणकहेतुनिर्देशसामर्थ्यादेव हेत्वाभासानामपि लब्धत्वादपरिगणनमस्त्वाविशेषात् । छलं तु बालक्रीडाप्रायं न प्रामाणिकानां निःश्रेयसार्थिनामवलम्बितुमुचितमिति । जातिस्तु दूषणाभासस्वभावा हेत्वाभासैरेव संगृहीतेति किमित्येभ्यः पृथक्कथ्यते। निग्रहस्थानं पुनरनन्तत्वान्नेयत्तयावधारयितुं शक्यमिति न तल्लक्षणमपि सोपयोगमिति । विस्तरस्तु छलजातिनिग्रहस्थानानां प्रत्येकदूषणं वादलक्षणैककथाव्यवस्थापनसमये प्रकाशयिष्यते ।

अभ्येत्यतः षोडशतत्त्वमार्गोऽप्ययं प्रमाणस्य न गोचरत्वम् ।
सांख्योक्ततत्त्वान्यपि चैव तर्क....णः परिभावयन्तु ॥ ६९१ ॥

सांख्यतत्त्वपरीक्षणम् ।

तथा हि— एवममी प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यावर्णयन्ति । प्रदधाति धारयति महदादीन्विकारानिति प्रधानम् । तच्च संक्षेपतस्त्रिविधं

कार्यं करणं शक्तिरिति । त्रेधा हि जगत्, स्थितं कार्यं तन्मात्रादि करणं खादि शक्तिर्गुणत्रयमित्यभिधानात् । न हि कार्यकरणशक्तेर्व्यतिरिक्तो जगत्प्रपञ्चोऽस्ति । तत्र कार्यं दशविधम् । तन्मात्रमहाभूतसंज्ञकं करणं त्रयोदशविधं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणबुद्ध्यहंकारभेदात् । शक्तिश्चाननुभूयमानस्वभावा प्रकृतिरेकैव । मूलोपादानभूततत्सद्भावावेदकं तु—

'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥' इति ।

हेतुपञ्चकं परिमितत्वं ह्येककारणपूर्वकस्यैव प्रतिपन्नम् । यथा घटघटीशरावोदञ्चनादेरेकमृद्द्रव्यपूर्वकस्य । परिमितं चेदं व्यक्तमेका बुद्धिरेकोऽहंकारः पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि । अत एतेषां भेदानां परिमितस्वभावानां यत्तदेकं कारणं तत्प्रधानमेवेति तदस्तित्वसिद्धिः । समन्वयाच्च यद्यज्जातिसमन्वितं हि तत्तदात्मककारणकार्यं यथा घटादयो विशेषा मृज्जातिसमन्विता मृदात्मककारणकार्याः सत्त्वरजस्तमोजातिसमन्वितं चेदं महदादि व्यक्तं ततस्तदात्मकप्रधानपूर्वकमिति सत्त्वस्य हि प्रसादलाघवाद्धर्षप्रीत्यादिकं कार्यं, रजसस्तापशोषोपष्टम्भोद्वेगादिकं, तमसो विषाददैन्यबीभत्सगौरवावरणादिकम् । तदुक्तम्— **'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं रजः । गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥'** इति । अस्य व्याख्या—**'सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्यैः । तत्र कार्यस्योद्गमनहेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि । यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं भवति । तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यक्पवनहेतु यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतुर्लाघवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युः । प्रकाशकत्वं तु सत्त्वस्य स्पष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वमुच्यते, सत्त्वतमसी स्वयमक्रियत्वात्स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदती रजसोपष्टभ्येते । अवसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये उत्साहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्तम् 'उपष्टम्भकम्' इति ।**

१ सां. का. १५ । २ सां. का. १३ । ३ सां. त. कौ. १३ ।

कस्मादित्यत उक्तम् 'चलम्' इति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। इतश्चाव्यक्तमस्तीत्याह–'शक्तितः प्रवृत्तेश्च' इति। कारण-शक्तितः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम्। अशक्तात्कारणात्कार्य-स्यानुपपत्तेः शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या। न हि सत्कार्यपक्षे कार्यस्याऽव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तावस्ति प्रमाणम्। अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न सिकतासु' इति। कारणकार्य-विभागाच्च कारणकार्ययोर्विभाग इदं कारणमिदं कार्यमिति बुद्धया द्विधावस्थापनं सोऽवस्थितैकभावपूर्वको दृष्टः। यथा स्थासकोशादि-कारणकार्यविभागोऽवस्थितैकमृत्पूर्वकः। अस्ति चायं महदादिषु तस्मादवस्थितैकभावपूर्वकः। यश्चावस्थित एको भावस्तदव्यक्तम्। तथा– अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य। विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यमिति स्वार्थिकः ष्यञ्। इह यद्विश्वरूपं नानाप्रकारं तस्याविभागो दृष्टः। तद्यथा मृदपेक्षया घटघटीशरावोदञ्चनादीनां विश्वरूपाश्च महदादयस्ततस्तेषामप्यविभागेन भवितव्यम्। योऽसावविभागस्तदव्यक्तम्। एवं प्रमाणतः प्रसिद्ध-सत्ताका प्रकृतिरनेन क्रमेण तत्त्वसृष्टौ प्रवर्तते।

'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥' इति।

प्रथमं हि प्रकृतेर्महानेको व्यापको विषयाध्यवसायरूप आसर्ग-प्रलयस्थायी बुद्ध्यपरार्धानः प्रभवति। स चास्मादृशामसंवेद्यस्वभावः। ततस्तु याः प्रतिप्राणिविभिन्ना बुद्धिवृत्तयो निःसरन्ति ताः संवेद्य-स्वभावाः। ततश्चाहंकारस्तथाविधो जलनिधेरिव प्रतिप्राणिविभिन्नैस्तै-स्तैः स्थूलोऽहं सुरूपोऽहमित्याद्यहंकारतरङ्गविशेषैः प्रसरति। स चा-हङ्कारो वैकृतो भूतादिश्चेति प्रथमतो द्विप्रकारः प्रसरति। तत्र वैकृता-त्सत्त्वप्रधानादहंकारात्प्रकाशरूप एकादशविध इन्द्रियगणोऽयं प्रादुर्भ-

1 सां. का. २२।

वति । पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिव्हाघ्राणलक्षणानि बुद्धये बुद्धिमभिव्यक्तुमिन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञानि कर्मणे कर्माभिव्यक्तये । इन्द्रियाणीति मनः संकल्परूपं ग्रामेऽहं प्रस्थितः सुवर्णस्य प्राप्तिर्भविष्यति द्रव्यस्य चेत्यादिसंकल्पवृत्तिभूतादेस्तु तमःप्रधानादहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि प्रादुर्भवन्ति । '[1]तेभ्यः षोडशकगणादपकृष्टेभ्यः सूक्ष्मशब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्वमात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीन्याविर्भवन्ति । तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं, शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायत इति । मात्रग्रहणं च भूतत्वाभावज्ञापनार्थं शब्दतन्मात्रादिषु विज्ञेयम् । भूतस्वभावानि शब्दतन्मात्रादीनि न भवन्ति । भूतकारणानि तु भवन्तीति भावः । एतानि च योगिनामेव श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः परिच्छिद्यन्ते । सूक्ष्मस्वभावाक्रान्तत्वात् । अस्मदादीनां तु श्रवणादीन्द्रियैः स्थूला एव शब्दादयो विषयीकर्तुं शक्यन्त इति । अयं च महदादिप्रपञ्चः प्रकृतौ सन्नेवाविर्भावं प्रतिपद्यते ।

'[2]असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥'

इति वचनात् । अस्यार्थः—असदकरणादिति । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं घटादि तर्हि नास्य सत्त्वं शक्यं कर्तुम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम् । सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति । ....

....

दभिन्नत्वाद्यत्पुनः सन्न भवति तत्कारणादभिन्नमपि न भवति ।

---

१ सां.त.कौ. पृ. १०० । २ सां. का. ९।

यथा करिकेसरनिकुरम्बमिति । न च कारणादभिन्नत्वं कार्यस्यासिद्धं तत्साधकानुमानसद्भावात् । तथा हि– न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मात्तेभ्यो न भिद्यते । यथा तन्तुपटौ परस्परं न भिद्येते । उपादानोपादेयरूपत्वात् । यौ पुनर्भिद्येते न तावुपादानोपादेयरूपौ यथा घटपटौ । इतश्चानर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगप्राप्त्यभावात् । अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोरप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती स्तः । तस्मान्नार्थान्तरत्वम्' इति । 'तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन संस्थानभेदेन परिणताः पट इति स्वात्मक्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति । एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेषामविरोधात् । यथा कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति । ननु कूर्मस्तदङ्गानि चोत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते वा । एकमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा कुटकटकादयो विशेषा निःसरन्ति, आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह व्यासः— 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥' इति । तथा च कूर्मः स्वावयवेभ्यः संकोचविकासिभ्यो न भिन्नः । एवं कुटकटकादयो मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । एवं चेह तन्तुषु पट इति बुद्धिव्यपदेशश्च । यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदो भेदमापादयत्येकस्यापि नानार्थक्रियस्य दर्शनात् । यथैक एव वन्हिर्दाहकश्च पाचकश्चेति । तस्मात्प्रत्येकं तन्तवः प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । न च भेत्स्यन्ते । स्यादेतदाविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात्प्राक्सन्नसन्वा । स

---

१ सां. त. कौ. पृ. ६४-पं. ८ । १ भ. गी. २।१६।

चेदसन्प्राप्तमसत उत्पाद इति । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणैः । न हि सति कार्ये कारणानां प्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे वाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसंगः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तव इति रिक्तं वचः । अत्रोच्यते । असदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते कथमसतामुत्पत्तिः सत्यसती वा । सती चेत्कृतं कारणैः । असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरमपि तु पट एवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पट इति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति । ततश्च पट इत्युक्ते उत्पद्यत इति । न च वाच्यं पौनरुक्त्याद्विनश्यतीत्यपि न वाच्यं विरोधात् । तस्मान्नामीभिर्भङ्गविकल्पैस्तत्त्वमुपप्लावनीयम् । तथा च सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां संबन्धस्तद्रूपस्याक्रियात्वात्, क्रियासंबन्धित्वाच्च कारकाणामन्यथा कारकत्वाभावात् ।' तदित्थं कार्यस्य कारणादभेदे प्रतिषिद्धे सत्येवासौ महदादिप्रपञ्चः प्रकृतेः सकाशादाविर्भवतीति सिद्धम् । नन्वेवमभेदे व्यक्ताव्यक्तयोः कथं कार्यकारणभावव्यवस्थेति चेत् । उच्यते— हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥' इति लक्षणभेदात् । तथा हि— 'व्यक्तं हेतुमत्, हेतुः कारणमस्यास्तीति कृत्वा' प्रधानेन हि हेतुमती बुद्धिः । बुद्ध्याहंकारोऽहंकारेण षोडशको गणः पञ्चभिस्तन्मात्रैः पञ्च महाभूतानि न त्वेकमव्यक्तं तत्कारणभावात्, चिद्रूपश्च पुरुषो न जडस्वरूपस्य कारणमत्यन्तविलक्षणत्वात् । तथा महदादि व्यक्तमनित्यं विनाशि तिरोभावीत्यर्थः । नन्वेवमव्यक्तं तस्या अहेतुमत्त्वेनानित्यत्वायोगात् । अव्यापि च व्यक्तं नियतदेशवर्तित्वात् । नन्वेवमव्यक्तं विभुत्वात् । तथा व्यक्तं सक्रियं परिस्पन्दवत् । तथा हि—

---

१ सां. का. १० । २ सां. त. कौ. पृ. ७० पं. २ । ३ सां. त. कौ. पृ. ७० पं. ३ ।

बुद्ध्यादय उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरं चोपाददत इति तेषां परिस्पन्दः । शरीरपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव । न पुनरेवमव्यक्तं, यद्यपि चास्याप्यस्ति परिणामलक्षणा क्रिया तथापि परिस्पन्दो नास्ति । अनेकं च व्यक्तं महदादिसंचयरूपत्वात् । अव्यक्तं पुनरेकमन्यथा बहूनां प्रधानानामीश्वराणामिव परस्परमतभेदेन कार्यारम्भे प्रवर्तमानानां काचव्यान्न(?) कार्यनिष्पादकत्वं स्यात् । आश्रितं च व्यक्तं यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात् । नन्वेवमव्यक्तं 'अभेदेऽपि कथंचिद्भेदविवक्षाश्रयाश्रयिभावो यथेह वने तिलकाः' इत्यत्र लिङ्गं च व्यक्तं लीनं सूक्ष्मं स्वकारणं गमयतीति लयं गच्छतीति वा । प्रलये हि महदादि यथास्वं कारणेषु लीयते न निरन्वयं नश्यति । न त्वेवं प्रधानं तदन्यकारणान्तरस्यासंभवात् । सावयवं च व्यक्तमवयवनमवयवो मिश्रणं संयोग इति यावत् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिश्च संयोगस्तेन सह वर्तत इति सावयवम् । तथा हि– पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते । एवमन्येऽपि । न तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् । नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगोऽप्राप्तेरभावात् । परतन्त्रं च व्यक्तं बुद्ध्या हि स्वकार्येऽहंकारे जनयितव्ये प्रकृत्या पूरोऽपेक्ष्यते । अन्यथा क्षीणा सती नालमहंकारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहंकारादिभिरपि स्वकार्यजनन इति सर्वे स्वकार्यजनने प्रकृत्यापूरमपेक्षन्ते । तेन प्रकृतिं परामपेक्षमाणं कार्योपक्रमणे परतन्त्रं व्यक्तम् ।' नन्वेवमव्यक्तं कारणान्तरासंभवेन । तस्य स्वतन्त्रत्वात् । न चैवमनयोरात्यन्तिको भेद एव । 'त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतं तथा च पुमान्' ।। इति लक्षणाभेदात्तयोरभेदस्याप्युपपत्तेः । तथा हि– त्रिगुणमिति त्रयो

१ सां. त. कौ. पृ. ७१ पं. २। २ सां. त. कौ. पृ. ७१ पं. ७। ३ सां. का. ११। ४ सां. त. कौ. पृ. ७२ पं. १४।

गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं व्यक्तं प्रधानं च। तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतं पराकृतम्। अविवेकि यथा प्रधानं स्वतो न विविच्यते। एवं महदादयो (?) प्रधानाद्विविच्यन्ते तदात्मकत्वात्। ये प्राहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादशब्दाद्याकारं न पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मेति तान्प्रतीदमुक्तं विषय इति। व्यक्तं प्रधानं च विषयो विज्ञानाद्बहिरिति यावत्। अत एव सामान्यं साधारणं सर्वपुरुषोपभोग्यत्वाद्देशकुटीवत्। विज्ञानाकारत्वे पुनरसाधारणत्वाद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां घटादयोऽप्यसाधारणाः स्युस्तद्वा चैकतयानेकस्मिन्नर्तकीभ्रूलताभङ्गे बहूनां प्रतिसंधानमुपजायेत। अचेतनं सर्व एव बुद्ध्यादयोऽचेतना न तु बौद्धादीनामिव बुद्धेश्चैतन्यमित्यर्थः। प्रसवधर्मि प्रसवः कार्यजननं धर्मोऽस्यास्तीति। तथा हि प्रकृतिर्बुद्धिं जनयति, बुद्धिरप्यहंकारम्। अहंकारोऽपि तन्मात्राणीन्द्रियाणि चैकादश तन्मात्राणि तु महाभूतानि जनयन्ति। व्यक्तवृत्तापदेशार्थं प्रधानस्योक्तम्। तथा प्रधानमिति व्यक्ताव्यक्ताभ्यां पुरुषस्य वैधर्म्याभिधानार्थमभिहितम्। तद्विपरीतः पुमानिति। स्यादेतत्। अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य। एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यमस्ति। तत्कथमुच्यते तद्विपरीतः पुमानित्यतः कथितम्—तथा चेति। चकारोऽप्यर्थः। यद्यप्यहेतुमत्त्वादि साधर्म्यमस्ति तथापि त्रैगुण्यादिकं पुरुषस्य वैपरीत्यं व्यक्ताव्यक्ताभ्यामित्यर्थः।

संख्या तु सांख्यानामुचितं संख्याविदां मतं तस्मात्।
यत्रैकान्ताभिन्नं प्रधानमगमन्मितेर्मार्गम्॥ ६९२॥

१ सां. त. कौमुद्यां तु 'विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः। तथा च नर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसंधानं युक्तम्' इति।

कपिकुलपरिपन्थि चापलं तदिदं यत्किल चक्रुरुद्धताः ।
कपिलस्य सुतास्ततः क्षणं कुर्मः शिक्षणमेषु युक्तितः ॥ ६९३ ॥

तथा हि— यत्तावदवादि ' तत्सद्भावावेदकं तु भेदानां परिणामात् ' इत्यादि हेतुपञ्चकं तदाश्रयासिद्धिदोषदुष्टत्वादयुक्तम् । प्रकृतेरसंवेद्यस्वभावतया स्वरूपेणासिद्धत्वाद्व्यतिरेकेणासिद्धत्वाच्च । परिमितत्त्वादिकं हि साधनं भेदेषु वर्तते । अस्तित्वं तु साध्यं प्रकृताविति । अथ महदादिभेदानामेवात्रैककारणपूर्वकत्वं प्रसाध्यते । तेनोक्तदोषद्वयाभावः । तदपि न सुन्दरम् । प्रधानपुरुषैर्व्यभिचारात् । तत्रैकत्वानेकत्वसंख्यया महापरिमाणेन च परिमितत्वेऽप्येककारणपूर्वकत्वासंभवात् । किं च परिमितं च स्यादेककारणपूर्वकं च न भवेत्, किं विरुध्येत । दृष्टान्तस्तु साध्यविकलः । कुम्भादेरेककारणपूर्वकत्वासंभवात् । न ह्येकं किंचिज्जनकं प्रतीयते सहकारीतरकारणप्रभवत्वात्कार्याणाम् । मृद्रव्यस्याप्यनेकावयवसमुदायात्मकत्वान्न सर्वथैकत्वम् । अतः परिमितत्वमनेककारणपूर्वकत्वेनैव व्याप्तत्वाद्विरुद्धम् । समन्वयादिकमप्यनैकान्तिकम् । प्रकृतिपुरुषाणामेककारणपूर्वकत्वाभावेऽपि नित्यव्यापित्वादिधर्मैः समन्वयसंभवात् । पुरुषाणां च भोक्तृत्वादिधर्मैरिति । भिन्नजातीनां च जलानिलादीनामेकोपादानप्रभवत्वं दुरुपपादम् । पदार्थजातिभेदस्य कारणैकत्वविरोधित्वात् । असिद्धं चेदं साधनम् । न हि समग्रभूतग्रामस्य सुखदुःखमोहमयत्वेनान्वितत्वसिद्धिरस्ति । सुखादीनामन्तःसंविद्रूपतया प्रतिभासतो बाह्यार्थानां तन्मयत्वानुपपत्तेः । न हि कश्चिद्बाह्यं स्रक्चंदनादिकं सुखमिति प्रतिपद्यते । सुखजनकत्वेनाबालं तत्प्रसिद्धेः । न च कार्यकारणयोरेकत्वमनौपचारिकं प्रामाणिकैराद्रियते । एतेन ' सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम् ' इत्यादिकारिका सव्याख्याना प्रत्याख्याता । स्रक्चन्दनादीनां सुखदुःखमोहमयत्वाप्रसिद्धौ सत्त्वरजस्तमोमयत्वस्याप्रसिद्धेः शक्तितः प्रवृत्तेरित्यस्यापि शक्तेः कार्याव्यक्ततारूपायाः सकाशात्कार्यप्रवर्तनादित्यर्थः । तत्र केयं

कार्याऽभक्तता नाम । कारणात्मन्यव्यक्तं कार्यमेवेति चेत् । ननु तद्व्यक्तकार्याद्व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । न तावद्व्यतिरिक्तम् । सत्कार्यवादव्याहतिप्रसक्तेः । नाप्यव्यतिरिक्तम् । तस्य व्यक्ताव्यक्तरूपतानुपपत्तेरेकत्वादित्यसिद्धैव शक्तितः प्रवृत्तिः .... त्यमविद्यमानसाध्याश्च परमते कारकत्वेनाभिमताः पदार्था इति । न चाभिव्यक्तौ तेषां व्यापारः । तत्रापि सत्त्वासत्त्वपक्षयोः करणासंभवात् । न खलु सापि विद्यमाना कर्तुं युक्ता । करणानुपरमप्रसंगात् । अविद्यमानायाश्च तस्याः करणे सत्कार्यवादहानिः स्यादिति कारकत्वस्यासत्त्वात्कथं क्रियमाणं .... त्वात्, क्रियमाणत्वादिति साधनं न कारणव्यापारात्प्राक्कार्यस्यैकान्तसत्त्वसिद्धये प्रभवति । नाप्युपादानसंबद्धत्वादिति प्रत्यक्षबाधादेरत्राप्यवतारात् । उपादानेन च कार्यस्य संबन्धस्तादात्म्यमेव च सांख्यैराख्यायेत तत्र च कार्यकारणयोस्तादात्म्यं सर्वथा वा स्यात्कथंचिद्वा । प्रथमकल्पनायामुपा .... सर्वथा तादात्म्यस्य कार्यकारणयोर्जैनैरनभ्युपगमात् । द्वितीयकल्पनायां तु बाध्यसिद्धः । न खल्वनेकान्तवादिभिरिव कापिलैः कार्यकारणयोः कथंचित्तादात्म्यं प्रतिज्ञायते । प्रतिज्ञाने वा सर्वथा सत्कार्यवादविरोधापत्तिर्येन हि रूपेण कार्यस्य कारणेन सह न .... पन्नमेव । तथा विरुद्धोऽप्ययं हेतुर्भवति । प्रकृतसाध्यविरुद्धेन कथंचित्सत्त्वेनैवान्यथानुपपन्नत्वात् । न च कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यस्य कथंचिदसत्त्वस्वीकारे तदर्थिनां प्रतिनियतोपादानग्रहणं दुरुपपादमिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यो हि कार्यकारणभावः । यच्च यस्मादन्वय .... भिस्तदेवोपादीयते न सर्वम् । तथा च प्राक्कार्यसद्भावाङ्गीकारो व्यर्थः । तदङ्गीकारे मूलत एवोपादानग्रहणाभावप्रसक्तेन हि विद्यमानवस्तु

सिद्ध्यर्थं कश्चिदुपादानं गृह्णाति .... ग्रहणानुषङ्गात् । तत्रोपादानसंबद्धत्वादपि सत्कार्यवादासिद्धिः । नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वादित्यपि साधनं वाद्यसिद्धम् । यत्खलु स्वरूपेणाविद्यमानं तत्प्रतिनियतं कारणमासाद्य प्रतिनियतेनात्मना समुत्पाद्यते .... कार्यं सर्वात्मना विद्यमानमेव तथाविधस्य चोत्पत्तिप्रतिपादनमसंगतमपि प्रसंगात् । प्रकृतिपुरुषयोरपि सर्वात्मना विद्यमानयोरुत्पादापत्तेरविशेषात् । तथा च हेतुमदनित्यमित्यादिना त्रिगुणमविवेकिविषय ....त्वाद्वैपरीत्याभिधानमसंबद्धमेव स्यात् । किं च 'सर्वं सर्वत्र विद्यते' इति कापिलैः प्रतिज्ञायते ततो यथा तिलादिषु तिरोहितेनात्मना तैलादिकं समस्ति तथा तरङ्गिणीतीरवर्तिनीषु सिकतास्वपीति ताभ्योऽपि तैलादेराविर्भावः प्रतिरोद्धुं न पार्यते । तथा च कथं नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वादिति साधनं कापिलमतानुयायिनां नासिद्धम् । विरुद्धं चेदं नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वस्य साध्यत्वाभिमतसर्वथासत्त्वविरुद्धेन कथंचित्सत्त्वेनैवाव्यभिचारित्वात् । पक्षदूषणं चात्रापि पूर्ववदनुसरणीयमिति कर्तुं शक्यत्वादित्येतदपि साधनं वाद्यसिद्धमेव । न खलु स .... विषयोरपि कार्यत्वापत्तिः । विरुद्धत्वादिकं च दूषणमिहापि प्राग्वदभ्यूह्यम् । कारणादभिन्नत्वादित्यपि साधनं न सत्कार्यवादपक्षमुत्थापयितुं समर्थम् । असिद्धत्वादिदोषदुष्टत्वात् । तथा हि—सर्वथा कार्यस्य कारणादभिन्नत्वमत्र हेतुत्वेनाभिमतं कथंचिद्वा । तत्राद्यपक्षे प्रतिवाद्यसिद्धत्वम् । हेतोः सिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे तु वाद्यसिद्धत्वम् । कारणात्कार्याणां कथंचिदभेदस्य कापिलैरप्रतिज्ञानात् । अपरं च दोषजालमिहापि प्रागिव स्याद्वादानेष्णातमतिभिः स्वयमेव तर्कणीयम् । यानि च न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वादित्येवमादीनि कारणात्कार्यस्याभेदसाधनान्यनुमानानि परेषां तान्य ....

प सर्वथैवाभेदः साध्यते तदा प्रत्यक्षबाधितत्वं पक्षदोषः संज्ञासंख्यास्वलक्षणादिविशेषेण कार्यकारणयोर्भेदस्यापि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानत्वात् । कथंचिद्भेदसाधने तु सिद्धसाध्यता कार्यकारणयोः कथंचिद्भेदस्य जैनैरभिमतत्वात् । यच्चान्यदुक्तम् 'असदुत्पद्यते' इत्यत्रापि मते केयमसतामुत्पत्तिः सत्यसती वेत्यादि । तदप्येकान्तवादिनां दूषणम् । न पुनरेकान्तकर्मावरणसुरक्षितबुद्धिशरीराणाम् । न खलु स्याद्वादिभिः सर्वथा सतोऽसतो वा कार्यस्योत्पत्तिः स्वीक्रियते । किं तर्हि कथंचित्सदेव सतः । तस्माच्चोपत्तिर्नैकान्ततो व्यतिरेकिणी। काचिदस्तीति कथं तस्या न हि परिणामान्तरं स्वीकुर्वाणः पदार्थ उत्पन्न इत्यभिधीयते । प्रसाधितं चाधस्तादुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं समस्तार्थानामित्यलमतिप्रसंगेन । किं च सत्कार्यवादाभ्युपगमे शास्त्रप्रणयनं हेतुप्रकाशनं च शिष्यान्प्रति भवतः किमर्थमिति कथनीयम् । संशयोच्छित्तिनिश्चयोत्पत्त्यर्थमिति चेत् । कथं तयोरुच्छित्त्युत्पत्ती स्याताम् । अथ हेतूपन्यासादिना संदेहस्य तिरोभावमात्रं विधीयते नात्यन्तमुच्छित्तिर्नाभावो विद्यते सत इति प्रतिज्ञानात् । निर्णयस्याप्याविर्भावमात्रं तेन क्रियते न पुनरविद्यमानस्योत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति स्वीकारादिति चेत् । तदपि स्वरुचिविरचितदर्शनप्र ....

व पुनः संशयाविर्भावप्रसक्तिः । तथा च पञ्चविंशतितत्त्वनिश्चयाभावाद्दत्तो मोक्षाय निवापाञ्जलिः[1] । एवं चेदमप्यसंगतम् ।

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥'

आविर्भावश्च सन्नसन्वा न संभवतीत्यभिहितमिति निर्णयस्याप्याविर्भावमात्रं तेन क्रियते .... इत्याद्यपि परास्तम् । अथ शास्त्रप्रणयनसाधनप्रयोगयोः

१ निवापः–पितृदानम् ।

साफल्यार्थमसतो निर्णयस्योत्पत्तिः सतः संदेहस्य विनाशश्चाभ्युपगम्यते तर्हि 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः'। इत्यादिवचः कथं न विरोधमास्कन्देत। कथं वा सत्कार्यवादसिद्धये प्राक्प्रयुक्तस्य क्रियमाणत्वादेर्हेतुपञ्चकस्यानेनैव व्यभिचारो न भवेत्। तदेवं प्रकृतिसद्भावस्य प्रकृतौ महदादिसद्भावस्य च कुतश्चिद्धेतोरप्रसिद्धेरनयोर्भेदाभेदप्रतिपादकं 'हेतुमदनित्यम्' इत्यादि, 'त्रिगुणमविवेकि' इत्यादि च कारिकाद्वयं सव्याख्यानं खपुष्पसौरभव्यावर्णनप्रख्यमित्येतदप्युपेक्षणीयं प्रेक्षादक्षैः।

एवं च—

कापिलकुलशैलजालमेतद्विश्वविलोडनलालसं किलासीत्।
दृढनयदम्भोलिपाततस्तच्चक्रे जैनेन्द्रेण भिन्नपक्षम् ॥ ६९४ ॥
तस्मान्मानेष्वशेषेष्वपि विषयतयानेकधर्मस्वभावो
भावग्रामः प्रवीणः प्रथत इति मुहुर्भावनीयं भवद्भिः ॥
एकान्तास्तु प्रणीताः सुगतसुतमुखैर्ये विनाशित्वमुख्याः
ख्यातिर्मानेषु तेषां गगननलिनवन्नावकाशं समेति ॥ ६९५ ॥
यस्मात्प्रादुरभूदियं व्यवहृतिश्चित्रा नृणां मूलतः
तप्तं येन सुदुष्करं तप इह त्यक्त्वैव राज्यश्रियम् ॥
दिव्यज्ञानमहोदधौ त्रिभुवनं यस्यैकरत्नायते
कुर्यादीप्सितसिद्धिमेष भगवान् श्रीनाभिराजाङ्गजः ॥ ६९६ ॥
नम्रानेकत्रिदशमुकुटश्लिष्टनानामणीनां
भाभिः कीर्णं कुवलयदलश्यामलं यस्य गात्रम् ॥
लक्ष्मीं व्योम्नः सुरपतिधनुःसंगिनः संचकर्ष
श्रीमानिष्टं स भुवनगुरुः सुव्रतो नस्तनोतु ॥ ६९७ ॥
वाग्वैभवं निरुपमा विभुता विभूतिः
शुभ्रांशुरश्मिपटली धवलं यशश्च ।

१ छन्दोभङ्गो दृश्यते ।

यस्याः प्रसादवशतः कृतिनां भवन्ति
सा भारती वितनुतां मम वाञ्छितानि ॥ ६०८ ॥

सौगन्ध्येन मनोरमे विकसिते पङ्करुहेऽवस्थितां
लक्ष्मीं नित्यमवेत्य संश्रितवती तत्स्पर्द्धया भारती ॥
शङ्के वक्त्रसरोरुहं निरुपमं येषां ममाभीप्सितं
श्रीमन्तो **मुनिचन्द्रसूरिगुरवः** कुर्वन्तु ते सर्वदा ॥ ६०९ ॥

इति **शास्त्रवार्तासमुच्चयसमुद्रसमुल्लासनपूर्णचन्द्रश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरि**पादपद्मोपजीविना **श्रीदेवाचार्येण** विरचिते **स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे विषयस्वरूपनिर्णयो** नाम **पञ्चमः परिच्छेदः** ॥ ५ ॥

पञ्चमपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

यत्रान्यत्परभागमेति न महः पारेऽन्धकारं सदा
यस्यावस्थितिरावृतिं न भजते यन्मेघमालादिभिः ॥
अस्तं यन्न समेति यच्च परितस्त्रैलोक्यविद्योतकं
तज्ज्योतिर्जगतां तनोतु महतीं तत्त्वावबोधश्रियम् ॥७००॥

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयान्प्ररूप्य फलं प्ररूपयन्नाह—

यत् प्रमाणेन साध्यते तदस्य फलमिति ॥ १ ॥

यद्वक्ष्यमाणमज्ञाननिवृत्त्यादिकं प्रमाणेन प्रत्यक्षादिना साध्यते निष्पाद्यते तदस्य प्रमाणस्य फलमवगन्तव्यमिति ॥ १ ॥

अथैतत्प्रकारसंख्यामाह—

तद्द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण चेति ॥ २ ॥

एकं प्रमाणस्य फलमानन्तर्येण साक्षादपरं तु पारम्पर्येण व्यवहितमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाद्यफलाविर्भावनायाह—

तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलमिति ॥ ३ ॥

तत्र तयोरानन्तर्यपारम्पर्यभेदभिन्नयोः फलयोर्मध्यादानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामर्वाग्दर्शिज्ञानानां योगिज्ञानानां च ज्ञानस्य विपर्ययादेर्निवृत्तिः प्रध्वंसः स्वपरव्यवसितिस्वरूपा फलं प्रतिपत्तव्यमिति ।

ननु केवलिनां सदा सर्वप्रमेयस्य प्रत्यक्षत्वादज्ञाननिवृत्तिः फलभाव इति चेत् । मैवम् । प्रतिसमयमशेषार्थविषयाज्ञाननिवृत्तिपरिणतेः फलरूपायास्तेषां सद्भावात् । ननु प्रथमसमय एवाशेषार्थप्रकाश-

प्रमाणफलं प्रमाणाद्भिन्नमेवेति यौगाः, अभिन्नमेवेति ताथागताः, इत्येकान्तद्वयनिरासार्थं स्वमतं प्रमाणतो व्यवस्थापयन्नाह—

ततः प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेरिति ॥ ६ ॥

तत् सामान्यलक्षणलक्षितं फलं धर्मे प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं चेति साध्यो धर्मः प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतुः ॥ ६ ॥

अथास्य हेतोर्व्यभिचारं पराकुर्वन्नाह—

उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद्भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयमिति ॥ ७ ॥

प्रमाणफलं च भविष्यति प्रमाणात्सर्वथा भिन्नं च भविष्यति। यथोपादानबुद्ध्यादिकमिति न परामर्शनीयं यौगैरित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुत इत्याह—

तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणभेदव्यवस्थितेरिति ८

तस्योपादानबुद्ध्यादेर्व्यवहितफलस्यैकप्रमातृतादात्म्येनैकेन प्रमात्रा सह तादात्म्यमविष्वग्भावस्तेन कृत्वा किमित्याह—प्रमाणात्सकाशादभेदव्यवस्थितेः प्रमाणेन समं तादात्म्योपपत्तेर्हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयमिति प्राक्तनेन योगः ॥ ८ ॥

एकप्रमातृतादात्म्यमपि तस्य कुतः सिद्धमित्याह—

प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेरिति ॥ ९ ॥

१ 'प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगच्छताम् ।
भिन्नं फलमुपेतव्यमेकत्वे तदसंभवात् ॥' इति न्या. मं. पृ. ७१ ।

२ 'विषयाधिगतिश्चात्र प्रमाणफलमिष्यते । स्ववित्तिर्वा प्रमाणं तु सारूप्यं योग्यतापि वा ॥ १३४४ ॥' इति तत्त्वसंग्रहे ।

यस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः ॥ ९ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्खलितमनुभवादिति ॥ १० ॥

न खल्वन्यः प्रमाता प्रमाणपर्यायतया परिणमतेऽपरश्चोपादानहानोपेक्षाबुद्धिपर्यायस्वभावतयेति कस्यापि सचेतसोऽनुभवः समस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यथोक्तार्थानभ्युपगमे दूषणमाह—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्था विप्लवः प्रसज्येतेति ॥ ११ ॥

इतरथेत्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलसम्बन्धित्वानङ्गीकार इमे प्रमाणफले स्वकीये इमे च परकीये इति नैयत्यं न स्यादिति भावः। तदित्थमुपादानबुद्ध्यादौ व्यवहितफले प्रमाणादभेदस्यापि प्रसिद्धेर्न तेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

अथ व्यभिचारान्तरं निराचिकीर्षुराह—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति नाशङ्कनीयमिति ॥ १२ ॥

प्रमाणफलं च स्यात्प्रमाणात्, सर्वथाप्यभिन्नं च स्याद्यथाज्ञाननिवृत्तिरित्यनयानैकान्तिकत्वं प्रकृतिहेतोरिति न शङ्कनीयं शाक्यशिष्यैः ॥ १२ ॥

(कुत इत्याह—

१ एतच्चिह्नान्तर्गतं रत्नाकरे त्रुटितं रत्नाकरावतारिकायाः पूरितम्।

कथंचित्तस्यापि प्रमाणाद्भेदेन व्यवस्थानादिति ॥ १३ ॥

कथंचिदिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण) .... रूपस्य साक्षात्फलस्य न केवलमुपादानबुद्ध्यादेर्व्यवहितफलस्येत्यपिशब्दार्थः ॥ १३ ॥

एवं व्यवस्थानमपि कुतः सिद्धमित्याह—

साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वादिति ॥ १४ ॥

ये हि साध्यसाधनभावेन प्रतीयेते परस्परं भिद्येते यथा कुठारच्छिदे । साध्यसाधनभावेन प्रतीयेते च प्रमाणाज्ञाननिवृत्त्याख्यफले ॥ १४ ॥

अस्यैव हेतोरसिद्धतां पराजिहीर्षुः प्रमाणस्य साधनत्वं तावत्समर्थयमान आह—

प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वादिति ॥ १५ ॥

यत्खलु क्रियायां साधकतमं तत्करणाख्यं साधनं, यथा परश्वधः साधकतमं च परव्यवसितौ प्रमाणमिति ॥ १५ ॥

अथ फलस्य साध्यत्वं समर्थयन्ते—

स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु साध्यं प्रमाणनिष्पाद्यत्वादिति ॥ १६ ॥

यत्प्रमाणनिष्पाद्यं तत्साध्यं यथोपादानबुद्ध्यादिकं प्रमाणनिष्पाद्यं च प्रकृतं फलमिति । तन्न प्रमाणादेकान्तेन फलस्याभेदः साधीयान् । सर्वथा तादात्म्ये हि प्रमाणफलयोर्न व्यवस्था तद्भावविरोधात् । न हि सारूप्यमस्य प्रमाणमधिगतिः फलमिति सर्वथा

तादात्म्ये सिध्यत्यतिप्रसक्तेः । (ननु प्रमाणस्यासारूप्य)व्यावृत्तिः सारूप्यमनधिगतिव्यावृत्तिरिति व्यावृत्तिभेदादेकस्यापि प्रमाणफलव्यवस्थेति चेत् । नैवम् । स्वभावभेदमन्तरेणान्यव्यावृत्तिभेदस्याप्यनुपपत्तेः । कथं च दर्शनस्याप्रमाणफलव्यावृत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थावत्प्रमाणान्तरफलान्तरव्यावृत्त्याऽप्रमाणत्वस्याफलत्वस्य च व्यवस्था न स्यादिति॥ १६॥

अथ प्रसंगतः कर्तुरपि सकाशात्प्रकृतफलस्य भेदं समर्थयमानः प्राह—

प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथंचिद्भेद इति ॥ १७ ॥

प्रमातुरात्मनः किं पुनः प्रमाणादित्यपिशब्दार्थः ॥ १७ ॥

स्वपरव्यवसितिक्रियाया अज्ञाननिवृत्त्याख्यफलस्वभावायाः कथंचिद्वक्ष्यमाण.... ....(अत्र हेतुमाहुः—

कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भादिति ।१८।

ये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते ते अन्योन्यं भिन्ने। यथा देवदत्तदारुच्छिदिक्रिये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते च प्रमातृस्वपरव्यवसितिक्रिये इत्यर्थः ॥ १८ ॥

हेत्वसिद्धिपरिहारार्थमाह—

कर्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वमात्मा).... तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रो यः क्रियायां स्वतन्त्रः स साधको यथा वृक्षच्छेदक्रियायां व्रश्चनः। स्वतन्त्रश्च स्वपरव्यवसितिक्रियायां प्रमातेति स्वतन्त्र(त्वं कर्तुः कुतः सिद्धमिति चेत् । क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्षितत्वात्। स्वपरव्यवसितिल) क्षणा क्रिया पुनः साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात्। या खलु कर्तृनिर्वर्त्या क्रिया सा साध्येति व्यवहारः। ....

एवमेकान्ततो भेदं प्रमाणफलयोर्जगुः ॥
योगास्तमथ सन्न्यायाद्दूषयन्ते मनीषिणः ॥ ७०१ ॥

तथा हि यत्तावत्प्रमाणमित्याद्यवादि तत्र प्रत्यभिज्ञानबाधः पक्षस्य प्रमाणात्कथंचिदभिन्नस्य तत्फलस्याज्ञाननिवृत्त्यादेः प्रत्यभिज्ञानेन प्रतीयमानत्वात् । योऽहं पदार्थं प्रमिणोमि स एव निवृत्ताज्ञानस्तमुपाददे परित्यजाम्युपेक्षे चेति हि प्रतिप्राणि प्रतीयते । अनुमानबाधश्च । तथा हि—फलं प्रमाणात्कथंचिदेव भिन्नं तत्कार्यत्वान्यथानुपपत्तेः । ज्ञानं हि स्वकारणकलापादुपजायमानं स्वार्थग्रहणव्यापारलक्षणोपयोगरूपं सदज्ञाननिवृत्त्यादिरूपतया परिणमत इतीत्थं कथंचिदेव भेदे प्रमाणफलयोः कार्यकारणभावो घटते । कारकत्वाख्यो हेतुश्च प्रदीपात्मना व्यभिचारी । प्रदीपः स्वात्मनात्मानं प्रकाशयतीत्यत्र प्रदीपात्मनः कारकत्वेऽपि प्रकाशरूपाभिन्नफलकारित्वप्रतीतेः । न खलु प्रदीपात्मनः प्रकाशो भिन्नस्तस्याप्रकाशत्वप्रसङ्गात्, पटवत् । प्रदीपात्मनो भिन्नस्यापि प्रकाशस्य प्रदीपात्मनि समवायात्प्रकाशतासिद्धिरिति चेत् । मैवम् । अप्रदीपात्मन्यपि घटादौ तत्समवायानुषङ्गात् । प्रत्यासत्तिविशेषात्प्रकाशस्य प्रदीपात्मन्येव समवायो नान्यत्रेति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्र कथंचित्तादात्म्यात् । दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वं कुठारादेरप्येकान्तव्यतिरिक्तक्रियाकारित्वासिद्धेः । कुठारादिना हि काष्ठादेश्छिदा निरूप्यमाणा छेद्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणैवावतिष्ठते । स चानुप्रवेशः कुठारादेरात्मगतधर्मोऽनर्थान्तरम् । एवं करणत्वानुमानेऽपि पक्षहेतुदृष्टान्तदोषा वाच्याः । यच्चोक्तम्—‘ न ह्येकस्यैकदा स्वात्मापेक्षया करणरूपता फलरूपता च श्रेयसी ’ इत्यादि । तदप्यसत्यम् । एकस्याप्यपेक्षाभेदादनेककारकरूपतोपपत्तेर्यथा वृक्षस्तिष्ठति वृक्षेण कृतं वृक्षादपेतं वृक्षं पश्येत्यादौ । एवं प्रमाणस्यैकस्यापि साधकतमत्वापेक्षयाऽज्ञाननिवृत्त्यादिस्वभावापेक्षया च प्रमाणरूपता फलरूपता च न विरोधमध्यास्ते । ननु चाज्ञान-

निवृत्तिज्ञानमेव न च तदेव तस्यैव कार्यं युक्तं विरोधादतः कथमस्याः प्रमाणफलत्वं स्यादिति चेत् । तदपि स्याद्वादन्यायानभिज्ञभाषितम् । अज्ञाननिवृत्तेः स्वार्थव्यवसायपरिणतिलक्षणायाः स्वार्थग्रहणव्यापारलक्षणोपयोगरूपप्रमाणेन कार्यत्वाविरोधात्, साधकतमांशस्येतरांशात्, कथंचिद्भेदप्रतिपादनात् । किं च धर्मरूपतां धर्मिरूपतां वा प्रतिज्ञायाज्ञाननिवृत्तिज्ञानमेवेति प्रतिज्ञायेत । यदि धर्मरूपतां तर्ह्यज्ञाननिवृत्तेर्धर्मस्वभावयोः स्वधर्मिणोर्ज्ञानात्कथंचिद्भेदो दुष्प्रतिषेधः । न हि सर्वथाप्यभेदे धर्मधर्मिभावः संगच्छते । तस्मादज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानमेवेति प्रतिज्ञा क्षीणा । अथ धर्मिरूपतां तत्रापि किमपेक्षाज्ञाननिवृत्तेर्धर्मित्वं परिकल्प्येत ज्ञानापेक्षया धर्मान्तरापेक्षया वा । प्रथमपक्षे तन्निवृत्तेर्धर्मित्वम् । ज्ञानस्य तु धर्मत्वमिति वैपरीत्यमायातम् । न चैतद्युक्तम् । तस्यास्तदाश्रितत्वात् । यदाश्रितं न तस्य स्वाश्रयापेक्षयैव धर्मित्वं यथा रूपादेः । ज्ञानाश्रिता चाज्ञाननिवृत्तिरिति । अथ धर्मान्तरापेक्षया तदाज्ञानापेक्षया किमस्याः स्यात् ! धर्मरूपता चेत्, कथमेवं ज्ञानमेवाज्ञाननिवृत्तिरित्यभेदाभिधानं युज्यते । ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिर्धर्म इति भेदाभिधानस्योपपन्नत्वात् । तथा च ज्ञानमेवाज्ञाननिवृत्तिरिति दुर्घटम् । यदप्यभिहितं विशेषणज्ञानं फलमित्यादि तदप्यपेशलम् । विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नज्ञानालम्बनत्वाभावात् । एकमेव हि ज्ञानं तदालम्बनम् । न हि शुक्लः पटो दण्डी पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्ययोर्ज्ञानभेदो न श्रूयते । न च विषयभेदादवश्यं ज्ञानभेदः पञ्चाङ्गुलादेर्विषयस्य समानेन्द्रियग्राह्यस्य योग्यदेशावस्थितस्यानेकस्याप्येकज्ञानालम्बनत्वात् । कथमन्यथा सदसद्धर्मः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वात्, पञ्चाङ्गुलवत्, इत्यत्र प्रयोगे पञ्चाङ्गुलस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानं स्यात् । कथं वाऽवयविनः सिद्धिरूर्ध्वाधोमध्यभागानामप्येकज्ञानावलम्बनत्वाभावप्रसङ्गतस्तद्व्यापित्वेनास्य सिद्ध्यनुपपत्तेः । यापि विशेषणाक्षसान्निकर्षादिलक्षण-

विभिन्ना सामग्री प्रतिपादिता साप्यनुपपन्ना। सन्निकर्षस्य प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात्। सति च कार्यभेदे कारणभेदः कल्पयितुं युक्तः। न चात्र तद्भेदोऽस्ति विशेषणविशेष्यालम्बनस्यैकस्यैव ज्ञानस्य समर्थितत्वादिति।

भिन्नाभिन्नं तदिदमियता विस्तरेण प्रसिद्धं
प्रत्यक्षादेरधिगमगणात्तत्फलं सर्वमेव।
यस्त्वेकान्तः कुमतमतिभिस्तीर्थिकैः कीर्तितोऽसौ
दोषव्याघ्रप्रसनवशतो न स्वरूपं बिभर्ति ॥७०२॥२०॥

कश्चिदाह—" कल्पनाशिल्पिनिर्मिता सर्वापि प्रमाणफलव्यतिरिति विफल एवायं प्रमाणफलालम्बनः स्याद्वादिनां भेदाभेदप्रतिष्ठोपक्रमः' इति। तन्मतमिदानीमपाकर्तुमाह—

संवृत्त्या प्रमाणफलता व्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोधादिति ॥२१॥

संवृत्त्याऽविचारितरम्यप्रतीत्या कल्पनापराभिधानया, इयमत्रोपनिषत्। सांवृतप्रमाणफलव्यवहारवादिनापि सांवृतत्वं प्रमाणफलयोः परमार्थवृत्त्या तावदेष्टव्यम्। तच्चासौ प्रमाणादभिमन्यतेऽप्रमाणाद्वा। न तावदप्रमाणात्तस्याकिंचित्करत्वात्। अथ प्रमाणात्तन्न। यतः सांवृतत्वग्राहकं प्रमाणं सांवृतमसांवृतं वा स्यात्। यदि सावृतं, कथं तस्मादपारमार्थिकस्य सकलप्रमाणफलव्यवहारसांवृतस्य सिद्धिः। तथा च पारमार्थिक एव समस्तोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः प्राप्त इति। अथ प्रमाणफलसांवृतत्वग्राहकं प्रमाणं स्वयमसांवृतमिष्यते तर्हि क्षीणा सकलप्रमाणफलव्यवहारसांवृतत्वप्रतिज्ञा। अनेनैव व्यभिचारात्। तदेवं सांवृतसकलप्रमाणफलव्यवहारवादिनो व्यक्त एव परमार्थत स्वाभिमतसिद्धिविरोध इति ॥ २१ ॥

प्रस्तुतमेवार्थं निगमयन्नाह—

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्य इति ॥ २२ ॥

अयमभिसन्धिः—सर्वापि पुरुषार्थसिद्धिः प्रमाणनिबन्धनात् । ततस्तां तात्त्विकीमभिलषता तन्मूलभूतं प्रमाणं तावत्तात्त्विकमङ्गीकर्तव्यम् । प्रमाणस्य च तात्त्विकत्वे सिद्धे तत्फलस्य तज्जन्यतया तात्त्विकत्वमयत्नोपनतमिति । तदित्थं प्रमाणफलव्यवहारस्य पारमार्थिकत्वप्रसिद्धेः सफल एवायं प्रमाणफलयोर्भेदाभेदप्रतिष्ठानारम्भः स्याद्वादपीयूषपानलम्पटानामिति ।

कः शक्तश्चरमं तरीतुमुदधिं बाह्वोर्बलान्मानवः
कः पाणौ त्रिदिवाधिपक्षितिधरं धर्तुं पटीयानिह ।
कः शेषाहिफणाविभूषणमणीनादातुमभ्युद्यतः
को वा मानफलं कृती जिनमते सम्यक्क्षमो जल्पितुम् । ७०३ ।२२

एवं प्रमाणस्य विस्तरतः स्वरूपसंख्याविषयफलान्यभिधायेदानीं हेयज्ञाने सति तद्धानादुपादेयं सम्यगुपादातुं पार्यतेऽतस्तत्स्वरूपाद्याभासमप्याह—

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद्विपरीतं तदाभासमिति ॥ २३ ॥

पूर्वप्रतिपादितात्प्रमाणस्य सम्बन्धिनः स्वरूपादिचतुष्टयात्स्वरूपसंख्या विषयफललक्षणात्सकाशाद्विपरीतमपरं स्वरूपादिचतुष्टयं यत्तत्तदाभासं स्वरूपादिचतुष्टयाभासं स्वरूपाभासं संख्याभासं विषयाभासं फलाभासं चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तद्धद्राभासत इति कृत्वा, तत्र स्वरूपाभासं तावदाह—

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपाभासा इति २४

अज्ञानात्मकं चानात्मप्रकाशकं च स्वमात्रावभासकं च निर्विकल्पकं च समारोपश्चेति सर्वेषां द्वन्द्वः । ते किमित्याह—प्रमाणस्य सम्बन्धिनः स्वरूपाभासाः प्रमाणाभासाः प्रत्येतव्याः ॥ २४ ॥

अत्र यथाक्रमं दृष्टान्तानाह—

यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसाया इति ॥ २५ ॥

सन्निकर्ष आदिर्यस्य कारकसाकल्यादेः परैः प्रमाणतया प्रतिपन्नस्य स्वाभिप्रेतचक्षुरादिदर्शनचतुष्कस्य[1] च तत्सन्निकर्षादिज्ञानशब्दस्य प्रत्येकं पदद्वयेनाभिसम्बन्धात् । अस्वसंविदितं ज्ञानं नैयायिकाद्युपकल्पितं परानवभासकं बाह्यार्थापलापि परिकल्पितं ज्ञानं दर्शनं सौगतानां चतुर्विधप्रत्यक्षतया संमतं विपर्ययसंशयानध्यवसायाश्चोपवर्णितस्वरूपास्ततः सर्वेषां द्वन्द्वः । तत्र सन्निकर्षादिकमज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः । अस्वसंविदितं ज्ञानमनात्मप्रकाशकस्य परानवभासकं स्वमात्रावभासकस्य दर्शनं निर्विकल्पकस्य विपर्ययादयस्तु समारोपस्येति ॥ २५ ॥

कथमेषां तत्स्वरूपावभासतेत्यत्र हेतुमाह—

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेरिति ॥ २६ ॥

न खल्वज्ञानस्वभावं सन्निकर्षादिकं वाऽनात्मप्रकाशकमस्वसंविदितं वा स्वमात्रावभासकं परानवभासकं वा सर्वथा निर्णयशून्यं दर्शनं वा विपर्ययादिस्वरूपः समारोपो वा स्वपरयोर्निर्णयं कर्तुं पर्याप्नोतीति तेषां प्रमाणस्वरूपाभासत्वमुपपन्नम् । यत्पुनः प्रमाणस्वरूपाभासस्वभावं न भवति तत्स्वपरयोर्निर्णयं कर्तुं पर्याप्तमेव । यथा ज्ञानात्मकं स्वप्रकाशकं परावभासकं सविकल्पकं विपर्ययादिविकलं च प्रमाणमिति । एतच्च सर्वं प्रागेव प्रतिष्ठितमित्यलमिहातिप्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

---

1 चक्षुरचक्षुरवधिकेवलेति दर्शनचतुष्टयम् ।

इत्थं सामान्यतः प्रमाणस्वरूपाभासमभिधाय विशेषतस्तदभिधित्सुः सांव्यवहारिकप्रत्यक्षाभासं तावदाह—

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदा भासते तत्तदाभासमिति ॥ २७ ॥

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनतया द्विप्रकारं प्रागुपवर्णितस्वरूपं प्रतिपत्तव्यम् ॥ २७ ॥

उदाहरणमाह—

यथाम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं दुःखे सुखज्ञानं चेति ॥ २८ ॥

अत्राद्यं निदर्शनमिन्द्रियनिबन्धनाभासस्य द्वितीयं पुनरिन्द्रियनिबन्धनाभासस्य । अवग्रहाभासादयस्तु तद्भेदाः स्वयमेव प्राज्ञैर्विवेचनीयाः ॥ २८ ॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षाभासमिदानीमावेदयन्नाह—

पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासमिति ॥ २९ ॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षं विकलसकलस्वरूपतया द्विभेदं यथोक्तमवधार्यम् ॥ २९ ॥

निदर्शनमाह—

यथा शिवाख्यस्य राजर्षेरसङ्ख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानमिति ॥ ३० ॥

[1]शिवाख्यो राजर्षिः स्वसमयप्रसिद्धः, तस्य किल विभङ्गापरपर्यायमवध्याभासं तादृशसंवेदनमाविर्बभूवेत्याहुः सैद्धान्ताः । मनःपर्यायकेवलज्ञानयोस्तु विपर्ययः कदाचिन्न सम्भवति । एकस्य संयमविशुद्धि-

---

1 शिवराजर्षिचरितं भ. सू. श. ९ उ. ११ सू. ४१८ तो ज्ञेयम् ।

प्रादुर्भूतत्वादन्यस्य समस्तावरणस्य क्षयसमुत्थत्वात् । ततश्च नात्र तदाभासचिन्तावकाशः ॥ ३० ॥

अथ परोक्षाभासं विवक्षुः स्मरणाभासं तावदाह—

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासमिति ॥ ३१ ॥

अननुभूते कदाचिदप्यनुपलब्धे ॥ ३१ ॥

उदाहरणमाह—

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथेति ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह—

तुल्ये पदार्थे स एवायमित्येकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासमिति ॥ ३३ ॥

प्रत्यभिज्ञानं हि तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरमुपवर्णितं, तत्र तिर्यक्सामान्यालिङ्गिते भावे स एवायमिति ज्ञानम् । उर्ध्वतासामान्यस्वभावे चैकस्मिन्द्रव्ये तेन तुल्य इति ज्ञानम् । आदिशब्दादेवंजातीयकमन्यदपि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासमिति ॥ ३३ ॥

तत्रोदाहरणमाह—

यमलकजातवदिति ॥ ३४ ॥

एकस्याः स्त्रिय एकदिनोत्पन्नमपत्ययुगलं यमलकमिति कीर्त्यते । ततश्च यमलकजातयोर्मध्यादेकत्र द्वितीयेन तुल्योऽयमिति जिज्ञासिते स एवायमिति ज्ञानम् । अपरत्र स एवायमिति बुभुत्सिते तेन तुल्योऽयमिति ज्ञानं च प्रत्यभिज्ञानाभासमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तर्काभासमाह—

असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासकस्तर्काभास इति ॥ ३५ ॥

अविद्यमानायामपि व्याप्तावन्यथानुपपत्तिनामिकायां यस्तस्या व्याप्तेरवभासः स तर्काभासः ॥ ३५ ॥

उदाहरणमाह—

स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथेति ॥ ३६ ॥

न हि मैत्रतनयत्वाख्यस्य साधनस्य श्यामत्वेन साध्येनान्यथानुपपत्त्यापरपर्याया व्याप्तिः प्रतीयते । शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वप्रयुक्तत्वाच्छ्यामतायाः । यो हि जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तनयः स एव श्याम इति शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्यैव श्यामत्वेन साध्येन व्याप्तिः । न पुनर्मैत्रतनयत्वस्य । ततश्च स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्रानुमाने यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति सर्वाक्षेपेण यः प्रत्ययः स तर्काभास एव । प्रोक्तन्यायेनासत्यामपि व्याप्तौ प्रवृत्तत्वादिति ॥ ३६ ॥

अथानुमानाभासमाह—

पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमिति ॥ ३७ ॥

पक्षाभास आदिर्येषां हेत्वाभासप्रभृतीनां ते पक्षाभासादयो वक्ष्यमाणलक्षणास्तेभ्यः समुत्था उत्पत्तिरस्येति पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमिति प्रतिपाद्यते । एतच्च यदा स्वप्रतिपत्त्यर्थं तदा स्वार्थानुमानाभासं, यदा तु परप्रतिपत्त्यर्थं पक्षादिवचनरूपापन्नं तदा परार्थानुमानाभासमवसेयमिति ॥ ३७ ॥

पक्षाभासांस्तावदाह—

तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणा-स्त्रयः पक्षाभासा इति ॥ ३८ ॥

तत्र तेषु पक्षाभासादिषु मध्ये प्रतीतं च प्रमाणप्रतिपन्नं निराकृतं च प्रत्यक्षादिभिर्बाधितम् । अनभीप्सितं चानिष्टं साध्यधर्मरूपं विशेषणं येषु ते प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः । पक्षस्थानोपन्यस्तत्वात्तत्कार्याकरणाच्च । पक्षवदाभासन्त इति पक्षाभासाः कथ्यन्ते । प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो निराकृतसाध्यधर्मविशेषणोऽनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणश्चेति । अप्रतीतानिराकृताभीप्सितसाध्यधर्मविशिष्टधर्मिणां सम्यक्पक्षत्वेन प्रागुपवर्णितत्वादेतेषां च तद्विपरीतत्वादिति ॥ ३८ ॥

तत्र प्रथमं पक्षाभासमुदाहर्तुमाह—

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथार्हतान्प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः समास्ति जीव इत्यादिरिति ॥ ३९ ॥

रागद्वेषमोहलक्षणारिहननात्, पापस्वरूपरजोहननात्, रहस्याभावात्, अतिशयपूजार्हत्वाद्वा, अर्हंस्तीर्थकरः स देवता येषां त आर्हता जैनास्तान्प्रति अवधारणमस्त्येव जीव इत्याद्यनेकान्तस्तद्वर्जयतीत्यवधारणवर्जं यथा भवति, आदिशब्दान्नास्ति जीवो, नित्यो जीवः, श्रावणः शब्दः, शीतलं जलमुष्णोऽग्निरित्येवमादिकमप्यत्रोदाहरणं दृश्यम् । इदमत्रैवंपर्यमवधारणं वर्जयित्वा परोपन्यस्तसमस्तोऽपि वाक्यप्रयोग आर्हतानां प्रतीतमेवार्थं प्रकाशयति, ते हि सर्वं जीवादिवस्त्वनेकान्तात्मकमिति प्रतिपन्नाः । अन्यथा समस्तप्रमाणादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गादिति तेषामवधारणरहितं प्रमाणवाक्यं सुनयवाक्यं वा प्रयुज्यमानं प्रसिद्धमेवोद्भावयतीत्यनर्थकमिति यदा त्ववधारणयुक्तः पक्षः प्रयोगस्तदा प्रत्यक्षादिनिराकृतो भवतीति न कश्चिदार्हतान्प्रति विजिगीषुः

सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि संज्ञाद्वयमस्य पक्षाभासस्याविरुद्ध-मिति ॥ ३९ ॥

अथ द्वितीयपक्षाभासं भेदतो निगमयन्नाह—

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकरणादनेकप्रकार इति ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, अनुमाननिराकृतसाध्यधर्म-विशेषणः, आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, लोकनिराकृतसाध्यधर्म-विशेषणः, स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, आदिशब्दात्स्मरण-निराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणश्चेत्येवं द्वितीयः पक्षाभासोऽनेकप्रकारो भवतीति ॥ ४० ॥

एतेषु प्रथमं प्रकारमाह—

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मेति ॥ ४१ ॥

.... माणेष्वपि पक्षाभासेषु निरुक्तिः कार्या। पृथिव्यप्तेजोवायुभ्यः शरीरत्वेन परिणतेभ्यो भूतेभ्यो विलक्षणोऽन्य आत्मा नास्तीति कश्चिद्भ्रान्तः प्रतिजानीते। तत्प्रतिज्ञावचनं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण निराक्रियते। यथा शीतोऽग्निरिति प्रतिज्ञावचनं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण। तथा हि—यथा बाह्याः पृथिव्यादयो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रतिभासन्ते तथा शरीरमपि। न च तथात्मा न च सन्नास्त्येव स्वसंवेदनानुभूय-मानत्वात्। तदभावे च मृतावस्थायामिव सर्वः प्राणिगणो वर्तेतेति सकलप्रमाणादिव्यवहाराभावः स्यात्। न .... हकत्वात्। नापि शरीरस्यैवावस्थाविशेषश्चैतन्यं पराप्रत्यक्षत्वात्। शरीरादव्यतिरिक्तमप्यन्त्रादिवत्पराप्रत्यक्षमेतदिति चेत्। नैवम्। अन्त्रादेः कदाचिदुदरविदारणे परप्रत्यक्षत्वात्।

परपरिदृश्यमानेऽप्यवयवे सुखाद्यनुभवस्य पुनः पराप्रत्यक्षत्वात् । तदव्यतिरेके हि तद्वृत्तस्यापि .... त्विस्तदव्यतिरेकात् । न च सुखाद्यनुभवस्तत्र नास्ति । स्वात्मनोऽनुभवसिद्धत्वादिति भूतविलक्षणात्मनिषेधवादी स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण बाध्यते । न च स्वरूपभेदेन प्रतिपन्नयोरभेदाभ्युपगमो युक्तः । सर्वाभेदप्रसङ्गात् । सोऽपि च प्रमाणादिव्यवहारप्रवृत्तिविरुद्धः । न च स्वपरप्रका .... वृतानुभवस्याप्यसत्यत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चतः पुनरात्मसिद्धिः सप्तमपरिच्छेदे विधास्यते, इत्यलमिहातिविस्तरेण । एतेनैव चैतन्यशून्यं चतुर्भूतमात्रं तत्त्वमित्येतदपि प्रतिज्ञावचः प्रत्यक्षानिराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वेनाभिहितमवगन्तव्यम् । एवमकठिना पृथ्वी, अद्रवं वारि, अनुष्ण .... नात्तमिह द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह—

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वेति ॥ ४२ ॥

सर्वं त्रिकालविषयानन्तरूपं वस्तु साक्षाद्युगपज्जानातीति सर्वज्ञः । वीतो विगतो रागो यस्मादसौ वीतरागस्तदभावं कश्चित्साधयितुकामः प्रतिजानीते .... मनुमाननिराकृतम् । तथा हि यः कश्चिन्निर्ह्रासातिशयवान्स क्वचित्स्वकारणजनितनिर्मूलक्षयः, यथा कनकादिमलो निर्ह्रासातिशयवती च दोषावरणे इत्यनेनानुमानेन सुव्यक्तैव बाधास्य । एतस्माद्ध्यनुमानाद्यत्र क्वचन पुरुषधौरेये दोषावरणयोः सर्वथा प्रक्षय.... .... सिद्धिः प्रत्यक्षपरिच्छेदे कृतेति कृतमिहातिप्रयासेन । एवमपरिणामी शब्द इत्यपि प्रतिज्ञानं परिणामी शब्दः कृतकत्वात्, घटवदित्यनुमानेन निराक्रियमाणत्वात्प्रकृतपक्षाभासोदाहरणत्वेनावगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

अथ तृतीयं प्रकारमाह—

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनिभोजनं भजनीयमिति ॥ ४३ ॥

“ अत्थंगयम्मि आइच्चे पुरत्था य अणुग्गए ।
आहारमइयं सव्वं मणसा वि ण पत्थइ ॥ ”

इत्यादिना हि प्रसिद्धप्रामाण्येन परमागमवाक्येन क्षपाभक्षणपक्षः प्रतिक्षिप्यमाणत्वान्न साधुत्वमास्कन्दतीति । एवं जैनेन परकलत्रमभिलषणीयं, क्षीरवृक्षफलं भक्षणीयं, नवनीतमास्वादनीयं, पिशितमशनीयं, सीधु सेवनीयं, भवान्तरेणैव सुखप्रदं पुण्यम्, इत्याद्युदाहरणमालाऽप्यत्रावसेया । सर्वत्रागमबाधसद्भावस्याविशेषादिति ॥ ४३ ॥

अथ चतुर्थं प्रकारमाह—

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकप्रमाणप्रमेयव्यवहार इति ॥ ४४ ॥

इह लोकशब्देन लोकप्रतीतिरुच्यते । ततश्च लोकेन लोकप्रतीत्या निराकृतं साध्यधर्मरूपं विशेषणं यस्य स लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण इत्युद्देशः । शेषं पुनरुदाहरणम् । तत्र परमार्थस्तत्त्वं तस्मिन् भवः पारमार्थिकः, प्रमाणं च प्रमेयं च प्रमाणप्रमेये । व्यवहारो हिताहितोपेक्षणीयार्थानां प्राप्तिपरिहारोपेक्षालक्षणस्तत्स्वरूपभेदनिश्चयलक्षणश्च स पारमार्थिको भवतीति कश्चित्प्रतिजानीते । तदेतत्तस्य प्रतिज्ञानं लोके प्रतीत्या निराक्रियमाणत्वात्प्रकृतपक्षाभासतां नातिवर्तते । तथा हि—सर्वापि लोकप्रतीतिरेवंविधा समस्ति यत्पारमार्थिकं प्रमाणं तेन तत्त्वातत्त्वविवेकः क्रियते, इति लोकप्रतीतिरपि भ्रान्तैवेति चेत् । न । दृष्टहान्यदृष्टकल्पनापत्तेः । सा च न्यायविरुद्धा । किंच

---

१ अस्तंगत आदित्ये पुरस्ताच्चानुद्गते । आहारात्मकं सर्वं मनसापि न प्रार्थयेत् ॥ २८॥ इति छाया । दशवै. सू. ८ अ. २ उ. ।

प्रमाणादिव्यवहारस्यापारमार्थिकत्वे तत्त्वातत्त्वविचारोऽनर्थकः स्यात् । तेन तद्व्यवस्थाया असिद्धेः । तदुक्तम्—

'प्रमाणापरमार्थत्वे तत्त्वातत्त्वविचारणा ।
न युक्ता तेन तत्सिद्धेरसिद्धेः परमार्थतः ॥'

ननु च लोकप्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो नान्या । तथा च प्रत्यक्षादिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणेष्वेव पक्षाभासेषु लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणोऽन्तर्भविष्यत्यलमस्य तेभ्यः पृथगुपन्यासेनेति चेत् । सत्यम्, एवमेतत् । तथापि विनेयमनीषोन्मीलनार्थमस्य पार्थक्येन निर्देशः । ननु चन्द्रः शशीत्येषा लोकप्रतीतिरप्रत्यक्षादिस्वभावा स्वविपरीतप्रतिज्ञानमचन्द्रः शशीत्येतद्बाधते । ततः प्रकृतपक्षाभासस्य प्राक्तनेष्वन्तर्भावकथनमन्याय्यमिति चेत् । तन्न । यतश्चन्द्रः शशीत्येषापि लोकप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वं नातिवर्तते । तथा हि—सर्वोऽपि स्पष्टावलोको लोकः शशिनं चन्द्रादिशब्दसंसर्गयोग्यमेव पश्यति न तदयोग्यम् । तस्मात्सापि प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शिनी स्वतन्त्रा न भवतीति प्रत्यक्षमेव । एवं शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदित्यादिकमप्यत्रोदाहरणं दृश्यम् । लोके हि प्राण्यङ्गत्वाविशेषेऽपि किंचित्तु पवित्रं वस्तु स्वभावतः प्रसिद्धम् । यथा गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषेऽपि वस्तु स्वभावतः पवित्रं तद्दुग्धं न पुनस्तत्पिशितमिति ॥ ४४ ॥

इदानीं पञ्चमं प्रकारमाह—

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणमिति ॥ ४५ ॥

प्रमेयं सामान्यविशेषाद्यात्मकं जीवादिवस्तु, तस्य परिच्छेदकं निश्चायकं प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं नास्तीति कश्चित्प्रतिजानीते । प्रमाणस्य हि प्रतिभासात्मनः सत्यत्वं स्वतः प्रतिपत्तुं न पार्यते न परतो नोभयतो नाप्यनुभूयत इति कथं तत्प्रमेयपरिच्छेदकं भवेत् । तथा परः सदपि प्रत्यक्षपरोक्षभेदभिन्नं प्रमाणं सत्या-

नृतोभयानुभयरूपतया निश्चेतुमशक्यत्वादिदं तत्त्वमिदमतत्त्वमिति परिच्छेदकं न भवतीति प्रतिजानीते । तयोर्द्वयोरपि प्रतिज्ञानं स्ववचनेन निराक्रियते । तत्राद्यस्य तावद्वचनं स्ववचनेनेत्थं निराक्रियते सर्वप्रमाणभावमभ्युपगच्छतः स्वमपि वचनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनपरं नास्तीति वाचंयमत्वमेव तस्य श्रेयः । ब्रुवाणस्तु नास्ति प्रमाणप्रमेयपरिच्छेदकमिति स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन्ब्रूत इति स्ववचनेनैवासौ व्याहन्यते । द्वितीयस्यापि प्रतिज्ञानं स्ववचनेनेत्थं निराक्रियते । यदि सर्वं प्रमाणं सन्दिग्धसत्यानृतादिस्वभावं तर्हीदमपि प्रतिज्ञावचनं नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणमिति सन्दिग्धमसत्यानृतादिस्वभावमेव । सन्दिग्धमेवेति, प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण .... मेन ब्रूयात् । ब्रुवाणस्तु निश्चिन्वान एव ब्रवीतीति स्ववचनेनैव व्याहन्यते । अनिश्चयादेव ब्रवीतीति चेत् । तर्ह्युन्मत्तकवद्यत्किंचन वादीत्युपेक्षणीयोऽसौ न्यायवादिभिः । यद्वा यदि प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रभेदभिन्नमस्ति कथं तत्प्रमेयपरिच्छेदकं न स्यात् । अथ तत्प्रमेयपरिच्छेद- .... णं प्रमाणं च प्रमेयपरिच्छेदकं च न भवतीति स्ववचनव्याघातः । एवं निरन्तरमहं मौनी, सदैवाप्रसवधर्मिणी मे जननी, नित्यं ब्रह्मचारी मे जनकः, इत्यादीन्यपि स्ववचननिराकृतसाध्यधर्म.... .... पुणैर्निरूपणीयानि न तु स्ववचनस्य शब्दरूपत्वात्तन्निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः पक्षाभासः प्राङ्निगदितागमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण एव पक्षाभासेऽन्तर्भवतीति किमर्थमस्य भेदेन कथनमिति चेत् । एवमेतत्, तथापि शिष्यशेमुषीविकासार्थमस्यापि पार्थक्येन कथनमिति न कश्चिद्दोषः । एवमेते प्रत्यय .... विशेषणादयः साक्षात्सूत्रोपात्ताः पञ्चमद्वितीयपक्षाभासस्य प्रकाराः प्रदर्शिताः । शेषास्त्वादिशब्देन सूचितास्त्रयोऽस्य प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा--उभाभ्यां

प्रतिपत्तृभ्यामेकत्वानुभूते फलनिवहशालिनि सहकारतरौ तन्मध्यादेकः स्मरणाभासः परतन्त्रः कालान्तरे द्वितीयं .... यति यथाऽहो वयस्य स सहकारतरुः फलपटलीविकल इति । ततो द्वितीयस्तं प्रति ब्रूते हन्त तवायं पक्षो मामकीनेन सम्यक्स्मरणेन निराक्रियतेऽहं हि तं सहकारतरुं सान्द्रफलप्राग्भारभारिणं सम्यक्स्मरामीति । प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—सदृशेऽपि तत्कचन वस्तुनि कश्चन कञ्चनाधिकृत्योर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या पक्षीकुरुते तदेवेदमिति । तस्यायं पक्षस्तिर्यक्सामान्यालम्बिना तेन सदृशमिदमित्येवंरूपेण सम्यक्प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियत इति । तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा— .... (यो[1] यस्तत्पुत्रः स श्याम इति व्याप्तिः समीचीनेति । अस्यायं पक्षो यो जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तत्पुत्रः, स श्याम इति व्याप्तिग्राहिणा सम्यक्तर्केण निराक्रियते ।। ४५ ।।

द्वितीयं पक्षाभासं सभेदमुपदर्श्य तृतीयमुपदर्शयन्ति—

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेति वदतः ।। ४६ ।।

स्याद्वादिनो हि सर्वत्रापि वस्तुनि नित्यत्वैकान्तः, अनित्यत्वैकान्तो वा नाभीप्सितः, तथापि कदाचिदसौ सभाक्षोभादिनैवमपि वदेत् । एवं नित्यः शब्द इति ताथागतस्य वदतः प्रकृतः पक्षाभासः । ये त्वप्रसिद्धविशेषणाप्रसिद्धविशेष्याप्रसिद्धोभयाः पक्षाभासाः परैः प्रोचिरे, नामी समीचीनाः । अप्रसिद्धस्यैव विशेषणस्य साध्यमानत्वात्, अन्यथा सिद्धसाध्यताऽवतारात् । अथात्र सार्वत्रिकः प्रसिद्ध्यभावो विवक्षितो न तु तत्रैव धर्मिणि, यथा साङ्ख्यस्य विनाशित्वं क्वापि धर्मिणि न प्रसिद्धम्,

---

1 रत्नाकरावतारिकाया उद्धृतम् ।

तिरोभावमात्रस्यैव सर्वत्र तेनाभिधानात् । तदयुक्तम् । एवं सति क्षणिकतां साधयतो भवतः कथं नाप्रसिद्धविशेषणत्वं दोषो भवेत्, क्षणिकतायाः सपक्षे क्वाप्यप्रसिद्धेः । विशेष्यस्य तु धर्मिणः सिद्धिर्विकल्पादपि प्रतिपादितेति कथमप्रसिद्धताऽस्य ? । एतेनाप्रसिद्धोभयोऽपि परास्तः ॥ ४६ ॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकलत्वेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने निवेशाद्धेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥ ४७ ॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥ ४८ ॥

अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्तयिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारेणैवान्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा द्रष्टव्या; हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चेयमज्ञानात्, सन्देहात्, विपर्ययाद्वा विज्ञेया ॥ ४८ ॥

अथामुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥ ४९ ॥

उभयस्य वादिप्रतिवादिसमुदायस्यासिद्धः । अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो वाऽसिद्धः ॥ ४९ ॥

तत्राद्यभेदं वदन्ति—

उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥ ५० ॥

चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषस्तस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मात् । अयं च वादिप्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धः, श्रावणत्वाच्छब्दस्य ॥ ५० ॥

द्वितीयं भेदं वदन्ति—

अन्यतरासिद्धो यथा, अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥

ताथागतो हि तरूणामचैतन्यं साधयन्विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वादिति हेतूपन्यासं कृतवान् । स च जैनानां तरुचैतन्यवादिनामसिद्धः । तदागमे द्रुमेष्वपि विज्ञानेन्द्रियायुषां प्रमाणतः प्रतिष्ठितत्वात् । इदं च प्रतिवाद्यसिद्ध्यपेक्षयोदाहरणम् । वाद्यसिद्ध्यपेक्षया तु—अचेतनाः सुखादयः, उत्पत्तिमत्त्वादिति । अत्र हि वादिनः सांख्यस्योत्पत्तिमत्त्वमप्रसिद्धम्, तेनाविर्भावमात्रस्यैव सर्वत्र स्वीकृतत्वात् ।

नन्वित्थमसिद्धप्रकारप्रकाशनं परैश्चक्रे—स्वरूपेणासिद्धः, स्वरूपं वाऽसिद्धं यस्य सोऽयं स्वरूपासिद्धः, यथा अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वादिति । ननु चाक्षुषत्वं रूपादावस्ति, तेनास्य व्यधिकरणासिद्धत्वं युक्तम् । न, रूपाद्यधिकरणत्वेनाप्रतिपादितत्वात् । शब्दधर्मिणि चोपदिष्टं चाक्षुषत्वं न स्वरूपतोऽस्तीति स्वरूपासिद्धम् ।) ....

.... धानब्रह्मेश्वरा अकृतकत्वादाश्रयैकदेशो न सिद्धः । अस्य परमाणवः प्रसिद्धाः । प्रधानादिकं तु न सिद्धमिति । व्यधिकरणासिद्धो यथा—अनित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वाद्विभिन्नमधिकरणमाश्रयो यस्यासौ व्यधिकरणः स चासावसिद्धश्चेति । ननु शब्देऽपि कृतकत्वमस्ति । तत्कथमस्यासिद्धत्वमिति चेत् । तदसत्यम् । तस्य हेतुत्वेनाप्रतिपादितत्वात् । न चान्यत्र प्रतिपादितमन्यत्र सिद्धं भवति । अतिप्रसङ्गात् । भागासिद्धो यथा—अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि मेघगर्जितादिलक्षणे पक्षभागे न सम्भवतीति भागासिद्धम् । सन्दिग्धासिद्धो यथा—ज्वलनवानयं महीधरनितम्बो बाष्पादिभावसन्दिग्धधूमत्वादिति । अत्र हि बाष्पादिभावेन सन्दिग्धो धूमप्रबन्धः पावकप्रतीतये हेतुत्वेनोपन्यस्त इति सन्दिग्धासिद्धत्वम् । सन्दिग्धाश्रयो यथा—इह निकुञ्जे मयूरः केकायितादिति तदापातदेश-

विभ्रमे सति । प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो यथा—अनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति । अत्रोच्यते । विशेष्यविशेषणव्यर्थविशेष्यव्यर्थविशेषणासिद्धास्तावद्वादिनः प्रतिवादिन उभयोर्वा भविष्यन्तीति वाद्यसिद्धादिष्वेव तेषामन्तर्भूतत्वान्न भेदेनाभिधानं युक्तम् । आश्रयासिद्धाश्रयैकदेशासिद्धौ तु न सम्भवतः । सर्वत्र विकल्पसिद्धस्य धर्मिणः सम्भवात् । समर्थितं चैतत्प्रागेव तृतीयपरिच्छेदे । यत्पुनः क्वचिदनयोरुद्भावनं परान्प्रति तत्पराभ्युपगमापेक्षयैवेति । व्यधिकरणासिद्धस्तु न वस्तुतो हेतुदोषः । व्यधिकरणस्याप्युदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादुपरि वृष्टस्तडित्वानधस्तराङ्गिणी, पूरदर्शनादित्यादेर्गमकत्वप्रतीतेः । अविनाभावनिबन्धनो हि गम्यगमकत्वाभावो न तु व्यधिकरणत्वनिबन्धनः । स श्यामस्तत्पुत्रत्वादित्यत्र हि सत्यपि साध्येन सह हेतोरेकाधिकरणत्वे गमकत्वं नास्ति । तन्निबन्धनाया अन्यथानुपपत्तेरभावात् । एवमनित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वादित्यत्राप्यन्यथानुपपत्त्यभावादेव गमकत्वाभावो न पुनर्व्यधिकरणत्वादिति । विस्तरश्च व्यधिकरणस्यापि हेतोः साध्यसाधकत्वमधस्तात्प्रसाधितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । भागासिद्धोऽप्युभयस्यान्यतरस्य वाऽसिद्धः स्यादिति तयोरेवान्तर्भूतः । एवं सन्दिग्धासिद्धोऽपि सन्दिग्धाश्रयोप्येवमेव । तथा हि यद्देशं केकायितं तद्देशेनैव मयूरेण सार्धं तदविनाभूतं, तथा यद्देशो धूमस्तद्देशेनैव धूमध्वजेनाविनाभूतः । तदिह यदि वादिप्रतिवादिनोरुभयोरपि न तदाश्रयनिश्चयस्तदा हेतुलक्षणस्याविनाभावस्योभाभ्यामनिश्चयादुभयासिद्धः । अन्यतरस्य तु तदनिश्चयेऽन्यतरस्यासिद्ध इति प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धोऽपि न भेदेनाभिधातुमुचितः । तस्य हि स्वरूपेणैवासिद्धत्वं न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेन धर्मिणा व्यभिचारात् । प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽपि हि धर्मी क्वचिद्धेतुत्वेन प्रयुक्तः स्वसाध्यं साधयन्नुपलभ्यते । यथा प्रमाणं स्वपरव्यवसायिज्ञानमेव भवति । प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरित्यत्र । इह हि प्रमाणाख्यो धर्म्येव हेतुत्वेनोपन्यस्तः । स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वाख्यं

स्वसाध्यं गमयति । ततश्चानित्यः शब्दोऽनित्यत्वादित्यत्र न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनानित्यत्वस्य हेतोरसिद्धत्वं किन्तु स्वरूपेणैव । तथा च वाद्यसिद्धादावेवान्तर्भूतत्वात्प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धः पृथक्कथयितुं न युक्त इति पुरापि चायं पराकृत इति कृतं निर्दलितदलनाभियोगेन । एवं च परोपदर्शितानामसिद्धप्रकाराणां केषांचिदिहैवान्तर्भावकरणात्कतिपयानां पुनर्दूषणात्प्रकारद्वयमेवासिद्धस्य व्यवस्थितम् । उभयासिद्धावन्यतरस्यासिद्धश्चेति । ननु नास्त्येवान्यतरासिद्धानामहेत्वाभासः । तथा हि—परेणासिद्ध इत्युद्भाविते यदि वादी तत्साधकं प्रमाणं न ब्रवीति तदा प्रमाणाभावादुभयोरप्यसिद्धः । अथ ब्रूयात्तर्हि प्रमाणस्यापक्षपातित्वादुभयोरप्यसौ सिद्धोऽन्यथा साध्यमप्यन्यतरासिद्धं न कदाचित्सिध्येदिति व्यर्थः प्रमाणोपन्यासः स्यादिति चेत् । तदयुक्तम् । यतो वादिना प्रतिवादिना वा सभ्यसमक्षं स्वोपन्यस्तो हेतुः प्रमाणतो यावन्न परं प्रति साध्यते तावत्तं प्रत्यस्य सिद्धेरभावात्कथं नान्यतरासिद्धता । नन्वेवमप्यस्यासिद्धत्वं गौणमेव स्यादिति चेत् । एवमेतत् । प्रमाणतो हि सिद्धेरभावादसिद्धोऽसौ न तु स्वरूपतः, न खलु रत्नादिपदार्थस्तत्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावत्कालं मुख्यतस्तदाभासो भवतीति । ततश्च—

अविनाभावता यस्य न प्रमाणेन केनचित् ।
प्रतीतिपथमायाता सोऽसिद्ध इति कीर्तितः ॥ ७०४ ॥ ५१ ॥

अधुनाविरुद्धलक्षणाभिधानार्थमाह—

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्ध इति ॥ ५२ ॥

यदा केनचित्साध्यविपर्ययेणाविनाभूतो हेतुः साध्याविनाभावभ्रान्त्या प्रयुक्तः स्यात् । तदा स विरुद्धो हेत्वाभास इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वादिति ॥ ५२ ॥

प्रत्यभिज्ञानमादिर्येषां ते प्रत्यभिज्ञानादयः, प्रत्यभिज्ञानस्मरणप्रमाणतदाभासनिश्चयहितप्राप्त्यहितपरिवर्जनं संसारमोक्षतत्कारणादयस्ते यस्य सन्ति स प्रत्यभिज्ञानादिमान्, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मान्नित्य एव पुरुष इति कश्चित्कापिलादिः प्रतिजानीते तस्यायं हेतुः स्थिरैकस्वरूपपुरुषसाध्यविपरीतपरिणामिपुरुषेणैव व्याप्तत्वाद्विरुद्धः । तस्य हि वादिनो भ्रान्त्युत्पत्तेर्निमित्तं प्रतिक्षणनश्वरेषु चेतनाचेतनेष्वर्थेषु प्रत्यभिज्ञानादीनामसम्भवप्रतीतिः । तथा हि—प्रतिक्षणमत्यन्तोच्छेदिषु भावेषु यथा बाह्यं वस्तु निर्मूलोच्छेदि तथान्तरमपीति पुरुषान्तरचित्तवदेकसन्तानेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने न स्याताम् । ततश्चेदं प्रमाणमयं प्रमाणाभास इति निश्चिन्वन्न कश्चिदस्तीति हितप्राप्त्यहितपरिवर्जनव्यवहारोच्छेदः स्यात् । एकस्य स्थायिनः पुरुषस्याभावाच्च संसारमोक्षतत्करणकार्यकारणभावादिव्यवस्था परमार्थतो नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानादीनां तत्रासम्भवः । तथा सौगतोऽप्यनित्य एव पुरुषः प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वादिति प्रमाणयति । तस्याप्ययं हेतुरत्यन्तोच्छेदिपुरुषसाध्यविपरीतपरिणामिपुरुषेण व्याप्यत्वाद्विरुद्धः । अस्यापि हि स्वात्मानमविच्छिन्नोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमनुभवतोऽपि विभ्रमहेतुः स्थिरैकस्वरूपे पुरुषेऽभ्युपगते प्रत्यभिज्ञानादीनामसम्भवप्रतिपत्तिरेव । तथा हि—यदि चेतनाचेतनं च स्थिरैकस्वरूपमेव तदा सुषुप्त्याद्यवस्थायामिव बाह्यार्थग्रहणादिरूपेण प्रवृत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञानादयः कदाचिन्न स्युः । तद्भावे वा स्थिरैकत्वस्वरूपत्वहानिः । अवस्थाभेदादयं व्यवहार इत्यप्ययुक्तम् । तासामवस्थातुर्व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानुपपत्तेः । व्यतिरेके तास्तस्येति सम्बन्धाभावः । अव्यतिरेके पुनरवस्थातैवेति तदवस्थः प्रत्यभिज्ञानादीनामत्राभावः । वाशब्दो विकल्पार्थः ।

नित्य एव पुरुष इति वा प्रतिज्ञा भवतु । अनित्य एवेति वा द्वयोरपि पक्षयोः प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वाख्यो हेतुर्विपरीतमेव साधयति । परिणामिपुरुषेणैवोभयैकान्तविरुद्धेन व्याप्तत्वात् । न चैकस्य पुरुषस्य नित्यानित्योभयात्मकत्वं विरुद्धं सर्वप्राणभृतां तथैव स्वानुभवसिद्धत्वात्तथैव प्रत्यभिज्ञानादिव्यवहारोपपत्तेः । अन्यथा समस्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । नित्य एवानित्य एव वेत्येवमेकान्तेन कल्पितयोः पुरुषयोः प्रमाणादिव्यवहारप्रवृत्तिविरुद्धयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधो न पुनरस्मिन्प्रमाणसिद्धे परिणामिपुरुषे । तथा चोक्तमाचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैः—

“ परस्पराक्षेपविलुप्तचेतसः
स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ॥
समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान्कुवादिनः
कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥ १ ॥
वदन्ति यानेव गुणान्धचेतसः
समेत्य दोषान् किल ते स्वविद्विषः ।
त एव विज्ञानपथागताः सतां
त्वदीयसूक्तप्रतिपत्तिहेतवः ॥ २ ॥ ” इति ।

अन्येनाप्युक्तम्—
“ ये परस्खलितोन्निद्राः स्वदोषेऽक्षिनिमीलनाः ।
तपस्विनस्ते किं कुर्युरप्राप्तत्वन्मताश्रियः ॥ ” इति ।

एवमपरिणामी शब्दः कृतकत्वात्, तुरङ्गोऽयं शृङ्गसङ्गित्वादित्यादीन्या विरुद्धोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तथा हि कृतकत्वं पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामेनैवाविनाभूतं बहिरन्तर्वा प्रतीतिविषयः सर्वथा नित्ये क्षणिके वा तदभावप्रतिपादनात् । तथा शृङ्गसङ्गित्वमप्य-

१ द्वा॰ द्वा॰ प्रथमद्वा॰ श्लो॰ ५–६

तुरङ्गत्वेनैव साध्यतुरङ्गत्वविपरीतेन व्याप्तं गवादिषु प्रतीयते तुरङ्गमे तदसम्भवादिति विरुद्धमेव । ये चाष्टौ विरुद्धभेदाः परैरिष्टास्तेऽप्येतल्लक्षणलक्षितत्वाविशेषादिहैवान्तर्भवन्तीत्युदाह्रियन्ते । तत्र सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षवृत्तिः । यथा—नित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षीकृते शब्दे वर्तते नित्यविपरीते चानित्यघटादौ विपक्षेनाकाशादौ नित्ये सत्यपि सपक्ष इति । विपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापकः, सपक्षावृत्तिश्च यथा—नित्यः शब्दः (सामान्यवत्त्वे सति, अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्) प्रत्यक्षत्वात् । बाह्येन्द्रियग्रहणयोग्यतामात्रं हि बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमत्र विवक्षितम् । तच्च कालत्रयवर्तिषु सर्वेष्वपि शब्देषु सम्भवति । तेन सिद्धमस्य पक्षव्यापकत्वं चानित्ये घटादौ भावात्सुखादौ चाभावात् । सिद्धं सपक्षावृत्तित्वं च नित्ये व्योमादाववृत्तिः सामान्ये वृत्तिस्तु सामान्यत्वे सतीति विशेषणाव्यवच्छिन्ना । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षावृत्तिश्च । यथाऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे सामान्यविशेषवत्त्वे सति नित्यत्वात् । नित्यत्वं हि पक्षैकदेशे मनसि वर्तते, न वाचि विपक्षे चास्मदादिबाह्यकरणाप्रत्यक्षे गगनादौ, न सुखादौ सपक्षे च घटादावस्यावृत्तेः । सपक्षावृत्तित्वं सामान्यस्य च सपक्षत्वं सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति विशेषणाद्व्यवच्छिन्नं योगिबाह्यकरणप्रत्यक्षस्य चाकाशादेरस्मदादिग्रहणादसपक्षत्वम् । पक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षावृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा—नित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात्, उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षैकदेशे वाचि वर्तते, न मनसि । सपक्षे चाकाशादौ नित्ये न वर्तते विपक्षे तु घटादौ सर्वत्र वर्तत इति । एवमसत्यपि सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । पक्षविपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षो यथा—आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रमेयत्वात् । प्रमेयत्वं हि पक्षे शब्दे वर्तते । विपक्षे चानाकाशविशेषगुणे घटादौ । ननु सपक्षे तस्यैवाभावान्न ह्याकाशे शब्दादन्यो विशेषगुणः कश्चिदस्ति यः

सपक्षः स्यात्परममहापरिणामादेरन्यत्रापि वृत्तितः साधारणगुणत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षो यथा—सत्तासम्बन्धिनः षट्पदार्था उत्पत्तिमत्त्वात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृतषट्पदार्थैकदेशेऽनित्यद्रव्यगुणकर्मण्येव वर्तते न नित्यद्रव्यादौ । विपक्षे चासत्त्वासंबन्धिनि प्रागभावाद्येकदेशैकप्रध्वंसाभावे वर्तते । ननु प्रागभावादौ सपक्षस्य वा संभवादेव तत्रास्या अवृत्तिः सिद्धा[1] । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षो यथा—आकाशविशेषगुणः शब्दो बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृते शब्दे वर्तते । विपक्षस्य चानाकाशविशेषगुणस्यैकदेशे रूपादौ वर्तते, न तु सुखादौ सपक्षस्य चासम्भवादेव तत्रास्या वृत्तिः सिद्धा । पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षो यथा—आकाशविशेषगुणः शब्दोऽपदात्मकत्वात् । अयं हि हेतुर्जलदगर्जितादौ पक्षीकृतशब्दस्यैकदेशे वर्तते न पुनः षट्पदस्वरूपे, विपक्षे वानाकाशविशेषगुणे कुम्भादौ सर्वत्र वर्तते । सपक्षे चावृत्तिस्तस्याभावात्सुप्रसिद्धा । न त्वन्योपीष्टविघातकृद्विरुद्धो धर्मविशेषविपरीतसाधनाख्योऽस्ति । यथा साङ्ख्यस्य सौगतादिकं प्रतिपुरुषं प्रसाधयतः '**परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्घातत्वाच्छयनासनाद्यंगवत्**' इति । अयं हि हेतुर्यथा शयनासनादिदृष्टान्तबलाच्चक्षुरादीनां पारार्थ्यं साधयति तथेष्टा, असंहतपरार्थत्वविपरीतं संहतपरार्थत्वमपीतीष्टविघातकृद्विरुद्धो धर्मविशेषविपरीतसाधन इति चोच्यते । कथं चास्य संग्रह इति चेत् । उक्तलक्षणेनैवेति ब्रूमः । साध्यविपर्ययेणैवान्यथानुपपन्नं हि विरुद्धस्य लक्षणं तच्चात्राप्यक्षूणम् । साध्यं ह्युक्तमनुक्तं चाभीप्सितं भवति प्रकृतप्रयोगे चाभीप्सितमनुक्तं च साध्यमसंहतपारार्थ्यं तद्विपरीतं च संहतपारार्थ्यसंघातत्वहेतुर्दृष्टान्तबलेन साधयतीति कथं नास्य प्रोक्तलक्षणेन सङ्ग्रहः । एतेन यदाह कश्चित्—'**पर्याप्तमस्य संग्रहाभियोगेन स्वरूपस्यैवासम्भवात्**,

१ न्या. वि. पृ. १०३ पं. ६ । २ न्या. वि. पृ. १३३ पं. १९ ।

उक्तसाध्यविपर्ययसाधकत्वेनैव हि हेतुर्विरुद्धतामधिरोहति नानुक्तसाध्यविपर्ययसाधकत्वेनापि' इति तत्वरास्तमवसेयम्। साध्यविपर्ययसाधकत्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । साध्यत्वं चानुक्तस्यापि प्रसाधितमधस्तृतीयपरिच्छेदे । ननु विशेषविपरीतसाधकस्यापि विरुद्धत्वस्वीकारे सकलानुमानमुद्राभङ्गप्रसङ्गः । धूमस्यापि हि धरणीधरकन्धराधिकरणस्य सिषाधयिषितधनंजयविशेषविपर्ययसाधकत्वेन विरुद्धत्वमभिधातुं सुशकमेवेति चेत्। अभिधीयतां यत्र धूमसामान्योपन्यासेन जिज्ञासितः कृशानुविशेषस्तस्माद्विशेषमुक्तमनुक्तं वा साध्यमभिलषता विशिष्ट एव हेतुरुपन्यसनीयस्तथा च न प्रकृतदोषावकाश इति । यस्तु धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनो धर्मिविशेषविपरीतसाधनश्च विरुद्धः । स न युक्तः। साध्यस्वरूपविपर्ययसाधकस्यैव विरुद्धत्वेनाभिधानात्। इतरथा समस्तानुमानोच्छेदापत्तिः । न हि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते यः साध्यसिद्धयेऽभिधीयमानो धर्मिणः स्वरूपं विशेषं कंचन बाधते । तथा ह्यनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सकलतार्किकगृहप्रसिद्ध एष हेतुरनित्यतां साधयन्नपि यो यः कृतकः स शब्दो न भवति, यथा घटः । यो यः कृतकः स भाषावर्गणाहेतुको न भवति। यथा स एवेति धर्मिणः स्वरूपं विशेषं च बाधत एवेत्यहेतुः स्यात् । न चैवं युक्तमिति । तथा वह्निमानयं पर्वतो धूमवत्त्वादित्ययमपि लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धो हेतुर्वह्निमतां साधयन्नपि यो यो धूमवान्स पर्वतो न भवति यथा पाकप्रदेशः । यो यो धूमवान्स शिखरश्रेणिरम्यो न भवति । यथा स एवेति धर्मिणः स्वरूपं विशेषं च तिरस्करोत्येवेति हेतुर्न भवेन्न चैतदुपपन्नमिति न धर्मिस्वरूपविशेषविपरीतसाधनौ नाम सौगताभ्युपगतौ विरुद्धहेत्वाभासौ स्तः ।

१ 'द्वयो रूपयोर्विपर्ययसिद्धौ विरुद्धः' 'कयोर्द्वयोः सपक्षे सत्त्वस्यासपक्षे चासत्त्वस्य । यथा कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं च नित्यत्वे साध्ये विरुद्धो हेत्वाभासः' 'अनयोः सपक्षेऽसत्त्वमसपक्षे च सत्त्वमिति विपर्ययसिद्धिः' 'एतौ च साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ' इति । न्या. बिं. पृ. १०२ ।

एवं च—

सिषाधयिषितादर्थाद्वैपरीत्येन निश्चिता ।
व्याप्तिर्यस्य विरुद्धोऽसौ प्रसिद्धिपदमाययौ ॥ ७०५ ॥ ५३ ॥

अथानैकान्तिकलक्षणप्रकटनार्थमाह—

यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिक इति ॥ ५४ ॥

यस्य हेतुत्वेनाभिमतस्य धर्मस्य, अन्यथानुपपत्तेः सन्दिह्यते दोलायमानत्वान्न निर्णीयते सोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ॥ ५४ ॥

तद्भेदसङ्ख्यामाह—

स द्वेधा निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्चेति ॥ ५५ ॥

स इत्यनैकान्तिकः । निर्णीता विपक्षे वृत्तिर्यस्य निर्णीतविपक्षवृत्तिकः । सन्दिग्धाविपक्षे वृत्तिर्यस्यासौ सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकः । अयं च सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक इति, सन्दिग्धान्यथानुपपत्तिक इति सन्दिग्धव्यतिरेक इति चोच्यते ॥ ५५ ॥

तत्राद्यं भेदमुदाहर्तुमाह—

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति ॥ ५६ ॥

शब्दनित्यत्वैकान्तवादी जैमिनीयादिरस्य हेतुत्वमुपन्यस्तवान् । तस्यायं विपक्षेऽपि निर्णीतवृत्तिकत्वादनैकान्तिकः । तथा हि—प्रमेयत्वं सपक्षभूते नित्ये व्योमादौ यथा प्रतीयते । तथा विपक्षभूतेऽप्यनित्ये घटादौ प्रतीयत एव । ततश्चोभयत्रापि प्रतीयमानत्वाविशेषात्किमिदं नित्यत्वेनाविनाभूतमुताहो अनित्यत्वेनेत्येवमन्यथानुपपत्तेः सन्दिह्यमानत्वादनैकान्तिकतां स्वीकुरुते ॥ ५६ ॥

अथ द्वितीयं भेदमुदाहर्तुमाह—

सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वादिति ॥ ५७ ॥

वक्तृत्वं हि विपक्षे सर्वज्ञे सन्दिग्धवृत्तिकम् । सर्वज्ञः किं वक्ता, आहोस्विन्न वक्तेति सन्देहात् । ननु सर्वज्ञः केनचिद् ब्रुवाणो न दृष्टोऽदर्शनाच्च । ततो वचनस्य व्यावृत्तिर्निश्चीयत एवेति चेत् । मैवम् । अस्मादृशैरनतिशयप्रज्ञैः सर्वज्ञस्य भगवतो भाषमाणस्य साक्षादनीक्षणेऽपि तत्र वचनव्यावृत्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वेन सान्दिग्धत्वात् । अथ सर्वज्ञत्वेन सह वचनस्य विरुद्धत्वात्ततो व्यावृत्तिस्तस्य निश्चीयत एवेति चेत् । तदप्यपेशलम् । तेन सह तस्य विरोधसाधनानवधारणात् । विवक्षालक्षणस्य वक्तृत्वकारणस्य रागस्वभावतया सर्वज्ञत्वेन विरुद्धत्वात्तत्कार्यस्य वक्तृत्वस्यापि तेन सह विरोधः सिध्यतीति तु बुद्धिः कस्यचित्साधीयसी सुप्तमत्तप्रभृतिषु विवक्षामन्तरेणापि वक्तृत्वस्योपलम्भात्तस्यास्तत्कारणत्वस्यैवासिद्धेः । तत्रापि सा समस्त्येवेति न सम्भावनीयं यथानुभवस्याभावात्प्रबोधमदापगमादिदशासु प्रलपितस्य स्मरणानुपलब्धेः । तथापि विवक्षापरिकल्पनायामतिव्याप्तिरपरस्या अपि विवक्षायाः परिकल्पनापत्तेः क्वचिदवसरे केसरिकिशोरविवक्षायां करिशावकशब्दप्रयोगदर्शनाच्च नावश्यं वक्तृत्वं प्रति कारणत्वं विवक्षायाः । तत्राप्यन्तरालवर्तिनी करिशावकविवक्षा विद्यत इति न मन्तव्यं प्रमाणाभावात् । तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति न परामर्शनीयम् । किमपान्तराले करिशावकविवक्षा समस्ति न वेति संशयस्यानुलङ्घनीयत्वाद्विवक्षां विनापि तदुपपत्तौ विरोधाभावात् । तदभावे निर्निबन्धनतया नित्यमेव तच्छब्दप्रयोगप्रसक्तिरिति न तर्कणीयमसिद्धत्वान्निर्निबन्धनतायास्तथाविधभाषाद्रव्यं रूपं तथाविधात्मप्रयत्नसहकृतमुपादानभूतम् । अस्ति हि प्रमाणप्रतिपन्नं निबन्धनं करिशावकशब्दप्रयोगस्य तथाविधत्वं च भाषाद्रव्यात्ममनःप्रयत्नानामदृष्टविशेषादिनिमित्तम-

ङ्गीकर्तव्यम् । एवमनङ्गीकारे विवक्षाया अपि सदा सद्भावप्रसङ्गान्नित्थं तच्छब्दप्रयोगापत्तिः । अमनस्कत्वाच्च । विवादास्पदस्य पुरुषस्येच्छासामान्यस्यैवासम्भवात्कुतस्तद्विशेषभूतविवक्षायाः सम्भवः । तादृशस्तु तस्य वचनव्यापारश्चेष्टामात्रम् । न पुनर्विवक्षापूर्वकवक्तृत्वस्वभावः । अस्तु वा विप्रतिपत्तिपात्रे पुंसि शुद्धेच्छा तथापि न रागस्वभावत्वमस्य लोकशुभेच्छाया रागत्वेन प्रतीतेरभावात् । अतः कथमपि वक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वेन समं न विरोधः सिध्यतीति सर्वज्ञभावे साध्ये सान्दिग्धविपक्षवृत्तिकाख्यानैकान्तिकत्वमस्य सुव्यवस्थितम् । दूषितं च वक्तृत्वाख्यं साधनं सर्वज्ञसिद्धौ प्रबन्धेनेत्यलमतिप्रसङ्गेन । एवं स श्यामो मैत्रीतनयत्वात्परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमवदित्यपि सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकानैकान्तिकस्योदाहरणं द्रष्टव्यम् । तथा हि मैत्रीतनयश्च भविष्यति देशान्तरवर्ती पुमान्श्यामश्च न भविष्यति विपक्षेण श्यामत्वाभावेन समं मैत्रीतनयत्वस्य विरोधाभावादिति । नैयायिकास्तु सोपाधिकत्वेनास्य हेतोरगमकत्वमाहुः—निरुपाधिकः किल हेतुः स्वसाध्यसाधनप्रावीण्यमास्तिघ्नुते । मैत्रीतनयत्वस्य तु श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमुपाधिरस्ति । तत्कथमस्य गमकत्वं सत्यपि हि मैत्रीतनयत्वे यः शाकाद्याहारपरिणतिकारणकः स एव श्यामो न त्वपर इति । उपाधेश्चैतल्लक्षणम् — साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको यः स उपाधिरिति । यो हि साधनं न व्याप्नोति साध्यं तु व्याप्नोति स उपाधिरित्यर्थः । यथा लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात्परिदृश्यमानदारुवदित्यत्र पार्थिवत्वाख्यस्य हेतोर्लोहलेख्यत्वे साध्ये सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वम् । तद्धि पार्थिवत्वाख्यं साधनं न व्याप्नोति । न हि यत्र यत्र पार्थिवत्वं तत्र तत्र सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वमिति व्याप्तिरस्ति । सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वमन्तरेणापि पार्थिवत्वस्य वज्रादावुपलम्भात् । साध्यस्य तु लोहलेख्यस्य व्यापकं सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वं, यत्र यत्र लोहलेख्यत्वं तत्र तत्र सुकुमारावय-

वसन्निवेशवत्त्वमिति व्याप्तेः सद्भावात् । न खलु सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वं विना लोहलेख्यत्वं क्वाप्युपलब्धमिति सुव्यवस्थितं सुकुमारावयवसन्निवेशत्वस्योपाधित्वम् । एवं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्यापि । तथाहि — मैत्रीतनयत्वाख्यस्य साधनस्य न व्यापकं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वम् । न हि यत्र यत्र मैत्रीतनयत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं सम्भवति । तदन्तरेणापि मैत्रीतनयत्वस्य सद्भावाविरोधात् । साध्यस्य तु श्यामत्वाख्यस्य व्यापकं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वम् । यत्र यत्र श्यामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमिति व्याप्तेः सम्भवात् । न खलु शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमन्तरेण श्यामत्वं कदाचनाप्युपलब्धम् । तदित्थं यथोक्तोपाधिलक्षणयोगतः शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्याप्युपाधित्वं सुव्यक्तम् ।

ननु शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वे संपूर्णमुपाधिलक्षणं नास्त्येव । तथाहि—साध्यव्यापकः साधनाव्यापकश्चोपाधिरभिधीयते । न च शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्य साधनव्यापकत्वं विद्यते । मैत्रीतनयत्वाख्यसाधनव्यापकत्वादस्य । यो हि मैत्रीतनयः स शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वक एव दृष्टो यथा परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमः । न च देशान्तरवर्तिनि मैत्रीतनये संशय इति मन्तव्यम् । परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमे व्याप्तौ गृहीतायां तत्रापि शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वानुमानात् । ततः सम्पूर्णोपाधिलक्षणयोगित्वासम्भवाच्छाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वयोर्वह्निधूमवद्व्याप्तिः प्रतिपन्ना स्यात् । सैव तु नास्ति । तथा ह्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । मैत्रीतनयत्वशाकाद्याहारपरिणतिजत्वसम्बन्धे च श्यामत्वमेवोपाधिरस्ति । सत्यपि हि मैत्रीतनयत्वे यः श्यामः स एव शाकाद्याहारपरिणातिपूर्वको न सर्व इति । ततः सम्पूर्णोपाधिलक्षणयोगित्वाच्छाकाद्याहारपरिणातिपूर्वकत्वस्योपाधित्वकीर्तनं न्याय्यमेव । तदित्थं शाकाद्याहारपरिणातिपूर्वकत्वलक्षणत्वेनोपाधिना मैत्रीतनयत्वाख्यहेतोः सोपाधिकत्वान्न श्यामत्वाख्यं

स्वसाध्य प्रति गमकत्वम् । अयमेव चाप्रयोजको हेत्वाभासः कथ्यते। परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी हि हेतुरप्रयोजकः । परश्चोपाधिः स चात्रास्तीति तैरप्यनेन न्यायेन मैत्रीतनयत्वादेः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकानैकान्तिकमेव कोप्व (अगत्या) गत्या परमार्थवृत्त्या प्रकाशितं भवतीति न कश्चिद्विशेष इति । पराभ्युपगतश्च पक्षत्रयव्यापकादिरनैकान्तिकभेदप्रपञ्चः प्रकृतलक्षणलक्षितत्वाविशेषान्नातोऽर्थान्तरमित्युदाह्रियते । तत्र पक्षत्रयव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । अयं हि पक्षे सपक्षे विपक्षे च सर्वत्र वर्तते । पक्षव्यापकसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षीकृते शब्दे सर्वत्र वर्तते । सपक्षैकदेशे च व्योमादौ न परमाणुषु । विपक्षैकदेशे च सुखादौ न घटादाविति । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विषाणित्वात् । विषाणित्वं हि पक्षीकृते गोपिण्डविशेषे वर्तते, सपक्षे च गोत्वधर्माध्यासिते सर्वत्र व्यक्तिविशेषे वर्तते । विपक्षस्य चागोरूपस्यैकदेशे महिष्यादौ वर्तते न पुनर्मनुष्यादाविति । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथा—अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षैकदेशभूतायां वाचि वर्तते न मनसि । सपक्षस्य चैकदेशे सुखादौ न घटादौ । विपक्षस्य च नित्यस्यैकदेशे गगनादौ न परमाणुष्विति । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा द्रव्याणि दिक्कालमनांसि, अमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षैकदेशभूतयोर्दिक्कालयोर्वर्तते न मनसि । सपक्षस्य च द्रव्यरूपस्यैकदेश आत्मादौ वर्तते न घटादौ । विपक्षे चाद्रव्यरूपे गुणादौ सर्वत्रेति । सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा—न द्रव्याणि दिक्कालमनांस्यमूर्तत्वात् । अत्रापि प्राक्तनमेव व्याख्यानमद्रव्यरूपस्य गुणादेस्तु सपक्षतेति विशेषः । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—पृथिव्यप्तेजांस्यनित्यान्यगन्धवत्त्वात् । अगन्धवत्त्वं हि पृथिवीतोऽन्यत्र पक्षैकदेशे वर्तते । न तु पृथिव्यां सपक्षे चानित्ये गुणादौ सर्वत्र विपक्षे चात्मादौ नित्ये सर्वत्रेति । असाधारणमपि हेतुं

संशयजनकत्वादनैकान्तिकत्वेन सौगताः स्वीकुर्वन्ति । यथा नित्यः शब्दः श्रावणत्वादिति प्राभाकरः शब्दनित्यत्वसिद्ध्यर्थममुं हेतुं प्रयुक्तवान् । अयं च व्योमादौ सपक्षे घटादौ च विपक्षे न क्वापि वर्तत इत्यसाधारणत्वेन संशयजनकत्वादनैकान्तिकः । तथा हि—नित्यानित्यविनिर्मुक्तस्य पक्षान्तरस्यासम्भवात्, किं भूतस्य शब्दस्य श्रावणत्वं किं नित्यस्याहोस्विदनित्यस्येति । तदेतदसङ्गतम् । श्रावणत्वाद्धि शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्यते, तदायं विरुद्ध एव हेतुः कथंचिदनित्यत्वसाधनात्प्राच्याश्रावणत्वस्वभावत्यागेनोत्तरश्रावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथंचिदनित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तेः । अथ कथंचिन्नित्यत्वमस्माच्छब्दे साध्यते तदासौ सम्यग्घेतुरेव कथंचिन्नित्यत्वेन सहान्यथानुपपत्तिसद्भावादिति । नायमनैकान्तिकः, सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्ययं तर्ह्यसाधारणानैकान्तिको भविष्यति । प्राणादिसत्त्वस्य जीवच्छरीर एवोपलभ्यमानत्वादात्मनश्चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात्सात्मकानात्मकराशिविवेकाभावात् । घटादीनां सात्म ....
.... णादीनामनुभूतेः प्राणादिमत्त्वाख्यस्य हेतोः सात्मकत्वेनान्यथानुपपत्तिनिश्चयसद्भावात्, स्वपरप्रकाशकस्वभावस्य परिणामिचैतन्यस्यात्मत्वात्, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तविभुत्वादिगुणोपेतेनात्मना सात्मकत्वे साध्ये .... स्य निरुपचरितस्य तत्रानुपपद्यमानत्वादिति । एतेन वैशेषिकोऽप्यसाधारणहेत्वाभासमनध्यवसितसंज्ञयाऽभिदधानः प्रतिषिध्यते स्म । तथा ह्ययं तल्लक्षणमाह—साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानोऽनध्यवसायहेतुत्वादन .... विपक्षः पक्षव्यापको यथा—सर्वमनित्यं सत्त्वात् । अत्र सर्वस्य वस्तुनः पक्षीकृतत्वेन सपक्षविपक्षयोर-

१ यस्मान्न साध्यस्य न विपर्ययस्य निश्चयोऽपि तु तद्विपरीतः संशयः साध्येतरयोः संशयहेतुरनैकान्तिक उक्तः । न्या. बि. टी. पृ. ९३ पं. ९ ।

२ ' यश्चानुमेये विद्यमानस्तत्समानासमानजातीययोरसन्नेव सोऽन्यतरासिद्धोऽनध्यवसायहेतुत्वादनध्यवसितः, यथा सत्कार्यमुत्पत्तेरिति ' प्र. पा. भा. पृ. १२०.

भावः । पक्षीकृते च सर्वत्र हेतोर्वर्तमानत्वात्तद्व्यापकम् । अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वमनित्य....स्य पक्षैकदेशवृत्तित्वम्। विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा—ध्वनिरनित्यो व्योमविशेषगुणत्वात् । अत्र ध्वनेरनित्यत्वे साध्ये सपक्षाः कुम्भादयो विपक्षाश्चान्तरिक्षप्रभृतयः सत्ति (?) शब्दजातीये च सर्वत्र व्योमविशेषगुणत्वं वर्तत इति । पक्ष .... दयः सपक्षविपक्षाः सन्ति । क्रियावत्त्वस्य च पृथ्वीपयःपावकपवनमनस्स्वेव मूर्तिमत्सु द्रव्येषु भावात्पक्षैकदेशवृत्तित्वम् । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापको यथा—सर्वं कार्यं नित्यमुत्पत्तिधर्मकत्वात्..........ते पक्षव्यापकत्वमस्य । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वं कार्यं नित्यं सावयवत्वात् । अत्रापि सपक्षविपक्षयोर्भावाभावौ प्राग्वत् । सावयवत्वं च कार्येषु द्रव्याश्रितद्रव्येष्वेवास्ति । न पुनः का........त्तिरस्ति न वा। अस्ति चेत्, कथमयं न साध्यसाधको, हेतुलक्षणालङ्कृतत्वात् । तथा च तल्लक्षणे साध्यासाधक इति विशेषणमनुपपन्नम् । नास्ति चेन्ननु तदभावः किमप्रतीतेर्विपरीतोपस्थापकप्रमाणवृत्तेः संशीतेर्वास्या........नाम तदन्योऽनध्यवसितनामा हेत्वाभासः परीक्षकाणां भिन्नलक्षणलक्षणीयः स्यात् । यानि पुनस्तन्निदर्शनानि प्रदर्शितानि तेषु सत्त्वकार्यत्वोत्पत्तिधर्मकत्वसावयवत्वहेतूनामनेकान्ते साध्ये साधुत्वम् । एकान्ते तु विरुद्धत्वं तद्विपरीतानेकान्तेनान्यथानुपपन्नत्वात्........पक्षान्तरप्रयुक्तत्वाविशेषात् । द्वितीये पुनरन्यथानुपपत्तेर्निश्चयाभावः । किमनध्यवसायाद्विपर्ययात्संशयाद्वा । पक्षत्रयेऽपि यथाक्रममसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वमेवेति, न यथोक्तहेत्वाभासेभ्यः पृथक्कश्चिदकिंचित्करश्चतुरचेतसामङ्गीकर्तुमुचित इति । न त्वपरैः प्ररूपितमपरमपि हेत्वाभासद्वयमस्ति कालात्ययापदिष्टः प्रकरणसमश्चेति । तथा च प्रथमस्य लक्षकं

न्यायसूत्रं ‘कालात्ययापदिष्टः कालातीतः’ इति । यथा प्राप्तं हेतुप्रयोगकालमतीत्य, यो हेतुरपदिश्यते स कालात्ययापदिष्टः कालातीत उच्यते । इदमिह रहस्यं—हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयस्तमतीत्य प्रयुज्यमानः प्रत्यक्षागमबाधिते विषये वर्तमानः कालात्ययापदिष्टो भवतीति । तस्योदाहरणमनुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वाद्घटादिवत् । ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरनीरवदिति । अत्र प्रथमेऽनुमाने प्रत्यक्षबाधितत्वं पक्षस्य । द्वितीये पुनरागमबाधितत्वमिति । तथाविधपक्षप्रयोगानन्तरं प्रयुक्तस्य कृतकत्वद्रवत्वाख्यहेतुयुग्मस्य स्पष्टं कालात्ययापदिष्टत्वमिति । प्रकरणसमस्य तु लक्षकमेत**न्न्यायसूत्रम्—‘यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः’** इति विचार्यमाणौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणशब्देनात्राभिधीयेते । पक्षप्रतिपक्षयोश्चैतल्लक्षणम्—

“ एकाधिकरणौ धर्मौ तुल्यकालौ विरोधिनौ ।
पृथक्परिग्रहौ पक्षप्रतिपक्षावुदाहृतौ ॥ ” इति ।

ततश्च प्रकरणस्य चिन्ता संशयात्प्रभृत्यानिर्णयाद्यद्यपि भवति तथापीह विमर्शात्मिकैव गृह्यते । सा यस्माद्भवति । कस्माच्च सा भवति विशेषानुपलम्भात्स एव विशेषानुपलम्भो यदा निर्णयार्थमपदिश्यते तदा प्रकरणमनतिवर्तमानत्वात्प्रकरणसमो भवति प्रकरणे पक्षे प्रतिपक्षे च समस्तुल्य इत्यर्थः । तस्योदाहरणम्—अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटादिवत् । यत्तु पुनर्नित्यं तन्नानुपलभ्यमाननित्यधर्मकं यथात्मादि । एवमेकेनान्यतरानुपलब्धेरनित्यत्वप्रसिद्धौ साधकत्वेनोपन्यासे सति द्वितीयः प्राह—यद्यनेन प्रकारेणानित्यत्वं साध्यते तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तथा हि—नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरात्मादिवत् । यत्पुनर्न नित्यं तन्नानु-

---

१ गौ. सू. १।२।९.

२ गौ. सू. १।२।७. ३ न्या. मं. पृ. ५९०।

पलभ्यमानानित्यधर्मकं यथा घटादीति । तदित्थं कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमाख्यहेत्वाभासद्वयस्य **नैयायिक**लक्षितस्यासिद्धादिभ्यः पृथग्भूतस्यापरस्यापि संभवात्कथं त्रय एव हेत्वाभासाः प्ररूपिता इति । अत्रोच्यते—कालात्ययापदिष्टस्तावत्प्रत्यक्षादिनिराकृतसाध्यविषये प्रवर्तमानत्वादकिंचित्करदूषणेनैव दूषित इति नासिद्धादिभ्यः पृथक्प्ररूपयितुं युक्त इति । प्रकरणसमस्तु हेत्वाभासो न संभवत्येव । यतोऽत्र नित्यधर्मानुपलब्धिस्तावत्प्रसज्यरूपा पर्युदासरूपा वा हेतुः स्यात् । न तावदाद्यः पक्षः । तुच्छाभावस्य निषिद्धत्वेनासिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे पुनरनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुः । सा च शब्दे यदि सिद्धा कथं नानित्यतासिद्धिः । अथ चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धासिद्धो हेतुर्वादिनं प्रति । प्रतिवादिनस्त्वसौ स्वरूपासिद्ध एव । नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्रास्य सिद्धेः । एवमनित्यधर्मानुपलब्धिरपि परिक्षणीया । तन्न प्रकरणसमनामा परप्ररूपितः कश्चिद्धेत्वाभासः परीक्षापथमवतरतीति तल्लक्षणप्रणयनं वायसदशनश्रेणिश्लाघनप्रायमेवेति स्थितम् । इह च **श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिः** ' सर्वमेवैकान्तवादिना समुपन्यस्यमानं ....कः प्रतिबन्धः । विशेषयोस्तु नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धग्रहेऽपि तत्रैव तयोर्ध्वंसात्साध्यधर्मिण्यगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपादीयमानः कथं नानैकान्तिक ' इति । ततः **समन्तभद्राचार्य**मतेन समस्तः परोपन्यस्तो हेतुरनैकान्तिक एवेति स्थितम् । तथा चोक्तम्—

' असिद्धः सिद्धसेनस्य विरुद्धो मल्लवादिनः ।
द्वेधा समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥ ' इति ।

तदेतच्चिरन्तनाचार्यीयं मतत्रितयमपि संमतमेवास्माकमतिसंक्षेपापेक्षया । यथोक्तविवक्षयासिद्धादिहेत्वाभासेष्वन्यतमस्यैव युज्यमानत्वात् । शिष्यमतिविकासार्थं तु तद्भेदप्रपञ्चोपदर्शनम्

तथा कैश्चिदाचार्यैस्तीर्थिकोपन्यस्तः सर्वोऽपि हेतुः प्रत्येकमसिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकश्च विवक्षया मन्यते । तथाहि—अनित्य एव शब्दः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र कृतकत्वमसिद्धम् । एकान्तानित्ये ध्वनौ तस्यासंभवात् । नित्यानित्यात्मकस्यैव कार्यस्योपपादितत्वात् । विरुद्धमप्येतद्भवति । एकान्तानित्यविपरीतनित्यानित्यात्मकस्यैव शब्दस्य साधकत्वात् । अनैकान्तिकं चैतत् । विपक्षेऽपि नित्ये वर्तमानत्वात् । एतदपि न्यायोपपन्नत्वादनुमन्यत एव ।

हेत्वाभासास्तत्त्रयोऽपि प्रसिद्धा । न चत्वारः पञ्च वा न्यायतोऽत्र ।
हेयाश्चैते वादिभिः स्वप्रयोगे । ज्ञात्वोद्भाव्यः साधने त्वन्यदीये ॥७०४॥

॥ ५७ ॥

मन्दमतीन्प्रति दृष्टान्तादियोगोऽप्यनुजज्ञ इति तदाभासानामप्यभिधेयत्वे प्राप्ते दृष्टान्ताभासांस्तावदभिधत्ते—

साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकार इति ॥ ५८ ॥

दृष्टान्तो हि द्विप्रकारः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामभिहित इति मूलभेदापेक्षया तदाभासोऽपि द्विप्रकार एव संभवति साधर्म्यदृष्टान्ताभासो वैधर्म्यदृष्टान्ताभासश्चेति । तत्र यः साधर्म्येण दृष्टान्त उक्तलक्षणस्तद्वदाभासत इति दृष्टान्ताभासो दृष्टान्तप्रतिरूपक इत्यर्थः । स नवप्रकारः ॥ ५८ ॥

प्रकारानेव कीर्तयन्नाह—

साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदिग्धसाधनधर्मा, संदिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ॥ ५९ ॥

साध्यधर्मेण विकलो रहितः साध्यधर्मविकलः । एवं साधनधर्मविकलोभयधर्मविकलावपि । तथा संदिग्धः साध्यो धर्मो यस्मिन्नसौ संदिग्धसाध्यधर्मा । एवं संदिग्धसाधनधर्मसंदिग्धोभयधर्माणामपि । तथा न विद्यतेऽन्वयो यत्रासावनन्वयः । एवमप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि । चशब्दः समुच्चये । इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्तौ । न चैवैते साधर्म्यदृष्टान्ताभासप्रकारा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अथैतेषां क्रमेणोदाहरणान्याह—

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद्दुःखवदिति साध्यधर्मविकल इति ॥ ६० ॥

दुःखं हि पौरुषेयं, पुरुषव्यापाराभावे दुःखानुभवायोगात् । ततोऽयं दृष्टान्तोऽपौरुषेयत्वाख्यो न साध्यधर्मेण विकल इति ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकल इति ॥ ६१ ॥

परमाणौ हि साध्यधर्मोऽपौरुषेयत्वमस्ति । साधनधर्मस्त्वमूर्तत्वं नास्ति मूर्तत्वात्परमाणोः ॥ ६१ ॥

कलशवदित्युभयधर्मविकल इति ॥ ६२ ॥

अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यस्मिन्नेव प्रयोगे कलशवदिति दृष्टान्त उभयधर्माभ्यां साध्यसाधनलक्षणाभ्यां विकलः पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्च कलशस्य ॥ ४२ ॥

रागादिमानयं वक्तृत्वाद्देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मेति ॥ ६३ ॥

देवदत्ते हि रागादयः संदिग्धाः किं सन्त्याहोस्विन्नेति पुरुषान्तरगतानां चेतोविकाराणां परोक्षत्वेनास्मादृशानां तत्र संदेहात् । रागाद्यव्यभिचारिलिङ्गादर्शनाच्च ॥ ६३ ॥

मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वान्मैत्रवदिति संदिग्धसमानधर्मेति ॥ ६४ ॥

मैत्रे हि साधनधर्मो रागादिमत्त्वाख्यः संदिग्धः ॥ ६४ ॥

नायं सर्वदर्शी सरागत्वान्मुनिविशेषवदिति ॥६५॥

संदिग्धोभयधर्मेति मुनिविशेषे ह्यसर्वदर्शित्वसरागत्वाख्यावुभावपि साध्यसाधनधर्मौ संदिग्धौ । पुरुषान्तराधिकरणधर्मकदम्बकस्यार्वाग्दर्शिनामप्रत्यक्षत्वात् । असर्वदर्शित्वसरागत्वाव्यभिचारिलिङ्गादर्शनात्सर्वदर्शित्ववीतरागत्वनिश्चायकलिङ्गादर्शनाच्च ॥ ६५ ॥

रागादिमान्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वय इति ॥ ६६ ॥

यद्यपि किलेष्टपुरुषे रागादिमत्त्वं च वक्तृत्वं च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्त्यसिद्धेरनन्वयत्वम् ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्धटवदित्यप्रदर्शितान्वय इति ॥ ६७ ॥

अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति तथापि वादिना वचनेन प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयत्वम् ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत्कृतकं घटवदिति विपरीतान्वय इति ॥ ६८ ॥

साधर्म्यप्रयोगे हि साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शनीयम् । इह तु विपर्यासदर्शनाद्विपरीतता । नन्वेवमप्यव्यभिचारान्न किंचिदनुपपन्नं पश्यामः। न खल्वनित्यत्वं क्वापि कृतकत्वं व्यभिचरतीति चेत् । न्याय्यमिदं समव्याप्तिषु साधनेषु न पुनर्विषमव्याप्तिषु । तथा हि—यदनित्यं तत्प्रयत्नानन्तरीयकमित्यत्र व्याप्तिर्नास्त्येव । विद्युदादेरनित्यस्याप्यप्रयत्ना-

नन्तरीयकत्वात्। ततः सकलहेतुगताव्यभिचरीतव्याप्त्यसिद्ध्यर्थं साधर्म्यनिदर्शने साधनं साध्याक्रान्तमेव दर्शनीयमिति ॥ ६८ ॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासं प्रपञ्चयन्नाह—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधेति ॥ ६९ ॥

वैधर्म्येणापि न केवलं साधर्म्येण ॥ ६९ ॥

तानेव प्रकारानुद्दिशन्नाह—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, संदिग्धोभयव्यतिरेकः, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेकश्चेतीति ॥ ७० ॥

असिद्धोऽप्रतीतः साध्यस्य व्यतिरेकोऽभावो यस्मादसावसिद्धसाध्यव्यतिरेकः । एवमसिद्धसाधनव्यतिरेकादिष्वपि निरुक्तिः कार्या । चशब्देतिशब्दौ पूर्ववत् ॥ ७० ॥

अथैतेषामेव प्रकाराणां यथाक्रममुदाहरणान्युपदर्शयन्नाह—

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात्। यत्पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत्प्रमाणम् । यथा स्वप्नज्ञानमित्यसिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानाभ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेरिति॥७१॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वात् । यत्तु सविकल्पकं न तत्प्रमाणम् । यथा लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधनव्यतिरेकः । लैङ्गिकात्प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥७२॥

नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वाद्यस्तु न नित्यानित्यः स न सन् । तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः

स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य[1] चाव्यावृत्तेरिति ॥७३ ॥

उत्तानार्थमिदं सूत्रत्रयमपि ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलः । अक्षणिकैकान्तवादित्वात् । यः सर्वज्ञ आप्तो वा स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगत इति संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञतानाप्ततयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः संदेहादिति ॥ ७४ ॥

अयं च परमार्थतोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेक एव । क्षणिकैकान्तस्य प्रमाणबाधितत्वेन तदभिधातुरसर्वज्ञत्वानाप्तत्वप्राप्तेः । केवलं तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणमाहात्म्यपरामर्शनशून्यानां प्रमातॄणां संदिग्धसाध्यव्यतिरेकत्वेनाभासत इति तथैव कथितः । तथा हि यद्यपि सुगतः क्षणिकैकान्तमभिहितवांस्तथापि सर्वज्ञत्वाप्तत्वे तस्य न सिध्यतः । ताभ्यां सह क्षणिकैकान्ताभिधानस्यान्यथानुपपत्त्यसिद्धेः । असर्वज्ञानाप्तेनापि परप्रतारणाशयप्रवृत्तशठपुरुषेण तथाविधाभिधानस्य कर्तुं शक्यत्वात् । ततः सुगतादसर्वज्ञत्वानाप्तत्वलक्षणस्य साध्यस्य व्यावृत्तिः संदिग्धेति संदिग्धसाध्यव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वात्, यः पुनरादेयवचनः स वीतरागः, तद्यथा शौद्धोदनिरिति संदिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनो रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयादिति ॥ ७५ ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—यद्यपि तद्दर्शनानुरागिणां शौद्धोदनेरादेयवचनत्वं प्रसिद्धम् । तथा हि—रागादिमत्त्वाभावस्तन्निश्चायकप्रमाणवैक-

---

1 सत्त्वस्येत्यधिकं रत्नाकरावतारिकासुत्रेषु ।

ल्यतः संदिग्ध एव । ततः शौद्धोदनेः सकाशाद्रागादिमत्त्वव्यावृत्तेः संशयात्संदिग्धसाधनव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७५ ॥

न वीतरागः कपिलः, करुणास्पदेष्वपि परमकृपयानर्पितनिजपिशितशकलत्वात्। यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा तपनबन्धुरिति संदिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदेऽपि परमकृपयानर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः संदेहादिति ॥ ७६ ॥

अत्रापीदं रहस्यम् । तपनबन्धुरितिशब्देन किल बुद्धो वैधर्म्यदृष्टान्ततया यः समुपन्यस्तः स न ज्ञायते । किं रागादिमानुत वीतरागस्तथा करुणास्पदेषु परमकृपया निजपिशितशकलानि समर्पितवान्न वा । तन्निश्चायकप्रमाणाभावात् । ततः सिद्धमत्र संदिग्धोभयव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७६ ॥

न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात् । यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्ड इत्यव्यतिरेक इति ॥ ७७ ॥

यद्यपि किलोपलखण्डादुभयं व्यावृत्तं तथापि व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेक इति ॥ ७८ ॥

अत्र यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति विद्यमानोऽपि व्यतिरेको वादिना वचनेनोद्भावित इत्यप्रदर्शितव्यतिरेकत्वमिति॥७८॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । यदकृतकं तन्नित्यं यथाकाशमिति विपरीतव्यतिरेक इति ॥ ७९ ॥

वैधर्म्यप्रयोगे हि साध्याभावः साधनाभावाक्रान्तो दर्शनीयः । न चैवमत्र साधनाभावस्य साध्याभावव्याप्ततयाभिधानादिति विपरीतव्यतिरेकत्वम् । एवं च व्याप्तौ क्रियमाणायां विषमव्याप्तिषु हेतुषु दुष्परिहारो व्यभिचारः । तथा हि—यदप्रयत्नानन्तरीयकं तन्नित्यमित्यत्र दुरापा व्याप्तिः । तडिदादेरप्रयत्नानन्तरीयकस्याप्यनित्यत्वात् । यद्यपि चाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेषु वस्तुनिष्ठो न कश्चिद्दोषस्तथापि परार्थानुमाने वचनगुणदोषानुसारेण वक्तुर्गुणदोषौ परीक्षणीयाविति भवत्येषां वाचनिकं दुष्टत्वमिति ।

एवमष्टादश स्पष्टं दृष्टान्तस्य व्यवस्थिताः ।
दोषाः सन्न्यायमाहात्म्याज्ज्ञातव्यास्तर्ककर्कशैः ॥७०५ ॥७९॥

अथोपनयनिगमनाभासौ लक्षयन्नाह—

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासाविति ॥ ८० ॥

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनमिति ह्युपनयनिगमनयोर्लक्षणमाचचक्षे तदतिक्रमेण तयोर्वचसी तदाभासावुपनयाभासो निगमनाभासश्च वेदितव्यावित्यर्थः ॥ ८० ॥

तत्रोपनयाभासं तावदुदाहरन्नाह—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति चेति ॥ ८१ ॥

इह कश्चन भ्रान्त्योपनयप्रयोगं रचयितुकामः साध्यधर्ममेव साध्यधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साधनधर्मम् । परिणामी च शब्द इत्युल्लेखेन

साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साध्यधर्मिणि कृतश्च कुम्भ इत्युल्लेखेन ताविमौ द्वावपि यथोक्ततल्लक्षणोल्लङ्घित्वादुपनयाभासाविति ॥ ८१ ॥

अथ निगमनाभासनिदर्शनमाह—

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात्कृतकः शब्द इति तस्मात्परिणामी कुम्भ इति चेति ॥ ८२ ॥

अत्रापि कश्चिन्मूढमतिस्तस्मिन्नेव प्रयोगे परिणामी शब्द इत्यादौ कृतकश्च शब्द इत्युपनयानन्तरं निगमनप्रयोगचिकीर्षया तस्मात्कृतकः शब्द इत्युल्लेखेन साधनधर्ममेव साध्यधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साध्यधर्मम् । तस्मात्परिणामी कुम्भ इत्युल्लेखेन वा साध्यधर्मं दृष्टान्तधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साध्यधर्मिणि । द्वावप्येतौ प्ररूपिततल्लक्षणाननुषंगित्वान्निगमनाभासाविति । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभासपञ्चकमपि तर्कणीयम् ।

अनुमानाभासमिदं पक्षाभासादिसंभवं वादे ।
नो वादिभिर्विधेयं जयलक्ष्मीसंगमाकाङ्क्षैः ॥ ७०६ ॥८२॥

इत्थमनुमानाभासं प्रबन्धेनाभिधायाधुना क्रमायातमागमाभासमाह—

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासमिति ॥ ८३ ॥

प्राग्लक्षितस्वरूपादाप्ताद्विपरीतोऽनाप्तस्तस्य संबन्धि यद्वचनं ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा ॥ ८३ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डखर्जूराः सन्ति त्वरितं गच्छत गच्छत शावका इति ॥ ८४ ॥

रागाक्रान्तो ह्यनाप्तः पुरुषः क्रीडापरवशः सन्नात्मनो विनोदार्थं किंचन वस्त्वन्तरमलभमानः शावकैरपि समं क्रीडाभिलाषेणेदं वाक्य-

मुच्चारयति । अथवा प्रयोजनान्तरनिबद्धमनोवृत्तिर्डिम्भकदर्थनामसहिष्णुर्द्वेषाक्रान्तः कश्चित्पुमानात्मीयस्थानात् डिम्भोच्चाटनाभिलाषेणैतद्वाक्यमभिधत्ते । एतस्माच्च वाक्यात्प्रवर्तमाना विप्रलम्भभाज एव जायन्ते । इत्याप्तोक्तेरन्यत्वादस्यागमाभासत्वम् ।

स्वरूपाभास एवं च प्रमाणस्य प्रदर्शितः ।
सम्यग्बोधाविधायित्वाद्धेयोऽयं नियमाद्बुधैः ॥ ७०७ ॥८४॥

अथ प्रमाणस्य संख्याभासोपदर्शनार्थमाह—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादि संख्यानं तस्य संख्याभासमिति ॥ ८५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद्धि प्रमाणस्य द्वैविध्यमुक्तम् । तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षानुमानेनैव प्रत्यक्षानुमानागमा एव प्रमाणमित्यादिकं **चार्वाकवैशेषिकसौगतसांख्यादि**तीर्थान्तरीयाणां संख्यानम् । तस्य पूर्वोक्तप्रमाणस्य संख्याभासं संख्याप्रतिरूपकम् । न खलु नास्तिकः परबुद्ध्यादिकमनुमानं विना प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तुं समर्थः । तस्यास्तद्गोचरत्वात् । अनुमानतस्तु तत्प्रतिपत्तिस्वीकारे दुर्वारः प्रमाणान्तराङ्गीकारः । तस्य तथा चाभ्युपगता प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति प्रमाणसंख्या संख्याभासतां नातिक्रामति । **सौगतकाणादकापिलनैयायिकप्राभाकरभाट्टा** अपि द्वित्रिचतुष्पञ्चषट्प्रमाणवादिनस्तर्काख्यं प्रमाणान्तरमन्तरेण स्वाभ्युपगतप्रमाणविशेषादेव साध्यसाधनयोर्न व्याप्तिमवसातुं पटीयांसः । प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्तस्याः । अतर्कप्रमाणतश्च तयोर्व्याप्त्यवसायस्वीकारे स्वाभ्युपगतप्रमाणसंख्याभङ्गप्रसङ्गस्तेषाम् । न च प्रत्याक्षादिष्वेव तर्कस्यानुप्रवेश इति मन्तव्यम् । तेभ्यस्तस्य स्वरूपादिभिः पार्थक्येन पुरा प्रतिष्ठितत्वात् । कृतं च विस्तरतः पराभ्युपगतप्रमाणसंख्याप्रत्याख्यानं द्वितीयपरिच्छेद इत्यलमिह प्रसंगेन ॥ ८५ ॥

अथ विषयाभासं प्रकाशयन्नाह—

सामान्यमेव विशेष एव तद्द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभास इति ॥ ८६ ॥

सामान्यमात्रं सत्ता द्वैतवादिनो, विशेषमात्रं सौगतस्य, तदुभयं च स्वतन्त्रं नैयायिकादेरित्यादिरेकान्तस्तस्य प्रमाणस्य विषयाभासः । न सम्यग्विषय इत्यर्थः । आदिशब्दान्नित्यमेवानित्यमेव तद्द्वितयं वा परस्परनिरपेक्षमित्याद्येकान्तपरिग्रहः । यथा च सामान्याद्येकान्तस्य न प्रमाणविषयत्वं तथा प्रागेव विषयपरिच्छेदे प्रपञ्चितमिति नात्र भूयान्प्रयासः ॥ ८६ ॥

फलाभासमाह—

अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात्फलम् । तस्य तदाभासमिति ॥ ८७ ॥

अभिन्नमेव प्रमाणात्फलं बौद्धाभ्युपगतम् । भिन्नमेव च नैयायिकादिस्वीकृतम् । तस्य प्रमाणस्य तदाभासं फलाभासमित्यर्थः । अत्यन्ताभेदे हि प्रमाणफलयोरिदं प्रमाणमिदं फलमिति विभागस्यानुपपत्तिः । प्रमाणमात्रस्यैव तात्त्विकत्वानुषंगात् । अप्रमाणव्यावृत्त्यफलव्यावृत्तिभ्यां पुनस्तयोर्विभागकल्पनायां प्रमाणान्तरव्यावृत्तिफलान्तरव्यावृत्तिभ्यामप्रमाणत्वाफलत्वयोरपि प्रसक्तिः । एकान्तभेदे पुनः प्रमाणफलयोर्विवक्षितपुरुषसंबन्धिप्रमाणस्यैव पुरुषान्तरसंबन्धिप्रमाणस्यापि विवक्षितं फलं प्रसज्येताविशेषात् । यत्रैवात्मनि यत्प्रमाणं समवेतं तत्फलमपि तत्रैवेति समवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमाणफलयोर्व्यवस्थासिद्धेर्नात्मान्तरप्रमाणस्य विवक्षितफलप्रसंग इति संगतं समवायस्य सर्वगतत्वाच्च सर्वात्मप्रत्यासत्तिसंभवेन व्यवस्थाहेतुत्वासिद्धेः । तस्मादेकान्तेनाभिन्नं भिन्नं च प्रमाणात्फलं तीर्थिकाभ्यु-

पगतं फलाभासमेव । एतच्च सर्वमत्रैव परिच्छेदे विस्तरतोऽभिहितमिति न भूयः प्रतन्यत इति ।

आभासानां स्वरूपं तदिदमविचलं किंचिदेवं प्रणीतं
ज्ञात्वा चैतत्समग्रं स्फुरितमतिगुणैर्वर्जनीयं स्वपक्षे ।
उद्भाव्यं त्वन्यपक्षे झगिति सहृदयप्राश्निकानां समक्षं
येन स्याच्छासनस्य त्रिजगति महतां माननीया यशःश्रीः ॥७०८॥

मूलतोऽत्र फलं तावत्प्रमाणस्य परीक्षितम् ।
आभासास्तत्स्वरूपादेर्दर्शितास्तदनन्तरम् ॥ ७०९ ॥

यस्याप्राप्य जिनेश्वरस्य समयारामोदरं सुन्दरं
भ्राम्यन्तः कुविकल्पदुस्तरमरुमार्गेषु दुस्तीर्थिकाः ।
मुह्यन्ति प्रमितिप्रमेयमितिषु क्षीणप्रमोदाश्चिरं
सारङ्गा मृगतृष्णिकास्विव स वः श्वःश्रेयसानि क्रियात् ॥ ७१० ॥

दूरादपास्य दुरितानि पुरार्जितानि
श्रीसुव्रतः प्रतनुतां कुशलानि देवः ।
यत्प्रक्रमाम्बुजयुगं सुधियः स्मरन्तः
किं नाम नैव परमं पदमाप्नुवन्ति ॥ ७११ ॥

श्रीसुव्रतक्रमयुगारुणकान्तिजाल-
किञ्जल्कपुञ्जपरिचुम्बनभृङ्गपत्नी ।
देवी नरेश्वरशतप्रणताङ्घ्रियुग्मा
भूयादभीप्सितकरीह सुदर्शना नः ॥ ७१२ ॥

यः क्षेत्रं कान्तिलक्ष्म्योरमृतरसमुचां यः कलानां निधानं
सद्वृत्तेषु प्रधानं य इह निरवधिस्तारकाणां पतिर्यः ।
नालीकानां न सोढा शिरसि कृतकरस्तुङ्गभूमीधराणा-
मज्ञानध्वान्तबन्धं विघटयतु स नः पूर्णचन्द्रो मुनीन्द्रः ॥७१३॥ ८७॥

इत्युपदेशपदप्रासादप्रद्योतनप्रदीपश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिपदसरसिजोपजीविना श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे फलस्वरूपनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

(ऐतावता प्रमाणतत्त्वं व्यवस्थाप्येदानीं नयतत्त्वं व्यवस्थापयन्ति—)

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥ १ ॥

....

... नैगमादिप्रभेद इति । ननु नयस्य प्रमाणोद्भेदेन लक्षणप्रणयनमयुक्तम् । स्वार्थव्यवसायकत्वेन तस्य प्रमाणस्वरूपत्वात् । तथा हि— नयः प्रमाणमेव स्वार्थव्यवसायकत्वादिष्टप्रमाणवत् । स्वार्थव्यवसायकस्याप्यस्य प्रमाणत्वानभ्युपगमे प्रमाणस्यापि तथाविधस्य प्रमाणत्वं न स्यादिति कश्चित् । तदसत् । नयस्य स्वार्थैकदेशनिर्णीतलक्षणत्वेन स्वार्थव्यवसायकत्वासिद्धेः । ननु नयविषयतया संमतोऽर्थैकदेशोऽपि यदि वस्तु तदा तत्परिच्छेदी नयः प्रमाणमेव । वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्वात्प्रमाणस्य । स न चेद्वस्तु तर्हि तद्विषयो नयो मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तस्यावस्तुज्ञानविषयत्वलक्षणत्वादिति चेत् । तदप्यवद्यम् । अर्थैकदेशस्य वस्तुत्वावस्तुत्वपरिहारेण वस्त्वंशतया प्रतिज्ञानात् । तथा चावाचि विपश्चिद्भिः—

'नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधैः ।
नासमुद्रः समुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते ॥
तन्मात्रस्य समुद्रत्वे शेषांशस्यासमुद्रता ।
समुद्रबहुता (त्वं) वा स्यात्तच्चेत्कास्तु समुद्रवित् ॥' इति ।

१ रत्नाकरावतारिकात इदमवतरणमुद्धृतम् । २ त.श्लो.वा. पृ. ११८श्लो. ५–६.

यथैव हि समुद्रांशस्य समुद्रत्वे शेषसमुद्रांशानामसमुद्रत्वप्रसंगात्समुद्रबहुत्वापत्तेर्वा तेषामपि प्रत्येकं समुद्रत्वात् । तस्यासमुद्रत्वे वाऽशेषसमुद्रांशानामप्यसमुद्रत्वात्कचिदपि समुद्रव्यवहारायोगात्समुद्रांशः समुद्रांश एवोच्यते । तथा स्वार्थैकदेशो नयस्य न वस्तु, स्वार्थैकदेशान्तराणामवस्तुत्वप्रसंगाद्वस्तुबहुत्वानुषक्तेर्वा । नाप्यवस्तु, विशेषांशानामप्यवस्तुत्वेन कचिदपि वस्तुव्यवस्थानुपपत्तेः । किं तर्हि वस्त्वंश एवासौ तादृक्प्रतीतेर्बाधकाभावात् । ततो वस्त्वंशे प्रवर्तमानो नयः स्वार्थैकदेशव्यवसायलक्षणो न प्रमाणम् । नापि मिथ्याज्ञानमिति । ननु च यथांशो न वस्तु नाप्यवस्तु किं तर्हि वस्त्वंश एवेति मतं, तथांशी न वस्तु नाप्यवस्तु, तस्यांशित्वादेव वस्तुनोऽशांशिसमूहलक्षणत्वात् । ततोऽशेष्विव प्रवर्तमानं ज्ञानमंशिन्यपि नयोऽस्तु । नो चेद्यथा यथा तत्र प्रवृत्तं ज्ञानं प्रमाणं तथांशेष्वपि, विशेषाभावात् । तथोपगमे च न प्रमाणादपरो नयः समस्ति । तदुक्तम्—

'यथांशिनि प्रवृत्तस्य ज्ञानस्येष्टा प्रमाणता ।
तथांशेष्वपि किं न स्यादिति मानात्मको नयः' ॥ इति ।

एतदप्ययुक्तम् । यतो गुणीभूताखिलांशोंऽशिनिर्ज्ञानं नय एव, तत्र द्रव्यार्थिकनयस्य व्यापारात् । प्रधानभावार्पितसकलांशे तु प्रमाणमिति नानिष्टापत्तिः । अंशिमात्रज्ञानस्य प्रमाणत्वानभ्युपगमात् । ततः प्रमाणादपर एव नय इति । तथा चोक्तम्—

'अंशिन्यपि हि निःशेषधर्माणां गुणतागतौ ।
द्रव्यार्थिकनयस्यैव व्यापारान्मुख्यरूपतः ॥
धर्मिधर्मसमूहस्य प्राधान्यार्पणया विदः ।
प्रमाणत्वेन निर्णीतेः प्रमाणादपरो नयः ॥' इति ।

१ त. श्लो. वा. पृ. १२३ श्लो. १८.
२ त. श्लो. वा. पृ. १२३ श्लो. १९-२०-

नन्वेवमप्रमाणात्मको नयः कथं सम्यक्प्रतिपत्तिनिबन्धनं स्यान्मिथ्याज्ञानवत् । तथा हि—प्रमाणादपरश्चेन्नयस्तर्ह्यप्रमाणमेवासावितरथा व्याघातः । सकृदेकस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वनिषेधासंभवात्, प्रमाणत्वनिषेधिना प्रमाणविधानादप्रमाणत्वविरोधाभावादिति । तदपि न पीडाकरम् । प्रमाणैकदेशस्य राश्यन्तरस्य सद्भावात् । न खलु नयस्य प्रमाणत्वमेव प्रमाणादेकान्तेनाभिन्नस्यानिष्टेः । नाप्यप्रमाणत्वम् । भेदस्यैवानभ्युपगमात्, देशदेशिनोः कथंचिद्भेदस्य साधनात् । येनात्मना प्रमाणात्तदेकदेशस्य भेदस्तेनाप्रमाणत्वम् । येन त्वभेदस्तेन प्रमाणत्वमेव स्यादिति चेत् । हन्त । किमनिष्टं देशतः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोर्नयस्येष्टत्वात्सामस्त्येन तन्निषेधात्समुद्रैकदेशस्य तथा समुद्रत्वासमुद्रत्वनिषेधवत् । यथोक्तम्—

'[1]नाप्रमाणं प्रमाणं वा नयो ज्ञानात्मको मतः ।
स्यात्प्रमाणैकदेशस्तु सर्वथाप्यविरोधतः ॥' इति ।

ननु कात्स्न्येन प्रमाणं नयः संवादकत्वात्स्वेष्टप्रमाणवदिति चेत् । मैवं वादीः । नयस्यैकदेशेन संवादकत्वात्कात्स्न्येन तदसिद्धेः । कथमेवं प्रत्यक्षादेस्तत्प्रमाणत्वासिद्धिः। तस्यैकदेशेन संवादकत्वादिति चेत् । न । कतिपयपर्यायात्मकद्रव्ये प्रत्यक्षादेः संवादकत्वोपगमात् । एवंविधस्यैव सकलादेशित्वस्य प्रमाणतया पूर्वसूरिभिरभिधानात् 'सकलादेशः प्रमाणाधीन' इति । न च सकलादेशित्वमेव सत्यत्वम् । विकलादेशिनो नयस्यासत्त्वप्रसंगात् । न च नयोऽपि सकलादेशी 'विकलादेशो नयाधीन' इति वृद्धवचनात् । नाप्यसत्यो नयः । सुनिश्चितासंभवाद्बाधकत्वात्प्रमाणवत् ।

[1] त. श्लो. पृ. १२३ श्लो. २१.

तदेवं नयस्य प्रमाणाद्भेदेन प्रसिद्धेस्तल्लक्षणप्रणयनमनुपपन्नमेवेति ।

तथा च—

श्रुतार्थांशांश एवेह योऽभिप्रायः प्रवर्तते ।
इतरांशाप्रतिक्षेपी स नयः सुव्यवस्थितः ॥ ७१४ ॥
इति नयनगरद्वारे मङ्गलकलशोपमं प्रथमसूत्रम् ।
सद्युक्तिसुधानिभृतं सुवर्णघटितं चिरं स्थेयात् ॥ ७१५ ॥ १ ॥

उक्तं नयस्य सामान्यलक्षणमिदानीं नयाभासस्य तद्दर्शयितुमाह—

स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभास इति ॥ २ ॥

स्वाभिप्रेतात्स्वगोचरीकृतादंशाच्छ्रुतार्थस्यैकदेशादितरांशापलापी, अपरैकदेशप्रतिक्षेपी पुनःशब्दो नयादस्य विशेषं द्योतयति । नयाभासो नयप्रतिबिम्बमात्रं दुर्नय इत्यर्थः । यथा तीर्थिकानां नित्याद्येकान्तप्रदर्शकं सकलं वाक्यमिति ॥ २ ॥

अथ नयप्रकारसूचनायाह—

स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकार इति ॥ ३ ॥

स प्राकरणिको नयो व्यासो विस्तरः समासः संक्षेपस्ताभ्यां द्विप्रकारो व्यासनयः समासनयश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यासनयप्रकारप्रकाशनायाह—

व्यासतोऽनेकविकल्प इति ॥ ४ ॥

व्यासतो विस्तरतो यो नयः सोऽनेकविकल्पोऽनेकप्रकारः । एकांशे गोचरस्य हि प्रतिपत्त्रभिप्रायविशेषस्य नयस्वरूपत्वमभिहितम् । ततश्चानन्तांशात्मके वस्तुन्येकैकांशपर्यवसायिनो यावन्तः प्रतिपत्तृणामभिप्रायास्तावन्तो नयास्ते च (नियतसंख्यया संख्यातुं न शक्यन्त इति व्यासतो नयस्यानेकप्रकारत्वमुक्तम्) ॥ ४ ॥

सामान्यतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति ॥ ५ ॥

........स्य पृथक्त्वेन द्रव्यादनुपपत्तितः सादृश्यपरिणामस्य तथा व्यञ्जनपर्यायान्वैसादृश्यविवर्तस्य विशेषस्य च पर्यायोऽन्तर्भावाद्विभाव्येत । द्वौ तन्मूलं नयाविति । सामान्यस्येति, ऊर्ध्वतासामान्यस्येत्यर्थः । सादृश्यपरिणामस्येति तिर्यक्सामान्यस्येत्यर्थः । तन्मूलमिति तेषां नैगमादीनां मूलम् । एतेन नामादिचतुष्टयद्वारतो द्रव्यक्षेत्रादिचतुष्टयद्वारतश्च तन्मूलनयचतुष्टयप्रसंजनं प्रत्युक्तम् । नामादीनां द्रव्यक्षेत्रादीनां च द्रव्यपर्याययोरेवान्तर्गतत्वादिति ।

तदित्थं न्यायतः सिद्धौ द्रव्यपर्यायगोचरौ ।
द्वावेव नैगमादीनां मूलभूतौ नयाविह ॥ ७१६ ॥ ५ ॥

अथ द्रव्यार्थिकभेदाविर्भावनायाह—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात्त्रेधेति ॥ ६ ॥

आद्यो द्रव्यार्थिकनयः ॥ ६ ॥

तत्र नैगमप्ररूपणायाह—

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगम इति ॥ ७ ॥

धर्मयोः पर्याययोर्धर्मिणोर्द्रव्यपर्याययोश्च समुच्चयः प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं योऽभिप्रायः स एवंरूपः । नैके गमा बोधमार्गा यस्यासौ नैकगमोऽनेकमार्गोऽनेकप्रकार इति निरुक्तान्नैगमो नैगमनामाऽनयोर्द्रव्यार्थिकस्य प्रथमो भेदः । एवं धर्मद्वयविषयो धर्मियुग्मगोचरो धर्मधर्म्यालम्बनश्चेति त्रिभेदत्वं नैगमस्योक्तं भवति । एतेन गुणगुणिनोरवयवावयविनोः क्रियाक्रियावतोर्जातितद्वतोश्च प्रधानोपसर्जनभावेनाभिसंधिर्नैगम इत्यप्ययुक्तं द्रष्टव्यम् । गुणगुण्यादीनां धर्मधर्मिणोरेवान्तर्भावात् ॥ ७ ॥

अथास्योदाहरणत्रयीं सूत्रत्रयेणाह—

सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोरिति ॥ ८ ॥

प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणमितीहोत्तरत्र च सूत्रद्वये योगः । अत्र च चैतन्याख्यस्य व्यञ्जनपर्यायस्य प्राधान्येन विवक्षणं विशेष्यत्वात् । सत्ताख्यस्य तु व्यञ्जनपर्यायस्योपसर्जनभावेन तस्य चैतन्यविशेषणत्वादिति सुस्पष्ट एवायं धर्मद्वयगोचरो नैगमस्य प्रथमो भेदः ॥ ८ ॥

वस्तुपर्यायवद्द्रव्यमिति धर्मिणोरिति ॥ ९ ॥

अत्र हि पर्यायवद्द्रव्यं वस्तु वर्तत इति विवक्षायां पर्यायवद्द्रव्याख्यस्य धर्मिणो विशेष्यत्वेन प्राधान्यम् । वस्त्वाख्यस्य तु विशेषणत्वेन गौणत्वम् । यद्वा किं वस्तुपर्यायवद्द्रव्यमिति विवक्षायां वस्तुनो विशेष्यत्वात्प्राधान्यं पर्यायवद्द्रव्यस्य विशेषण—त्वाद्गौणत्वमिति धर्मियुग्मगोचरोऽयं नैगमस्य द्वितीयो भेदः ॥ ९ ॥

क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोरिति ॥ १० ॥

अत्र हि विषयासक्तजीवाख्यस्य धर्मिणो मुख्यता, विशेष्यत्वात् । सुखलक्षणस्य तु धर्मस्याप्रधानता, तद्विशेषणत्वेनोपात्तत्वादिति धर्मधर्म्यालम्बनोऽयं नैगमस्य तृतीयो भेदः । न चास्यैवंप्रमाणकत्वानुपङ्गो धर्मधर्मिणोः प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरसंभवात् । तयोरन्यतर एव हि नैगमनयेन प्रधानतयानुभूयते प्राधान्येन द्रव्यपर्यायद्वयात्मकं चार्थमनुभवद्विज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नान्यत् ।

तदुक्तम्—

'[1]प्रमाणात्मक एवायमुभयग्राहकत्वतः ।
इत्ययुक्तमिह ज्ञप्तेः प्रधानगुणभावतः ॥

---

१ त. श्लो. वा. पृ. २६९ श्लो. २२.

प्राधान्येनोभयात्मानमर्थं गृह्णद्विवेदनम् ।
प्रमाणं नान्यदित्येतत्प्रपञ्चेन निवेदितम् ॥ ' इति ।

अन्ये पुनरित्थं नैगमस्य त्रैविध्यमभिसंधाय नवधा तं वर्णयांबभूवुः । तथा हि—पर्यायनैगमो द्रव्यनैगमो द्रव्यपर्यायनैगमश्चेति त्रयो मूलभेदाः । तत्र प्रथमस्त्रेधा । अर्थपर्यायद्वयनैगमो व्यञ्जनपर्यायद्वयनैगमोऽर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमश्चेति । द्वितीयो द्वेधा शुद्धाशुद्धद्रव्यनैगमोऽशुद्धद्रव्यद्वयनैगमश्चेति । तृतीयश्चतुर्धा शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः, शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायनैगमः, अशुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः, अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायनैगमश्चेति .... णी पुरुष इत्यशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायनैगमः । अत्र पुरुषस्याशुद्धद्रव्यस्य विशेष्यत्वान्मुख्यत्वम् । गुणित्वस्य तु व्यञ्जनपर्यायस्य तद्विशेषणत्वादमुख्यत्वम् । गुणित्वपुरुषयोः सर्वथा पार्थक्याभिसंधिः पुनरेतदाभास इति । भवन्ति चात्र पूर्वाचार्यकारिकाः—

'तत्र पर्यायगस्त्रेधा नैगमो द्रव्यगो द्विधा ।
द्रव्यपर्यायगः प्रोक्तश्चतुर्भेदो ध्रुवं बुधैः ॥
अर्थपर्याययोस्तावद्गुणमुख्यस्वभावतः ।
क्वचिद्वस्तुन्यभिप्रायः प्रतिपत्तुः प्रजायते ॥
यथा प्रतिक्षणध्वंसिसुखसंविच्छरीरिणः ।
इति सत्तार्थपर्यायो विशेषणतया गुणः ॥
संवेदनार्थपर्यायो विशेष्यत्वेन मुख्यताम् ।
प्रतिगच्छन्नभिप्रेतो नान्यथैवं वचोगतिः ॥
सर्वथा सुखसंवित्त्योर्नानात्वेऽभिमतिः पुनः ।
स्वाश्रया चार्थपर्यायनैगमाभो प्रतीतितः ॥
कश्चिद्व्यञ्जनपर्यायो विषयीकुरुतेऽञ्जसा ।
गुणप्रधानभावेन धर्मिण्येकत्र नैगमः ॥

१ त. श्लो. वा. पृ. २६९ श्लो. २३. २ त. श्लो ,. पृ. २६९.

सच्चैतन्यं नरीत्येवं सत्त्वस्य गुणभावतः ।
प्रधानभावतश्चापि चैतन्यस्याभिसिद्धितः ॥
तयोरत्यन्तभेदोक्तिरन्योन्यं स्वाश्रयादपि ।
ज्ञेयो व्यञ्जनपर्यायनैगमाभो विरोधतः ।
अर्थव्यञ्जनपर्यायौ गोचरीकुरुते परः ।
धार्मिके सुखजीवित्वमित्येवमनुरोधतः ॥
भिन्ने तु सुखजीवित्वे योऽभिमन्येत सर्वथा ।
सोऽर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमाभास एव नः ॥
शुद्धद्रव्यमशुद्धं च तथाभिप्रैति यो नयः ।
स तु नैगम एवेह संग्रहव्यवहारजः ॥
सद्द्रव्यं सकलं वस्तु तथान्वयविनिश्चयात् ।
इत्येवमवगन्तव्यस्तद्भिदोक्तिस्तु दुर्नयः ॥
यस्तु पर्यायवद्द्रव्यं गुणवद्वेति निर्णयः ।
व्यवहारनयाज्जातः सोऽशुद्धद्रव्यनैगमः ॥
तद्भेदैकान्तवादस्तु तदाभासोऽनुमन्यते ।
तथोक्तेर्बहिरन्तश्च प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥
शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमोऽस्ति परो यथा ।
सत्सुखं क्षणिकं शुद्धं संसारेऽस्मिन्नितीरणम् ॥
सत्त्वं सुखार्थपर्यायाद्भिन्नमेवेति संमतिः ।
दुर्नीतिः स्यात्सबाधत्वादिति नीतिविदो विदुः ॥
गोचरीकुरुते शुद्धो द्रव्यव्यञ्जनपर्ययौ ।
नैगमोऽन्यो यथा सच्चित्सामान्यमिति निर्णयः ॥
सच्चित्सामान्ययोर्भेदं सर्वथा यानुमन्यते ।
दुर्नीतिरेव मन्तव्या सा मनीषा मनीषिभिः ॥
क्षणमेकं सुखी जीवो विषयीति विनिश्चयः ।

१ एतच्छ्लोकमेकं तु नोपलभ्यते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ।

विनिर्दिष्टोऽर्थपर्यायाशुद्धद्रव्यगनैगमः ॥
सुखजीवभिदोक्तिस्तु सर्वथा मानबाधिता ।
दुर्नीतिरेव बोद्धव्या शुद्धबोधैरसंशयाम् ॥
विद्यते चापरोऽशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्ययौ ।
अर्थीकरोति यः सोऽत्र नागुणीति निगद्यते ॥
भेदाभिसंधिरत्यन्तं प्रतीतेरपलापतः ।
पूर्ववन्नैगमाभासः प्रत्येतव्यौ तयोरपि ।
नवधा नैगमस्यैवं ख्यातेः पञ्चदशोदिताः ।
नयाः प्रतीतिमारूढाः संग्रहादिनयैः सह ॥ ' इति ।

एते च नवापि नैगमनयभेदा अस्मदुक्तनैगमनयभेदत्रयमध्य एवावतरन्तीति न पृथक् सूत्रिताः । तथा हि—पर्यायनैगमस्तावत्त्रिविधोऽपि धर्मद्वयविषयाख्ये नैगमप्रथमभेदेऽन्तर्भवति । द्रव्यनैगमस्तु द्विभेदोऽपि धर्मियुग्मगोचराख्ये नैगमद्वितीयभेदेऽनुप्रविशति । द्रव्यपर्यायनैगमः पुनश्चतुःप्रकारोऽपि धर्मधर्म्यालम्बनाख्ये नैगमतृतीयभेदे निमज्जतीति । एवं चैतद्व्यवस्थितम् ।

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च विवक्षणम् ।
गुणप्रधानभावेन नैगमस्तद्विदां मतः ॥ ७१७ ॥

अथवेदं नैगमस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् । ' अनिष्पन्नार्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ' इति । निगमो हि संकल्पस्तत्र भवस्तत्प्रयोजनो वा नैगमः । यथा कश्चित्पुरुषो गृहीतकुठारः पथि गच्छन्किमर्थं भवान् गच्छतीति केनचित्पृष्टः प्रतिवक्ति प्रस्थमानेतुमिति । एधोदकाद्याहरणे वा कश्चित्पुमान्व्याप्रियमाणः किं करोति भवानिति केनापि पर्यनुयुक्तः प्राह ओदनं पचामीति । न च प्रस्थपर्याय ओदनो वा निष्पन्नस्तन्निष्पत्तये संकल्पमात्रे प्रस्थादिव्यवहारात् । यथोक्तम्—

' संकल्पो निगमस्तत्र भवोऽयं तत्प्रयोजनः ।

---

१ त. श्लो. वा. पृ. २६९ श्लो. १८.

तथा प्रस्थादिसंकल्पस्तदभिप्राय इष्यते ॥ ' इति ।

इत्येष नैगमनयः कथितोऽत्र किंचित्
द्रव्यार्थिकप्रथमभेदतया प्रतीतः ।
अस्य स्वरूपमखिलं श्रुतकेवलिभ्यः
शक्तः परः कथयितुं निपुणोऽपि नैवम् ॥ ७१८ ॥ १० ॥

अथ नैगमाभासं कथयन्नाह—

धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसंधिर्नैगमाभास इति ॥ ११ ॥

धर्मद्वयमादिर्येषां ते धर्मद्वयादयस्तेषां धर्मद्वयादीनां धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्मिद्वयानामित्यर्थः । ऐकान्तिकपार्थक्याभिसंधिरात्यान्तिकभेदाभिप्रायो नैगमाभासो नैगमदुर्नय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

यथात्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिरिति ॥ १२ ॥

इयं सत्त्वचैतन्यलक्षणयोर्धर्मयोरैकान्तिकभेदेनोक्तिर्नैगमाभासत्वेन दर्शिता । आदिशब्दाद्वस्त्वाख्यपर्यायवद्द्रव्याख्ययोर्धर्मिणोः सुखजीवलक्षणयोर्धर्मधर्मिणोश्च सर्वथा पार्थक्येन कथनं तदाभासत्वेन द्रष्टव्यम् । नैयायिकवैशेषिकयोर्दर्शनं चैतदाभासतया ज्ञेयम् । प्रमाणबाधितं धर्मधर्म्यादीनामैकान्तिकभेदं पुरःसरीकृत्य तस्य प्रवृत्तत्वात् । प्रमाणबाधा च धर्मधर्म्यादिविषयस्य सर्वथा भेदस्य प्रागेव विषयपरिच्छेदे दर्शितेति ॥ १२ ॥

उक्तो नैगमाभासः संप्रति संग्रहनयस्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रह इति ॥ १३ ॥

सामान्यमात्रमशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं गृह्णातीत्येवंशीलः सामान्यमात्रग्राही परामर्शः प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषः । सम्–एकी-

भावेन पिण्डीभूततया विशेषराशिं गृह्णातीति संग्रहः । संग्रहनामा नयो द्रव्यार्थिकाख्यमूलनयस्य द्वितीयो भेदः । इदमुक्तं भवति-स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद्ग्रहणं स संग्रहनय इति । तदुक्तम्—

'ऐकध्येन विशेषाणां ग्रहणं संग्रहो नयः ।
स्वजातेरविरोधेन दृष्टेष्टाभ्यां कथंचन ॥
समेकीभावसम्यक्त्वे वर्तमानो हि गृह्यते ।
निरुक्त्या लक्षणं तस्य तथा सति विभाव्यते ॥'

ऐकध्येनेति एकत्वेन । एतच्च विशेषणं श्रुतप्रमाणस्य संग्रहत्वव्यपोहाय श्रुतप्रमाणेनैकतया समस्तार्थग्रहणाभावान्नानेकात्मकाशेषार्थविषयतया तस्य समर्थनात् । संग्रहस्य त्वेकत्वार्पणे सर्वार्थपरिच्छेदकत्वात्सम एकीभावार्थत्वात् .... ॥१३॥

(अमुं भेदतो दर्शयन्ति—

अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च ॥ १४ ॥

तत्र परसंग्रहमाहुः—

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥ १५ ॥

परामर्श इत्यग्रेतनेऽपि योजनीयम् ॥ १५ ॥

उदाहरन्ति—

विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

अस्मिन्नुक्ते हि सदितिज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां संगृह्यते ॥ १६ ॥

एतदाभासमाहुः—

१ त. श्लो. वा. पृ. २७० श्लो. ४९-५०.

सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षाणस्तदाभासः ॥ १७ ॥

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानो हि परामर्शविशेषः संग्रहाख्यां लभते, न चायं तथेति तदाभासः ॥ १७ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सत्तैव तत्त्वं ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् ॥ १८ ॥

अद्वैतत्वादिदर्शनान्यखिलानि सांख्यदर्शनं चैतदाभासत्वेन प्रत्येयम्। अद्वैतवादस्य सर्वस्यापि दृष्टेष्टाभ्यां विरुद्ध्यमानत्वात् ॥ १८ ॥

अथापरसंग्रहमाहुः—

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥१९॥

द्रव्यत्वमादिर्येषां पर्यायत्वप्रभृतीनां तानि तथा, अवान्तरसामान्यानि सत्ताख्यमहासामान्यापेक्षया कतिपयव्यक्तिनिष्ठानि तद्भेदेषु द्रव्यत्वाद्याश्रयभूतविशेषेषु द्रव्यपर्यायादिषु गजनिमीलिकामुपेक्षाम् ॥ १९ ॥

उदाहरन्ति—

धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा ॥ २० ॥

अत्र द्रव्यं द्रव्यमित्यभिन्नज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वात्मकत्वेनैक्यं षण्णामपि धर्मादिद्रव्याणां संगृह्यते । आदिशब्दाच्चेतनाचे) तनपर्यायाणां सर्वेषामेकत्वं पर्यायत्वाविशेषादित्यादीन्यप्युदाहरणानि सूचितानीति ॥ २० ॥

अत्रैतदाभासमाह—

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निह्नुवानस्तदाभास इति ॥ २१ ॥

तदाभासोऽपरसंग्रहाभासः । शेषं सुगमम् । विशेषेष्वौदासीन्यं समाश्रयमाणो ह्यभिप्रायविशेषोऽपरसंग्रहत्वेन लक्षितः । यः पुनर्द्रव्यत्वादीनि स्वीकुर्वाणोऽपि तद्विशेषानपह्नुते स तदाभासः प्रतीतिविरोधादिति ॥ २१ ॥

उदाहरणमाह—

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिरिति ॥ २२ ॥

एतद्धि वाक्यं द्रव्यत्वस्यैव तात्त्विकतां प्रख्यापयति । तद्विशेषभूतानि तु धर्मादिद्रव्याण्यपह्नुत इत्यपरसंग्रहाभासनिदर्शनत्वेन दर्शितम् । तथा धर्मत्वमेवाधर्मत्वमेवाकाशत्वमेव कालत्वमेव पुद्गलत्वमेव जीवत्वमेव तत्त्वम् । ततोऽर्थान्तरभूतानां धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यानां विशेषाणामनुपलम्भात् । एवं पर्यायत्वमेव तत्त्वम् । तद्व्यतिरिक्तपर्यायाणामनुपलब्धेः क्रमभाविपर्यायत्वमेव । तस्माद्भिन्नानां क्रमभाविपर्यायविशेषाणामदर्शनात्सहभाविगुणत्वमेव तत्त्वम् । ततः पृथग्भूतानां सहभाविपर्यायस्वरूपाणां गुणानां प्रमाणतोऽप्रतिपत्तेरित्येवमादीन्यप्यपरसंग्रहाभासोदाहरणान्यादिशब्दात्सूचितानि द्रष्टव्यानि । सर्वत्र चापरसंग्रहाभासत्वे कारणं प्रमाणविरोध एवावधारणीयः । द्रव्यत्वपर्यायत्वादिसामान्येभ्यः कथंचिदर्थान्तरभूतानां तद्विशेषाणां द्रव्यपर्यायादीनामपि प्रमाणबलतत्तात्त्विकत्वेन विषयपरिच्छेदे व्यवस्थापितत्वात् । एवमपरापरद्रव्यपर्यायभेदप्रभेदसामान्यमेव तात्त्विकानीत्यभिप्रायाः सर्वेऽप्यपरसंग्रहाभासाः प्रत्येयाः प्रतीत्यविरुद्धस्यैवापरसंग्रहप्रपञ्चस्यावस्थिततत्वादिति ।

एवं च संग्रहनयः परिदर्शितोऽत्र
साभास एष निजभेदसमन्वितश्च ।
अस्यातिविस्तरगतं तु यदस्ति रूपं
तद्गौतम[1]प्रभृतयो गदितुं समर्थाः ॥ ७१९ ॥ २२ ॥

अथ द्रव्यार्थिकतृतीयभेदं व्यवहारनयं निरूपयितुकामः प्राह—

संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसंधिना क्रियते स व्यवहार इति ॥ २३ ॥

अयमर्थः—संग्रहगृहीतान्सत्त्वाद्यर्थान्विधाय न तु निषिध्य यः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारनयस्तज्ज्ञैः कीर्त्यते, यदाह—

'[2]संग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकः ।
यो व्यवहारो विभागः स्याद्व्यवहारो नयः स्मृतः ॥'

इति ॥ २३ ॥

अस्योदाहरणमाह—

यथा यत्सत्तद्द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिरिति ॥ २४ ॥

अत्रापरसंग्रहगोचरीकृतस्य सन्मात्रस्य विधिपूर्वकमवहरणं कृतम् । परसंग्रहो हि सर्वं चेतनाचेतनस्वभावं वस्तुजातं सदित्येकरूपतया संगृह्णाति । व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रैति यत्सत्तद्द्रव्यं पर्यायो वेति । आदिशब्दादपरसंग्रहगृहीतार्थविभागकारिव्यवहारनयोदाहरणानि.... ....

[[3]आदिशब्दादपरसंग्रहगृहीतार्थगोचरव्यवहारोदाहरणं दृश्यम् । यद्द्रव्यं तज्जीवादि षड्विधं, यः पर्यायः स द्विविधः—क्रमभावी सहभावी चेति । एवं यो जीवः स मुक्तः संसारी च, यः क्रमभावी पर्यायः स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्चेत्यादि ॥ २४ ॥

---

१ गौतमगणधरादयः ।

२ त. श्लो. पृ. २७१ श्लो. ५८.

३ रत्नाकरावतारिकाया उद्धृतम् ।

एतदाभासं वर्णयन्ति—

यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायप्रविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

यः पुनः परामर्शविशेषः कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविवेकं मन्यते सोऽत्र व्यवहारदुर्नयः प्रत्येयः ॥ २५ ॥

उदाहरन्ति—

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागं कल्पनारोपितत्वेनापह्नुते, अविचारितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रविभागमात्रं तु स्थूललोकव्यवहारोऽनुयायितया समर्थयत इत्यस्य दर्शनं व्यवहारनयाभासतयोपदर्शितम् ॥ २६ ॥

द्रव्यार्थिकं त्रेधाऽभिधाय पर्यायार्थिकं प्रपञ्चयन्ति—

पर्यायार्थिकश्चतुर्धा, ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवंभूतश्च ॥ २७ ॥

एषु ऋजुसूत्रं तावद्वितन्वन्ति—

ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्राय ऋजुसूत्रः ॥ २८ ॥

ऋजु अतीतानागतकालक्षणलक्षणकौटिल्यवैकल्यात्प्राञ्जलम् । अयं हि द्रव्यं सदपि गुणीभावान्नार्पयति पर्यायांस्तु क्षणध्वंसिनः प्रधानतया दर्शयतीति ॥ २८ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ २९ ॥

अनेन हि वाक्येन क्षणस्थायिसुखाख्यं पर्यायमात्रं प्राधान्येन प्रद-

र्थ्यते, तदधिकरणभूतं पुनरात्मद्रव्यं गौणतया नार्प्यते । आदिशब्दाद्दुःखपर्यायोऽधुनाऽस्तीत्यादिकं प्रकृतनयनिदर्शनमभ्यूहनीयम् ॥२९॥

ऋजुसूत्राभासं ब्रुवते—

सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः ॥ ३० ॥

सर्वथा गुणप्रधानभावाभावप्रकारेण तदाभास ऋजुसूत्राभासः ॥३०॥

उदाहरन्ति—

यथा तथागतमतम् ॥ ३१ ॥

तथागतो हि प्रतिक्षणविनश्वरान्पर्यायानेव पारमार्थिकतया समर्थयते, तदाधारभूतं तु प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणप्रसिद्धं त्रिकालस्थायि द्रव्यं तिरस्कुरुत इत्येतन्मतं तदाभासतयोदाहृतम् ।]

'कार्यकारणता नास्ति ग्राह्यग्राहकतापि वा ।
वाच्यवाचकता चेति क्वार्थसाधनदूषणम् ॥
लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ।
क्वैवं सिद्ध्येद्यदाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाम् ॥
सामानाधिकरण्यं क्व विशेषणविशेष्यता ।
साध्यसाधनभावो वा क्वाधाराधेयतापि च ॥
संयोगो विप्रयोगो वा क्रियाकारणसंस्थितिः ।
सादृश्यं वैसादृश्यं वा स्वसन्तानेतरस्थितिः ॥
समुदायः क्वचित्प्रेत्यभावादि द्रव्यनिह्नवे ।
बन्धमोक्षव्यवस्था वा सर्वथेष्टाऽप्रसिद्धितः' ॥ इति ।

प्रपञ्चेन तु तथागतमतकदर्थनं प्रागेव व्यधायीत्यलमिहातिप्रयत्नेन ।

ऋजुसूत्रनयः सोऽयं स्वाभाससमन्वितः प्रकटितोऽत्र ।
पर्यायार्थिकभेदं कुशलाः कथयन्ति तत्प्रथमम् ॥ ७२० ॥३१॥

अपर्यायार्थिकद्वितीयभेदं शब्दनयमुपदर्शयन्नाह—

---

1 त. श्लो. पृ. २७१–२७२.

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्द इति ॥ ३२ ॥

कालादिभेदेन कालकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गभेदेन । यद्वाचि–

'कालादिभेदतोऽर्थस्य भेदं यः प्रतिपादयेत् ।
सोऽत्र शब्दनयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः ॥' इति ॥ ३२ ॥

अस्योदाहरणमाह—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिरिति ॥ ३३ ॥

अत्रातीतभविष्यवर्तमानलक्षणकालत्रयभेदात्कनकाचलस्य भेदं शब्दनयः प्रतिपद्यते । द्रव्यरूपतया पुनरभेदममुष्योपेक्षते । एवं 'विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता'इत्यपि कालभेदेनार्थभेदे शब्दनयस्योदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र हि विश्वदृश्वेत्यनेन तनयस्यातीतकालता ख्याप्यते । जनितेत्यनेन तु भविष्यत्कालतेति सुव्यक्तः कालभेदादस्य भेदः । पुनर्वैयाकरणमतानुसारिणो 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' इति सूत्रार्थमनुसंधाय कालभेदेऽप्यत्रैकमेव पदार्थमाद्रियन्ते, 'यो विश्वं द्रक्ष्यति सोऽस्य पुत्रो जनिता'इति भविष्यत्कालेनातीतकालस्याभेदाभिमननात्तथा व्यवहारदर्शनात् । तदुक्तम्—

'विश्वदृश्वाऽस्य जनिता सूनुरित्येकमादृताः ।
पदार्थं कालभेदेऽपि व्यवहारानुरोधतः ॥' इति ।

न ते शब्दनयस्वरूपाभिज्ञाः कालभेदेऽप्यर्थस्य भेदप्रतिज्ञाने रावणशङ्खचक्रवर्तिनोरप्यतीतानागतकालयोरेकत्वापत्तेः । 'आसीद्रावणो राजा शङ्खचक्रवर्ती भविष्यति'इति शब्दयोर्भिन्नविषयत्वान्नैकार्थतेति चेत् । एवं तर्हि विश्वदृश्वा जनितेत्यनयोरप्येकार्थता मा भूद्भिन्नविषयत्वादेव ।

१ त. श्लो. वा. पृ. २७२ श्लो. ६८. २ पाणि. सू. ३।४।१. ३ त. श्लो. पृ. २७२ श्लो. ६९. ४ स्या. र. पृ. २७३पं. ११.

न हि विश्वं दृष्टवानिति विश्वदृश्वेतिशब्दस्य योऽर्थोऽतीतः कालः स जनितेति शब्दस्य पुत्रस्य भाविनोऽतीतत्वविरोधादतीतकालस्याप्यनागतत्वाध्यारोपादेकार्थताभिप्रेतेति चेत् । तर्हि न परमार्थतः कालभेदेऽप्यभिन्नार्थव्यवस्था । ततः शब्दनयस्वरूपं जिज्ञासुभिः कालभेदाद्ध्वनीनामर्थभेदः शब्दनये स्वीकार्यः । तदभेदं तु प्रति तस्योपेक्षैव कक्षीकर्तव्या । अन्यथा दुर्नयत्वप्रसक्तेरिति । उदाहरणसूत्रोपात्तादिशब्दात्कारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गभेदाद्ध्वनीनामर्थभेदे शब्दनयोदाहरणान्येतानि द्रष्टव्यानि । तद्यथा कारकभेदात् ' करोति क्रियते कुम्भ ' इति । अत्र कारकयोः कर्तृकर्मणोर्भेदाद्भेदं घटस्य शब्दनयः स्वीकुरुते । करोतीत्यनेन हि घटस्य जलाहरणाद्यर्थक्रियां प्रति कर्तृत्वं द्योत्यते । क्रियत इत्यनेन तु कुम्भकारं प्रति कर्मत्वम् । न च यः कर्ता स कर्म भवति । अतिप्रसक्तेः । तस्मात्कर्तृकर्मस्वभावौ कुम्भस्य भिन्नावभ्युपगमनीयाविति । ये तु कर्तृकर्मणोर्भेदेऽप्यभिन्नमेव कुम्भलक्षणमर्थमत्राद्रियन्ते 'स एव करोति किंचित्, स एव च क्रियते केनाचित् ' इति प्रतीतेरिति । न ते नीतिनिपुणाः । ' देवदत्तः कटं करोति'इत्यत्रापि कर्तृकर्मणोर्देवदत्तकटयोरभेदप्रसंगादिति । तथा लिङ्गभेदात्'पुष्यस्तारका'इति । अत्र पुंस्त्रीलिङ्गयोर्भेदादर्थभेदमभिप्रैति शब्दनयः । ये त्वत्र लिङ्गभेदेऽपि नक्षत्रलक्षणमेकमेवार्थमभिमन्यन्ते ' लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् ' इति युक्तिबलान्न ते तत्त्ववेदिनः । 'पटः कुटि' इत्यत्रापि पटकुटयोरेकत्र प्रसंगाच्चलिङ्गभेदाविशेषादिति । यथा संख्याभेदात् 'आपोऽम्भ' इति । अत्र बहुत्वैकत्वसंख्ययोर्भेदादर्थभेदं शब्दनयः प्रतिजानीते । ये पुनरिह संख्याभेदेऽप्येकमेवार्थं जलाख्यमाहुः संख्याभेदस्याभेदकत्वाद्गुर्वादिवदिति न ते न्यायविशारदाः । ' पटः तन्तव ' इत्यत्राप्येकत्वप्रसक्तेः संख्याभेदाविशेषादिति । तथा पुरुषभेदात् ' एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पिता'इति । अत्र युष्मदस्मदाख्ययोः पुरुषयोर्भेदादर्थस्य भेदं शब्दनयः

स्वीकुरुते । ये त्वत्र पुरुषभेदेऽपि पदार्थमभिन्नमेव ब्रुवते '[१]प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ' इति वचनात्, न ते परीक्षकाः । 'अहं पचामि, त्वं पचसि' इत्यत्राप्यस्मद्युष्मदाख्यपुरुषभेदेऽप्येकार्थत्वप्रसंगादिति । तथोपसर्गभेदादर्थभेदे शब्दनयस्योदाहरणं ' संतिष्ठतेऽवतिष्ठत ' इति । अत्र ह्युपसर्गभेदादर्थभेदं शब्दनयोऽङ्गीकुरुते 'विहरत्याहरति' इत्यादाविव । ये तूपसर्गभेदेऽप्यभिन्नमेवार्थमादृता उपसर्गस्य धात्वर्थमात्रद्योतकत्वादिति न ते विचारकाः । 'तिष्ठति प्रतिष्ठत' इत्यत्रापि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसंगात् । ततः कालादिभेदादर्थभेदः शब्दानामिति शब्दनयः प्रकाशयतीति ॥ ३३ ॥

अथैतदाभासमाह—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभास इति ॥ ३४ ॥

तद्भेदेन–कालादिभेदेन । तस्य–ध्वनेस्तमेवार्थभेदमेव समर्थयमानः परामर्शस्तदाभासः–शब्दनयाभासः । अभेदोपेक्षयैव शब्दानां कालादिभेदेनार्थभेदसमर्थकस्याभिप्रायस्य शब्दनयत्वेन व्यवस्थापितत्वादिति ॥ ३४ ॥

अस्य निदर्शनमाह—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवदित्यादिरिति ॥ ३५ ॥

अनेन हि तथाविधपरामर्शोच्छेदनकालादिभेदाद्भिन्नस्यैवार्थस्याभिधायकत्वं शब्दानां व्यञ्जितम् । तच्च प्रमाणविरुद्धमिति शब्दनया-

१ पाणि. सू. १।४।१०६ ।

भासत्वेनेदं वचनमिहोदाहृतमिति पर्यायार्थिकभेदो द्वैतीयिकः स एष साभासः । इत्येवं व्याख्यातः शब्दनयाख्यो यथाम्नायम् ॥ ३५ ॥

संप्रति क्रमायातं पर्यायार्थिकतृतीयभेदं समभिरूढनयमुपवर्णयन्नाह—

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन्समभिरूढ इति ॥ ३६ ॥

अयमर्थः—'विश्वदृश्वा सर्वदृश्वा' इति पर्यायभेदेऽपि शब्दनयो नार्थभेदमभिप्रैति न भविष्यतीति च कालभेदादेव तेन भेदाभिमननात् । 'क्रियते, विधीयते, करोति, विदधाति, पुष्यस्तिष्यस्तारकोडुः, आपो, वारोऽम्भः सलिलम्' इत्यादिपर्यायभेदेऽपि चाभिन्नमर्थं शब्दनयः प्रतिजानीते । कारकादिभेदादेव तेनार्थभेदप्रतिज्ञानात् । समभिरूढः पुनः पर्यायभेदे भिन्नानर्थानभिप्रैति । अभेदं त्वर्थगतं पर्यायशब्दानामुपेक्षते । तदाह—

'[1]पर्यायशब्दभेदेन भिन्नार्थस्याधिरोहणात् ।
नयः समभिरूढः स्यात्पूर्ववच्चास्य निश्चये ॥' इति ॥ ३६ ॥

अस्योदाहरणमाविर्भावयन्नाह—

इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात्पुरन्दर इत्यादिषु यथेति ॥३७॥

इत्यादिषु पर्यायशब्देषु यथा निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन्नभिप्रायविशेषः समभिरूढस्तथान्येष्वपि घटकुटकुम्भादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः । तथा हि—अत्रेन्द्रशब्दः परमैश्वर्यशालित्वं शक्रशब्दः सामर्थ्यं पुरन्दरशब्दस्त्वसुरपुरभेदनं निमित्तमपेक्ष्य प्रवृत्त इति सुस्पष्टमत्र पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नार्थता समभिरूढनयस्येति ॥३७॥

समभिरूढाभासमाह—

---

1 त. श्लो. पृ. २७३ श्लो. ७६.

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाण-स्तदाभास इति ॥३८॥

पूर्वव्यावर्णितानामेवेन्द्रादिपर्यायध्वनीनामर्थोऽभि .... ॥ ३८ ॥

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करिकुरंगतुरंगमशब्दवदित्यादिरिति ॥ ३९ ॥

अनेन हि वाक्येनेन्द्रादिपर्यायशब्दानां भिन्नाभिधेयत्वमेव प्रकटितम् । तच्च प्रतीतिप्रतिहित .... विविधशास्त्रसमूहनिदर्शितम् ।

समभिरूढमतं प्रकटीकृतं सह विपक्षनयेन जिनोदितम् ॥७२१॥३९॥

इदानीं पर्यायार्थिकस्य तुरीयभेदमेवंभूतनयं प्रकाशयन्नाह—

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूत इति ॥ ४० ॥

(समभिरूढनयो हीन्दनादिक्रियायां सत्यामसत्यां च) देवराजादेरर्थस्येन्द्रादिव्यपदेशमभिप्रैति । पशुविशेषस्य गमनक्रियायां सत्यामसत्यां च गोव्यपदेशवत्तथारूढेः सद्भावात् । एवंभूतः पुन (रिन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं तत्क्रियाकाल इन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते । न हि कश्चिदक्रिया) शब्दोऽस्यास्तीति गौरश्व इत्यादिजातिशब्दाभिमतानामपि क्रियाशब्दत्वात् 'गच्छतीति गौः,आशुगाम्यश्व' इति । 'शुक्लो नील' इति गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव शुचिभवना (च्छुक्लो नीलनान्नील इति । 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति यदृच्छाशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दादेव) एनं देयादिति देवदत्तो, यज्ञ एनं देयादिति यज्ञदत्त इति । संयोगिद्रव्यशब्दाभिमताः क्रियाशब्द एव, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी

विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यस्ति (क्रियाप्रधानत्वात् । पञ्चतयी तु) शब्दानामेतन्नयाभिप्रायेण क्रियाशब्दत्वप्रसिद्धेः । क्रियाविष्टोऽर्थ-स्तदभिधेयः क्रियानाविष्टं त्वर्थं शब्दानां वाच्यत्वेनासावुपेक्षते ।

तदुक्तम्—

'तत्क्रियापरिणामोऽर्थस्तथैवेति विनिश्चयात् ।
एवंभूतेन नीयेत क्रियान्तरपराङ्मुखः ॥' इति ।

.... ॥ ४० ॥

....

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारणप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यत इति ॥ ४१ ॥

अनेन हि वाक्येनेन्द्रादिशब्दानां सप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन्दनादि-क्रियाविष्टो विशिष्टो वाच्यतयार्थः प्रकाशित इत्येतद्वाक्योत्थापकाभि-संधिविशेषस्यैवंभूतनयत्वमवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥

एवंभूताभासमाचक्षते—

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभास इति ॥ ४२ ॥

इदमुक्तं भवति । क्रियाविष्टं वस्तु ध्वनीनामभिधेयतया प्रतिजा-नानोऽपि यः परामर्शस्तदनाविष्टं तत्तेषां तथा प्रतिक्षिपति न तूपेक्षते स एवंभूतनयाभासः प्रतीतिप्रतिघातात् ॥ ४२ ॥

निदर्शनमाह—

यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घट-शब्दप्रवृत्तनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात्पटवदित्यादि-रिति ॥ ४३ ॥

एतेन हि वचसा क्रियानाविष्टस्य घटादेर्वस्तुनो घटादिशब्द-

---

१ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ७८.

वाच्यतानिषेधः प्रकाश्यते । अयं च प्रमाणबाधित इत्येतद्वचनाविर्भावकाभिप्रायस्यैवंभूताभासत्वमवधारणीयमिति ।

एवं चैवंभूतनामा नयोऽयं ख्यातिं नीतो लक्षणख्यापनेन ।
स्वस्याभासेनान्वितोऽयं तुरीयं भेदं प्राहुः पर्ययार्थस्य तज्ज्ञाः ॥

॥ ७२२ ॥ ४३ ॥

के पुनरत्र सप्तसु नयेष्वर्थप्रधानाः के च शब्दप्रधाना नया इत्येतद्दर्शयितुमाह—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ।
॥ ४४ ॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनया इति ॥ ४५ ॥

व्यक्तम् ।

तदाह—

'तत्रर्जुसूत्रपर्यन्ताश्चत्वारोऽर्थनया मताः ।
त्रयः शब्दनयाः शेषाः शब्दवाच्यार्थगोचराः ।' इति

॥ ४४ ॥ ४५ ॥

कः पुनरत्र बहुविषयः कोऽल्पविषय इति विवेचयितुमाह—

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषय इति ॥ ४६ ॥

स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

तत्र नैगमसंग्रहयोस्तावन्न संग्रहो बहुविषयो नैगमात्परः किं तर्हि नैगम एव संग्रहात्पूर्व इत्याह—

सन्मात्रगोचरात्संग्रहान्नैगमाभावाभावभूमिकत्वाद्भूमविषय इति ॥ ४७ ॥

भावाभावभूमिकत्वाद्भावाभावविषयत्वाद्भूमविषयो बहुविषयः । शेषं

---

१ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८१.

तु व्यक्तम्। तथा चाह—

‘ सन्मात्रविषयत्वेन संग्रहस्य न युज्यते ।
महाविषयताभावाभावार्थान्नैगमान्नयात् ॥
यथा हि सति संकल्पस्तथैवासति विद्यते ।
तत्र प्रवर्तमानस्य नैगमस्य महार्थता ’ ॥ इति ॥ ४७ ॥

संग्रहाद्व्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपाकुर्वन्नाह—

सद्विशेषप्रकाशकाद्व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद्बहुविषय इति ॥ ४८ ॥

व्यवहारो हि कतिपयान्सत्प्रकारान्प्रकाशयतीत्यल्पविषयः । संग्रहस्तु सकलसत्प्रकाराणां समूहं ख्यापयतीति बहुविषयः । यदाह—

‘ संग्रहाद्व्यवहारोऽपि सद्विशेषावबोधकः ।
न भूमविषयोऽशेषसत्समूहोपदर्शितः ’ ॥ इति ॥ ४८ ॥

व्यवहारादृजुसूत्रो बहुविषय इति विपर्यासं निरस्यन्नाह—

वर्तमानविषयादृजुसूत्राद्व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थ इति ॥ ४९ ॥

अनल्पार्थो बहुविषयः । इदमुक्तं भवति—वर्तमानक्षणमात्रस्थायिनमर्थमृजुसूत्रः सूत्रयतीत्यसावल्पविषयः । व्यवहारस्तु कालत्रितयवर्त्यर्थजातमवलम्बत इत्यसावनल्पार्थः । यदवाचि—

‘ नर्जुसूत्रः प्रभूतार्थो वर्तमानार्थगोचरः ।
कालत्रितयवृत्त्यर्थगोचराद्व्यवहारतः ’ ॥ इति ॥ ४९ ॥

ऋजुसूत्राच्छब्दो बहुविषय इत्याशङ्कामपसारयन्नाह—

कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादृजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थ इति ॥ ५० ॥

---

१ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८३–८४. २ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८५. ३ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८६.

शब्दनयो हि कालादिभेदाद्भिन्नमर्थमुपदर्शयतीति स्तोकविषयः । ऋजुसूत्रस्तु कालादिभेदतोऽप्यभिन्नमर्थं सूत्रयतीति बहुविषयः । यथोक्तम्—

'कालादिभेदतोऽप्यर्थमभिन्नमुपगच्छतः ।
नर्जुसूत्रान्महार्थोऽत्र शब्दस्तद्विपरीतवत्' ॥ इति ॥ ५० ॥

शब्दात्समभिरूढो महाविषय इत्याशङ्कां पराकुर्वन्नाह—

प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात्प्रभूतविषय इति ॥ ५१ ॥

समभिरूढनयो हि पर्यायशब्दानां व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नार्थतां समर्थयत इति प्रतनुगोचरोऽसौ । शब्दनयस्तु तेषां तद्भेदेनाप्येकार्थतां प्रार्थयत इत्येष समभिरूढादुपचितविषयः । उक्तं च—

'शब्दात्पर्यायभेदेनाभिन्नमर्थमभीप्सतः ।
न स्यात्समभिरूढोऽपि महार्थस्तद्विपर्ययः' ॥ इति ॥५१॥

समभिरूढादेवंभूतो भूमविषय इत्यपाकृतं प्रतिक्षिपन्नाह—

प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात्समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचर इति ॥५२॥

एवंभूतनयो हि क्रियाभेदेन भिन्नमर्थं प्रतिजानीत इति स्वल्पविषयोऽसौ समभिरूढनयः । पुनस्तद्भेदेनाप्यभिन्नं भावमभिप्रैतीत्येवंभूतनयादयं प्रभूतविषयः । तदुक्तम्—

'क्रियाभेदेऽपि चाभिन्नमर्थमभ्युपगच्छतः ।
नैवंभूतप्रभूतार्थो नयः समभिरूढतः ॥' इति ।
पूर्वः पूर्वः प्रभूतार्थो नैगमादिनयेष्विह ।
परः परस्तु सूक्ष्मार्थस्तदित्थं सिद्धिमाययौ ॥ ७२३ ॥

---

१ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८७. २ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८८. ३ त. श्लो. पृ. २७४ श्लो. ८९.

ननु नैगमादिनयसप्तकस्यैव प्ररूपणमयुक्तम् । तदतिरिक्तयोर्निश्चयव्यवहारनययोरपि प्रवचने प्रदर्शनात् । तद्यथा—निश्चयनयादनादिपारिणामिकचैतन्यलक्षणजीवित्वपरिणतो जीवो व्यवहारादौपशमिकादिभावचतुष्टयस्वभावो निश्चयतः स्वपरिणामस्य स्वामी व्यवहारतः सर्वेषां भावानां निश्चयतो जीवित्वमस्य साधनं व्यवहारतस्त्वौपशमिकादिभावचतुष्टयमित्यादि । नैतन्न्याय्यम् । निश्चयस्यैवंभूताद्व्यवहारस्य तृतीया शुद्धद्रव्यार्थिकादनन्यत्वात् । अन्ये तु निश्चयो द्रव्यार्थिको व्यवहारः पर्यायार्थिक इति ब्रुवते **'निश्चयव्यवहारौ तु द्रव्यपर्यायमाश्रितौ'** इति वचनात् । तत्त्वं तु बहुश्रुता एव वदन्तीति ॥ ५२ ॥

अथ यथा नयवाक्यं प्रवर्तते तथा प्रकाशयन्नाह—

नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजतीति ॥ ५३ ॥

नयवाक्यं प्राग्लक्षितविकलादेशस्वरूपं न केवलं सकलादेशस्वभावं प्रमाणवाक्यमित्यपि शब्दार्थविषये प्रवर्तमानं स्वाभिधेये विधिप्रतिषेधाभ्यां परस्परविभिन्नार्थनययुग्मसमुत्थविधाननिषेधाभ्यां कृत्वा सप्तभङ्गीमुक्तलक्षणामनुव्रजति । तथा हि—नैगमस्य संग्रहादिभिः षड्भिः सहवचनात् षट् सप्त भङ्ग्यः, संग्रहस्य व्यवहारादिभिः पञ्च, व्यवहारस्यर्जुसूत्रादिभिश्चतस्रः, शब्दस्य समभिरूढैवंभूताभ्यां द्वे, समभिरूढस्यैवंभूतेनैकेत्येकविंशतिर्मूलनयसप्तभङ्ग्यः पक्षप्रतिपक्षत्वेन विधिप्रतिषेधकल्पनयावगन्तव्याः । तथा नवानां नैगमभेदानां द्वाभ्यां परापरसंग्रहाभ्यां सहवचनादष्टादश सप्तभङ्ग्यः परापरव्यवहाराभ्यां चाष्टादश ऋजुसूत्रेण सह नव शब्दभेदैः कालकारकादिभिः षड्भिः सह चतुःप्पञ्चाशत्, समभिरूढेन सह नव, एवंभूतेन च नवेति सप्तदशोत्तरं शतम् । तथा संग्रहादिनयभेदानां शेषनयभेदैः सप्तभङ्ग्योऽष्टपञ्चाशद्यो-

ज्याः । तथा हि—संग्रहप्रथमभेदस्य द्विप्रकारव्यवहारेणर्जुसूत्रेण षड्भिः शब्दभेदैः समभिरूढैवंभूताभ्यां च सहयोग एकादश । एवं संग्रहद्वितीयभेदस्याप्येतैर्योग एकादशव्यवहारप्रथमभेदस्यर्जुसूत्रादिभिर्योगेन च । एवं व्यवहारद्वितीयभेदस्यापि नव । एवमृजुसूत्रसमभिरूढैवंभूतानां षड्भिः शब्दप्रकारैर्योगे प्रत्येकं षडिति सर्वेऽप्यष्टपञ्चाशदिति । एवं च सप्तदशोत्तरशतमध्येऽष्टपञ्चाशतः प्रक्षेपे पञ्चसप्तत्युत्तरशतमुत्तरनयसप्तभङ्गीनां संपद्यते । तथोत्तरोत्तरनयसप्तभङ्ग्योऽपि संख्याताः प्रतिपत्तव्या इति । प्रतिपर्यायं सप्तभङ्गी बहुधा वस्तुन्येकत्राविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पनाप्रश्नवशादुक्ताचार्यैर्नाव्यापिन्यतिव्यापिनी वा नाप्यसंभविनी । तथा प्रतीतिसंभवात् । तद्यथा—संकल्पमात्रग्राहिणो नैगमस्य तावदाश्रयणाद्विविधकल्पना प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादि भवति प्रस्थाद्यानेतुं गच्छामीति । व्यवहारोपलब्धोऽननुभाविनि भूतवदुपचारात्प्रस्थादित्वेन व्यवहारस्तन्दुलेष्वोदनव्यवहारवदिति चेत् । न । प्रस्थादिसंकल्पस्य तदानुभूयमानत्वेन भावित्वाभावात्प्रस्थादिपरिणामाभिमुखस्य काष्ठस्य प्रस्थादित्वेन भावित्वात्तत्र तदुपचारस्य प्रसिद्धेः । प्रस्थादिभावाभावयोस्तु तत्संकल्पस्य व्यापिनोऽनुपचरितत्वात्तत्र तद्व्यवहारो मुख्य एवेति सिद्धं नैगमस्याश्रयणाद्विधिकल्पना प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादीति । संग्रहाश्रयणात्तु प्रतिषेधकल्पना न प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादिसन्मात्रस्य तथा प्रतीतेरसतः प्रतीतिविरोधादिति । व्यवहाराश्रयणात्तु द्रव्यस्य तथोपलब्धिरद्रव्यस्यासतः सतो वा प्रत्येतुमशक्तेः पर्यायस्य तदात्मकत्वात् । अन्यथा द्रव्यान्तरत्वप्रसक्तेः । ऋजुसूत्राश्रयणात्तु पर्यायमात्रस्य प्रस्थादित्वेनोपलब्धिरन्यथा प्रतीत्यनुपपत्तेरिति । शब्दाश्रयणात्पुनः कालादिभेदाद्भिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमन्यथातिप्रसंग इति । समभिरूढाश्रयणात्पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमितरथातिप्रसक्तिरिति । एवंभूताश्रयणात्प्रस्थानादिक्रियापरिणतस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमन्यथातिप्रसंग इति । तथा स्यादुभयं क्रमा-

र्पितोभयनयार्पणात् । स्यादवक्तव्यम् । सहार्पितोभयनयाश्रयणात् । अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भङ्गा यथायोगमुदाहार्याः । इत्येताः षट् सप्त भङ्ग्यो नैगमस्य संग्रहादिभिः षड्भिः सह वचनाज्जाताः । तथा संग्रहाश्रयणाद्विधिकल्पना स्यात्, सदेव सर्वमसतोऽप्रतीतेः खरशृङ्गवदिति । तं प्रति निषेधकल्पना तावद्व्यवहाराश्रयणान्न स्यात् । सर्वदैव द्रव्यादित्वेनोपलब्धेर्द्रव्यादिरहितस्य सन्मात्रस्यानुपलब्धेश्चेति । ऋजुसूत्राश्रयणात्संग्रहं प्रति निषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव वर्तमानाद्रूपादन्येन रूपेणानुपलब्धेः । अन्यथातिप्रसंगादिति । शब्दाश्रया तं प्रति प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव कालादिभेदेन भिन्नस्यार्थस्योपलब्धेः । अन्यथा कालादिभेदानर्थक्यप्रसंगादिति समभिरूढाश्रया तं प्रति प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्योपलब्धेरन्यथैकपर्यायत्वप्रसंगादिति । एवंभूताश्रया तु तं प्रति निषेधकल्पना न सर्वं स्यात्सदैव तत्क्रियापरिणतस्यार्थस्य तथोपपत्तेरन्यथा क्रियासंकरप्रसंगादिति । तथोभयनयक्रमार्पणादुभयकल्पना । सहार्पितोभयतयाश्रयणादवक्तव्यकल्पना । विधिनयाश्रयणात्सहोभयनयाश्रयणाच्च विध्यवक्तव्यकल्पना । प्रतिषेधनयाश्रयणात्सहोभयनयाश्रयणाच्च प्रतिषेधावक्तव्यकल्पना । क्रमाक्रमोभयनयाश्रयणात्तदुभयावक्तव्यकल्पना । इत्येताः पञ्च सप्तभङ्ग्यः संग्रहसाध्यव्यवहारादिभिः पञ्चभिः सहवचनाज्जाताः । तथा व्यवहारनयाश्रयणाद्विधिकल्पना सर्वं द्रव्याद्यात्मकं प्रमाणप्रमेयव्यवहारान्यथानुपपत्तेः । कल्पनामात्रेण तद्व्यवहारे स्वपरपक्षव्यवस्थापननिराकरणयोः परमार्थतोऽनुपपत्तेरिति प्रतिभासतावदृजुसूत्राश्रया प्रतिषेधकल्पना । न सर्वं द्रव्याद्यात्मकं पर्यायमात्रस्योपलब्धेरिति । शब्दसमभिरूढ एवंभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं द्रव्यात्मकं कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन च भिन्नस्यार्थस्योपलब्धेरिति प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ । उत्तरे च भङ्गाः पूर्ववदिति व्यवहारस्य ऋजुसूत्रादिभिश्चतुर्भिः सह वचनाच्चतस्रः सप्तभङ्ग्यः प्रतिपत्तव्याः ।

तथा ऋजुसूत्राश्रयणाद्विधिकल्पना सर्वं पर्यायमात्रं द्रव्यस्य क्वचिद्-व्यवस्थितेरिति संप्रति शब्दाश्रया प्रतिषेधकल्पना समभिरूढैवंभूताश्रया च। न सर्वं पर्यायमात्रं कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन च भिन्नस्य पर्यायस्योपपत्तिमत्त्वादिति द्वौ द्वौ भङ्गौ क्रमाक्रमार्पितोभयनयाश्रयास्तृतीयचतुर्थभङ्गास्त्रयोऽन्ये प्रथमद्वितीयतृतीया एवावक्तव्योत्तरा यथोक्तनययोगादवसेयाः। इति ऋजुसूत्रस्य शब्दादिभिस्त्रिभिः सहवचनात्तिस्रः सप्तभङ्ग्यः प्रत्येयाः। तथा शब्दनयाश्रया विधिकल्पना सर्वं कालादिभेदाद्भिन्नं विवक्षितकालादिकस्यार्थस्याविवक्षितकालादित्वानुपपत्तेरिति, तं प्रति समभिरूढैवंभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं कालादिभेदाद्भिन्नं पर्यायभेदात्क्रियाभेदाच्च भिन्नस्यार्थस्य प्रतीतेरिति मूलभङ्गद्वयं पूर्ववत्। परे पञ्चभङ्गाः प्रत्यया इति शब्दनयस्य समभिरूढैवंभूताभ्यां सह वचनाद्द्वे सप्तभङ्ग्यौ संपन्ने। तथा समभिरूढाश्रया विधिकल्पना सर्वं पर्यायभेदाद्भिन्नं विवक्षितपर्यायस्याविवक्षितपर्यायत्वेनानुपलब्धेरिति। तं प्रत्येवंभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं पर्यायभेदाद्भिन्नं क्रियाभेदेन पर्यायस्य भेदोपलब्धिरिति। एतत्संयोगजाः पूर्ववत्परे पञ्च भङ्गाः प्रत्येतव्याः। इति समभिरूढस्यैवंभूतेन सह वचनादेका सप्तभङ्गी संपन्ना। एवमेता एकविंशतिमूलनयसप्तभङ्ग्यो वैपरीत्येनापि तावत्यः प्रपञ्चिता अभ्यूह्यास्ताः। अन्त्यनयेन विधिकल्पना तत्पूर्वैः प्रतिषेधकल्पनेत्यादियोजनायां तावतीनामेव तासां संभवात्। तथोत्तरनयसप्तभङ्ग्यः सर्वाः परस्परविभिन्नार्थयोर्द्वयोर्नयभेदप्रभेदयोरेकतरस्य स्वविषयविधौ तत्प्रतिपक्षस्य नयस्यावलम्बनेन तत्प्रतिषेधे च मूलभङ्गद्वयकल्पनया यथोदितन्यायेन तदुत्तरभङ्गकल्पनया च प्रतिपर्यायमवगन्तव्याः। पूर्वोक्तप्रमाणसप्तभङ्गीवत्तद्विचारश्च कर्तव्यः। प्रतिपादितनयसप्तभङ्गीष्वपि प्रतिभङ्गं स्यात्कारस्यैव प्रयोगसद्भावात्। तासां विकलादेशत्वादेव सकलादेशात्मिकायाः प्रमाण-

सप्तभङ्ग्या विशेषव्यवस्थापनात् । विकलादेशस्वभावा हि नयसप्तभङ्गी वस्त्वंशमात्रप्ररूपकत्वादिति ।

ग्रन्थाननेकान्परिचिन्त्य किंचिन्निरूपितेयं नयसप्तभङ्गी ।

विमृश्य यां नीतिविदः .... ॥ ७२४ ॥५३॥

एवं नयस्य लक्षणसंख्याविषयान् व्यवस्थाप्येदानीं फलं स्फुटयन्ति—

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयमिति ॥ ५४ ॥

प्रमाणस्येव प्रमाणवत्, अस्येति नयस्य, यथा खल्वानन्तर्येण प्रमाणस्य संपूर्णवस्त्वज्ञाननिवृत्तिः फलमुक्तम्, तथा नयस्यापि वस्त्वेकदेशाज्ञाननिवृत्तिः फलमानन्तर्येणावधार्यम् । यथा च पारम्पर्येण प्रमाणस्योपादानहानोपेक्षाबुद्धयः संपूर्णवस्तुविषयाः फलत्वेनाभिहितास्तथा नयस्यापि वस्त्वंशविषयास्ताः परम्पराफलत्वेनावधारणीयाः । तदेतद्द्विप्रकारमपि नयस्य फलं ततः कथञ्चिद्भिन्नमभिन्नं वाऽवगन्तव्यम् । नयफलत्वान्यथानुपपत्तेः कथञ्चिद्भेदाभेदप्रतिष्ठा च नयफलयोः प्रागुक्तप्रमाणफलयोरिव कुशलैः कर्तव्या ॥ ५४ ॥

तदित्थं प्रमाणनयतत्त्वं व्यवस्थाप्य संप्रति तेषां तत्र कथञ्चिद्विष्वग्भावेनावस्थितेरखिलप्रमाणनयानां व्यापकं प्रमातारं स्वरूपतो व्यवस्थापयन्ति—

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मेति ॥ ५५ ॥

....

....

व्यवस्थितेरित्याशङ्क्यैवमाह—तेभ्यश्चैतन्यमिति । अत्राभिव्यक्तिमुपयातीति क्रियाध्याहारः । तथा च परप्रसिद्ध आत्माऽनादिज्ञानसंतानो वा तत्प्रमातेति तिरस्कृतम् । तत्सिद्धौ प्रमाणाभावात् । प्रमेयत्वस्य च प्रमातृमात्रेणाविनाभावप्रसिद्धेश्चैतन्यमेव क्षित्यादितत्त्वानां प्रमातृ भविष्यति । ननु प्रत्येकमदृश्यमान .... केषु तेषु चैतन्योपलब्धिरित्याह—'मदशक्तिवद्विज्ञानम्' इति । यथा

हि गुडपिष्टादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्तिमासादितसुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति तथा प्रत्येकावस्थायामदृश्यमानचैतन्यान्यपि भूतानि समुदितानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति । कालान्तरे च व्याध्यादिना परिणामविशेषमुत्सृजन्ति । तान्येव चैतन्य.... .... याच्च तावन्तं कालं तान्येव स्मृत्यनुसंधानादिव्यवहारनिवहनिर्वाहनिपुणतामनुभविष्यन्तीति किमप्रतीयमानात्मतत्त्वकल्पनया । ननु क्षित्यादेश्चैतन्याभिव्यक्तौ शरीरवत्कुम्भादिष्वपि तदभिव्यक्तिर्भवेदित्याशङ्क्याह—चैतन्याभिव्यक्तिर्घटादिषु कारणान्तराभावात्पांस्वादिष्वनभिव्यक्तमदशक्तिवदिति चैतन्या .... परिणतत्वं मदशक्तौ पिष्टोदकगुडधातक्यादिपरिणतत्ववत्, तच्च घटादौ नास्तीति । तत्र तदभिव्यक्त्यभावः पांस्वादौ पिष्टादिपरिणामाभावान्मदशक्त्यभिव्यक्त्यभाववत् । ननु प्रतिनियतसुखदुःखादिकार्यवैचित्र्यस्य नियामकमन्तरेणानुपपत्तेस्तन्नियामकस्य पुरातनजन्मोपात्तस्यादृष्टस्य प्रसिद्धेस्तत्कर्तुरात्मनः .... रेकायामाह—'जलबुद्बुदवज्जीवाः' इति । यथा हि—पाथःपतौ नियामकादृष्टविरहेऽपि वस्तुस्वाभाव्यान्नानाकारतां बिभ्राणाः प्रादुर्भवन्ति बुद्बुदास्तथा सुखदुःखादिविचित्रतां धारयन्तः समुत्पद्यन्ते जन्तवः । न पुनः कायाकारपरिणतभूतव्यतिरिक्ततनवः केचन नित्यादिस्वभावास्ते सन्ति । तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् ....

....पक्षतस्तावदिहावभाति ।

रूपादिसंपृक्तपदार्थसार्थमत्यस्य यन्नास्य समस्ति वृत्तिः ॥ ७२५ ॥
जानामि कुम्भप्रमुखान्पदार्थानस्मीति वित्तावथ तत्प्रतीतिः ।
प्रजल्प्यते युक्तिपथातिवर्ति तदेतदाभाति परीक्षकाणाम् ॥ ७२६ ॥
कृशोऽहमित्यादिमतिर्यथैव सर्वत्र कायं विषयीकरोति ।
मतिस्तथैवेयमपि प्रवादिन् प्रपद्यते विग्रहगोचरत्वम् ॥ ७२७ ॥

कृ .... परत्र वर्तते ।
शरीर एवेह कृशत्वसंगतिः समस्ति नैवात्मनि यत्त्वदीप्सिते॥७२८॥
नानुमानमपि तद्ग्रहक्षमं मानतैव यदमुष्य दुर्लभा ।
मानतास्तु यदि वास्य किं त्वहो नात्र किंचिदपि लिङ्गमीक्ष्यते॥७२९॥
न चापि दुःखाद्युपलब्धिरूपं लिङ्गं त्वयात्र प्रतिपादनीयम् ।
शरीरमात्रेण समं समस्ति यद्व्याप्तिमुद्रा परिनिश्चितास्य ॥ ७३० ॥
आत्मत .... नातिधीरता ।
नो यदत्र घटते प्रमाणता दुर्भगा दृशि ललामता यथा ॥ ७३१ ॥
सर्व एव यदमी परस्परं संवदन्ति समया न वादिनाम् ।
दुर्जनस्य हृदयं वचःक्रिया संवदन्ति न यथा कदाचन ॥ ७३२ ॥
जैनागमश्चेद्भवति प्रमाणमन्यागमः किं न भवेत्तथैव ।
स स्यात्तथा चेद्वद तर्हि विद्वन् कौतस्कुती विप्रतिपत्तिवार्ता ॥७३३॥
तस्मादात्मासौ ....
.... नां कथमुपगमस्तत्र युक्तो विधातुम् ।
सिद्धान्यक्षात्क्षितिजलमुखान्येव युक्तानि तस्मात्
तत्त्वान्यास्थातुं त्रिदशगुरुणा सम्यगावेदितानि ॥ ७३४ ॥
लुण्टाक चार्वाक तदात्मरत्नं रे चोरयित्वा सहसैव मा गाः ।
अस्मान्न किं पश्यसि पृष्ठलग्नान्दुर्दान्तशिक्षाक्षणबद्धकक्षान् ॥ ७३५ ॥

तथा हि—यत्तावदकथि 'पृथिव्यप्तेजोवायुरित्या .... वधारणं तत्त्वान्तराभावे सिद्धे सिध्येत् । तदभावश्चासिद्धः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारादेस्तत्त्वान्तरत्वेनावस्थितत्वात्पृथिव्यादिभिरेव शब्दादीनामभिव्यक्ते न तत्त्वान्तरत्वमिति चेत् । नैतत्सुघटम् । घटप्रदीपानां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि तत्त्वान्तरत्वानपायात्प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धस्यात्मनश्च तत्त्वान्तरत्वमनिवार्यम् ।

---

1 छन्दोभंगः ।

तथा हि—

श्रीमत्सुव्रतपादपङ्कजयुगं जम्भारिभृङ्गाञ्चितं
वारंवारमुदारभक्तिभरतः पश्यन्नहं सौख्यवान् ।
पूज्यश्रीमुनिचन्द्रसूरिसुगुरोर्नेत्रामृतस्पन्दिनी
तां पादद्वितयीं बतापरिचरन्नार्तोऽस्मि दुःखोदयी ॥ ७३६ ॥

इत्याद्यहंप्रत्ययोऽनुस्यूतमात्माख्यचेतनातत्त्वमर्पयत्येव प्रत्यक्षस्वभावश्चायं विशदावभासित्वाद्घटोऽयमित्यादिवत् । न चेदं प्रत्यक्षम् । न यथोदितात्मतत्त्वग्राहकमन्तर्मुखाकारतया परिस्फुरणात् । नाप्यस्येत्थं परिस्फुरतः शरीरादिगोचरान्तरपरिकल्पनं न्याय्यम् । नीरादिप्रतिभासिनोऽप्यवभासस्य विश्वम्भरागोचरत्वकल्पनापत्तेः । अरूपाद्यात्मकतत्त्वपरिच्छेदकत्वाच्च । न प्रकृतज्ञानं देहादिद्योतकं न्याय्यम् । न च स्थूलोऽहं गौरोऽहमित्याद्यहंप्रत्ययेन देहालम्बनेन व्यभिचारः । तस्यात्यन्तोपकारके भृत्येऽहमेवायमिति स्वामिप्रत्ययवदत्यन्तोपकारके शरीर उपचारतो जायमानस्यारूपाद्यात्मकतत्त्वपरिच्छेदकत्वासिद्धेः । बहिःकारणनिरपेक्षत्वे सत्यहंकारास्पदत्वाच्च । नाहं सुखीति ज्ञानं देहालम्बनं तदालम्बनं हि ज्ञानं नैतादृग्दृष्टं यथेदं शरीरमिति । स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यहंकारास्पदेन प्रत्ययेन व्यभिचारः । तद्व्यवच्छेदाय बहिःकरणनिरपेक्षत्व इति । तद्धि स्वोत्पत्तौ बहिःकरणं चक्षुरपेक्षते । केवलज्ञानेन बहिःकरणनिरपेक्षेणानेकान्तः । तदपोहायाहंकारास्पदत्वादिति । तद्धि न त्रैलोक्यमहंकारास्पदत्वेन वेत्तीति । एवं च यदाह व्याडिः— 'असति प्रत्यक्षाभिमाने' इति । असत्यविद्यमाने प्रत्यक्षगोचरातीते आत्मशब्दाभिधेये प्रत्यक्षग्रहणाभिमान एष आत्मवादिनां यथा निमीलितनेत्रस्यान्धकारग्रहणाभिमान इति । यच्चाहेन्द्रदत्तरूपादिवत्स्वभावानवधारणादिति यथा रूपादिषु तन्निर्भासज्ञानमुपजायमानं तत्स्वभावमवगमयति नैवमहमित्यनेनात्मस्वरूपमवगम्यत इति तदपहस्तितम् । न ह्यहमिति संवेदनमनात्मग्राहकमन्तर्मुखावभासित्वाद्भूतचतुष्टयस्य बहिर्मुखावभासेन ग्रहणात् । अन्धकारदृष्टान्तोऽप्यबाधक एव । प्राग्गृही-

तान्धकारस्यैव निमीलितनेत्रस्य तदुपस्थापनेनान्धकारग्रहणाभिमानोपपत्तेः । जात्यन्धस्य तदभावात् । न च भासामभावमात्रमन्धकारः पुद्गलात्मकत्वात् ' तम[1]श्छायातपोद्योतवन्तश्च पुद्गलाः ' इति वचनात् । केवलाभावस्य चेन्द्रियेणाग्रहणादन्धकारस्य च ग्रहणात्कृष्णमेघवत्तदाकारसंवेदनानुभूतेः । प्रसाधितं चाधस्तादन्धकारस्य प्रबन्धेन पुद्गलात्मकत्वमिति । न चैवं प्राग्गृहीतात्मन एवाहंप्रत्ययादात्मग्रहणाभिमानः । तथानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे चास्खलिता जीवतत्त्वसिद्धिः । ततः सिद्धं प्रत्यक्षादात्मा तत्त्वान्तरम् । अनुमानतोऽपि । तथा हि—स्तनंधयस्य मातृस्तनं प्रति प्रथमस्तदुपसर्पणादिर्वक्त्रव्यापारस्तत्सुखसाधनत्वानुस्मरणकारणक उपादानव्यापारत्वादुभयसंप्रतिपन्नदेवदत्तोपादानव्यापारवत् । न चासिद्धो हेतुः । तथा हि—प्रथममुत्पन्नः शावकः क्षुत्क्षामकुक्षितयाहारमाहारयितुमिच्छुर्मातृस्तनतटे दृष्टिमधीरामुपदधाति तदुपढौकनसमनन्तरमुपरतरोदनश्च स्तन्यमाकर्षयतीति प्रतिगृहं प्रतीतोऽयं पृथग्व्यापारः । न चायमीदृशो व्यापारस्तन्यस्य क्षुदपनोदसामर्थ्यमनुस्मरतः शिशोः संभवति, देवदत्तादिव्यापारस्यापि पानीयादावुदन्यापनोदप्रावीण्यस्मृतिमन्तरेणैव भावापत्तेः । न च कमलकुड्मलविकासादिवत्स्वाभाविक एवायमस्य वक्तृव्यापारः । यतः स्वाभाविकं नाम किमभिप्रेतं किमहेतुकमनियतहेतुकमनिर्णीतहेतुकं वा । न तावदहेतुकं कार्यं संभवति । कार्यत्वहानिप्रसक्तेः । नाप्यनियतहेतुकम् । कार्योत्पादनियमेनैव हेतुनियमसिद्धेः । अत एव तत्तत्कार्यमुत्पादयितुकामास्तत्तन्नियतमेव कारणमुपाददते लौकिकाः । न च वृश्चिकादौ गोमयादिरनियतो हेतुरस्तीत्यवसेयम् । अभियुक्तैस्तत्रापि वृश्चिकादिविशेषमवधार्य हेतुनियमस्य कर्तुं सुशकत्वात् । यदाह—

---

1 ' शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ' ॥ ५–२४ इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु ।

‘ यत्राप्यनियतो हेतुर्वृश्चिके गोमयादिकः ।
अभियुक्तास्तु तत्रापि विशेषं ननु मन्वते ॥ ’ इति ।

नाप्यनिर्णीतहेतुकं कार्यं युक्तम् । यतस्तदुपलभ्य तद्धेतुनिर्णये प्रयततां भवान्किमित्युदास्ते । न च तद्धेतुर्निर्णेतुमशक्यः । कार्यस्यैव निर्णायकत्वात् । तन्न स्वाभाविकं नाम किमपि कार्यं युज्यत इति सद्योजातबालकस्य प्रथमस्तादृग्व्यापारस्तत्सुखसाधनत्वानुध्याननिबन्धन एव । कुशेशयकोशविकाशोऽपि सहस्रकरनिकरसंपर्ककारणक एव । न पुनः स्वाभाविकः । तथापि स्वाभाविकत्वेन किंचिदिदानीं हेतुजन्यं स्यात् । अन्वयव्यतिरेकानुकारस्तु यथान्यत्र सहेतुकत्वाभिमते कार्ये तथाऽत्रापि न नाम नास्ति । ततस्तरणिकिरणपरामर्शसंपाद्य एव पद्मप्रबोधः । तद्वत्प्रकृतव्यापारोऽपि तत्स्मरणकारणक एव । स्मरणं चानुभवप्रभवम् । न च स्तन्यानुभवोऽद्यापि सद्योजातस्यात्र जन्मनि समजनीति जन्मान्तरवृत्त एवायं तद्धेतुर्व्यवसीयते । यश्च प्राक्तनजन्मनि तदनुभविता सोऽत्रात्मा क्षित्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरभूतः परलोकी प्रसिद्धः । तस्य चापूर्वैर्देहेन्द्रियैः संबन्धो जन्म न पुनरसतः समुत्पादः । प्राक्तनकायादित्यागश्च मरणं न तु सर्वथा विनाशः । तदुक्तम्—

“ तत्रैव वासरे जातः पूर्वकेणात्मना विना ।
अशिक्षितः कथं बालो मुखमर्पयति स्तने ॥ ”

तथा सुखस्य कर्तृरूपः कश्चिदाश्रयोऽस्ति सुख्यहमिति कर्तृस्थसुखसंवित्त्यन्यथानुपपत्तेः । सुखयोगात्सुख्यहमिति संवित्तिस्तावत्प्रसिद्धा । तत्र कस्य सुखयोगः । न तावद्देहस्य बहिःकरणपरिच्छेद्यत्वप्रसंगात्स्पर्शादिवत् । नापीन्द्रियाणाम् । तेषां करणत्वात्, सुखयोगस्य च कर्तृस्थस्यानुभूयमानत्वात् । तत एव न विषयस्येति प्रत्येयम् । ततः कर्तृरूपः कश्चिदाश्रयोऽस्य वाच्यः । स्यान्मतम् । पूर्वोत्तरसुखादिरूपविवर्तव्यापी महाचिद्विवर्तः कायस्यैव गुणादिगुणानामाश्रयो निराश्रया-

णां तेषामसंभवात् । तर्हि स एव कर्ता शरीरेन्द्रियविषयविलक्षणत्वात् । तद्विलक्षणोऽसौ सुखादेरनुभवितृत्वात्तदनुभवितासौ तत्स्मर्तृत्वात्स्मर्तासौ तदनुसंधातृत्वात्तदनुसंधातासौ य एवाहं सुखमनुभूतवान्स एव संप्रति हर्षमनुभवामीति निश्चयस्यासंभवाद्बाधकस्य सद्भावात् । नन्वस्तु नाम कर्तृत्वादिस्वभावश्चैतन्यमात्रविवर्तः कायादर्थान्तरं सुखादिचेतनाविशेषाश्रयो गर्भादिर्मरणपर्यन्तः सकलजनप्रसिद्धत्वात्तत्त्वान्तरम् । न च चत्वार्येव तत्त्वानीत्यवधारणविरोधस्तस्याप्रसिद्धतत्त्वप्रतिषेधपरत्वेन स्थितत्वान्न पुनरनाद्यनन्त आत्मा प्रमाणाभावात् । तदसत् । प्रमाणाभावस्यासिद्धेः । तथा हि—द्रव्यार्थिकनयादेशादनाद्यनन्तः पुरुषः सत्त्वात् पृथिव्यादितत्त्ववत् । न चात्र हेतोर्व्यभिचारः । प्रतिक्षणविनश्वरे क्वचिदपि विपक्षेऽनवतारात्, स्तम्भादिभिः पर्यायैरनेकान्त इति चेत् । न । तेषां नश्वरैकान्तत्वाभावात् । तेऽपि हि नैकान्तनाशिनः । कथंचिन्नित्यद्रव्यतादात्म्यादि स्याद्वादिनां दर्शनम् । नन्वेवं सत्त्वस्यानाद्यनन्तता सादिसान्तताभ्यां व्याप्तत्वाद्विरुद्धता स्यादिति चेत् । न । आत्मन्येकान्तानाद्यनन्तायाः साध्यत्वावचनात् । यथैव हि घटादेरनाद्यनन्ततेतररूपत्वे सति सत्त्वं तथात्मन्यपीष्टमिति क्व विरुद्धत्वम् । ननु लोकायतमतेन सादिपर्यवसानैः स्तम्भादिभिः सत्त्वं व्यभिचारि । नैवम् । तस्य प्राक्प्रसाधितनित्यानित्यानेकान्तेन बाधितत्वात् । न चाप्रमाणसिद्धेन परोपगममात्रात्केनचिद्धेतोर्व्यभिचारप्रेरणे कश्चिद्धेतुरव्यभिचारी स्यात् । वादिप्रतिवादिसिद्धे ननु व्यभिचारे न सत्त्वं कथंचिदनाद्यनन्तत्वे साध्ये व्यभिचरति । प्रागभावेन व्यभिचार इति चेत् । न । सर्वथानुत्थस्य प्रागभावस्याप्रसिद्धत्वात् । भावान्तरस्वभावस्य नित्यानित्यात्मकत्वाद्विपक्षतानुपपत्तेः । तेन व्यभिचारासंभवात् । नापि पृथिव्यादिदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाशङ्कनीयम् । यदि हि पृथिव्यादौ कथंचिदनाद्यनन्तत्वमसिद्धं स्यात्तत्र तत्सिद्धावप्येकान्तेनानाद्यनन्तत्वं साध्यं भवेत्तदा स्यादयं दोषः । न चैतदुभयमप्यास्ति ।

ननु शरीररहितस्यात्मनः प्रतिभासे सति तस्मादन्योऽनादिनिधनोऽसौ सिध्येज्जलरहितस्यानलस्येव प्रतिभासे तस्मादन्योऽसौ । न चैवमस्ति । सर्वदा शरीररहितस्यैवात्मनः प्रतिभासनादिति चेत् । उच्यते । शरीररहितस्येति कोऽर्थः । किं तत्स्वभावविकलस्याहो तद्देशपरिहारेण देशान्तरावस्थितस्येति । तत्राद्यपक्षे तद्रहितस्यास्य प्रतिभासोऽस्त्येव । रूपादिमदचेतनस्वभावशरीरविलक्षणत्वेनामूर्तचैतन्यस्वभावतयात्मनोऽध्यक्षादिगोचरत्वेनोक्तत्वात् । द्वितीयपक्षे तु शरीरदेशादन्यत्रानुपलम्भात्तत्र तदभावः शरीरदेश एव वा । प्रथमविकल्पे सिद्धसाधनम् । तत्र तदभावाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे तु न केवलमात्मनो भावः किंतु कुम्भादेरपि । न हि सोऽपि स्वदेशादन्यत्रोपलभ्यते । ततः सिद्धोऽनादिनिधनस्तत्त्वान्तरमात्मा । तथा चैतन्यदेहौ तत्त्वान्तरत्वेन भिन्नौ भिन्नलक्षणत्वात्तोयतेजोवत् । नात्रासिद्धो हेतुः । स्वसंवेदनलक्षणत्वाच्चैतन्यस्य तदितरलक्षणत्वात् क्षित्यादिपरिणामात्मनो देहस्य तयोर्भिन्नलक्षणत्वस्य सिद्धेः परिणामपरिणामिभावेन भेदसाधने सिद्धसाधनमित्ययुक्तम् । तत्त्वान्तरतयेति साध्यस्य विशेषणात् । कुटकटाभ्यां तत्त्वान्तरत्वेन भेदरहिताभ्यामनेकान्त इति चेत् । न । तत्र परेषां भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । अन्यथा चत्वार्येव तत्त्वानीति व्यवस्थानुपपत्तेः । कुटकटादीनां भिन्नलक्षणत्वेऽपि तत्त्वान्तरत्वाभावे क्षित्यादीनामपि तत्त्वान्तरभावाभावप्रसंगः । धारणद्रवोष्णतेरणरूपलक्षणसामान्यभेदात् । तेषां तत्त्वान्तरत्वं न लक्षणविशेषभेदाद्येन कुटकटादीनां तत्प्रसंग इति चेत् । तर्हि स्वसंविदितत्वेतरत्वलक्षणसामान्यभेदाद्देहचैतन्ययोस्तत्त्वान्तरत्वसाधनात्कथं कुटकटाभ्यां तस्य व्यभिचारः । स्याद्वादिनां पुनर्विशेषलक्षणभेदाद्भेदसाधनेऽपि न ताभ्यामनेकान्तः । कथंचित्तत्त्वान्तरतया तयोर्भेदोपगमात् । सत्त्वादिसामान्यलक्षणभेदो हेतुरसिद्ध इति चेत् । न । तस्याप्रयोगात् । कथमन्यथा परस्परक्षित्यादिभेदसाधनेऽपि सोऽसिद्धो

न भवेत्। असाधारणलक्षणभेदस्य हेतुत्वान्नैवमिति चेत्। समानमन्यत्र सर्वथा विशेषाभावात्। तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानपूर्वकं कार्यत्वाद्घटादिवत्, रूपादिज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवत्। न च शरीरे तदुपादानत्वस्य तदाश्रितत्वस्य चाभिमतत्वात्सिद्धसाध्यतेति वाच्यम्। तत्र तयोरिदानीमेव कदर्थयिष्यमाणत्वात्। श्रोत्रादीन्युपलब्धिसाधनानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवत्। विवादगोचरापन्ना चेतना स्वानुरूपान्वय्यर्थानुबद्धा सदसदादिरूपत्वात्। यथा घटपटादयः स्वानुरूपेण पृथिवीत्वेनानुगताः। येन च स्वानुरूपेणार्थेनानुबद्धा चेतना स एवात्मेति सदसदादिरूपता च विश्वव्यापिनी विषयपरिच्छेदे प्रसाधितेति नासिद्धता हेतोः। '**उपयोगलक्षणो जीवः**' इत्याद्यागमादपि तस्य प्रसिद्धिः। नरपतिः सुरः पुरुहूतो वाहं पुरातनजन्मन्यभवमित्यादिजातिस्मरणादपि क्वचिदविसंवादकत्वेन प्रतीयमानादप्रतिहतैव तत्सिद्धिः। न च जातिस्मरणं सर्वत्र प्राणिनि किमिति नोपजायत इति प्रेर्यम्। प्रदीर्घाभ्यासप्रणिधानकर्मापगमादेस्तन्निदानस्यादृष्टवैचित्र्यतः क्वचिदेव संभवात्। अनुमानागमस्मरणानां च प्रामाण्यं प्रागेव प्रसाधितम्। तस्मादेवमात्मनि तत्त्वान्तरे प्रसिद्धे कथं चत्वार्येव तत्त्वानीति व्यवतिष्ठते। यदप्यवाचि—'तेभ्यश्चैतन्यमित्यभिव्यक्तिमुपयातीति क्रियाध्याहारः' इति। तदप्ययुक्तम्। एवं सति चैतन्यस्य नित्यत्वापत्तेः। तथा हि— नित्यं चैतन्यं शश्वदभिव्यङ्ग्यत्वात्क्षित्यादितत्त्ववत्। न च शश्वदभिव्यङ्ग्यत्वमस्यासिद्धम्। तत्कार्यतानुपगमात्। कदाचित्तत्कार्यतोपगमे वाऽभिव्यक्तिवादविरोधात्, यदैव देहेन यदभिव्यज्यते तदैव तस्याभिव्यङ्ग्यत्वं नान्यदेत्यप्रसिद्धम्। सर्वदाऽभिव्यङ्ग्यत्वमिति न मन्तव्यम्। अभिव्यक्तियोग्यत्वस्य हेतुत्वात्। न च घटादिभिरस्यानेकान्तः परेणोद्भावनीयः। तेषां कार्यत्वाभ्युप-

---

१ तत्त्वार्थ० २।८ सूत्रकृताङ्गावश्यकाद्यागमेषु।

२ जातिस्मरणम्—पूर्वजन्मस्मरणम्।

गमेनाभिव्यङ्ग्यत्वस्याशाश्वतिकत्वात् । स्याद्वादिनां तु सर्वस्य कथंचिन्नित्यत्वान्न केनाचिद्व्यभिचारः । ततः कथंचिच्चैतन्यनित्यताप्रसक्तिभयान्न शरीरादयश्चैतन्यव्यञ्जकाः प्रतिपादनीयाः। शब्दस्य ताल्वादिवत् । अथ तेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यत इति क्रियाध्याहारात्, कारकाण्येव भूतानि चैतन्यस्येत्युच्यते ।

नन्वत्राप्यविशिष्टानि विशिष्टानि वाऽथवा ।
पृथिव्यादीनि भूतानि भवेयुश्चितिकारणम् ॥ ७३७ ॥
अक्षमः प्रथमः पक्षस्तेषां सर्वत्र सर्वदा ।
चैतन्योत्पादनापत्तेस्तन्मात्रस्याविशेषतः ॥ ७३८ ॥
द्वितीयपक्षे वैशिष्ट्यं संघातस्तनुरूपता ।
दशाविशेषः सहकार्यन्तरोपगमः किमु ॥ ७३९ ॥
यदीहसे प्राच्यमिदां मनसे तदा भवेत्तन्दुलपाकवत्तव ।
तदैव चार्वाक चिदुद्भवो न किं समस्त्यमीषामिह संहतिर्यतः ॥७४०॥
तनुरूपत्वममीषां निर्हेतुकमथ भवेत्स्वरूपेण ।
यद्वाऽदृष्टनिमित्तं तत्राद्यविकल्पनाऽत्यल्पा ॥ ७४१ ॥
अत्र यत् किमपि कारणोज्झितं तत् सदैव सदमर्त्यमार्गवत् ।
सर्वदैव यदि वासदम्बरप्राङ्गणोद्गतसरोजराजिवत् ॥ ७४२ ॥
स्वरूपेण तनूरूपं बिभ्रत्येतानि चेत्तदा ।
अतिप्रसंगः सर्वत्र सर्वदास्याविशेषतः ॥ ७४३ ॥
अथादृष्टनिमित्तासौ तेषां विग्रहरूपता ।
नन्वदृष्टं कृतं तत् सद्भवेऽथ भवान्तरे ॥ ७४४ ॥
चक्रकक्रकचाक्रान्ता प्राचिकी कल्पनाऽनयोः ।
शरीरस्योदितौ सत्यां चैतन्यस्योदितिर्भवेत् ॥ ७४५ ॥
सत्यमस्यामनुष्ठानैरदृष्टस्य समुद्भवः ।
सत्यदृष्टसमुत्पादे देहोत्पत्तिर्भवेदिति ॥ ७४६ ॥

चेद्भवान्तरावीनीर्मितं भवेत्तत्तदा व्रज ग्रहान् किमत्र ते ।
सिद्ध एव यदयं विनिश्चयात्कश्चिदत्र परलोकवर्त्मगः ॥ ७४७ ॥
कायाकारपरीणामो वैशिष्ट्यं यदि चेष्यते ।
तदा मृतशरीरेऽपि कथं नैव चिदुद्भवः ॥ ७४८ ॥
अथावस्थाविशेषः स्याद्वैशिष्ट्यं तदभावतः ।
परासुनि शरीरेऽस्ति न चैतन्यसमुद्भवः ॥ ७४९ ॥
तदसत्त्वं यतोऽवस्थाविशेषः कोऽयमिष्यते ।
चैतन्योपेततादृष्टविशेषाश्लिष्टतापि वा ॥ ७५० ॥
धातुविशेषोपचयो वयोविशेषान्वितत्वमथवा स्यात् ।
प्रथमे प्रथमचिदुदये भूतानां हेतुता न स्यात् ॥ ७५१ ॥
तेषां तदानीं तदुपेततास्ति यन्नैव वर्ण्येत तदापि सा चेत् ।
नन्वेवमात्मा परलोकपान्थः कथं सखे सिद्धिवधूं न दध्यात् ॥७५२॥
प्रागपि गर्भचितेर्यदसिध्यत्परिपाटिरनादिरिहैवम् ।
तन्न कथं च न संगतिमङ्गत्येष सखे प्रथमस्तव पक्षः ॥ ७५३ ॥
द्वितीयपक्षेऽपि परासुविग्रहे किमित्यदृष्टं न तदस्ति कथ्यताम् ।
चितेरभावादुत तन्निबन्धनक्रियाक्षयात्तत्समयावधेरथ ॥ ७५४ ॥
प्रथमे कल्पे निरङ्कुशः स्यादन्योन्याश्रयदूषणावतारः ।
सति चिदभावे भवेददृष्टाभावस्तत्र च सत्यसौ प्रसिध्येत् ॥७५५॥
द्वितीये चक्रकाक्रान्तिर्विकल्पेऽस्खलितक्रमा ।
अदृष्टहेत्वनुष्ठानाभावे दृष्टस्य संभवेत् ॥ ७५६ ॥
अभावस्तदभावे च चैतन्याभाससंभवः ।
अदृष्टहेत्वनुष्ठानाभावश्चास्मिन् सति स्थितः ॥ ७५७ ॥
तत्समयावधिकं तददृष्टं चेन्निगदति समस्तु तथैतत् ।
किं त्वपरं तदुदेति न कस्मान्मृत्युविडम्बितविग्रहतोऽस्मात्॥७५८॥
चैतन्याभावतश्चेत् स्यान्नादृष्टस्योदयस्तदा ।
नैतद्वाच्यं पुरा प्रोक्तप्रौढदूषणडम्बरात् ॥ ७५९ ॥
धातुविशेषापचयो वयोविशेषान्वितत्वमथवापि ।

घटते दशाविशेषश्चैतन्योत्पत्तये नैव ॥ ७६० ॥

यतः—

मत्तमूर्च्छितसुषुप्तपूरुषे तत्समस्ति सकलं चितेः पुनः ।
किंकृता किमपि तानवप्रथा सद्य एव भवतीति कथ्यताम् ॥७६१॥

अपि च—

धातवः कतिपयेऽथ समस्ताः स्युश्चितौ घटनलम्पटशीलाः ।
प्राच्यपक्षपठने मृतमूर्तावप्युपैति घटना न कथं सा ॥ ७६२ ॥
अग्र्यभेदभणने कृमिकीटाद्येषु जन्म भजतां कथमेषा ।
नैव कीकसवसापिशिताद्यं धातुजातमिदमत्र यदास्ति ॥ ७६३ ॥
चेतना न भवन्ति जातुचित् क्षुद्रजन्तव इमे कृमिमुख्याः ।
इष्टवस्तुघटनानुगचेष्टापाटवस्य सुतरामिह दृष्टेः ॥ ७६४ ॥
सहकार्यन्तरासंगश्चेदुच्येत विशिष्टता ।
भूतानां चेतनोत्पत्तौ नैतदप्युपपद्यते ॥ ७६५ ॥
क्षित्यादिकात्तत्त्वचतुष्टयात् पृथक् न किंचिदास्ते सहकारिकारणम् ।
यतोऽत्र लोकायतदर्शनेन यच्चैतन्यनिष्पत्तिपरायणं भवेत् ॥७६६॥
अथापि किंचित्सहकारिकारणं
प्रकल्पयेस्तद्विसभागरूपभृत् ।
चिरं तदा नन्द सखे स एव यत्
स्याद्वादिनां जीव इति व्यवस्थितः ॥ ७६७ ॥
विशिष्टेभ्योऽविशिष्टेभ्यो भूतेभ्यस्तन्न जातुचित् ।
चैतन्योज्जृम्भणं सम्यग्युक्तिकोटीमुपेयते ॥ ७६८ ॥
किं च पूर्वापरीभावो यत्र तत्रैव सर्वथा ।
कार्यकारणभावोऽत्र याति संभावनामुवम् ॥ ७६९ ॥
यथा जगत्प्रसिद्धेषु धूमधूमध्वजादिषु ।
चार्वाक न च चैतन्यदेहयोरेष लक्ष्यते ॥ ७७० ॥
न नाम चैतन्यविनाकृतं क्वचित्पुरः शरीरं तदनन्तरं पुनः ।
समुल्लसन्ती भुवनेऽत्र चेतना निरीक्ष्यते सूक्ष्मदशापि जन्मिना ॥७७१ ॥

सहसिद्धतया ततस्तनूचैतन्ये क्षितिपाथसी यथा ।
कथमपि भजताममू कथं कारणकार्यकथा कुटुम्बिताम् ॥७७२॥
यदि वा भजतां तथापि कायः किमुपादानमथापरोऽस्य हेतुः ।
प्रथमः समुपैति नैव तावद्धटनां कामपि सर्वथा विकल्पः ॥७७३॥
न वै विक्रियमाणेऽङ्गे विकाराश्चितिनिश्चितः ।
ततः कथमुपादानमेतत्तस्या विभाव्यते ॥ ७७४ ॥
कुरङ्गो न तुरङ्गस्य यथा तादृक् निरीक्षितः ।
विकारेऽङ्गस्य चैतन्याविकारोऽसिद्धिभृन्न च ॥ ७७५ ॥
यतः—
निरुपमशमलक्ष्मीवल्लभानां मुनीनां
निशितशरनिपातैः कोऽपि कायं कृणोतु ।
न पुनरिह मनागप्येति चैतन्यमुद्रा
विकृतिममरभूभृन्मारुतेनैव तेषाम् ॥ ७७६ ॥
ननु यदा जरसा परिजर्जरं भवति जन्मवतां तनुपञ्जरम् ।
स्मृतिविलोपविवेककलाक्षयप्रभृति चिद्विकृतिर्न तदैक्षि किम् ॥ ७७७ ॥
इष्यतां न खलु कायविक्रियापूर्विकोऽत्र चितिविक्रियास्य ते ।
किंतु केवलमयं प्रदर्श्यते तद्विकारनियमोऽसमञ्जसः ॥ ७७८ ॥
स्याद्यत्रोपादानोपादेयत्वं हि तत्र नियमेन ।
विकृतिरुपादेयस्योपादानविकारतोऽदर्शि ॥ ७७९ ॥
शार्दूलसंदर्शनतः क्वचिच्च व्यलोकि चैतन्यविकारसंपत् ।
शार्दूलसंपाद्यमपीदमित्थं कथं भवेन्नैव वद प्रवादिन् ॥ ७८० ॥
प्रीतिप्रथादौ स्फुटकण्टकादिः क्वचिच्च चैतन्यविकारतोऽपि ।
व्यलोकि काये विकृतिस्ततस्ते चैतन्यकार्या न कथं तनुः स्यात् ॥७८१॥
शिशुरल्पमतिर्युवा पुनः प्रबलप्रज्ञ इहेष्यते ततः ।
तनुवृद्ध्यनुयायिनी चितिस्तदुपादेयतयास्तु मा कथम् ॥७८२॥
असमञ्जसमेतदुच्यते यद्व्यभिचारकलङ्कदूषितम् ।
कृशधीरकृशोऽपि कुञ्जरः कृशकायोऽपि सुधीर्यतः पुमान् ॥७८३॥

अथापि कायः सहकारिकारणं चैतन्यजन्मेत्यभिधीयते त्वया ।
तदाप्युपादानममुष्य कारणं समस्ति किं किंचन नास्ति वा ध्रुवम् ।७८४।
चेदुपादानमेतस्य नो विद्यते तर्हि नैवास्य भूतिः कदाचिद्भवेत् ।
न ह्युपादानशून्या नभःपङ्कजश्रेणिरुत्पद्यमाना समालोक्यते ॥७८५॥
दृश्यते शब्द एवाथ ताल्वादितश्चेदुपादानशून्यः ।
समुत्पत्तिमान्नैवमेतस्य कार्यत्वतः कुम्भवत् सि .... ॥ ७८६ ॥

....

मानेभ्यस्तस्य चैतन्याश्रयित्वायोगः । अथ विषयस्तदाश्रयस्तदा शरीरादिपक्षनिक्षिप्तदोषोपनिपातप्रसंगः । यदप्यवादि–' तत्सिद्धौ प्रमाणाभावात् ' इति तदप्यनुपपन्नम् । प्रमाणघटायाः प्राक् प्रकटमुपढौकितत्वात् । यदपि न्यगादि–' मदशक्तिवद्विज्ञानम् ' इति तदपि न युज्यते । यतः प्रत्येकावस्थायां भूतानां कुतश्चिच्चैतन्यानभिव्यक्तिः, शक्तिरूपेणावस्थानादिति चेत् । ननु शक्तिरूपता व्यक्तचैतन्याद्व्यतिरिक्ता, अव्यतिरिक्ता वा । व्यतिरेके परित्यक्तोऽभिव्यक्तिपक्षः समुदितावस्थभूतेभ्यः शक्तिव्यतिरिक्तस्यापूर्वस्यैवास्य समुत्पत्तेः । अव्यतिरेके चैतन्यमेव न काचिच्छक्तिर्नाम तथा कथं तदानीमपि तदुपलम्भो न भवेत् । अथ चैतन्यमेवावरणदोषानभिव्यक्तं सच्छक्तिरित्युच्यते । अत एव च नास्य तदानीमुपलम्भ इति चेत् । न त्वावरणमेतद्भूतातिरिक्तं भूतस्वभावमेव वा भवेत् । नाद्यः पक्षः । तत्त्वसंख्याक्षयप्रसंगात् । नापि द्वितीयः । तेषां चैतन्याभिव्यञ्जकत्वेनैव प्रतिज्ञानात् । अथ विशिष्टपरिणामापन्नान्येव तानि तद्व्यञ्जकानि कक्षीक्रियन्ते तत्परिणामाभावविशिष्टानि पुनरावारकाण्येवेति चेत् । तदपि परिफल्गु । परिमाणाभावस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेः । अथाभीष्टमेव तत्त्वान्तरत्वमेतस्य । न च 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि ' इति सूत्रव्याघातः । सूत्र इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वेना-

व्याख्यानात् । यदाचष्ट भट्टोद्भटः—'इतिशब्दः प्रदर्शनपरो न पुनः समाप्तिवचनश्चैतन्यशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्काराणां तत्त्वान्तरत्वात्पृथिव्यादिप्राक्प्रध्वंसापेक्षान्योन्याभावानां चात्यन्तप्रकटत्वादुक्तत्वविलक्षणत्वाच्चेति' इति चेत् । अस्त्वेवम् । किंतु विशिष्टपरिणामाभावकाले कथं चैतन्यस्य सत्त्वमसिध्यद्यतस्तदभावैर्विशिष्टैर्भूतैस्तदावरणं संभवेत् । न तावत् प्रत्यक्षेण । आवृतत्वाभावापत्तेः । नाप्यनुमानेन । त्वया तत्प्रामाण्यमूले कुद्दालस्य दत्तत्वात् । अथ स्वीकृतान्येव लोकयात्रामित्राणि चित्रभानुप्रभृतिपदार्थप्रथासमर्थानि कानिचिदनुमानानि प्रमाणानि स्वर्गापूर्वादिप्रसाधनदुर्विदग्धानामेव । लौकिकानामेव तेषां प्रामाण्यप्रतिषेधादिति चेत् । तत्किं विशिष्टपरिणामाभावविशेषितभूतेषु चैतन्यप्रसाधकमनुमानं लौकिकम् । ओमिति चेत् । अहो साहसम् । न खलु लौकिकाः कलशकुलिशादिभूतेषु चैतन्यमनुभिन्वाना निरीक्ष्यन्ते । तथापि तदनुमानागतक्षणापेक्षः सन्तान इत्युच्यते । नन्वतीतानागतानां विनष्टानुत्पन्नत्वेन कूर्मरोमप्रतिमानां का नामापेक्षा स्यात् । अन्यथा वन्ध्यास्तनन्धयनभःप्रभवप्रसूनपुञ्जव्यपेक्षणवशादपि चित्क्षणस्य सन्तानता कथमिवास्य भवेत्, न नाम । यन्नोभयत्रवत्कापि विशेषरेखा प्रयोगो चात्र । सौगतसंमतो वर्तमानज्ञानक्षणस्तदुत्पाद्योत्पादकाभिमतज्ञानक्षणान्तरैरेकसंतानिको न भवति । सत्त्वादनभिमतज्ञानक्षणवत् । तथा विप्रतिपत्तिविषयाणामतीतानागतवर्तमानज्ञानक्षणानां नैकः संतानः सदसद्रूपत्वाद्वन्ध्यातत्पुत्रक्षणवदिति । अपरामृष्टभेदा इत्यपि नोपपन्नम् । यतोऽत्र भेदेन परामर्शाभावोऽभेदेन वा परामर्शो विवक्षितः स्यात् । न तावदाद्यः पक्षः । सुखदुःखहर्षविषादादिसंवेदनानां भेदेन परामर्शसंभवात् । तथा हि— सुखसंवेदनं मम प्रागासीत्, इदानीं दुःखसंवेदनमित्यादिरस्त्येव समस्तप्राणिनां भेदावमर्शः । अथाभेदेन परामर्श इति द्वितीयः पक्षः । तथा हि— ज्ञानरूपतामपेक्ष्य सुखादि-

ज्ञानानामभेदेनैव परामर्शः सुप्रतीत इति । तदप्ययुक्तम् । यस्माद्भेदपरामर्शः प्राचीनोत्तरचित्तक्षणानां ज्ञानान्तरात्, स्वतो वा । यदि ज्ञानान्तरात्, किमस्मदादिसंबन्धिनो योगिसंबन्धिनो वा । न तावदाद्यः कल्पः । अस्मदादेरतीतादिक्षणालम्बनस्य ज्ञानस्यासंभवात्, स्वावलम्बनभूतजनकक्षणमात्रप्रकाशकतया शाक्यैस्तस्य स्वीकारात् । द्वितीयकल्पोऽपि न कल्पनामर्हति । योगिज्ञानस्य विधूतकल्पनाजालत्वेनाभेदपरामर्शाहेतुत्वात् । अथ स्वत एव । मैवम् । अतीतानागतक्षणयोर्वर्तमानक्षणकालेऽसत्त्वेनाभेदपरामर्शहेतुत्वायोगात्खरविषाणवद्वर्तमानज्ञानक्षणस्याप्यतीतानागतज्ञानक्षणाभ्यां सह नाभेदपरामर्शहेतुत्वं तत्कालेऽसत्त्वात् । यथा रावणशङ्खचक्रवर्तिभ्यां सहेति । अस्तु वा यथाकथंचिदपरामृष्टभेदत्वं तथापि बुद्धेतरचित्तैर्व्यभिचारः । तेषां सत्यप्यपरामृष्टभेदत्वेन कार्यकारणभावे एकसन्तानत्वासंभवात् । बुद्धेतरचित्तानां हि कार्यकारणभावोऽस्ति ग्राह्यग्राहकभावेनावस्थितत्वादपरामृष्टभेदत्वम् । बुद्धचित्तस्य विधूतकल्पनाजालत्वात् । न च तेषामेकसंतानता । अथ यत्राव्यभिचारेण कार्यकारणभावस्तत्रैवैकसंतानता । न च निराश्रवचित्तोत्पादात्पूर्वं बुद्धचित्तस्य संतानान्तरचित्तकारणत्वाभावात्तेषामव्यभिचारी कार्यकारणभाव इति चेत् । न । यतः प्रभृति तेषां कार्यकारणभावस्ततः प्रभृति तस्याव्यभिचारात् । अन्यथा बुद्धचित्तस्यासर्वज्ञत्वप्रसंगात् । नाननुकृतान्वयव्यतिरेककारणं 'नाकारणं विषयः' इति वचनात् । स्यान्मतम् । येषामग्राह्यग्राहकत्वे सत्यव्यभिचारी कार्यकारणभावस्तेषामेव संतानत्वोपगमाददोष इति । तदप्ययुक्तम् । समनन्तरप्रत्ययेनापि सहबुद्धचित्तस्यैकसंतानतापायप्रसक्तेः । तस्य बुद्धचित्तेनाग्राह्यत्वे तस्यासर्ववेदित्वापत्तेः । समनन्तरप्रत्ययस्य समनन्तरप्रत्ययत्वादेव बुद्धचित्तेन सहैकसंतानत्वमिति चेत् । कुतस्तस्य समनन्तरत्वम् । तस्याव्यभिचारिकारणत्वादिति चेत् । न । सर्वार्थानां तत्समनन्तरप्रसंगात् । एकसंतानत्वे सति कारणत्वादिति चेत् ।

सोऽयमन्योन्यसंश्रयः । सिद्धे हि समनन्तरप्रत्ययत्वे तस्यैकसन्तानत्वे कारणत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च समनन्तरप्रत्ययत्वसिद्धिरिति ।

किं च—

अवस्तुरूपामथ वस्तुरूपामेतां सखे सन्ततिमाश्रयेथाः ।
अवस्तुरूपां यदि तर्हि भोः स्यात्तस्याः कथं कर्मफलव्यवस्था॥७८७॥
स्याच्चेत्तदानीं करिकेसराणां तत्राधिकारः प्रथमस्तु नैव ।
नास्त्येव यस्मादुभयत्र कश्चित्सदाप्यसत्त्वेन विशेषलेशः ॥ ७८८॥
चेद्वस्तुरूपां प्रतिपादयेस्तां तदाप्यनित्येयमथास्तु नित्या ।
अनित्यतायां फलकर्मयोगाव्यवस्थितेर्हेतुरसौ कथं स्यात् ॥ ७८९ ॥
यस्मात्क्षणेभ्यो न समस्ति काचिद्विशिष्टतास्याः स्फुटमानभूमिः ।
कृतप्रणाशाकृतसंप्रयोगौ तथा च दोषौ न कुतो भवेताम् ॥ ७९० ॥
स्यान्नित्यतायामभिधैव न व्याकृतात्मनोऽसौ न तु वस्तुभेदः ।
निरंकुशेऽस्मिन्न च नाम मार्गे करोति कश्चित्कलहं विपाश्चित् ॥७९१॥

किं च—

संतानिभ्यः स्यादभिन्नोऽथ भिन्नः
संतानोऽयं चेदभिन्नस्तदानीम् ।
नासौ कश्चित्किन्तु संतानिनः स्युः
तत्त्वं तस्मात्किं वृथास्य प्रकृत्या ॥ ७९२ ॥

भिन्नः स चेत्तर्हि न पञ्चरूपं रूपादिस्कन्धकुटुम्बकं स्यात् ।
संताननाम्नस्तदतीतमूर्तेः स्कन्धस्य षष्ठस्य यतः प्रसक्तिः ॥ ७९३ ॥

अथ न संताने भेदाभेदादिविकल्पोपानिपातस्तस्य वस्तुविषयत्वात्, संतानस्य चावस्तुत्वात्कर्मफलसम्बन्धादिव्यवहारनिवहनिर्वहणार्थं हि पृथग्भूतेष्वपि क्षणेष्वभेदपरामर्शरूपसंवृतिगोचरीकृतः संतानः, स चावस्तुत्वाद्भेदादिविकल्पैरनिर्वाच्य एवेति चेत् । तदशस्तम् । अवस्तुनो वस्तुव्यवस्थाहेतुत्वानुपपत्तेः । तथाहि—यदवस्तु न तत्कर्मसंबन्धादिव्यवस्थाहेतु यथा गगननलिनमवस्तु । तत्त्वन्मते

सन्तान इति तद्व्यवस्थाहेतुत्वे पुनरवस्तुत्वविरोधः। तथा हि—यद्वस्तुव्यवस्थाहेतु न तदवस्तु। यथा प्रत्यक्षादिकम्। कर्मफलसंबन्धादिव्यवस्थाहेतुश्च त्वन्मते संतान इति। अपि च संवृतिः कल्पनोच्यते। सा चासति मुख्ये न संभवति। अन्यत्र प्रसिद्धस्य हि धर्मस्यान्यत्राध्यारोपः कल्पना। न च मुख्यरूपत्वेनान्वितं रूपं भवतः क्वापि प्रसिद्धम्। यत्पूर्वोत्तरक्षणेषु कार्यकारणभावप्रबन्धेन प्रवर्तमानेषु कल्प्येत। एवं च संतानापेक्षया तत्संबन्धघटनादिति प्रत्युक्तम्। यदप्युक्तं 'सादृश्यादेव तत्संभवात्प्रदीपवत्' इति तदपि नावदातम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। प्रदीपे हि प्रमातुरवस्थाने विषयभेदेऽपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानमुपपन्नम्। न पुनः परस्परविलक्षणज्ञानक्षणेषु प्रमातृप्रमेययोरत्यन्तभेदात्। न ह्यन्येन दृष्टेऽन्यस्य सादृश्यम्। मया दृष्टोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं दृष्टम्। सोऽयमित्यादिज्ञानं हि स्मृतिमपेक्षते। स्मृतिः संस्कारः सोऽप्यनुभवामित्यनुभवादिमुक्ताफलानामनुस्यूतैकप्रमातृसूत्रानुप्रवेशे सत्येवानुभवादिक्रमेण प्रत्यभिज्ञानमुपपद्यते नान्यथा। प्रदीपवत्प्रमातुः प्रतिक्षणं निरन्वयनिवृत्तौ पूर्वोत्तरदर्शिनोश्चित्तक्षणयोर्भिन्नसंतानवदन्यत्वात्। अपि चानुस्यूतैकात्मानभ्युपगमे प्रत्यभिज्ञानजनिकां किमनुभव एव कालान्तरभाविनीं स्मृतिं जनयेत्तज्जनितः संस्कारो वा। न तावदाद्यः पक्षः। अनुभवस्य चिरतरनिरन्वयनष्टत्वेन तद्धेतुत्वानुपपत्तेः। अन्यथानुपपन्नोऽप्यसौ तां निवर्तयेद्विशेषाभावात्। द्वितीयपक्षेऽपि प्रत्यक्षसिद्धोऽतीन्द्रियो वाऽयं भवेत्। प्रत्यक्षसिद्धोऽपि किमनुभवोत्तरकालभाविबुद्धिधारास्वरूपस्तदन्यो वा। नाद्यः पक्षः। गच्छत्तृणस्पर्शदर्शनान्तरसमुत्पन्नस्तद्बुद्धिधाराया अपि तत्संस्कारत्वप्रसंगात्। तथा च गच्छत्तृणस्पर्शस्मरणस्याप्युत्पत्तिप्रसक्तिः। नापि द्वितीयः। अनुभवोत्तरकालभाविबुद्धिधारास्वरूपादपरस्य दृश्यस्य सतोऽनुपलब्धिबाधितत्वादनभ्युपगमाच्च, अतीन्द्रियोऽपि चिरस्थायी संतन्यमानो वा।

संस्कारश्चेच्चिरस्थायी तदात्मन्यक्षमा क्षमा ।
कथंचित्तदभिन्नात्मा यस्मादात्मा निगद्यते ॥ ७९४ ॥
सन्तन्यमानोऽपि चितिस्वरूपः किंवा भवेदेष जडस्वरूपः ।
सूक्ष्मो न पक्षः प्रथमः कदाचिन्नैवात्र यस्मादनुभूतिरस्ति ॥७९५॥
भिक्षो समस्तं च मतं त्वयापि संवेदनं स्वानुभवाभिरामम् ।
एवं च दृश्यानुपलम्भबाधात् संवित्तिसंस्कारकथा न साध्वी॥७९६॥
जडस्वरूपोऽपि समस्ति नासौ न सौगताङ्गीकृतिरत्र यस्मात् ।
यद्वाऽस्तु किं त्वेष फलं विदध्यात्स्वसंततो वा चितिसंततौ वा॥७९७।
न तावदाद्यः क्षमतेऽत्र पक्षः स्मृतिः फलं चेतनमस्य यस्मात् ।
अचेतनश्चैष न चेतनायास्तस्या उपादानमुपैति युक्तिम् ॥७९८॥
अन्यत्र संस्कारकलाफलं तु स्मृतिर्यदि स्यादपरत्र तर्हि ।
चैत्रस्य संस्कारकलास्मृतिस्तु मैत्रस्य किं नैव समुज्जिहीत ॥७९९॥
अचेतनस्य किं चास्य चेतनानुभवः कथम् ।
भिक्षो सूक्ष्मं निरीक्षस्व स्यादुपादानकारणम् ॥ ८०० ॥
आत्मानं न विना तस्मात्संस्कारः सौगतेन ते ।
स्मरणं प्रत्यभिज्ञा च घटामाटीकते स्फुटम् ॥ ८०१ ॥

प्रमातुरेकस्याभावे चाम्रादिरूपोपलम्भे तद्रूपाविनाभाविषु गन्धरसादिषु विभिन्नमातृवत् स्मरणपूर्वकस्येच्छाभिलाषादेरनुपपत्तेस्तदुपभोगाय प्रवृत्तिरिति दुर्घटा स्यात् । तथा हीष्टानिष्टयोर्विवादापन्नाप्राप्तिपरिहारेच्छानुभवस्मरणाधारैकप्रमातृनिष्ठा । तदनन्तरं नियमेनोत्पद्यमानत्वात् । या तु नैवं सा नैवम् । यथा देवदत्तानुभूतस्मृते यज्ञदत्तेच्छानुभवस्मृत्यनन्तरं नियमेनोत्पद्यते चेष्टानिष्टयोर्विवादापन्नाप्राप्तिपरिहारेच्छेति । न खलु विभिन्नकर्तृकायां देवदत्तेनानुभूतस्मृतेऽभिमतेऽनभिमते वा वस्तुनि तत्प्राप्तिपरिहाराय यज्ञदत्तस्येच्छा समुल्लसन्ती प्रतीयते । ततो भिन्नकर्तृकत्वाद्व्यावर्तमानेयमेककर्तृकत्वेनैव व्याप्यते । तथा च य एवानुभवति स्मरति च स एवेच्छतीत्येक-

प्रमातृत्वासिद्धिः । यच्चाभिहितं ' क्रमभाविहर्षविषादादिव्यापकत्वमात्मनः ' इत्यादि तदपि न कमनीयम् । एकस्वभावेनैव तेन हर्षादीनां व्याप्यत्वात् । न चैवमनवस्था । अर्थान्तरभूतानां तेषामर्थान्तरभूतैः स्वभावैर्व्याप्त्यनभ्युगमात्, हर्षादिरूपतयात्मनः परिणामो हि हर्षादीनां तेन व्याप्तिश्चित्रज्ञानेन नीलाद्याकाराणां व्याप्तिवत् । न हि तत्रापि तद्रूपतया परिणतेरन्या तदाकारव्याप्तिरस्ति । चित्रज्ञाननीलाद्याकाराणामर्थान्तरत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्पक्षभावदोषापत्तिः । ननु चित्रज्ञानस्य नीलाद्याकारात्मकतया तद्व्यापिनः स्वयं संवेदनान्न भेदपक्षभाविदोषापत्तिस्तर्ह्यात्मनोऽपि क्रमेण हर्षाद्यनेकाकारात्मकतया तद्व्यापिनः स्वयं संवेदनात्कथं तत्पक्षभाविदोषोपनिपातः स्यात् । आत्मापलापे बन्धमोक्षयोरप्यभावः स्यात् । तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतीतेः । तथा हि–विवादास्पदबन्धमोक्षावेकाधिकरणौ । बन्धमोक्षत्वान्यथानुपपत्तेः । बन्धपूर्वको हि मोक्षः । यदा चान्यो बद्धस्तदा को नाम मुच्यताम् । संतानापेक्षया बद्धस्यैव मोक्ष इत्यपि स्वदर्शनानुरागविजृम्भितम् । तस्यानन्तरमेव व्यपास्तत्वात् । एवं च—

सौगतेषु गलिता मनोरथाः सर्व एव बत जीवसिद्धितः ।
जैनचन्द्रतनयेषु ते पुनः पुष्पिताश्च फलिताश्च सर्वतः ॥८०२॥५५॥

अथ प्रमातृत्वेनाभिमतस्यात्मन एव चैतन्यस्वरूपत्वादीन्धर्मानभिधित्सुराह–

चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायमिति ॥ ५६ ॥

चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगाख्यं स्वरूपं यस्यासौ चैतन्यस्वरूपः परिणमनं प्रतिसमयपरापरपर्यायेषु गमनं परिणामः, स नित्यमस्यास्तीति परिणामी । करोत्यदृष्टादिकमिति कर्ता । साक्षात्–अनुप-

चरितवृत्त्या भुङ्क्ते सुखादिकामिति साक्षाद्भोक्ता । स्वदेहपरिमाणः स्वोपात्तवपुर्व्यापकः प्रतिक्षेत्रं प्रतिशरीरं भिन्नः पृथक् पौद्गलिकादृष्टवान्, पुद्गलघटितकर्मपरतन्त्रः । अयमित्यनन्तरं प्रमातृत्वेन निरूपित आत्मेति । अत्र चैतन्यस्वरूपत्वपरिणामित्वविशेषणाभ्यां जडस्वरूपः कूटस्थनित्यो नैयायिकादिसंमतः प्रमाता व्यवच्छिद्यते । स्वरूपेणाचिद्रूपस्य सर्वथाप्यविचलितरूपस्य चात्मनोऽर्थग्रहणानुपपत्तेः । न च व्यतिरिक्तज्ञानसमवायाज्जडस्वरूपोऽपि कूटस्थनित्योऽप्यसावर्थं प्रमास्यतीति मन्तव्यम् । समवायस्य पुरा परास्तत्वात् । यदि च समवायमाहात्म्यादात्मानि ज्ञानं समवैति तदात्मनां समवायस्य च व्यापित्वादेकरूपत्वाच्च सर्वात्मसु किं न समवैति विवक्षितात्मज्ञानं विशेषाभावात् । एवं च जिनदत्तसंवेदनेन देवदत्तादयोऽपि वस्तुतत्त्वं प्रतिपद्येरन् । किंच विज्ञानोत्पत्तिसमयेऽपि यथाविधः पूर्वदशायामयमात्मा तथाविध एव वर्तमानः पूर्वमप्रमाता पश्चात्तु प्रमातेति ब्रुवाणः कथं स्वस्थ इत्यास्तां तावत् ।

कर्ता साक्षाद्भोक्तेति विशेषणयुगलकेन कापिलमतं तिरस्क्रियते ।

आत्मविषयककापिलमतनिराकरणम् ।

तथा हि—कापिलः कर्तृत्वं प्रकृतेः प्रतिजानीते न पुरुषस्य । भोक्तृत्वमप्युपचरितमेव पुरुषस्य स प्रतिपद्यते । प्रकृतिविकारभूतायां हि दर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुखदुःखादीनां पुरुषः स्वात्मानि प्रतिबिम्बोदयमात्रेण भोक्ता तन्मते व्यपदिश्यते । 'बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते' इति वचनादिति । एतच्चानुपपन्नम् । अकर्तुः पुरुषस्य कथमपि भोगानुपपत्तेः । ननु जपाकुसुमादिसंनिधानवशतः स्फटिके रक्तादिव्यपदेशवदकर्तुरपि पुरुषस्य प्रकृत्युपधानवशतः सुखदुःखादिभोगव्यपदेशो भविष्यतीति चेत् । न कथंचित् सक्रियत्वमन्तरेण प्रकृत्युपधानेऽपि तस्यान्यथारूपत्वानुपपत्तेः । अप्रच्युतप्राचीनस्वरूपस्य च भोक्तृत्वव्यपदेशानर्हत्वात् । तत्प्रच्यवे च प्राक्तनरूपत्यागेनोत्तररूपा-

ध्यासिततया सक्रियत्वं हठादायातम्। अस्य स्फटिकदृष्टान्तोऽपि न साधीयान्। यतस्तत्रापि जपाकुसुमादिच्छायापरमाणुप्रारब्धप्रतिबिम्बाख्यद्रव्याधारतारूपपरिणामाविर्भावादेव रक्तादिव्यपदेशः सर्वथाप्यविचलितरूपस्य तादृशव्यपदेशानर्हत्वान्न खल्वाम्रफलादौ जपाकुसुमादिसान्निध्येऽपि तथाविधपरिणामाविर्भूतिं विना रक्ततादिव्यपदेशं कश्चिल्लौकिकः परीक्षको वा प्रवर्तयति। तन्नाक्रियस्य भोक्तृत्वं युज्यत इति सिद्धं पुरुषस्य कर्तृत्वम्। प्रतिहतं च प्रागेव कापिलमतमित्यलमतिप्रसंगेन। स्वदेहपरिमाण इत्यनेनापि नैयायिकादिपरिकल्पितं सर्वगतत्वमात्मनः प्रतिषिध्यते। तत्प्रतिषेधश्च कृत एव षट्पदार्थपरीक्षायामिति नेह प्रतन्यते।

आत्मविषयकाद्वैतवादिमतखण्डनम्।

प्रतिक्षेत्रं भिन्न इत्यमुना पुनर्विशेषणेनात्माद्वैतवादिदर्शनं निरस्यते। दृष्टेष्टबाधितत्वात्। तथा हि— संसारिणस्तावदात्मन एकत्वे जननमरणकरणादिप्रतिनियमो नोपपद्यते। तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने सर्व एव जायरेन्, म्रियमाणे म्रियेरन्। अन्धादौ त्वेकस्मिन्सर्व एवान्धादयः। विचित्ते चैकस्मिन्सर्व एव विचित्ताः स्युरिति प्रतिनियमानुपपत्तिः। प्रतिक्षेत्रं तु पुरुषभेदे युज्यत एव जननादिप्रतिनियमः। न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाज्जननादिप्रतिनियम इति युक्तम्। पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जननादिप्रतिनियमापत्तेः। न हि पाणौ छिन्ने स्तनादौ महत्यवयवे जाते युवतिर्मृता जाता वा भवतीति किं च। संसार्यात्मन एकत्वस्वीकृतावेकस्मिन् शरीरे व्याप्रियमाणे सर्वाण्यपि शरीराणि व्याप्रियेरन्। नानात्वोपगमे पुनस्तस्य नायं दोषः। ननु जननमरणादिप्रतिनियमः समस्तोऽपि भ्रान्त एवेति चेत्। न भवत इव सर्वस्य तद्भ्रान्तत्वानिश्चयप्रसक्तेः। ममैव तन्निश्चयस्तदविद्याप्रक्षयादिति चेत्। न। सर्वस्य तदविद्याप्रक्षयप्रसंगात्। अन्यथा त्वत्तो भेदप्रसक्तिर्विरुद्धधर्माध्यासात्। ममाविद्याप्रक्षयो नान्ये-

षामित्यप्यविद्याविलसितमेवेति चेत् । तर्हि सर्वोऽप्येवं संप्रतिपद्येत । तवैवेत्थं प्रतिपत्तौ परेषामप्रतिपत्तौ तु न कदाचिद्विरुद्धधर्माध्यासान्मुच्यसे । तथा च प्रत्यात्मदृष्टेनात्मभेदेन बाधितोऽयं संसार्यात्मैकत्ववादः । तथेष्टेनापि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिनेति प्रागेव प्रदर्शितम् । तथा मुक्तात्मनोऽप्येकत्वे मोक्षसाधनाभ्यासवैफल्यं परमात्मनोऽन्यस्य मुक्तस्यासंभवात् । संभवे वा मुक्तानेकत्वसिद्धिः । यो यः संसारी निर्वाति स स परमात्मन्येकत्र लीयत इत्ययुक्तम् । तस्य विकारित्वप्राप्त्याऽनित्यत्वप्रसंगात् । तथा च कुतस्तदेकत्वप्रवाद इत्यसावपि दृष्टेष्टबाधितः । नन्वविद्यावशादेव नानात्माभिमान इति चेत् । नैवम् । यतः कस्येयमविद्या । न तावत्परमात्मनः । तस्य मुक्तत्वेनाविद्यासंपर्कानुपपत्तेः । नापि जीवात्मनामविद्या । ते हि परमात्मनः सकाशादन्येऽनन्ये वा । यद्यन्ये तदात्माद्वैतविरोधः । अथानन्ये तर्हि कथं तेषां संसारः स्यात् । नित्यमुक्तपरमात्मनोऽपृथग्भूतत्वात् । तन्नाविद्यावशान्नानात्माभिमान इत्युपपन्नम् । यदप्युच्यते यथैकमेवाकाशं घटाद्यवच्छेदकभेदाद्भिद्यते घटाकाशं पटाकाशमिति । तथैकमेवात्मतत्त्वं देहस्वरूपावच्छेदकभेदाद्भिद्यते न तु तत्त्वत इति । तदपि न्यायबाह्यम् । न हि स्याद्वादिमते व्योमापि सर्वथैकरूपमस्ति । तस्य सावयवत्वेन कथंचिन्नानास्वभावस्य प्रसाधितत्वात् । किं च यथा घटनिवृत्तावेव घटाकाशं मुक्तं भवत्येवं देहनिवृत्तावेव तदवच्छिन्नः पुमान्मुक्तः स्यादित्येवं न सिद्धो मोक्षः प्रसक्तः । ततश्च मोक्षशास्त्रं व्यर्थम् । देहनिवृत्तावप्यविद्यासंस्कारस्तत्कृतेऽस्ति । ततस्तदवच्छिन्नस्यात्मप्रदेशस्यैव संसार इति चेत् । न विकल्पानुपपत्तेः । स हि देहकृतः संस्कारः किं देहवत्परिच्छिन्नदेशः किंचाकाशवद्व्यापक इति प्राच्ये पक्षे चित्रकूटदेशस्थेन देहेन स्वावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे कृतः संस्कारस्तत्रैव जन्मान्तरं जनयेत् । सुखदुःखाद्युपभोगोऽपि तत्रैव स्यादन्यप्रदेशस्य तत्संस्कारेणावच्छिन्नत्वात् । अथ गत्वा संस्कारः प्रदेशान्तरमप्यव-

च्छिनत्ति । नैवम् । अविद्यासंस्कारस्य निष्क्रियत्वेन गमनानुपपत्तेः । किं च संस्कारो मुक्तमपि प्रदेशं गत्वाऽवच्छिन्द्यात्, तदवच्छेदे च मुक्तस्य पुनः संसारित्वप्रसंगः । तत्रैव स्थितः प्रदेशान्तरेऽपि स्वकार्यं संस्कारः करोतीति चेत् । एवमपि मुक्तप्रदेशेऽपि कुर्यादिति स एव प्रसंगः । अथाकाशवद्व्यापकः संस्कारस्तेन सर्वेऽप्यात्मप्रदेशा व्याप्ता इति न कश्चित्प्रदेशो मुक्तः स्यात् । तस्मान्न सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति । एतेन तप्तायःपिण्डादग्निकणा इवात्मतत्त्वाज्जीवात्मानोऽसंख्याता उत्पद्यन्ते । तेषां संसारमोक्षज्ञानादिव्यवस्थेति समुद्रादुदकवत्तत एव निःसरन्ति पुनस्तत्रैव लीयन्त इति च परेषां वचः प्रलापमात्रतया स्थितमवसेयम् । उक्तनीत्या संसारिणि मुक्ते चात्मन्यनेकत्वस्य प्रसाधितत्वात् । वादिप्रतिवादिप्रतिनियमदर्शनाच्चानेकत्वमेवात्मनः स्वीकर्तुं युक्तम् । दृश्यते ह्ययं वाद्ययं च प्रतिवादीति सकलसहृदयसंप्रतिपन्नः प्रतिनियमः । स चात्माद्वैते न घटामास्कन्दति । अन्यथैकस्मिन्नपि त्वच्छरीरे वादिप्रतिवादिभावप्रसक्तिः । एवं च यथा तवात्माद्वैते संप्रतिपत्तिस्तथा प्रतिवादिनोऽपि स्यात् । यथा वा प्रतिवादिनस्तत्र विप्रतिपत्तिस्तथा तवापि स्यात्, भेदाभावात् । अथाविद्याविलासादेवायं वादिप्रतिवादिप्रविभागः परमार्थतस्तु वादिप्रतिवादिनोः शरीरमेकात्माधिष्ठितमित्यास्थीयेत तदपि न सुव्यवस्थम् । प्रमाणप्रतिहतत्वात् । तथा चास्मद्विनेयस्य निरवद्यविद्यापद्मिनीप्रमोदद्युमणेर्नेमिचन्द्रगणेरत्र व्यतिरेकप्रयोगः—' त्वत्प्रतिवादिशरीरं त्वदात्मनात्मवन्न भवति योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति त्वत्प्रतिवादिशरीरत्वात् । यत्तु त्वदात्मनात्मवत्, तन्न योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति त्वत्प्रतिवादिशरीरं यथोभयसंप्रतिपन्नं त्वच्छरीरं योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति त्वत्प्रतिवादिशरीरं तस्मात्त्वदात्मनात्मवन्न भवतीति पौद्गलिकादृष्टवान् ' इति नास्तिकादिमतप्रतिक्षेपाय । तथा हि— चार्वाकाश्चर्चयन्ति । न किंचिदप्यदृष्टं नाम समस्ति । तदाधारभूतस्यात्मनः कस्यचिदसंभावात्,

तत्सिद्धिनिबंधनप्रमाणाभावाच्च । भूतान्येव हि तथा तथा परिणतिविशेषशालीनि सुखदुःखादिविचित्रकार्यकरीणि भविष्यन्तीति किं तत्करणलम्पटेन दृष्टेनादृष्टेनामुना कर्तव्यम् । किमियमकस्माच्चार्वाक तेऽत्र विस्मरणशीलता समभूत् । यदनन्तरमपि साधितमात्मानं नावधारयसि । तथा चासिद्धमाधारभूतस्यात्मनः कस्याचिदसंभवादित्यदृष्टसिद्धिनिबन्धनप्रमाणाभावोऽप्यसिद्धः । आगमानुमानयोस्तत्सिद्धिसावधानयोः सद्भावात् । तथा हि–'शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य'[1] इत्यदृष्टप्रकटनपटीयानस्त्येवागमप्रदीपः । प्रसाधितं चास्य प्रामाण्यं प्रागेव । अनुमानमपि तत्सिद्धिदुर्धरं विद्यत एव । यस्तुल्यसाधनानामपि पुंसां कार्यविशेषः स सहेतुकः कार्यत्वात्कुम्भवत् । यश्चास्य विशेषस्य हेतुस्तददृष्टमेव, दृष्टस्य हेतोः सर्वस्य सव्यभिचारत्वात् । यमलजातयोरपि वीर्यविज्ञानवैराग्यादिविशेषदर्शनात् । यदभाषि भाष्यकारपादैः '[2]जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं । कज्जत्तणओ गोयम ! घडो व्व हेऊ य सो कम्मं ॥ १ ॥'

जयन्तोऽप्यजल्पत्–

'[3]दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्यमयोस्तुल्यजन्मनोः ।
विशेषो वीर्यविज्ञानवैराग्यारोग्यसंपदाम् ॥' इति ।

तथा–

'[4]जगतो यच्च वैचित्र्यं सुखदुःखादिभेदतः ।
कृषिसेवादिसाम्येऽपि विलक्षणफलोदयः ॥
अकस्मान्निधिलाभश्च विद्युत्पातश्च कस्यचित् ।
क्वचित्फलमयत्नेऽप्यफलता यत्र तत् क्वचित् ॥

---

१ तत्वार्थ० ६–३,६–४.

२ यस्तुल्यसाधनयोः फले विशेषो न स विना हेतुम् । कार्यत्वतो गौतम घट इव हेतुश्च स कर्म ॥ इति छाया । विशेषावश्यकभाष्ये गा. १६१३.

३ न्या. मं. पृ. ४७२. ४ न्या. मं. पृ. ४७१.

तदेतद्दुर्घटं दृष्ट्वा कारणाद्व्यभिचारिणः ।
तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किंच न कारणम् ॥' इति ।

अथाभ्युपगम्यत एवादृश्यो भूतधर्मः कश्चिद्धेतुस्ततः सिद्धसाध्यतेति चेत् । तर्हि स्वीकृतमेव नामान्तरेण त्वयाप्यदृष्टम् । न च नाम नाममात्रभेदे कलहायन्ते सन्तः । भूतधर्मत्वे चास्य रूपादिवद्दृश्यत्वमेव भवेत् । तदुक्तम्–

'अदृश्यो भूतधर्मस्तु जगद्वैचित्र्यकारणम् ।
यदि कश्चिदुपेयेत को द्वेषः कर्मकल्पने ॥'
'संज्ञामात्रे विवादश्च तथा सत्यावयोर्भवेत् ।
भूतवद्भूतधर्मस्य न चादृश्यत्वसंभवः ॥' इति ।

ननु कार्यस्य स्वाभाविकत्वेनाप्यविरोधात्संदिग्धव्यभिचारिता हेतोः । तथा च कथं प्रस्तुतविशेषस्य सहेतुकत्वसिद्धिरिति चेत् । तदयुक्तम् । कार्यस्वाभाविकत्वस्यानन्तरमेव निवारितत्वात् । ननु कर्मणामपि विशेषः स्वाभाविकः सहेतुको वा । स्वाभाविकश्चेत्तदा तेनैव व्यभिचारी हेतुः । तद्वदेव च जगद्वैचित्र्यस्यापि स्वाभाविकत्वं किं न स्यात् । सहेतुकश्चेत्तदानवस्था । यतस्तद्धेतुविशेषेऽप्यपरहेतुविशेषेण तत्राप्यपरेण तेनावश्यं भवितव्यमिति क्व व्यवस्थितिर्भवेत् । यदाह—

'कर्मणां ननु वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।
अदृष्टं तत्त्वतः सिद्धं जगत्येव तदिष्यताम् ॥' इति ।

अत्रोच्यते । सहेतुक एव कर्मविशेषः स्वीक्रियते । न चात्रानवस्था भवन्त्यपि दोषाय । बीजाङ्कुरसंतानवदनादित्वात् कर्मसंतानस्य । तस्याप्यनादित्वं जीवसंसारयोरनादित्वादित्यदृष्टसिद्धिः । उक्तं च—

१ न्या. मं. पृ. ४७१.
२ न्या. मं. पृ. ४७२ । ३ न्या. मं. पृ. ४७२ ।

'हेत्वन्तरनिमित्तेऽपि कर्मवैचित्र्यकल्पने ।
संसारस्यादिशून्यत्वाभानवस्था भयावहा ॥
तथा च पुण्यः पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।
जायते जन्तुरित्येवं धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
तथा गौतमः - पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इति।
तस्मात्कुतर्कमूलेन दृष्टकार्योपघातिना ।
सर्वलोकविरुद्धेन नोद्येन कृतमीदृशा ॥' इति ।

तथा स्वपरसुखदुःखहेतवो विशुद्धिकारणकार्यस्वभावाः प्राणिनां कायवाङ्मनःक्रिया शुभफलपुद्गलसंबन्धहेतवो विशुद्ध्यङ्गत्वात्पथ्याहारादिक्रियावत् । तथा स्वपरसुखदुःखहेतवः संक्लेशकारणकार्यस्वभावाः प्राणिनां कायवाङ्मनःक्रिया अशुभफलसंबन्धहेतवः संक्लेशाङ्गत्वाद्विषभक्षणादिकायादिक्रियावत् । विशुद्ध्यङ्गत्वादिति विशुद्धिकारणं विशुद्धिकार्यं विशुद्धिस्वभावं वा कायादिक्रियावृन्दं विशुद्ध्यङ्गमिह हेतुत्वेन विवक्षितम् । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । संक्लेशाङ्गत्वादिति संक्लेशकारणं संक्लेशकार्यं संक्लेशस्वभावं वा । कायादिक्रियावृन्दं संक्लेशाङ्गमिह हेतुतयाभिप्रेतम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । इदमत्रैदंपर्यम् । सुखस्य दुःखस्य वा स्वपरोभयस्थस्य विशुद्धिसंक्लेशस्यैव पुण्याश्रवहेतुत्वं यथाक्रमं प्रतिपत्तव्यमिति । ये चात्र शुभाशुभफलपुद्गलास्ते पुण्यं पापं च कर्मानेकविधम् । कः संक्लेशः का वा विशुद्धिरिति चेत् । उच्यते । आर्तरौद्रध्यानपरिणामः संक्लेशः । तदभावो विशुद्धिः । आत्मनः स्वात्मनावस्थानमिति ।

तस्माद्विचित्रेषु फलेषु पुंसां लोकायतैर्लोकपथावतीर्णैः ।
नियामकं किंचन कर्मरूपं मुक्त्वा विकल्पान्परिकल्पनीयम् ॥८०३॥

नन्वस्तु नाम कर्म तथापि नैतत्पौद्गलिकमालपितुं युक्तम् । शक्तिरूपस्यैवास्य व्यवस्थानात् । परमात्मन एव हि धर्मा-

१ न्या. मं. पृ. ४७२ ।

धर्मरूपं तथाभूतं सामर्थ्यं येन सुखदुःखादिरूपो विचित्रः परिणामः प्रादुर्भवतीति । तद्युक्तम् । यतोऽसौ शक्तिः परमात्मनो भिन्नाऽभिन्ना वा । अभेदे परमात्मैव । तस्य च सनातनत्वात्तदुपढौकनीयफलस्यापि सदा सत्त्वानुषङ्गः । भेदे त्वनित्या नित्या वासौ स्यात् । अनित्यत्वे कुतोऽस्याः समुत्पत्तिः । दानतपोहिंसानृतादिक्रियात इति चेत् । ननु यदि परमात्मनो भिन्नरूपत्वेनाचिद्रूपायाः शक्तेर्दानादिक्रियावशादुत्पत्तिरभीष्टा तर्हि कथं नाम नादृष्टं पौद्गलिकमङ्गीकृतं भवेत् । अचिद्रूपस्य तस्य पुद्गलादन्यस्यायोगात् । अथ नित्यैव शक्तिस्तर्हि नित्यमेव तत्फलोदयप्रसक्तिः । अथ नित्याप्यसौ शक्तिर्यदैव क्रियया-भिव्यज्यते तदैव फलोदयाय कल्पते नान्यदापीति चेत् । मैवम् । आवरणस्वीकरणमन्तरेणाभिव्यक्तेरेवासंभवात् । आवृतमेव हि तमस्तोमादिना स्तम्भकुम्भोऽम्भोरुहादिभाववृन्दं प्रदीपादिना व्यज्यमानमालोकितम् । आवरणस्वीकरणे च कथमात्माद्वैतवादः कुशली । कथं चावरणस्यैव कर्मता न स्यात् । किं च दानादिक्रियायाः शक्त्य-भिव्यञ्जकत्वस्वीकारे यदैवासौ स्यात्तदैव स्वर्गादेरपि तत्फलस्योत्पाद-प्रसंगः । न खलु प्रदीपकुड्मलेनाभिव्यक्ताः कुम्भादयः कालान्तरे स्वकार्यमुपलम्भं प्रभावयन्तो दृश्यन्ते । अथ फलप्रसवं प्रति योग्यत्वमेव शक्तेरभिव्यक्तिरपि कालान्तर एव । ततस्तदुत्पत्तिः । तदपि नोपपत्तिपात्रम् । तदभिव्यञ्जकक्रियावैफल्यापत्तेः । दानादिक्रियाकलापात्प्रागपि शक्तेः फलोत्पादं प्रति योग्यत्वात् । इदमेव हि योग्यत्वं यत्कालान्तरे कारणप्रत्यासत्तौ कार्यकरणं नाम । तच्चास्याः सर्वदाप्यक्षूणमेव । अपि च यदीयं दानादिक्रियाशक्त्यभिव्यञ्जिका परमात्मनः पृथग्भूताभ्युपेयते तदा कथमात्माद्वैतवादः श्रेयान् स्यात् । अथ पृथग्भूता त्वसौ परमात्मैवेति सदा शक्त्यभिव्यक्तिः स्यात् ।

तस्माददृष्टा नेष्टव्या मानदृष्टिपराङ्मुखी ।
आत्मशक्तिर्न जात्वत्र किंतु पुद्गलसंचयः ॥ ८०४ ॥

सौगतास्तु संगिरन्ते — शुभाशुभफलसंस्कारस्वरूपा वासनैवादृष्टमिति। तदप्यसुदृष्टम्। वासकद्रव्यसंबन्धमन्तरेण वासनाया अनुपपत्तेः। न खलु बकुलविचकिल[1]मालतीमन्दरादिद्रव्यसंपर्कमन्तरेण नीरादौ वासना विलोक्यते। वासकद्रव्यसंबन्धाभ्युपगमे च तदेवात्र्याहतमस्माकमदृष्टं सिद्धम्। अथ ज्ञानस्वरूपमेव वासना तस्य च संबन्धमन्तरेणाप्युपपद्यमानत्वात्किमदृष्टादृष्टकल्पनयेति चेत्। नैवम्। अतिप्रसंगापत्तेः। एवं हि समस्तमपि ज्ञानं वासितमेव समजनि। स्वरूपमात्रस्य सर्वत्राविशेषात्। तथा च न कदाचिन्मुक्तिः स्यात्। अथ निखिलज्ञानं वासनात्वेन प्रतिज्ञायते किन्तु विशिष्टमेवेति चेत्। नैवम्। केवलस्य वैशिष्ट्यानुपपत्तेर्ज्ञानमात्रतया सर्वज्ञानानामविशिष्यमाणत्वात्।

वासनाहेतुभूतं तद्भिन्नं कर्मानुमन्यताम्।
प्रमाणाभिमुखं भावं को नाम द्वेष्टि यौक्तिकः॥ ८०५॥

यौगास्तु जगदुः—'आत्मगुणरूपदृष्टं बुद्ध्यादिवत्' इति। तदपि नोपपत्तिमियर्ति। आत्मगुणत्वे कर्मणस्तत्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वविरोधात्। न खलु यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं यथा पृथिव्यादे रूपादिः। आत्मगुणश्च धर्माधर्मादिसंज्ञकं कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न तदात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तं स्यात्। न चात्मनः पारतन्त्र्यमसिद्धम्। तथा हि—परतन्त्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वान्मद्योद्रेकपरतन्त्राशुचिस्थानपरिग्रहवद्विशिष्टपुरुषवत्। हीनस्थानं हि शरीरमात्मनो दुःखहेतुत्वात्कारागारवत्। शरीरपरिग्रहवांश्च संसारी प्रसिद्ध एव। न च त्रिदशशरीरे दुःखहेतुत्वाभावात्पक्षाव्यापकत्वं हेतोरिति मन्तव्यम्। तस्यापि पञ्चत्वदशायां दुःखहेतुत्वप्रसिद्धेः। ततः स्थितमिदम्, अदृष्टमात्मगुणो न भवति पारतन्त्र्यनिमित्तत्वान्निगडादिवत्। क्रोधादिभिर्व्यभिचार इति चेत्। न। तेषामप्यात्मपारतन्त्र्यनिमित्तत्वे पौद्गलिकत्वेन गुणत्वानुपपत्तेः। चिद्रूपतया संवेद्यमानाः क्रोधादयः

1 पुष्पविशेषः।

कथं पौद्गलिकाः प्रतीतिविरोधादिति चेत् । नैवम् । तेषां पारतन्त्र्यनिमित्तत्वाभावात् । द्रव्यक्रोधादय एव हि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं न भावक्रोधादयः । तेषां स्वयं पारतन्त्र्यरूपत्वात् द्रव्य, ... जीवस्य पारतन्त्र्यं न पुनस्तत्कृतमन्यत्किंचिदित्यव्यभिचारी हेतुः । यतो **व्योमशिवः** प्रोवाच **' अथ पुरुषगुणत्वे किं प्रमाणम् । अनुमानमागमश्च । तथा हि– तनुभुवनादि पुरुषगुणपूर्वकं विचित्रकार्यत्वाद्रथादिवदिति । यथाहि रथादिकर्ता भोक्तुरभिप्रायं विचित्रमपेक्षमाणस्तथैव तद्रचनां करोत्येवं** .... आत्मनि बुद्ध्यादयः संभवन्ति । संस्कारस्तु स्मरणोत्पत्तावेवावगतसामर्थ्य इति गुणान्तरं तद्गतमपेक्षमाणस्तदुपभोगनिष्पत्तये विचित्रशरीरादिकमारभत इति । आगमस्तु यावदात्मनि धर्माधर्मौ तावदायुः शरीरमिन्द्रियाणि विषयाश्चेति । तथा–'**क्षीयन्ते चास्य कर्माणि**' इति तन्नास्य शिवाय। .... पिता । अदृष्टगुणपूर्वकत्वविरुद्धस्य बुद्धिगुणपूर्वकत्वस्यैव कार्यत्वात्प्रसिद्धेः । रथादौ तथैव व्याप्तिव्यवसायात् । अथ न नाम विशेषविरुद्धो हेत्वाभासो भवति । अनुमानमात्रमुद्राभङ्गप्रसंगात् । धूमानुमानेऽपि तदापत्तेः । तथा हि–इयं महीधरकन्धरादिनिरन्तरसमीरलहरी परस्पराघट्यमानमस्करस्कन्धप्रबन्धोद्धुरज्वालाकरालकृशानुमती न भवति । किंतु घटचेटिकापेटकप्रकटफूत्कारसंधुक्ष्यमाणगोमयोत्पाद्यपावकवती धूमत्वात्पावकप्रवेशादित्यत्र तथाविधधनञ्जयाविरुद्धः कृशशरीर एव कृशानुर्युष्मन्मते सेद्धुमर्हति । अथात्र विशेषाभिधानपरिहारेण सामान्यमात्रस्यैव साध्यत्वेनोपादानाद्धूमस्याग्निमात्रेण व्याप्तेरुपलम्भाच्च । यत्र धूमोपलम्भस्तत्राग्निमात्रप्रसिद्धेर्विरुद्धत्वानवकाशस्तर्हि तत्प्रकृतेऽपि समानयोगक्षेममीक्ष्यतां पुरुषगुणपूर्वकत्व .... चित्रकार्यत्वस्य व्याप्तेरव्याहतत्वादिति । तदपि न युक्तियुक्तम् । यतः

शब्देनानुपात्तस्याप्यभीष्टस्य साध्यत्वं प्राक्प्राकट्यत । अभीष्टं चात्र भवतोऽदृष्टगुणपूर्वकत्वं तत्त्वादेः साधयितुम् । तत्रैव विवादात्तद्विरुद्धं च बुद्धिगुणपूर्वकत्वमिति धूमानुमानेऽपि धूमध्वजमात्रमेव सिषाधयिषितम् । तथापि .... को नाम विशेषविरुद्धतां प्रतिबध्नीयात् । किं च । अत्र शरीरादिकर्ता भवतः शम्भुरेवाभिमतः । तस्य च वन्ध्यास्तनन्धयबन्धुतयाधस्तादुपपादितत्वात्कथमपरभोक्तृपुरुषगुणसहकारिणस्तनुभुवनादिकार्यकारित्व– प्रतिपादनमनुगुणमिति । आगमस्त्वनन्तरोक्तोऽदृष्टस्य सद्भावमात्रमेव साधयति न पुन .... क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' इति । संबन्धस्य च गुणत्वेनान्यथानुपपत्तिरस्ति । कुण्डे बदराणि, देवदत्तस्य तुरङ्ग इत्यादावगुणेऽपि तद्दर्शनादिति ।

तस्मादात्मगुणत्वं नादृष्टस्येह युज्यते वक्तुम् ।
पुद्गलनिचयात्मत्वं यदस्य युक्तिक्रमं याति ॥ ८०६ ॥

सांख्यस्तु ख्यापयति–न पुद्गलप्रचयात्मकं कर्मप्रधानपरिमाण .... रूपत्वात्तस्य प्रधानविवर्तः शुक्लं कृष्णं च कर्मेत्यभिधानात् । तदपि दुराशामात्रम् । प्रधानस्य निरूपितन्यायादसत्त्वेन तत्परिणामस्य कस्यचिदसंभवात् ।अस्तु वासौ तथाप्यात्मपारतन्त्र्यनिमित्तत्वेनानभ्युपगमादस्य न कर्मत्वमन्यथा .... मात्मनः प्रधानेन संसर्गः स कारणमन्तरेण न संभवतीति पुरुषस्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामस्तत्कारणतया कल्पनीयः । प्रधानपरिणामस्यैव तत्संसर्गकारणत्वे मुक्तात्मनोऽपि तत्संसर्गकारणत्वप्रसक्तिर्मिथ्यादर्शनादिपरिणाम .... नं निमित्तमित्यत्राप्येतदेव दूषणम् । तस्मादस्ति तदतिरिक्तं कर्म । यदुदयान्मिथ्यादर्शनाद्युत्पत्तिः । अथ मुक्तावस्थायामपि तदुदयः किमिति न भवेत् । उच्यते । तस्यैव तदानीमभावान्निःशेषकर्मविगमे-

नैव मुक्तेरुत्पादात् । प्रधा .... लिकत्वसिद्धौ च कर्मणः प्रमाणं पौद्गलिकं कर्मात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वान्निगडादिवत् । तथात्मनो मिथ्याज्ञानं पुद्गलविशेषसंबन्धनिबन्धनं तत्स्वरूपान्यथाभावस्वभावत्वादुन्मत्तकादिरसंश्लेषजनितोन्मा .... संबन्धे सत्येव भावादपरापरोन्मत्तकादिरसंबन्धि तत्कृत उन्मादादिसंतानवत् । ननु कर्मणां पौद्गलिकत्वे किं परमाणुरूपता तद्धर्मस्वभावता स्कन्धात्मता वा भवेत् । यद्याद्यः कल्पस्तदा देवसेवा .... नित्यता तु परमाणुरूपतायां न संभवत्येव । तेषां परमाणुत्वेनैवोत्पत्तिविनाशकारणाभावात् । अथ परमाणुसंबंधि पुण्यापुण्याख्यधर्माधर्मस्वभावता कर्मणामिष्यते । एवमप्यशेषप्राणिनामेकाकारो.... .... पुण्याधिकरणं तत्र येषामात्मनां पुण्याधिकरणपरमाणुप्राचुर्यं तेषां सुखोत्कर्षः । तदितरेषां तु दुःखातिशय इति चेत् । अत्रापि तयोर्नित्यत्वे देवार्चनादिक्रियामरणादीनामभावापत्तिः । अनित्यत्वं नूनमयुक्तम् ....तः कथमेवमात्मनि परलोकपथप्रस्थानदुःखे स्कंधरूपाणां गुरूणां तेषां शरीरकञ्चुकखट्वादिवदत्रैव भवे भ्रंशो न भवेत् । तथाचायं न सिद्धः सर्वेषां मोक्षः स्यात् । कथं चात्मना सार्धं स्वर्गादौ गच्छतां तेषां तत्तन्मूर्तद्रव्या ....

... .

नादृश्यमानस्वभावो निर्वर्त्यमानो दृष्टः । कथं वा ध्यानधारणामात्रेण तेषां क्षयः । न हि मूर्तं कुम्भादि वेगवन्मुद्गरादिमूर्तद्रव्यान्तरसंसर्गमन्तरेण विपद्यमानमालोकितमिति । अत्रोच्यते । विकल्पत्रितयेऽस्मिंश्चरमपक्ष एव ....

यानां नीरक्षीरवदविष्वग्भावेनावस्थितत्वात् । नन्वेतानि कर्माणि न तावन्निर्निमित्तानि । तदनिर्मोक्षप्रसंगात्तदभावप्रसंगाद्वा । कर्मान्तरनिमित्तत्वेऽनवस्थापत्तिरिति चेत् । न । तेषामेव निमित्तनिमित्तिभावात् ।

निमित्तनिमित्तीभावो न विरुध्यते। न चैवमनवस्थापत्तिः कार्यकारणभावेन तत्सन्तानस्यानादेरविरोधात्। मिथ्याश्रद्धानादिजीवपरिणामनिमित्तत्वाच्च नानिमित्तानि कर्माणीति। यत्तु परलोकाननुसरणं कर्मणां प्रासञ्ज्यत तदपि नोपपद्यते। यतः फलावसानानि कर्माणि। न च तानि कर्माण्यद्यापि निष्पादितफलानीति यावत्फलं तदनुवृत्तिरविरुद्धा। बाह्यं तु शरीरादिकं कर्मफलमिति, कृतफलत्वात्तत्कारणकर्मापगमे तन्निवृत्तिर्भवत्येव। मूर्तद्रव्यान्तरप्रतिघातोऽपि कर्मणां नोपपन्नः। सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन तेषां केनचिदप्रतीघातादतिकठिनायःपिण्डान्तःप्रविष्टपावकवत्। अदृश्यमानं चैतद्यदि नोत्पादयितुं शक्येत तदा भवतामपि मते कथमुत्पाद्येत। अदृश्योऽपि गुणः समुत्पाद्यते न पुनर्द्रव्यमिति स्वेच्छामात्रम्। मूर्तं मूर्तेनैव विनाशनीयमित्यपि नियमो नास्ति। ध्यानावेशवशात्केनचिद्घटादिस्फोटनदर्शनादशक्तिसौधाधिरूढा तत्पुद्गलप्रचयात्मता स्वीकर्तुं कर्मणो योग्या शक्त्याद्यात्मकता। ननु—

तस्माच्चैतन्यसंज्ञं सततमविकलं स्वस्वरूपं दधानः
साक्षाद्भोक्ता स्वकर्मक्षितिरुहनिवहो जृम्भितानां फलानाम्।
देहे देहे विभिन्नः परिणतिरसिकः स्वीयकायप्रमाणः
सिद्धः कर्ता यमात्मा प्रमितिपरिकरादस्तनिःशेषदोषात्
॥ ८०७ ॥ ५५ ॥

अथात्मन एव विशेषणोत्तराभिधित्सया प्राह—

तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपासिद्धिरिति ॥ ५६ ॥

तस्यानन्तरनिरूपितस्वरूपस्यात्मना उपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य स्वीकृतपुरुषयोषिद्वपुषः। एतेन स्त्रीनिर्वाणद्वेषिणः काष्ठाम्बरान् शिक्षयति। सम्यग्ज्ञानं च यथावस्थितवस्तुतत्त्वावबोधः, क्रिया च तपश्चर-

णादिका ताभ्याम् । ननु सम्यग्दर्शनमपि कृत्स्नकर्मक्षयकारणमेव । यदाहुः—' **सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः** ' इति, तत्कथमिह नोपदिष्टम् । उच्यते—सम्यग्ज्ञानोपादानेनैव तस्याक्षिप्तत्वात् । न खलु सम्यग्दर्शनमन्तरेण सम्यग्ज्ञानं संभवति । द्वयोरप्यनयोः सहचरत्वात् । सम्यग्ज्ञानपूर्विका सैव (तत्कारणम् । न पुनर्मिथ्यात्वमलपटलावलुप्तविवेकविकलानां मिथ्याज्ञानपूर्विका कन्दफलमूलशैवालकवलनादिका । कृत्स्नस्याष्टप्रकारस्यापि, न तु कतिपयस्य, जीवनमुक्तेरनभिधित्सितत्वात् । कर्मणो ज्ञानावरणादेरदृष्टस्य, न तु बुद्ध्यादिगुणानामपि, नापि ज्ञानमात्रसंतानस्य । क्षयः सामस्त्येन प्रलयः स्वरूपं यस्याः सा तथा । एतेन **नैयायिकसौगतो**पकल्पितमुक्तिप्रतिक्षेपः । एवंविधा सिद्धिर्मोक्षो भवति । इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थिषत, तथाह्येते ब्रुवते—सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यलम्, न क्रिया; अन्यथा मिथ्याज्ञानादपि क्रियायां फलोत्पादप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—

"विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनात्"॥ १ ॥

तथा—

"श्रियः प्रसूते विपदो रुणद्धि यशांसि दुग्धे मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः कुलकामधेनुः" ॥१॥

क्रियावादिनस्तु वदन्ति—क्रियैव फलहेतुर्न ज्ञानम्, भक्ष्यादिविज्ञानेऽपि क्रियामन्तरेण सौहित्यादिफलानुत्पादात् । यदवाचि—

"क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्" ॥ १ ॥

तथा—

"शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।

---

१ तत्त्वार्थ. १ - १

संचिन्त्यतामौषधमातुरं हि न ज्ञानमात्रेण करोत्यरोगम्" ॥ १ ॥

अत्र ब्रूमहे – यदुक्तं सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यलमित्यादि तत्तात्पर्यवृत्त्या क्रियावादिनैव प्रतिक्षिप्तमित्युपेक्षणीयमेव । यच्चेनाविनाभावीत्यत्र प्रयोगे तु किं सम्यग्ज्ञानेनैवाविनाभावित्वं हेत्वर्थः किंवा सम्यग्ज्ञानेनापि । प्रथमपक्षे सिद्धता मोक्षस्य क्रिययापि सार्धमविनाभावप्रसिद्धेः । संप्रयुक्ते एव हि सम्यग्ज्ञानक्रिये समीहितफलसिद्धिनिबन्धनं भवतः पङ्ग्वन्धवन्न पुनरनयोरन्यतरत् । तथा चोपनिषत्—' **हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणओ किया । पासंतो पंगुलो दड्ढो धावमाणो य अंधओ ॥ १ ॥ संजोगसिद्धीए फलं वयन्ति न हु एगचक्केण रहो पयाइ । अंधो य पंगू य वणे समेच्चा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥** ' द्वितीयपक्षे तु विरुद्धता, सम्यग्ज्ञानेनाप्यविनाभावित्वस्य हेतोः । सम्यग्ज्ञाननिबन्धनत्वेनैव साध्येन विरुद्धस्य सम्यग्ज्ञानक्रियारूपोभयनिबन्धनत्वस्य प्रसाधकत्वात् । यदप्युक्तम् ' **यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात्सुखितो भवेत्** ' इति । तदप्ययुक्तम् । यतः सम्यग्ज्ञानकारणैकान्तवादिनामेवायमुपालम्भो न पुनरस्माकम् । सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि परस्परापेक्षयोः कारणत्वस्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ तद्विज्ञानं सर्वथा नास्त्येव । यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्पेत । तद्गोचरविज्ञानसनाथैव हि तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परोत्पादनप्रत्यया, अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिबिडाश्लेषक्रियापि तदुत्पादाय किं न स्यात् । अथासौ क्रियैव तत्त्वतो न भवति । सैव हि क्रिया तात्त्विकी या स्वकीयकार्यो-

१ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हताऽज्ञानतः क्रिया । पश्यन् पंगुर्दग्धो धावमानश्चान्धकः ॥ ११५९ ॥ संयोगसिद्धौ फलं वदन्ति न खल्वेकचक्रेण रथः प्रयाति । अन्धश्च पंगुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ॥११६५॥ इति छाया । विशे.

२ क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् । इति पूर्वार्धम् । शास्त्र. स. ११ स्त. ३५ श्लो. क्रियावादिमतप्रदर्शने ।

व्यभिचारिणी । हन्त तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं यत्स्वकीयकार्याव्यभिचारीति कथं स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञ इत्युपालम्भः शोभेत । ततः कार्यमर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोच्यते तथा ज्ञानमपीति । क्वचिद्व्यभिचाराभावाद् द्वयमेवैतत्फलोत्पत्तौ कारणमनुगुणम् । यच्चाजल्पि—'या तु क्रियायाः सम्यग्ज्ञानापेक्षा' इत्यादि तत्र मा भूत्सम्यक्क्रियोत्पादकसम्यग्ज्ञानस्य फलोत्पत्तौ प्राधान्यं व्यवधानात् । क्रियाकाले तु यत्सम्यग्ज्ञानं तत् फलोत्पादाय कल्पिष्यते । ननु जलं जलत्वेनानवबुध्यमानमपि पीयमानं नालिकेरद्वीपवासिनं धिनोतीति कथं सम्यग्ज्ञानस्य तत्कारणतेति चेत् । मा भून्नाम जलावबोधः । न हि तद्बोधस्तान्निबन्धनमभिदध्महे किन्तु शीतस्पर्शादिवेदनमिति कथं न बोधोऽपि तत्कारणं स्यात् । यापि शुचिरोचिरित्यादिना मतिमतामपि सेवादिक्रियाप्राधान्येनैव फलावाप्तिरुक्ता साप्ययुक्ता । एवमपि क्रियैकान्तासंगतेर्विमलकेवलालोकविलोकितलोकालोकोऽयं भगवानित्येतावतैव रभसभरोद्भवत्प्रभूतपुलकाङ्कुरकोटिसङ्कटविसंकटाङ्गयष्टिभिः प्रकृष्टाष्टमहाप्रातिहार्यप्रमुखपूजनीया मनुजदनुजनिर्जरेन्द्रचन्द्रैः पूज्यते न पुनः क्रियावशादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । अथास्त्येव तत्रापि कलक्वणद्वल्गुवीणानुगामिमञ्जुगुञ्जन्मृदङ्गसंगिनं तुम्बुरुनिकुरुम्बप्रपञ्च्यमानपञ्चमोद्गारसारसंगीतकप्रबन्धमधरयन्त्यायोजनप्रमाणपृथिवीप्रदेशे च प्रसरन्त्या वाचो व्यापारः । स एव च तथाविधपूजादिफलहेतुरिति चेत् । एवं तर्हि सेवादावप्यस्त्येव समासभापतिपरिज्ञानमिति तदेव तत्फलोत्पत्तिहेतुः किं न स्यात् । अथैवं दृष्टाबाधासेवकत्वेनैव नृपतिनास्य फलदानदर्शनात्, अन्यत्रापि किं नासौ स्यात् । केवलज्ञानवानयमित्येतावतैव तैस्तत्पूजाविधानस्य विलोकनात् । तस्मात्तत्त्वं चेत् पृच्छसि तदा द्वयमप्येतत् कारणं किंतु क्वचित् किंचित् प्राचुर्येण व्यापिपर्ति क्वचित्तूभयमपि तुल्यकक्षतयेति न क्रियैकान्तः । यच्चोक्तम् 'केवलो-

स्पतावपि ' इत्यादि तदप्ययुक्तम् । केवलस्यापि शैलेशी[1]दशायाः कारणत्वानपायात् । ततः सुबोधक्रिययोः संयोगात् पुंस्त्रियोरिव जायते.... ....

.... क्षयलक्षणस्य तल्लक्षणस्य सद्भावात् । न चेदमव्यापकम् । सकलमुक्तेषु सद्भावात् । नाप्यतिव्यापकम् । संसारिष्वसंभवात् । नाप्यसंभवि । प्रमाणतस्तत्प्रसिद्धेः । तथा हि— क्वचित् कर्महानिः सामस्त्येन संभवति प्रकृष्यमाणत्वात् । क्वचन काञ्चने कालिकादिहानिवत् । न च कर्मण एवासत्त्वाद्धानेरसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः । तस्यानन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । यदप्युक्तम्— ' परलोकसिद्धौ प्रमाणाभावात् ' इति तदपि नोपपन्नम् । अनुमानागमयोस्तत्सद्भावावेदकयोर्विद्यमानत्वात् । तथा हि—प्राणिनामाद्यं चैतन्यं चैतन्योपादानकारणकं चैतन्यत्वात् मध्यचैतन्यवत् । तथा अन्त्यं चैतन्यं चैतन्यकार्यकं तत एव तद्वदित्यनुमानद्वयं पूर्वोत्तरभवोपलम्भकमस्त्येव । विशेषचर्चा त्वत्र प्रागेव सर्वज्ञसिद्धौ कृतेति नेह प्रतायते । आगमोऽपि स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यमिति प्रामाण्यं चास्य प्रागेव प्ररूपितमिति नेहाभिधीयते । यच्चावाचि— ' परलोकिनोऽभावः परलोकाभावः ' इति तदपि परिफल्गु । परलोकिनः । ....

प्रसाधितत्वात् । यच्चोक्तम्—' परलोकि चैतन्यं निरवयवत्वात् ' इति तत्रापि चैतन्यं द्रव्यरूपं पर्यायरूपं वा धर्मित्वेनाभिधित्सितम् । द्रव्यरूपं चेत्तर्हि हेतोरसिद्धिः । आत्मद्रव्यस्यास्माभिः सप्रदेशत्वेन स्वीकृतत्वात् । पर्यायरूपं चेत्तदा सिद्धसाध्यता, मरणसमयावच्छिन्नचैतन्यपरिणामस्य भवान्तरानुसरणासंभवात् । अस्तु वा यथाकथंचि-

---

1 शैलेशी—शैलस्येव मेरोरिव अचलता स्थिरता अस्यामवस्थायां सा शैलेशी । अथवा शीलं समाधानं तच्च निश्चयतः प्रकर्षप्राप्तसमाधानरूपत्वात्सर्वसंवरः । ततस्तस्य सर्वसंवररूपस्य शीलस्येशः शीलेशः तस्येयमवस्था शैलेशीति ।

द्धर्मी तथापि हेतुरप्रयोजकः । परलोकाभावस्यानात्मत्वप्रयुक्तत्वाद्द्व्यादौ तथैव विलोकनात् । चैतन्ये च तदभावादात्मरूपत्वादस्य साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य शब्दस्य सावयवत्वेन प्रमाणतः प्रसिद्धेः । यदप्यमूर्तत्वमसर्वगतद्रव्यपरिमाणाभावरूपत्वं व्याख्यातम्, तत्रापि हेतोरसिद्धिरात्मनोऽसर्वगतत्वेन मूर्तत्वात् । यदि पुना रूपादेर्मत्वाभावो (?) मूर्तत्वमुच्यते । तदा प्राग्वदप्रयोजको हेतुः । एतेन रूपादिरहितत्वादित्यपि चिन्तितम् । एवं च—

त्वदुक्तयुक्तिविध्वंसात् स्वयुक्तिपरिकीर्तनात् ।
कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः सिद्धिमध्यास्त नास्तिक ॥ ८०८ ॥

ततश्च न्याय्यमस्माकं तत्कारणपरीक्षणम् ।
हेत्वभावेन यत्कार्यं किंचित् क्वचन वीक्ष्यते ॥ ८०९ ॥

यौगास्तु संगिरन्ते—सत्यमस्ति मोक्षस्तथापि न च नामात्मविशेषगुणानां योऽत्यन्तमुच्छेदस्तद्रूप एव स्वीकर्तव्यो न पुनर्निःशेषकर्मक्षयलक्षणः । तथा च तत्सिद्धौ व्योमशिवादयः प्रमाणयन्ति । न च नामात्मविशेषगुणानां संतानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात्, यो यः संतानः स सोऽत्यन्तमुच्छिद्यमानो दृष्टो यथा प्रदीपसंतानस्तथा चायं संतानस्तस्मादत्यन्तमुच्छिद्यत इति संतानत्वस्य च व्याप्त्या बुद्ध्यादिषु संभवात्पक्षधर्मतयाऽसिद्धत्वाभावः । तत्समानधर्मिणि त्वप्रदीपादावुपलम्भादविरुद्धत्वम् । न च विपक्षे परमाण्वादावस्ति संतानवत्त्वमित्यनैकान्तिकत्वाभावः । विपरीतार्थोपस्थापकयोः प्रत्यक्षागमयोरनुपलम्भान्न कालात्ययापदिष्टः । न चायं सत्प्रतिपक्ष इति पञ्चरूपत्वात्प्रमाणम् । आगमश्चात्र 'न ह वै सश-

---

१ अत्र 'यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः । तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्न विकल्प्यते' ॥ इति न्या. मं. पृ. ५०८ पं. ८ स्थः श्लोको रत्नाकरावतारिकायामुद्धृतः ।

२ छां. उ. अ. ८ । १२.

रीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ' इति । अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तम् 'न वाऽनात्मविशेषगुणानां ' इत्यादि । तत्र पक्षैक .... मपरिग्लानतत्संवेदनसामर्थ्यं चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षतेविचक्षणाः। यदि तु जडपाषाणनिर्विशेष एव । तस्यामवस्थायामात्मा भवेत् । तत्कृतमपवर्गेण संसार एव वरमस्तु । यत्र तावदन्तरान्तरापि दुःखकलुषितमपि स्वल्पमपि सुखमुपभुज्यते। चिन्त्यतां तावदिदम् । किमल्पसुखानुभवो भव्य उत सर्वसुखोच्छेद एव। किं च—

समस्ति वार्तापि न यत्र शर्मण-
श्चकास्ति बुद्धेर्न कणोऽपि कश्चन ।
स्यात्सोऽपि मोक्षोऽपि यदि भोस्तदा न
किं स्युर्ग्रावमुख्या अपि मोक्षलक्षिताः ॥ ८१० ॥

अथास्त्येव तथाभूते मोक्षलोभातिरेकः प्रेक्षाणां तर्ह्येवंविधे चयन्ति दुःखसंस्पर्शशून्यशाश्वतिकसुखसंभोगासंभवाद्दुःखस्य चात्रश्यहातव्यत्वाद्विवेकहानस्य चाशक्यत्वाद्विषमधुनी इवैकत्रामत्रे पतिते उभे अपि सुखदुःखे त्यजे यतोऽयमित्यतश्च संसारान्मोक्षः श्रेयान्, यत्रायमियानतिदुःसहो दुःखप्रबन्धोऽवलुप्यते वरमियती कादाचित्कसुखकणिका त्यक्ता । नतु तस्याः कृते दुःखभार इयानुत्साह इति । तत्र दुःखसंस्पर्शशून्यशाश्वतिकसुखसंभोगासंभवादित्यत्र शाश्वतिकमनादिनिबन्धनं यद्वादिमदपि प्रध्वंसवदपर्यवसानं सुखं विवक्षितम् । तत्रादिपर्यवसानशून्यं सुखं तावत्प्रेक्षाणामुपादित्सागोचर एव न भवति सदैव प्राप्तत्वादिति कुतस्तदभावस्तत्राप्रवृत्तौ प्रेक्षाकारिणोऽकारणमभिधीयेत । द्वितीयं तु सुखं भवत्येव तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च तस्यासंभवः । बाधकप्रमाणाभावात् । साधकं तु सुखसंवेदनयोस्तत्रानुमानमपरिग्लानसामर्थ्यमभिहितमेव । अनन्तता च तत्र तयोर्विनाशकारणाभावादस्खलिता । तद्विनाशकारणं हि कर्म ।

न च तदानीं तदस्ति । तस्य समूलमुन्मूलितत्वात् । मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगलक्षणस्य तत्कारणस्याभावाच्च न पुनरपि कर्मनिर्माणं कारणाभावात्तादृशसुखोत्पाद एव नास्तीति चेत् । न । सकलकर्मोपरमस्यैव तत्कारणस्य सद्भावात् । न चैतदनागमिकम् । कृत्स्नकर्मविमोक्षाच्च '**मोक्षे सुखमनुत्तमम्**' इत्यागमसद्भावात् । यच्चोक्तम्— '**विवेकहानस्य चाशक्यत्वात्**' इति । तदेवमेव सांसारिकसुखस्यैतादृशत्वात्तद्विषमधुदिग्धधाराकरालमण्डलाग्रग्रासवद्दुःखात्करोतीति युक्ता मुमुक्षूणां तज्जिहासा । किन्त्वात्यन्तिकसुखविशेषलिप्सूनामेव ये अपि विषमधुनी एकत्रामत्रे संपृक्ते परित्यज्येते ते अपि सुखविशेषलिप्सयैव । तथा हि—पामरप्राया अपि प्रजल्पन्ति—

कालकूटघटनाकलङ्कितां मित्र नाभिनवगोस्तनीमपि ।
अन्ततः शशि .... ॥ ८११ ॥

.... स्त्र्याद्यादानेऽपि किं न तत् ।
विषयग्रहणं कार्यं मूर्च्छा स्यात्तस्य कारणम् ।
न च कारणविध्वंसे जातु कार्यस्य संभवः ॥
विषयः कारणं मूर्च्छा तत्कार्यमिति यो वदेत् ।
तस्य मूर्च्छादयोऽसत्त्वे विषयस्य न सिध्यति ॥
तस्मान्मोहोदयान्मूर्च्छा स्वार्थे तस्य ग्रहस्ततः ।
स यस्यास्ति स्वयं तस्य नैर्ग्रन्थ्यं न कदाचन ॥ इति ।

तदवद्यम् । आहारपेच्छिकादावप्यखिलस्यास्य समानत्वात् । अपि च । ननु मुमुक्षूणां स्त्रीनवङ्गुः मातजादेरुपादानं (?) संभवति । तस्य संयमानुपकारित्वात्तदुपभोगे प्रभूततरं तदभिलाषभावेन संयमबाधोपपत्तेः श्यासं (?) हि वर्धन्ते विषयाः कौशलानि चेन्द्रियाणां न च वस्तुभपि (?) संयमानुपकारि । तस्य तदुपकारितया प्रोक्तत्वात् । एवं च वस्त्रस्य ग्रन्थत्वासिद्धे रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थ्यपरिपन्थित्वं साधनमसिद्धमेवेति नास्मादपि वस्त्रस्य चारित्रबाधकत्वसिद्धिः ।

नाप्यागमः । प्रतिषिद्धत्वात् । तत्प्रतिषेधाद्यस्य कस्यचिदप्यागमस्याभावात् । स हि भवन् किमचीवरास्तीर्थकृत इत्ययमुताजेनकत्योपदेशो (?) जिताचेलपरीषहो मुनिरिरिति वा । न तावदाद्यो विकल्पः । तत्र हि तीर्थकृतामचीवरत्वं कादाचित्कमुक्तं शाश्वतिकं वा । यदि कादाचित्कं तदा पर्यायपरम्परापरिहाण्या तदनुकारिण्याः परापरपर्यायपरम्परायाः समुत्पादात् । न च संसारित्वपर्यायस्याप्युत्पादः प्राप्नोति । तत्कारणस्य कर्मणः सहकारिणः सकलस्य प्रलयात् । एवं च तथाविधपर्यायप्रवाहात्मकात्मरूपतयाऽयमनन्त एवेति कथं न पुरुषार्थः स्यात् । अथ मोक्षेऽनन्तं सुखं यदि स्यात्तदा तद्रागेण प्रयतमानो मुमुक्षुर्न मोक्षमधिगच्छेत् । न हि रागिणां मोक्षोऽस्तीति मोक्षविदस्तस्य बन्धनात्मकत्वात् । तदयुक्तम् । यो हि सुखसाधनेषु शब्दादिविषयेष्वभिष्वङ्गः सरागो बन्धनात्मकस्तस्य विषयार्जनरक्षणादिप्रवृत्तिद्वारेण संसारहेतुत्वात् । अनन्ते तु सुखे यद्यपि रागस्तस्याप्यसौ सर्वविषयार्जनादिनिवृत्तिमोक्षोपायप्रवृत्त्योरेव हेतुः । अन्यथा तस्य सुखस्य प्राप्तुमशक्यत्वात् । न हि तद्विषयसाध्यं नापि तत्क्षीयते येन विषयसुखार्थमिव पुनः पुनस्तदर्थं हिंसादिष्वपि प्रवर्तेत । तन्न बन्धहेतुर्मुमुक्षोरस्ति रागः । स्पृहामात्ररूपोऽपि चासौ परां कोटिमारूढस्यास्य निवर्तते । '**मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः**' इति वचनात् । अन्यथा दुःखनिवृत्त्यात्मकेऽपि मोक्षे प्रयतमानस्य दुःखद्वेषकषायकालुष्यं किं न स्यात् । अथ नास्त्येव मुमुक्षोर्द्वेषः । रागद्वेषौ हि संसारकारणमिति च जानाति मुमुक्षुर्द्वेष्टि च दुःखमिति कथमिदं संगच्छेतेति चेत् । तदितरत्रापि तुल्यम् । अथ मोक्षसुखेऽभिष्वङ्गाभावे प्रवृत्तिरेव न भवेदतः कथमेकान्तिकात्यन्तिकानन्दसंपद्रूपस्येदं मोक्षमहं साधयिष्यामीति हि तत्र पुंसः प्रवृत्तिः संभाव्यते । तदप्यन्यत्र समानमेव । सांसारिकदुःखे द्वेषाभावे तज्जिहासानुपपत्तेः । आः कथमेषां नानाविधाधिव्याधिप्रबन्धसंबन्धादिसांसारि-

कदुःखसंदोहस्यात्यन्तमुत्थितिर्मे स्यादिति हि तत्रापि प्रवृत्तिः संभाव्यते । अथ स्वर्गे तावद्रागपूर्विका प्रवृत्तिः प्रेक्षितचरीति तदतिशायिमीतावपवर्गे तदतिशायिरागपूर्विकैव प्रवृत्तिः संभाव्यत इति चेत् । नैवम् । रागातिशयस्य विषयातिशयहेतुकत्वासंभवात् । जरत्कपर्दकशकलमात्रेऽपि केषांचिन्मूषकादीनां प्राणापहारपर्यन्तस्य रागस्य दर्शनात् । अपरेषां तु केषांचिन्महात्मनां निःशेषनम्रसामन्तमौलिमालालालिताङ्घ्रिसरोरुहे साम्राज्येऽप्यवज्ञाविलोकनात् । अपि च । एवं निःशेषदुःखमये संसारेऽपि द्वेषातिशयः किं न स्यान्मशकमत्कुणदंशदंशावेशसमुत्थे दुःखे स्तोकस्य विकटभ्रुकुटिपुटोट्टङ्कितललाटपट्टकप्रत्यर्थिमुक्तकृपाणप्रहारप्रभवे तदतिरिक्तस्य च द्वेषस्य दर्शनात् । यथा तु कस्यचिन्महात्मनो न तत्र द्वेषमात्रापि तथा सुखे न रागमात्रापीति कुतस्तादृशि मोक्षे रागः स्यात् । ततः सिद्धं निःशेषकर्मक्षयान्मोक्षे परमानन्दसंवेदनस्वभाव आत्मा च तिष्ठते न तु जडरूप इति । भूषणोऽपि मोक्षे सुखतत्संवेदनसनाथमात्मानमातिष्ठमानोऽस्मदनुचर एव । अनादितां तु तयोरुपेयमानो मुक्तिसंसारावस्थयोरविशेषप्रसंगेन परमाणुघतो (?) यत्पुनरविशेषप्रसंगपरिहारायोवाच— '**न चक्षुर्घटयोः कुड्यादेरिव सुखसंवेदनयोर्विषयविषयिसंबन्धप्रत्यनीकस्याधर्मसुखादेः संसारावस्थायां सद्भावात्तन्नाशे च मुक्त्यवस्थायां भवति सुखसंवेदनयोः संबन्धः । कुड्यादिनाशे चक्षुर्घटसंबन्धवदिति** । ' तदप्यसंबद्धम् । विषयपरामर्शमन्तरेण ज्ञानस्वरूपस्यैवासंभवात् । घटोऽयं पटोऽयमित्यादि गोचरावधारणमेव हि तस्य स्वरूपम् । तदभावे किमन्यदवतिष्ठेत । एवं संसारावस्थायां सुखसंवेदनस्यापि सुखस्वरूपगोचरपरामर्शमन्तरेण संवेदनरूपत्वमेव न भवेत् । एवं च दुःखाभावस्वभावस्य मोक्षस्य प्रतिक्षेपात्सुखसंवेदनरूपस्य च साधनात् '**न ह वै**'

---

१ आचार्यभासर्वज्ञः । न्यायसारे आगमपरिच्छेदे पृ. ४० पं. १६.

इत्याद्यागमो बाधितत्वात्तदाभास एवेत्यवगन्तव्यम् । यत्तु जयन्तो जगाद—

‘ अर्हत्पक्षेऽपि यद्रूपमन्यसापेक्षमात्मनः ।
न केवलस्य तद्रूपमित्यस्मन्मततुल्यता ॥ ’ इति ।

तदप्यस्मन्मतापरिज्ञानविजृम्भितम् । अन्यानपेक्षत्वेनात्मरूपयोरनन्तानन्तज्ञानप्रवाहयोरस्मन्मते मोक्षेऽवस्थानात् ।

यच्चोक्तमनेनैव—

‘ विकारित्वं तु जीवानामत्यन्तमसमञ्जसम् ।
शब्दपुद्गलवच्चैतत्प्रत्याख्येयमसंभवात् ॥
तद्विकारित्वं न जीवानां न कथंचिदसमञ्जसम् ।
शब्दपुद्गलवच्चैतत्समाख्येयं सुयुक्तिभिः ॥’

इत्यनेन प्रतिविहितम् ।

जडत्वमात्मन्यवधीर्य धैर्याद्यथोदितानन्दचिदात्मकं तत् ।
मोक्षस्वरूपं परिकल्पनीयं परैः परित्यज्य कुमार्गमार्गम् ॥८१२॥

ब्रह्मवादिनस्तु वदन्ति— ‘ आत्मनः परमानन्दस्वरूपेऽवस्थानं मोक्षः ’ इति । एतेऽस्मदनुजीविन एव तत्त्वत इति स्खलिता अपि क्वापि किंचिदभ्युद्धरणीया एव तपस्विनः । तथा हि—स्खलितमिदममीषामनादिनिधनं नित्यैकरूपं तत्सुखमित्यप्रयासापसारणीयं चेत् । तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । तथा हि—तस्य ग्राहकं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा स्यात् । प्रत्यक्षं चेत् किमैन्द्रियं मानसं स्वसंवेदनं नैःश्रेयसं वा । तत्राद्यविकल्पो न पेशलः । इन्द्रियाणां प्रतिनियतरूपादिगोचरचारितया तत्प्रभवप्रत्यक्षस्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । द्वितीयविकल्पोऽप्यनुपपन्नः । न हि मानसप्रत्यक्षेऽनवच्छिन्नदेशकालकलापमनादिनिधनं नित्यैकरूपं सुखं कदाचिदनुभवामः । तृतीयकल्पोऽप्यकल्प-

१ न्या. मं. पृ. ५१२ पं. २५ । २ न्या. मं. पृ. ५१२ पं. १७ ।

नार्हः । स्वसंवेदनस्य ज्ञानरूपपरामर्शमात्रपर्याप्तत्वेनानन्द इति कथं प्रेक्षाकारिणामयमुपादेयः स्यात् । निःश्रेयसप्रत्यक्षं तथाभूतं तद्वेत्तीति तु तवोक्तिर्बधिरस्य परानुवादमनुकरोति । न खलु भवानद्यापि तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणे विवादपङ्कमग्ने तत्प्रतिपत्तुमर्हति । तन्न प्रत्यक्षं तथाभूतसुखग्राहकम् । नाप्यनुमानम् । तदनादिनिधननित्यैकरूपत्वाविनाभाविनः कस्यचिल्लिङ्गस्यासंभवात् । नाप्यागमः तथाविधसुखप्रतिपादकस्य तस्याप्यप्रतीतेः । अस्तु वा यत्किंचित्तद्ग्राहकं तथापि तन्नित्यमनित्यं वा । न तावदनित्यम् । यतः कुतोऽस्योत्पत्तिः स्यादनित्यस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वानुपपत्तेः । इन्द्रियादिभ्यश्च तदुत्पत्त्यभ्युपगमे सुखविषयत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तमनन्तरमेव । अथ योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोग एव तज्जनकः । ननु योगजधर्मस्य मुक्तावसंभवात्कथमसौ तत्संयोगेनापेक्ष्येत् । यतस्तत्र ततस्तदुत्पत्तिः स्यात् । अथाद्यं ज्ञानं योगजधर्मापेक्षस्तत्संयोगो जनयति तच्चापेक्ष्योत्तरोत्तरं ज्ञानमसौ जनयतीति । तदप्यसांप्रतम् । अपसिद्धान्तप्रसंगात् । शरीरसंबन्धापेक्षस्यैव ज्ञानस्य ज्ञानान्तरोत्पत्तौ त्वत्कृतान्ते सहकारिकारणत्वोपवर्णनात् । अथ नित्यं तत्तदा मुक्तेतरावस्थयोरविशेषप्रसंगः । सुखतत्संवेदनयोरनादिनिबन्धननित्यैकरूपत्वेनोभयत्र सद्भावाविशेषात् । वैषयिकसुखेन चास्य संसारावस्थायां साहचर्यानुभवप्रसंगात्सुखद्वयोपलम्भः स्यात् । प्रतिबद्धत्वात्तदा तस्यानुपलम्भ इति चेत् । केनास्य प्रतिबद्धत्वं शरीरेणाविद्यया वैषयिकसुखाद्यनुभवेन बाह्यविषयव्यासंगेन वा । अमीभिश्चतुर्भिरपि विकल्पचतुष्टयोक्तैः पदार्थैर्न सुखस्य तदनुभवस्य वा प्रतिबन्धो विनाशलक्षणोऽनुत्पत्तिस्वरूपो वा कर्तुं शक्यः । तयोर्द्वयोरपि नित्यत्वाभ्युपगमात् । यत्तु कथं शरीरेण तत्प्रतिबन्धः साधीयांस्तस्योपभोगार्थत्वात् । न हि यद्यदर्थं तत्तस्यैव प्रतिबन्धकं युक्तिमदतिप्रसंगादिति केनापि शरीरप्रतिबन्धकत्वापराकरणमुच्यते । तन्न संगच्छते । वैषयिकसु-

स्वोपभोगार्थमेव शरीरमिति तं प्रत्येवास्य प्रतिबन्धकमयुक्तं न पुनः परमानन्दोपभोगं प्रति । यथा चटुचटुलचटुलाक्षीकटाक्षलक्षस्य स्वो (?) जन्यमानप्रमोदं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमबन्धुरम् । न पुनरकृत्रिमत्रपाप्रधानमुग्धाङ्गनालोकनसुखं प्रतीतिसमाधानेनानवकाशत्वात् । तस्मादिदमिह तत्पराकरणं साधीयः । शरीरस्य परमानन्दप्रतिबन्धकत्वे प्राणिशरीरापहन्तुः पुंसो हिंसकत्वं न स्यात् । परमानन्दमहोदयान्तरायस्य शरीरस्यापसारकत्वेनोपकारकत्वात् । यत्खल्वतिशयाभिमतवस्तुप्रतिबन्धकापसारकं तदुपकारकमेव विलोकितम् । यथा नयनपुटपीयूषवर्षिश्रीसर्वज्ञावलोकनप्रतिबन्धकान्धकारापसारी मार्तण्डमण्डलालोक इति । अथ शरीरविनाशे वैषयिकसुखोत्थितेर्हिंसक एवायमिति चेत् । मैवम् । अस्य त्वन्मतेनाविद्योपप्लवप्रकारत्वेनातात्त्विकत्वात् । परमानन्दस्यैव पारमार्थिकत्वादतात्त्विकसुखबाधकस्यापि पुंसः पारमार्थिकसुखानुकूलाचरणेन हिंस ....

.... कर्तुमशक्तत्वात् । नापि संतानम् । तस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य सौगतैरनभ्युपगमात् । ततोऽस्थिरत्वभावनयोर्विरोध एव । कथं चास्थिरत्वे तद्भावनातो मुक्तिः । यो हि निगडादिभिर्बद्धस्तस्यैव तन्मुक्तिकारण ....

द्धोऽन्यस्य तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधिव्यापारश्चेति वैयधिकरण्ये सर्वमनुपपन्नम् । तन्नास्थिरादिभावना श्रेयसी । तथापि नात एव रागादिवियोगः संगतः किं ....

पोऽभ्युपगतम् । न च कायक्लेशस्य तपस्त्वमुपपन्नम् । कायक्लेशस्य कर्मफलतया नारकादिकायक्लेशवत्तपस्त्वायोगात् । विचित्रशक्तिकं च कर्म विचित्रसुखदुःखादिफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं ....

....

शालिनो योगिनः स्युः कायसंतापाभावात् । न चैतदपि न्याय्यम् । अभ्युपगमादिविरोधादेव । अथ न कायसंतापस्तपोऽपि त्वन्यदेव ।

हन्तैवमपि न तदेकरूपं चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयायालम् । अतिप्रसंगादेव । अथ तपःकर्मशक्तीनां संकरेण क्षयकरणशीलमित्येकरूपादपि तपसश्चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयः । नन्वेवं स्वल्पक्लेशेनैकोपवासादिना स्तोकेऽपि कर्मणि क्षीणे सर्वस्य तस्य क्षयापत्तिः । उक्तं च—'**कर्मक्षयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तच्च कायसंतापः ।**

.... गिनां चैव ।

अन्यदपि चैकरूपं तच्चित्रक्षयनिबन्धनं न स्यात् ।

तच्छक्तिसंकरक्षयकारीत्यपि वचनमात्रं तु ।

अक्लेशात् स्तोकेऽपि क्षीणे सर्वक्षयप्रसंगो यत् ' ॥ इति ।

तदखिलमलीकम् । तत्र भवत्प्रतिपादिततपःस्व .... क्षयहेतुर्विशिष्टावबोधकारणं परमपदासंतता (?) कर्तृदैन्यौत्सुक्यवर्जितं पारमार्थिकसुखवृत्तिमहासत्त्वसेवितं सदानुष्ठानहेतुः शुभा.... .... त्वात्स्यात् । यदि परमार्थसंस्तदात्मैव नामान्तरेणोक्तः स्यात् । अथ संवृतिसंस्तदैकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वादन्यो बद्धोऽन्यश्च मुच्यत इत्यायातम् । तथा च बुद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अथात्यन्तनानात्वेऽपि क्षणानां दृढतररूपतयैकत्वाध्यवसायाद्बद्धमात्मानं मोचयिष्यामीत्यभिधाय प्रवर्तते कथमेवं नैरात्म्यदर्शनं यतस्तद्भावनाभ्यासाद्रागादिवियोगः स्यात् । अथ शास्त्रसंस्कारप्रभवं तद्दर्शनमस्ति । न तर्ह्येकत्वाध्यवसायोऽस्खलद्रूप इत्येकं संधित्सोरन्यत्प्रच्यवते । अतः कुतो बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात् । यत्तूक्तम्—' अन्यथा भावनायां चात्मनि स्थैर्यादिगुणदर्शननिमित्तः स्नेहोऽवश्यंभावी ' इत्यादि तदुपपन्नमेव । किन्त्वन्यो जनो दुःखाननुषक्तसुखसाधनमपश्यन्नात्मस्नेहात्सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्तते । हिताहितविवेकज्ञस्तु तादात्विकसुखं योषादिकं परित्यज्यात्मस्नेहादात्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गे प्रयतते । यथा पथ्यापथ्यविवेकमजानन्नातुरस्तात्त्विकसुखसाधनं व्याधिनिवृत्ति-

निमित्तं दध्यादिकमुपादत्ते । पथ्यापथ्यविवेकज्ञस्तु तत्परित्यज्य पेयादावारोग्यसाधने प्रवर्तते ।

तदुक्तम्—

‘ तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वन्योऽनुरज्यते ।
हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥ ’

यच्चोक्तम्—‘आत्मनि सति परसंज्ञा’ इत्यादि । तदप्यवज्ञास्पदम् । आत्मनि सति स्वपरसत्तामात्रनिमित्तत्वाभावाद्विशिष्टक्षेत्रकालादिसामग्रीसापेक्षकर्मविपाकस्यापि तदुत्पत्तौ सहकारिणो भावात्तस्य च सर्वत्रासंभवान्निरन्वयनश्वरेष्वित्याद्यप्ययुक्तम् । निरन्वयनश्वरत्वस्य प्रागेव पराकृतत्वान्नैरात्म्याभासोऽप्यसंभाव्य एव । आत्मनोऽनन्तरं प्रसाधितत्वेन नैरात्म्याभासस्यालीकत्वात् । अलीकस्य च परमपदप्राप्तावसामर्थ्यात् । यत्पुनरुक्तम्—‘ उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेषु ’ इत्यादि । तदप्यविचारितरमणीयम् । हेयोपादेयतत्त्वज्ञा ह्यात्यन्तिकसुखसाधनमुपभोगाश्रयमात्मीयं चाभिमन्यन्ते । न तादात्विकसुखसाधनम् । तथा च तेषां महात्मनामेकान्ते स्वान्तेन न सार्धं गोष्ठी ।

क्रामन्त्येते क्षितिमसुहृदः सर्वलुण्टाकचेष्टाः
संभाव्योऽस्मिन्नभिमरभरश्रेणिशङ्काप्रवेशः ।
इत्थं चिन्ताक्रकचरचनाक्रान्तिरश्रान्तमास्ते
राज्ये यस्मिन् हृदयकणिकाप्यत्र का स्यात्सुखस्य ॥ ८१३ ॥
साम्राज्यं ससुखं सखे भवतु वा कालस्य किन्तूपरि
प्रौढः सैरिभशृङ्गकोटिकुलमूर्ध्नि विभ्रमो भ्राम्यति ।
अग्रे दुर्गमदुर्गतानुगगतिः सा नाम यस्यामहो
वृत्तिर्वैतरणीतरङ्गतरणव्यापारमुख्या परम् ॥ ८१४ ॥
प्रकृतिपिशुनैर्मर्त्यैर्मैत्री किमत्र चलाचला
किमुत मरुता धूतः स्फीतध्वजाञ्चलपल्लवः ।

किमथ चपला तन्तुर्नृत्यन्नवाम्बुदडम्बरे
नहि नहि स्त्रीणां प्रीतिः प्रियं प्रति सर्वथा ॥ ८१५ ॥
फुल्लोचनचारुपङ्कजवतीं वेणीलताशैवल–
व्याकीर्णां कुचचक्रवाकमिथुनां वल्गद्वलीवीचिकाम् ।
श्रित्वा स्त्रीतटिनीति विघ्यथ गुरुर्मोहो जलप्राणिनः
संहर्तुं वितनोति सान्द्रपिशितं दन्तच्छदच्छद्मना ॥ ८१६ ॥
नो यस्मिञ्शतकोटिकोटिकुटिलाकोपात्प्रिया भ्रूकुटिः
क्लेशावेशसमर्थबाह्यविषयापेक्षापि यस्मिन्न हि ॥
नित्यानन्दमयी विमुक्तरमणी सा लभ्यते यद्वशा-
त्तत्संतोषसुखं च यस्य सुतरामभ्यस्य सम्यक्क्रमा ॥ ८१७ ॥
वैराग्यं त्वयि राग संप्रति मम त्वद्वेष (?) विद्वेष्मि भोः
तृष्णेऽत्यन्तवितृष्णता त्वयि वने पैशून्यशून्ये व्रज ।
अस्माकं शमशीलसंयमकलासंपर्कपूतात्मनां
त्वत्संस्पर्शविधौ समस्ति नियतं नैवाधिकारक्रमः ॥ ८१८ ॥

एवं च भावयतो विवेकिनो राज्यप्रोपाप्रमुखेषु दुःखहेतुषु सुखलेशसाधनत्वसद्भावेऽप्यन्यदात्यन्तिकसुखसाधनं रत्नत्रयं पश्यतः कुतस्तेष्वात्मीयबुद्धिर्यतस्ततो नैर्वृत्तिर्न स्यात् । न त्वात्मीयबुद्धेस्ततः स्यान्निवृत्तिः । यद्येकान्तेन तेषां दुःखहेतुत्वं स्यात् । न चैवं लेशतः सुखहेतुत्वस्याप्यत्र संभवात् । तेन दुःखहेतुत्वेऽपि येनाकारेण सुखहेतुता तावतांशेन स्वस्योपकारकांस्तान्मन्यमानस्तेषु नात्मीयबुद्धिं जहातीति । तदप्यसांप्रतम् । तेषां सुखलेशसाधनत्वेऽप्यन्यस्यात्यन्तिकसुखसाधनस्य सद्भावेन निर्विषान्नस्येव त्यागसंभवात्, तन्न रागादिवियुक्तज्ञानोत्पत्तिर्निःश्रेयसं संगच्छते । नापि ज्ञानसंतानोच्छेदलक्षणम् । तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । ननु खड्गिनो निराश्रवं चित्तं नोपादेयक्षणमारभते । सहकारिरहितत्वात्तादृग्दीपशिखावदित्यनुमानमस्त्येव तत्सिद्धिसमृद्धमिति चेत् । नैवम् । अत्र हेतो-

बुद्धचित्तेनानैकान्तात् । हितैषित्वाभावे सतीति विशेषणान्नार्थलघु इति चेत् । न । तस्यासिद्धत्वात् । समानं हि हितैषित्वं खड्गिसुगतयोरात्मजगद्विषयम् । जगद्विषयहितैषित्वाभावो विशेषणम् । स च खड्गिनि सिद्ध एवेति चेत् । ननु तथापि न व्यभिचारपरिहारः सुगतस्यापि । कृतकृत्येषु हि .... भावे वा सुगतस्य यत्किंचनकारित्वम् । प्रवृत्तिनैष्फल्यात् । यत्तु देशतोऽकृतकृत्येषु तस्य हितैषित्वं तत् खड्गिनोऽपि स्वचित्तेषूत्तरेष्वस्तीति न तद्धितैषित्वाभावः सिद्धः । नापि चरमत्वं विशेषणम् । तस्याप्यसिद्धत्वात्प्रमाणाभावाच्चरमं निराश्रवं खड्गिचित्तं स्वोपादेयानारम्भकत्वाद्वर्तिस्नेहादिशून्यदीपादिक्षणवदिति चेत् । नैवम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः । सति हि तस्य स्वोपादेयानारम्भकत्वे चरमत्वस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ च स्वोपादेयानारम्भकत्वसिद्धिरिति । किं चान्त्यक्षणस्यानर्थक्रियाकारितायामवस्तुत्वं स्यात्तदवस्तुत्वे चावस्तुजनकत्वात्तज्जनकस्यापीत्यायातमशेषस्य चित्तसंतानस्यावस्तुत्वम् । अथ स्वसंतानवर्तिनो योगिज्ञानस्य जननान्नाशेषस्य तत्संतानस्यावस्तुत्वम् । तदयुक्तम् । रसादेरेककालस्य रूपादेरव्यभिचार्यनुमानाभावानुषङ्गात् । अन्त्यक्षणवद्रूपादेर्विजयकार्यजनकत्वेऽपि सजातीयकार्यजनकत्वासंभवात् । एकसामग्र्यधीनत्वेन रूपरसयोर्नियमेन कार्यद्वयारम्भकत्वेऽन्यत्रापि कार्यद्वयारम्भकत्वं स्यात् । योगिज्ञानान्त्यक्षणयोरप्येकसामग्र्यधीनत्वाविशेषात् । अथ स्वसंतानवर्ति .... रो दर्शितः । अथ पिच्छिकाद्यग्रहेऽप्रमार्जिताद्युपवेशनादि संभवतः सूक्ष्मसत्त्वव्यापत्तिसद्भावे प्राणातिपातविरमणाख्यमहाव्रतधारणानुपपत्तेस्तदर्थं तद्ग्रहणं धर्मोपक ....

इति । तदवद्यम् । आहारपिच्छिकादावप्याखिलस्यास्य समानत्वात् । अपि च—ननु मुमुक्षूणां स्त्रीतुरङ्गमातङ्गादेरुपादानं संभवति । तस्य संयमानुपकारित्वात्, तदुपभोगे प्रभूततरं तदभिलाषभावेन संयमबाधोपप

....भ्यासं हि वर्धन्ते विषयाः। कौशलानि चेन्द्रियाणाम्। न च वसुमपि (?) संयमानुपकारि। तस्य तदुपकारितया प्रोक्तत्वात्। एवं च वस्त्रस्य ग्रन्थत्वासिद्धे रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थ्यपरिपन्थित्वं साधनमसिद्धमेवेति नास्मादपि वस्त्रस्य चारित्रबाधकत्वसिद्धिः। नाप्यागमः। प्रतिषिद्धत्वात्। तत्प्रतिषेधे कस्यचिद्प्यागमस्याभावात्। स हि भवन् 'किमचीवरास्तीर्थकृतः' इत्ययमुत जिनकल्पोपदेशो 'जिताचेलपरीषहो मुनिः' इति वा। न तावदाद्यो विकल्पः। तत्र हि तीर्थकृतामचीवरत्वं कादाचित्कमुक्तं शाश्वतिकं वा। यदि कादाचित्कं तदा न किंचिदनुचितम्। कदाचिदस्माकमप्यस्याभिमतत्वात्। अथ शाश्वतिकम्। तन्न। '**सव्वे वि एगदूसेण निग्गया जिणवरा चउव्वीसम्**' इति वचनात्। अथ तत्र एगदोसेणेति पाठः। सर्वेऽपि संसारदोषेणैकेन निर्गता इति कृत्वा न त्वेवमव्यवस्था। सर्वत्र सर्वैरपि स्वेच्छया पाठानां सुकरत्वात्। अथायमेवात्र पाठ इत्यत्र न किंचिद्भवतां प्रमाणमस्ति। न च तथा पुस्तकोपलम्भः, तथागमिकाम्नायो वाऽत्र प्रमाणम्। अस्य सार्वत्रिकस्यासिद्धत्वात्। प्रादेशिकस्य पुनरितरत्रापि सद्भावादिति चेत्, नन्वेवम् 'अचीवरास्तीर्थकृतः' इत्यत्रापि पाठे किं प्रमाणं तव स्यात्। तथा च कदाचित्—अचीवरास्तीर्थकृत इत्यागमनिर्णयात्कथमतो वस्त्राभावो निष्प्रत्यूहः प्रसाध्येत। किंच तीर्थकृतामचीवरत्ववचने तेषामेव तद्धर्मानुपकारीति निश्चयोऽस्तु। नापरेषाम्। न हि यत्तीर्थनाथेषु भगवत्सु दृष्टम्। तदखिलमस्मादृशेष्वपि परिकल्पनीयम्। ....

.... यथावच्छद्मस्थावस्थायां परोपदेशं दीक्षां वा

.... विवेचनीयः। अथापुण्यपरमप्रकर्ष एव हेतुत्वेन विवक्षितो न परमप्रकर्षमात्रं तर्हि विशेषणं वा .... तत्त्वात्पुरुषेभ्यो हीनत्वमपि पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वमेव। तच्च यथा

न मृगाक्षीणां मोक्षप्रतिक्षेप ....
मश्रेयस्त्वमप्यादाय व्यावर्तेत । न चैवमिन्द्रादिशरीरे धर्मनिर्वर्तितेऽपि तदभावात् । अथ जिनकालिकमनुष्यत्वे ....
अत्यन्तदुःखाधारपुरुषशरीरेण रत्नत्रयोपेतात्माश्रयेण व्यक्त एव व्यभिचारः । यतिगृहिदेववन्द्यपदानर्हत्वम ....
क्षस्यानुमानस्यागमस्य स्मरणादेर्वा भावोऽभिधीयेत । यदि प्रत्यक्षस्य स्वसंबन्धिनः सर्वसंबन्ध ....

.... त् सर्वसंबन्धिप्रत्यक्षलक्षणसाधकनिर्वृत्तिस्तु भवतोऽप्रसिद्धैव । सर्वपुरुषपरिषत्परिज्ञाने हि तथाविध ....
पन्नपुरुषवत् । न च मुक्त्यविकलकारणत्वमसिद्धम् । स्त्रियां तदभावो हि तस्यां किं पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वेन निर्वाह .... तिं संभवन्मुक्तिव्यक्तिकाप्रव्रज्याधिकारित्वात्तद्वत् । नाप्यागमस्याभावः । तस्य
' दस य नपुंसएसु वीसुं इत्थियासु य ....
यः शब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वेन दृश्यते स तस्यार्थो । यथा गवादिशब्दानां सास्नादिमदादयो .... क्वचन स्त्रीशब्दस्य परिभाषितोऽर्थोऽस्ति दृश्यते त्वागमे लोकरूढ एवार्थे स्त्रीशब्दः

....
....

॥ इति सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः परिच्छेदः।

(रत्नाकरावतारिका व्याख्या)

प्रमाणनयतत्त्वं व्यवस्थाप्य संप्रति तत्प्रयोगभूमिभूतं वस्तुनिर्णयाभिप्रायोपक्रमं वादं वदन्ति—

विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं वादः ॥ १ ॥

विरुद्धयोरेकत्र प्रमाणेनाऽनुपपद्यमानोपलम्भयोर्धर्मयोर्मध्यादिति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा। विरुद्धावेव हि धर्मावेकान्तनित्यत्वकथञ्चिन्नित्यवादी वादं प्रयोजयतः, न पुनरितरौ, तद्यथा--पर्यायवद् द्रव्यं गुणवच्च; विरोधश्चैकाधिकरणत्वैककालत्वयोरेव सतोः संभवति। अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति भिन्नाधिकरणयोः; पूर्वं निष्क्रियम्, इदानीं क्रियावद् द्रव्यमिति भिन्नकालयोश्च तयोः प्रमाणेन प्रतीतौ विरोधासंभवात्। अयमेव हि विरोधो यत्प्रमाणेनाऽनुपलम्भनं नाम, अन्यथाऽपि तस्याभ्युपगमे सर्वत्र तदनुषङ्गप्रसङ्गात्, इति विरुद्धत्वान्यथानुपपत्तेरेकाधिकरणत्वैककालत्वयोरवगतौ। यद् न्यायभाष्ये—“[1]वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ” इति तयोरुपादानम्, तत् पुनरुक्तम्, अपुष्टार्थं वा। यदप्यत्रैवानवसिताविति, तदप्यव्यापकम्, यतो वीतरागविषयवादकथायामनवसितत्वसद्भावेऽपि जिगीषुगोचरवादकथायां तदसद्भावात्। वीतरागवादो ह्यन्यतरसंदेहादपि प्रवर्तते। जिगीषुगोचरः पुनर्वादो न नाम निर्णयमन्तरेण प्रवर्त्तितुमुत्सहते।

---

१ न्या. भा. पृ. १४६ पं. ११.

तथाहि—वादी शब्दादौ नित्यत्वं स्वयं प्रमाणेन प्रतीत्यैव प्रवर्तमानोऽसमानप्रतिपक्षप्रतिक्षेपमनोरथोऽहमहमिकयाऽनुमानमुपन्यस्यति; प्रतिवाद्यपि तत्रैव धर्मिणि प्रतिपन्नानित्यत्वधर्मस्तथैव दूषणमुदीरयतीति क नाम वादकथाप्रारम्भात् प्रागनवसायस्यावकाशः ? । ततोऽयं सूत्रार्थः—यावेकाधिकरणावेककालौ च धर्मौ विरुध्येते, तयोर्मध्यादेकस्य सर्वथा नित्यत्वस्य कथंचिन्नित्यत्वस्य वा, व्यवच्छेदेन निरासेन, स्वीकृततदन्यधर्मस्य कथंचिन्नित्यत्वस्य सर्वथा नित्यत्वस्य वा, व्यवस्थापनार्थं वादिनः प्रतिवादिनश्च साधनदूषणवचनं वाद इत्यभिधीयते । सामर्थ्याच्च स्वपक्षविषयं साधनम्, परपक्षविषयं तु दूषणम्, साधनदूषणवचने च प्रमाणरूपे एव संभवतः, तदितरयोस्तयोस्तदाऽऽभासत्वात्; न च ताभ्यां वस्तु साधयितुं दूषयितुं वा शक्यमिति । ननु यस्मिन्नेव धर्मिण्येकतरधर्मनिरासेन तदितरधर्मव्यवस्थापनार्थं वादिनः साधनवचनम्, कथं तस्मिन्नेव प्रतिवादिनस्तद्विपरीतं दूषणवचनमुचितं स्यात् ?, व्याघातात्; इति चेत् । तदसत्, स्वाभिप्रायानुसारेण वादिप्रतिवादिभ्यां तथासाधनदूषणवचने विरोधाभावात् । पूर्वं हि तावद् वादी स्वाभिप्रायेण साधनमभिधत्ते, पश्चात् प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण दूषणमुद्भावयति । न खल्वत्र साधनं दूषणं चैकत्रैव धर्मिणि तात्त्विकमस्तीति विवक्षितम्; किन्तु स्वस्वाभिप्रायानुसरणेन वादिप्रतिवादिनौ ते तथा प्रयुञ्जाते, इति तथैवोक्ते ॥ १ ॥

अङ्गनियमभेदप्रदर्शनार्थं वादे प्रारम्भकभेदौ वदन्ति—

प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः, तत्त्वनिर्णिनीषुश्च ॥२॥

तत्र जिगीषुः प्रसह्य प्रथमं च वादमारभते, प्रथममेव च तत्त्वनिर्णिनीषुः, इति द्वावप्येतौ प्रारम्भकौ भवतः । तत्र जिगीषोः—

"सारङ्गमातङ्गतुरङ्गपूगाः ! पलाय्यतामाशु वनादमुष्मात् ।
साटोपकोपस्फुटकेशरश्रीर्मृगाधिराजोऽयमुपेयिवान् यत्" ॥१॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्तम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो ! सितपट ! किमेतान् मन्दमेधसस्तपस्विनः शिष्यानलीकतुण्डताण्डवाडम्बरप्रचण्डपाण्डित्याविकारेण विप्रतारयासि ?; क्व जीवः ?, न प्रमाणदृष्टमदृष्टम्, दवीयसी परलोकवार्त्तेति साक्षादाक्षेपो वा, न विद्यते निरवद्यविद्यावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विपश्चिदित्यादिना भूपतेः समुत्तेजनं च; इत्यादिर्वादारम्भः । तत्त्वनिर्णिनीषोस्तु सब्रह्मचारिन् ! शब्दः किं कथञ्चिद् नित्यः स्याद् नित्य एव वेति संशयोपक्रमो वा, कथञ्चिद् नित्य एव शब्द इति निर्णयोपक्रमो वा इत्यादिरूपः । वचनव्यक्ती सूत्रेष्वतन्त्रे, क्वचिदेकस्मिन्नपि प्रौढे प्रतिवादिनि बहवोऽपि संभूय विवदेरन् जिगीषवः, पर्यनुयुञ्जीरंश्च तत्त्वनिर्णिनीषवः, स च प्रौढतयैव तांस्तावतोऽप्यभ्युपैति, प्रत्याख्याति च, तत्त्वं चाचष्टे । क्वचिदेकमपि तत्त्वनिर्णिनीषुं बहवोऽपि तथाविधाः प्रतिबोधयेयुः । इत्यनेकवादिकृतः, स्वीकृतश्च वादारम्भः संगृह्यते ॥ २ ॥

तत्र जिगीषोः स्वरूपमाहुः—

स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ३ ॥

स्वीकृतो धर्मः शब्दादेः कथञ्चिद् नित्यत्वादिर्यः, तस्य व्यवस्थापनार्थम्, यत्सामर्थ्यात् तस्यैव साधनं परपक्षस्य च दूषणम्, ताभ्यां कृत्वा परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुरित्यर्थः । एतेन यौगिकोऽप्ययं जिगीषुशब्दो वादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति—

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥ ४ ॥

तथैव स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्याम्, शब्दादेः कथञ्चिद् नित्यत्वादिरूपं तत्त्वम्, प्रतिष्ठापयितुमिच्छुस्तत्त्वनिर्णिनीषुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्यैवाङ्गेयत्तावैचित्र्यहेतवे भेदावुपदर्शयन्ति–

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥ ५ ॥

अयमिति तत्त्वनिर्णिनीषुः, कश्चिद् खलु सन्देहाद्युपहतचेतोवृत्तिः स्वात्मनि तत्त्वं निर्णेतुमिच्छति, अपरस्तु परानुग्रहैकरसिकतया परत्र तथा, इति द्वेधाऽसौ तत्त्वनिर्णिनीषुः। सर्वोऽपि च धात्वर्थः करोत्यर्थेन व्याप्त इति स्वात्मनि परत्र च तत्त्वनिर्णयं चिकीर्षुरित्यर्थः। अथ परं प्रति तत्त्वनिर्णिनीषोरप्यस्य तन्निर्णयोपजनने जयघोषणमुद्घोषयन्त्येव सभ्या इति चेत्, ततः किम्?। जिगीषुता स्यादिति चेत्, कथं यो यदनिच्छुः स तदिच्छुः परोक्तिमात्राद् भवेत्?। तत् किं नासौ जयमश्नुते?, बाढमश्नुते। न च तमिच्छति च, अश्नुते चेति किमपि कैतवं तवेति चेत्, स्यादेवम्, यद्यनिष्टमपि न प्राप्येत। अवलोक्यन्ते चानिष्टान्यप्यनुकूलप्रतिकूलदैवोपकल्पितानि जनैरुपभुज्यमानानि शतशः फलानि। तदिदमिह रहस्यम्–परोपकारैकपरायणस्य कस्यचिद् वादिवृन्दारकस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोरानुषङ्गिकं फलं जयः, मुख्यं तु परतत्त्वावबोधनम्। जिगीषोस्तु विपर्यय इति ॥ ५ ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुमुदाहरन्ति–

आद्यः शिष्यादिः ॥ ६ ॥

आद्य इति स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुरित्यर्थः। आदिग्रहणादिहोत्तरत्र च सब्रह्मचारिसुहृदादिरादीयते ॥ ६ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुमुदाहरन्ति–

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ७ ॥

द्वितीय इति परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥ ७ ॥

द्वितीयस्य भेदावभिदधाति–

अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च ॥ ८ ॥

अयमिति परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्गुर्वादिः, ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमेन निर्वृत्तं ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायरूपं व्यस्तं समस्तं वा यस्यास्ति स तावदेकः; द्वितीयस्तु तस्यैव क्षयेण यज्जनितं केवलज्ञानं तद्वान्। तदेवं चत्वारः प्रारम्भकाः—जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषू च क्षायोपशमिकज्ञानशालिकेवलिनाविति। तत्त्वनिर्णिनीषोर्हि ये भेदप्रभेदाः प्रदर्शिताः, न ते जिगीषोः सर्वेऽपि संभवन्ति। तथाहि—न कश्चिद् विपश्चिदात्मानं जेतुमिच्छति। न च केवली परं पराजेतुमिच्छति, वीतरागत्वात्। गौडद्रविडादिभेदस्तु नाङ्गनियमभेदोपयोगी, प्रसञ्जयति चानन्त्यम्; इति पारिशेष्यात् क्षायोपशमिकज्ञानशाली परत्र जिगीषुर्भवतीत्येकरूप एवासौ न भेदप्रदर्शनमर्हति। यौ च परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोर्भेदावुक्तौ, न तौ द्वावपि स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषोः संभवतः, निर्णीतसमस्ततत्त्वज्ञानशालिनः केवलिनः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयेच्छानुपपत्तेः, इति पारिशेष्यात् क्षायोपशमिकज्ञानवानेव स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवतीत्यसावप्येकरूप एवेति ॥ ८ ॥

वादिप्रतिवादिनोर्हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रसिद्धेर्यावद् वादिनः, तावद् वैव प्रतिवादिभिरपि भवितव्यम्? इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ९ ॥

आरम्भकं प्रति प्रतीपं चाऽऽरभमाणः प्रत्यारम्भकः, सोऽयमेतेन प्रारम्भकभेदप्रभेदप्ररूपणेन व्याख्यातः। प्रदर्शितभेदप्रभेदः सहृदयैः स्वयमवगन्तव्यः। एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति। तत्र यद्यप्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषोर्जिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुणा च, केवलिनश्च केवलिना सह वादो न संभवत्येव; इति चतुरो भेदान् पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते। तद्यथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्व-

निर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वानिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वानिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्काः षोडश । नञुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

"अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।
द्वादशैवाऽवसातव्या एते भेदा मनस्विभिः" ॥ १ ॥ ९ ॥

अङ्गनियममेव निवेदयन्ति—

तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये जयपराजयव्यवस्थादिदौःस्थ्यापत्तेः ॥ १० ॥

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः प्रारम्भकेभ्यः प्रथमे जिगीषौ प्रारम्भके सति प्रथमस्य जिगीषोरेव, तृतीयस्य परत्र तत्त्वानिर्णिनीषुभेदस्य क्षायोपशमिकज्ञानशालिनः तद्भेदस्यैव, तुरीयस्य केवलिनश्च प्रत्यारम्भकस्य प्रतिवादिनश्चतुरङ्ग एव प्रकरणाद् वादो भवति । वादिप्रतिवादिरूपयोरङ्गयोरभावे वादस्यानुत्थानोपहततैव, इति तयोरयत्नसिद्धत्वेऽप्यपराङ्गद्वयस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थं चतुरङ्गत्वं विधीयते । प्रसिद्धं च सिद्धांशमिश्रितस्याऽप्यसिद्धस्यांशस्य विधानम् । यथा शब्दे हि समुच्चारिते यावानर्थः प्रतीयते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापार इति "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादौ वाच्य एवैकोऽर्थ इति प्रत्यवस्थितं प्रति द्वावेतावर्थौ वाच्यः प्रतीयमानश्चेत्येवंरूपतया वाच्यस्य सिद्धत्वेऽपि प्रतीयमान-

पार्थक्यसिद्ध्यर्थं द्वित्वविधानम् । तत्र वादिप्रतिवादिनोरभावे वाद एव न संभवति, दूरे जयपराजयव्यवस्था; इति स्वतःसिद्धावेव तौ । तत्र च वादिवत् प्रतिवाद्यपि चेज्जिगीषुः, तदानीमुभाभ्यामपि परस्परस्य शाठ्यकलहादेर्जयपराजयव्यवस्थाविलोपकारिणो निवारणार्थं लाभाद्यर्थं वाऽपराङ्गद्वयमप्यवश्यमपेक्षणीयम् । अथ तृतीयस्तुरीयो वाऽसौ स्यात्, तथाऽप्यनेन जिगीषोर्वादिनः शाठ्यकलहाद्यपोहाय, जिगीषुणा च प्रारम्भकेण लाभपूजाख्यात्यादिहेतवे तदपेक्ष्यत एवेति सिद्धैव चतुरङ्गता । स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुस्तु जिगीषुं प्रति वादितां प्रतिवादितां च न प्रतिपद्यते, स्वयं तत्त्वनिर्णयानभिमाने परावबोधार्थं प्रवृत्तेरभावात्, तस्मात् तत्त्वनिर्णयासम्भवाच्च; इति नायमिहोत्तरत्र च निर्दिश्यते ॥ १० ॥

अनयैव नीत्या जिगीषुमिव स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुमपि प्रत्यस्य वादिता प्रतिवादिता वा न सङ्गच्छत इति पारिशेष्यात् तृतीयतुरीययोरेवास्मिन् वादः सम्भवतीति तृतीयस्य तावदङ्गनियममभिदधते—

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः, कदाचित् त्र्यङ्गः ॥ ११ ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि समुपस्थिते सति तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोः क्षायोपशमिकज्ञानशालिनः प्रतिवादिनः, कदाचिद् द्व्यङ्गो वादो भवति, यदा जयपराजयादिनिरपेक्षतयाऽपेक्षितस्तत्त्वावबोधो वादिनि प्रतिवादिना कर्तुं पार्यते, तदानीमितरस्य सभ्यसभापतिरूपस्याऽङ्गद्वयस्यानुपयोगात् । न ह्यनयोः स्वपरोपकारायैव प्रवृत्तयोः शाठ्यकलहादिलाभादिकामभावाः सम्भवन्ति । यदा पुनरुत्ताम्यताऽपि क्षायोपशमिकज्ञानशालिना प्रतिवादिना न कथंचित्तत्त्वनिर्णयः कर्तुं शक्यते, तदा तन्निर्णयार्थमुभाभ्यामपि सभ्यानामपेक्ष्यमाणत्वात् कलहलाभाद्यभिप्रायाभावेन सभापतेरनपेक्षणीयत्वात् त्र्यङ्गः ॥ ११ ॥

द्वितीय एव वादिनि चतुर्थस्याङ्गनियममाहुः—

तत्रैव व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥

तत्रैव द्वितीये स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि, तुरीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोः केवलिनः प्रतिवादिनः, द्व्यङ्ग एव वादः, तत्त्वनिर्णायकत्वाभावासंभवेन सभ्यानामभिहितदिशा सभापतेश्चाऽनपेक्षणात् ॥ १२ ॥

तृतीयेऽङ्गनियममाहुः—

तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीषौ क्षायोपशमिकज्ञानशालिनि वादिनि, निवेदितरूपाणां प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयाणां प्रतिवादिनाम्, उक्तयुक्त्यैव प्रथमस्य चतुरङ्गः, द्वितीयतृतीययोः कदाचिद् द्व्यङ्ग, कदाचित् त्र्यङ्गः, तुरीयस्य तु द्व्यङ्ग एव वादो भवति । निःसीमा हि मोहहतकस्य महिमा, इति कश्चिदात्मानं निर्णीततत्त्वमिव मन्यमानः समग्रपदार्थपरमार्थदर्शिनि केवलिन्यपि तन्निर्णयोपजननार्थं प्रवर्तेत इति न कदाचिदसम्भावना, भगवांस्तु केवली प्रबलकृपापीयूषपूरपूरितान्तःकरणतया तमप्यवबोधयतीति को नाम नानुमन्यते ? ॥ १३ ॥

परोपकारैकपरायणस्य भगवतः केवलिनः संभवन्त्यपि परत्र तत्त्वनिर्णिनीषा न केवलकलावलोकितसकलवस्तुतया कृतकृत्ये केवलिनि विलसितुमुत्सहत इति प्रथमादीनां त्रयाणामेवाङ्गनियममाहुः—

तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ १४ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीषौ केवलिनि वादिनि, प्रथमद्वितीयतृतीयानामेवमिति पूर्ववत् प्रथमस्य चतुरङ्गः, द्वितीयतृतीययोस्तु द्व्यङ्गएव वादो भवतीत्यर्थः ।

"प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमङ्गव्यवस्था लभते प्रतिष्ठाम् ।
संचिन्त्य तस्मादमुमादरेण प्रत्यारभेत प्रतिभाप्रगल्भः" ॥ १ ॥ १४ ॥

चतुरङ्गो वाद इत्युक्तम्, कानि पुनश्चत्वार्यङ्गानि ? इत्याहुः—

वादिप्रतिवादिसभ्यसभापतयश्चत्वार्यङ्गानि ॥ १५॥

स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अथैतेषां लक्षणं कर्म च कीर्तयन्ति—

प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ ॥ १६ ॥

यौ तौ प्रारम्भकप्रत्यारम्भकौ पूर्वमुक्तौ, तावेव परस्परं वादिप्रतिवादिनौ व्यपदिश्येते; यथा द्वौ नियुध्यमानौ मल्लप्रतिमल्लाविति ॥ १६ ॥

प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः कर्म ॥ १७ ॥

वादिना प्रतिवादिना च स्वपक्षस्थापनं परपक्षप्रतिक्षेपश्च द्वितयमपि कर्तव्यम्, एकतरस्यापि विरहे तत्त्वनिर्णयानुत्पत्तेः । अत एव स्वपक्षेत्यादिद्विवचनेनोपक्रम्यापि कर्मेत्येकवचनम्, यथेन्धनध्मानाधिश्रयणादीनामन्यतमस्याप्यपाये विक्लित्तेरनिष्पत्तेः सर्वेषामपि पाक इत्येकतया व्यपदेश इति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपयोः समासेन निर्देशः क्वचिदेकप्रयत्ननिष्पन्नताप्रत्यायनार्थम् । यदा हि निवृत्तायां प्रथमकक्षायां प्राप्तावसरायां च द्वितीयकक्षायां प्रतिवादी न किञ्चिद् वदति, तदानीं प्रथमकक्षायां स्वदर्शनानुसारेण सत्प्रमाणोपक्रमत्वे स्वपक्षस्थापनमेव परपक्षप्रतिक्षेपः, यदा वा विरुद्धत्वादिकमुद्भावयेत्, तदा परपक्षप्रतिक्षेप एव स्वपक्षसिद्धिः, इति समासेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरेतरयोगद्वन्द्वः । यथा स्वपक्षः स्थाप्यते तथा परपक्षः प्रतिक्षेप्यः, यथा चायं प्रतिक्षिप्यते तथा स्वपक्षः स्थाप्यः, न तु सर्वत्र पारिशेष्यात् परितोषिणा भवितव्यम् ।

"मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपणकेलिकर्मठौ ।
वादेऽत्र मल्लप्रतिमल्लनीतितो वदन्ति वादिप्रतिवादिनौ बुधाः"॥१॥१७॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीष्णत्वधारणा-बाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थ्यैरुभयाभि-मताः सभ्याः ॥ १८ ॥

नदीष्ण इति कुशलः, प्राधान्यख्यापनार्थं वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वंनदीष्णत्वस्य प्रथमं निर्देशः। न चैतद् बहुश्रुतत्वे सत्यवश्यं भावि, तस्यान्यथापि भावात्, अवश्यापेक्षणीयं चैतत्, इतरथा वादिप्रतिवादिप्रतिपादितसाधनदूषणेषु सिद्धान्तसिद्धत्वादिगुणानां तद्बाधितत्वादिदोषाणां चावधारयितुमशक्यत्वात्। सत्यप्येतस्मिन् धारणामन्तरेण न स्वावसरे गुणदोषाववबोधकत्वमिति धारणाया अभिधानम्। कदाचिद् वादिप्रतिवादिभ्यां स्वात्मनः प्रौढताप्रसिद्धये स्वस्वसिद्धान्ताप्रतिपादितयोरपि व्याकरणादिप्रसिद्धयोः प्रसङ्गतः प्रयुक्तोद्भावितयोर्विशेषलक्षणच्युतसंस्कारादिगुणदोषयोः परिज्ञानार्थं बाहुश्रुत्योपादानम्। ताभ्यामेव स्वस्वप्रतिभयोत्प्रेक्षितयोस्तत्तद्गुणदोषयोर्निर्णयार्थं प्रतिभायाः प्रतिपादनम्। वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्य दोषोऽनुमन्यते स यदि कश्चिद् कदाचित् परुषमप्यभिदधीत, तथापि नैते सभासदः कोपपिशाचस्य प्रवेशं सहन्ते, तत्त्वावगमव्याघातप्रसङ्गादिति क्षान्तेरुक्तिः। तत्त्वं विदन्तोऽपि पक्षपातेन गुणदोषौ विपरीतावपि प्रतिपादयेयुरिति माध्यस्थ्यवचनम्। एभिः षड्भिर्गुणैरुभयोः प्रकरणात् वादिप्रतिवादिनोरभिप्रेताः सभ्या भवन्ति। सभ्या इति बहुवचनं त्रिचतुरादयोऽमी प्रायेण कर्तव्या इति ज्ञापनार्थम्, तदभावेऽपि द्वावेको वाऽसौ विधेयः ॥ १८ ॥

वादिप्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽग्रवादोत्तरवादिनिर्देशः, साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणम्, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथाविरमणम्, यथासंभवं स-

भायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि ॥ १९ ॥

यत्र स्वयमस्वीकृतप्रतिनियतवादस्थानकौ वादिप्रतिवादिनौ समुप्रतिष्ठेते, तत्र सभ्यास्तौ प्रतिनियतं वादस्थानकं सर्वानुवादेन दूष्यानुवादेन वा, वर्णपरिहारेण वा वक्तव्यमित्यादिर्योऽसौ कथाविशेषस्तं चाङ्गीकारयन्ति, अस्याग्रवादोऽस्य चोत्तरवाद इति च निर्दिशन्ति, वादिप्रतिवादिभ्यामभिहितयोः साधकबाधकयोर्गुणं दोषं चावधारयन्ति । यदैकतरेण प्रतिपादितमपि तत्त्वं मोहादभिनिवेशाद् वाऽन्यतरोऽनङ्गीकुर्वाणः कथायां न विरमति, यदा वा द्वावपि तत्त्वपराङ्मुखमुदीरयन्तौ न विरमतः, तदा तत्त्वप्रकाशनेन तौ विरमयन्ति । यथायोगं च कथायाः फलं जयपराजयादिकमुद्घोषयन्ति, तैः खलूद्घोषितं तन्निर्विवादतामवगाहते ।

"सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालिङ्गिता-
स्तत्तच्छास्त्रसमृद्धिबन्धुरधियो निष्पक्षपातोदयाः ।
क्षान्त्या धारणया च रञ्जितहृदो बाढं द्वयोः संमताः
सभ्याः शम्भुशिरोनदीशुचिशुभैर्लभ्यास्त एते बुधैः" ॥१॥१९॥

प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसंपन्नः सभापतिः ॥२०॥

यद्यप्युक्तलक्षणानां सभ्यानां शाठ्यं न संभवति, तथापि वादिनः प्रतिवादिनो वा जिगीषोस्तत् संभवत्येवेति सभ्यानपि प्रति विप्रतिपत्तौ विधीयमानायां नाऽप्राज्ञः सभापतिस्तत्र तत्समयोचितं तथा तथा विवेक्तुमलम्, न चासौ सभ्यैरपि बोधयितुं शक्यते । स्वाधिष्ठितवसुन्धरायामस्फुरिताऽऽज्ञैश्वर्यो न स कलहं व्यपोहितुमुत्सहते, उत्पन्नकोपा हि पार्थिवा यदि न तत्फलमुपदर्शयेयुः, तदा निदर्शनमकिंचित्कराणां स्युः, इति सफले तेषां कोपे वादोपमर्द एव भवेदिति । कृतपक्षपाते च सभापतौ सभ्या अपि भीतभीता इवैकतः किल कलङ्कः, अन्यतश्चालम्बितपक्षपातः प्रतापप्रज्ञाधिपतिः सभापतिरिति 'इतस्तटमितो व्याघ्रः' इति

नयेन काममपि कष्टां दशामाविशेयुः, न पुनः परमार्थं प्रथयितुं प्रभवेयुः, इत्युक्तं प्रज्ञाऽऽज्ञैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसंपन्न इति ॥ २० ॥

वादिसभ्याभिहितावधारणकलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म ॥ २१ ॥

वादिभ्यां सभ्यैश्चाभिहितस्याऽर्थस्याऽवधारणम्, वादिनोः कलहव्यपोहो यो येन जीयते स तस्य शिष्य इत्यादेर्वादिप्रतिवादिभ्यां प्रतिज्ञातस्यार्थस्य कारणा, पारितोषिकवितरणादिकं च सभापतेः कर्म ।

"विवेकवाचस्पतिरुच्छ्रिताज्ञः क्षमान्वितः संहृतपक्षपातः ।
सभापतिः प्रस्तुतवादिसभ्यैरभ्यर्थ्यते वादसमर्थनार्थम्" ॥१॥२१॥

अथ जिगीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः—

सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

सह जिगीषुणा जिगीषुभ्यां जिगीषुभिर्वा वर्तते योऽसौ तथा तस्मिन् वादे, वादिप्रतिवादिगतायाः स्वपक्षसिद्धिपरपक्षप्रतिक्षेपविषयायाः शक्तेरशक्तेश्च परीक्षणार्थं यावत् तत्रभवन्तः सभ्याः किलाऽपेक्षन्ते, तावत् कक्षाद्वयत्रयादि स्फूर्तौ सत्यां वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यम्। ते च वाच्यौचित्यपरतन्त्रतया कदाचित् क्वचित् कियदप्यपेक्षन्ते इति नास्ति कश्चित् कक्षानियमः। इह हि जिगीषुतरतया यः कश्चिद् विपश्चित् प्रागेव पराक्षेपपुरःसरं वादसङ्ग्रामसीम्नि प्रवर्तते, तस्य स्वयमेव वादविशेषपरिग्रहे, तदपरिग्रहे सभ्यैस्तत्समर्पणे वाऽग्रवादेऽधिकारः। तेन सभ्यसभापतिसमक्षमक्षोभेण प्रतिवादिनमुद्दिश्याऽवश्यं स्वसिद्धान्तबुद्धिवैभवानुसारितया साधु साधनं स्वपक्षसिद्धयेऽभिधानीयम्। अथ क्षोभादेः कुतोऽपि प्रागेवाऽसौ वक्तुमशक्तो भवेत्, तदानीं दूरीकृतसमस्तमत्सरविकारैः समासारैरुभयोरपि वस्तुव्यवस्थापनदूषणशक्तिपरी-

क्षणार्थं तदितरस्याप्रवादेऽभिषेकः कार्यः। अथ वादिनस्तूष्णीम्भावादेव पराजितत्वेन कथापरिसमाप्तेः किमितरस्याप्रवादाभिषेकेण?, इति चेत्।स्यादेतत्, यदि प्रतिवादिनोऽपि पक्षो न भवेत्, सति तु तस्मिन् वादीव तमसमर्थयमानोऽसौ न जयति, नापि जीयते, प्रौढिप्रदर्शनार्थं तु तद्गृहीतमुक्तमप्रवादमङ्गीकुर्वाणः श्लाघ्यो भवेत्। उभावप्यनङ्गीकुर्वाणौ तु भङ्ग्यन्तरेण वादमेव निराकुरुत इति तयोः सभ्यैः सभाबहिर्भाव एवाऽऽदेष्टव्यः। तत्र वादी स्वपक्षविधिमुखेन वा, परपक्षप्रतिषेधमुखेन वा साधनमभिदधीत, यथा—जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति, नेदं निरात्मकं तत एवेति। अत्र च यद्यप्यर्थान्तराद्यभिधानेऽपि वस्तुनः साधनदूषणयोरसंभवाद् न कथोपरमः, तथापि परार्थानुमाने वक्तुर्गुणदोषा अपि परीक्ष्यन्त इति न्यायात् स्वात्मनोऽश्लाघ्यत्वविघाताय यावदेवावदातं तावदेवाभिधातव्यम्। अन्यथा शब्दानित्यत्वं साधयितुकामस्य 'प्रागेव नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नामोर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते, स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति, तस्मात् स्थानाद् ध्वनिरुत्पद्यते' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्तिस्थानादिनिरूपणां कर्णकोटरप्रवेशप्रक्रियां च प्रकाश्य य एवंविधः शब्दः सोऽनित्यः कृतकत्वादिति हेतुमुपन्यस्य पुनः पटकुटादिदृष्टान्तमुत्पत्त्यादिमुखेन वर्णयतः प्रथमकक्षैव न समाप्येत, कुतः प्रतिवादिनोऽवकाशः?। किञ्च, परप्रतिपत्तये वचनमुच्चार्यत इति यावदेव परेणाऽऽकाङ्क्षितम्, तावदेव युक्तं वक्तुम्। लोकेऽपि वादिनोः करणावतीर्णयोरेकः स्वकीयकुलादिवर्णनां कुर्वाणः पराक्रियते, प्रकृतानुगतमेवोच्यतामिति चानुशिष्यते। किं पुनस्तदवदातम्? इति चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि सचेतसां चेतसि क्लेशलेशः, एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशीलनसुकुमारहृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नायमानेन न नाम न क्लिश्यन्ति। तेन स्वस्वदर्शनानु-

सारेण साधनं दूषणं चाऽर्थान्तरन्यूनाक्लिष्टतादिदोषाऽकलुषितं वक्तव्यम्। तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यधायि। न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयवाद्यनुमानमुपन्यस्यतः। क्लिष्टं यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायं, यथा घटः, तस्मादनित्यस्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम्। नेयार्थं यथा—शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन कृतकत्वादित्यर्थः। व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति। असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति। अश्लीलं यथा—नोदनार्थे[1] चकारादिपदम्। निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात् खल्विति। अपरामृष्टविधेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति, अत्र हि शब्दस्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकालुष्यकलङ्कितमिति। पृथग्निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाद्यस्य शब्दस्य निर्देशः शस्यतरः, समानाधिकरणतायां तदनुविधेयस्यानित्यत्वस्याऽलब्धास्पदस्य तस्य विधातुमशक्यत्वादित्यादि। तदेवमादि वदन् वादी समाश्लिष्यते नियतमश्लाघ्यतया। प्रतिवादिना तु स्वस्यानुषङ्गिकश्लाघ्यत्वसिद्धये तत्प्रकाश्य साधनदूषणे यत्नवता भाव्यम्, न तु तावतैव स्वात्मनि विजयश्रीपरिरम्भः संभावनीयः। प्रकटिततीर्थान्तरीयकलङ्कोऽकलङ्कोऽपि प्राह—वादन्याये दोषमात्रेण यदि पराजयप्राप्तिः पुनरुक्तवच्छ्रुतिदुष्टार्थदुष्टकल्पनादुष्टादयोऽलङ्कारदोषाः पराजयाय कल्पेरन्निति। ननु वादी साधनमभिधाय कण्टकोद्धारं कुर्वीत वा, न वा?, कामचार इत्याचक्ष्महे। तत्राऽकरणे तावद् न गुणो न दोषः। तथाहि—स्वप्रौढेरप्रदर्शनाद् न गुणः, परानुद्भावितस्यैव दूषणस्यानुद्धाराच्च न दोषः; उद्भावितं हि दूषणमनुद्धरन् दुष्येत। अथ कथं न दोषः?, यतः सत्यपि हेतोः सामर्थ्ये तदप्रतिपादनात् संदेहे प्रारब्धासिद्धिः, इत्यवश्यकरणीयं दूषणोद्धरणमिति चेत्। कस्यायं सन्देहः? वादिनः, प्रतिवा-

1 चोदनामित्यर्थः।

दिनः, सभ्यानां वा । न तावद् वादिनः; तस्यासत्यपि सामर्थ्ये तन्निर्णयाभिमानेनैव प्रवृत्तेः, किं पुनः सति प्रतिवादिसभ्यसंदेहापोहाय तु सामर्थ्यं प्रमाणेनैव प्रदर्शनीयम् ? । तत्रापि प्रमाणान्तरेण सामर्थ्याप्रदर्शने संदेहः, प्रदर्शने तु तत्रापि प्रमाणान्तरेण तत्प्रदर्शनेनाऽनवस्था । अथ यथा स्वार्थानुमाने हेतोः साध्यमध्यवसीयते, हेतोश्च प्रत्यक्षादिभिः प्रतिपत्तिः, न चाऽनवस्था, तथा परार्थानुमानेऽपीति चेत् , तर्हि यथा प्रत्यक्षादेः कस्यचिदभ्यासदशायां स्वतःसिद्धप्रमाणतयाऽनपेक्षितसामर्थ्यप्रदर्शनस्यापि गमकत्वम्, एवमन्ततो गत्वा कस्यचित् परार्थानुमानस्यापि तथैव तदवश्यमभ्युपेयम्; इति गतं सामर्थ्यप्रदर्शननियमेन । अथ यत्रानभ्यासदशायां परतः प्रामाण्यसिद्धिः, तत्र तत्प्रदर्शनीयमेवेति चेत्, यदि न प्रदर्श्यते किं स्यात् ?, ननूक्तमेव–संदेहात् प्रारब्धासिद्धिः, इति चेत् । तर्हि यथा सदपि सामर्थ्यमप्रदर्शितं न प्रतिवादिना प्रतीयते, तद्वत् संदेहोऽपि प्रतिवादिगतोऽप्रदर्शितः कथं वादिना प्रतीयेत ? । स्वबुद्ध्योत्प्रेक्ष्यत इति चेत्, इतरेणापि यदि तत्सामर्थ्यं स्वबुद्ध्यैवोत्प्रेक्ष्यत, तदा किं क्षूणं स्यात् ? । अथ वादिनः साधनसमर्थनशक्तिं परीक्षितुं न तदुत्प्रेक्ष्यते, तर्हि प्रतिवादिना दूषणशक्तिं परीक्षितुमितरेणापि न संदेहः स्वयमुत्प्रेक्ष्यते । अथ द्वितीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि प्रदर्शयन् स्फोरयत्येव दूषणशक्तिं प्रतिवादी, इति चेत् । तर्हि वाद्यपि तृतीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि व्यपोहमानः किं न समर्थनशक्तिं व्यक्तीकरोति ? । किञ्च, केनचित् प्रकारेण सामर्थ्यप्रदर्शनात् कस्याचित् संदेहस्यापोहेऽपि तस्य प्रकारान्तरेण संभवतोऽनपोहे कथं प्रारब्धसिद्धिः ?; विप्रतिपत्तेरिव संदेहस्यापि ह्यपरिमिताः प्रकाराः, इति कियन्तस्ते स्वयमेवाशङ्क्याऽऽशङ्क्य शक्याः पराकर्तुम् ? । न च प्रदर्शितेऽपि सामर्थ्ये स्वपक्षैकपक्षपातिनोऽस्य विश्रम्भः संभवति, येन प्रारब्धमवबुध्येत । दृश्यन्ते हि साधनमिव तत्समर्थनमपि कदर्थयन्तः प्रतिवादिनः, इति साधनमभिधाय

सामर्थ्याऽप्रदर्शनेऽपि दोषाभावात् स्थितमेतदकरणं न गुणो न दोष इति । करणं तु यदेव संदेहस्य विवादस्य वा भवेदास्पदम्, तस्यैवोद्धारं कुर्वाणः समलंक्रियते प्रौढतागुणेन, यदुद्धरेत् तत्संदिग्धमेव विवादापन्नमेव चोद्धरेदित्येवमवधार्यते, न तु यावत् संदिग्धं विवादापन्नं वा तावत् सर्वमुद्धरेदेव; असंख्याता हि सन्देहविवादयोर्भेदाः, कस्तान् कात्स्न्र्येन ज्ञातुं निराकर्तुं वा शक्नुयात्? । इति यावत्तेभ्यः प्रसिद्धिः प्रतिभा वा भगवती प्रदर्शयति, तावदुद्धरणीयम्, तदधिकोद्धारकरणे तु कदर्थ्यते सिद्धसाधनाभिधानादिदोषेण । सिद्धमपि साधयंश्च कदा नामायं वावदूको विरमेदिति सत्यं व्याकुलाः स्मः, एकेन प्रमाणेन समर्थितस्यापि हेतोः पुनः समर्थनाय प्रमाणान्तरोपन्यासप्रसङ्गात्, साध्यादेरप्येवम्, इति न काञ्चिदमुष्य सीमानमालोकयामः । तेन सिद्धस्य समर्थनमनर्थकत्वाद् न कर्तव्यम् । 'सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते' इति न्यायात् साध्यसिद्धये त्वभिधानस्यावश्यमुपेयम्, अपरथा ह्यसिद्धमसिद्धेन साधयतः किं नाम न सिद्धयेत्? । यत्र तु सिद्धत्वेनोपन्यस्तस्यापि सिद्धत्वं संदिग्धं विवादाधिरूढं वा भवेत्, तत्र तत्समर्थनं सार्थकमेव । ततः स्थितमेतद् यो यत् सिद्धमभ्युपैति, तं प्रति न तत्साधनीयमिति । बौद्धो हि मीमांसकं प्रत्यनित्यः शब्दः सत्त्वात्, इत्यभिधायोभयसिद्धस्यार्थक्रियाकारित्वरूपस्य सत्त्वस्यासिद्धत्वमुद्धरन् न कमप्यर्थं पुष्णाति, केवलं सिद्धमेवार्थं समर्थयमानो न सचेतसामादरास्पदम् । अनैकान्तिकत्वं पुनराशङ्क्योद्धरन्नाधिरोपयति सरसे सभ्यचेतसि स्वप्रौढिवल्लरीम् । तदिह यथा—कश्चित् चिकित्सकः कुतश्चित् पूर्वरूपादेः संभाव्यमानोत्पत्तिं दोषं चिकित्सति, अन्यः कश्चिदुत्पन्नमेव, कश्चित्त्वसंभाव्यमानोत्पत्तितयाऽनुत्पन्नतया च निश्चिताभावम्, इत्येते त्रयोऽपि यथोत्तरमुत्तममध्यमाधमाः तद्वद्वाद्यप्येकः कथञ्चिदाशङ्क्यमानोद्भावनं दोषं समुद्धरति, अपरः परोद्भावितम्, अन्यस्त्वनाशङ्क्यमानोद्भावन-

मनुद्भावितं चेति, एतेऽपि त्रयो यथोत्तरमुत्तममध्यमाधमा इति परमार्थः ।

"स्वपक्षसिद्धये वादी साधनं प्रागुदीरयेत् ।
यदि प्रौढिः प्रिया तत्र, दोषानपि तदुद्धरेत्" ॥ १ ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

द्वितीयकक्षायां तु प्रतिवादिना स्वात्मनो निर्दोषत्वसिद्धये वादिवदवदातमेव वक्तव्यम् । द्वयं च विधेयम्—परपक्षप्रतिक्षेपः, स्वपक्षसिद्धिश्च । तत्र कदाचिद् द्वयमप्येतदेकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्त्यते, यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादौ विरुद्धोद्भावने, परप्रहरणेनैव परप्राणव्यपरोपणात्मरक्षणप्रायं चैतत् प्रौढतारूपप्रियसखीसमन्वितामेव विजयश्रियमनुषञ्जयति । असिद्धताद्युद्भावने तु स्वपक्षसिद्धये साधनान्तरमनित्यः शब्दः सत्त्वादित्युपाददानः केवलामेव तामवलम्बते । तदप्यनुपाददानस्त्वसिद्धताद्युद्भावनभूतं श्लाघ्यतामात्रमेव प्राप्नोति, न तु प्रियतमां विजयश्रियम् । यदुदयनोऽप्युपादिशत्—वादिवचनार्थमवगम्याऽनूद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुञ्जीत, अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षोऽपि न विजयी, श्लाघ्यस्तु स्यात्, आत्मानमरक्षन् परघातीव वीर इति । तद्यदीच्छेत् प्रौढतान्वितां विजयश्रियम्, तत्राऽप्रयत्नोपनतां तयोः प्राणभूतां हेतोर्विरुद्धतामवधीरयेत्, निपुणतरमन्विष्य सति संभवे तामेव प्रसाधयेत् । न च विरुद्धत्वमुद्भाव्य स्वपक्षसिद्धये साधनान्तरमभिदधीत, व्यर्थत्वस्य प्रसक्तेः । एवं तृतीयकक्षास्थितेन वादिना विरुद्धत्वे परिहृते चतुर्थकक्षायामपि प्रतिवादी तत्परिहारोद्धारमेव विदधीत, न तु दूषणान्तरमुद्भाव्य स्वपक्षं साधयेत्, कथाविरामाभावप्रसङ्गात् । नित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादौ हि कृतकत्वस्य विरुद्धत्वमुद्भावयता प्रतिवादिना नियतं तस्यैवाऽनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वमध्यवसितम्, अत एव न तदाऽसौ साधनान्तरमारचयति । स चे-

द्वयं चतुर्थकक्षायां तत्परिहारोद्धारमनवधारयन् प्रकारान्तरेण परपक्षं प्रतिक्षिपेत्; स्वपक्षं च साधयेत्, तदानीं वादिना तद्दूषणे कृते स पुनरन्यथा समर्थयेत्; इत्येवमनवस्था। किञ्च, एवं चेत् प्रतिवादी विरुद्धत्वोद्भावनमुखेनाऽनित्यत्वसिद्धौ स्वीकृतमपि कृतकत्वं हेतुं परिहृत्य सत्त्वादिरूपं हेत्वन्तरमुररीकुर्यात्, तदा वाद्यपि नित्यत्वसिद्धौ तमुपात्तं परित्यज्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वादि साधनान्तरमभिदधानः कथं वार्येत?, अनिवारणे तु सैवानवस्था सुस्थायते। तदिदमिह रहस्यम्—उपक्रान्तं साधनं दूषणं वा परित्यज्य नापरं तदुदीरयेदिति। विरुद्धत्वोद्भावनवत् प्रत्यक्षेण पक्षबाधोद्भावनेऽप्येकप्रयत्ननिर्वर्त्ये एव परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षसिद्धी। कदाचिद् भिन्नप्रयत्ननिर्वर्त्ये एते संभवतः, तत्र चायमेव क्रमः—प्रथमं परपक्षप्रतिक्षेपः, तदनु स्वपक्षसिद्धिरिति। यथा—नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वात्, प्रमेयत्वाद् वा; इत्युक्तेऽसिद्धत्वानैकान्तिकत्वाभ्यां परपक्षं प्रतिक्षिपेत्, अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादिना च प्रमाणेन स्वपक्षं साधयेत्। ननु न परं निगृह्य स्वपक्षसिद्धये साधनमभिधानार्हम्, पराजितेन सार्धं विवादाभावात्; न खलु लोकेऽपि कृतान्तवक्त्रान्तरसंचारिणा सह रणो दृष्टः श्रुतो वेति। तत् किमिदानीं द्वयोर्जिगीषतोः क्वचिद्देशे राज्याभिषेकाय स्वीकृतविभिन्नराजबीजयोरेकश्चेदन्यतरं निहन्यात्, तदा स्वीकृतं राजबीजं न तत्राभिषिञ्चेत्?, तदर्थमेव ह्यसौ परं निहतवान्। अकलङ्कोऽप्यभ्यधात्—

"विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः।
आभासान्तरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते" ॥ १ ॥ इति।

परपक्षं च दूषयन् यावता दोषविषयः प्रतीयते, तावदनुवदेत्, निराश्रयस्य दोषस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्। न च सर्वं दोषविषयमेकदैवाऽनुवदेत्; एवं हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण दोषवचने कार्ये। ततो निर्धार्य पुनः प्रकृतदोषविषयः प्रदर्शनीयः,

अप्रदर्शिते तस्मिन् दोषस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तथा च द्विरनुवादः स्यात्, तत्र च प्राक्तनं सर्वानुभाषणं व्यर्थमेव भवेदिति । अनुवादश्चाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते कृतकत्वादित्यसिद्धो हेतुः, कृतकत्वमसिद्धम्, असिद्धोऽयं हेतुरित्येवमादिभिः प्रकारैरनेकधा संभवति । अथ दूषणमेकमनेकं वा कीर्त्तयेत्, किमत्र तत्त्वम्? । पर्षदजिज्ञासायामेकमेव, तस्मादेव परपक्षप्रतिक्षेपस्य सिद्धेर्द्वितीयादिदोषाभिधानस्य वैयर्थ्यात्, तज्जिज्ञासायां च संभवे यावत्स्फूर्त्यनेकमपि प्रौढिप्रसिद्धेः, इति ब्रूमः ।

" दूषणं परपक्षस्य स्वपक्षस्य च साधनम् ।
प्रतिवादी द्वयं कुर्याद् भिन्नाभिन्नप्रयत्नतः " ॥ १ ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

तृतीयकक्षायां तु वादी द्वितीयकक्षास्थितप्रतिवादिप्रदर्शितदूषणमदूषणं कुर्यात्, अप्रमाणयेच्च प्रमाणम्, अनयोरन्यतरस्यैव करणे वादाभासप्रसङ्गात् । उदयनोऽप्याह—नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधनत्वावस्थितिः, शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति; अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी, श्लाघ्यस्तु स्याद्, वञ्चितपरप्रहार इव तमप्रहरमाण इति चेति । न च प्रथमं प्रमाणं दूषितत्वात् परित्यज्य परोदीरितं च प्रमाणं दूषयित्वा स्वपक्षसिद्ध्यै प्रमाणान्तरमाद्रियेत, कथाविरामाभावप्रसङ्गादित्युक्तमेव । अत एव स्वसाधनस्य दूषणानुद्धारे परसाधने विरुद्धत्वोद्भावनेऽपि न जयव्यवस्था; तदुद्धारे तु तदुद्भावनं सुतरां विजयायेति को नाम नानुमन्यते? । सोऽयं सर्वविजयेभ्यः श्लाघ्यते विजयो यत्परोऽङ्गीकृतपक्षं परित्याज्य स्वपक्षाराधनं कार्यत इति । वादी तृतीयकक्षायां प्रतिवादिप्रदर्शितं दूषणं दूषयेत्, पूर्वं प्रमाणं चाप्रमाणयेदिति । एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥ २२ ॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतमाहुः—

उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्ति च वाच्यम् ॥ २३ ॥

एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः; परश्च परत्र, द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीषू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् ताभ्यां स्फूर्तौ सत्यां वक्तव्यम्; अनिर्णये वा यावत् स्फुरति तावद् वक्तव्यम् । एवं च स्थितमेतत्—

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदूषणैः ।
जिगीषोर्निर्णिनीषोर्वा वाद एकः कथा भवेत् ॥ १ ॥
भङ्गः कथात्रयस्याऽत्र निग्रहस्थाननिर्णयः ।
श्रीमद्रत्नाकरग्रन्थाद् धीधनैरवधार्यताम् ॥ २ ॥

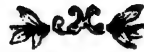
यतः—

प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान् ।
तत्रावतारमात्रेण वृत्तेरस्याः कृतार्थता ॥ ३ ॥
प्रमाणे च प्रमेये च बालानां बुद्धिसिद्धये ।
किञ्चिद् वचनचातुर्यचापलायेयमादधे ॥ १ ॥
न्यायमार्गादतिक्रान्तं किञ्चिदत्र मतिभ्रमात् ।
यदुक्तं, तार्किकैः शोध्यं तत् कुर्वाणैः कृपां मयि ॥ २ ॥

आशावासःसमयसमिधां संचयैश्चीयमाने
श्रीनिर्वाणोचितशुचिवचश्चातुरीचित्रभानौ ।
प्राजापत्यं प्रथयति तथा सिद्धराजे जयश्री-
र्यस्योद्वाहं व्यधित स सदा नन्दताद् देवसूरिः ॥ ३ ॥
प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृशा संभावितस्तार्किकैः
कुर्वाणः प्रमदाद् महाकविकथां सिद्धान्तमार्गाध्वगः ।

दुर्वादयङ्कुशदेवसूरिचरणाम्भोजद्वयीषट्पदः
श्रीरत्नप्रभसूरिरल्पतरधीरेतां व्यधाद् वृत्तिकाम् ॥ ५ ॥
वृत्तिः पञ्च सहस्राणि येनेयं परिपठ्यते ।
भारती भारती चाऽस्य प्रसर्पन्ति प्रजल्पतः ॥ ६ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां वादस्वरूपनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

१ द्विवचनम् ।

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.
मुपाद्य	मुपपाद्य	४९१	३
किं कृत	किंकृत	४९२	३
छिन्न:	च्छिन्न:	४९४	१४
भेदींहंस:	भेदी हंस:	४९८	२०
सट	सटा	४९८	२४
संम्भव	सम्भव	५००	१२
त्येवं रूपा	त्येवंरूपा	५००	२१
प्ययु	प्यु	५११	२
वौं	वौं	५१९	१३
श्रवण	श्रावण	५१९	२०
हेतुत्वा	हेतुत्व	५१९	२५
तीति	तीति ।	५२१	१०
नेका	नैका	५२३	१२
सिसा	सिषा	५२५	१
सूत्रा नु	सूत्रानु	५२७	१८
छंन्द:	छन्द:	५२८	२७
न गम	च गम	५३३	२४
णया	र्णया	५३८	१
क्षेत्	क्षेत	५४३	१७
निषेध	निषेध-	५४५	४
निर्देश:	निर्देश्य:	५५०	११
साख्य	सांख्य	५५१	२४
उत्पादे	उत्पाद	५५२	२
र्वनच	र्वचन	५५२	९
न्तिक	न्तैक	५५३	१७
प्रत्प	प्रत्य	५५८	२
वचसो	च सो	५६५	९
धम	धर्म	५६८	६
धान	धन	५६८	२४
त्मक	त्मके	५७१	८
दिति ।	दिति	५७२	१९
न शो	नाशो	५७९	२३
श्रतिः	श्रुतिः	५७९	२४
स्वण्ड	खण्ड	५८१	१३
द्रवि	द्रमि	५८४	२
साड्व	शाद्व	५९७	२
कृत्तिका	कृत्तिका:	५९८	३,१८
ती	न्ती	५९८	३
ते	न्ते	५९८	११
विशिष्ट काल	विशिष्टकाल	५९८	१७
चर	रच	५९९	१६
जन्मरूप	जन्म रूप	६०१	५
नैष्टै	नेष्टै	६०१	८
रसात् ।	रसात् ,	६०९	९
षड्भ	षड् भ	६०३	३
न्य:	व्य:	६१०	१४
पत्य	प्रत्य	६११	११
पतां	पत्तौ	६१३	७
रेष:	रेषा	६१६	१२
यते	येते	६१७	२
त्वस्य ।	त्वस्य	६२३	१०
न्त्या स	न्त्यास	६३३	४
णादि	णादि	६३७	२०
योप्यऽ	योऽप्य	६३७	२२
दिक	दिका	६३८	१
निर क	निराक	६४४	१२
मु त्त	मुत्त	६५१	२
पव	पत्र	६५१	१६
प्लता	प्लुता	६५५	१४
स्योऽ	स्यो	६५६	२३
त्रयाभि	त्रयोऽभि		
कलिकाल	काले काले	६५८	६
यु ज्य	युज्य	६५९	५
ध्वनि	र्ध्वनि	६६०	१४
धर्भ	धर्म	६६६	५
पद्य	पद्यत	६६७	५

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.
दत्तो	दत्त	६६८	२६
शिष्ठयु	सिष्ट यु	६७४	११
वक्रे	वक्त्रे	६७४	२३
वर्म नो	वर्त्मनो	६७५	२
गोब्द	गोशब्द	६७६	६
रार्य	रार्थ	६७६	२६
लम्भ	लम्भ	६७९	३
मा रुतान्नृ	मारुता वृ	६८५	३
नित्य त्व	नित्यत्व	६८६	५
काञ्चि	कांञ्चि	६८६	९.
पद्गृ	पद् गृ	६८६	१३

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम	शुद्धम	पृ.
द्वयो	द्वयो	७२७	६	तत्र	तत्रे	७७९
कल्प	कल्पा	७२८	१२	शील:	शीला:	७७९
न्तस्य	न्तरस्य	७३२	११	धीत्	धीत	७८०
ऽसां	रसां	७३४	१५	तीत	तीय	७८०
मूर्ध्व	मूर्ध्व	७३५	७	पूर्ण	पूर्ण	७८१
स्त	स्तं	७३६	५	क्षणी	क्षणा	७८१
पतृ	पत्तृ	७३९	३	ल्येत	ल्येत	७८४
ह्यत्त्स	ह्यस	७४३	१२	कदा	कादा	७८८
घट:	घटे	७४४	२०	द्यर्था	द्यथा	७९०
घर्मा	धर्मो	,,	२०	पर्वा	पयो	७९५
शक्य	ऽशक्य	७४७	१९	द्रव्वं	दव्वं	७९६
निर्णा	निर्णी	७४९	३	विवि	विव	७९८
तदन्ना	तन्ना	,,	१०	त्तथा	तथा	७९८
यन	यम	७५३	११	प्यैका	प्यानेका	८००
शेष	शय	७५५	२४	रेय	येर	८०१
तवं	तंव	७५७	२६	स्या र्थ	स्यार्थ	८०१
कुना	कुतो	७५८	७	१	२	८०२
माण	माणा	७५८	२०	तां	ता	८०३
लब्धि:	लब्धि	७५९	२०	य इत्थं त	ये इत्थं ते	,,
राय	रया	७५९	२६	भिन्न	भिन्ने	,, }
तत्रव्य	तत्र व्य	७६१	११			८०४ }
ऐक	एक	७६४	२३	वृत्तं:	वृत्तेः	८०४
भ्य	दभ्य	७६६	१९	वृत्त्यां	वृत्त्या	८०६
एवं भू	एवंभू	७६८	६	प्रत्व	प्रत्य	८०९
न्तस्य	न्तरस्य	७६८	६	शिर: श्रव	शिर:श्रव	८११
ऽर	र	७७१	२१	तयोरूपा	तयो रूपा	८१२
त्रता	त्रतां	७७३	२०	पेक्षा	पेक्ष्या	८१४
ब्दाध	द्वोध	७७४	२४	सर: समु	सर:समु	८२३
वर्त	वर्ते	७७५	२५	अयं पाठोऽत्र	अत्र	८२४
वल:	वल:	७७६ }	५	पतेः	पत्तेः	८२५
		७९४ }	२	रूप	रुप	८२६
र्थस्थ	र्थस्य	७७६	१८	नैक	नेक	८२८
भेद प्र	भेदप्र	७७७	१०	योगे	योग	८३५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
णाम	णामा	८३७	९
सवा	समवा	८३९	३
षेण	षण-	८५०	९
माना	मान	८५२	१४
तत्र	तत्र तत्र	८५३	१३
डौजः प्र	डौजःप्र	८६०	१
कथि-	कथि	८६२	११
मत्वा	मत्त्वा	८७३	१६
षट्कें न	षट्केंन	८८५	५
संन्या	सन्न्या	८९२	१४
घइ	घ इ	,,	२०
त्पाद	त्पाद-	८९३	९
प्रदेशा	प्रदेशाः	८९३	२२
मुस्रः	मुस्राः	८९४	२
स्यांती	स्याती	,,	१९
गतत्त्वा	गतत्वा	८९५	२०
पङ्गः	पङ्गः	८९६	१४
भावत्त्व	भावत्व	८९७	९
भिर्नो	भिन्नो	९०५	१३
मनः सं	मनःसं	९०९	१८
तेव	तैंव	९११	९
विंश	विंश	९१८	२१
कक	कंक	९१९	१३
भीव	भवि	९२२	६
देर्याद्र	दयोर्द्रे	९२२	९
रपि-	रपि	९२६	१
नारू	ना रू	९२८	१०
क्षुत्व	क्षुषत्व	९२८	२६
अइ	इ	९३३	१२
नास्था	नास्या-	,,	२०
पेक्षा	पेक्षा-	९३५	५
किं प्र	किंप्र	९३६	८
त्यादि	त्यादादि	९३७	१५
शात्	शात् ।	९४०	१५
तत्रेव	तत्रैव	९४३	६
पेक्षि	पेक्ष	९४५	१७
रोति	रोति ।	,,	२४
दृष्ट	ष्ट	९४६	२
व ।	वय	९४९	११
प्रत्येया	प्रत्ययो	९५०	१४
कय	कम	९५२	४
व्यक्त	व्यक्ते	९५३	७
श्चव्य	श्चन्य	९५३	१६
त्की	त्कं	९५४	१०
कार	कर	९५६	२४
क्तिग	क्ति	९५७	२०
स्तूनी	स्तुनी	९५८	७
घर्मे	घर्मै	,,	१५
णस्य	णस्यत्व	,,	१९
बा	आ	९५९	८
ताव	ताव-	९५९	२३
धा	साधा	९६०	२४
त्पन्न	त्पन्नं	९६७	१४
बन्धं:	बन्धः	,,	१९
न्या. कं.	३ न्या. कं.	९६७	२६
रेरा	रेतरा	९६९	२४

